ЛЬВІВ:
місто – суспільство – культура
Збірник наукових праць
Том 8, частина 1

ВІСНИК
Львівського університету
Серія історична
Спеціальний випуск (2012)

V I S N Y K
OF THE LVIV
UNIVERSITY
Series History
Special issue

В І С Н И К
ЛЬВІВСЬКОГО
УНІВЕРСИТЕТУ
Серія історична
Спеціальний випуск

Л Ь В І В

м і с т о
с у с п і л ь с т в о
к у л ь т у р а

Том 8
Частина 1
Влада і суспільство

За редакцією
Олени Аркуші й Мар'яна Мудрого

Ivan Franko National
University of Lviv

Львівський національний
університет імені Івана Франка

2012

Засновник: ЛЬВІВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ ІМЕНІ ІВАНА ФРАНКА

Друкується за ухвалою Вченої ради Львівського національного університету імені Івана Франка

Свідоцтво про державну реєстрацію друкованого засобу масової інформації серія КВ № 14614-3585 Р від 28 жовтня 2008 р.

ISSN 2078–6107

Львів: місто – суспільство – культура: Збірник наукових праць / За редакцією Олени Аркуші й Мар'яна Мудрого. – Львів: Львівський національний університет імені Івана Франка, 2012. – Том 8. – Частина 1: Влада і суспільство. – [Вісник Львівського університету. Серія історична. Спеціальний випуск'2012]. – 476 с.

У збірнику вміщені статті українських і польських істориків, які розкривають адміністративно-політичні, соціально-економічні та національні відносини у Львові XIV–XX століть. В основу збірника покладено матеріали VIII Міжнародної наукової конференції "Львів: місто – суспільство – культура", що відбулась у Львівському національному університеті імені Івана Франка 18–20 травня 2006 р. Статті друкуються українською і польською мовами.

Редакційна колеґія: канд. іст. наук, доц. *Олена Аркуша*, канд. іст. наук, доц. *Олексій Вінниченко*, д-р іст. наук, проф. *Віктор Голубко*, д-р іст. наук, проф. *Леонід Зашкільняк*, д-р іст. наук, проф. *Степан Качараба*, д-р іст. наук, проф. *Костянтин Кондратюк*, д-р іст. наук, проф. *Степан Макарчук*, канд. іст. наук, доц. *Мар'ян Мудрий*, д-р іст. наук, проф. *Олексій Сухий*, д-р іст. наук, проф. *Михайло Швагуляк*, канд. іст. наук, проф. *Роман Шуст*.

Рецензенти: *Олег Купчинський*, голова Наукового товариства ім. Шевченка, д-р іст. наук; *Іван Патер*, завідувач відділу новітньої історії Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, д-р іст. наук; *Адам Редзік*, ад'юнкт кафедри історії держави і права Університету кардинала Стефана Вишинського у Варшаві, доктор історії.

Адреса редакційної колеґії:
Львівський національний університет імені Івана Франка, Історичний факультет,
вул. Університетська, 1, 79000 Львів, Україна.
Тел. +(38032) 239–41–36, 261–03–28 E-mail: klio-lviv@ukr.net

Комп'ютерна верстка *Майя Яковенко*
Художньо-технічне редагування *Олексій Вінниченко*
Обкладинка *Василь Роган*
Відповідальний за випуск *Роман Шуст*

Рекомендовано до друку Вченою радою Львівського національного університету імені Івана Франка (протокол № 35/12 від 28 грудня 2011 р.)

Адреса редакції, видавця і виготовлювача:
Львівський національний університет
імені Івана Франка
вул. Університетська, 1, 79000 Львів, Україна

Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи до Державного реєстру видавців, виготівників і розповсюджувачів видавничої продукції. Серія ДК № 3059 від 13.12.2007 р.

Формат 70 х 100 1/16.
Ум. друк. арк. 35.
Тираж 300 прим.

© Львівський національний університет імені Івана Франка, 2012
© Б. Петришак, А. Гречило, P. Borek та інші, 2012

Зміст

Від редакції 7

I. Адміністрація, влада і політика

Богдана ПЕТРИШАК, *Міська канцелярія Львова другої половини XIV – початку XV століть: дискусійні питання* 11

Андрій ГРЕЧИЛО, *Печатки міста Львова XIV–XVIII століть* 34

Piotr BOREK, *Oblężenia Lwowa 1648 i 1655 roku w twórczości Józefa Bartłomieja Zimorowica* 51

Renata KRÓL-MAZUR, *Gloryfikacja władcy we lwowskich uroczystościach z okazji elekcji i koronacji Stanisława Augusta Poniatowskiego* 76

Isabel RÖSKAU-RYDEL, *Rodziny niemiecko-austriackich urzędników we Lwowie w XIX wieku* 91

Stanisław PIJAJ, *Lwowskie wybory parlamentarne w 1873 roku* 96

Олександра СТАСЮК, *Степан Федак: штрихи до портрета львівського адвоката і громадського діяча* 115

Marek PRZENIOSŁO, *Komisja Rządząca we Lwowie (1919 r.)* 129

Grzegorz MAZUR, *Ruch komunistyczny we Lwowie w latach 1919–1938 – czy nowa „biała plama" w historii miasta?* 140

Igor KIM, *Obóz prorządowy w wyborach parlamentarnych lat 1935 i 1938 we Lwowie* 163

II. Економіка та соціальні відносини

Мирон КАПРАЛЬ, *Економічні мотиви чи соціальна доцільність? Ремісничі цехи Львова XV–XVIII століть у світлі статутів* 173

Henryk GMITEREK, *Żydzi lwowscy i ich związki z Lublinem w XVII wieku* 191

Олексій ВІННИЧЕНКО, *Львівські шевці-передміщани в першій половині XVII століття: ординація "фретового" цеху 1633 року* 199

Bożena POPIOŁEK, *Testamenty mieszczan lwowskich i krakowskich XVII–XVIII wieku* 227

Jerzy KUZICKI, *Działalność Stowarzyszenia Ziemiańskiego we Lwowie w 1848 roku* 237

Віктор ГОЛУБКО, *Між війною і миром: будні мешканців Львова у віддзеркаленні львівської періодики 1920 року* 250

Bogusław Piotr MARKS, *Giełda Pieniężna we Lwowie (1918–1939)* 272

Галина БОДНАР, *Адаптація селянина в місті: мігранти із західноукраїнських сіл у Львові в 1960–1980-х роках* 293

III. Національні відносини

Орест ЗАЯЦЬ, *Етнічний та конфесійний склад новоприйнятих львівських громадян XV–XVIII століть: проблема кількісних підрахунків* 319

Stefan GĄSIOROWSKI, *Relacje chrześcijańsko-żydowskie we Lwowie do roku 1772. Zarys problemu* 335

Łukasz Tomasz SROKA, *Zaangażowanie społeczne elit żydowskich we Lwowie w okresie autonomii galicyjskiej* 351

Олена АРКУША, *Місце Львова в дискусіях про національний характер Східної Галичини на зламі XIX–XX століть* 365

Іванна ЧЕРЧОВИЧ, *Конструювання образу жінки-українки у Львові на початку XX століття* 411

Роман ГОЛИК, *Lwów проти Львова: боротьба за місто 1918–1919 років в уявленнях українців та поляків Галичини міжвоєнного періоду* 421

Agnieszka WOJCIECHOWSKA, *Motyw polsko-ukraińskiej walki o Lwów 1918 roku w polskim piśmiennictwie okresu międzywojennego* 454

Ігор МРАКА, *Поляки Львова у 1944–1945 роках (до питання про встановлення польсько-радянського кордону)* 466

Від редакції

Віддаємо до рук Читача черговий, восьмий, том видання, що виходить у Львові та Кракові під загальною назвою "Львів: місто – суспільство – культура". Видавнича історія цього збірника виявилась тривалішою, ніж будь-коли раніше. Його основу склали статті, що з'явилися за результатами однойменної конференції. Вона відбулась у Львівському національному університеті імені Івана Франка 18–20 травня 2006 року і проводилась з нагоди 750-річчя Львова. Конференція задумувалась як масштабний науковий захід, що мав дати відповіді на ключові питання з історії Львова – про співвідношення національних історій в культурній і політичній традиції міста, про його суспільні завдання й повсякденні реалії, про культурну унікальність та типовість міста, виходячи із загальної центрально- чи східноєвропейської перспективи.

Тоді до участі в конференції зголосилися і були включені до програми 73 учасники. На жаль, після конференції не всі з них надали тексти своїх виступів до друку, дехто за результатами конференційних виступів і дискусій взявся готувати публікації під заголовками, трохи відмінними від назв своїх доповідей. Тому на деякі статті доводилося чекати, а щоби надати збірнику цілісності й повноти – частину статей замовляти в інших авторів. Зрештою, за п'ять років, які минули від часу проведення конференції, з'явилися й виросли нові дослідники історії Львова. І редактори тому не відмовляли їм (якщо в них було таке бажання) у публікації їх розвідок. Відтак цей том, який пропонується сьогодні Читачеві, відображає не лише історіографічні реалії 2006 року, а й наступні дискусії та напрями наукових пошуків.

Том виходить у двох частинах. Перша частина має підзаголовок "Влада і суспільство". У ній публікується 26 статей, розподілених на три блоки: I. Адміністрація, влада і політика; II. Економіка та соціальні відносини; III. Національні відносини. Друга частина тому озаглавлена "Культура, освіта, наука, церква". За обсягом і структурою вона співмірна з першою частиною – складається теж з 26 статей, які укладені в такі блоки: I. Церква й релігійність львів'ян; II. Культурне та мистецьке життя Львова; III. Львівська освіта й наука: школи – університет. Статті публікуються рідними для авторів мовами, українською (30 статей) і польською (22 статті), як це від початку прийнято щодо всіх томів видання "Львів: місто – суспільство – культура". У хронологічному розрізі більшість статей стосується новочасної історії Львова: періоду до XVIII ст. включно – 15, XIX ст. – 15, XX ст. – 22 статті.

У своїй сукупності публіковані в збірнику статті дають підстави зробити деякі може й не новаторські, але важливі узагальнення. По-перше, історія Львова невіддільна від історії регіону загалом. Львів концентрував у собі всі політичні, економічні, національні та інші суперечності, які характеризували розвиток Галичини і не лише її, а й ширшого простору Центрально-Східної Європи. По-друге, Львів одночасно поєднував риси столичного і провінційного міста, тут народжувались ідеї, які згодом отримували світове визнання, і тут знаходили прихисток уже давно віджилі суспільні практики. По-третє, історія Львова в національних історіографіях дуже сильно міфологізована. Дослідження повсякденного життя львів'ян може очистити її від емоційних і політичних нашарувань.

Редакція збірника висловлює щиру подяку всім, хто був причетний до його підготовки. Особлива подяка Авторам, які проявили небайдужість до львівської тематики, знайшли та розвинули у своїх наукових дослідженнях сюжети з історії міста. Цей і всі попередні томи зі серії "Львів: місто – суспільство – культура" додають оптимізму щодо створення в перспективі історії Львова, написаної на сучасних методологічних засадах і з урахуванням культурної багатоманітності міста в минулому.

I

Адміністрація, влада і політика

G

ВІСНИК ЛЬВІВ. УН-ТУ *VISNYK LVIV UNIV.*
Сер. істор. 2012. Спец. вип. С. 11–33. *Ser. Histor. 2012. Special issue. P. 11–33.*

УДК 94 : 352.07 (477.83–25) “135/140”

Богдана ПЕТРИШАК
Львів

Міська канцелярія Львова другої половини XIV – початку XV століть: дискусійні питання

Канцелярія міста Львова була започаткована в часи оселення тут німецької громади, яка керувалася німецьким (маґдебурзьким) правом. Вона існувала ще до повторної локації міста в 1356 р. як важлива ланка системи влади. Перші ознаки діяльності писарського уряду (не організованої канцелярії) помітні в останній третині XIII ст. (війтівський писар). Організована установа з постійним міським писарем (писар ради) почала діяти приблизно з 20–30-х років XIV ст. при органах самоврядування німецької громади, яка локалізувалася на Ринковій площі. Згодом, після 1356 р., на основі цієї канцелярії утворилася міська канцелярія, яка обслуговувала маґістрат. Перша задокументована згадка про уряд писаря походить з 1353 р. У наступні століття цей уряд зазнав змін – із суто прикладної, допоміжної інституції він перетворився на важливий елемент функціонування міського організму, без якого не вирішувалися жодні важливі питання міського життя. Канцелярія від початку продукувала документи, які становили архів.

Ключові слова: канцелярія міста Львова, міський писар, маґістрат, маґдебурзьке право.

З питанням про виникнення міст та їхніх самоврядних структур пов’язано чимало дискусійних в історіографії тем. Такі дискусії серед істориків-урбаністів викликає й діяльність міської канцелярії Львова. По-перше, багато питань, пов’язаних з діяльністю канцелярії — про час і обставини її виникнення, про причини та результати реорганізації в XIV–XV ст. та ін., досі залишаються поза увагою дослідників. По-друге, чимало положень польських дослідників історії Львова зі зламу XIX–XX ст. у наш час вимагають перегляду з урахуванням повнішої джерельної бази. Треба констатувати, що українські історики тільки починають виявляти інтерес до питань організації міських, світських і церковних канцелярій[1]. Визначимо найбільш дискусійні питання, які потребують розгляду:

[1] *Білоус Н.* Київська міська канцелярія XVI – середини XVII століть (До питання про реконструкцію) // Записки Наукового товариства імені Шевченка (далі – Записки НТШ) (Львів). 2006. Т. CCLII: Праці Комісії спеціальних (допоміжних) історичних дисциплін. С. 491–521; *Ільків-Свидницький М.* Формування канцелярії Львівського маґістрату в XIV столітті // Lwów: miasto – społeczeństwo – kultura / Studia z dziejów Lwowa pod red. K. Karolczaka i Ł. T. Sroki. Kraków, 2005. T. VII: Urzędy, urzędnicy, instytucje. S. 9–21; *Купчинський О.* Із спостережень над розвитком документа та діяльністю князівської

© *Петришак Б., 2012*

про період діяльності, поняття міської канцелярії* та її характерні ознаки; про існування уряду писаря / канцелярії міста до 1356 р. та інтерпретацію цієї установи; про організацію та діяльність війта і писаря / канцелярії, співіснування з міською канцелярією; про персонал канцелярії, терміни на означення працівників і розрізнення між ними; про документацію, її види, реконструкцію, місце зберігання, архів.

В історіографії східно- та західнослов'янської дипломатики ще не вироблено однозначного розуміння терміну "канцелярія". Виходячи поза трактування канцелярії як зорганізованого місця писання документів, уряду (органу міської влади), що створює документи і веде канцелярські книги (це трактування було поширеним у польській історіографії другої половини XX ст.)[2], або групи урядовців чи приміщення, де виконувалися діловодні процедури[3], наводимо сучасне визначення Олега Купчинського, яке вочевидь найточніше відображає історичні реалії львівської канцелярії. Це – установа (державна, церковна чи приватна), що має внутрішній субординаційно-ієрархічний поділ управлінської і виконавчої праці, власну організаційно-функціональну структуру, основною історичною функцією якої є посередництво або участь у здійсненні державою (церквою, приватною особою) розпорядчо-виконавчої діяльності[4].

Зараз дослідники, поряд із терміном "міська канцелярія", використовують термін "канцелярія маґістрату Львова" або "канцелярія львівського маґістрату"[5]. На наш погляд, варто зберегти автентичну назву – міська канцелярія, міський

канцелярії Галицько-Волинських земель XIII – першої половини XIV ст. // Записки НТШ (Львів). 1996. Т. CCXXXI: Праці Комісії спеціальних (допоміжних) історичних дисциплін. С. 44–108; *Петришак Б.* До історії організації канцелярії львівської католицької катедральної капітули у другій половині XVII ст. // Silva rerum / Зб. наук. праць на пошану проф. Андрія Болеслава Перналя з нагоди його 70-річчя. Львів, 2007. С. 394–413; *Прокоп'юк О.* Канцелярія Київської духовної консисторії: штат та функції службовців // Київська старовина (Київ). 2005. № 5. С. 83–84; *Яковенко Н.* Матеріали до персонального складу канцелярій Волині, Наддніпрянщини та Східного Поділля (остання третина XVI – середина XVII століть) // До джерел / Зб. наук. праць на пошану Олега Купчинського з нагоди його 70-річчя. Київ; Львів, 2004. Т. I. С. 320–357.

* Йдеться про співвідношення між термінами "канцелярія міста Львова", "міська канцелярія", "канцелярія маґістрату" і т. д.

[2] ***Friedberg M.*** Kancelaria miasta Krakowa do połowy XVIII wieku // Archeion (Warszawa). 1955. T. XXXIV. S. 277; ***Radtke I.*** Kancelaria miasta Poznania do roku 1570. Warszawa, 1967. S. 5; ***Wyrozumska B.*** Kancelaria miasta Krakowa w średniowieczu. Kraków, 1995. S. 13.

[3] *Захарчишина П.* Писарі-архівісти земських та гродських канцелярій на західноукраїнських землях XV–XVIII ст. // Архіви України (Київ). 1969. № 1. С. 17.

[4] *Купчинський О.* Із спостережень… С. 51–52.

[5] Напр.: *Ільків-Свидницький М.* Пізньоготичне фінансове письмо у канцелярії львівського маґістрату в першій половині XVI ст. (на матеріалах ЦДІА України у Львові) // Записки НТШ (Львів). 2006. Т. CCLII: Праці Комісії спеціальних (допоміжних) історичних дисциплін. С. 29, 31.

писар, адже вона найкраще передає тогочасні реалії. Канцелярія не пов'язувала свою діяльність безпосередньо з маґістратом, а радше з містом, усією громадою. У документах не зустрічаємо такого визначення, як "канцелярія маґістрату". Писар був представником усього міста як суспільства, громади, так само канцелярія представляла інтереси не тільки маґістрату (мається на увазі формально), а й усього міста, оскільки не тільки члени маґістрату мали право користуватися її послугами, а й будь-який міщанин. У польській історіографії переважно вживаються терміни "міська канцелярія", "канцелярія міста"[6].

Поява канцелярій на території Галицько-Волинської держави синхронна появі таких самих інституцій на землях Польської Корони. 1246 року в джерелах уперше згадується уряд писаря[7] (за іншими даними, 1223 р.[8]). Поява цих інституцій була зумовлена суспільно-економічним розвитком міст, зокрема, виникненням самоврядування в містах, потребою нової системи влади в ефективній виконавчій службі[9]. Організація канцелярії будь-якого міста пов'язувалася безпосередньо з діяльністю міських судових і адміністративних органів[10]. Як слушно зауважив польський історик Генрик Самсонович, розвиток польської державної адміністрації вже у XIV ст. спричинив потребу в різних спеціалістах, які вміли керувати канцелярією, видавати судові, адміністративні вироки[11].

Питання виникнення міської канцелярії Львова тісно пов'язане з історією міського самоврядування, адже канцелярії утворювалися при самоврядних органах міста, зорганізованих на німецькому (маґдебурзькому) праві. Діяльність маґістрату, що складався з двох колегій – ради й лави, як органу управління

---

[6] *Friedberg M.* Kancelaria miasta Kazimierza pod Krakowem 1335–1802 // Archeion (Warszawa). 1962. T. XXXVI. S. 137–170; *Ejusd.* Kancelaria miasta Krakowa… S. 277–304; *Górski Z.* Organizacja kancelarii miejskiej Starej Warszawy i system pracy pisarzy miejskich // Archeion (Warszawa–Łódź). 1983. T. LXXVI. S. 19–36; *Piskorska H.* Ustrój i organizacja kancelarii miasta Torunia do r. 1793 // Sprawozdania Towarzystwa Naukowego w Toruniu (Toruń). 1953. T. 5. S. 60–72; *Pyrek W.* Kancelaria miejska Dzierżoniowa w drugiej połowie XVIII w. // Sobótka (Wrocław). 1960. R. XV. Nr 2. S. 193–204; *Stankowa M.* Kancelaria miasta Lublina XIV–XVIII wieku. Warszawa, 1968; *Wyrozumska B.* Kancelaria… Kraków, 1995.

[7] *Góralski Z.* Urzędy i godności w dawnej Polsce. Warszawa, 1983. S. 20.

[8] *Skupieński K.* Notariusze i notariat w Polsce średniowiecznej // Kultura piśmienna średniowiecza i czasów nowożytnych: problemy i konteksty badawcze. Lublin, 1998. S. 166.

[9] *Nawrocki S.* Rozwój form kancelaryjnych na ziemiach polskich od średniowiecza do końca XX wieku. Poznań, 1998. S. 47; *Prevenier W.* Urban Chanceries in the Low Countries from the Twelfth to the Fourteenth Century: The European Context // Stadt, Kanzlei und Kultur im Übergang zur Frühen Neuzeit. City Culture and Urban Chanceries in an Era of Change. Frankfurt am Main; Berlin; Bern; Bruxelles; New York; Oxford; Wien, 2004. P. 3.

[10] *Білоус Н.* Київська міська канцелярія… С. 492.

[11] *Samsonowicz H.* Życie miasta średniowiecznego. Warszawa, 1970. S. 162.

містом, передбачала наявність певної інституції, яка б виконувала допоміжні функції. Виходячи з класичного визначення канцелярії О. Купчинського, головною функцією такої інституції мало бути посередництво або участь у здійсненні державою розпорядчо-виконавчої діяльності. Дискусійні питання про початки канцелярії неминуче підводять дослідників до факту німецької колонізації, витоків маґдебурзького права і гіпотез щодо часу його виникнення.

Не заглиблюючись у питання вивчення німецької колонізації, зазначимо, що вона відбувалася на польських землях з кінця XII ст. Наплив німців у найбільших містах був таким великим, що в них виникали окремі німецькі громади (вулиці, дільниці, осади). Територіальна і правова окремішність цих громад полягала в наявності окремого самоврядування на чолі з солтисом (війтом), якого призначав князь, а також у використанні власного німецького права, вона була вихідним пунктом для поширення цього взірця на ціле місто[12]. Про існування у польських містах окремих осередків німецьких громад у XIII–XIV ст. та їх керівників-солтисів написано багато (Ґданськ, Познань, Вроцлав, Краків)[13]. Як зауважила сучасна польська дослідниця історії міст Марія Богуцька, очевидно, що форми самоврядування в місті з'являлися поступово. Але не підлягає сумніву, що громади, організовані на німецькому праві, виконували якщо не всі, то більшу частину умов самоврядування. Локаційні привілеї та документи німецького права надавали громадам судовий імунітет, зрештою – вирізняли групи певних людей, які мали право користати з переваг нового устрою[14].

Літописні згадки про осілість німців у Галицько-Волинській державі датовані 50-ми роками XIII ст., коли князь Данило Романович запросив до новозбудованого міста Холма німецьких купців і ремісників. Як свідчить літопис, у Володимирі-Волинському 1287 р. утворено першу міську громаду, базовану на маґдебурзькому праві, паростки якого з'явилися в місті під впливом німецьких колоністів. У місті могли функціонувати кілька канцелярій, пов'язаних з різними осередками влади. Наприклад, у Володимирі-Волинському при князівській резиденції Володимира Васильковича у другій половині XIII ст. під опікою самого

---

[12] *Kaczmarczyk Z.* Początki miast polskich // Czasopismo Prawno-Historyczne (Warszawa). 1961. T. XIII. Z. 2. S. 33–34.

[13] Historia Gdańska / Pod red. E. Cieślaka. Gdańsk, 1978. T. I. S. 278; *Bardach J.* Historia ustroju i prawa polskiego. Wyd. 4. Warszawa, 1999. S. 46, 48; *Münch H.* Kraków do r. 1257 włącznie (szkic historyczno-urbanistyczny) // Kwartalnik Architektury i Urbanistyki (Warszawa). 1958. R. III. Z. 1. S. 24; *Jamroz J.* Układ przestrzenny miasta Krakowa przed i po lokacji 1257 roku // Ibid. 1967. R. XII. Z. 1. S. 17; *Niwiński M.* Wójtostwo krakowskie w wiekach średnich. Kraków, 1938. S. 21–22; *Grodecki R.* Początki rady miejskiej w Krakowie // Roczniki dziejów społecznych i gospodarczych (Poznań). 1964. T. XXV: Wydział historii i nauk społecznych. S. 48.

[14] *Bogucka M., Samsonowicz H.* Dzieje miast i mieszczaństwa w Polsce przedrozbiorowej. Wrocław; Warszawa; Kraków; Gdańsk; Łódź, 1986. S. 55.

князя діяв потужний скрипторій, у якому працювали каліграфи, художники і майстри палітурної справи[15]. Але ця канцелярія не була єдиною в місті. У 1324 р. радники та громада Володимира звернулися до радників і громади міста Штральзунда з приводу перехоплення з розбитого човна на Руґійському побережжі сувоїв сукна, які транспортували з Фландрії. Клаузула інтитуляції документа, на думку О. Купчинського, вказувала на функціонування у Володимирі окремого міського самоврядування – ради міста, заснованого на маґдебурзькому праві (хоча документ писався від імені всіх жителів), що підтверджує і розвиває стосовно міста відому літописну згадку про громаду і "містичів", які там організовано виступають уже з 1280-х років[16]. Загальні історіографічні погляди стосовно часу виникнення маґдебурзького права у Львові висвітлив Анджей Янечек[17]. В історіографії склалися два погляди на це питання: одні історики заперечують існування якихось структур на маґдебурзькому праві у Львові до локації Казимира III, інші вважають, що початки самоврядування львівської німецької громади можна датувати принаймні першою половиною XIV ст. Гіпотеза локації Львова на німецькому праві в середині XIII ст. теж здобуває прихильників серед українських і польських істориків[18].

Стосовно причин виникнення канцелярій, то насамперед треба звернутися до економічних передумов. Німецька колонізація дала поштовх до розвитку ремесел і торгівлі в місті. Серед нових поселенців були переважно купці з німецьких і польських міст (Сілезії, Ганзи, Пруссії)[19]. Міське господарство, яке розвивалося, а також завдання, які стояли перед міською владою, вимагали належного функціонування урядового апарату та організованої канцелярії. Якщо

[15] *Запаско Я.* Скрипторій волинського князя Володимира Васильовича // Записки НТШ (Львів). 1993. Т. CCXXV: Праці історично-філософської секції. С. 187.

[16] *Купчинський О.* Акти та документи Галицько-Волинського князівства XIII – першої половини XIV століть. Дослідження. Тексти. Львів, 2004. С. 162.

[17] *Janeczek A.* Studia nad początkami Lwowa. Bilans osiągnięć i potrzeb badawczych // Rocznik Lwowski. 1993–1994. Warszawa, 1995. S. 12–21.

[18] Див. одну з останніх статей: *Walczy Ł.* W sprawie początków Lwowa // Lwów: miasto – społeczeństwo – kultura / Studia z dziejów Lwowa pod red. K. Karolczaka. Kraków, 2002. T. IV. S. 31–41. Варшавський історик Станіслав Гавлас уважає, що Львів і Перемишль були все-таки локовані Казимиром або він принаймні зробив великий внесок у будівництво міста (*Gawlas S.* Uwagi o polityce miejskiej Kazimierza Wielkiego // Aetas media aetas moderna. Studia ofiarowane pr. H. Samsonowiczowi w siedemdziesiątą rocznicę urodzin. Warszawa, 2000. S. 29–30, 40). Інше нічим не обґрунтоване положення польської історіографії див.: *Walczy Ł.* Dzieje wielkiego błędu. Ewolucja poglądów na początki Lwowa // Lwów u siebie i pod Wawelem: Wybór tekstów o polskiej historii i kulturze Lwowa i Małopolski Wschodniej z kwartalnika "Cracovia-Leopolis", 1995–2003. Kraków, 2004. S. 45–49. Погляди сучасної української історіографії на цю проблему див.: Історія Львова: У трьох томах / Редкол. Я. Ісаєвич, М. Литвин, Ф. Стеблій. Львів, 2006. Т. 1: 1256–1772. С. 66, 80.

[19] Історія Львова… С. 78.

порівнювати ситуацію у Львові з іншими містами Польського королівства, то Краків, навіть передлокаційний, був місцем жвавого торгу та осередком ремісничої продукції. Одразу після локації місто відчувало потребу письмового засвідчення найважливіших трансакцій, які передовсім стосувалися справ, пов'язаних з володінням нерухомістю. Слід зауважити, що йдеться не про давньоруське суспільство і його традиції, а про суспільство, сформоване з чужинців, які мали свої правові звичаї і писемну культуру. Крім того, на думку польських дослідників історії писемності, місто, як осередок комунікації та меморизації, відіграло виняткову роль у рецепції та поширенні письма, що сприяло розвитку канцелярських установ[20].

До головних функцій канцелярії будь-якого самоврядного міста належали: 1) організаційні й управлінські справи: протоколювання засідань міського уряду, в яких брав участь міський писар; ведення листування в дипломатичних, політичних і торговельних справах; редагування та копіювання документів маґістрату; опіка над міським архівом; 2) законодавство та судочинство: реєстрація, копіювання текстів міських привілеїв, редагування постанов (ухвал) маґістрату; оформлення протоколів судових справ, що входили в компетенцію міського уряду; 3) адміністративно-господарське та фінансове управління: реєстрація міських жителів, прийнятих до міського права, майнових актів, тестаментів; ведення міських книг та книг доходів і видатків міста[21]. Більшість з цих функцій була притаманна львівській канцелярії.

У польській історіографії другої половини XX – початку XXI ст. знаходимо суперечливі оцінки щодо часу виникнення міських канцелярій. На думку одних дослідників, про організацію міської канцелярії можна говорити до локації міста, інших – тільки після локації. Розглянемо арґументи двох сторін на підтримку своїх позицій. Початково дослідники майже однозначно твердили про можливість існування канцелярії тільки після локаційного привілею. Цю думку відстоював Маріан Фредберґ стосовно Кракова і Казімєжа під Краковом, що згодом повторили інші історики[22]. Божена Вирозумська погоджувалася з цим твердженням, однак вказувала на існування у Кракові міської громади, що складалася з місцевого населення та іноземців (переважно німців), які мали свого зверхника – солтиса[23]. Історик Януш Тандецький дотримувався думки, що в прусських міських осередках при радах діяли невеликі скрипторії, які мали

---

[20] *Adamska A.* Średniowiecze na nowo odczytane. O badaniach nad kulturą pisma // Roczniki Historyczne (Poznań). 1999. R. LXV. S. 151.

[21] *Білоус Н.* Київська міська канцелярія… С. 491–493.

[22] *Friedberg M.* Kancelaria miasta Krakowa… S. 280; *Friedberg M.* Kancelaria miasta Kazimierza… S. 139; *Nawrocki S.* Rozwój… S. 23; *Samsonowicz H.* Z badań nad kancelarią malych miast w Polsce w XV wieku // Miscellanea Historico-Archivistica (Warszawa – Łódź). 1985. T. I. S. 243.

[23] *Wyrozumska B.* Kancelaria… S. 13–15.

досить обмежене коло роботи. На підтвердження він вказував, що існувало прізвище Скриптор. Для Я. Тандецького остаточним фактом існування канцелярії була організація міської влади та утворення книг[24]. Дослідник історії холмської канцелярії Роберт Йоп поширив цю тезу на канцелярію Холма[25]. Він стверджував, що локаційний привілей Холма від 1392 р. організовував самоврядування на чолі з війтом, відтак розвиток цього уряду зумовив появу спочатку війтівського писаря, а згодом канцелярії. Антоній Гонсьоровський, на противагу познанському історику Ірені Радтке, уважав, що канцелярія Познані почала існувати пізніше, ніж перші згадки про міського писаря. Для вченого виразними доказами існування канцелярії були наявність писарів, печатки, книг ради й копіарія, потреба в існуванні канцелярії (Познань була тоді невеликим осередком)[26]. Усі дослідники стверджували, що початки міських канцелярій недостатньо досліджені через брак джерел[27].

В інших містах Польщі дослідники мали оптимістичніші погляди на раннє виникнення міських канцелярій. Наприклад, Збігнєв Ґурський доказом існування канцелярії у Старій Варшаві вважав документи з 1382 і 1396 рр.[28] Гелена Піскорська стверджувала, що створення канцелярії в Торуні було одним з найперших починань міської влади і що там канцелярія існувала вже у другій половині XIII ст., оскільки з того часу походить перший міський документ – угода ради, скріплена печаткою, з 1262 р.[29] Відсутність давніших слідів канцелярії авторка пояснювала тим, що місцезнаходження канцелярії неодноразово мінялося. Ірена Радтке зауважувала, що в Познані стан загального розвитку міста створив підстави для організації канцелярії уже в XIII ст., однак сліди її діяльності дуже малі, тільки один документ з 1288 р. Організованою канцелярією, у розумінні дослідниці, була та, яка мала хоча б одного постійного міського писаря, визначені й притаманні для міських канцелярій способи урядування[30]. У Вроцлаві доказами були кілька документів, виставлених міською радою, рахункова книга 1299 р., печатка[31]. У Перемишлі найдавніші документи походять

---

[24] *Tandecki J.* Kancelarie wielkich miast pruskich jako ośrodki średniowiecznej kultury miejskiej // Drogą historii. Studia ofiarowane profesorowi Józefowi Szymańskiemu w siedemdziesiątą rocznicę urodzin. Lublin, 2001. S. 214.

[25] *Jop R.* Zarys dziejów kancelarii miasta Chełma w XVII–XVIII wieku // Rocznik Chełmski (Chełm). 1998. T. 4. S. 11–12.

[26] *Gąsiorowski A.* Uwagi o najstarszej kancelarii miasta Poznania // Studia i materiały do dziejów Wielkopolski i Pomorza (Poznań). 1963. T. VIII. Z. 1. S. 146–147.

[27] *Bartoszewicz A.* Mieszczanie “litterati” w polskim mieście późnego średniowiecza // Kwartalnik Historyczny (Warszawa). 1999. R. CVI. Nr 4. S. 6.

[28] *Górski Z.* Organizacja… S. 19–20.

[29] *Piskorska H.* Organizacja władz i kancelarii miasta Torunia. Toruń, 1956. S. 45; *Eusd.* Ustrój… S. 61.

[30] *Radtke I.* Kancelaria… S. 19–20.

[31] *Friedberg M.* Kancelaria miasta Krakowa… S. 281.

з 1386, 1398 і 1400 рр.[32] Щодо Любліна, то, на думку Марії Станкової, міська канцелярія виникла одночасно з появою уряду війта, бо саме він на початковому етапі організації міської влади був єдиним адресатом привілеїв і листів, які отримувало місто[33]. Локаційний привілей Любліну був наданий 1317 р.[34] Станіслав Кентжинський так обґрунтовував наявність найдавнішої канцелярії: якщо була печатка, то мусили бути документи, які вона запечатувала; якщо були документи, то була й канцелярія; якщо була канцелярія, то був її керівник, який завідував печаткою[35].

Стосовно українських міст таких досліджень, на жаль, немає. Щойно недавно з'явилися декілька статей і монографія київської дослідниці Наталії Білоус, присвячені організації міської канцелярії Києва, реконструкції її персоналу й архіву. Дослідниця також прив'язувала виникнення міської канцелярії Києва до локаційного привілею, наданого великим князем литовським Олександром близько 1498 р.[36] На початки діяльності канцелярії почасти вказують згадки у джерелах про міських урядників (війта, бурмістра, райців) у 1499 р., а також відомості щодо наявності міської печатки в Києві у 1500 р.

Доволі контроверсійною є позиція щодо Львова дослідника письма міської канцелярії Миколи Ільківа-Свидницького, який уважає, що до 1356 р. існував лише скрипторій ради та, імовірно, війта, а процес творення міської канцелярії відбувався у 1340–1350-х роках. Повноцінне оформлення міської канцелярії Львова він датує 1360 р.[37] Фактично це ретрансляція положень польських істориків щодо інших міст Польської Корони.

На нашу думку, про існування канцелярії міста можна говорити ще перед повторною локацією 1356 р. Як докази цього можна навести: по-перше, згадки про існування органів міського самоврядування в місті (війта, райців) ще до 1356 р., при яких засновувалася канцелярія; по-друге, згадки про сталого міського писаря; по-третє, наявність документів, які видавала канцелярія. Цю канцелярію умовно можна назвати "долокаційною". Цікавим є термін "протоканцелярія", яку також використовують польські історики. Розглянемо почергово всі арґументи, що свідчать на користь долокаційної канцелярії.

---

[32] *Krochmal J.* Akta miasta Przemyśla (1402–1944). Przewodnik po zespole archiwalnym. Przemyśl, 1995. T. I. S. 53.

[33] *Stankowa M.* Kancelaria… S. 25.

[34] *Beresa A.* Lublin jako ośrodek sądownictwa. Lublin, 2006. S. 9.

[35] *Kętrzyński S.* Zarys nauki o dokumencie polskim wieków średnich. Warszawa, 1934. T. I. S. 82.

[36] *Білоус Н.* Київ наприкінці XV – у першій половині XVII століття. Міська влада і самоврядування. Київ, 2008. С. 131; *Її ж.* Київська міська канцелярія… С. 492.

[37] *Ільків-Свидницький М. М.* Готичне письмо у канцелярії Львівського магістрату кінця XIV – першої половини XVI ст.: Автореф. дис. … канд. іст. наук / Спеціальність 07.00.06 – Історіографія, джерелознавство та спеціальні історичні дисципліни. Львів, 2009. С. 10. Докладніше див.: *Ільків-Свидницький М.* Формування… С. 9–21.

Перша згадка про раду і райців у Львові відноситься до 1353 р. і на три роки передує локаційному привілею місту[38]. Отже міська рада виникла раніше, у княжі часи, хоча польські історики прив'язують її заснування головно до локаційного привілею. М. Ільків-Свидницький підкреслив дуже важливий момент у виникненні канцелярії – вона діяла у сфері функціонування латинського документа, який активно поширювався в той час на території Галицько-Волинської держави[39]. Про зв'язки князівських канцелярій з іноземними державними канцеляріями свідчать документи, писані двома сторонами[40].

У ході війни 1349–1356 рр. на землях Галицько-Волинської держави Казимир III створив окрему руську канцелярію і діяв канцлер Русі Ян (Януш Сухивільк гербу Ґжимала), який згадується в джерелах двічі – як свідок у кінцівці підтвердження маґдебурзького привілею Львову 17 червня 1356 р. та наданні королем земельних володінь шляхтичеві Пйотрові з Брусина 19 серпня того ж року. Томаш Новаковський дійшов до висновку, що існування цієї руської канцелярії було спричинене не політичними, а швидше практичними мотивами для покращення роботи королівської канцелярії на цих землях. Тому названа канцелярія стала тільки коротким епізодом в історії королівської канцелярії Казимира III[41]. Згодом ці функції, на думку О. Купчинського, міг перебрати уряд генерального староства Русі з власним виконавчим органом і канцелярією. Цей уряд у 50–90-х роках XIV ст. і пізніше очолював адміністративну та господарсько-фінансову діяльність на цих землях. Йому підпорядковувалася адміністрація краю, гродські воєводи і старости, судочинство, життя міст тощо. Уряд генерального староства Русі займався також справами церкви[42]. Ймовірно, він співпрацював з міською канцелярією в поточних питаннях. Міська канцелярія могла запозичити певний формуляр у князівської канцелярії і навпаки. Наприклад, у канцелярії князя Юрія Тройденовича 20 січня 1339 р. його грамота слузі Барткові про надання війтівства на маґдебурзькому праві в місті Сяноку була написана латинською мовою[43]. Великий вплив на міську канцелярію мала королівська канцелярія. Адже документи, які там створювалися, згодом переходили на збереження до міського архіву, яким опікувалася канцелярія. До

---

[38] Akta grodzkie i ziemskie z czasów Rzeczypospolitej Polskiej z archiwum tak zwanego bernardyńskiego we Lwowie. Lwów, 1872. T. III. S. 22–23; *Капраль М.* Функціонування органів влади Львова у XIII–XVIII ст. (нарис історії інститутів магдебурзького права) // Український історичний журнал (Київ). 2006. № 5. С. 112.

[39] *Ільків-Свидницький М.* Формування… С. 11–12.

[40] Про зовнішню діяльність князівських канцелярій див.: *Купчинський О.* Із спостережень над розвитком документа… С. 53–54; *Його ж.* Акти… С. 121.

[41] *Новаковський Т.* Руська канцелярія польського короля Казимира III // Записки НТШ (Львів). 2010. Т. CCLX: Праці Комісії спеціальних (допоміжних) історичних дисциплін. Кн. 1. С. 7–16.

[42] *Купчинський О.* Із спостережень над розвитком документа… С. 62.

[43] *Купчинський О.* Акти… С. 124.

таких документів можна віднести первісний локаційний привілей місту (який не зберігся), релокаційний привілей 1356 р., статут райців і лавників 1360 р., привілеї про надання земельних володінь Львову 1368 і 1372 рр., привілей на війтівство 1378 р. Навіть письмо перших латиномовних документів міської канцелярії містить запозичення з королівської канцелярії[44].

Ще одним неодмінним елементом функціонування міської канцелярії була печатка, якою скріплювалися найважливіші для міського життя документи – привілеї, акти, розпорядження, надання тощо. У сфрагістиці та геральдиці прийнято вважати, що міська печатка й герб міста з'являються одночасно з локацією міста чи відразу після неї. Однак локаційні привілеї не дають інформації про надання печатки, так само як дату їх виготовлення не вказано на толоках[45]. Найдавнішою відомою міською печаткою є печатка з документа 1359 р.[46] Дослідники вважають її раєцькою печаткою, якою користувалася рада. Щодо окремої лавничої печатки, то найдавніше її зображення можна знайти на документі 1403 р. Маріан Гайсіґ припускав, що толока цієї печатки походить з XIV ст., вона мала засвідчувати й інші документи лави, які до наших часів не дійшли[47].

Місцем розташування долокаційної, а згодом і міської канцелярії було місце зібрань ради й лави німецької громади для проведення судових засідань. Відтак дискусійним є питання територіального розміщення німецької громади у Львові. Дослідники намагаються знайти альтернативу панівній досі гіпотезі про існування німецької громади в межах площі Старий Ринок, біля костелу св. Івана Хрестителя. На увагу заслуговує концепція львівського архітектора Романа Могитича, який припускає, що середмістя було закладене на теперішній площі Ринок ще до казимирівського привілею. На його думку, середмістя заснував князь Лев Данилович у 1270 р., використавши для зразка передову на той час у Європі модель плану, ідеологічно обґрунтовану описом Небесного Єрусалиму в Новому Заповіті та доцільну в нових юридично-майнових обставинах. Авторське співставлення мір довжини і прийомів містобудівельної практики дало підстави для наукового обґрунтування часу виникнення середмістя[48]. Гіпотезу

---

[44] *Ільків-Свидницький М.* Формування… С. 16.

[45] *Seroka H.* W sprawie początków pieczęci miejskiej Krakowa. Ze studiów nad średniowieczną sfragistyką miast małopolskich // Drogą historii. Studia ofiarowane profesorowi Józefowi Szymańskiemu w siedemdziesiątą rocznicę urodzin. Lublin, 2001. S. 299; *Wyrozumska B.* Kancelaria… S. 18.

[46] *Гавриленко В.* Українська сфрагістика. Питання предмета та історіографії. Київ, 1977. С. 117; *Гречило А.* Ґенеза львівського міського герба // Галицька брама (Львів). 1996. № 12. С. 14.

[47] *Haisig M.* Nieznana, najdawniejsza pieczęć ławnicza m. Lwowa // Miesięcznik Heraldyczny (Warszawa). 1935. R. XIV. Z. 7–8. S. 120–121.

[48] *Могитич Р.* Розвиток княжого Львова // Галицька брама (Львів). 1996. № 12. С. 7; *Його ж.* Планувальна структура львівського середмістя і проблеми його датування // Записки НТШ (Львів). 2004. Т. CCXXVII: Праці Секції мистецтвознавства. С. 283–284.

Р. Могитича підтримує Алла Мартинюк, яка теж вважає, що територія середмістя була забудована вже до 1340 р.[49] До гіпотез архітекторів долучаються висновки археологів. Наприклад, під час розкопок у 2006 р. на площі Ринок виявлено господарські ями та сліди дерев'яних огорож, які датуються XIV ст. Археолог Юрій Лукомський припускає, що це залишки локації того періоду, коли місто ще не отримало маґдебурзького права й мало більш природну, не дуже регулярну, структуру (нинішня забудова площі Ринок дещо зміщена відносно сторін світу, а ці господарські ями йдуть чітко за ними). На його думку, ці господарські комплекси вказують на доказимирівську забудову Ринкової площі. Втім, невідомо, чи існувала вже тоді площа як така, чи це був тільки окремий квартал, і якою була забудова цього давнього поселення[50]. На підставі всіх наведених міркувань можемо припустити, що на площі Ринок уже в першій половині XIV ст. проживала міська громада.

Однією з головних ознак існування канцелярії є наявність сталого персоналу. Однак щодо критеріїв сталості позиції науковців різняться. Наприклад, І. Радтке вважає, що канцелярія повинна була мати хоча б одного постійного писаря, окреслені та властиві міським канцеляріям способи урядування[51]. Інші дослідники обстоюють думку про наявність цілого штату працівників у канцелярії, їх ієрархію. Львівська канцелярія відповідала цим двом критеріям. З 1353 і 1359 рр. маємо перші згадки про сталого міського писаря. При уряді спадкового війта, на нашу думку, існував уряд війтівського писаря. Війтівський суд обслуговував власний канцелярський персонал. З другої половини XIV ст. походять перші згадки про війтівських писарів і підвійтів у Малопольщі, останні також виконували часом роль писарів[52]. Важливим теж арґументом на користь існування канцелярії є наявність документа як продукту її діяльності, про що йтиметься нижче.

Порівнюючи канцелярію з часу до локації міста і після неї, зауважимо, що особливих змін не відбулося. Міська канцелярія продовжувала практикувати ті первісні, примітивні схеми, які були закладені від початку. Не було чітко сформульовано завдань, які мала виконувати ця установа, не окреслено компетенцію та функції її персоналу – писарів і підписків, не розроблено системи ведення документації тощо.

Повертаючись до долокаційної канцелярії німецької громади, треба зауважити, що історики переважно акцентують увагу на одній гілці міського самоврядування – раді, випускаючи з поля зору дуже важливе питання судової влади в місті й

[49] *Мартинюк А.* Терени давнього Львова (до питання про містобудівельну структуру Львова XIII – поч. XIV ст.) // Галицька брама (Львів). 1996. № 12. С. 11.

[50] *Лукомський Ю.* Останні знахідки археологів // Галицька брама (Львів). 2006. № 9–10. С. 9–10.

[51] ***Radtke I.*** Kancelaria… S. 20.

[52] ***Załęska M.*** Wójtostwa dziedziczne w miastach Małopolski w późnym średniowieczu (studium historyczno-prawne). Warszawa, 2005. S. 9.

уряду війта як представника цієї влади (див. *додаток Б*). Уряд війта згадується у джерелах набагато раніше, ніж уряди райців, бурмістра тощо, очевидно, він був локатором німецької колонії, яка осіла на території давнього Львова ще в другій половині XIII ст.[53] Першу документальну згадку маємо лише з 1352 р. – привілей польського короля Казимира III спадкоємцям львівського війта часів князя Лева Бертольда Штехера на земельну власність під Львовом[54]. З інституцій маґдебурзького права цей уряд був запроваджений першим і, вочевидь, якийсь час був найважливішим. Війт виконував не тільки судові, а й адміністративні функції в місті[55]. Тоді можна припустити, що війт користувався послугами окремого писаря, який нотував судові рішення. Якщо він призначав лавників і свого заступника, то, правдоподібно, мав право призначати й писаря[56]. У Кракові з другої половини XIV ст. походять перші згадки про існування війтівських писарів і ландвійтів, останні теж інколи виконували роль писарів[57].

Проблема дослідження первісної судової канцелярії міста полягає у відсутності джерел, на підставі яких можна реконструювати її діяльність. Однак, за припущенням Авґуста Фенчака, існують й інші, крім книг вписів, сліди праці канцелярії. Наприклад, війт не міг розв'язувати суперечок стосовно нерухомості, коли б не було певних писемних джерел (нотаток справ), на підставі яких можна усталити власників нерухомості. На його думку, перемишльський війт Ян у 1320 р. повинен був мати власного писаря, який вів книги чи інші записи, видавав документи, завірені окремою війтівською печаткою. Це була війтівська канцелярія, яку ще не можна вважати міською, але остання виникла на її основі й стала спільною для ради і війта[58]. Подібну версію висловлює Марія Станкова стосовно Любліна. Існування однієї книги для ради, лави та війта, стверджує вона, наводить на думку, що вся документація вписувалася до однієї книги, а тому існувала тільки одна канцелярія, якою керував один писар (війтівський)[59]. Ще один подібний приклад пов'язаний з канцелярією Пшеворська. Міхал Прокса вважає, що міська канцелярія виникла там з першої війтівської канцелярії міста[60].

---

[53] Archiwum Akt Dawnych miasta Lwowa / Oprac. K. Badecki. Lwów, 1935. T. III: Księgi i akta administracyjno-sądowe 1382–1787. S. 112.

[54] Див. останню публікацію цього документа: *Купчинський О.* Акти… С. 773–776 (зберігається в: Центральний державний історичний архів України, м. Львів (далі – ЦДІА України у Львові), ф. 131 (Колекція грамот на перґаменті), оп. 1, спр. 2).

[55] *Капраль М.* Функціонування… С. 116.

[56] *Załęska M.* Wójtostwa… S. 66–67.

[57] *Wyrozumska B.* Sądownictwo miejskie w średniowiecznym Krakowie // Rocznik Krakowski (Kraków). 2001. T. LXVII. S. 9–10.

[58] *Fenczak A.* Z badań nad początkiem samorządu miejskiego w Przemyślu i jego kancelarii (do 1389 roku) // Rocznik Historyczno-Archiwalny (Przemyśl). 1988. T. V. S. 39–40, 45.

[59] *Stankowa M.* Kancelaria… S. 37.

[60] *Proksa M.* Akta miasta Przeworska w zasobie Archiwum Państwowego w Przemyślu. Przemyśl, 1996. S. XVII.

Ці докази переконливо доводять потребу в писемному засвідченні певних дій, на противагу тим дослідникам, які стверджують, що існувала усна традиція вирішення справ у війтівському суді.

При міській громаді виникає ще інший керівний орган – рада на чолі з бурмістром. Яким чином райці співдіяли з війтом і які були межі повноважень обох сторін? На жаль, за наявними документами це встановити майже неможливо. Якщо подивитися на аналогічні документи інших міст, наприклад Торуня, то в XIII ст. війт згадувався в усіх документах перед райцями, хоча вже на початку XIV ст. раді вдалося підпорядкувати цей уряд і отримати право призначати лавників (очевидно, колись це право належало війту), у результаті вона отримала найвищу законодавчу та виконавчу владу в місті[61].

Оскільки війт до певного часу був незалежним від ради міста й міської громади, яка не могла впливати на його обрання, то можна припустити, що й писар цього війта обирався ним самим і залежав тільки від нього. Видається суперечливим твердження, що війт користувався послугами міського писаря. Це сталося аж після 1378 р., тобто після викупу війтівства містом. Після викупу війтівства суд чинила рада міста (сама або разом з лавою)[62]. На спільних засіданнях (а книга з 1382 р. засвідчує це) зникла потреба в окремому уряді війтівського писаря. А. Чоловський припускав, що лава від середини XV ст. користувалася послугами міського писаря. Схоже на те, що це відбувалося ще з 1378 р., оскільки для першої половини XV ст. немає згадок про лавничого писаря. Викуп містом війтівства означав остаточне утвердження, вищу точку боротьби ради за повноту влади[63].

Питання про існування однієї чи двох канцелярій у місті порушувалося польськими істориками на архівознавчій конференції в Рогові 1951 р. (ці виступи згодом були опубліковані)[64], однак дискусія виявилася не надто результативною. Стосовно майже кожного міста знайшлися контроверсійні трактування. Наприклад, дослідник історії Кракова М. Фрідберґ зауважив, що найдавніша канцелярія міста з кінця XIII ст. до 1312 р. (бунт війта Альберта) підпорядковувалася спадковому війту і була єдиною[65]. Згодом у міських рахунках є видатки тільки на міського писаря і підписка, ще пізніше з'являються два різних писарі та їхні помічники. У ротах присяг немає окремої присяги лавничого писаря. Однак М. Фрідберґ і Мєчислав Нівінський визнавали існування окремої війтівської канцелярії. Деякі війтівські книги вів війтівський писар[66]. У Старій

---

[61] *Czaja R.* Urzędnicy miejscy Torunia. Spisy. Toruń, 1999. Cz. I: do roku 1454. S. 19.

[62] *Kallas M.* Historia ustroju Polski. Warszawa, 2005. S. 147–148.

[63] *Brekiesz S.* Z dziejów rady miejskiej w Krośnie // Małopolskie Studia Historyczne (Kraków). 1960. R. III. Z. 3–4. S. 8.

[64] *Tandecki J.* Rozwój badań nad dokumentem oraz kancelariami miejskimi w Polsce // Studia Archiwalne (Lublin). 2006. T. II. S. 22.

[65] *Friedberg M.* Kancelaria miasta Krakowa… S. 284.

[66] Ibid. S. 285–286.

Варшаві була тільки одна міська канцелярія, від XV ст. окремо урядували писар ради і писар лави[67], поряд з цим у повсякденному житті завжди вживалося єдине поняття міської канцелярії.

Львівська канцелярія була влаштована так само, як перемишльська. Перша судова канцелярія Перемишля з'явилася після 1320 р. Це була війтівська канцелярія, якою керував писар. До його обов'язків належав запис трансакцій нерухомості (ґрунти і парцелі під будівництво домів). Ця канцелярія не залишила після себе документації (тут бачимо ще одну паралель із львівською канцелярією). У середині XIV ст. виникла "справжня" міська канцелярія, яка обслуговувала раду і війта. У львівському випадку це канцелярія після 1359 р., від діяльності якої зберігся тільки один документ. На жаль, досі не знайдено (і малоймовірно, що буде знайдено) якісь писемні джерела з періоду 1356–1378 рр., які б підтверджували чи спростовували дану гіпотезу. Фактично не можна говорити про функціонування уряду війтівського писаря після 1378 р. Він з'являється аж 1576 р., у поєднанні урядів писарів лавничого суду та війтівського уряду.

До складу канцелярії входив основний і допоміжний персонал. До першого зараховуємо міського писаря, який очолював міську канцелярію, і війтівського писаря. До другого – заступників писаря на час його відсутності, хвороби чи вакантності уряду, канцеляристів, підписків. На чолі канцелярії стояв міський писар[68]. Очевидно, що в його розпорядженні знаходився штат підписків, адже з аналізу почерків найдавнішої збереженої міської книги Львова випливає, що її вели шість писарів, причому нам відомі імена тільки трьох. К. Бадецький припускав, що всі ці особи були писарями[69]. Схожу гіпотезу висловила І. Радтке стосовно Познані[70]. Проте інші дослідники доводять, що в канцелярії була внутрішня ієрархія, згідно з якою існували заступники писаря й підписки, бо така велика кількість писарів є неправдоподібною. Наприклад, Адам Вольф у міських книгах Нової Варшави, крім почерків писарів, розрізняв багато інших автографів. Упродовж сімдесяти років записи в книзі вели 140 осіб. Більшість з них були невправними писарями, писали поганою латиною, невірно формулювали записи, робили мовні, стилістичні та орфографічні помилки[71]. У Вроцлаві до середини XIV ст. налічувалося 15–25 підписків[72]. Велику кількість осіб у канцелярії можна частково пояснити укладанням договорів з ними на короткий час. Ще одна

---

[67] *Górski Z.* Organizacja… S. 21.

[68] *Wyrozumska B.* Kancelaria… S. 21.

[69] Archiwum… T. III. S. 1.

[70] *Radtke I.* Kancelaria… S. 57

[71] Księga ławnicza miasta Nowej Warszawy 1416–1485 / Wydał A. Wolff. Wrocław, 1960. T. I. S. XVI.

[72] *Goliński M.* Wrocław od połowy XIII do początków XVI wieku // Historia Wrocławia. Od pradziejów do końca czasów habsburskich. Wrocław, 2001. T. I. S. 128.

гіпотеза – всі райці й лавники по черзі здійснювали записи[73]. Звідси виникає проблема вживання термінів, які означають різні уряди в канцелярській ієрархії, оскільки для найдавнішого періоду діяльності канцелярії важко визначити, по-перше, відповідність цих термінів їх сучасним інтерпретаціям, а по-друге, розрізнення цих термінів між собою.

Питання про визначення термінів "писар", "нотарій", "скриптор" порушив К. Скупєнський. Визначивши час появи терміну "notarius" для різних реґіонів Польщі XIII ст. та зауваживши, що цей термін у XIV–XV ст. був поширений у канцеляріях різного типу, автор вступив у дискусію з М. Білінською стосовно доцільності вживання терміну "нотарій" на окреслення середньої ланки канцелярського персоналу королівської канцелярії поряд з вищою (канцлер) і нижчою (писар) ланками[74]. К. Скупєнський слушно підмітив, що сьогодні не знаємо, як у XIII ст. у Польщі тлумачили термін "notarius", і частина дослідників перекладає його в найпростіший спосіб – "нотарій", а при цьому часто втрачається, по-перше, ієрархічність урядової драбини канцелярського персоналу, а по-друге, співвіднесення дослідницької термінології з термінологією джерел. У XVI ст. у польській мові ще не було слова "нотарій", "notarius" перекладали як "писар"[75]. Далі автор порушує питання різниці термінів у міській канцелярії. Він ставить риторичне запитання: як розрізнити терміни "notarius" і "scriptor"? І виступає супроти перекладу останнього терміну як "скриба", "підписок", "писарчук", вважаючи такий переклад відступом від термінології джерел[76]. Краківська дослідниця Б. Вирозумська дотримувалася протилежної думки. Терміном "нотарій/писар" вона позначала міських писарів, натомість терміном "писар/скриптор" – нижчий персонал канцелярії. Авторка підкреслювала, що нотарій, який очолював канцелярію, ніколи не називався *scriba/Schreiber*, тому інші писарі, які працювали в канцелярії, такий титул могли мати[77].

Утім, навряд чи правильно застосовувати якийсь один підхід до конкретного міста і його канцелярії. До 1382 р. у львівській міській канцелярії існував тільки один термін – "notarius civitatis". У 1382–1389 рр. травляються два варіанти назви працівників канцелярії – "notarius" і "scriptor"/"scriba". Пропонуємо перекладати перший варіант як "писар", другий – як "скриптор"/"підписок". Очевидно, у вжитку були одночасно два терміни, але визначати, ким саме був той чи інший писар – справді писарем чи підписком, треба дуже обережно, враховуючи сукупність фактів. Стосовно двоїстості назв наведемо один

---

[73] *Bartoszewicz A.* Mieszczanie "litterati" w polskim mieście późnego średniowiecza // Kwartalnik Historyczny (Warszawa). 1999. R. CVI. Nr 4. S. 9.

[74] *Skupieński K.* Notariusze… S. 166–169.

[75] Ibid. S. 167–168; *Skupieński K.* Notariat publiczny w średniowiecznej Polsce. Lublin, 2002. S. 12.

[76] *Skupieński K.* Notariusze… S. 169–170.

[77] *Wyrozumska B.* Kancelaria… S. 21.

промовистий факт: Б. Зіморович називав Лаврентія із Сандомира і Вінценція скрипторами, хоча в усіх інших джерелах вони значаться як писарі[78]. Зрештою, подібну роздвоєність у термінах спостерігаємо в інших канцеляріях Польщі – у Познані в 1302 р. згадується Гебрагард, "скриптор" міста Познані[79]; у містечку Б'єчі в 1388 р. – скриптор Якуб, 1391 р. – Якуш (можливо, це одна особа)[80]. У Кракові в 1383 р. існував Неглекро, війтівський писар (*notarius advocati*), й одночасно зустрічається Миколай Роман, війтівський скриптор (*scriptor advocati*)[81]. Також вживаються паралельно терміни *notarius* і *scriptor* стосовно міського писаря Кракова[82]. Можна висловити гіпотезу, що термін "скриптор" вживався винятково в менших, "другорядних" містах, натомість у більших були у вжитку одночасно два терміни на означення двох категорій канцелярського персоналу (у зв'язку з його розширенням), однак для її підтвердження треба провести детальне порівняння ситуації в інших містах. Висловлена М. Ільківим-Свидницьким гіпотеза про походження терміну "скриптор" від скрипторіїв, що існували при раді та війтові у Львові, є непереконливою через первинне вживання терміну "notarius" щодо писаря міста в 1353 р.[83]

За другу половину XIV ст. виявлено імена десяти міських писарів і скрипторів/підписків: Григорій (1353, 1359), Григорій Павло (1368), Павло-писар (1381?, 1385), Акс Міхаель (1382–1391?), Павло-скриптор (1384), Поніч Петро (1385), Вільгельм-скриптор (1387), Лаврентій із Сандомира (1391?–1399), Конді Павло (1392), Толмач Ян (1397?)[84].

Існував, очевидно, уряд заступника писаря – віце-писаря (*vicenotarius*), який виконував обов'язки писаря на час його відсутності. Так, Міхаеля Акса названо в 1388 і 1389 рр. "тодішнім міським писарем" (*tunc notarius civitatis*)[85], а записи в ці роки робив інший писар.

Крім міських писарів, у XIV ст. у Львові працювали приватні писарі заможних осіб. Вони не входили до складу канцелярського персоналу, однак тісно співпрацювали з канцелярією. У 1385 р. маємо запис про Миколая, слугу або

---

[78] *Zimorowicz J. B.* Viri illustres civitatis Leopoliensis, Metropoliae Russiae, collecti per Bartholomaeum Zimorowicz, consulem Leopoliensem // Opera quibus res gestae urbis Leopolis illustrantur ex mandato senatus eiusdem civitatis / Ed. C. J. Heck. Leopoli, 1899. P. 314–315.

[79] Przywileje miasta Poznania XIII–XVIII wieku / Wydał W. Maisel. Poznań, 1994. S. 21.

[80] Najdawniejsza księga sądowa miasta Biecza / Wydał B. Ulanowski // Archiwum Komisyi Prawniczej (Kraków). 1897. T. V. S. 408, 420.

[81] Księga proskrypcji i skarg miasta Krakowa 1360–1422 / Wydała B. Wyrozumska. Kraków, 2001. S. 62, 80.

[82] Ibid. S. 36, 90.

[83] *Ільків-Свидницький М.* Формування… С. 15.

[84] Знаками запитання позначені дати, визначені гіпотетично на підставі суб'єктивних джерел. Про реконструкцію писарів за почерками в найдавнішій збереженій міській книзі див. *додаток А*.

[85] Najstarsza księga miejska 1382–1389 / Wydał A. Czołowski. Lwów, 1892. S. 106, 111, 121.

підписка Йоганна Керсбюрґа (*Nicolaus seruitor sev scriptor Johannis Kersbuirg*)[86], який з доручення свого пана отримував борг. Такі писарі були й у інших містах, зокрема Кракові[87].

Важливим напрямом діяльності канцелярії було створення і зберігання внутрішньої та зовнішньої документації – майбутнього архіву. Документи, які продукувала ця установа, ставали згодом однією з підстав її визнання. Н. Білоус припускає, що в міській канцелярії творилися такі види документації: документи та листи, отримувані містом, і копії з висланих – зовнішня документація; документи і книги правно-утилітарного типу (різноманітні кодекси права); міські привілеї та їх копії, що оформлялися в окремі книги; книги поточних справ; книги судових справ; книги міських рахунків, міського майна та податкові книги[88]. Для Львова другої половини XIV ст. маємо лише окремі привілеї місту та його мешканцям, документи, видані міською владою, судово-адміністративні книги, хоча, ймовірно, існували й інші згадані види документації (фінансові книги). Втраті документів сприяли як природні, так і людські чинники (пожежі, повені, війни, грабунки, несприятливі умови зберігання, несвідомість тих людей, яким доручалися документи тощо). Однак не треба думати, що обмежена кількість документів не може бути підставою для дослідження архіву канцелярії[89].

З долокаційного періоду діяльності канцелярії зберігся тільки документ з 1353 р. (і той з повторного підтвердження 1359 р.). Його можна віднести до внутрішньої поточної документації канцелярії. Яким був склад усієї первісної документації – невідомо. Крім зазначеного документа, збереглися й інші, однак вони походили з державних канцелярій. Владислав Томкевіч і А. Чоловський стверджували, що в 1353 р. старий дерев'яний Львів був знищений (спалений?) князем Любартом[90], що може пояснити, чому документи збереглися тільки з цього року. К. Бадецький писав, що ґенезу архіву міста варто пов'язати з другою локацією Львова за привілеєм Казимира III. Першим документом, який започаткував архів, був, на його думку, привілей 1356 р.[91] Однак, якщо привілей 1356 р. був повторним, то, очевидно, в архіві спочатку знаходився перший локаційний привілей місту. Для порівняння, у Вроцлаві також загинув локаційний

[86] Najstarsza księga miejska 1382–1389. S. 50.

[87] *Wyrozumska B.* Kancelaria… S. 21.

[88] *Білоус Н.* Київська міська канцелярія… С. 500.

[89] Щодо можливості дослідження середньовічних канцелярій на обмеженому джерельному матеріалі, то це довів О. Купчинський стосовно канцелярій Галицько-Волинської держави (*Купчинський О.* Акти… С. 31–35).

[90] Biblioteka Narodowa w Warszawie, zbiór Czołowskiego, rkp. 5514 III, k. 46; *Tomkiewicz W.* Dzieje obwarowań miejskich Lwowa // Kwartalnik Architektury i Urbanistyki (Warszawa). 1971. T. XVI. Z. 2–3. S. 95.

[91] *Badecki K.* Archiwum miasta Lwowa. Jego stan obecny oraz potrzeby reorganizacyjne, inwentaryzacyjne i wydawnicze // Archeion (Warszawa). 1934. T. 12. S. 80.

привілей місту, і цим роком дослідники датують знищення найдавнішого архіву[92]. Оскільки архів створювався при міській громаді, то крім цього найважливішого привілею, тут зберігалися теж інші привілеї, локального значення, які окреслювали правове становище окремих національних громад, професійних організацій, надавали право користування нерухомістю тощо[93]. Для реєстрації привілеїв та їхніх копій уже з найдавніших часів створювалися копіарії[94]. У Львові найдавніші копіарії збереглися тільки з XV ст.[95] Доказом існування давніших збірок грамот є свідчення Б. Зіморовича про згорілий архів з важливими документами, якими були, звичайно, привілеї. Крім привілеїв, архів громадив документи, які стосувалися адміністративно-судової діяльності органів самоврядування міської громади. Загалом цей поділ відображає схему К. Бадецького, який виділив дві категорії документів: привілеї, які продукували королівські, князівські, церковні канцелярії та документи адміністративних, судових і економічних урядів міста[96].

З періоду 1356–1381 рр. збереглося дуже мало документів, які б свідчили про роботу канцелярії. У 1360 р. відбулося підтвердження польським королем Казимиром III ухваленого львівськими райцями і лавниками статуту Львова, попередній варіант якого, очевидно, укладався міським писарем[97]. Німецький дослідник Беда Дудік у праці "Архіви в Королівстві Галичини і Володимирії" висловлював здогад про початок ведення у львівській міській канцелярії окремого виду книг – "Libri Dominiorum" – з 1360 р.[98] Вочевидь він спирався на згадуваний привілей з того самого року, який узагалі не містить інформації про будь-яку категорію книг чи канцелярію. Цією копією розпочинається група фасцикулів, сформованих, треба думати, у тодішньому архіві давніх актів міста Львова у XIX ст., де їх міг бачити Б. Дудік і зробити висновок про окремішність цього виду документів[99]. Насправді, як буде показано далі, канцелярія вела один вид книг, і їх початок не співпадає з 1360 р.

---

[92] *Kucner A.* Byłe archiwum miasta Wrocławia oraz najstarsze wrocławskie księgi miejskie // Archeion (Warszawa). 1952. T. XXI. S. 202.

[93] Детальніше про види привілеїв і їхнє значення для міста див.: Привілеї міста Львова XIV–XVIII ст. / Упоряд. М. Капраль. Львів, 1998. Т. І. С. 14–23.

[94] *Kucner A.* Byłe archiwum miasta Wrocławia… S. 211–212.

[95] Привілеї… Т. І. С. 10.

[96] *Badecki K.* Archiwum… S. 80.

[97] Оригінал зберігається в: ЦДІА України у Львові, ф. 131, оп. 1, спр. 3, арк. 1; регест: Каталог пергаментних документів Центрального державного історичного архіву УРСР у Львові 1233–1799 / Уклад. О. А. Купчинський, Е. Й. Ружицький. Київ, 1972. С. 27; остання публікація: Привілеї… Т. І. С. 31–33.

[98] *Dudik B.* Archive im Königreiche Galizien und Lodomerien // Archiv für österreichische Geschichte (Wien). 1867. Bd. XXXIX. Nr 1. S. 127.

[99] Копія, якою розпочинається група фасцикулів, не вказана у підставі публікації документа (Привілеї… Т. І. С. 32), зберігається в: ЦДІА України у Львові, ф. 52, оп. 2, спр. 176, с. 1–3.

З 1368 р. маємо свідчення про укладення приватно-правового акту за участі міського писаря[100]. До 1381 р. канцелярія вже мала деякий архів. Крім розрізнених документів, існували й судово-адміністративні книги. К. Бадецький вказував, що з казимирівських часів не збереглося жодної міської книги. Але він був упевнений, що одночасно з організацією ради і лави (хоча історик не зазначив, коли, на його думку, вони були засновані) повинні були засновуватися раєцькі книги для адміністративних і фінансових записів, а також лавничі для протоколів судових вироків. Усі ці книги, на думку Бадецького, загинули в пожежі 1381 р.[101] На підтвердження цієї думки розглянемо чотири записи в найдавнішій збереженій книзі з 1382–1389 рр. Так, запис № 5 від 1382 р. повідомляє про угоду, яка "in libro ciuitatis extiterat conscriptum"[102], у записах № 1–4 про цю угоду не йдеться, отже, вона була записана в попередній книзі, яка не збереглася. Цей запис доводить, що існувала принаймні одна книга ще перед 1381 р. На це вказують і три інші записи. Зокрема, другий документ від 1382 р. (запис № 38) повідомляє про "littera et scriptura, quam super hoc habuit est sibi cremata cum ciuitas fuit conbusta"[103], а два інші записи від 1384 р. (№ 197 і 198) – про угоди, які "in libris ciuitatis conscriptum extiterat, qui libri in incensione ciuitatis conbusti sunt", "in libris ciuitatis conbustis conscriptum extiterat"[104]. Хоча ці вислови могли вживатись як усталений вираз (як пізніше, "перед нашими міськими книгами"), але ж була потрібна й певна традиція написання таких фраз, вони не могли усталитися в першій чи другій міських книгах. Тому вважаємо, що до 1382 р. канцелярія маґістрату створила принаймні дві-три актові книги.

Зауважимо, що збережена книга має всього 172 аркуші та 742 записи за сім років. Це значить, що за попередні 26 років книга мала б нараховувати близько 600 аркушів. Малоймовірно, що писарі в XIV ст. продовжували б вести такий фоліант. Найдавніші збережені лавничі книги Львова охоплюють сім і одинадцять років. Вважаємо, що книги до 1381 р., як і надалі, були змішані, а не розділені за урядами. Про вписування лавничих актів до змішаної книги свідчить запис від 1388 р. про занесення таких документів до міської книги: "litteras scabinales… dominis consulibus presentauit, petens easdem litteras in librum ciuitatis scribi et copiari"[105]. Йшлося про тестамент міщанина Тайчадина, який спочатку було прийнято до розгляду лавниками, а згодом вписано до міської книги. Ймовірно, крім судових книг, існували теж рахункові – сплати податків, видатків на потреби міста тощо.

---

[100] Грамоти XIV ст. / Упоряд. М. М. Пещак. Київ, 1974. С. 41–42.
[101] Biblioteka Narodowa w Warszawie, Zbiór Badeckiego, sygn. 7806, k. 3.
[102] Najstarsza księga miejska… S. 2.
[103] Ibid. S. 8.
[104] Ibid. S. 30–31.
[105] Ibid. S. 93–94.

Найдавніша збережена книга у Львові починається з 1382 р.[106] Згідно з описом К. Бадецького, це рукопис формату *in folio*, оправлений в шкіру наприкінці XIX ст., записи починаються 12 березня 1382 р. і закінчуються 12 березня 1389 р., оригінального заголовку немає. Розміри: 310×225 мм, загальна кількість сторінок – 172, записів – 742, з них друком вийшло 735. Остання сторінка наполовину знищена і доклеєна з пізнішого року. Папір має сліди п'яти філіграней, які вказують на його західне (німецьке та італійське) походження[107]. Мова книги – латинська з виразним впливом німецької, що видно як із однієї записки, зробленої німецькою мовою[108], так із німецькомовних варіантів написання прізвищ львівських міщан.

К. Бадецький припускав, що книга закінчувалася не 1389, а 1401 р., коли відбувся поділ канцелярських урядів. У 1402 р. заведено окрему книгу раєцьких актів[109]. За змістом, на думку Бадецького, це були протоколи змішаних записів раєцько-лавничого суду. М. Фрідберґ запропонував для книг спільних записів інше визначення – книга канцелярії (у нашому випадку – книга львівської канцелярії)[110]. На протокольний характер вказують численні записи, перекреслені олівцем. Переважають записи лавничого суду. Отже, правильно було б назвати цю книгу лавничо-раєцькою.

За 1360–1381 рр. збереглися також результати діяльності раєцького уряду Львова у вигляді фасцикул. Окреме місце займають у міському архіві вількери – розпорядження ради міста. У найдавнішій збереженій міській книзі їх є чотири. Про те, що вони існували раніше, свідчить вількер ради міста Кракова від 1380 р. у справі торговельних стосунків зі Львовом[111].

Документи, які творила канцелярія, зберігалися в міському архіві, який знаходився в ратуші, а деякі документи – очевидно, в будинку бурмістра. Так, у 1399 р. львівський бурмістр пред'являв галицькому архієпископу Якубу Стрепі документ про право на млин, записаний львівському костелу Анною Комітисою[112]. Деякі документи, які видавали світські й церковні достойники, готували писарі міської канцелярії, однак зберігалися вони, на нашу думку, у церковних архівах. Наприклад, той самий Якуб Стрепа 7 липня 1399 р. надав десятину зі с. Пруси костелу св. Духа у Львові – ймовірно, документ видавав

---

[106] Зберігається в: ЦДІА України у Львові, ф. 52, оп. 2, спр. 1.

[107] Najstarsza… S. V; Archiwum… T. III. S. 2; *Badecki K.* Znaki wodne w księgach Archiwum m. Lwowa od 1383 do 1600 r. Lwów, 1928. S. 9, 13.

[108] Najstarsza księga miejska… S. 85–86.

[109] Archiwum… T. III. S. 2.

[110] *Friedberg M.* Kancelaria miasta Krakowa… S. 282.

[111] Najstarszy zbiór przywilejów i wilkierzy miasta Krakowa / Wydał S. Estreicher. Kraków, 1936. S. 32.

[112] Каталог… С. 40.

публічний нотарій Лаврентій, який працював у канцелярії архієпископа і був за сумісництвом міським писарем Львова (інші документи, створені цим писарем, зберігалися в міському архіві)[113].

К. Бадецький порушував теж питання про акти війтівського уряду. Справедливо вважаючи війтівський уряд найдавнішим у Львові, історик припускав, що той повинен був залишити якісь акти принаймні від 1250 р., від часів "легендарного локатора" Бертольда Штехера[114]. Однак вони не збереглися.

До загальних архівних завдань писарів, які зберігали архів, належало: старанне переховування найцінніших для міста пергаментних документів, відповідна реставрація книг і міських актів, їх оправа, упорядкування, нумерування, інвентарний опис[115].

* * *

Канцелярія міста Львова була започаткована в часи оселення німецької громади, яка керувалася німецьким (маґдебурзьким) правом. Вона існувала ще до повторної локації міста в 1356 р. як важлива ланка системи влади. Перші ознаки існування писарського уряду (не організованої канцелярії) помітні в останній третині XIII ст. (війтівський писар). Організована установа з постійним міським писарем (писар ради) почала діяти приблизно з 20–30-х років XIV ст. при органах самоврядування німецької громади, яка локалізувалася на Ринковій площі. Згодом, після 1356 р., на основі цієї канцелярії утворилася міська канцелярія, яка обслуговувала маґістрат. Перша задокументована згадка про уряд писаря походить з 1353 р. У наступні століття цей уряд зазнав змін – із суто прикладної, допоміжної інституції він перетворився на важливий елемент функціонування міського організму, без якого не вирішувалися жодні важливі питання міського життя. Канцелярія від початку продукувала документи, які становили архів.

---

[113] Archiwum Główne Akt Dawnych, Zbiór dokumentów pergaminowych, sygn. 6077, k. 1; Каталог… С. 38–40.

[114] Archiwum… T. III. S. 112.

[115] *Badecki K.* Archiwum… S. 82.

Додаток А

Ідентифікація писарів другої половини XIV ст. (за почерками)

№ з/п	Літерне позначення	Час виконання обов'язків	Номери записів, які вів писар	Ім'я, прізвище, номери записів зі згадкою про писаря
1	A	березень 1382 – січень 1385 рр., червень – серпень 1385 р., вересень 1385 – квітень 1386 рр., вересень 1386– вересень 1388 рр.	1–223, 283–299, 305–371, 411–659	Міхаель Акс (149, 162, 444, 476, 490, 497, 644, 674, 729)
2	B	лютий – червень, серпень 1385 р.	224–282, 300–302	Павло-писар (230)
3	C	вересень 1385 р.	303–304	Петро Поніч (94, 114, 245)
4	D	травень – вересень 1386 р.	372–410	–
5	E	вересень 1388 – березень 1389 рр.	660–735	–
6	F	–	736–742	–

Джерело: ЦДІА України у Львові, ф. 52, оп. 2, спр. 1, с. 1–172; Najstarsza księga miejska 1382–1389 / Wydał A. Czołowski. Lwów, 1892. VII, 153 s. (Pomniki dziejowe Lwowa. Monumenta Leopoliensia Historica. T. I).

Додаток Б

Організація канцелярії міста Львова XIV–XVI ст.

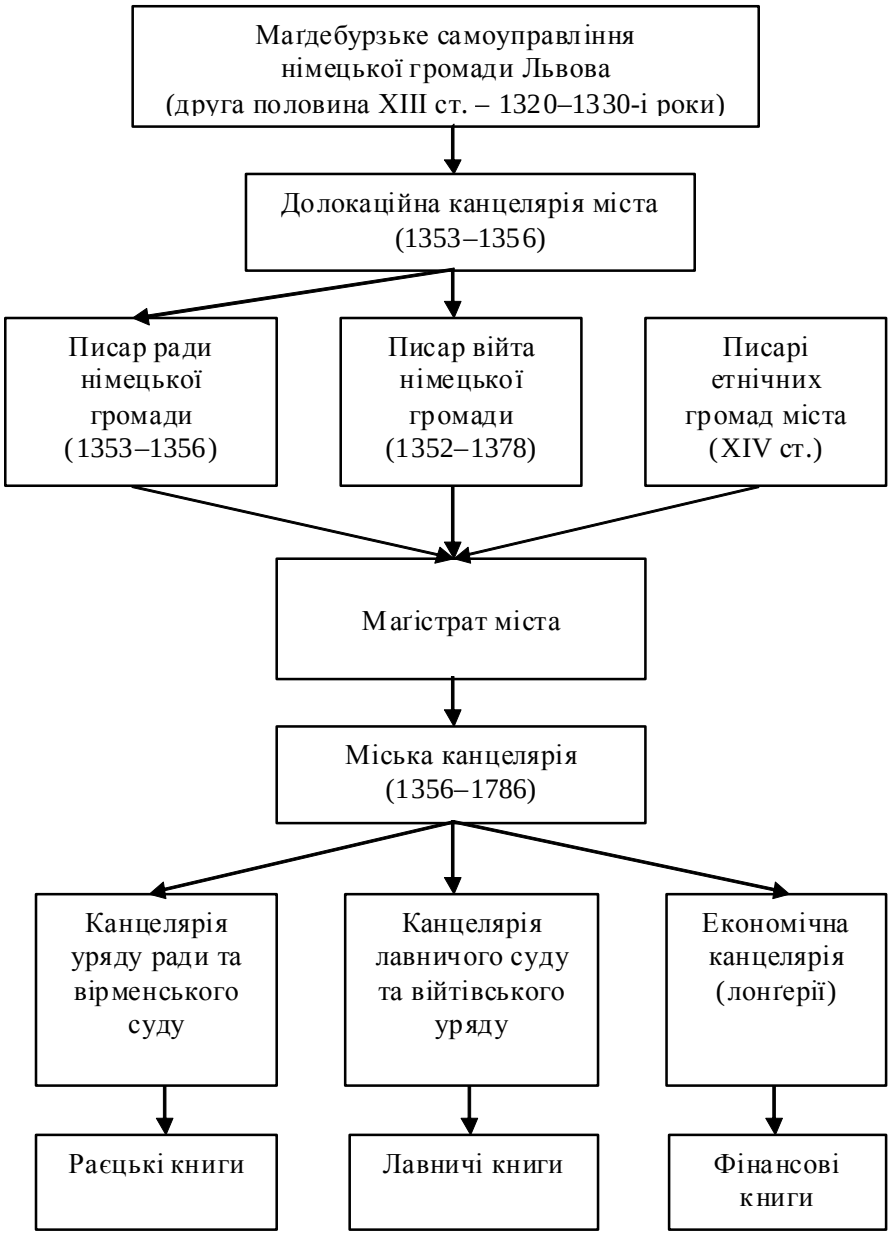

ВІСНИК ЛЬВІВ. УН-ТУ *VISNYK LVIV UNIV.*
Сер. істор. 2012. Спец. вип. С. 34–50. *Ser. Histor. 2012. Special issue. P. 34–50.*

УДК 929.651 (477.83–25) “13/17”

Андрій ГРЕЧИЛО
Львів

Печатки міста Львова XIV–XVIII століть

Метою публікації є формування каталогу печаток органів міського управління Львова за XIV–XVIII ст., що дає змогу простежити генезу львівського герба та його видозмін, які були неодмінним символом на цих печатках. Печатки умовно розділені на три групи: A – адміністративні органи (рада, маґістрат, бурґомістр); C – судові (лавничо-війтівські); E – економічні установи (лонгерія, каса та ін.). До переліку залучено й суперекслібриси з міських книг, якщо вони мали притаманні сфрагістичним пам’яткам форму та колові написи.

Ключові слова: Львів XIV–XVIII ст., міські печатки, сфрагістика.

Печатки Львова давнішого періоду неодноразово залучалися для досліджень розвитку місцевої геральдики, становлення міської канцелярії, а також для вивчення як самостійне джерело. Проте досі цей сфрагістичний матеріал не був належно систематизований, а окремі помилки, зроблені ще в перших публікаціях, постійно повторювалися в новіших виданнях. Передовсім це стосується найдавнішої відомої печатки з документа 1359 р. Ще на зламі XIX–XX ст. польський дослідник Ф. Пєкосінський хибно подав під цією датою іншу печатку. Ще більше плутанини внесла монографія К. Соханевича, в якій два найдавніші типи ілюстровано відтисками однієї й тієї ж печатки. Оскільки ориґінал документа 1359 р. разом з печаткою пропав під час Другої світової війни, то вияснити це питання не вдалося, і старі помилки утвердилися повсюдно.

У рамках цієї статті розглядаються печатки загальних органів та інституцій місцевого самоврядування Львова від 1356 р., коли в місті запроваджено маґдебурзьке право та створено Раду, й до другої половини XVIII ст. (формально – до часу включення Львова до складу Габсбурзької монархії в 1772 р., а фактично – до 1 грудня 1787 р., коли згідно з декретом цісаря Йосифа II від 31 серпня 1786 р. про реорганізацію маґістрату цей орган і лонгерія припинили існування). Пізніші печатки становлять значно менший інтерес, оскільки з реформою управління містом і розвинутою австрійською бюрократією було запроваджено значну кількість однотипних печаток для різних структурних підрозділів, тому вони не розглядаються (за винятком кількох типів, вживаних на документах 1788–1790 рр., які гіпотетично могли застосовуватися й раніше). У статті також не

© *Гречило А., 2012*

розглядаються печатки самоврядних органів окремих національних груп (вірменський маґістрат, єврейський кагал) чи виробничих, конфесійних, просвітних та інших організацій (наприклад: цехів, братств, парохіальних урядів тощо), які в ширшому розумінні також можна було б зачислити до поняття "печатки Львова".

Серед міських установ найвизначніше місце займала Рада (*senatus* або *officium consulare*), яка виконувала законодавчу та виконавчу функції, а також була апеляційною інстанцією на рішення війтівсько-лавничих судів Львова та інших міст Руського воєводства. До складу Ради входили райці (*consules*) і троє бурґомістрів ("бурмистрів"). Кожен бурґомістр (*proconsul*) по черзі виконував керівну роль. Лавничий суд (*collegio scabinali*) здійснював судочинство в кримінальних справах та вирішував спірні питання, за винятком тих, що стосувалися управління містом. Очолював лаву війт (*advocatus*). Рада й Лава утворювали маґістрат. Серед інших міських установ варто виділити Комісію міського господарства або Міську лонгерію (*lonheria oeconomia civitatis*), яка займалася веденням фінансово-господарських записів і збором податків. При лонгерії існувала міська каса (*cassa civilis*), в яку надходили міські прибутки.

Фактично, метою цієї роботи є формування каталогу печаток органів міського управління Львова за XIV–XVIII ст., що передовсім дає змогу простежити генезу львівського герба та його видозмін, які були неодмінним символом на цих печатках. Традиційно міський герб зображався на печатках із написом "печатка міста…" чи "печатка райців…" (у пізніші часи – "печатка маґістрату…"). На печатках війта й лави, котрі здійснювали судочинну функцію, звично наносилася видозміна міського знаку (як це було й у Самборі, Яворові, Городку, Перемишлі, Дрогобичі, Стрию та інших містах) або використовувався зовсім інший символ. Леґенди всіх печаток цього періоду латиномовні, лише "Директорія брукового міста Львова" у 1760-х роках уживала печатки з польськими написами. Австрійська влада на запроваджених після 1772 р. нових печатках також залишала латиномовні тексти, але із зазначенням формули "цісарсько-королівське місто", а вже з початку XIX ст. активно впроваджуються печатки з німецькомовними написами.

Докладніше розвиток львівської міської сфрагістики можна простежити за виявленими печатками з XIV–XVIII ст., умовно розділеними на три групи: A – адміністративні органи (рада, маґістрат, бурґомістр); C – судові (лавничо-війтівські); E – економічні установи (лонгерія, каса та ін.). До переліку залучено й суперекслібриси з міських книг, якщо вони мали притаманні сфрагістичним пам'яткам форму та колові написи.

Характеристика печаток подана за такою схемою: 1) опис зображення; 2) леґенда (текстовий напис); 3) форма й розмір; 4) техніка відбитку; 5) роки використання; 6) місце зберігання документів із печатками (з огляду на значну кількість відтисків окремих типів подаються переважно документи з крайніми датами, а також відливи чи муляжі); 7) основні публікації.

ПЕЧАТКИ:

Тип А–І

1) стилізована міська брама з трьома вежами, в отворі якої крокує лев;

2) + S CIVITATIS • LEMBVRGENSIS (печатка міста Львова);

3) кругла, діаметром 39 мм;

4) восковий; паперово-восковий;

5) XIV ст. – 1777 р.;

6) Центральний державний історичний архів України у Львові (далі – ЦДІА України у Львові), ф. 131, оп. 1, спр. 80, арк. 1 (1426 р.); ф. 52, оп. 1, спр. 875, арк. 34 (1777 р.);

7) За характером виконання печатка походить з XIV ст., хоча найдавніший відтиск досі відомий з 1426 р. Її зображення вперше опублікував Ф. Пєкосінський, однак помилково приписавши до документа за 1359 р.: *Piekosiński F.* Pieczęcie polskie wieków średnich // Sprawozdania komisji do badania historii sztuki w Polsce. Kraków, 1900. T. VI. S. 314, No 296. На жаль, цю ж помилку повторили й інші автори (див. хоча б: *Gumowski M.* Najstarsze pieczęcie miast polskich XIII i XIV wieku. Toruń, 1960. S. 137, No 250; *Маркевич О.* Печатки міст Галичини як історичне джерело // Історичні джерела та їх використання. 1966. Вип. 2. С. 230; *Крип'якевич І.* До питання про герб Львова // Архіви України. 1968. № 1. С. 44–45; *Маркевич О.* Значення печаток міст для дослідження міської геральдики // Історичні джерела та їх використання. 1969. Вип. 4. С. 249).

Тип А–ІІ

1) міська брама з трьома вежами, в отворі якої крокує лев;

2) + S : CIVITATIS LEMBVRGENSIS (печатка міста Львова);

3) кругла, діаметром 53 мм;

4) паперово-восковий; також як суперекслібрис;

5) 1359–1787 рр.;

6) ЦДІА України у Львові, ф. 131, оп. 1, спр. 51, арк. 99 (1425 р.); ф. 52, оп. 2, спр. 188, арк. 814 (1660 р.); ф. 52, оп. 1, спр. 908, арк. 206 (1787 р.); Національний музей у Варшаві, кабінет нумізматики, од. зб. 11451 NPOMN (1370 р., гіпсовий відлив); Львівський історичний музей (далі – ЛІМ), інв. № Сф-2880 (латунний відлив);

7) Про печатку при документі за 1359 р. (до наших днів не зберігся) подано в: Akta grodzkie i ziemskie z czasów Rzeczypospolitej Polskiej z Archiwum tak zwanego Bernardyńskiego we Lwowie (далі – AGZ). Lwów, 1872. T. III. S. 23. Фото цього документа тільки тепер було виявлено дослідницею Б. Петришак, що дало змогу вияснити плутанину з підвішеною печаткою. Див. також: *Sochaniewicz K.* Herb miasta Lwowa. Lwów, 1933. S. 18, 19 (помилково ту саму печатку потрактовано

як два різні типи); *Gumowski M.* Najstarsze… S. 136, No 249 (виявив печатку на документі за 1370 р., а 1359 р. помилково датував тип А-І); *Маркевич О.* Значення… С. 250 (також плутанина щодо документа за 1359 р.); *Зінченко С.* Суперекслібриси львівського маґістрату XVI–XVIII століть // До джерел. Збірник наукових праць на пошану Олега Купчинського з нагоди його 70-річчя. Київ; Львів, 2004. Т. І. С. 834, 839; *Гречило А.* Герб міста Львова // Енциклопедія Львова. Львів, 2007. Т. 1. С. 511.

Тип А–III

1) міська брама з трьома вежами, в отворі воріт якої крокує лев;

2) SIGILLUM CIVITATIS LEOPOLIENCIS MIN [?] (мала печатка міста Львова);

3) кругла, діаметром 40 мм;

4) паперово-воскова;

5) 1496–1698 рр.;

6) ЦДІА України у Львові, ф. 131, оп. 1, спр. 254, арк. 1 (1496 р.); ф. 52, оп. 1, спр. 2, арк. 156 (1688 р.; Pieczęc Vrzędu Naszego Radzieckiego); Бібліотека Польської Академії наук у Кракові, відділ рукописів (далі – БПАН), од. зб. Rkp. PAN 438, арк. 305 (1698 р.); ЛІМ, інв. № Сф-2371 (відлив);

7) *Sochaniewicz K.* Herb… S. 18, 19 (подає дати використання як 1399–1472 рр., але це, ймовірно, помилка через неправильні підписи до малюнків).

Тип А–IV

1) міська брама з трьома вежами, в отворі якої крокує лев;

2) + S + CIVI LEOPOLIEN (печатка міста Львова);

3) кругла, діаметром 24 мм;

4) паперово-восковий;

5) 1495–1690 рр.;

6) ЦДІА України у Львові, ф. 52, оп. 1, спр. 137, арк. 3 (1495 р.); ф. 52, оп. 2, спр. 324, с. 1646 (1690 р.; Sigillum Officii Consularis Leopoliensis); БПАН, од. зб. Rkp. PAN 438 (1571 р.).

7) *Sochaniewicz K.* Herb… S. 35.

Тип А–V

1) міська брама з трьома вежами, в отворі якої спинається лев;

2) • SIGILLVM • CIVITATIS • LEOPOLIENSIS (печатка міста Львова);

3) кругла, діаметром 32 мм;

4) паперово-восковий;

5) 1629–1776 рр.;

6) ЦДІА України у Львові, ф. 52, оп. 1, спр. 137, арк. 23 (1629 р.); ф. 197, оп. 2, спр. 127, арк. 59 зв. (1649 р.); ф. 52, оп. 2, спр. 323, с. 1544 (1649 р.); ф. 52, оп. 1, спр. 254, арк. 132 зв. (1696 р.; Sigillum Officii Nostri Consularis Leopoliensis); ф. 52,

Тип А-I

Тип А-II

Тип А-III

Тип А-IV

Тип А-V

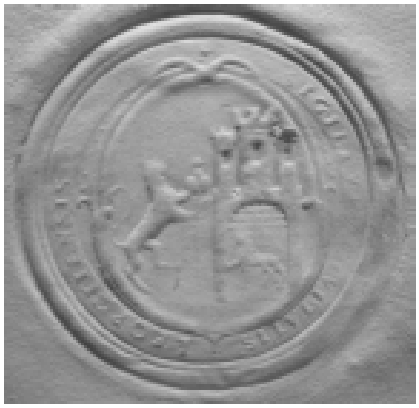

Тип А-VI

Тип А-VII

Тип А-VIII

Тип А-IX

Тип А-X

Тип А-XI

Тип А-XII

оп. 1, спр. 757, арк. 605 зв. (1776 р.); БПАН, од. зб. Rkp. PAN 438, арк. 304, 310 (1693, 1770 рр.);

7) *Sochaniewicz K.* Herb… S. 35.

Тип А–VI

1) міська брама з трьома вежами, в отворі якої крокує лев, біля неї спинається у свою ліву сторону лев з трьома пагорбами в передніх лапах;

2) SIGILLVM CIVITATIS LEOPOLIENSIS (печатка міста Львова);

3) кругла, діаметром 44 мм;

4) паперово-восковий; сургуч;

5) 1632 р.;

6) ЦДІА України у Львові, ф. 52, оп. 1, спр. 3, арк. 11 (1632 р.);

7) *Маркевич О.* Значення… С. 252.

Тип А–VII

1) міська брама з трьома вежами, в отворі якої крокує у свою ліву сторону коронований лев, біля неї спинається коронований лев з трьома пагорбами та зіркою в передніх лапах;

2) • SIGILLVM • CIVITATIS • LEOPOLIENSIS (печатка міста Львова); під зображенням – AD1694 (року Божого 1694);

3) кругла, діаметром 42 мм;

4) паперово-восковий;

5) 1694–1746 рр.;

6) ЦДІА України у Львові, ф. 52, оп. 1, спр. 107, арк. 116 зв. [1746 р.; використана як війтівська печатка! (Sigillum Officij Advocatialis Leopoliensis)];

7) *Sochaniewicz K.* Herb… S. 42; *Маркевич О.* Значення… С. 252–253.

Тип А–VIII

1) у щиті міська брама з трьома вежами, в отворі якої спинається коронований лев з трьома пагорбами та зіркою в передніх лапах, над щитом – корона;

2) SIGILLUM • CIVITATIS • LEOPOLIENS • METROPOLIS • RUSSIAE (печатка міста Львова, столиці Русі);

3) кругла, діаметром 53 мм;

4) паперово-восковий;

5) 1703–1770 рр.;

6) ЦДІА України у Львові, ф. 52, оп. 1, спр. 2, арк. 214 зв. (1764 р.); БПАН, од. зб. Rkp. PAN 438, арк. 306 зв., 308 (1703, 1770 р.);

7) непублікована.

Тип А–IX

1) міська брама з трьома вежами, в отворі якої спинається лев з трьома пагорбами та зіркою в передніх лапах;

2) без леґенди;
3) овальна, 18х15 мм;
4) паперово-восковий; сургуч;
5) 1714–1742 рр.;
6) БПАН, од. зб. Rkp. PAN 438 (1714 р.); ЦДІА України у Львові, ф. 52, оп. 1, спр. 2, арк. 395 зв. [1718 р.; засвідчила підпис бурмистра (proconsul)]; ф. 52, оп. 1, спр. 756, арк. 532 (1742 р.);
7) *Sochaniewicz K.* Herb… S. 35.

Тип А–X

1) міська брама з трьома вежами, в отворі якої спинається лев;
2) без леґенди;
3) восьмикутна, 16х14 мм;
4) паперово-восковий;
5) XVIII ст.;
6) Львівський національний університет імені Івана Франка, сфрагістична колекція (далі – ЛНУ СК), муляж печатки № 872;
7) *Sochaniewicz K.* Herb… S. 35.

Тип А–XI

1) міська брама з трьома вежами, в отворі якої спинається у свою ліву сторону лев з трьома пагорбами та зіркою в передніх лапах;
2) { SIGILLVM VRBIS LEOPOLIENSIS METROPOLIS RVSSIAE (печатка міста Львова, столиці Русі);
3) кругла, діаметром 68 мм;
4) як суперекслібрис;
5) 1737 р.;
6) ЦДІА України у Львові, ф. 52, оп. 2, спр. 565, 610, 663, 675;
7) *Зінченко С.* Суперекслібриси… С. 835, 845, 846.

Тип А–XII

1) міська брама з трьома вежами, в отворі якої спинається коронований лев з трьома пагорбами та зіркою в передніх лапах, угорі – корона, обабіч – пальмові гілки;
2) SIGILLUM * URBIS * LEOPOLIS * METROPOLIS * REG * GAL& * LO • (печатка міста Львова, столиці Королівства Галичини і Лодомерії);
3) овальна, 45х39 мм;
4) паперово-восковий;
5) 1778 р.;
6) ЦДІА України у Львові, ф. 52, оп. 1, спр. 469, арк. 7 (1778 р.);
7) *Sochaniewicz K.* Herb… S. 45.

Тип А–XIII

1) міська брама з трьома вежами, в отворі якої спинається коронований (?) лев;
2) SIGILLUM • CIVITATIS • LEOPOLIENSIS (печатка міста Львова);
3) кругла, діаметром 24 мм;
4) паперово-восковий; сургуч;
5) 1781 р.;
6) ЦДІА України у Львові, ф. 52, оп. 1, спр. 141, арк. 35 зв. (1781 р.);
7) непублікована.

Тип А–XIV

1) у щиті міська брама з трьома вежами, в отворі якої спинається коронований лев з трьома пагорбами та зіркою в передніх лапах, над щитом – корона;
2) SIGILLUM CAES. REG URBIS METROP […] LEOPOLIENSIS (печатка цісарсько-королівського столичного міста Львова);
3) кругла, діаметром 56 мм;
4) паперово-восковий;
5) 1787 р.;
6) ЦДІА України у Львові, ф. 52, оп. 1, спр. 908, арк. 205 (1787 р.);
7) *Sochaniewicz K.* Herb… S. 45.

Тип А–XV

1) міська брама з трьома вежами, в отворі якої спинається лев з трьома пагорбами та зіркою в передніх лапах;
2) + SIGILLUM CIVITATIS LEOPOLIENSIS (печатка міста Львова);
3) овальна, 33х30 мм;
4) сургуч;
5) 1788 р.;
6) ЦДІА України у Львові, ф. 52, оп. 1, спр. 908, арк. 200 (1788 р.);
7) *Sochaniewicz K.* Herb… S. 35.

Тип А–XVI

1) міська брама з трьома вежами, в отворі якої спинається лев з трьома пагорбами та зіркою в передніх лапах, угорі – корона, обабіч – лаврова та дубова гілки;
2) SIGIL CE : REG URBIS LEOPOLIS METROPOLI : REG : GAL : & LOD (печатка цісарсько-королівського міста Львова, столиці Королівства Галичини і Лодомерії);
3) кругла, діаметром 46 мм;
4) паперово-восковий;
5) 1790–1795 рр.;
6) ЦДІА України у Львові, ф. 52, оп. 1, спр. 373, арк. 352, 387 (1790–1795 рр.);
7) непублікована.

Тип А-XIII

Тип А-XIV

Тип А-XV

Тип А-XVI

Тип С-I

Тип С-II

Тип С-III

Тип С-IV

Тип С-V

Тип С-VI

Тип С-VII

Тип С-VIII

Тип С-IX

Тип С–I

1) ґотичні ворота з однією вежею, в отворі яких спинається лев;

2) + S • SCABINORVM • LEMBVRGENSIVM (печатка львівських лавників);

3) кругла, діаметром 36 мм;

4) восковий;

5) 1403 р.;

6) Печатка не збереглася. Згадується в: AGZ. Lwów, 1870. T. II. S. 49;

7) *Haisig M.* Nieznana, najdawniejsza pieczęć ławnicza m. Lwowa // Miesięcznik Heraldyczny. 1935. No 7–8. S. 119–122; *Gumowski M.* Najstarsze… S. 137, No 251; *Маркевич О.* Печатки… С. 231–232.

Тип С–II

1) ґотичні ворота з однією вежею, в отворі яких спинається лев;

2) + * SIGILLVM * SCABINORVM * LEMBVRGENSIVM (печатка львівських лавників);

3) кругла, діаметром 50 мм;

4) паперово-восковий;

5) 1412–1764 рр.;

6) ЦДІА України у Львові, ф. 131, оп. 1, спр. 48, арк. 1 (1412 р.); ф. 52, оп. 1, спр. 373, арк. 16 (1585 р.; Sigilla Judicii Civilis); ф. 52, оп. 2, спр. 506, с. 1231 (1744 р.); ф. 52, оп. 1, спр. 2, арк. 205 зв. (1764 р.); ЛІМ, інв. № Сф-1100 (відлив).

7) *Sochaniewicz K.* Herb… S. 18; *Gumowski M.* Najstarsze… S. 137, No 252.

Тип С–III

1) ворота з однією вежею, в отворі яких спинається лев; дата – MDXLV (1545 р.);

2) SIGILLVM D SCABINORVM LEOPOLIENSIVM (печатка панів львівських лавників);

3) кругла, діаметром 67 мм;

4) як суперекслібрис;

5) 1545 р.;

6) ЦДІА України у Львові, ф. 52, оп. 2, спр. 237, оправа;

7) *Зінченко С.* Суперекслібриси… S. 829, 830, 834.

Тип С–IV

1) ґотичні ворота з однією вежею, в отворі яких спинається лев;

2) + S + ADUOCAT + LEMBURGENCIS (печатка львівського війта);

3) кругла, діаметром 26 мм;

4) паперово-восковий;

5) 1585–1629 рр.; за характером виконання печатку можна датувати XV ст.;

6) ЦДІА України у Львові, ф. 52, оп. 1, спр. 373, арк. 16 (1585 р.; Sigilla Advocati); ф. 52, оп. 2, спр. 487, с. 1012 (1629 р.);

7) *Sochaniewicz K.* Herb… S. 44.

Тип C–V

1) ґотичні ворота з однією вежею, в отворі яких спинається коронований лев, у передніх лапах тримає три горбки й зірку;

2) SIGIL ADVOCATI: LEMBVRGENSIS (печатка львівського війта);

3) кругла, діаметром 27 мм;

4) паперово-восковий;

5) 1629–1650 рр.;

6) ЦДІА України у Львові, ф. 52, оп. 1, спр. 97, арк. 175 (1629 р.); ф. 52, оп. 2, спр. 371, арк. 128 (1650 р.);

7) *Sochaniewicz K.* Herb… S. 44.

Тип C–VI

1) ворота з однією вежею, в отворі яких спинається лев, який тримає в передніх лапах три горбки та зірку;

2) SIGIL ADVOCATI LEOPOLIEN CIVIT […] (печатка війта міста Львова);

3) кругла, діаметром 27 мм;

4) паперово-восковий;

5) 1649–1677 рр.;

6) ЦДІА України у Львові, ф. 52, оп. 2, спр. 487, с. 288 (1649 р.); ф. 52, оп. 2, спр. 494, арк. 277 (1677 р.);

7) *Sochaniewicz K.* Herb… S. 44.

Тип C–VII

1) ворота з трьома вежами, в отворі яких спинається у свою ліву сторону лев, у передніх лапах тримає три горбки й зірку;

2) • SIGILLVM • ADVOCATI • LEOPOLIENSIS (печатка львівського війта);

3) кругла, діаметром 31 мм;

4) паперово-восковий;

5) 1669–1771 рр.;

6) ЦДІА України у Львові, ф. 52, оп. 2, спр. 494, с. 819 (1669 р.); ф. 52, оп. 2, спр. 588, с. 1182 (1771 р.);

7) непублікована.

Тип C–VIII

1) ворота з трьома вежами, в отворі яких спинається лев;

2) + SIGIL • ADVOCAT • LEOPOLIENSE M R (печатка війта Львова, столиці Русі);

3) кругла, діаметром 34 мм;

4) паперово-восковий;

5) 1774 р.;

6) ЦДІА України у Львові, ф. 52, оп. 2, спр. 500, с. 689 (1774 р.);

7) *Sochaniewicz K.* Herb… S. 35.

Тип C–IX

1) ворота з трьома вежами, в отворі яких спинається лев, у передніх лапах тримає три пагорби й зірку, обабіч брами – рослинні гілки;

2) SIGILLUM SCABINORUM LEMBURGENSIUM (печатка львівських лавників);

3) кругла, діаметром 48 мм;

4) паперово-восковий;

5) 1776–1783 рр.;

6) ЦДІА України у Львові, ф. 52, оп. 1, спр. 908, арк. 129 зв., 173 зв. (1776–1779 рр.; Sigillum Judicij Civilis Magdeburgensis Leopoliensis); ф. 52, оп. 1, спр. 1, арк. 183 зв. (1783 р.);

7) *Sochaniewicz K.* Herb… S. 45.

Тип E–I

1) лев, який спинається на задні лапи;

2) C L (?);

3) кругла, діаметром 16 мм;

4) паперово-восковий;

5) 1621 р.;

6) ЦДІА України у Львові, ф. 52, оп. 1, спр. 109, арк. 276 зв. (1621 р., як печатка лонгерії);

7) непублікована.

Тип E–II

1) ворота з трьома вежами, в отворі яких спинається лев;

2) I S (?) P P L (?);

3) кругла, діаметром 27 мм;

4) паперово-восковий;

5) 1676–1681 рр.;

6) ЦДІА України у Львові, ф. 52, оп. 2, спр. 548, с. 31 (1676 р.); оп. 1, спр. 136, арк. 378 зв. [1681 р., як печатка рекуператорського суду (Judico Recuperatorio)].

7) *Sochaniewicz K.* Herb… S. 35.

Тип E–III

1) ворота з трьома вежами, в отворі яких спинається лев, повернений у свою ліву сторону, у передніх лапах тримає три пагорби й зірку;

2) { LEOPOLIS FIDELIS (присяжний Львова);

3) кругла, діаметром 36 мм;

4) паперово-восковий;

5) 1695–1771 рр.;

6) ЦДІА України у Львові, ф. 52, оп. 2, спр. 585, с. 35 [1695 р.; використана економічним писарем (notarius proventuum)]; ф. 52, оп. 2, спр. 588, арк. 111 (1771 р.);

7) *Sochaniewicz K.* Herb… S. 43; *Дашкевич Я.* Апокрифічний девіз герба Львова 1936 р. // Шоста наукова геральдична конференція. Матеріали. Львів, 1997. С. 25.

Тип Е–IV

1) ворота з трьома вежами, в отворі яких спинається лев з трьома горбками та зіркою в передніх лапах;
2) LEOPOLIS FIDELIS (присяжний Львова);
3) овальна, 39х35 мм;
4) сургуч;
5) 1781 р.;
6) ЦДІА України у Львові, ф. 52, оп. 1, спр. 140, арк. 83 (1781 р.);
7) непублікована.

Тип Е–V

1) ворота з трьома вежами, в отворі яких спинається лев з трьома горбками та зіркою в передніх лапах;
2) { SIGILLUM CASSAE CIVILIS LEOPOLIENS (печатка міської каси Львова);
3) овальна, 32х30 мм;
4) сажовий;
5) XVIII ст.;
6) ЦДІА України у Львові, ф. 138, оп. 1, спр. 57, арк. 1;
7) непублікована.

Тип Е–VI

1) міська брама з трьома вежами, в отворі якої спинається лев з трьома пагорбами та зіркою в передніх лапах, угорі – корона;
2) PIECZEC DIREKTORII BRUKOWEGO MIASTA I. K. M. LWOWA (печатка директорії брукового міста його королівської милості Львова);
3) овальна 26х24 мм;
4) паперово-воскова, сухе тиснення;
5) 1764–1768 рр.;
6) ЦДІА України у Львові, ф. 52, оп. 2, спр. 588, с. 1099 (1764 р.; нерозбірливий напис); ф. 52, оп. 1, спр. 137, арк. 68, 69, 71 (1767–1768 рр.);
7) непублікована.

Тип Е–VII

1) міська брама з трьома вежами, в отворі якої спинається коронований лев з трьома пагорбами та зіркою в передніх лапах; угорі – корона, обабіч дата – “1767”;

Тип Е-I

Тип Е-II

Тип Е-III

Тип Е-IV

Тип Е-V

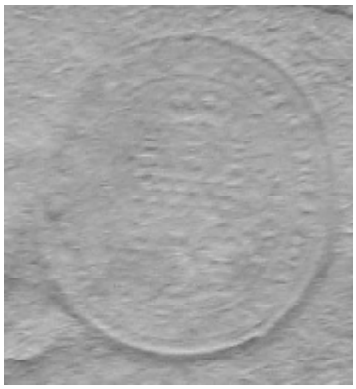

Тип Е-VI

Тип Е-VII

2) PIECZEC DIRECTORII BRUKOWEGO MIASTA I. K. MCI. LWOWA (печатка директорії брукового міста його королівської милості Львова);

3) кругла, діаметром 40 мм;

4) як суперекслібрис;

5) 1767 р.;

6) ЦДІА України у Львові, ф. 52, оп. 2, спр. 813, обкладинка.

7) *Зінченко С.* Суперекслібриси… С. 835, 846.

ВІСНИК ЛЬВІВ. УН-ТУ *VISNYK LVIV UNIV.*
Сер. істор. 2012. Спец. вип. С. 51–75. *Ser. Histor. 2012. Special issue. P. 51–75.*

УДК 355.432.2 (477.83–25) : 821.162.1 “1648” + “1655”

Piotr BOREK
Kraków

Oblężenia Lwowa 1648 i 1655 roku w twórczości Józefa Bartłomieja Zimorowica

Козацькі облоги Львова 1648 і 1655 років знайшли відгук у літературному доробку польського історика і поета Бартоломея Зіморовича (1597–1677). Як багатий львівський патрицій з розвиненим локальним патріотизмом він характеризував львівське міщанське середовище крізь призму двох мотивів – терпіння і героїзму, протиставляючи успіхи захисників Львова інертності шляхетських співвітчизників. Твори Б. Зіморовича відзначаються значним суб’єктивізмом, що виразно проявилося в дискредитації козаків. На козацькі облоги міста він дивився з позиції мешканця метрополії, для якого прибульці з-за Дніпра були ворогами, оскільки загрожували зруйнувати усталений століттями порядок. У культивуванні дихотомічного, чорно-білого образу боротьби за Львів Б. Зіморович відобразив типові риси ментальності польського суспільства та його ставлення до козацьких війн XVII ст.

Ключові слова: Б. Зіморович, Львів 1648 і 1655 рр., козацтво.

Tematyka historyczna zajmuje poczesne miejsce w bogatym dorobku literackim Józefa Bartłomieja Zimorowica (1597–1677). Można stwierdzić, iż spośród kilkunastu zachowanych do naszych czasów dzieł lwowskiego rajcy ponad połowa wiąże się z ojczystymi dziejami, ze szczególnym uwzględnieniem wydarzeń w „grodzie Lwa”. W kolejności są to: *Żywot Kozaków Lisowskich* (wyd. 1620), *Pamiątka wojny tureckiej w roku MDCXXI* (wyd. 1623), *Fundatio et patrimonium hospitalis S. Spiritus Leopoliensis… descripta* (powst. 1653), *Domus virtutis et honoris* (powst. przed 1656), *Viri illustres civitatis Leopoliensis* (wyd. 1671), *Leopolis triplex* (powst. 1665–1672), *Leopolis… a Turcis… anno MDCLXXII hostiliter obsessa* (powst. 1673–1674)[*]. Należy podkreślić, że również w utworach religijnych i okolicznościowych (głównie panegirycznych oracjach) spotykamy nawiązania do historii dawniejszej i bieżącej. Nawet w cyklu *Sielanek nowych ruskich* historia „wdziera się” do gatunku programowo „ahistorycznego” (w sensie kreowania rzeczywistości mitycznej, arkadyjskiej)[1], stanowiąc jeden z kluczowych składników łamiących utartą konwencję bukoliczno-georgiczną.

[*] Analiza tego dzieła J. B. Zimorowica stanie się przedmiotem osobnego studium.

[1] Konwencję gatunkową sielanki obszernie omówiła A. Krzewińska w pracy *Sielanka staropolska. Jej początki, tradycje i główne kierunki rozwoju*, Warszawa 1979.

© *Borek P., 2012*

W niniejszym artykule zostanie podjęty jedynie temat oblężeń metropolii lwowskiej (z lat 1648 i 1655) w literackim dorobku Zimorowica. Świadomie zrezygnowano przy tym z próby całościowego oglądu spuścizny lwowianina pod kątem „obrazu historii" w pismach autora *Testamentu luterskiego*, co zasługuje na odrębne studia. Niestety, nie były one do tej pory prowadzone, a obecność pisarza w dziejach historii literatury ograniczała się głównie do *Sielanek nowych ruskich*[2]. Jak się zdaje, odczytanie Zimorowicowej historiozofii możliwe jest (w pierwszym rzędzie) poprzez analizę jego utworów historycznych. Z kolei zbadanie tej kwestii pozwoli w przyszłości na porównanie modelu szlacheckiej, mieszczańskiej i duchownej koncepcji historii w stuleciu XVII. Można z góry założyć, że przy wielu wspólnych elementach mieszczańskiego i szlacheckiego światopoglądu w zakresie roli i funkcji historii pozostawał szereg rozbieżności (inności) w tej materii, motywowany chociażby statusem społecznym piszących. Z tej perspektywy wizja oblężeń Lwowa w dorobku Zimorowica stanowi, rzecz jasna, badawczy przyczynek w sygnalizowanym szerszym problemie.

Na czasy współczesne Zimorowicowi przypadły cztery oblężenia miasta. W roku 1648 metropolię opasały połączone siły kozacko-tatarskie, wymuszając na mieszkańcach wysoką kontrybucję. Kolejne oblężenia twierdzy miały miejsce w czasach „potopu" – najpierw kozacko-moskiewskie (1655), a następnie siedmiogrodzkie (1657). Również i tym razem ośrodek musiał się okupić. Wreszcie w roku 1672 pod miasto podeszły wojska turecko-tatarskie, które odniosły szereg sukcesów zwłaszcza na Podolu (m. in. upadek Kamieńca Podolskiego). Zacięty opór garnizonu i mieszczan lwowskich wpłynął na zawieszenie działań wojennych. Choć miasto nie stało się i tym razem łupem dla obcych wojsk, to jednak wypłaciło kolejny trybut.

Jako mieszkaniec „stolicy Rusi" Zimorowic uczestniczył jedynie w dwu ostatnich bataliach. Opuszczenie miasta przez pisarza w roku 1648 motywowane było racją urzędową. Wypada przypomnieć, iż w feralnym roku 1648 autor *Sielanek* został wybrany na jednego z dwunastu rajców[3]. W czasie bezkrólewia po śmierci Władysława IV Wazy miasto delegowało go jako posła (wespół z Marcinem Nikanorem Anczewskim) na elekcję nowego monarchy[4]. Poeta opuścił Lwów jeszcze przed nadejściem armii kozacko-tatarskiej z początkiem października 1648, powrócił

---

[2] Zob. przedwojenne prace: J. Nogaj, *Wpływ poetów łacińskich na sielanki Józefa Bartłomieja Zimorowicza*, [w:] *Rozprawy i sprawozdania z posiedzeń Wydziału Filologicznego Akademii Umiejętności*, Kraków 1886, t. 8, s. 273–308; K. J. Heck, *Życie i dzieła Bartłomieja i Szymona Zimorowiczów (Ozimków) na tle stosunków ówczesnego Lwowa*, [w:] jw., Kraków 1894, t. 23, s. 1–187; S. Adamczewski, *Oblicze poetyckie Bartłomieja Zimorowicza*, Warszawa 1828.

[3] D. Zubrzycki, *Kronika miasta Lwowa*, Lwów 1844, s. 293.

[4] K. Heck, *Józef Bartłomiej Zimorowicz. Burmistrz, poeta i kronikarz lwowski*, Lwów 1987, s. 44.

natomiast u schyłku tegoż roku (elekcja nastąpiła 17 XI[5]). Zwrócenie uwagi na nieobecność Zimorowica w mieście w trakcie walk i pertraktacji z Bohdanem Chmielnickim prowadzi do wniosku o czerpaniu przez pisarza informacji z przekazów ustnych i pisanych. Fakt ten po części wpłynął na subiektywne (i tendencyjne) opisanie przebiegu lwowskiego oblężenia, co zostanie rozwinięte w dalszej części studium.

Również w roku 1655 Zimorowic opuścił miasto w przededniu nawały kozacko-moskiewskiej. Tym razem, jak to ustalił Korneli Heck, poeta uciekł wraz z córką i dobytkiem na Węgry, nie mając zaufania do obwarowań miejskich[6]. Wnet po powrocie musiał jednak uczestniczyć w pertraktacjach z Jerzym II Rakoczym (początek 1657).

Ostatnie oblężenie twierdzy za życia Zimorowica przypadło na rok 1672. Tym razem przeszło siedemdziesięcioletni rajca stanął na wysokości zadania i osobiście kierował obroną miasta wespół z komendantem Eliaszem Łąckim[7]. Ostatecznie musiano jednak wypłacić armii turecko-tatarskiej okup w wysokości 120 tysięcy złp.

Analiza zachowanych pism Zimorowica w zakresie jego prezentacji kolejnych oblężeń Lwowa prowadzi do kilku spostrzeżeń. Po pierwsze, pisarz najwięcej uwagi poświęcił wydarzeniom z roku 1648 oraz 1672, po drugie, temat bieżącej historii wpisywał w różne gatunki literackie, począwszy od kroniki, poprzez pamiętnik, żywoty, dzieje klasztoru aż do sielanek, po trzecie, oblężenia fortecy w niektórych utworach stanowić miały dominantę tematyczną, w innych natomiast pełnić funkcję „epizodyczną" bądź „ornamentacyjną" (np. dynamizują, dramatyzują tok opowieści). Dokładniejsza eksplikacja wybranych tekstów prowadzić musi do wniosku o autorskim subiektywizmie w modelowaniu „swoich" i „obcych". Waloryzacja elementów świata przedstawionego podporządkowana została bowiem własnemu (propolskiemu i prokatolickiemu) kryterium wartości. Manifestacja patriotyzmu autora *Leopolis triplex* dokonuje się częstokroć poprzez wskazywanie więzi z podległym Koronie Lwowem. Sam miejski ośrodek staje się dlań synonimem „małej ojczyzny".

W prezentacji obrazu kolejnych oblężeń Lwowa w dziełach Zimorowica przyjęto kryterium chronologii powstania tekstów oraz temporalne następstwo „opresyj" grodu. Z tego punktu widzenia najpierw trzeba rozpatrzyć *Sielanki nowe ruskie*. Cały cykl siedemnastu utworów powstawał w przeciągu z górą trzydziestu lat (ok. 1626 – ok. 1655). Punktami granicznymi byłyby utwory: *Śpiewacy* (mowa o napadzie Kantymira z 1623 roku jako wydarzeniu sprzed czterech lat) i *Filoreta* (spisana w drugą rocznicę śmierci żony Katarzyny Duchnicówny; zmarła ona w roku 1653)[8]. Wydany w roku 1663 tomik zawiera dwie sielanki (w kolejności zbioru *XV* i *XVI*)

[5] Z. Wójcik, *Jan Kazimierz Waza*, Wrocław-Warszawa-Kraków 2004, s. 63.

[6] K. Heck, *Józef Bartłomiej Zimorowicz…*, dz. cyt., s. 48.

[7] Tamże, s. 58.

[8] Por. L. Szczerbicka-Ślęk, *Wstęp*, [do:] J. B. Zimorowic, *Sielanki nowe ruskie*, oprac. L. Szczerbicka-Ślęk, Wrocław; Warszawa; Kraków 1999, s. XIV–XV.

bezpośrednio wiążące się z oblężeniem Lwowa w roku 1648. Są to: *Kozaczyzna* i *Burda ruska*. Na podstawie zawartości treściowej można domniemywać, iż utwory powstały w niewielkim odstępie czasowym od zaistniałych zdarzeń[9].

Zimorowic uczynił głównymi bohaterami sielanek trzech Rusinów (Dorosz, Ostafi i Wojdyłło), którzy prezentują swoje życiowe perypetie w okresie od pogromu piławieckiego (23/24 IX) aż po oblężenie lwowskiej fortecy (od 6 X). Trzeba nadmienić, iż dziełka posiadają strukturę dialogu, dzięki czemu możliwe stało się zarysowanie tragedii miasta z różnych punktów widzenia. Wypowiedzi trzech interlokutorów (zgodnie z konwencją sielanki ich status społeczny nie został jednoznacznie określony, choć „przypominają" szlachtę) dookreślają się wzajemnie w zarysowaniu rozmiarów tragedii metropolii. Suma indywidualnych losów stanowi zatem próbę (na ile pełną, to inna sprawa) opisu dewastacji demograficznej i materialnej w obrębie „grodu Lwa". Wyeksponowanie destrukcyjnego aspektu powstania Chmielnickiego uchwytne jest już w tytułach omawianych utworów sielankowych. Wyraz 'kozaczyzna' pojawia się w utworach dwukrotnie, za każdym razem ewokując zniszczenia dokonane przez wojska zaporoskie. Najpierw w pytaniu Wojdyłły („Zaś nie wiesz, co nas wszytkich i naszę ojczyznę / Potkało w nieszczęśliwą teraz kozaczyznę?"[10]), a następnie w komentarzu tegoż bohatera do opisu przeżyć w czasie samego oblężenia („Lepiej by zapamiętać wiecznie kozaczyzny, / Niżli ją odnawiając, zagojone blizny / Draźnić", K, w. 187–189). Leksem 'kozaczyzna' należy rozpatrywać jako określenie synonimiczne dla 'burdy ruskiej' czy 'burdy kozackiej'[11]. Uświadamiając sobie bliskoznaczność tytułów obu sielanek, należy je rozpatrywać jako jedną całość. Jest to zatem poetycki dyptyk o wspólnym temacie i obecności tych samych bohaterów.

Przechodząc do szczegółowej prezentacji oblężenia metropolii, wypada stwierdzić, że Zimorowic dokonuje selekcji materiału zdarzeniowego. Rzecz jasna, w prezentacji wydarzeń zachowany został układ przyczynowo-skutkowy, lecz nierównomierne rozłożenie akcentów na poszczególne etapy „opresyi" (uchwytne w ilości wersów dotyczących danej sytuacji) współtworzy subiektywizm poetyckiej wizji. Oto na przykład niewiele się mówi o przyczynach powstania Chmielnickiego i powodzie nadejścia wojsk kozacko-tatarskich pod Lwów. Poeta zupełnie przemilcza krzywdy, jakie posesjonaci, dzierżawcy czy urzędnicy wyrządzali ludności ruskiej i Kozakom. Klęski armii koronnej interpretuje wyłącznie dopustem Bożym, co potwierdza wypowiedź Dorosza (*alter ego* autora):

[9] Ponieważ w „sielankach kozackich" brak jakichkolwiek sygnałów o porażkach wojsk Bohdana Chmielnickiego, należy przypuszczać, że Zimorowic spisał te utwory przed rokiem 1651 (polskie zwycięstwo pod Beresteczkiem).

[10] J. B. Zimorowic, *Sielanki*…, dz. cyt., s. 138. Dalej za tym wydaniem numeracja wersów w tekście głównym. Dla ułatwienia lokalizacji cytatów zastosowano skrót 'K' dla *Kozaczyzny* i 'BR' dla *Burdy ruskiej*.

[11] Zwróćmy uwagę na fakt ewolucji znaczenia terminu 'kozaczyzna'. W dzisiejszych kompendiach słownikowych definicja wyrazu obejmuje działalność kozacką na przestrzeni kilku stuleci (do w. XVIII). W XVII stuleciu słowo występuje przede wszystkim na określenie negatywnych postępków wojsk zaporoskich (bez elementów tradycji rycerskiej).

Macie wiedzieć,
Kiedy się podobało Najwyższemu Bogu
Zbytkom Roksolańczyków dumnych przytrzeć rogu,
Aby łacniej ukrócił umysły ich harde
I odwetował prostych odrzutków pogardę,
Jako za dawnych czasów górnomyślne głowy
Karał przez muchy, żaby i owad domowy,
Tak i tu ukraińską pobudził szarańce,
Przydawszy jej sierszenie, krymskie obrzezańce,
Żeby zapalczywości jego bez odwłoki
Na karkach wykonali niekarnych wyroki.
Ażci ona hałastra, drużyna zbierana,
Słysząc, na jaką służbę do jakiego pana
I pod czyją chorągiew zaciąg uczyniła,
Na wszelkie się niewczasy i śmierć odważyła.
Z onych wzgardzonych huńków, koziarzów, rolników
Namnożyło się wodzów, strzelców, pułkowników,
Którzy chodzili przedtym jakoby umarli,
Z wojskiem niezwyciężonych Sarmatów się starli,
A że im kredensował w potrzebie gniew Boski,
Sam im serca dodawał a straszne przegrożki
Puszczał na wojska polskie; nie ich broń, nie oni,
Ręka Boska wygrała, która przy ich broni
Wtenczas biła, która ich biczami chłostała,
Syny zapamiętałe, ta plac otrzymała!
Przetoż nie tak przed chłopstwem i siła pogańską,
Jako przed straszną ręką uchodzili Pańską,
Unosząc głowy całe i głowy nie zbite,
Na sercach tylko mając sztychy nie odbite (BR, w. 19–46).

W sielankowej kreacji wojny militarne sukcesy Rusinów uzyskują sankcję religijną[12]. Zimorowic, podobnie jak współcześni mu twórcy poezji okolicznościowej o

[12] Potwierdzają to i wypowiedzi B. Chmielnickiego, które poeta wplótł w poetycki dialog. Hetman wojsk zaporoskich rzeczywiście w swej korespondencji oraz pertraktacjach z Polakami kilkakroć odwoływał się do Bożej woli, kreując się na narzędzie w ręku Przedwiecznego. Można założyć, że Zimorowic znał przynajmniej kilka epistoł, które hetman wystosował do rady miasta w czasie oblężenia. Znał również przebieg pertraktacji miejskiej delegacji z hetmanem. W *Burdzie ruskiej* religijna wykładnia przegranej Koroniarzy brzmi następująco:

„Ani sobie tej burdy za grzech poczytali,
Kto był onej przyczyną, tego winowali;
Owszem, jawnie mówili, że te wszytkie zbrodnie
Z woli Bożej czynili i słusznie, i godnie.
Sam hetman pierwszej nocy skoro słońce zgasło:
„Strach Boży bije Lachy" – dał setnikom hasło,
A kiedy go proszono, żeby swym zakazał

tematyce kozackiej[13], nie mówi całej prawdy, świadomie przemilcza pewne sprawy, które negatywnie oświetlałyby postępowanie jego polskich rodaków[14]. Zestawienie porażek wojsk koronnych z biblijnymi plagami okazuje się jedynym wytłumaczeniem strachu i ucieczki. Pomijając aspekt nieadekwatności literackiej interpretacji zdarzeń do realnej sytuacji (z punktu widzenia konwencji sielanki nie raziło to ówczesnego i późniejszego czytelnika, spotykającego analogiczną wykładnię w pamiętnikach czy przekazach okolicznościowych[15]), wypadnie stwierdzić, iż na tle ogólnej paniki zwłaszcza w szeregach szlacheckich i wojskowych „błyszczy" męstwo obrońców Lwowa. Otóż Zimorowic, jak się wspomniało, nie był obecny w trakcie batalii o miasto w roku 1648. Przebieg oblężenia znał jednak doskonale nie tylko z relacji uczestników i świadków, ale również korespondencji urzędowej lwowskiego magistratu. Można założyć, iż czytał relacje Samuela Kazimierza Kuszewicza (pisarza radzieckiego[16]) jeszcze przed przystąpieniem do prac nad „sielankami kozackimi". Zapewne też zapoznał się z diariuszem Andrzeja Czechowicza (w feralnym roku pełnił on funkcję regenta *communitatis*)[17]. Rozeznanie w przebiegu wydarzeń oraz topografii miasta ułatwiało pisarzowi modelowanie obrazu oblężenia.

Najobszerniejsza w sielankach wypowiedź Dorosza (wypełnia w większości *Burdę ruską*) ujawnia zachowanie polskich żołnierzy po klęsce piławieckiej oraz zarysowuje sytuację we Lwowie bezpośrednio przed oblężeniem. Uciekający z rodziną do Lwowa Dorosz zatrzymał się, jak się domyślamy, na Przedmieściu Halickim w oczekiwaniu na otwarcie bramy miasta:

Musiałem odpoczywać z dziatkami i z żoną
Na błotnym targowisku kilka dni przed bramą;
Kędy słyszałem, że się pokrzepić wojskowi

Niewinnej krwie przelewać, do nieba ukazał
Mówiąc: „Trudno, ja rękę Boską mam hamować?
Musi ogień przy suchych drwach zielone psować" (BR, w. 261–270).

[13] Zob. P. Borek, *Od Piławiec do Humania. Studia staropolskie*, Kraków 2005, s. 16 i n.

[14] W *Kozaczyźnie* pojawia się zaledwie aluzja do powodów rebelii:
„Kto się kiedy spodziewał, żeby wypaść miały
Z tak maluchnej iskierki tak wielkie zapały,
Których ani obfite łzy ugasić mogą,
Ani krew wytoczona powodzią tak srogą.
Nie umiano tej iskry zalać wody kropią,
Teraz pożóg jej wielkie rzeki nie zatopią.
Do takiej nas niewoli zbyteczne swobody
I łakomstwo przywiodło do tak znacznej szkody" (K, w. 47–54).

[15] Por. np. teksty zawarte w tomie *Arma Cosacica. Poezja okolicznościowa o wojnie polsko-kozackiej 1648-1649*, oprac. P. Borek, Kraków 2005.

[16] Zob. o nim obszerne studium: P. Borek, *Samuel Kazimierz Kuszewicz – lwowianin z wyboru*, [w:] tegoż, *Od Piławiec…*, dz. cyt., s. 195–220.

[17] D. Zubrzycki, *Kronika miasta Lwowa*, dz. cyt., s. 293. Tekst diariusza na s. 294–311.

I mieli dać pod miastem wstręt nieprzyjacielowi.
Lecz zaledwie tatarskie zagony w pogoni
Przyszpiały, rzuciło się co żywo, do koni
I niesłychanym pędem odbieżało miasta.
Wtenczas się moja z dziećmi wemknęła niewiasta
Do bramy, ja niżelim dobieżał na błonie,
Porwali mi ciurowie na pasy dwa konie.
Wtym powrócę do miasta, a tam pełno trwogi,
Aż mi z przestrachu febra uderzyła w nogi,
Bo kilka oraz bębnów zbierano piechotę
Tak z pospólstwa luźnego, domową, jako tę,
Która z pilawieckiego zabiegła pogromu;
Mieszczanie też na ten huk każdy z swego domu
Armatno wypadali, a już pułkownicy
Z chorągwiami pieszymi stali na ulicy.
Ci gmin wszytek na pułki rozdzieliwszy cztery,
Każdemu z nich na wale rozdali kwatery:
Na czele co przedniejsi i celniejsi męże
W arkabuzy donośne i insze oręże
Wojenne opatrzeni, a w tyle nich różni
Z kosami, oszczepami swoi i podróżni.
Po basztach okolicznych i murowych blankach
Cechowi rzemieślnicy stali w swoich szrankach (BR, w. 55–80).

Cytowany fragment ewokuje dwa obrazy. Z jednej strony widzimy paniczny strach ludzi opuszczających metropolię, z drugiej natomiast odwagę mieszczan lwowskich, wyposażonych w odpowiedni rynsztunek wojenny. Zachowanie mieszkańców „grodu Lwa" zostało wymodelowane opozycyjnie względem podszytych strachem żołnierzy. O nich to bowiem pośrednio mówi Zimorowic w słowach, że „mieli dać pod miastem wstręt nieprzyjacielowi". Tymczasem jednak zgromadzone we Lwowie po pogromie piławieckim wojsko, miast obrony, „rzuciło się co żywo, do koni / I niesłychanym pędem odbieżało miasta". Tak więc i w sielankowej *Burdzie ruskiej* pisarz solidaryzował się z ogólnym poczuciem niesmaku i pogardy dla „wodzów", którzy po zebraniu ogromnej ilości pieniędzy wyruszyli ku Zamościowi, nie mając zaufania do lwowskich umocnień. W krytycyzmie zachowania regimentarzy i podległych im żołnierzy Zimorowic podążył za zdawkową oceną Kuszewicza. W relacji pisarza radzieckiego czytamy bowiem: „Już to wiadomo po wszytkiej Koronie, jako Ich Mość Panowie regimentarza wojska koronnego i Ich Mość Panowie komisarze Rzeczypospolitej, zjachawszy się tu z pogromu, nas ze wszytkich prawie dostatków obnażyli, obronę miastu naszemu, jako *peculio reipub<licae>* od następującego nieprzyjaciela, *fide bona* przyobiecawszy. *Tandem* piątego dnia miesiąca października (był to dzień poniedziałkowy) odstąpiły nas nadspodziewanie ze wszytkim pozostałym wojski<e>m, zasiągszy potajemnie wiadomości, że i Tatarowie już w okoliczy, i wojska

zaporoskie z armatą ognistą nadchodzą”[18]. W sielankach Zimorowica uciekający regimentarze są bardziej anonimowi (potwierdza to forma użytych czasowników: „rzuciło się”, „odbieżało”), choć dla XVII-wiecznego czytelnika cyklu owo niedookreślenie nie stanowiło przeszkody w należytym zrozumieniu podtekstów. O ucieczce oficerów ze Lwowa wspomina i Ostafi, który schronił się na Wysokim Zamku, bronionym przez „drabów niemal dwieście”. Jak się dowiadujemy, strategiczny punkt obsadzono „zbieraną drużyną” („których około jatek nazbierano w mieście”), pozbawioną jednakowoż należytego dowództwa: „Umieli z kobył strzelać, tylko z kapitanem / Porucznik ich już dawno dyszeli za Sanem. / Przez co i rząd nie mógł być bez pasterzów w trzodzie” (K, w. 343–345). Ostatecznie, jak wiadomo, ta część obwarowań upadła po zmasowanych

[18] S. K. Kuszewicz, *Diariusz oblężenia Lwowa przez Chmielnickiego w roku 1648*, [w:] P. Borek, *Od Piławiec…*, dz. cyt., s. 306 (diariusz zamieszczony w aneksie). Dla porównania warto zacytować analogiczny fragment z diariusza Andrzeja Czechowicza, w którym autor dokładnie zarysował moment ucieczki regimentarzy ze Lwowa: „Książe Jegomość Jeremi (Wiszniowiecki) z panem wojewodą kijowskim Tyszkiewiczem i z panem starostą łomżyńskim (Hieronim Radziejowski) nazajutrz zaraz koło rycerskie w konwencie ojców *conventualium* uczynili. Kędy to konkluzyja stanęła i wszyscy *primates* wojskowi tamże będący onę przyjęli przy Lwowie jako przy stolicy ruskiego państwa i ostatnim, i jakoby *asylum* w tych tu krajach *insultibus atque effraenate audaciae* szalonego chłopstwa mężnie się oponować i do dalszej dewastacyjej Korony Polskiej i morderstwa prawie niesłychanego drogę zamknąć. Przy tej konsulcie uradzili i to, żeby panowie lwowianie *obligati* pod sumieniem o wszystkich skarbach tak w pieniądzach, jako i w klejnotach, gdzie by się mogli znaleźć i czyje by kolwiek były, wiadomość i sprawę deputowanym one odbierać dawali i sami do tego żeby zaciągnionemu wojsku na zapłatę *a communitate huiusce urbis* podług kondycyjej i obejścia każdego kwotę pieniężną wybierali. Musiał drugi z ubogich mieszczan na tę kontrybucyją i kilkaset błysnąć, a i tysiąc się nie wybiegał, by też go *ab intimis*, a jako mówią, spod duszy było dostać. Na tak wielką wielkim panom kontrybucyją słysząc deklaracyją i *resolutam mentem* jako serdecznych mężów, ubogie klasztory, chcąc się zostać nie tak przy całości zdrowia, jako przy chwale zupełnej wielmożnego majestatu, ozdoby swoje, depozyta, kościelne złoto, kamienie drogie i co mogą kruszce i wnętrzności morskie z siebie wydać najkosztowniejszego, ogołociwszy żałośne ściany, ołtarzom wspaniałym okrasę odebrawszy, cudotworne obrazy Przenajdostojniejszej Rodzicielki Słowa Wcielonego obdarszy, z ochotą dobrowolnie oddali i do nóg panów swoich porzucili, dla kochanej Oblubienicy, jako się namieniło, Kościoła Chrystusowego. Z tego srebra miano pieniądze robić, stemple i należące insze instrumenta gotować, miejsce i rzemieślnika do takowego rzemiosła sposobnego obrać; zamysł i rozkazanie takie było, ale, jak mówią, *parturiunt montes nascitur rediculus mus*, z wielkiej burzy mały deszcz pospolicie bywa. Albowiem jak prędko o następującym nieprzyjacielu wiadomość zasiągnęli, zabrawszy pieniędzy na milion, srebra na trzykroć sto tysięcy, i nie mogli się lepiej na prowiant opatrzyć, ostróg koniom dodawszy, ze Lwowem się w osieroceniu swoim na ten czas płaczącym pożegnali, albo raczej *turpiter* w ucieczkę wszyscy poszli, z wielkim żalem i oszukaniem naszym, ponieważ i *praesidio*, i *thesauris destituti* zostaliśmy się wszyscy” (cyt. wg: D. Zubrzycki, *Kronika miasta Lwowa*, dz. cyt., s. 297–298).

atakach pułku Maksyma Krzywonosa i wycofaniu się polskich żołnierzy do miasta[19]. Zimorowic w tym przypadku, nie do końca słusznie, oskarża dowódcę piechoty o ucieczkę z zamku i wydanie Kozakom ludności cywilnej na łup:

Na ostatek nie stało prochu im i lontów,
Aż musieli niektórzy knoty robić z gontów.
Przetoż nocą od miasta ustąpił burgrabi
Rzkomo dla potrzeb, za nim poszli wszyscy drabi,
A nieprzyjaciel w zamek opuszczony marnie
Wpadł, jako wilcy zwykli wpadać do owczarnie,
I tam gmin pospolity krzyczący żałośnie,
Siekierami na ziemię walił jako sośnie;
Nie przepuścił białej płci, ani dziatkom małem,
Niby w lesie gęstym drwa siekł wszytkich zahałem.
Na ostatku pobitych odzierał z odzieży (K, w. 379–389).

Powodem opuszczenia wyznaczonych pozycji obronnych był brak amunicji oraz głód („Potym głód niesłychany piechocie dokuczył, / Że wielu do Kozaków przedawać się uczył"). Przywołany fragment zawiera jeden z licznych w analizowanych sielankach obraz mordów kozackich. Nie ma wątpliwości, iż epatowanie czytelnika wizją spełnionej apokalipsy służyło dyskredytacji przeciwnika. Wystarczy stwierdzić, iż na liczbę 814 wersów obu sielanek blisko połowa dotyczy prezentacji niegodziwych czynów kozackich. Dla zbudowania negatywnego wizerunku Kozaków oraz czerni poeta ucieka się zarówno do epitetów wartościujących, jak i opisu Zaporożców w działaniu. Z bardziej obrazowych określeń warto zacytować tylko kilkanaście wybranych: „zbójcy domowi", „niezbłagani kaci", „psi wściekli", „chłopstwo nikczemne", „smrodliwi gnojkowie", „bezecni hultaje", „hałastry zadnieprskiej skozaczone tłumy", „ukraińskie muchy", „owad", „w człowieczych ciałach skryci czarci", „para piekielna", „szatański jad", „jawni rozbójnicy", „buntownicy", „szarańcza szatańska", „ukraińska szarańcza", „psy zajadłe", „archandyja straszna", „łotrowskie mrowisko". Poza bezpośrednimi określeniami Zimorowic wprowadził do sielanek szereg obrazów, ukazujących Kozaków w działaniu. To właśnie te fragmenty, w których pojawia się temat rzezi niewinnych lwowian, najbardziej dyskredytują napastników. Charakterystykę pośrednią żołnierzy Chmielnickiego współtworzy także (poza prezentacją czynów) wprowadzenie mowy niezależnej. *Oratio recta* pojawia się głównie w wypowiedzi Wojdyłły, który zarysował losy Krakowskiego Przedmieścia ze szczególnym uwzględnieniem wydarzeń w cerkwi św. Jura. Główny bohater ukrył się w świątyni za obrazem św. Mikity (Mikołaja) i stamtąd obserwował sceny mordu oraz dialog Kozaków z greko-katolickim popem. Oto fragment rozmowy napastników z kapłanem:

[19] Por. W. A. Serczyk, *Na płonącej Ukrainie. Dzieje Kozaczyzny 1648–1651*, Warszawa 1998, s. 155.

Zrazu widząc te mordy, serce we mnie drżało,
A potym jako kamień od żalu strętwiało,
Żem dalej nie mógł patrzyć; dopiero pojźrzałem,
Kiedy ihumen głosem zawołał niemałym:
„Hej, Probuh, chrestyane!" Temu horylicą
Polawszy plesz na głowie, przypalali świecą,
Żeby wyśpiewał, kędy stare ryże schował
Abo srebro; on z nimi o wierze rokował,
Lecz mu jeden powiedział: „Bateńku choroszy,
Ne choczem twoi wiry, lisze ditczych hroszy".
Insi ustawnie: „Hałaj, bre gaur!" – wołali,
Żeby się Tatarami nie Rusią być zwali.
Takowe wyprawiwszy do południa sztuki,
Ci odjachali, graty powiązawszy w juki.
Po nich zaraz nadeszli z rydlami kopacze
I nad pierwszych trzy razy ciekawsi badacze.
Ci już kruszcu szukając, otworzyli groby,
Ruszyli wszystkie trunny i zgniłe osoby,
Z których zdzierali ropą obewrzałe szmaty
I zaraz się dzielili zbutwiałymi płaty.
Na ostatek wołając: „Proszczaj, święty Juru!"
Oberwali na ziemię obraz jego z muru,
Większe tablice rąbiąc jak drwa łupali (K, w. 286–309).

Jak widać, Zimorowic celowo wprowadził elementy „ruskiej mowy", by wypowiedzi kozackie wyraziście odcinały się od reszty narracji. Dialog kapłana z napastnikami ma służyć dyskredytacji Kozaków, dla których świątynia okazuje się jedynie miejscem łupu. Oto bowiem torturom niewinnego ihumena towarzyszy ironiczny komentarz na temat znaczenia wiary i pieniędzy dla Rusinów. Także profanacja świętojurskiego soboru opatrzona została mową niezależną: „Proszczaj, święty Juru!" Można zatem stwierdzić, iż poeta wyzyskiwał różne sposoby charakterystyki pośredniej dla zbudowania ujemnej oceny armii kozackiej[20]. Połączenie opisu działania Kozaków i

[20] Osobnym zabiegiem służącym deprecjacji Zaporożców było przywołanie ich wcześniejszych kozackich zajęć, które nie licowały z militarnymi czynami pod wodzą Chmielnickiego:

„Ani przeli, że w mażach łubianych z Kaniowa
Wozili pszono, połcie, małdrzyki do Lwowa;
Jakoż nawięcej u nich było ochotników
Z skoromosów, leśniczych, powozan, budników,
Nawet dziegciarze brzydcy i którzy z prasołki
Żyli, mieli swe czaty i włościańskie pułki" (BR, w. 285–290).

Warto nadmienić, iż podobnie opisywał zajęcia kozackie Jan Karol Dachnowski w utworze *Traba na rozpruszonych do obozu przeciw Kozakom* (b. m. 1648), spisanym zaraz po ucieczce Koroniarzy spod Piławiec. Czytamy tam m. in.: „Są inszy, seredynkę co grają przed bramą, /

czerni ze swoistą autocharakterystyką napastników w mowie niezależnej budowało „czarny" wizerunek zbiorowości podporządkowanej Chmielnickiemu[21]. Osobno wypada wspomnieć, iż przywołana profanacja cerkwi św. Jura nie znajduje wielu potwierdzeń w źródłach. Jednym z nielicznych świadectw ataku na sobór jest diariusz Kuszewicza, który, jak można założyć, był w tym przypadku inspiracją dla poetyckiej weny Zimorowica. W relacji pisarza radzieckiego pojawia się enigmatyczna wzmianka na ten temat: „W lazarecie sto dziewiętnaście osób mizernie a nielutościwie pozabijawszy, a w klasztorze Marii Magdaleny kilkadziesiąt, w śpitalu ś. Stanisława trzydzieści, po domach nie rachując, którzy uchodzić nie mogli, a na ostatek w cerkwi ś. Jura niemało mężczyzny pozabijali przez okna, do których drabiny przysztaw<i>ali, do ludzi jako do żubrów strzelając, a potym cerkwi dostawszy, białygłowy Tatarom w niewolą, lubo byli religii greckiej, zaprzedali"[22]. Zdanie Kuszewicza rozrosło się w *Kozaczyźnie* do kilkudziesięciu wersów, w których Zimorowic dokładnie opisał zdobywanie świątyni:

Bacząc my to (a było nad tysiąc nas więcej),
W cerkwi drzwi zamknęliśmy drągami co pręcej,
Rozumiejąc, że nas dom Boży w onej toni
Swoim poszanowaniem od szwanku obroni.
Lecz prędko nas otucha oszukała błaha,
Bowiem do cerkwi wszytka przypad[ł]szy wataha,

Wożą pszona, małdrzyki i połcie do Lwowa, / Bywają w Jarosławiu, stamtąd do Krakowa / Jadą jeden za drugim, aż ich mijać groza, / Bo z początku pół mile drugi koniec woza". Cyt. wg wyd. *Arma Cosacica…*, dz. cyt., s. 72.

[21] Analogiczne fragmenty z wyzyskaniem mowy niezależnej odnajdujemy i w innych partiach sielanek. Dla podkreślenia łupiestwa Kozaków pisarz wprowadził na przykład konceptystyczne porównanie lackiej monety z wrogami Zaporożców:

„Natychmiast żegnając się krzykną: „Buh ne mara!"
Ja na to: „Ej, czołowik, ta i wasza wiara!"
„Ale masz denhy lackie!" – skoro to wyrzekli
Jako mysz z onej jamy za łeb mię wywleki
I obrali do naga: jedni za kaletę,
Drudzy za trzos, aże w nim naleźli monetę.
„Ho, ho, ho – krzyknęli – ty mużyku, kozackie
Nieprzyjaciele nosisz z sobą, zdrajce lackie,
Gardłowa to jest sprawa i nieledajaka,
Ale żeś chrześcijanin a nie Lach sobaka
Czynią ci atamani łaskę (dziękuj Bogu!),
Abć trochę czupryny przycięto na progu".
Już mię jeden z siekierą do progu przywodził,
Aż się we drzwiach Tatarzyn z trafunku nagodził.
Ten opończę kilijską z kostrubatych sierci
Dawszy im, wybawił mię od zabitej śmierci" (K, w. 311–326).

[22] S. K. Kuszewicz, *Diariusz…*, dz. cyt., s. 307.

Ze czterech stron poczęła łamać oraz mury:
Jedni z nich lud gromadny strzelali przez dziury,
Drudzy tłukli ciężkimi fortę taranami,
Niektórzy dziurawili ściany kilofami,
Insi, przebiwszy zwierzchne młotami sklepienie,
Spuszczali na gęsty lud orclowe kamienie,
Aż niektórzy od strachu na poły pomarli.
Aż kiedy się oprawcy drzwiami do nich wdarli,
Przesieczy siekierami przez nacisk on srogi
I przez ciała czynili martwe sobie drogi.
Tamże jeden drugiego dusił w tym hałasie,
Jeden drugiego krwią swą napawał w tej prasie,
Że niezadługo cerkiew po społu z przytworem
Krwawą sadzawką, ciepłym stała się jeziorem.
Dopiero jako snopie biorąc z wielkiej kupy,
Przerzucali na stronę obnażone trupy.
I tak gołe za nogi na podwórze wlekli,
Jeśli ducha zataił który, znowu siekli (K, w. 259–282).

Zestawienie powyższego cytatu z źródłowym przekazem Kuszewicza uświadamia inwencyjność poetycką autora *Sielanek*. Wzmianka pisarza radzieckiego (jak wspomniano, nie mająca potwierdzenia w innych źródłach)[23] stała się punktem wyjścia dla kreacji kozackich bestialstw. Zimorowic posłużył się w tym przypadku hiperbolą, pisząc o sadzawce wypełnionej krwią czy wyrąbywaniu dróg w lesie ciał ludzkich[24]. Oczywiście amplifikacja w modelowaniu ruskiego okrucieństwa podporządkowana została nadrzędnej tezie, którą okazują się rozmiary dewastacji ruskiej metropolii. Dla zilustrowania założenia autor sięgnął po wypróbowany środek, jakim jest wyliczenie oraz gradacja. Zwróćmy uwagę, iż na początku *Kozaczyzny* pojawia się motyw zniszczeń kozackich, jakie dotknęły ziemie całej Ukrainy. Wypowiadający kwestię Dorosz wymienia kolejno: rabowanie pańskich dostatków, niszczenie miast, zamków i dworów, profanację świątyń, zabójstwo księży, zakonnic, ludności świeckiej, zaprzedanie panien i dzieci w bisurmańską niewolę. Ogólne wyliczenie kozackich nieprawości zyskuje w dalszych partiach sielankowego dyptyku szczegółowe dookreślenie poprzez przykład cierpień Lwowa. Rozbudowane ciągi zaporoskich tyrańsw stają się argumentem fundującym oskarżenie przeciw bezprawiu napadających. Bezmiar okrucieństwa pozwala twórcy *Burdy ruskiej* oceniać październikowe wypadki w kontekście obecności diabelskich sił. Analogie z piekłem

[23] Pod tym kątem powyższy fragment sielanki przeanalizował Iwan Franko w studium *Chmelnyszczyna 1648–1649 rokiw u suczasnych wirszach*, „Zapysky Naukowoho Towarystwa im. Szewczenka" 1898, t. 23–24, s. 43–47.

[24] W innym miejscu mowa jest o potoku krwi: „w posoce-m ludzkiej śród goleni brodził, / Bo tak była obfitym krew wylana stokiem, / Że na dół wypadała przez bramę rynsztokiem" (K, w. 408–410).

pojawiają się kilkakroć. Oto Wojdyłło, prezentując bezmiar tragedii, następująco ocenił Kozaków: „Ludzie-ć byli, ale tak z ludzkości obrani / Właśnie, jakby z podziemnej wypadli otchłani, / Oprócz wierzchnej postawy i głosu ludzkiego / Nic więcej nie mający w sobie człowieczego. / Okrutniejszy nad tury i dzikie bestyje, / Zjadlejszy nad jaszczurki, padalce i żmije" (K, w. 145–150). W innych fragmentach mowa jest z kolei o „parze piekielnej", „szatańskim jadzie", „szatańskiej szarańczy". Natomiast w finalnej partii *Burdy ruskiej* napotykamy motyw końca świata i sądu ostatecznego, na którym dokona się sprawiedliwość:

Ledwie tak świat zedrwieje, śmiele to rzec mogę,
Kiedy trąba ostatnia uderzy na trwogę,
Kiedy się słońce z jasnym księżycem zachmurzy,
A ogień wszytkie miasta, wsi, zamki poburzy.
Sam przeciwnik Chrystusów, nawięcej ja wierzę,
W towarzystwo Kozaków z Tatary nabierze,
Bowiem żadne furyje piekielne z szatany
Gorsze już być nie mogą nad te dwa kompany (BR, w. 331–338).

Cytowane słowa jednoznacznie wskazują na negatywną waloryzację napastników. Potępienie (w perspektywie ostatecznego sądu) jest pochodną niecnych uczynków, spośród których szczególnie eksponowanym przez Zimorowica okazuje się profanacja *sacrum*. W tej perspektywie kozacka wojna postrzegana jest jako „świętokradzka"[25], natomiast przyczyna religijna jej wszczęcia (zasygnalizowana pośrednio) opatrzona została ironicznym komentarzem: „Więc o wiarę wojują; cóż będzie po wierze, / Kiedy się pokolenia ruskiego przebierze! / Pewnie wróblom nie ludziom wschodnia cerkiew święta / Przyda się, kiedy wierni wyginą do szczęta" (K, w. 439–442).

[25] Oto odpowiedni passus:
„Naleźli i na ziemi, jako z Bogiem mieli
Walczyć, kiedy czartowskie ręce podnieść śmieli
Na kapłany i służby Bogu poświęcone,
Na budynki imieniu Jego wystawione.
Gdy świeszczenników, chociaż do cerkwi uciekli,
Przy ołtarzach jak bydło na ofiarę siekli,
Że krew, która z tułowów świętych wypryskała,
Nieraz oczy Przeczystej w obrazie zalała.
Gdy malowanym świętym gęby wycinali,
Oczy kłuli, z janczarek jak żywe strzelali.
Kiedy piekielnym ogniem i Pańskie przybytki,
I trupy w nich pobite zapaliwszy wszytki,
Jako całopalone przez dawnymi laty
Z dymem prosto ku niebu puszczali obiaty" (K, w. 125–138).

Trzeba też stwierdzić, iż w sielankach Zimorowica wyliczenia kozackich nieprawości opatrzone zostały dydaktycznym uogólnieniem. Autor wielokroć przywoływał utarte paremie bądź wyrażenia sentencjonalne, które stanowiły zwięzły komentarz (i zarazem ocenę) danej sytuacji. W rozbudowanym dialogu odnajdujemy kilkadziesiąt utartych sformułowań, spośród których wybrano tylko kilka: „Nie było i nie będzie […] / Okrutniejszych tyranów nad ruskie katusze", „Nierychły Bóg, lecz łuczny, każdemu wygodzi", „Za przestępstwem niemałym wielka pomsta chodzi", „Ręka Boska wygrała", „Bóg mi świadkiem, że prawdą, a nie fałszem idę", „Dobre drzewo owocu złego nie urodzi", „Musi ogień przy suchych drwach zielone psować", „szyją śmiałości zbytniej przypłacili", „na cienkiej nici Korona wisiała", „kogo Bóg pokarać chce, zdrową mu radę odbiera", „kulą po grzbiecie dano mu", „wszyscy w nogi". Przywołane frazeologizmy pełnią zarazem w tekście funkcję stylotwórczą. O ile zaczerpnięte z codziennej polszczyzny paremie współtworzą styl potoczny, o tyle gnomy i sentencje o proweniencji biblijnej i antycznej go uwznioślają. Trzeba przyznać, iż kozackie sielanki Zimorowica (podobnie jest jednak w całym cyklu) nie są jednorodne pod względem stylu. Można odnieść wrażenie, iż obecność rutenizmów, prozaizmów (np. w pejoratywnym określaniu Kozaków) oraz motywów makabrycznych powoduje, iż styl utworów bliższy jest odmianie potocznej. Prezentacja opresji miasta, jak się zdaje, nie dawała wielkich szans na monumentalizację cierpienia obrońców przy założeniu dyskredytacji przeciwników. W ostatnim przypadku musiały się bowiem pojawić epitety wartościujące (a więc obelgi i inwektywy).

Pisząc o motywie oblężenia Lwowa w sielankach, wypada podkreślić, iż Zimorowic postarał się być wiernym chronologii zaistniałych zdarzeń. Rzecz jasna, owa chronologia możliwa jest do rekonstrukcji jedynie po „nałożeniu" na siebie wszystkich trzech relacji interlokutorów, gdyż każdy z nich prezentuje inną fazę batalii o Lwów. Dla zorientowanego w przebiegu sytuacji czytelnika uchwytnych jest na przykład kilka sygnałów temporalnych, które pozwalają osadzić bieg wydarzeń na osi czasu. Ostafi wspomina, iż „piątego dnia przypadli do nas buntownicy". Jest to informacja prawie zgodna z rzeczywistością, gdyż siły tatarskie ukazały się pod miastem nad ranem 6 października. Nieścisłe może się wydawać słowo „buntownicy", gdyż główny trzon armii kozackiej dotarł pod Lwów dwa dni później[26]. W pewnym stopniu informację tę dookreśla wypowiedź Dorosza, który nadmienia, iż po przybyciu Tatarów: „Dopiero czwartego dnia kozackie tabory / Okryły wszytkie pola przedmiejskie o gory". Zimorowic tę wiadomość znów zaczerpnął z relacji Kuszewicza, gdzie czytamy: „we czwartek rano stanął Chmielnicki ze wszytkim wojskiem […] na Wilczej Górze"[27]. Jak wiadomo, Chmielnicki przybył pod mury metropolii nieco wcześniej. Z kolei w innych partiach sielanek autor nie „rozpisuje" dokładnie wypadków na poszczególne dni, lecz posługuje się sumarycznymi określeniami: „co dzień", „drugim razem", „jeszcze

[26] W. A. Serczyk, *Na płonącej Ukrainie…*, dz. cyt., s. 153.
[27] S. K. Kuszewicz, *Diariusz…*, dz. cyt.

za dnia", „w te dni"[28]. Oczywiście sygnały temporalne są w tym przypadku na tyle ogólne, że nie pozwalają na jednoznaczne przyporządkowanie wydarzeń konkretnym dniom. Zimorowic nie chciał jednak w sielankach zawrzeć diariuszowej relacji, a co najwyżej jedynie zasugerować pewne daty warte zapamiętania. Pragnął raczej wykreować sumaryczny obraz batalii o Lwów, przywiązując większą wagę do czynów i miejsc niż dokładnego określenia czasu.

Na osobną uwagę zasługuje Zimorowicowa interpretacja przyczyn wysłania pokojowych listów przez hetmana zaporoskiego do obrońców. Poeta jest w tym przypadku zgodny z polskimi przekazami wspomnieniowymi[29], akcentującymi męstwo załogi oraz mieszczan, którzy wielokrotnie odpędzali atakujące masy czerni:

Owszem głośno zaczęli przysięgać na wiru [po odparciu ataków Krzywonosa. – *P. B.*],
Że już z obleżeńcami życzą sobie miru.
Toż hetman ich oświadczył listem, by igrzyska
Ogniste odłożywszy mieszczanie, a z bliska
Co prędzej z nim czynili targ z strony okupu,
Uchodząc klęski miasta wszytkiego i łupu.
Już też w mieście z nacisku wielkiego i głodu,
Także wody odjętej, pełno było smrodu.
Jeszcze nie przeminęło całe pół miesiąca,
A już śmierć dobierała piątego tysiąca;
Przetoż wszytkim się zdało, by i skórą własną
Ubłagać psów zajadłych, archandyją straszną.
Jako gdy więc na korab musurski ładowny
Uderzy zapalczywie Boreas szturmowny,
Wyrzuca szyper w morze nabogatsze kupie,
Tak miasto postąpiło sobie w tym okupie (BR, w. 211–226).

Głównym argumentem, który zdecydował o zaniechaniu wojennych działań przez Chmielnickiego była, według poety, determinacja obrońców. Z drugiej jednak strony Zimorowic rzetelnie (i zgodnie z prawdą) informuje czytelnika o fatalnym położeniu załogi metropolii. Przesadza co prawda w podawaniu liczby zabitych[30], lecz cyfra

[28] Poza wymienionymi dokładniejszymi wskazówkami temporalnymi pojawia się informacja o ponad trzytygodniowym trwaniu oblężenia („Na koniec, gdy odstąpić już od miasta mieli, / Które oblegli byli półczwartej niedzieli, / Ostatka dopalali przedmiejskich palanek") oraz dwudniowym wymarszu Kozaków spod miasta („Przez dwa dni ona zgraja jako smoła z piekła / Straszliwą procesyją od miasta się wlekła").

[29] Por. P. Borek, *Ukraina w staropolskich diariuszach i pamiętnikach. Bohaterowie, fortece, tradycja*, Kraków 2001, s. 203–210.

[30] Wedle ustaleń historyków twierdzy broniło dwustu żołnierzy zaciężnych i półtora tysiąca uzbrojonych mieszczan. Zob. W. A. Serczyk, *Na płonącej Ukrainie…*, dz. cyt., s. 154. Dokładne określenie strat zarówno wśród wojska, jak i lwowskiej ludności cywilnej, nie jest możliwe do zrekonstruowania. Wydaje się, że należy je mierzyć raczej w setkach niż tysiącach.

staje się w tym przypadku argumentem przemawiającym za koniecznością prowadzenia pertraktacji oraz podjęciem decyzji przez mieszczan o wypłaceniu wysokiego okupu. W sielankach brak natomiast informacji o celowym oszczędzeniu Lwowa przez zaporoskiego hetmana[31]. Sprawa ta, jak wiadomo, do dziś budzi jednak spory wśród historyków.

Sumując rozważania o Zimorowicowej kreacji oblężenia Lwowa w roku 1648 w *Kozaczyźnie* i *Burdzie ruskiej*, wypadnie stwierdzić, iż autor szczególnie wyeksponował dewastację demograficzną oraz materialną. Położenie nacisku na profanację świątyń i grobów, morderstwa dzieci, panien oraz kapłanów służyło dyskredytacji kozackich przeciwników, którzy pod piórem sielankopisarza urośli do rangi „czarnych charakterów" gorszych od Tatarów Tuhaj beja[32]. Wymodelowane przez pisarza oblężenie stanowi niezwykle subiektywną ocenę zaistniałych zdarzeń. Pomija bowiem zupełnie racje drugiej strony, która z jakichś powodów przyszła pode Lwów. Stwierdzenie to nie jest, rzecz jasna, zarzutem stawianym twórcy *Burdy ruskiej*. Jak zobaczymy, w innych działach (historycznych) potrafił on spojrzeć na powstanie Chmielnickiego obiektywniej.

Uważniejsze spojrzenie na sielankowy dyptyk o batalii lwowskiej musi uwzględniać konwencję gatunkową dzieł. *Kozaczyzna* i *Burda ruska*, choć tak bardzo realistyczne, wpisane zostały w strukturę całego cyklu *Sielanek nowych ruskich*. Miała rację (do pewnego stopnia) Anna Krzewińska, gdy dowodziła, iż zbiór Zimorowica „przynosił z sobą destrukcję pastersko-rolniczej idylli i zaprzeczenie racji bytu tradycyjnej sielanki". Natomiast nie do końca przekonuje stwierdzenie, że poeta wykreował „niebiańską wizję Arkadii, gdzie dopiero okazywał się możliwy powrót złotego wieku"[33]. Na wyprowadzenie takiego wniosku pozwala co najwyżej *Filoreta* – ostatni utwór cyklu, dotyczący śmierci ukochanej żony Katarzyny. Natomiast w dyptyku kozackim pojawiają się sygnały pozwalające wierzyć w to, iż możliwe jest odrodzenie podlwowskiej Arkadii. Zniszczenie krainy szczęścia rozpatrywane jest tu bowiem z perspektywy czasu przeszłego. Świadome budowanie dystansu czasowego niweluje poniekąd tragizm minionych zdarzeń. W *Kozaczyźnie* czytamy: „Ono chłopstwo nikczemne, bezecni hultaje, / Szczęśliwe niegdy ruskie splądrowali kraje, / Które miodem i mlekiem przedtym opływały, / Dziś się łzami gorzkimi i krwią swą zalały" (K, w. 43–46). W cytacie opozycja dawniej (wiek złoty) – dziś (spełniona tragedia) nie stanowi punktu wyjścia dla budowania pesymistycznej wizji przyszłości. Odnosi się wręcz przeciwne wrażenie – interlokutorzy zmierzają do odbudowy utraconego

[31] Argumentacja ta występuje jednak już u pisarzy barokowych, m. in. Samuela Twardowskiego i Wawrzyńca Rudawskiego. Por. M. Hruszewśkyj, *Istorija Ukrajiny-Rusy*, Kijów; Wiedeń 1922, t. 8, cz. 3, s. 88.

[32] Takowy osąd pojawia się w sielankach kilkakrotnie.

[33] A. Krzewińska, *Sielanka*, [w:] *Słownik literatury staropolskiej (Średniowiecze – Renesans – Barok)*, pod red. T. Michałowskiej przy udziale B. Otwinowskiej, E. Sarnowskiej-Temeriusz, Wrocław; Warszawa; Kraków 1990, s. 771.

majątku, czego symptomem okazuje się ich wędrówka na targ do Gródka, by zaopatrzyć się w bydło. Wojdyłło stwierdza: „I mnie odeszły dojne czabanki i owce, / Tylko dwie zimowe zostały jałowce, / Dlategośmy tu bydła dokupować przyszli". Na powyższą kwestię udziela odpowiedzi Dorosz:

I ja toż przedsięwzięcie dawno mam na myśli
Przysposobić cokolwiek macior dla przypłodku,
A że jutro krasny targ będzie pewnie w Grodku,
Pójdziemy rano z sobą wszystko troje w kupie,
Dziś przenocujcie ze mną po społu w chałupie.
A póki nam wieczerzy skrzętna gospodyni
I kołaczów z słoniną świeżą nie uczyni,
Usiadszy na murawie pod wierzbami w cieniu,
Pogadajmy o przeszłym naszym utrapieniu.
Wszak i jaskółki skoro na wiosnę wylecą,
Bez przestanku się głośno witając, szczebiecą,
Rachując wiele żywych, wiele zmarłych w wodzie,
Miło wspomnieć przypadki przeszłe na swobodzie (K, w. 174–186).

Powyższy fragment dowodnie świadczy o wpisaniu w sielankowy dyptyk autorskiej nadziei co do możliwości odrodzenia zniszczonej Arkadii. Obecność światopoglądowego optymizmu to jedna z nici wiążących *Kozaczyznę* i *Burdę ruską* z tradycją sielankową. Dodatkowymi byłyby: wiejski (choć tu może raczej podmiejski) pejzaż, motyw skrzętnej gospodyni (czarnoleska tradycja poezji ziemiańskiej) oraz letnia pora: „pod wierzbami w cieniu" (oblężenie trwało, jak pamiętamy, do schyłku października). Spośród innych elementów, które poniekąd rozładowują dramatyzm przywoływanych zdarzeń oraz elegijną tonację utworów, warto zwrócić uwagę na parodię oraz elementy sowizdrzalskie. Akcenty parodystyczne uchwytne są najwyraźniej w kwestii Wojdyłły, przywołującego „znaki" zapowiadające nadejście „kozaczyzny". Wiadomo, że w kalendarzach, ale też dziełach historiograficznych czy pamiętnikarskich, przywiązywano szczególną wagę do zjawisk astralnych oraz tych zaobserwowanych w naturze (ale niezwykłych), które starano się tłumaczyć jako „znaki" i „wróżby" dla nadchodzącej przyszłości. W *Kozaczyźnie* Zimorowic wyzyskał ów topos, przywołując wśród zapowiedzi nieszczęść następujące „znaki":

Jako przyszłą nawałność żeglarzom na morzu
Gwiazdy opowiadają, tak na Zaporożu
Burdę kozacką, gdy się zaczynała właśnie
Wiele praktyk domowych wróżyło nam jaśnie:
Nie było żadnej nocy, śmiele to rzec mogę,
Której by nie trąbili kundysi na trwogę.
Nie było dnia, żeby weń stare wrony wieszcze
Nie miały krakać rano, a co powiem jeszcze,
Żadnego roku wilcy większymi kupami

Nie wili się naszymi między koszarami.
Nawet się z domowymi spąchawszy sobaki,
Szkody w trzodach czynili; azaż to nie znaki
Unijej niezwyczajnej, która biesa z krzyżem
Pobratała, Krym dziki zjednoczywszy z Niżem? (K, w. 191–204).

Zestawienie tego fragmentu z pamiętnikarską relacją Mikołaja Jemiołowskiego na temat opatrznościowych sygnałów w kwestii nadchodzących utrapień[34] pozwala należycie zinterpretować analogiczną wypowiedź w sielance. Z kolei bliska poetyce „świata na opak" okazuje się prezentacja przedmiejskiego motłochu, który uciekł na Wysoki Zamek, zaopatrzywszy się w kije:

Wszytko kijacy głodni, którzy miasto walki
Wytrząsali biesagi babom i kobiałki,
Miasto warty hajducy wodę szynkowali,
A drożej ją niżli miód pity przedawali.
Kiedy się tak morzymy na onej wierzchnicy,
[…]
Skoro tedy w pół góry wbiegła ta lichota,
Napierwej wypaliła z muszkietów piechota,
Potym na odsiecz z muru puszczno pociski.
Leciały tam kamienie, cegły, garnki, miski,
A wziąwszy pochop z góry, kogo tylko w drodze
Potkały, witały go po głowie, po nodze.
Ten grad chmurę rozpędził chłopską, część jej wielka
Poszła w zad, wywracając aż na dół koziełka (K, w. 349–366).

Zarówno zachowanie obrońców, jak atakujących, niewiele ma wspólnego z tradycją rycerską. Jeśli nie liczyć muszkietów polskiej piechoty, zmagania przypominają raczej karczemną awanturę, niż batalię o „stolicę wszystkiej Rusi".

Zimorowic, modelując obraz zmagań o Lwów w roku 1648, wyzyskał literacki topos oblężonej twierdzy. Rozpisał go na trzy głosy, wzajemnie się dookreślające. Każde z opowiadań interlokutorów posiada strukturę dramatyczną z jasno zarysowanym wstępem (zawiązaniem akcji), rozwinięciem, kulminacją (stanowi ją dostanie się bohaterów do niewoli bądź/i śmierć najbliższych) oraz pomyślne zakończenie (ustąpienie nieprzyjaciela oraz zachowanie własnego życia). Ostatni spośród wymienionych składników budowy decyduje o tym, że utwór można kojarzyć z konwencją sielanki a nie okolicznościowym wierszem-oskarżeniem skierowanych przeciw kozackim nieprawościom.

[34] Zob. M. Jemiołowski, *Pamiętnik dzieje Polski zawierający (1648–1679)*, oprac. J. Dzięgielewski, Warszawa 2000, s. 43–44.

Oblężenie Lwowa z roku 1648 pojawiało się w dziełach Zimorowica kilkakrotnie. W niektórych z nich autor zaledwie sygnalizował zdarzenie na marginesie innej problematyki[35], w innych czynił zeń główny temat literacki. Trzeba dodać, iż niestety nie zachowały się do dzisiejszych czasów odrębne opisy kolejnych oblężeń twierdzy z lat 1648–1657, o czym Zimorowic wspomniał w *Leopolis triplex*[36]. Krótkie wzmianki o „opresyjach" z roku 1648 i 1655 pojawiają się natomiast w łacińskojęzycznej kroniczce *Domus virtutis et honoris*. W prezentacji historii klasztoru lwowskich bernardynów autor szczególnie mocno podkreślał rolę błogosławionego Jana z Dukli, sprawującego pieczę nie tylko nad świątynią, ale i całym miastem. Oto fragment nawiązujący do walk miasta z armią kozacko-tatarską (1648) i kozacko-moskiewską (1655):

Est scutum urbis.

Leopolis obsidio 1648 et 1655.

Asylum est periclitantium.

B. Ioannes apparet Chmielnicio et Tohaybeio, Tartarorum duci. Cives liberati agunt grates opitulari b. Ioanni.

Porro positu monasterii, ad nudum et inerme brachium urbis pro scuto additi, quantum securitatis civitati accesserit, duae nuperae obsidiones hostiles satis superque docuerunt, siquidem in utraque furiis Russicis, ad interitum Leopolis per strages minorum oppidorum ruentibus, dum terrore a Deo immisso etiam filii deorum fugerent patriamque velut navem iam iam perituram desererent, soli Patres Bernardini, militiae Christianae tempore pacis assueti, nimirum lorica iustitiae, galea salutis, scuto fidei, gladio spiritus armati, et ipsi impavidi defensionem sumpserunt et aliis ad resistendum animos addiderunt hacque mascula virtute plus quam triginta capitum milia ab interitu, tecta vero sua ab excidiosarta servaverunt. Quin etiam contra fanaticum illum Russorum exercitum de caelo hoc loci pugnatum esse, fax et incentor belli servilis Chmielnicius eiusque fidus Achates, Tohay Bey, unum e familia divi Bernardini, habitu monastico, specie suprahumana conspicuum, ornatem et lacinia vestis urbem monasteriumque suum tegentem, se aliquoties conspexisse fassi sunt. Hunc autem unum divum Duclanum fuisse postea innotuit. Cuius abinde maior inter vivos reverentia et apud morientes dignatio. Etenim post singula obsidia universi ordines civitatis, triumphis divo opitulatori suo decretis, longo agmine ad cineres eius processerunt et inter fercula niceterium argenteum, icuncula urbis liberatae signatum, supra loculum eius loco obsidionalis coronae deposuerunt, hac epigraphe superaddita:

[35] Na tej zasadzie pojawiają się wzmianki o oblężeniu w spisywanej u schyłku życia kronice *Leopoli triplex*. Zimorowic zrekonstruował jednak historię Lwowa do lat 30. XVII stulecia, co tłumaczy, dlaczego brak tu szerszej rekonstrukcji batalii o metropolię. Również „aluzyjnie" twórca sielanek potraktował temat w *Sacellum Dei Crucis in campis authore Bartholomeo Zimorowic descriptum 1651 14 Aprili* zawartym w rękopiśmiennym kodeksie poety *Relatio status almae archidioecensis Leopoliensis…*, rkps Biblioteki Zakładu Narodowego im. Ossolińskich we Wrocławiu, sygn. 126 II, s. 193.

[36] Zob. *Józefa Bartłomieja Zimorowicza pisma do dziejów Lwowa odnoszące się*, z polecenia reprezentacyi miasta wyd. K. Heck, Lwów 1899, s. XVIII.

Divo Ioanni de Ducla,
quondam coenobii huius custodi,
nunc custodiarum urbis primo principi,
ob aras focosque suos, e manibus hostium ereptas,
totidem civicas, quot cives servavit, promerito,
S<enatus> P<opoulus>Q<ue> L<eopoliensis>

O ile oblężenie z roku 1655 jest tu zaledwie wzmiankowane, o tyle wydarzeniu z roku 1648 autor poświęcił więcej uwagi. Co istotne, w przeciwieństwie do innych relacji Zimorowica, ta zawiera wykładnię religijną zaistniałych zdarzeń. Ocalenie miasta możliwe było tylko na skutek „ingerencji" błogosławionego Jana z Dukli. Broniący miasta i klasztoru święty bernardyn uzyskiwał swym czynem, jak chce Zimorowic, więcej szacunku u żywych i dostojeństwa wśród umarłych. Wprowadzenie elementu metafizycznego w zakresie interpretacji obrony Lwowa tłumaczyć należy charakterem dzieła (kronika klasztoru bernardynów), jak i osobą samego Jana z Dukli. Wiadomo bowiem, iż w roku 1615 wszczęto proces beatyfikacyjny bernardyna (beatyfikacja dopiero w roku 1733; kanonizacji dokonał Jan Paweł II w roku 1997)[38]. Nic zatem dziwnego, że Zimorowicowa laudacja zakonnika służyła szerzej zakrojonemu postulatowi propagowania kultu religijnego. Warto zarazem stwierdzić, iż wiara w nadprzyrodzoną opiekę Jana z Dukli pojawiła się w środowisku lwowskim zaraz po odstąpieniu Chmielnickiego. Zimorowic wyrażał zatem powszechną opinię lwowskiego mieszczaństwa, co potwierdza epigraf, wieńczący przywołany cytat[39].

W dziele *Viri illustres civitatis Leopoliensis* prezentacja walk o Lwów w latach 1648-1655 obejmuje kilka stron. Jak wiadomo, tekst poświęcony został najwybitniejszym lwowianom na przestrzeni wieków. Wśród nich szczególne miejsce zajmują postaci współczesne Zimorowicowi, a zwłaszcza obrońcy metropolii w połowie XVII wieku. Relacja o oblężeniu miasta poprzedzona została (podobnie jak w sielankach) opisem klęski Rzeczypospolitej w wojnie z Chmielnickim:

> Etenim sub tempus diluvii sanguinolenti, ira superum et furore rustico excitati (1648), quando suburbana regni provincia, in ipso limine velut scutum ferocissimis gentibus opposita, subito in seminarium hostilium exercituum, Polonorum aute triste sepulcrum

[37] J. B. Zimorowic, *Domus virtutis et honoris*, [w:] *Józefa Bartłomieja Zimorowicza pisma…*, dz. cyt., s. 353–354.

[38] Zob. *Leksykon świętych*, pod red. Z. Bauera, Kraków 1997, t. 2, s. 227.

[39] Motyw opieki Jana z Dukli nad metropolią w roku 1648 pojawił się i później, na przykład w dziele J. T. Józefowicza *Krótkie zebranie życia wielebnego Jana z Dukli* (Lwów 1702). Interesujące, że na odwrocie karty tytułowej utworu zamieszczono rycinę Andreasa Niedbłowicza zatytułowaną *Dobywanie Lwowa przez Kozaków i Tatarów w roku 1648 dnia 11 miesiąca października* (zob. podobiznę w pracy: P. Borek, *Szlakami dawnej Ukrainy. Studia staropolskie*, Kraków 2002, ryc. nr 1).

> versa, illas manus, quibus pugnatibus Polonia vincebat, illudque ferrum, quod pro salute communi non raro strinxit, in propria viscera convertit eadem vecordia et se ipsam confecit et totum regnum funestavit[40].

Nieszczęście całego królestwa dookreślają opisy zniszczenia zamków, twierdz, miast, oraz mordowanie niewinnej ludności na zdobytych terenach ukrainnych. Ciąg sukcesów militarnych armii kozacko-tatarskiej przerwała dopiero batalia o Lwów. Zwracając uwagę na okrucieństwo napastników (m.in. zniszczenie przedmieść), autor *Sielanek* podkreśla męstwo obrońców oraz Bożą opiekę („iuxta Deum Leopolis cunctatione et taedio, quibus maxima quaeque bella, postquam consenuerint, evanescere solent, ab ictu novissimo continuit"[41]). To one doprowadziły w ostateczności do podjęcia pertraktacji z Kozakami oraz oswobodzenia miasta po zapłaceniu okupu. Interesujące, że po ogólnej charakterystyce opresji z roku 1648 autor przeszedł do opisu wydarzeń z czasów „potopu", skupiając uwagę na kolejnych oblężeniach Lwowa[42]. Dopiero po zarysowaniu tła historycznego z lat 1648–1657 powrócił do pierwszej batalii o Lwów, by zapoznać odbiorcę z nazwiskami kierujących obroną mieszczan. Wedle pisarza szczególnie wyróżnili się: Maciej Hajder, Marcin Grozwajer i Andrzej Wachlowicz, którzy kierowali obroną miasta (wespół z mianowanym komendantem Krzysztofem Arciszewskim) oraz pertraktowali z Chmielnickim co do wysokości okupu[43]. Podobną strukturę posiada laudacja przywódców obrony z roku 1655:

> Iam vero in ultima oppugnatione Moschorussica (1655), cum Leopolis animam agere omnibus videretur, consilio senatus et manibus iuventutis urbanae ad vitam revicata, ipsam hostium victoriam vicit. Nam ad reliqua membra Russiae armis subiugata caput Russiae Leopolim defuisse sibi, ipsi hostes querebantur. Quo itidem tempora avida periculi virtus maxime in consularibus viris, Martino Anczevio, Ioanne Ubaldino, Valeriano Alnpecio, Ioanne Attelmaiero, Samuele Kuszewicz enituit. Nullis enim obsidibus acceptis quotidie fere per stativa Lapponum, vivos pisces mandentium et in transeuntes cruentatis dentibus frendentium, ad Chmielnicium, Graeca fide pacta quaevis colentem, commeare non destiterunt, donec nunc blanditiis, nunc charisteriis manumissionem urbis obsessae ab eo emendicassent. His enim claves urbis ea tempestate tenentibus et quotidie pro incolumitate eius capite dimicantibus, cum aliae civitates naufragium fidei fecissent, Leopolis inter decumanos fluctus salva fide enatavit. Quam constantiam eius, in praesenti et et multo ante Deo patriaeque integre servatam, qualiter orbis Christiani summi praesides apud se aestimaverint publicisque elogiis prosecuti fuerint, ex rescriptis eorum divalibus, quae exhibeo, facile quivis intelliget[44].

---

[40] J. B. Zimorowic, *Viri illustres civitatis Leopoliensis*, [w:] *Józefa Bartłomieja Zimorowicza pisma…*, dz. cyt., s. 321.

[41] Tamże, s. 322.

[42] Tamże, s. 323–326.

[43] Tamże, s. 326–327.

[44] Tamże, s. 327–328.

Wielbiący rozsądek rajców i waleczność mieszczan Zimorowic nie omieszkał wspomnieć, iż Lwów pozostał jedyną warownią, która w czasach zalewu kozacko-moskiewskiego utrzymała swą niezależność. Laudacji metropolii podporządkowane zostały też informacje o szerokim rezonansie w Europie męstwa lwowian, na które zwracali uwagę najwięksi monarchowie, a nawet papież Sykstus V. Bohaterska postawa mieszczan lwowskich była również doceniana przez barokowych historiografów i pamiętnikarzy[45].

Do wydarzeń z połowy stulecia Zimorowic nawiązał w pisanych u schyłku życia pamiętniku *Leopolis… a Turcis… anno MDCLXXII hostiliter obsessa* oraz dołączonych doń emblematycznych elogiach. Relacja wspomnieniowa dotyczyła co prawda turecko-tatarskiego oblężenia (1672), lecz w partiach wstępnych odnajdujemy informacje o wcześniejszych bataliach. W zakresie opisu wydarzeń z roku 1648 i 1655 Zimorowic powielił swoje wcześniejsze wypowiedzi (głównie *Viri illustres*), dodając garść szczegółów o genezie Kozaczyzny i samym Chmielnickim. Przywołując osobistą krzywdę hetmana zaporoskiego („folwarczek gwałtem wydarty"), zobrazował czytelnikowi rozmiary ukrainnego „pożaru":

> Gdy tedy pochodnia i podniecarz buntu ruskiego Chmielnicki młodzież całej Ukrainy częścią prośbami, częścią podobieństwem losu, częścią nadzieją wolności wszystkich pod tymże jarzmem jęczących w jeden orszak zebrał i siłę wojska zaporoskiej piechoty z oddziałami konnicy scytyjskiej połączył, pięćkroć sto tysięcznym wojskiem wsparty przez trupy wojsk pod Korsuniem poległych, przez rozwaliny miasteczek i wiosek dla zgnębienia stolicy Rusi do Lwowa przyszedł, i tenże nie wałem z darni, lecz niezmiernym tłumem łotrów dokoła otoczył, jedną tylko ucieczkę oblężonym do Boga zostawiwszy i świętych, przy których miasto padłszy na kolana wielu z nich współwalczących widocznie za mury jego na swą uprosiło pomoc i temi posiłkami wsparte wolność odzyskało. Wolność odzyskawszy obywatele, chociaż na majątkach uszkodzeni, po wszystkich jednak relikwiarzach onychże tablice na znak rozbicia swego okrętu powiesili, i takiemi dziękami względniejszymi potym dla siebie uczynili nieba[46].

Przywołany fragment nie zawiera przedstawienia męstwa lwowian. Autorskie modelowanie oblężenia podporządkowane zostało wykładni religijnej. To wiara i modlitwa lwowskich mieszczan zdecydowały o ocaleniu metropolii. „Wsparcie" boskiej opatrzności i świętych przyczyniło się do ostatecznego sukcesu, a nawet, wedle „metafizycznej" wykładni Zimorowica, zapewniło bezpieczeństwo w czasie kolejnej „opresyi".

---

[45] Zob. P. Borek, *Ukraina…*, dz. cyt.

[46] J. B. Zimorowic, *Lwów, Rusi stolica, od Turków… oblężony…*, [w:] tegoż, *Historia miasta Lwowa…*, tłum. M. Piwocki, Kraków 1835, s. 392–393 (z tego tłumaczenia wszystkie cytaty).

Pisząc w pamiętniku o walce lwowian z armią kozacko-moskiewską w roku 1655, autor *Sielanek* przypomina o składaniu przysięgi na wierność carowi przez wszystkie podbite miasta. Owo stwierdzenie „ułatwia" pisarzowi budowanie hiperboli w zakresie męstwa obrońców metropolii. Wedle Zimorowica „sam Lwów karku żadnemu nachylić nie chciał". W przeciwieństwie do wcześniejszego opisu autor skupił uwagę na wytrwałości obrońców, przemilczając sprawę pomocy świętych. Jednocześnie ukazał wściekłość atakujących, którzy, po podporządkowaniu całej Rusi, zmuszeni byli do ustąpienia spod jej „stolicy". Zimorowic notował:

> To nieprzyjaciele mieli za bezczelność nie za stałość umysłu, że jedno miasto więcej śmie czynić, jak Ruś cała. Rozważając zaś, że całej prowincyi bezpiecznie posiadać nie można, kiedy jego stolicy nie narzucono jarzma, oblężenie na drugi przedłużyli miesiąc, powiadając codziennie obywatelom, iż cała Polska jest już podbita, że dla ucieczki króla i wojsk rozproszonych żadnych się spodziewać nie można posiłków, chyba im tylko z nieba przyjdą. Lecz Lwów do ostatniego uparty nie mając bodźca, ani na swe umysły, ani na swe mury żadnym sposobem nakłonić się nie dał, aby zmiennym Moskalom swoją poddał głowę, owszem między tysiącznemi niebezpieczeństwy dane słowo nad wszystkie nieszczęścia i szkody przenosił, tym szczęśliwym uporem wojsko owe z różnych sobie przeciwnych części złożone, przez głód, zarazą i niełagodnością powietrza jesiennego drugi miesiąc dręczone do zadania klęski królestwu niezdolnym uczynił, na koniec rzucone kości Cerberom bez nadwerężenia sławy do odstąpienia go skłonili […][47].

W świetle cytowanego fragmentu obrona Lwowa z roku 1655 urasta do momentu przełomowego w zmaganiach Polaków z armią kozacko-moskiewską. Zimorowic, niezgodnie z rzeczywistością, imputuje, że to lwowianie podyktowali warunki zawieszenia broni, rzucając przeciwnikowi „kości". Pomniejszenie rangi okupu służyło oczywiście wyeksponowaniu odwagi mieszczan oraz dyskredytowało wojska kozacko-moskiewskie. Dla wyolbrzymienia sukcesu pisarz posłużył się amplifikacją, stwierdzając, iż batalia o Lwów uczyniła napastników niezdolnych do zadania Koronie ostatecznego ciosu. Wiadomo skądinąd, że Chmielnicki powstrzymywał kozackie ataki na fortecę na usilną prośbę kilku delegacji lwowian. Subiektywizm relacji nie może oczywiście dziwić, zważywszy na cele laudacyjne i moralizatorskie łacińskiego pamiętnika. Wszak był on dedykowany rajcom lwowskim, którzy „oczekiwali" na taką właśnie kreację przebiegu oblężeń.

W rękopiśmiennych redakcjach *Lwów, Rusi stolica…* opatrzony był czterema subskrypcjami emblematycznymi. Przygotował je Zimorowic dla uczczenia kolejnych oblężeń fortecy oraz zwycięstwa chocimskiego (1673) nad armią turecko-tatarską. Rada miasta, mająca witać Jana Sobieskiego, poleciła ułożyć cztery epigrafy na łuki triumfalne (bramy), gdzie zamieszczono ponadto inskrypcje oraz malowidła. Oblężenie z roku 1648 zostało symbolicznie „rozrysowane" w postaci lwa otoczonego rojami

[47] Tamże, s. 395–396.

much i bąków. Subskrypcja wyjaśnia, że kozackie muchy, złączywszy się z tatarskimi bąkami, rozpędziły polskie orły. Ratunkiem okazał się jednak Jan z Dukli - „Rusi oswobodziciel", „nowy Mojżesz" i zarazem „Herkules", który „tę karę egipską […] mocą z nieba sobie nadaną od tego miasta oddalił"[48]. Jak zauważamy, po raz kolejny (choć w innym gatunku literackim) pojawiła się aluzja do czynów czcigodnego bernardyna. Trzecia z kolei subskrypcja miała komentować obraz stojącego na dwóch łapach lwa, któremu Moskale usiłują założyć „tłumok" oraz „wędzidło". Chmielnicki i Moskale, zestawieni z Hannibalem i Faetonem, nie odnieśli jednak sukcesu, gdyż „wielka matka wielkiego Baranka nie dozwoliła"[49]. Ocalenie miasta poeta uzależnił nie pierwszy raz od sił nadprzyrodzonych, eksponując tym razem opiekę Matki Boskiej. W ostatnim emblemacie Zimorowic skomentował walkę z roku 1672, symbolicznie przedstawioną jako próbę pojmania lwa przez Turków w sieci. Pomimo wykonania rowów i podkopów wyznawcy Mahometa odeszli spod miasta „z próżnemi sieciami". Z treścią finalnego emblematu współgra narracja pamiętnika, która, jak wspomniano, zostanie szczegółowo omówiona w innym miejscu.

Sumując ogląd dorobku literackiego Zimorowica pod kątem kreacji XVII-wiecznych oblężeń Lwowa z lat 1648 i 1655, wypadnie stwierdzić, że swą wizję podporządkowywał on, zależnie od gatunku, laudacji miasta. Dominujący obraz cierpienia w sielankach również współtworzy, poprzez przywołanie minionej martyrologii, obraz heroicznej społeczności działającej w obrębie murów fortecy. Spostrzeżenie to nie dziwi, zważywszy przynależność pisarza do środowiska lwowskiego. Miłość do metropolii jest dla niego ujawnieniem patriotyzmu. Znajduje on najpełniejszy wyraz w obronie królewskiej twierdzy przed kolejnymi napaściami. Jednocześnie sukcesy obrońców pozwalają na dowartościowanie odwagi lwowian, opisywanej niekiedy w opozycji do zachowania szlacheckich rodaków (zwłaszcza w sielankach). Prezentacja „cnót" mieszczan obejmuje, poza męstwem i prawością charakteru, ich głęboką pobożność, która sankcjonuje niejako pozytywne ingerencje opatrzności. W świetle przeanalizowanych utworów Zimorowic jawi się współczesnemu odbiorcy jako osoba darząca szczególną czcią Maryję (dodatkowo potwierdzają to jego hymny) oraz Jana z Dukli. Kreacja oblężeń , choć oparta na relacjach świadków, poddana została subiektywizacji, co szczególnie mocno ujawniają sielanki. Tam właśnie dyskredytacja Kozaków osiąga apogeum, gdyż postrzegani są jako uosobienie sił szatańskich.

Czytane dziś utwory Zimorowica nie mogą być wiarygodnym źródłem historycznym. Hiperbolizacja cierpienia w sielankach, męstwa i pobożności obrońców w przekazach historiograficznych buduje dychotomiczny, czarno-biały obraz zmagań o Lwów. Szczególnie w przypadku oblężenia z roku 1648, którego Zimorowic nie był świadkiem, dostrzegamy ujemną waloryzację Kozaków, którym pisarz odmówił racji walki. W ferowaniu takich ocen nie był osamotniony. Podobnie postrzegali „wojnę kozacką"

[48] Tamże, s. 474.
[49] Tamże, s. 475.

zarówno twórcy mieszczańscy, jak i szlacheccy. Mając na uwadze literacki, a więc kreacyjny, charakter przekazów Zimorowica nie możemy go osądzać za charakterystyczny dla jego czasów subiektywizm. Oblężenia postrzegał on bowiem z punktu widzenia mieszkańca metropolii, dla którego przybysze znad Dniepru byli wrogami, gdyż godzili w ustalony od wieków porządek. Twórczość Zimorowica okazuje się ostatecznie zjawiskiem symptomatycznym, „typowym" rysem mentalności i powszechnej w polskich kręgach reakcji na kolejne wojny w XVII wieku.

ВІСНИК ЛЬВІВ. УН-ТУ *VISNYK LVIV UNIV.*
Сер. істор. 2012. Спец. вип. С. 76–90. *Ser. Histor. 2012. Special issue. P. 76–90.*

УДК 94 : 395.5 (477.83–25) (092)

Renata KRÓL-MAZUR
Kraków

Gloryfikacja władcy we lwowskich uroczystościach z okazji elekcji i koronacji Stanisława Augusta Poniatowskiego

В епоху абсолютизму ґлорифікація або героїзація монарха відбувалася за допомогою розбудованої системи алеґорій. Вступ на трон Станіслава Авґуста Понятовського (1764) супроводжувався розгортанням своєрідної пропаґандистської кампанії в літературі, яку підтримували сам король і його оточення. Станіслав Авґуст бачив і водночас представляв себе як знаряддя Провидіння. Усі апологети короля підкреслювали ключову роль мудрості (розуму) в теорії влади. Переважна більшість львівських програм, присвячених ґлорифікації Станіслава Авґуста Понятовського, були індивідуальними й самостійними композиціями, хоча й спиралися на відомий алеґоричний матеріал. Образ ідеального правителя, що його творили львівські апологети нового короля, був не тільки більш чи менш вдалою формою похвали, а й відображав справжні прагнення і сподівання підданих.

Ключові слова: Станіслав Авґуст Понятовський, львівські урочистості, ґлорифікація правителя.

Dążenie do gloryfikacji monarchy występowało we wszystkich okresach historycznych, ale szczególnie typowe było dla doby absolutyzmu, dominując w niektórych dziedzinach działalności artystycznej, a szczególnie w teatrze i widowiskach. Gloryfikacja może mieć postać aktualizującą, jak i jedynie wspomnieniową, może dotyczyć jednej osoby. Posługuje się ona bardzo szerokim wachlarzem wyrazu począwszy od aluzji historycznej lub mitologicznej poprzez symbolikę heraldyczną i emblematykę, czy najszerzej pojętą alegorię do naturalistycznej prezentacji osoby gloryfikowanej. Jej zasadniczym celem jest niezależnie od zastosowanych środków wyrazu wyróżnienie, podkreślenie wyjątkowości i znaczenia funkcji społecznej osoby wychwalanej. W naszym przypadku mianem gloryfikacji określać będziemy każde poczynania artystyczne, w tym przede wszystkim na polu literatury, mające na celu podkreślenie znaczenia i wyjątkowości oraz ujawnienie specjalnego charakteru wynikającego z usankcjonowania wolą Boga panowania władcy.

W stworzonym przez poddanych Stanisława Augusta obrazie idealnego władcy interesująca jest nade wszystko kwestia przystosowania teorii władzy *podług nieba i zwyczaju polskiego*[1]. Moim zamiarem jest przedstawienie powszechnie znanych i

[1] J. Pokora, *Obraz Najjaśniejszego Pana Stanisława Augusta. Studium z ikonografii władzy*, Warszawa 1993, s. 7.

© *Krol-Mazur R., 2012*

wykorzystywanych toposów i tematów monarchicznych w odniesieniu do Stanisława Augusta i ówczesnej rzeczywistości, bez rozstrzygania kwestii do jakiego stopnia wiarygodny jest przedstawiony obraz króla w odniesieniu do jego osoby. W badaniach oparłam się na ówczesnych przekazach literackich, różnojęzycznych opisach i relacjach prasowych oraz utworach okolicznościowych: panegirykach, mowach, kazaniach, a także innych jak np. dedykacje. Marginalnie wykorzystane zostały przeze mnie pamiętniki, bowiem wśród tych odnoszących się do czasów stanisławowskich stosunkowo mało jest wspomnień spisywanych „na gorąco" z dnia na dzień. Większość z nich ma bowiem charakter retrospektywnego spojrzenia na przeszłość, a ich autorzy znali tragiczny finał tego panowania i pod tym kątem opisywali wiele wydarzeń.

W epoce absolutyzmu gloryfikacja lub heroizacja panującego, aranżowana była za pomocą rozbudowanego systemu alegorii. Od samego początku, a więc od elekcji Stanisława Augusta mamy do czynienia ze swoistą propagandą lansowaną przez króla i jego otoczenie. Stanisław August widział i zarazem przedstawiał siebie jako narzędzie opatrzności. Ponieważ oprócz elekcji nie mógł wskazać innego faktu, który skłoniłby ludzi do uznania go za kogoś więcej niż zwyczajnego śmiertelnika, uciekł się do symbolu i alegorii. Zewnętrzne oznaki praworządności i odpowiedni język nabrały dla niego żywotnego znaczenia.

Gorące emocje towarzyszyły Stanisławowi Augustowi od momentu pojawienia się na scenie politycznej. Elekcja jak i ceremonia koronacji wzbudzały zainteresowanie współczesnych, czego wyrazem relacje jedenastu pamiętnikarzy polskich i pięciu cudzoziemskich. W świetle ich relacji sejm konwokacyjny (7 V 1764) jawi się jako odbyty w atmosferze dobrze przygotowanego zamachu stanu. Szlachta oprotestowała go w manifeście wystawionym w pierwszym dniu sejmu, który podpisała część senatorów i posłów[2]. Wzburzenie było tak wielkie, że ponoć Stanisław Poniatowski miał dla zapewnienia bezpieczeństwa pałac otoczony eskortą kilkuset ludzi[3]. Jeden z naocznych świadków pisał: *Wiedzieli od sejmu konwokacyjnego wszyscy dobrze, iż nie kto inny tylko Poniatowski będzie królem, bo nikt prócz niego konkurentem jawnym i mocnym do korony nie pokazał się. Lecz dla uformalizowania wolnej elekcji wszystko tak robili, jak być powinno, gdyby w samej rzeczy naród wolnie, nie z przymusu, nie pod harmatą moskiewską króla sobie obierał*[4]. Największe zbulwersowanie pamiętnikarzy związane było z rolą Rosji w czasie elekcji Stanisława Poniatowskiego. Gorszyli się obecnością wojsk rosyjskich w pobliżu Warszawy w czasie elekcji. Jędrzej Kitowicz z sarkazmem ironizował: *Tak tedy dzieło najpryncypalniejsze całego narodu niemal w godzinę odbyte zostało, w zgodzie, spokojności i skromności od wieków w królestwie nie praktykowanej*[5]. Zarówno

[2] M. Matuszewicz, *Diariusz życia mego*, t. 2 (1758–1764), oprac. B. Królikowski, Warszawa 1986, s. 523–527.

[3] *Pierwsze lata panowania Stanisława Augusta. Epizod historyczny z nieznanego rękopisu*, Dodatek miesięczny do ,,Czasu" t. X, R. 3, Kraków 1858, s. 18.

[4] J. Kitowicz, *Pamiętniki czyli Historia polska*, Warszawa 1971, s. 143.

[5] Tamże, s. 146.

przebieg sejmu konwokacyjnego jak i sejmu elekcyjnego (rozpoczął się 27 VIII 1764 r.) nastawił krytycznie i niechętnie większość szlachty do młodego monarchy. Marcin Matuszewicz relacjonował, że gdy po ogłoszeniu Poniatowskiego królem (7 IX), prymas na polu elekcyjnym zaintonował Te Deum laudamus, *wszyscy śpiewali, lubo nie wszystkich jedna ochota i intencja była*[6]. Rozgrywające się wydarzenia, znalazły się również w sferze zainteresowania przebywających w Polsce obcokrajowców. Francuz Jacques-Henri Bernardin de Saint-Pierre zaistniałą sytuację skomentował w następujący sposób: *Wzniósł się na tron* [Stanisław Poniatowski. – *R. K.-M.*] *zalecając miłość ojczyzny i przy pomocy rosyjskich bagnetów ujarzmił własnych obywateli głosząc zgodę*[7]. Bystry obserwator, dyplomata angielski Nathaniel William Wraxall słusznie zauważył, że Katarzyna II popełniła błąd nie wycofując swych wojsk po elekcji, bo ich dalszy pobyt w Polsce dobitnie unaoczniał wszystkim, kto właściwie jest panem w tym kraju[8]. Sam król przez cały okres swego panowania miał kompleks, że jego wybór tak naprawdę był farsą.

Stanisław Poniatowski z wielką dbałością zabrał się do tworzenia wizerunku dobrego władcy. Na pewno nieprzychylni nie zapomnieli mu tego, że z tymi działaniami za bardzo się pospieszył, nakazując zaraz po skonfederowaniu sejmu konwokacyjnego malować swoje portrety *we wszystkich ozdobach królewskich*[9]. Ale już 13 września[10] w kolegiacie św. Jana po przysiędze na pacta conventa nowo obranemu władcy udało się przepiękną mową poruszyć serca zgromadzonych tłumów. Jak przekazuje nam Marcin Matuszewski: *Była to mowa tak przenikająca, że rzadko kto słuchając jej nie zapłakał. Objęła zatem wszystkich dobra nadzieja, że król tak piękne talenta mający potrafi dobrze panować i chociaż nad wszystkie spodziewanie obrany jest królem, jednak pokaże to, że był i jest godny tronu polskiego*[11]. Również w przyszłości ten dar udawało się Stanisławowi niejednokrotnie wykorzystywać.

Ważnym składnikiem propagandy politycznej a zarazem hasłem wywoławczym do przeróżnych programów gloryfikacyjnych stało się imię, które przyjął nowo obrany elekt – AUGUSTUS. Jest ono nierozerwalnie związane z teorią władzy monarchicznej (tytuł imperatorów Rzymu, Cesarstwa Zachodniego, przejęty następnie przez cesarzy rzymsko-niemieckich). Z imieniem tym łączono pełny zakres treści dotyczących władcy

---

[6] M. Matuszewicz, *Diariusz…*, dz. cyt., s. 595–596.

[7] J. H. Bernardin de Saint-Pierre, *Podróż po Polsce (1764)*, [w:] *Polska Stanisławowska w oczach cudzoziemców*, oprac. W. Zawadzki, t. I, Warszawa 1963, s. 212.

[8] N. W. Wraxall, *Wspomnienia z Polski (1778)*, [w:] *Polska Stanisławowska…*, dz. cyt., s. 511.

[9] *Pierwsze lata panowania Stanisława…*, dz. cyt., s. 24.

[10] K. Zienkowska w biografii poświęconej ostatniemu władcy podaje datę 11 września, chociaż przekazy pamiętnikarskie, relacje prasowe i utwory okolicznościowe podają datę o dwa dni późniejszą. Zob. K. Zienkowska, *Stanisław August Poniatowski*, Wrocław–Warszawa–Kraków 1998, s. 113.

[11] M. Matuszewicz, *Diariusz życia…*, dz. cyt., s. 598.

idealnego pod każdym względem. Przybyłym z oznajmieniem wyników elekcji prymasowi Władysławowi Łubieńskiemu i marszałkowi sejmu elekcyjnego Józefowi Sosnowskiemu nowo obrany monarcha oznajmił, że przyjmuje imię Stanisław August, korzystając ze sposobności podkreślenia blasku (Augustus), który jak miał nadzieję będzie towarzyszyć jego panowaniu[12].

Sympatii nie przysporzyła Stanisławowi Augustowi jego decyzja o wyborze dnia koronacji na 25 listopada – święto św. Katarzyny. Część społeczeństwa przyjęła to z niesmakiem, jako dowód zależności nowego króla od rosyjskiej carycy. Dzień wcześniej w kościele Misjonarzy w Warszawie Stanisław August odbył uroczystą spowiedź (Kitowicz opatrzył tę informację złośliwą uwagą, że elekt spowiadał się nieszczerze, bo zbyt szybko), wziął udział w uroczystej mszy odprawionej przez arcybiskupa lwowskiego Wacława Hieronima Sierakowskiego i z jego rąk przyjął komunię[13].

Sama koronacja wzbudziła również wiele emocji. Ceremonia przebiegała zgodnie z odwiecznym *ordo coronandi regis Poloniae* i była najlepszym usankcjonowaniem władzy. Należy pamiętać, że w obrębie rytuału koronacyjnego każde działanie nawiązywało do jakiegoś aspektu więzi monarchy z Bogiem i bliźnimi. Przywdzianie szaty duchownej w postaci alby i sandałów na początek ceremonii – wszystko to podkreślało status króla jako kapłana i jego bliskie związki z kościołem i Bogiem. Po uroczystej mszy koronacyjnej (w kolegiacie św. Jana) i intronizacji król prowadzony był w procesji na zamek. Lecz świecki strój koronacyjny w którym się teraz zaprezentował swoim poddanym (ponoć własnego pomysłu Stanisława Augusta, z lekka stylizujący na modę hiszpańską) wzbudził niezadowolenie przywiązanych do tradycji Polaków.

Zgodnie z prawem nazajutrz po koronacji odbył się hołd miast Korony i Litwy. Miejscem na którym składano homagium był Rynek Starej Warszawy, specjalnie na ten dzień przyozdobiony. Jak podaje Diariusz Sejmu Koronacyjnego samych chorągwi cechowych i kompanii kupieckich zebrało się 3 800 ludzi[14]. Nie darzący Poniatowskiego sympatią Kitowicz także i w tym przypadku pozwolił sobie na kolejną cierpką uwagę pod jego adresem, pisząc iż król zasiadł na tronie królewskim postawionym *w środku Rynku, tam gdzie tracą złoczyńców*[15]. Kronikarz ten podaje, że w akcie homagium brała udział mała liczba senatorów i posłów, sugerując zarazem, *iż się temu widokowi, dla mieszczan zrobionemu, nie mieli ciekawości przypatrywać*[16]. W imieniu wszystkich mieszczan przysięgę na wierność składali królowi delegaci z poszczególnych miast. I tu niestety źródła podają nam różne informacje na ten temat. Wspomniany wyżej Diariusz Sejmu Koronacyjnego wymienia przedstawicieli takich miast jak:

---

[12] A. Zamoyski, *Ostatni król polski*, Warszawa 1994, s. 101.

[13] J. Kitowicz, *Pamiętniki…*, dz. cyt., s. 150.

[14] *Dyaryusz seymu coronationis. Opisanie aktu samey koronacyi, tudzież oddanego od Miast nazajutrz Hołdu (…) zebrany roku pańskiego 1764.*

[15] J. Kitowicz, *Pamiętniki…*, dz. cyt., s. 152.

[16] Tamże.

Kraków, Warszawa, Poznań i Wilno[17]. Bliżej nieznany rękopis, opublikowany w dodatku do krakowskiego „Czasu" z 1858 r., wymienia jeszcze Lwów i Lublin[18]. „Kurier Warszawski" podaje informację, że na wygłoszoną w imieniu króla mowę kanclerza wielkiego litewskiego Michała Fryderyka Czartoryskiego, odpowiedzieli przedstawiciele magistratu warszawskiego, krakowskiego, wileńskiego, lwowskiego i lubelskiego[19]. Na uwagę zasługuje wystawiona z tej okazji przez mieszczan brama triumfalna z posągami Matematyki, Architektury, zwieńczona personifikacjami Miłości, Pokoju, Męstwa i Sprawiedliwości. Nad tymi geniuszami znajdowały się napisy: *Rex Sapiens?, Cives! Quod mente manuq; valetis*[20]. Głosiła chwałę monarchy mądrego, sprawiedliwego, mężnego, wielkiego budowniczego, odnowiciela nauki, pod rządami którego nastaną dni pełne szczęścia i pokoju. I te właśnie cnoty zostaną na stale wpisane w kanon gloryfikacyjny ostatniego polskiego władcy.

Wprawdzie w czasie sejmu koronacyjnego, który rozpoczął się 3 grudnia, pojawiały się jeszcze w Warszawie nieliczne wierszyki mające na celu skompromitowanie i ośmieszenie nowo wybranego władcy, w rodzaju:

Wielkie to dzieło Boskiej Wszechmocności
Syn w koronie, Ojciec w krześle, a Dziad Podstarości.

Czy też:

Gdyby cię też z odważnych mógł się spytać który,
Czemuś ni August czwarty, ni Stanisław wtóry.
Stanisław pierwszy nie był od wszystkich uznany,
August zaś nierychło ci aż po chrzcie przydany.
Gdyś więc w Polszcze mój Ciołku ni wtóry, ni czwarty.
Zdaje mi się żeś królem obrany na żarty[21].

Należy jednak pamiętać, że magnateria bardzo niechętnie godziła się z wyniesieniem na tron kogoś z jej kręgów. Wprawdzie mit króla-Piasta działał żywo na wyobraźnie szlachty polskiej od pierwszej wolnej elekcji, to jednak nastroje te starali się wykorzystać różni rodzimi i obcy manipulanci. Tymczasem na tronie zasiadł człowiek, który nie mógł szczycić się ani pochodzeniem, ani zasługami czy nawet dostojeństwami, a o którym pamiętnikarz napisał, iż *sam z siebie był ubogi*[22].

---

[17] *Dyaryusz seymu…*, dz. cyt.
[18] *Pierwsze lata panowania Stanisława…*, dz. cyt., s. 29.
[19] *Z Warszawy 28 XI 1764*, „Kurier Warszawski" nr 95, 28 XI 1764 (Suplement); podobnież J. Kitowicz, *Pamiętniki…*, dz. cyt., s. 152.
[20] *Dyariusz seymu…*, dz. cyt.
[21] *Pierwsze lata panowania…*, dz. cyt., s. 30
[22] J. Kitowicz, *Pamiętniki…*, dz. cyt., s. 122.

Znamienne jest to, że za każdym razem z objęciem tronu nadarzała się specyficzna okazja do przypomnienia obrazu idealnego władcy. W tworzonej apologii panującego, obraz idealnego władcy, był nie tylko utworem pochwalnym, ale również wyrazem pobożnych życzeń czy nadziei na nastanie nowych lepszych czasów zarówno dla kraju jak i wszystkich jego mieszkańców. Zgodnie z panującymi ideałami oświeceniowymi zmienił się wizerunek panującego. Władca-rycerz i zwycięski wódz (tak m. in. przedstawiano Jana III Sobieskiego) ustępuje miejsca królowi mądremu, gospodarnemu, miłującemu pokój, który buduje potęgę swojego państwa na sprawiedliwości, tolerancji, nauce i oświacie. Te nowe ideały przeplatając się nawzajem wraz ze starymi, najlepiej zostały wyłożone przez Szymona Majchrowicza w II części (zatytułowanej „Szczęśliwość Polskiego Narodu") jego najbardziej znanego dzieła[23]. Julian Nieć, biograf naszego ostatniego władcy, opierając się na analizie licznych listów gratulacyjnych, jakie otrzymał Stanisław August po elekcji i koronacji, pisał: *Gdy po Europie rozległo się echo, że nowy król (…) pod niejednym względem dorównywa niemal Cezarowi, artyści i literaci Zachodu ujrzeli w nim nagle największe wcielenie dobrego smaku i czystego rozumu*[24].

Zanim przejdę do omawiania gloryfikacji Stanisława Augusta Poniatowskiego na gruncie lokalnym – w tym przypadku miasta Lwowa i jego społeczności, chciałabym tylko zaznaczyć pewne podstawowe cnoty, które podnoszone były przez wszystkich prześcigających się w pochwałach panegirystów. Jakub Pokora wykazał, że najliczniejszy ich katalog (ponad 20 pozycji) podaje i szeroko mawia Stanisław Konarski[25]. Charakterystyczne jest to, że to właśnie z kręgów duchowieństwa wyszły pierwsze hymny pochwalne na cześć nowego władcy, w których dominował motyw rozumu i nauki. Jezuici prowincji mazowieckiej w dedykacji zamieszczonej do pierwszego tomu wydanego w 1764 r. dzieła „Zbiór dziejopisów polskich we czterech tomach zawarty"[26], nie tylko wychwalali uzdolnienia w tym kierunku nowego władcy, spodziewając się opieki nad wszelkimi sztukami wyzwolonymi, ale również zamieścili jakże prorocze słowa: *Za czym czas panowania Twego wiekiem prawdziwie AUGUSTOWYM, wiekiem złotym potomność będzie nazywała*[27]. Siedemnaście lat później, już z perspektywy czasu, Ignacy Krasicki w dedykacji do innego dzieła pisał: *Monarchom, pochlebstwo albo zysk przypisuje Xięgi. Wasza Królewska Mość Pan Moj Miłościwy, który nie przypadkowi urodzenia, ale cnotom koronę winieneś, pozwolisz, iż go z tej rzadko powszechnej reguły wyłączę. Nie dlatego*

[23] S. Majchrowicz, *Trwałość szczęśliwa Królestw albo ich smutny upadek wolnym narodom przed oczy stawiona (…)*, Kalisz 1783, s. 86.

[24] J. Nieć, *Młodość ostatniego elekta Stanisława Augusta Poniatowskiego 1732–1764*, Kraków 1935, s. 292–293.

[25] J. Pokora, *Obraz Najjaśniejszego…*, dz. cyt. s. 33.

[26] Dzieło to zostało przez nich wręczone królowi w czasie trwania sejmu koronacyjnego.

[27] *Zbiór dziejopisów polskich we czterech tomach zawarty*, t. 1: *Kronika Marcina Bielskiego (...) teraz z nowu doprowadzeniem aż do Augusta III przedrukowana*, Warszawa 1764.

więc iż Wasza Królewska Mość na tym tronie siedzisz, ale dlatego, iż zasłużyłeś na tronie siedzieć, prawi a dobrze myślący Waszą Królewską Mość wielbią, a ja u stopni tego Tronu, i zasłużonego cnotą, i ozdobionego przymioty, z pociechą jako Polak, z wdzięcznością jako obowiązany, to dzieło składam[28].

Okresy bezkrólewia i późniejsze niejednokrotnie burzliwe wydarzenia związane z walką o tron polski, powodowały wzrost zapotrzebowania na informacje z Warszawy. Jedną z najbardziej rozpowszechnionych form przekazu w Polsce od czasu późnego baroku były tzw. gazetki pisane. Do czołowych ośrodków prasowo-informacyjnych tego okresu oprócz Warszawy, Krakowa, Gdańska, Torunia, Zamościa i Lublina należał Lwów. Korespondenci z tych najważniejszych ośrodków miejskich z radością przekazywali obszerne relacje z uroczystości związanych z najważniejszymi wydarzeniami jakie toczyły się na ich oczach. Jak słusznie podkreślił Kazimierz Maliszewski gazety pisane jak i inne utwory dziejopisarstwa, wiele miejsca poświęcały rejestracji życia i działalności osób stojących na szczycie monarchiczno-stanowej struktury społeczeństwa[29]. Kolejną rzeczą na którą należy zwrócić uwagę jest to, że różne źródła wyraźnie ukazują nam, jak głęboko w zbiorowej świadomości – w kręgach magnackich, szlacheckich i mieszczańskich zakorzeniona była potrzeba uroczystego festynu i celebracji niecodziennych wydarzeń życia publicznego. Dzięki gazetkom pisanym ze Lwowa posiadamy szczegółowe informacje odnośnie uroczystości organizowanych przez miasto z okazji objęcia tronu przez Stanisława Augusta Poniatowskiego.

Niestety nie posiadamy danych, kiedy informacja o wyborze nowego władcy dotarła do Lwowa. Pierwszą datą jaką podają oficjalnie gazety jest 15 października 1764 r. a ze spisanego dzień później doniesienia pochodzi pierwsza szczegółowa relacja. Na jej podstawie, jak również na podstawie zachowanych utworów okolicznościowych, wiemy, że ceremonie z tej okazji rozpoczęły się już tydzień wcześniej[30]. Obchody z 15 października rozpoczęło oddanie 100 salw armatnich, po których miały miejsce uroczystości organizowane przez kościoły i możnowładztwo. Odprawione zostały dwie uroczyste msze dziękczynne, połączone z prośbami o łaskę szczęśliwego panowania dla nowego monarchy. Jedna w kościele katedralnym ormiańskim, celebrowana przez arcybiskupa obrządku ormiańsko katolickiego księdza Jakuba Stefana Augustynowicza[31]. Druga odbyła się w katedrze łacińskiej, której przewodniczył oficjał generalny lwowski ksiądz Szczepan Mikulski, a kazanie wygłosił jezuita Stanisław Baur. Jak podaje korespondent, katedra wypełniona była *gminami ludu*[32], do której

[28] *Zbiór potrzebniejszych wiadomości porządkiem alfabetu ułożonych*, Warszawa 1781.

[29] K. Maliszewski, *Obraz świata i Rzeczypospolitej w polskich gazetach rękopiśmiennych z okresu późnego baroku*, Toruń 1990, s. 76.

[30] Porównaj dwa doniesienia zamieszczone w prasie – *Ze Lwowa 16 X 1764*, ,,Kurier Warszawski" nr 85, 24 X 1764 (Suplement) oraz *Ze Lwowa 17 X 1764*, ,,Kurier Warszawski" nr 86, 27 X 1764.

[31] *Ze Lwowa 17 X 1764*, ,,Kurier Warszawski" nr 86, 27 X 1764.

[32] *Ze Lwowa 16 X 1764*, ,,Kurier Warszawski" nr 85, 24 X 1764 (Suplement).

przyszli duchowni ze wszystkich klasztorów, bractwa, cechy miejskie z chorągwiami, wszyscy najznakomitsi obywatele oraz garnizonowi żołnierze (ubrani w stroje reprezentacyjne). Po nabożeństwach miały miejsce uroczyste obiady, kolacje i bale w organizowaniu których prześcigali się miejscowi notable. Najwystawniejszymi obiadami podejmowali swoich gości: wojewodzina bełzka Ludwika z Potockich Cetnerowa oraz strażnik Wielkiego Księstwa Litewskiego Ludwik Pociej[33]. Oprócz miejscowej elity szlacheckiej zaproszeni byli również oficerowie rosyjscy. Przy wtórze wystrzałów oddawanych przez garnizon zarówno z armat jak i broni ręcznej, spełniano liczne toasty za zdrowie *królewskie STANISŁAWA AUGUSTA*[34]. Następnie około godziny 3 po południu udano się do kościoła ojców Jezuitów. Świątynia z tej okazji otrzymała specjalny wystrój, a na wyścielonym aksamitem krześle wystawiono insygnia królewskie. Po mowie wygłoszonej przez jezuickiego profesora teologii ks. Dominika Sędzimira, zebranym rozdane zostały wiersze okolicznościowe, wydrukowane w czterech językach: po łacinie, grece, polsku i francusku. Wieczorna część obchodów składała się z wystawnej kolacji i balu zorganizowanego dla szlachty przez starostę gliniańskiego Potockiego[35]. Drugi bal odbywał się w pałacu należącym do podstolego koronnego księcia Stanisława Lubomirskiego, a podejmowali na nim swoich gości wojewoda bełzki Ignacy Cetner wraz z małżonką. Również władze miejskie postarały się o zapewnienie należytej oprawy odbywającym się uroczystościom. Ratusz miejski i wieże były cudownie oświetlone, podobnie jak i całe miasto *iluminowane piękną inwencją z różnemi inskrypcjami*[36]. Iluminacje całych zespołów miejskich, czy pojedynczych budynków, należały do obowiązkowego repertuaru wszystkich większych uroczystości publicznych, a w szczególności o takim charakterze. Równie huczny bal wystawił następnego dnia starosta rahodowski Pan Wiszniowski[37].

Wcześniejsze wyznaczenie terminu koronacji pozwoliło na przygotowanie jeszcze bardziej okazalszych uroczystości. We Lwowie, (podobnie jak i w większości miast) odbyły się one w dzień koronacji Stanisława Augusta 25 listopada. Rozpoczęły się w katedrze łacińskiej, gdzie po środku wystawiono portret Stanisława Augusta *pod*

---

[33] Porównaj dwie wyżej wymienione relacje ze Lwowa, zamieszczone w nr 85 i 86 (1764) ,,Kuriera Warszawskiego".

[34] Tamże.

[35] Być może mowa tu o którymś z synów Eustachego Potockiego, który był starostą lwowskim, a miasteczko Gliniany jak podaje *Słownik Geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich* [t. II, Warszawa 1881, s. 543] należało w 1786 r. do dóbr dziedzicznych Potockiego, cześnikowicza koronnego. Problem w tym, że E. Potocki był cześnikiem wielkim koronnym w latach 1754–1759 i wątpliwe jest by 27 lat później obdarzano tym tytułem któregokolwiek z jego synów. Jednak od 1759 r. aż do rozbiorów funkcji cześnika koronnego nie sprawował już żaden z Potockich.

[36] *Ze Lwowa 16 X 1764*, ,,Kurier Warszawski" nr 85…, dz. cyt.

[37] *Ze Lwowa 17 X 1764*, ,,Kurier Warszawski" nr 86…, dz. cyt. Niestety nie jest możliwe ustalenie jego imienia. Jedynie można przypuszczać, że chodziło tu o któregoś z przedstawicieli rodu pieczętujących się herbem Grzymała.

baldachimem aksamitnym karmazynowym, galonami złotemi suto szamerowanym[38]. Po nabożeństwie ks. Mikulski archidiakon katedralny i oficjał generalny lwowski zaprosił gości na przyjęcie, podejmując ich okazale cukrami, które reprezentowały herb Najjaśniejszego Pana *cum Insigniis Regiis*, a niżej nich serca ludzkie symbolizujące miłość i przychylność ku swemu Monarsze z inskrypcją *ex Apokalipsi: Data est ei Corona & exivit vincens, ut vinceret* oraz wyrażały napis *Serenissimo Regi Poloniarum & Magni Ducatus Lithuaniae & STANISLAO Primo Secundo, semperq; AUGUSTO*[39]. Te serca ludzkie, stanowią nowy wątek w ówczesnej tematyce gloryfikacyjnej. Serce jest przecież najpowszechniejszym symbolem miłości. Korona zostaje ofiarowana wprawdzie od Boga, ale przez naród, który kocha swojego nowego monarchę.

Przez cały okres panowania Stanisława Augusta świętowano hucznie w całym kraju zarówno rocznice jego elekcji jak i koronacji. Lwów nie stanowił tu wyjątku. Już rok później 7 września 1765 r. rozpoczęły się trwające dwa dni uroczystości upamiętniające rocznicę elekcji. Ich przebieg był tradycyjny. Najpierw msza dziękczynna w katedrze unickiej, pod przewodnictwem biskupa Leona Szeptyckiego, a następnie uroczysty bal zorganizowany przez tegoż, dla obecnych we Lwowie gości i deputowanych na trybunał prowincji małopolskiej. Bal zaszczycił swoją obecnością sam generał ziem podolskich książę Adam Jerzy Czartoryski[40]. I tak co roku gorliwi poddani wszystkich nacji (jak to dobrze widać na przykładzie Lwowa, gdzie cześć władcy oddawali Polacy, Rusini i Ormianie) świętowali tzw. cztery „Dni Galowe Roku": urodzin króla, jego imienin, elekcji i koronacji.

Wstąpienie na tron Stanisława Augusta czczono także w inny sposób, może skromniejszy, ale niejednokrotnie bardziej trwały w świadomości społecznej i historii, ogłaszając drukiem panegiryki, ody i wszelkiego rodzaju carmina z powinszowaniami dla monarchy. Wychodziły one spod pióra różnych osób. Dominowali jednak duchowni i nauczyciele akademiccy. Wizerunek władcy kreślony był różnie przez różne środowiska, bo każde robiło to z punktu widzenia własnych interesów. Najlepiej wyrażone zostało to w ulotnym druku wydanym przez kolegium jezuickie w Warszawie:

Miasto Króla swym mieni ojcem, mądrym szkoły,
a ratusz sprawiedliwym, pobożnym kościoły[41].

W badaniach nad zagadnieniem gloryfikacji Stanisława Augusta na gruncie lwowskim, oprę się głównie na dwóch dziełach, które pochodzą z tego samego kręgu – ich twórcami są bowiem lwowscy jezuici.

---

[38] Cyt. za J. Pokora, *Obraz Najjaśniejszego Pana…*, dz. cyt., s. 17.

[39] Tamże.

[40] *Ze Lwowa 7 IX 1765*, „Wiadomości uprzywilejowane warszawskie" nr 71, 18 IX 1765 (Suplement).

[41] Cyt. za J. Pokora, *Obraz Najjaśniejszego Pana…*, dz. cyt., s. 33.

Pierwszy z analizowanych utworów zatytułowany „Podziękowanie Panu Bogu za szczęśliwe na Królestwo Polskie obranie Nayiaśnieyszego Stanisława Augusta Krola Polskiego Pana Naszego Miłościwego Podczas Uroczystey na ten koniec Wotywy w Archi-Katedrze Lwowskiej Kazaniem mianym przez Stanisława Baura Soc. Jesu Oświadczone Roku Pańskiego 1764 Dnia 9 Pazdziernika”[42], jest przykładem okolicznościowej homilii wygłoszonej z okazji zakończenia elekcji. Składa się ze wstępu oraz trzech części, z których każda posiada swój motyw przewodni.

Jezuicki kaznodzieja w pierwszych słowach swojego wystąpienia wyraził wdzięczność wiernym za to, że nie zapomnieli o obowiązku podziękowania Bogu za otrzymane łaski: *uczynił nam bowiem wielkie dobrodziejstwo dając nam króla, dając nam za króla STANISŁAWA AUGUSTA*[43]. Podkreślona została przez niego kwestia pokojowego charakteru elekcji. Zwrócił uwagę na jednomyślność i zgodę, które nie miały precedensu w dziejach polskich. Kolejnym darem jest to, że wybrany został rodak (sięgnięto tu po bardzo popularny mit króla-Piasta).Trzecim dobrodziejstwem ofiarowanym od Boga, na jakie zwraca uwagę wiernym Baur jest to, że naród otrzymał króla wielkich cnót i wielkich nadziei: *pozwalając nam widzieć zaraz przy początkach panowania, najśliczniejsze cnoty Jego i napełniając serca nasze, szczęśliwą nadzieją i jako najlepszego pod tym Panem powodzenia*[44]. Następnie jezuita wzywając pomocy boskiej w celu jak najświatlejszego wytłumaczenia zebranym ogromu łask jakie dostali w osobie Stanisława Augusta Poniatowskiego, rozpoczyna swoją mowę, będącą zarazem apologią na cześć nowego władcy.

Jej pierwsza część jest swoistym połączeniem historiozofii chrześcijańskiej z teorią władzy monarchicznej. Wszystko realizowane jest według planu Opatrzności Bożej i dzieje się *z tajemnego natchnienia samejże natury*[45]. Przywołuje przykłady wzorowych władców Syrii, Palestyny i Izraela, którzy służą mu jako personifikacja sprawiedliwości. Jest ona naczelną cnotą panującego i jednocześnie podstawową kategorią polityczną. Obowiązkiem króla jest bowiem czynić sprawiedliwie i nie dać nikogo skrzywdzić. Podkreśla silne związki łączące monarchę z Bogiem (odwołuje się tu do przykładu królów żydowskich, z którymi Bóg rozmawiał i udzielał im rad). Jest on jego posłannikiem na ziemi. Następnie Baur sięgając po rodzime wzorce, stara się rozbudować symbolikę króla-obrońcy. Odwołując się do przykładów polskich królów, takich jak: Bolesław Chrobry, Bolesław Śmiały i Bolesław Krzywousty, wskazuje na ich męstwo, które nie tylko pozwoliło wzbić *w potęgę (…) naród nasz*[46], ale także gwarantowało bezpieczeństwo poddanym. Należy pamiętać, że z teorii władzy wynika, że głównym zadaniem rządzącego jest zapewnienie poddanym bezpieczeństwa przed wrogami wewnętrznymi i zewnętrznymi. Zaskakujące jest

[42] Korzystano ze starodruku przechowywanego w Zakładzie Narodowym im. Ossolińskich we Wrocławiu (dalej: Ossol.), sygn. XVIII–3204 II.

[43] Tamże.

[44] Tamże.

[45] Tamże.

[46] Tamże.

jednak, że Baurowi za wzorzec posłużył Bolesław Śmiały – władca, któremu bynajmniej nie można odmówić waleczności i braku troski o budowanie potęgi swojej monarchii, ale który jednocześnie właśnie przez te cechy popadł w konflikt z biskupem Stanisławem ze Szczepanowa, w efekcie czego kościół zawsze miał do niego pejoratywny stosunek. Baur jak gdyby przewidując, że nie dla wszystkich przedstawicieli stanu szlacheckiego może być miłe wywyższenie jednego z jej przedstawicieli, zwraca się do reprezentujących najznakomitsze rody z oznajmieniem, że powinni być dumni, iż *krew Wasza na Polskim Tronie*[47]. Wskazuje na fakt, że Stanisław August będąc królem, Polakiem, a zarazem bratem naszym, najlepiej będzie umiał przewidzieć jakie są potrzeby kraju, którym przyjdzie mu rządzić i jego obywateli. Aby zapewnić nowemu władcy posłuszeństwo poddanych, kaznodzieja sięga po motyw Króla – Pomazańca Bożego. Wskazuje na analogie z Saulem. Obwołany królem został wybraniec Boga i od samego początku Bóg sprawuje nad nim szczególną opiekę.

W drugiej części Baur usiłuje pokazać wiernym, że wyraźną wolą boską było, aby na króla wybrany został Stanisław Poniatowski. Sięgając do motywów biblijnych (zgromadzenie dwunastu pokoleń Izraela w celu obrania Dawida na króla po śmierci Saula), stara się podkreślić niezaprzeczalną legalność elekcji. Tak jak przy królu Dawidzie stanęło dwanaście pokoleń Izraela, tak w czasie wolnej elekcji dwanaście województw stanęło jak jeden mąż, aby ciągnąć pod Warszawę niczym pod Syjon. Z naciskiem podkreśla Baur, że o obsadzeniu polskiego tronu przesądziła wolna wola i jedność: *tak wielkie mnóstwo ludzi, a głos jeden, STANISŁAW AUGUST, tak wiele ludzi i serc, a zdanie jedno, STANISŁAW AUGUST*[48]. Należy pamiętać, że imię August, Poniatowski przybrał dopiero po poznaniu wyniku wolnej elekcji. Posłużenie się nim przez Baura w tym kontekście miało konkretny cel. U początku rządów Stanisława Augusta Poniatowskiego z imieniem tym łączono niezwykle szeroki zakres treści dotyczący przede wszystkim (ale nie tylko) władcy idealnego pod każdym względem. Jak wykazał J. Pokora w literaturze tamtych czasów, wątek augustowy pojęty był bardzo szeroko, a panegiryści wykorzystywali wszelkie formy i znaczenia słowa „augustus", bardzo często stosując jego zapis w formie homonimów[49]. Baur stara się wykazać wyższość wolnej elekcji nad innymi sposobami pozyskiwania tronu. Z naciskiem podkreśla jej pokojowy charakter, dziękując Bogu, że zachował naród od nieszczęść i wojen dawnych bezkrólewi. Legalność obioru Stanisława Poniatowskiego, dokumentuje Baur kilkakrotnym podkreśleniem jednomyślności i zgody, będących natchnieniem woli boskiej: *ale ja nad głos Senatorów i Posłów, Rycerstwa i ludu, głos słyszę godniejszy, zacniejszy, mocniejszy, bo głos wszystkich, a w głosie wszystkich głos mówiącego BOGA, jest to głos BOGA w tym ludu zgodnego głosie, potwierdzającego dzieło nasze*[50].

---

[47] Tamże.

[48] Tamże.

[49] J. Pokora, *Obraz Najjaśniejszego Pana…*, dz. cyt., s. 43.

[50] *Podziękowanie Panu Bogu za szczęśliwe na królestwo obranie (…)*, Ossol., sygn. XVIII–3204 II.

Ostatnia – trzecia część kazania – zarazem najbardziej rozbudowana, poświecona była niezwykłym przymiotom nowego władcy. Stanisław Poniatowski został wybrany ze względu na swoje nadzwyczajne cnoty przyrodzone i nabyte. Przede wszystkim posiadał niezwykłą mądrość, *której on usilnie szukając, sposobił się przez wszystkie lata swoje, ażeby w każdym stanie był jako najpożyteczniejszy Ojczyźnie swojej*[51]. Niepospolity umysł Stanisława Augusta, wykształcenie, erudycja, elokwencja, zdolności oratorskie (tu nawiązuje Baur do słynnej mowy wygłoszonej po złożeniu przysięgi na pacta conventa, po której wszyscy zalewali się łzami), wszystko to znajdowało najwyższe uznanie i miało być gwarancją szczęścia i dobrobytu, rokując jak najlepszą przyszłość rządzonemu przez takiego władcę państwu. Jak mówi Baur: *co to jest za szczęśliwe Królestwo, co to za błogosławiony Naród, który ma króla Mądrego jako mówi Pismo: Rex Sapiens stabilimentum populi sui*[52]. Odwołując się do wyżej wspomnianej mowy Stanisława Augusta, Baur wykazuje jeszcze jeden aspekt jego niezwykłej mądrości. Otóż król dziękując Bogu za wyniesienie oświadczył, że jest tylko człowiekiem podległym we wszystkim Bogu. Kaznodzieja uważa, że miało to na celu ukazanie równości wobec ludzi i nicości wobec Boga. Kolejnym przymiotem Stanisława Augusta jest miłość jaką obdarza swoich poddanych (co jest kolejnym dowodem niezwykłej mądrości władcy). Baur sięgając po wzorzec biblijnego Józefa z miłością zwracającego się do swoich niegodziwych przecież braci, opisuje oblicze Stanisława Augusta jako pełne miłości i troski. Ta cecha zjednuje mu przychylność poddanych. *O co to za Pan szczęśliwy, który władzę swoją nad ludźmi, zaczyna od władzy nad sercami ludzkiemi, trzymając je niby w rękach swoich, kierując niemi według upodobania swojego*[53]. Baur przedstawia króla jako niezwykle religijnego i wiernego Bogu, co jest rękojmią bezpieczeństwa dla władcy i jego poddanych. Utożsamia Stanisława Augusta ze słońcem, w które powinni wpatrywać się Polacy. Monarcha jest doskonałym wzorem, z którego wszyscy powinni brać przykład. Wystąpienie Baura kończy podziękowanie Bogu za łaski jakie naród polski otrzymał w osobie Stanisława Augusta, z gorącą prośbą o zapewnienie mu błogosławieństwa na długie lata szczęśliwego panowania. W litanii próśb jakie zanosi lwowski jezuita, znajdują potwierdzenie wszystkie te przymioty, które przypisał już naszemu ostatniemu władcy. *Najjaśniejszemu Panu naszemu STANISŁAWOWI AUGUSTOWI, zdrowie, szczęśliwe i długie panowanie, szczęście Jego bez odmiany, panowanie Jego bez przeciwności, życie Jego prowadząc bez smutku. Daj mu słodkość Panowania między Polakami, a uczyń straszne Imię Jego między Narody. Daj mu Mądrość, któraby rządziła sercem Jego, jako niegdyś Salomona, Daj mu sprawiedliwość na której niech się wspiera Tron Jego, jako niegdyś*

[51] Tamże.
[52] Tamże.
[53] Tamże.

Dawida. Daj mu miłość Imienia Świętego Twojego, Jako niegdyś pobożnemu Monassefowi przez którąby na nieśmiertelną chwałę zasłużyło sobie Najjaśniejsze Imię Jego[54].

Drugi z analizowanych utworów, zatytułowany „Na odgłos najpożądańszego Ojczyźnie wybrania na Tron J.K.Mci Stanisława Augusta Krola Polskiego W. Xięcia Litewskiego, Ruskiego, Pruskiego etc. wiersz od Coll: Lwow: Soc: JESU[55] jest utworem, który również powstał po elekcji. Właściwie jest to zbiór składający się z czterech wierszy. Pierwszy – wyłącznie w języku polskim, ma za zadanie uzasadnienie dokonanego wyboru nowego monarchy. Drugi – zatytułowany „CARMEN ANA CREONTICUM" – w językach polskim, greckim i łacińskim, stanowi pieśń pochwalną na cześć doskonałego władcy. Ostatni z zamieszczonych w tym zbiorze wierszy jest w języku francuskim. Choć dzieło to nie ma dokładnej datacji (podany jest tylko 1764 r.), to można przypuszczać, że są to te wiersze, które wręczano uczestnikom po nabożeństwie odprawionym 15 października w kościele Jezuitów.

Pierwszy z wierszy jest udokumentowaniem legalności obioru Stanisława Augusta. Jego pierwsza część poświęcona jest opisowi żałoby jaka zapanowała po zmarłym Auguście III. Opłakująca go Rzeczypospolita (przedstawiona jako bogini-wdowa) pełna jest niepokoju o czekającą ją przyszłość. Symbolem nadchodzącego dobrego jutra jest wschód słońca i budzenie się do życia przyrody. Elekcje przedstawili jezuici w formie alegorii z przywołaniem świata pszczół jako modelu idealnego społeczeństwa – w tym przypadku polskiego. Pszczoły zebrały się, by wybrać swojego władcę, a pomaga im w tym biały orzeł, który wzbiwszy się nad zgromadzenie:

Trzech Królów szczęścia pełność, a dwóch długie lata
W jedną razem koronę ślicznym kształtem wplata[56].

Następnie wskazana jest rola Opatrzności w wyborze nowego władcy.

Same Niebo, jedynie gdyż to Jego dzieło,
Na Twoją, PANIE głowę koronę włożyło[57].

Kiedy wybór pada na Stanisława Poniatowskiego, wszystko co żywe wraz z Muzami (zabieg ten ma proroczą wymowę, bowiem właśnie to one będą w szczególny sposób sprawowały opiekę nad monarchą i jego rządami) zanosi pieśń chwały:

[54] Tamże.

[55] Korzystano ze starodruku przechowywanego w Muzeum Narodowym w Krakowie – Biblioteka książąt Czartoryskich (dalej: MNK), sygn. XVIII 1764 a, b.

[56] Tamże.

[57] Tamże.

J. O. Król nasz STANISŁAW! będzie mu służyło
Lat tyle, ile Królów to Imię przeżyło!
Niech Król żyje! Ku swojej i naszej ozdobie!
Trzech Augustów dopełni szczęścia w swej Osobie!
Niech żyje. I nie próżne te życzenia były,
Któreby tylko w wdzięcznej chęci pochodziły;
Lecz owsze Niebios jawny wyrok i otwarty.
J. O VIVAT STANISŁAW POLSKI AUGUST CZWARTY[58].

Odwołanie się do trzech wielkich poprzedników na tronie, którzy nosili to imię: Zygmunta Augusta i dwóch Sasów, było wyrazem nadziei, że Stanisław August nie tylko im dorówna, ale nawet ich przerośnie, jako „żywy Obraz" nie tylko któregoś z nich, ale wielu łącznie[59]. Następnie lwowscy jezuici uznali, że jak na razie największa zasługą nowo obranego władcy, jest to, że został wybrany jednogłośnie. To zjednoczenie, myśli, serc i głosów nastąpiło niewątpliwie pod wpływem ingerencji boskiej. Ale sam fakt, że jego panowanie rozpoczyna się od powszechnej zgody i życzliwości poddanych, jest najlepszą wróżbą na przyszłość.

„CARMEN ANA CREONTICUM" jest apologią mądrego władcy. Na plan pierwszy wysuwa się tu kwestia mądrości króla. Sięgnięto do motywów antycznych. Króla ma wychwalać *Grecja mądrości karmicielka, wierszy i pieśni wsławiona Rodzicielka*[60]. Głównym zadaniem Stanisława Augusta jako „rex sapiens", jest stworzenie odpowiednich warunków do rozwoju nauki i sztuki. Jezuici widzą w nim wskrzesiciela i obrońcę nauki:

Król którego w tym sława
Bronić męże uczone,
Władnąć w wolnym Narodzie
Nauki Wyzwolone
By w swej były swobodzie[61].

Podkreślają, że mądrość i wielkość oraz inne przymioty władcy chwalone będą we wszystkich dziedzinach sztuki. Te jednak w zamian oczekują jego protekcji. Mądrość – jako największą cnotę Stanisława Augusta – tak bardzo podkreślaną przez jezuitów można także odczytać w inny sposób. Jako rekompensatę za wywodzenie się z nie najlepszego rodu – co przecież zarzucało mu wielu oponentów.

Z ojca Najzacniejszego
Syn zacniejszy zrodzony
Z bywałej dla Tamtego

[58] Tamże.
[59] J. Pokora, *Obraz Najjaśniejszego Pana…*, dz. cyt., s. 39.
[60] *Na odgłos najpożądańszego Oyczyźnie wybrania (…)*, MNK, sygn. XVIII 1764 a, b.
[61] Tamże.

Wyższy stopniem Korony
Tamten z królami zasiadał
Mądrością pierwszy w gronie
Obrad; Ten, by osiadał
Godnie to ma, na Tronie
Między królującemi
Tak mądrości wsławiony
Jak między najmędrszemi
Godzien pierwszy korony[62].

Jezuici lwowscy przedstawiają nam wizerunek władcy, który błyszczy blaskiem mądrości. Dla ludzi epoki oświecenia jest to jedna z gwarancji szczęścia i dobrobytu. Ma ono czekać króla jak i poddanych pod jego rządami.

Podsumowując nasze rozważania dochodzimy do kilku podstawowych wniosków. We wszystkich dziełach najbardziej eksponowana jest aktualna w latach panowania naszego ostatniego władcy tematyka rozumu. Kluczową rolę mądrości w teorii władzy eksponują wszyscy apologeci. Przy czym nie należy zapominać, że w epoce oświecenia temat ten cieszył się szczególną popularnością. Jednocześnie nasuwa się pytanie, jak przedstawia się problematyka omawianych lwowskich programów poświęconych gloryfikacji Stanisława Augusta Poniatowskiego w zestawieniu z dziełami poświęconymi tej samej tematyce, powstałymi równocześnie w innych częściach kraju. W porównaniu z nimi należy stwierdzić, że większość lwowskich programów stanowią kompozycje indywidualne i samodzielne, korzystające jednak z powszechnie używanego repertuaru alegorycznego. Obraz idealnego władcy tworzony przez lwowskich apologetów, nie był tylko mniej lub bardziej udanym utworem pochwalnym, ale raczej wyrazem pobożnych życzeń i nadziei. Przyszłość pokazała, że nie wszystkie pokładane w nowym monarsze nadzieje znalazły swoje urzeczywistnienie.

[62] Tamże.

ВІСНИК ЛЬВІВ. УН-ТУ *VISNYK LVIV UNIV.*
Сер. істор. 2012. Спец. вип. С. 91–95. *Ser. Histor. 2012. Special issue. P. 91–95.*

УДК 323 : 316.362.1 (477.83–25) (= 112.2) “18”

Isabel RÖSKAU-RYDEL
Kraków

Rodziny niemiecko-austriackich urzędników we Lwowie w XIX wieku

Спосіб життя і професійна діяльність німецько-австрійських чиновників у Галичині сприяли тому, що члени їхніх родин мали можливість пізнавати етносоціальне й культурне розмаїття краю, а відтак належати до двох-трьох культурних середовищ, не надаючи переваги жодному з них. Мовно-культурний вибір дітьми чиновників залежав як від їхніх політичних симпатій, так і від мішаних (переважно німецько-польських) шлюбних практик. У специфічній атмосфері Львова XIX століття, інколи незалежно від виховних прагнень батьків, формувались особистості з вільним від етнічних упереджень світоглядом, які добре знали галицьку вітчизну й мали почуття міцного зв’язку з нею.

Ключові слова: Львів XIX століття, німецько-австрійські чиновники, родина Остерманів (*Ostermann*).

Od czasu aneksji przez Austrię ziem Polski południowej, w tamtejszych miastach zamieszkali niemiecko-austriaccy urzędnicy i oficerowie. Wraz z utworzeniem na początku lat 80-tych XVIII wieku w tym nowym austriackim kraju koronnym, nazwanym Królestwem Galicji i Lodomerii, szkół oraz uniwersytetu we Lwowie z niemieckim jako językiem nauczania, przybyli tam nauczyciele i profesorowie z obszarów niemieckojęzycznych. Wyżsi rangą urzędnicy i oficerowie wkrótce po swym przyjeździe do Galicji sprowadzali swe rodziny. Wyżsi urzędnicy, najczęściej należący do stanu szlacheckiego, dysponowali z powodu swej pozycji zawodowej i społecznej możliwościami oddziaływania na życie kulturalne i socjalne Galicji, a szczególnie stołecznego Lwowa.

O stanowiska w nowo tworzonych w Galicji urzędach państwowych, magistratach i sądach ubiegać mogły się tylko osoby w pełni władające niemieckim i łaciną, znające ponadto w pewnym stopniu język polski lub „inny język słowiański”. Warunek ten znacznie ograniczał możliwość ubiegania się o stanowiska urzędnicze przez Polaków, gdyż jedynie nieliczni wśród nich znali niemiecki w wystarczającym stopniu. Polacy podejmujący pracę w c. k. urzędach zajmowali w tych warunkach najniższe, pomocnicze stanowiska, takie jak tzw. „sługa urzędowy” (*Amtsdiener*). Jednak ze względu na konieczność wykorzystywania tłumaczy pośredniczących pomiędzy ludnością miejscową a urzędem obecność Polaków w tym ostatnim była konieczna.

Do 1848 roku kierownicze i inne wyższe stanowiska urzędnicze obsadzone były prawie wyłącznie przez urzędników o proweniencji niemiecko-austriackiej. Z upływem

© *Röskau-Rydel I., 2012*

dziesięcioleci kariery urzędnicze stały się też udziałem polskich, a potem także ukraińskich absolwentów studiów prawniczych, którzy około połowy stulecia piastowali już znaczące stanowiska w ówczesnej administracji powiatowej. W drugiej połowie XIX wieku sytuacja w środowisku urzędniczym zmieniła się tak dalece, że to właśnie urzędnicy miejscowi, a zwłaszcza Polacy, przejęli ster spraw krajowych.

Integracja rodzin napływowych urzędników w ramach społeczeństwa galicyjskiego rozpoczynała się najczęściej od płaszczyzny kulturalnej. Dużą role w tym zakresie odgrywała tradycja przyjezdnych austriackich rodzin szlacheckich, organizujących regularnie kameralne koncerty domowe, połączone ze spotkaniami towarzyskimi, na które zapraszani byli zarówno Niemcy, jak Polacy i Ukraińcy. Podczas wieczorów tych językiem komunikowania się był zazwyczaj francuski. Podobną rolę odgrywały niemieckie i polskie spektakle teatralne i operowe, stanowiące we Lwowie ważne wydarzenia towarzyskie.

W początkach XIX wieku kontakty towarzyskie w obrębie grupy urzędników niemiecko-austriackich, choćby ze względów językowych i nierzadko wyznaniowych, były z pewnością intensywniejsze, niż kontakty z polskimi kolegami. Charakterystyczny wyjątek stanowiła zażyłość niemiecko-austriackiej arystokracji urzędniczej i wojskowej, z gubernatorami krajowymi na czele, z polską szlachtą, do której urzędnicy nie posiadający szlachectwa nie byli najczęściej dopuszczani. Wynikało to często z faktu, iż wielu urzędników niemiecko-austriackich, nie dysponując prywatnym majątkiem własnym lub żony, nie mogło sobie pozwolić na regularne uczestnictwo w życiu towarzyskim Lwowa. Z punktu widzenia integracji kulturowej, w korzystniejszej sytuacji były rodziny przybywające do Galicji z obszarów dwujęzycznych np. ze Śląska i Warmii, a nawet z Czech i Moraw.

Jedynie w stołecznym Lwowie, gdzie liczba niemiecko-austriackich urzędników była w porównaniu z innymi miastami Galicji największa i – w związku z tym – istniało znaczące skupisko niemieckojęzycznej inteligencji, rozwinęło się stosunkowo bogate niemieckie życie kulturalne, z którego korzystać mogły nie tylko rodziny niemiecko-austriackie, ale również zaprzyjaźnione rodziny polskie i ukraińskie. Jednak nawet tu, najczęściej już w generacji dzieci urzędników przybyłych do Galicji, dochodziło do zasadniczych rozstrzygnięć kulturowych. Młodzi Niemcy austriaccy niejednokrotnie wybierali dla siebie kulturę polską, albo też opowiadali się za pełną dwukulturowością, bez dawania pierwszeństwa jednej z nich.

Należy wszakże podkreślić fakt znany zapewne każdemu, kto zajmuje się badaniem dziejów dziewiętnastowiecznego Lwowa. Oto całkowicie brakuje nam nie tylko ścisłych danych, ale nawet wiarygodnych przesłanek, aby oszacować liczbę osób narodowości niemieckiej żyjących we Lwowie. Dzieje się tak, gdyż ani statystyki dotyczące wyznania religijnego, ani późniejsze statystyki dotyczące języka potocznego (*Umgangssprache*) nie pozwalają na wyodrębnienie etnicznych Niemców, a metoda orzekania o narodowości na podstawie brzmienia nazwiska jest w przypadku Galicji i ogólnie Austrii skrajnie zawodna. Jedyny znany mi szacunek, to podana przez Waltera Kuhna liczba 2.500 etnicznych Niemców, żyjących tu w 1880 roku Z tego samego

względu nie potrafimy powiedzieć, ilu niemieckich urzędników żyło w stolicy Galicji i jaki procent całej zbiorowości urzędników oni stanowili. Jak się wydaje, jedyną metodą rekonstrukcji danych narodowościowych byłoby zbadanie akt personalnych i spuścizn poszczególnych członków całej zbiorowości. Czekamy wciąż na kogoś, kto podjąłby się tej pracy.

Polem szczególnie intensywnych kontaktów pomiędzy niemiecko-austriackimi sferami urzędniczymi a miejscową ludnością polską, ukraińską i żydowską były zarządy miast i gmin. Bardzo ważne, a być może nawet najważniejsze z punktu widzenia integracji kulturowej, były kontakty pomiędzy różnymi grupami etnicznymi, do jakich dochodziło podczas nauki w gimnazjach i studiów na uniwersytetach we Lwowie i Krakowie. Kontakty, jakie zawiązywali wówczas synowie z rodzin niemiecko-austriackich, owocowały ich żywym zainteresowaniem i sympatią dla miejscowej kultury i historii, co austriacka policja obserwowała od 20-tych lat XIX wieku z rosnącą nieufnością. Ponieważ ówczesne szkoły miały niemiecki jako język nauczania, synowie urzędników niemiecko-austriackich uczyli się polskiego od służby w domu i od polskich kolegów w szkole oraz od matek – w coraz liczniejszych z upływem czasu – małżeństwach mieszanych. Małżeństwa niemiecko-ukraińskie zdarzały się stosunkowo rzadko.

Życie codzienne w miastach ówczesnej Galicji Wschodniej, które zdominowane było przez polskie i ukraińskie zwyczaje i tradycje, powodowało, iż niemiecko-austriacka młodzież ze środowisk urzędniczych nader często konfrontowana była z miejscową obyczajowością i systemem wartości. Szczególnie silny wpływ na młodzież niemiecko-austriacką wywierało żywe przywiązanie do tradycji narodowych oraz polityczne zaangażowanie, jakie obserwowała w gimnazjach i na uniwersytetach u polskich kolegów, *nota bene* najczęściej legitymujących się szlacheckim pochodzeniem.

Za szczególnie charakterystyczny i interesujący przypadek uznać można bardzo znaną, lwowską niemiecko-polsko-francuską rodzinę urzędniczą Poll von Pollenburg. Stała się ona powszechnie znana dzięki wybitnemu polskiemu pisarzowi Wincentemu Polowi. Jego ojciec, Franz Xaver Poll, był pochodzącym z Warmii urzędnikiem austriackim. Matka Eleonora pochodziła z lwowskiej rodziny o korzeniach francuskich Longchamps de Bérier. Najstarszy syn Franza Xavera, urodzony w 1801 roku Franz Anton Poll von Pollenburg, absolwent prawa na uniwersytecie lwowskim, zdobył wielkie uznanie we Lwowie jako niemieckojęzyczny poeta oraz jako tłumacz wielu polskich utworów, publikowanych w niemieckojęzycznej lwowskiej prasie i wystawianych przez teatr lwowski. Urodzony w 1807 roku Vinzenz/Wincenty wyrastał zarówno w środowisku niemiecko- jak i polskojęzycznym, jednak przedwczesna śmierć ojca oraz zgon brata w wieku zaledwie 26 lat, spowodowały, że jego związek z językiem i kulturą polską ostatecznie przeważył[1].

Ważną cezurą w polityce galicyjskiej i w dziejach interesujących nas grup etnicznych były lata 1830–1831. Dla części niemiecko-austriackich urzędników i ich synów wybuch powstania w Królestwie Kongresowym i trwające do lata 1831 roku walki

[1] K. Estreicher, *Wincenty Pol, jego młodość i otoczenie. 1807–1832*, Lwów 1882, s. 33–35.

miały znaczenie szczególne, gdyż wydarzenia te oznaczały konieczność zastanowienia się nad swą prawdziwą tożsamością narodową i jasnego, niekiedy wręcz publicznego opowiedzenia się w tej kwestii. Informacje o walkach przekazywane przez galicyjską prasę i znane z ustnych relacji uczestników, później także wieści o życzliwym przyjęciu polskich emigrantów w Niemczech i Francji miały trudny do przecenienia wpływ na te rozstrzygnięcia. Decyzje osób związanych z austriackimi środowiskami urzędniczymi o przyłączeniu się do powstania lub o włączeniu do późniejszych działań spiskowych miały – co zrozumiałe – charakter na wskroś prywatny, jednak ich echo było bardzo szerokie, gdyż powszechnie panował stereotyp ultra-lojalnego i gorliwego c. k. urzędnika. W samym niemiecko-austriackim środowisku urzędniczym udział młodzieży w powstaniu postrzegany był jako osobiste niepowodzenie rodziców i bankructwo określonego systemu wartości.

Istotnie, udział w powstaniu listopadowym wskazywał jednoznacznie, iż pomimo niemieckojęzycznego szkolnictwa, pomimo domu rodzinnego, w którym dominowała niemiecka kultura, synowie (rzadziej córki) za sprawą kręgu rówieśniczego przesuwali się w kierunku kultury polskiej. Co ciekawe, bardzo rozpowszechnione procesy akulturacji nie zawsze prowadziły do asymilacji w ramach polskiego społeczeństwa. Nierzadko zdarzało się, że w obrębie tej samej rodziny jeden ze synów czuł się związany z polskimi dążeniami niepodległościowymi i szedł do powstania, drugi natomiast pozostawał lojalny wobec Wiednia i celów austriackiej polityki państwowej. Przykładem takiego zróżnicowania postaw są synowie ówczesnego sanockiego starosty powiatowego Johanna Georga von Ostermanna. Sam Johann Georg von Ostermann był absolwentem prawa na uniwersytecie lwowskim i w latach 1805–1807 pracował w tamtejszym Gubernium Krajowym, następnie działał w Suczawie, a w latach 1818–1825 ponownie we lwowskim Gubernium. Ukoronowaniem jego typowej kariery urzędniczej było objęcie w grudniu 1825 roku stanowiska starosty powiatowego w Sanoku, które piastował aż do przejścia w stan spoczynku w maju 1846 roku. Swe ścisłe związki ze stolicą Galicji potwierdził przenosząc się jako emeryt wraz z żoną, Johanną z domu von Godeffroy, do Lwowa, gdzie zmarł w 1866 roku, przeżywszy 85 lat.

W literaturze polskiej z tamtej epoki Johann Georg von Ostermann znany jest jako bardzo nie lubiany urzędnik o nastawieniu antypolskim. Nas interesuje wszakże, jaką drogę życiową przebyli jego trzej synowie i trzy córki. Synowie ci, Georg Benjamin (1808–1886), Moritz Hugo (1810–1831) i Ernest Augustin (1811–1877) pozostali po przeniesieniu ojca do Sanoka we Lwowie pod opieką służby domowej, aby kontynuować naukę w tamtejszym gimnazjum i na uniwersytecie. 19 marca 1831 roku bracia Georg Benjamin i Moritz Hugo przyjęci zostali, zapewne dzięki stosunkom ojca, jako praktykanci konceptowi do Gubernium Krajowego. Aż do tej chwili życie trzech młodych Ostermannów przebiegało w zasadzie tak samo. Wszyscy trzej ukończyli te same szkoły i studia, mieli też tych samych znajomych i przyjaciół. Jak jednak wykazały następne dni, tożsamość braci rozwinęła się odmiennie. Oto bowiem już 1 kwietnia 1831 roku Moritz Hugo opuścił swe dopiero co otrzymane miejsce pracy oraz rodzinne miasto Lwów, udając się na ochotnika do powstania. Moritz Hugo zginął jako żołnierz

polski już pod koniec sierpnia tego samego roku, podczas walk w rejonie Międzyrzecza koło Brześcia Litewskiego. Literatura powstańcza i emigracyjna wspomina go jako człowieka bardzo odważnego i całkowicie oddanego polskiej sprawie[2].

Jego o dwa lata starszy brat natomiast przez całe życie dążył wytrwale drogą kariery c. k. urzędnika. Warto zaznaczyć, że w 1832 roku pracując w Gubernium miał za przełożonego radcę Wilhelma von Reitzenheima, którego syn Joseph wziął z powodzeniem udział w walkach powstańczych w 1831 roku, a następnie wyemigrował do Francji, gdzie stał się jednym z najczynniejszych i najbardziej szanowanych działaczy.

Georg Benjamin von Ostermann władał płynnie niemieckim i polskim oraz znał w pełni obydwie kultury, jednak w 1848 roku, podobnie jak znaczna część niemiecko-austriackich urzędników, starał się opuścić Galicję i przenieść do Wiednia lub Pragi. Jego wyjazdowi z Galicji stanowczo sprzeciwił się Agenor Gołuchowski. W 1854 roku Georg Benjamin przeniesiony został do Stanisławowa, gdzie pozostał aż do emerytury. Ożenił się tam z Joanną Marią, córką niemiecko-austriackiego urzędnika Johannesa Fabriciusa i Ukrainki, Pelagii z domu Levyckyj. Georg Benjamin jeszcze jako urzędnik, a także jako emeryt poświęcił się badaniu Huculszczyzny, którą poznał w ramach swych podróży służbowych. Jego syn Georg Johann Wilhelm, urodzony w Stanisławowie w 1856 roku ożenił się również z Ukrainką – znaną mi z imienia, Joanną, która stworzyła w 1884 ukraiński ruch kobiecy w powiecie Stanisławowskim i cieszyła się tam wielką estymą[3]. Niestety, brak mi bliższych informacji o tej interesującej działaczce.

Najmłodszy z braci Ostermannów, Ernst August, został austriackim oficerem i opuścił Galicję. Dwie starsze jego siostry poślubiły z czasem urzędników narodowości polskiej i żyły we Lwowie i na terenie Galicji. Były to Franziska Xaveria, która wyszła za Karola Piwockiego, radcę namiestnictwa w Tarnopolu oraz Theresia, która wyszła za Józefa Hordyńskiego, późniejszego radcę namiestnictwa. Najmłodsza z rodzeństwa Johanna Viktoria wyszła za Franza Kraussa, syna niemiecko-austriackiej rodziny urzędniczej ze Lwowa. Wcześnie owdowiawszy resztę życia spędziła razem z dziećmi w Wiedniu.

Jak zatem widzimy, sposób życia i działalność zawodowa niemiecko-austriackich urzędników w Galicji sprawiała, że członkowie ich rodzin mieli możliwość poznania i wejścia do dwóch, a nawet trzech kręgów kulturowych. O tym ku jakiemu językowi i kulturze zwracały się dzieci owych urzędników decydował najczęściej, oprócz opisanych tu romantycznych porywów, dobór życiowego partnera. W specyficznej atmosferze XIX-wiecznego Lwowa, poniekąd niezależnie od wychowawczych intencji rodziców, formowali się ludzie wolni od etnicznych uprzedzeń, dogłębnie znający swoją galicyjską ojczyznę i silnie z nią związani.

[2] Львівська національна наукова бібліотека ім. В. Стефаника НАН України, f. 1 (Бібліотека НТШ), op. 1, spr. 19/I: „Хроніки Остермана", t. 1: [Wspomnienia Georga Benjamina Ostermanna w języku niemieckim, które zaczynał pisać w roku 1868].

[3] N. Andrusjak, *Georg Benjamin Ostermann und seine Materialiensammlung zur Geschichte Galiziens im 19. Jahrhundert*, [w:] Deutsche Wissenschaftliche Zeitschrift für Polen, z. 29, Posen [Poznań] 1935, s. 162–164.

ВІСНИК ЛЬВІВ. УН-ТУ *VISNYK LVIV UNIV.*
Сер. істор. 2012. Спец. вип. С. 96–114. *Ser. Histor. 2012. Special issue. P. 96–114.*

УДК 328 : 324 (477.83–25) “1873”

Stanisław PIJAJ
Kraków

Lwowskie wybory parlamentarne w 1873 roku

У 1873 р. депутатів австрійського парламенту (Державної ради) вперше вибирали загальним голосуванням громадяни, а не депутати крайових сеймів. У місті Львові вибори пройшли під знаком гострої політичної боротьби між федералістами та централістами, на яку наклалися національні поділи між польським, єврейським та українським (руським) населенням. Завдяки чисельній перевазі населення та збереженню, попри тактичні розбіжності, відносної національної єдності депутатські мандати до австрійського парламенту здобули у Львові кандидати польського виборчого комітету – Ф. Земялковський (*F. Ziemiałkowski*), Ф. Смолька (*F. Smolka*) і Ю. Черкавський (*J. Czerkawski*). За польських кандидатів голосували теж єврейські та українські виборці, які не підтримували проавстрійський централістський курс національних політичних товариств – „Шомер Ізраель” і „Руська Рада”. Союз єврейських і українських централістів був короткочасним. Поразка єврейських кандидатів змусила нове керівництво товариства „Шомер Ізраель” відмовитися від антипольської політики.

Ключові слова: Львів, вибори до австрійського парламенту (1873), польсько-українсько-єврейські відносини.

Jesienne wybory do Rady Państwa w 1873 r. odbywały się we wszystkich krajach przedlitawskiej części monarchii habsburskiej w napiętej atmosferze. Posłów wybierano po raz pierwszy według nowej ordynacji wyborczej. Zmieniała ona zasady wyboru członków izby niższej Rady Państwa. Zgodnie z nową ordynacją byli oni wybierani bezpośrednio, przez wyborców, a nie przez posłów sejmów krajowych. Wprowadzenie zasady wyborów bezpośrednich ograniczało kompetencje sejmów krajowych, a przez to także zakres autonomii poszczególnych krajów Przedlitawii. Sprzeciwiali się temu obrońcy praw krajowych, tworzący duże, lecz bardzo zróżnicowane, środowisko federalistów[1]. Równie zróżnicowany był obóz zwolenników wzmocnienia roli instytucji centralnych państwa, nazywanych centralistami lub „partią wiernokonstytucyjną”. Wybory do Rady Państwa w 1873 r. przerodziły się w starcie federalistów z centralistami. Starcie nie pierwsze, lecz pierwszy raz na taką skalę angażujące siły polityczne i społeczne w poszczególnych krajach monarchii.

[1] W Galicji do tego środowiska zaliczano głównie Polaków, ale i między politykami polskimi istniały różnice. Można wśród nich spotkać zarówno zwolenników zdecydowanej opozycji (np. J. Czartoryski, F. Smolka), jak i zwolenników szukania porozumienia z rządem (np. F. Ziemiałkowski, konserwatyści krakowscy).

© *Pijaj S., 2012*

Burzliwe dyskusje na temat nowej ordynacji wyborczej rozpoczęły się na długo przed jej uchwaleniem i towarzyszyły pracy parlamentu nad projektem. Napięcia między zwolennikami i przeciwnikami nowej ordynacji wyborczej spowodowały, że przed ostatecznymi głosowaniami niemal cała opozycja opuściła salę obrad izby niższej Rady Państwa[2]. Emocje udzieliły się nie tylko posłom do parlamentu, ale także politykom w poszczególnych krajach. Tam również starli się przeciwnicy i zwolennicy nowego prawa wyborczego. Widocznym świadectwem konfliktu wokół ordynacji jest akcja petycyjna prowadzona zarówno przez przeciwników, jak i zwolenników jej zmiany. Petycje w sprawie ordynacji kierowano do cesarza, do rządu, jak i do parlamentu a ich liczba sięgnęła kilku tysięcy[3]. Akcja petycyjna prowadzona była także w Galicji. Do Wiednia wysyłali stąd petycje zarówno zwolennicy jak i przeciwnicy nowej ordynacji wyborczej. Za zmianą ordynacji wyborczej opowiadali się politycy ruscy o sympatiach rusofilskich i politycy żydowscy, zwłaszcza ze wschodniej części Galicji. Przeciw zmianie byli Polacy oraz mniejsze grupy polityków ruskich i żydowskich[4].

W Galicji, zarówno w okresie dyskusji nad nowa ordynacją wyborczą do Rady Państwa, jak i w trakcie kampanii wyborczej, szczególną rolę odgrywał Lwów. Był on stolicą kraju i największym miastem prowincji w którym toczyło się intensywne

---

[2] G. Kolmer, *Parlament und Verfassung in Österreich*, Bd. 2, Wien–Leipzig 1902, s. 244–248; H. Rumpler, *Parlament und Regierung Cisleithaniens 1867 bis 1914*, [w:] *Die Habsburgermonarchie 1848–1918*, Bd. VII: *Verfassung und Parlamentarismus*, Teilband 1, Wien 2000, s. 720–721; K. Vocelka, *Das Wahlrecht und die Wahlreform der liberalen Periode*, [w:] *Studien zum Deutschliberalismus in Zisleithanien 1873–1879*, hrsg. von L. Kammerhofer, Wien 1992, s. 54–60; I. Pannenkowa, *Walka Galicji z centralizmem wiedeńskim. Dzieje rezolucji sejmu galicyjskiego z 24. września 1868*, Lwów 1918, s. 258–264.

[3] Do izby niższej Rady Państwa przesłano ponad 1600 petycji, zostały one wyszczególnione w indeksie do protokołów jej obrad (*Index zu den stenographischen Protokollen über die Sitzungen des Hauses der Abgeordneten des österreichischen Reichsrathes*, VII Session, Wien 1873, s. 210–220). Informacje na temat petycji skierowanych do Rady Państwa i ich liczby zostały zawarte także w sprawozdaniu komisji konstytucyjnej (*Stenographische Protokolle über die Sitzungen des Hauses der Abgeordneten des österreichischen Reichsrathes* (dalej: *SPAH*), *Beilagen*, VII Session, Wien 1873, s. 1635–1638). Do cesarza miano skierować niemal 4 tys. petycji przeciw wyborom bezpośrednim („Dziennik Polski" nr 58 z 7 III 1873; „Gazeta Narodowa" nr 59 z 7 III 1873).

[4] Petycje z Galicji popierające wprowadzenie wyborów bezpośrednich do Rady Państwa wielokrotnie składał w izbie poseł ruski A. Janowski (*SPAH*, VII Session, s. 158, 1092, 1109, 1126, 1165, 1186, 1210, 1231, 1245, 1251, 1293, 1313, 1389). Można sądzić, że występował w imieniu ludności ruskiej. Podobne petycje w imieniu ludności żydowskiej z Galicji składał w izbie poseł I. Kuranda (*SPAH*, VII Session, s. 1099, 1126, 1186, 1231). Petycje w których wyrażano sprzeciw wobec planów wprowadzenia nowej ordynacji wyborczej składali członkowie Koła Polskiego, wśród nich byli także posłowie ruscy M. Kaszewko i ks. J. Zawadowski (*SPAH*, VII Session, s. 1109, 1165). Posłowie polscy złożyli podobne petycje także w imieniu Żydów z Grzymałowa i Toustego (*SPAH*, VII Session, s. 1165).

życie polityczne. Był także miastem wieloetnicznym, co – przy częściowym nakładaniu się podziałów politycznych na etniczne – nie było bez znaczenia. Grupą dominującą w mieście byli Polacy, drugą pod względem liczebności społecznością byli Żydzi, trzecią Rusini[5]. Każda z tych grup przejawiała wzmożoną aktywność w okresie prac nad nowa ordynacją wyborczą, a z kręgu polityków żydowskich wyszedł postulat, który – w przypadku realizacji – mógł doprowadzić do podziału Lwowa na okręgi wyborcze uwzględniające różnice etniczne.

Postulat taki został sformułowany przez działaczy żydowskich skupionych w stowarzyszeniu „Szomer Izrael". Ta powstała w końcu lat sześćdziesiątych organizacja, podjęła działalność polityczną na szerszą skalę dopiero w drugiej połowie 1872 r. angażując się w kampanię przed wyborami uzupełniającymi do sejmu krajowego w okręgu lwowskim[6]. Zapewne pod wpływem doświadczeń z tej kampanii, zakończonej porażką żydowskiego kandydata, zaczęły odzywać się głosy, iż Żydzi galicyjscy nie mają odpowiedniej do ich znaczenia w kraju reprezentacji w sejmie krajowym i Radzie Państwa oraz, że ich interesy winny zostać uwzględnione podczas prac nad nową ordynacją wyborczą do Rady Państwa przy wyznaczaniu okręgów wyborczych. Opinie taką sformułowano wprost w petycji uchwalonej przez walne zgromadzenie stowarzyszenia „Szomer Izrael" w dniu 26 stycznia1873 r. Petycja ta, jakkolwiek celem układających ją działaczy nie było wsparcie projektu ustawy o wyborach bezpośrednich, została tak właśnie odebrana i dobrze przyjęta przez polityków niemieckich forsujących w Radzie Państwa tę ustawę[7]. Świadczy o tym choćby fakt, że podczas debat nad

[5] Brak danych statystycznych pozwalających dokładnie określić stosunki etniczne we Lwowie w omawianym okresie. Można to zrobić jedynie w przybliżeniu posługując się danymi dotyczącymi struktury wyznaniowej i językowej mieszkańców miasta. Według spisu z 1869 r. we Lwowie mieszkało 53,10 % rzymskich katolików, 30,64 % wyznawców judaizmu i 14,24 % grekokatolików. W 1880 r. 85,27 % mieszkańców Lwowa zadeklarowało jako „mowę potoczną" („język towarzyski") język polski, 8,27 % język niemiecki a 5,83 % język ruski. W statystykach nie uwzględniano języka jidysz, z tego powodu procent ludności posługującej się językiem polskim i niemieckim jest z pewnością zawyżony. Przed 1880 r. nie zadawano podczas spisów pytania o język (K. Wnęk, L. A. Zyblikiewicz, E. Callahan, *Ludność nowoczesnego Lwowa w latach 1857–1938*, Kraków 2006, s. 72, 88).

[6] Sprawozdanie dyrektora policji we Lwowie z 28 II 1873 r. o działalności stowarzyszeń lwowskich w 1872 r., Центральний державний історичний архів України у Львові / Centralnyj Derżawnyj Istorycznyj Archiw Ukrajiny u Lwowi (dalej: CDIA), fond 146, opys 7, sprawa 4053, k. 41–43.

[7] Petycja stowarzyszenia „Szomer Izrael" z 26 I 1873 r. złożona w izbie przez I. Kurandę oceniana jest jako wyraz wsparcia dla rządowych planów reformy ordynacji wyborczej (*SPAH*, VII Session, s. 1251; H. Kozińska-Witt, *Die Krakauer Jüdische Reformgemeinde 1864–1874*, Frankfurt am Main 1999, s. 267–268). Tymczasem uchwalono projekt w którym nie opowiadano się zdecydowanie ani za bezpośrednimi wyborami, ani przeciw nim. W trakcie dyskusji zgłoszono wprawdzie poprawkę, aby „wyraźnie" poprzeć ideę wyborów bezpośrednich, ale została ona wycofana. Zgłoszono też wniosek nie wysyłania petycji, ten jednak nie zyskał poparcia. Referujący przyjęty wniosek F. Mansch stwierdził, że w opracowywującej go komisji

projektem nowej ordynacji w komisji konstytucyjnej Rady Państwa pojawił się wniosek uwzględniający postulaty petycji. Jego autorem był Ignaz Kuranda, znaczący polityk „partii wiernokonstytucyjnej" a zarazem prezydent wiedeńskiej izraelickiej gminy wyznaniowej[8]. Zaproponował on stworzenie we Lwowie dwóch okręgów wyborczych. Pierwszy obejmowałby północne dzielnice miasta II (Krakowskie) i III (Żółkiewskie), drugi dzielnice I (Halickie) i IV (Łyczakowskie). Dzielnica V (Śródmieście) miała zostać podzielona między okręgi wyborcze, lub przyłączona do okręgu drugiego. Taki podział miasta był w interesie ludności żydowskiej, bowiem przeważała ona w północnych dzielnicach Lwowa[9]. Wnioski Kurandy spotkały się z poparciem ze strony

„przeważyło zapatrywanie, iż Żydzi powinni unikać w […] sprawie (wyborów bezpośrednich. – *S. P.*) wszelkiej manifestacji czysto politycznej natury, wstrzymać się zatem od jawnego oświadczenia się ani za wyborami bezpośrednimi, ani przeciw takowym i jedynie życzenia ludności żydowskiej wyrazić przy sposobności agitującej się reformy wyborczej co do stosowniejszej jej reprezentacji w ciałach parlamentarnych" (Sprawozdanie dyrekcji policji we Lwowie z 27 I 1873 r. o przebiegu walnego zgromadzenia stowarzyszenia „Szomer Izrael" w dniu 26 I 1873 r., CDIA, f. 146, op. 7, spr. 4053, k. 97–102; „Kraj" nr 24 z 30 I 1873). W ocenie prasy polskiej petycja świadczyła, że stowarzyszenie „Szomer Izrael" opowiedziało się za wyborami bezpośrednimi „pośrednio" („Dziennik Polski" nr 27 z 30 I 1873). Postrzeganie petycji jako wyraz wsparcia dla idei wyborów bezpośrednich wynika zapewne z oceny samego stowarzyszenia „Szomer Izrael", w którym w tym czasie zyskała przewagę inteligencja i mieszczaństwo żydowskie opowiadające się za modernizacją tej społeczności, a równocześnie podkreślające swe związki z kulturą niemiecką, patriotyzm i lojalność wobec władz państwowych oraz wierność zasadom konstytucji grudniowej z 1867 r. (Sprawozdanie dyrektora policji we Lwowie z 28 II 1873 r. o działalności stowarzyszeń lwowskich w 1872 r., CDIA, f. 146, op. 7, spr. 4053, k. 41–43; E. Mendelsohn, *Jewish Assimilation in L'viv: The Case of Wilhelm Feldman*, [w:] *Nationbuilding and the Politics of Nationalism. Essays on Austrian Galicia*, ed. by A. S. Markovits and F. E. Sysyn, Cambridge (Mass.) 1982, s. 96–99; T. Andlauer, *Die jüdische Bevölkerung im Modernisierungsprozess Galiziens (1867–1914)*, Frankfurt am Main 2001, s. 144–146; H. Kozińska-Witt, *Die Krakauer…*, dz. cyt., s. 208–209). Przewaga w stowarzyszeniu zwolenników orientacji proniemieckiej w początku 1873 r. nie mogła być zbyt wielka, skoro świeżo wybrany jego przewodniczący J. Kohn miał stwierdzić, „iż niechętnie przyjął przewodnictwo w tym towarzystwie, gdzie dwa przeciwne prądy stale się przejawiają" (Sprawozdanie dyrekcji policji we Lwowie z 27 I 1873 r. o przebiegu walnego zgromadzenia stowarzyszenia „Szomer Izrael" w dniu 26 I 1873 r., CDIA, f. 146, op. 7, spr. 4053, k. 97–102).

[8] Szerzej na temat I. Kurandy i jego działalności zob. L. Höbelt, *Ignaz Kuranda und seine Zeit*, [w:] *Juden und Deutsche: Vergangenheit und Zukunft*. Herausgegeben von Walter Simon, Andreas Mölzer und Martin Hobek, Graz–Stuttgart 1984, s. 129–136; L. Höbelt, *„Die Freiheit und die Nationalität!" Ignaz Kuranda. Ein deutschböhmischer Literat, Publizist und Politiker (1811–1884)*, [w:] *Nacionalismus, společnost a kultura ve střední Europ 19. a 20. století. Počta Jiřímu Kořalkovi k 75. narozeninam*, vydali Jiří Pokorný, Luboš Velek, Alice Velková, Praha 2007, s. 71–85.

[9] W 1869 r. niemal 80 % lwowskich Żydów mieszkało w północnych dzienicach miasta. W dzielnicy III stanowili niemal 64 % ludności, a w dzielnicy II ponad 36 %. W dzienicy V stanowili około jednej trzeciej mieszkańców (K. Wnęk, L. A. Zyblikiewicz, E. Callahan, *Ludność…*, dz. cyt., s. 80–81, 250–251).

innych posłów „wiernokonstytucyjnych", nie ukrywano ich celu. Posłowie „partii wiernokonstytucyjnej" mówili wprost o konieczności wspierania w Galicji grupy wyborców sympatyzujących z centralistami: Żydów i Rusinów. Pomysłom centralistów sprzeciwił się jednak rząd, czemu w komisji konstytucyjnej dali wyraz ministrowie Joseph Unger i Joseph Lasser. Użyli przy tym zarówno argumentów merytorycznych jak i politycznych. Oświadczyli, że zaproponowany podział miasta jest niemożliwy do przeprowadzenia na gruncie obowiązujących dotąd we Lwowie uregulowań prawnych, a rząd nie chce popierać działań skierowanych przeciw Polakom. Po tych deklaracjach Kuranda poczuł się zmuszony do wycofania swojego wniosku[10]. Argumentów merytorycznych przeciw wnioskowi Kurandy dostarczyło ministrom namiestnictwo galicyjskie z którym konsultowano sprawę podziału Lwowa na dwa okręgi wyborcze i które zdecydowanie opowiedziało się przeciw takiemu projektowi[11]. Można jednak sądzić, że o postawie rządu zadecydowała przede wszystkim nadzieja na zawarcie w przyszłości porozumienia z Polakami. Wprawdzie załamały się już wtedy rozmowy między rządem a Kołem Polskim w sprawie poparcia przez posłów polskich zmiany ordynacji wyborczej, ale po obu stronach byli politycy skłonni do szukania porozumienia[12]. Ostatecznie zdecydowano o stworzeniu we Lwowie jednego okręgu wyborczego w którym wybierano dwóch posłów[13].

---

[10] I. Kuranda złożył w komisji konstytucyjnej także wnioski dotyczące zmian w okręgach miejskich (III kuria) obejmujących Brody i Borysław. Podobne wnioski dotyczące okręgów wyborczych gmin wiejskich (IV kuria) we wschodniej części Galicji złożył w komisji konstytucyjnej poseł ruski A. Janowski. Według prasy polskiej miał on współpracować z I. Kurandą także w kwestii Lwowa. Po wystąpieniach ministrów tylko część tych wniosków została uwzględniona. Większość została wycofana przez wnioskodawców („Dziennik Polski" nr 52 z 28 II 1873, nr 53 z 1 III 1873, nr 55 z 4 III 1873, nr 57 z 6 III 1873; „Gazeta Narodowa" nr 53 z 28 II 1873, nr 58 z 6 III 1873).

[11] Korespondencję w tej sprawie zob. CDIA, f. 146, op. 10, spr. 2, k. 23–32.

[12] W trakcie rozmów prowadzonych na przełomie 1872 i 1873 r. przez polityków polskich z członkami rządu a dotyczących warunków poparcia przez posłów polskich w Radzie Państwa zmiany ordynacji wyborczej niejednokrotnie proponowano Polakom korzystne dla nich wyznaczenie okręgów wyborczych w Galicji (zob. Listy M. Zyblikiewicza do M. Manna z 16 XII [1872] i 19 I 1873, Biblioteka Naukowa PAU i PAN w Krakowie (dalej: Bibl. PAU i PAN), rkps 7140, t. 2.; List M. Zyblikiewicza do W. Czartoryskiego z 22 I 1873, Biblioteka Czartoryskich w Krakowie (dalej: BCz), rkps 7258, k. 513–522; List A. Sapiehy do J. Sapieżyny, Muzeum Narodowe w Krakowie (dalej: MNK), rkps 1160; S. Pijaj, *Między polskim patriotyzmem a habsburskim lojalizmem. Polacy wobec przemian ustrojowych w monarchii habsburskiej (1866–1871)*, Kraków 2003, s. 378–380). Mimo zablokowania przez rząd proponowanych przez I. Kurandę i A. Janowskiego niekorzystnych dla Polaków zmian w projekcie ordynacji wyborczej prasa polska zwracała uwagę, że przedstawiony ostatecznie projekt jest niekorzystny dla Galicji i preferuje zwolenników centralizmu także w innych krajach (zob. np.: „Gazeta Narodowa" nr 32 z 4 II 1873, nr 44 z 18 II 1873, nr 45 z 19 II 1873; „Dziennik Polski" nr 43 z 18 II 1873).

[13] Z innych miast galicyjskich podobne rozwiązanie przyjęto w Krakowie.

W 1873 roku kampania wyborcza zaczęła się wyjątkowo wcześnie, sześć miesięcy przed wyborami[14]. Już w kwietniu rozpoczęto przygotowania do powołania polskiego komitetu wyborczego. Nie obyło się bez tarć, które były efektem rywalizacji stronnictw. Przez pewien czas mówiono wręcz o powołaniu we Lwowie dwóch konkurencyjnych polskich komitetów wyborczych[15]. Ostatecznie konflikt został wyciszony i 10 maja na spotkaniu polskich posłów do sejmu krajowego (Polskiego Koła Sejmowego), które odbyło sie we Lwowie, powołano Cetralny Komitet Wyborczy. Komitet składał się z dwóch oddziałów (sekcji) z siedzibami we Lwowie i w Krakowie. Pierwszy miał się zająć prowadzeniem kampanii wyborczej na terenie wschodniej części Galicji, drugi zachodniej. W praktyce, na podległym mu obszarze, każdy z oddziałów działał samodzielnie i niejako automatycznie przekształcił się w Centralny Komitet Przedwyborczy. Polski Centralny Komitet Przedwyborczy dla wschodniej części Galicji ukonstytuował się 11 maja 1873 r.[16]

Także w kwietniu rozpoczęli przygotowania do wyborów lwowscy Żydzi. Zainaugurowali je działacze stowarzyszenia „Szomer Izrael". To z ich inicjatywy miano zawiązać na zgromadzeniu wyborców żydowskich we Lwowie 28 maja Centralny Komitet Wyborczy Żydów w Galicji (*Central-Wahlcomité der Juden in Galizien*)[17]. W lipcu komitet ten rozpoczął akcję organizowania żydowskich komitetów wyborczych w miastach galicyjskich. Prowadzona była ona ze zmiennym szczęściem. Żydowskie komitety wyborcze, powiązane z komitetem lwowskim, powstały głównie w miastach wschodniej części Galicji. W części zachodniej z ich zawiązaniem były trudności, czego przykładem był Kraków[18]. Centralny Komitet Wyborczy Żydów w Galicji nie reprezentował więc wszystkich Żydów galicyjskich, choć starał się aby tak było.

[14] J. Zdrada, *Galicyjskie wybory sejmowe i parlamentarne w latach 1861–1889*, „Rocznik Biblioteki PAN w Krakowie", R. XIX: 1973, s. 237. Należy to tłumaczyć nie tylko przywiązywaniem wagi do tych wyborów, czy obawą o wynik wyborczy w związku z wprowadzeniem nowej ordynacji, ale i faktem, że długo zwlekano z ogłoszeniem terminu wyborów, a żadne ze środowisk politycznych nie chciało zostać zaskoczone ich ogłoszeniem.

[15] „Dziennik Polski" nr 110 z 9 V 1873, nr 111 z 10 V 1873; „Gazeta Narodowa" nr 93 z 17 IV 1873, nr 94 z 18 IV 1873, nr 96 z 20 IV 1873, nr 97 z 22 IV 1873; „Kraj" nr 90 z 19 IV 1873, nr 91 z 20 IV 1873; C. Brzoza, *Lwowskie wybory (1873–1879) do Rady Państwa w świetle prasy*, [w:] *Celem nauki jest człowiek…: Studia z historii społecznej i gospodarczej ofiarowane Helenie Madurowicz-Urbańskiej*, red. P. Franaszek, Kraków 2000, s. 56.

[16] „Dziennik Polski" nr 112 z 11 V 1873, nr 113 z 13 V 1873; „Gazeta Narodowa" nr 115 z 13 V 1873, nr 116 z 14 V 1873; C. Brzoza, *Lwowskie…*, dz. cyt., s. 56; J. Zdrada, *Galicyjskie…*, dz. cyt., s. 237–239. Polskie komitety dla wschodniej i zachodniej Galicji nazywano Centralnymi Komitetami Przedwyborczymi, bądź Centralnymi Komitetami Wyborczymi.

[17] „Gazeta Narodowa" nr 95 z 19 IV 1873, nr 131 z 1 VI 1873, nr 135 z 6 VI 1873; „Dziennik Polski" nr 130 z 4 VI 1873; H. Kozińska-Witt, *Die Krakauer…*, dz. cyt., s. 268; R. Manekin, *Politics, Religion, and National Identity: The Galician Jewish Vote in the 1873 Parliamentary Elections*, „Polin", 12 (1999), s. 105; C. Brzoza, *Lwowskie…*, dz. cyt., s. 56.

[18] „Dziennik Polski" nr 156 z 5 VII 1873; H. Kozińska-Witt, *Die Krakauer…*, dz. cyt., s. 174–182, 269–270; R. Manekin, *Politics…*, dz. cyt., s. 106–107; S. R. Landau, *Der Polenklub und seine Hausjuden*, Wien 1907, s. 7–8.

W przypadku ludności ruskiej podobną rolę, jak w przypadku Żydów „Szomer Izrael", odegrało stowarzyszenie „Rada Ruska". Już 29 kwietnia, podczas walnego zgromadzenia, upełnomocniono Wydział stowarzyszenia do kierowania akcją wyborczą[19]. To on zorganizował spotkanie wyborców ruskich 11 czerwca na którym wybrano ruski Centralny Komitet Przedwyborczy[20]. Objęcie kierownictwa akcji wyborczej przez skłonnych do współpracy z centralistami i wykazujących sympatie rusofilskie działaczy „Rady Ruskiej" spowodowało, że wśród kandydatów ruskich popieranych przez komitet zabrakło miejsca dla polityków o innych poglądach, znaleźli się oni na innych listach wyborczych.

W trakcie kampanii wyborczej w 1873 r. Lwów stał się siedzibą trzech sztabów wyborczych. W mieście działały polski Centralny Komitet Przedwyborczy dla wschodniej części Galicji, Centralny Komitet Wyborczy Żydów w Galicji (*Central-Wahlcomité der Juden in Galizien*) i ruski Centralny Komitet Przedwyborczy. Nie oznaczało to jednak, że to one były odpowiedzialne za kampanię wyborczą w mieście. Choć kampania ta rozpoczęła się faktycznie już w maju, długo trzeba było czekać aby komitety przedstawiły swoich kandydatów[21].

Ruski Centralny Komitet Przedwyborczy w praktyce zrezygnował z prowadzenia kampanii wyborczej na terenie Lwowa i skierował cały swój wysiłek na organizację kampanii na prowincji, w okręgach wyborczych gmin wiejskich (IV kuria). Jego działacze zdawali sobie sprawę z niewielkiej liczby wyborców ruskich we Lwowie[22]. Wystawienie w istniejących warunkach własnego kandydata skazywało go na porażkę. Dodatkowo mogli się spodziewać, że część ruskich wyborców we Lwowie może być niechętna kandydatom „Rady Ruskiej". Oczywistym było, że walka o mandaty we Lwowie rozegra się między kandydatami komitetów polskiego i żydowskiego.

Na kampanii w miastach (III kuria) skoncentrował się natomiast Centralny Komitet Wyborczy Żydów w Galicji. W komitecie tym dyskutowano na temat potencjalnych kandydatów żydowskich w poszczególnych okręgach wyborczych. Unikano jednak

---

[19] Sprawozdanie dyrektora policji we Lwowie z 2 V 1873 r. o przebiegu walnego zgromadzenia stowarzyszenia „Rada Ruska" w dniu 29 IV 1873 r., CDIA, f. 146, op. 7, spr. 4053, k. 116–118.

[20] „Sprawozdanie z poufnego posiedzenia wyborców ruskich zwołanego przez Wydział Rady Ruskiej i odbytego w dniu 11 czerwca b. r. w sali domu narodnego", CDIA, f. 146, op. 6, spr. 1125, k. 73–74.

[21] Za początek kampanii wyborczej we Lwowie należy uznać spotkania F. Smolki z wyborcami w dniach 4 i 10 maja na którym złożył on sprawozdanie ze swej działalności poselskiej („Gazeta Narodowa" nr 109 z 6 V 1873, nr 115 z 13 V 1873; C. Brzoza, *Lwowskie…*, dz. cyt., s. 56).

[22] Sprawozdanie dyrektora policji we Lwowie z 10 IX 1873 r. o przebiegu kampanii wyborczej we Lwowie, Allgemeines Verwaltungsarchiv, Wien (dalej: AVA), Ministerium des Innern, Präsidiale 34/2, Karton 1016 (Jahre 1873), l. 4250/1873. Zapewne na taką decyzję Ruskiego Centralnego Komitetu Przedwyborczego miały wpływ także doświadczenia z wyborów w poprzednich latach np. w 1867 r., gdy podczas kampanii wyborczej nie udało się zorganizować ludności ruskiej we Lwowie (J. Zdrada, *Wybory do galicyjskiego Sejmu Krajowego w 1867 roku*, „Rocznik Biblioteki PAN w Krakowie", R. IX: 1963, s. 75).

publicznej dyskusji o kandydatach, których komitet żydowski mógłby wystawić we Lwowie. Początkowo liczono na kompromis z polskim Centralnym Komitetem Przedwyborczym. Rozmowy o kompromisie dotyczyły jednak nie Lwowa, ale całej wschodniej Galicji. Trwały, z przerwami, od początku czerwca do początku września 1873 r., gdy faktycznie zostały zerwane. W czasie rozmów Centralny Komitet Wyborczy Żydów w Galicji postulował między innymi, aby jeden z kandydatów na posłów lwowskich był rekomendowany przez komitet żydowski i aby we wszystkich miastach ze znaczną mniejszością żydowską kandydaci na posłów mieli poglądy umiarkowane, liberalne i antyfederalistyczne. Postulaty te wskazują nie tylko jakich kandydatów mogli poprzeć wyborcy żydowscy, ale przede wszystkim na to, że komitet został zdominowany przez zwolenników współpracy z centralistami skupionych w stowarzyszeniu „Szomer Izrael"[23]. Po załamaniu się rozmów z polskim Centralnym Komitetem Przedwyborczym, Centralny Komitet Wyborczy Żydów w Galicji długo wstrzymywał się się z ogłoszeniem nazwisk popieranych kandydatów. Działacze żydowscy mieli zapewne świadomość, że kandydaci wystawieni we Lwowie przez komitet żydowski samodzielnie nie mają szans na wybór, zwłaszcza, że po zerwaniu rozmów z komitetem polskim kampania wyborcza zaczęła się zaostrzać[24]. Zaostrzenie kampanii spotęgowało dodatkowo zawarcie porozumienia między Centralnym Komitetem Wyborczym Żydów w Galicji a ruskim Centralnym Komitetem Przedwyborczym. Porozumienie to zawarto w drugiej połowie września, choć

[23] Sprawozdanie dyrektora policji we Lwowie z 3 X 1873 r. o działalności lwowskich stowarzyszeń, CDIA, f. 146, op. 7, spr. 4053, k. 153–157; C. Brzoza, *Lwowskie…*, dz. cyt., s. 56; H. Kozińska-Witt, *Die Krakauer…*, dz. cyt., s. 268–274; S. R. Landau, *Der Polenklub…*, dz. cyt., s. 8; R. Manekin, *Politics…*, dz. cyt., s. 107. Nie wszyscy członkowie Centralnego Komitetu Wyborczego Żydów w Galicji zgadzali się z jego polityką. Krytyczny wobec niej członek kierownictwa komitetu J. Fried wystąpił z niego, później polski komitet wyborczy rozważał zaproponowanie jego kandydatury w okręgu miejskim Brody–Złoczów („Gazeta Narodowa" nr 200 z 23 IX 1873). Na atmosferę rozmów między polskim Centralnym Komitetem Przedwyborczym a Centralnym Komitetem Wyborczym Żydów w Galicji miał wpływ zapewne także konflikt jaki wybuchł podczas wyborów uzupełniających do rady miejskiej Lwowa w maju 1873 r. Działacze żydowscy skupieni wokół stowarzyszenia „Szomer Izrael" czuli się pokrzywdzeni postawą miejskiego komitetu wyborczego, który ich zdaniem zaproponował zbyt mało kandydatów Żydów. Ich postulaty popierała część polityków polskich i „Dziennik Polski". Wspólnie ogłosili oni własną listę kandydatów do rady miejskiej („Gazeta Narodowa" nr 116 z 14 V 1873, nr 121 z 20 V 1873, nr 122 z 21 V 1873, nr 123 z 22 V 1873, nr 124 z 24 V 1873).

[24] O spodziewanej taktyce komitetu żydowskiego zastępca dyrektora lwowskiej policji pisał: „[…] wedle z dość pewnego źródła zaczerpniętych wiadomości […]. W razie gdyby z komitetem polskim nie doszło do kompromisu żaden kandydat żydowski na posła we Lwowie jawnie postawionym nie będzie i komitet w tej mierze od wszelkiej publicznej wstrzyma się agitacji" (Sprawozdanie zastępcy dyrektora policji we Lwowie z 7 VIII 1873 r. w sprawie agitacji przedwyborczej między ludnoscią żydowską, CDIA, f. 146, op. 10, spr. 3, k. 69–70). O zaostrzającej się kampanii wyborczej zob. R. Manekin, *Politics…*, dz. cyt., s. 107–109; H. Kozińska-Witt, *Die Krakauer…*, dz. cyt., s. 274–275.

spekulowano na jego temat znacznie wcześniej. Przewidywało ono poparcie komitetu żydowskiego dla kandydatów komitetu ruskiego w IV kurii i komitetu ruskiego dla kandydatów komitetu żydowskiego w III kurii. Faktycznie oznaczało ono integrację obozu zwolenników centralizmu w Galicji[25]. Można jednak sądzić, że w przypadku Lwowa porozumienie to nie przyniosło wielu dodatkowych głosów kandydatom żydowskim, z pewnością wpłynęło natomiast na stan stosunków polsko-żydowskich w mieście przed wyborami.

Polski Centralny Komitet Przedwyborczy rozpoczął akcję organizowania lokalnych komitetów wyborczych w miastach wschodniej części Galicji dopiero w końcu lipca[26]. We Lwowie tworzenie takiego komitetu zaczęto jeszcze później. Tryb powoływania komitetów wyborczych w miastach, w tym także we Lwowie, został wypracowany w trakcie poprzednich kampanii wyborczych[27]. Próbowano go powtórzyć w 1873 r., jednak tym razem powstaniu komitetu wyborczego we Lwowie towarzyszyły tarcia. Początkowo Centralny Komitet Przedwyborczy zwrócił się do prezydenta miasta Aleksandra Jasińskiego z prośbą o zwołanie zgromadzenia wyborców. Ten jednak odmówił, ponieważ zgodnie z nową ustawą był odpowiedzialny za przeprowadzenie wyborów w mieście. W tej sytuacji Centralny Komitet delegował do zorganizowania komitetu miejskiego we Lwowie tych swoich członków, którzy byli wyborcami lwowskimi. Tymczasem inicjatywę próbowała przejąć grupa wyborców, zwołując zgromadzenie wyborców na 22 sierpnia. Inicjatywa ta wyszła z kręgu polityków sympatyzujących z Franciszkiem Smolką, określanych często jako „federaliści". Krytykowali oni działania Centralnego Komitetu Przedwyborczego w którym, ich zdaniem, zdobyli przewagę zwolennicy Ziemiałkowskiego[28]. Próba ta zakończyła się jednak niepowodzeniem. Niewielu wyborców pojawiło się na zgromadzieniu 22 sierpnia, a wśród obecnych zdecydowaną przewagę mieli zwolennicy współpracy z Centralnym Komitetem Przedwyborczym. Nie zyskał poparcia projekt Juliusza Popiela, aby we Lwowie zorganizować miejski komitet wyborczy całkowicie niezależny od Centralnego Komitetu Przedwyborczego, który – zdaniem pomysłodawcy – wykazywał się

---

[25] К. Левицький, *Історія політичної думки галицьких українців 1848–1914: На підставі споминів*, Львів 1926, s. 135–137; R. Manekin, *Politics…*, dz. cyt., s. 111–117; A. V. Wendland, *Die Russophilen in Galizien. Ukrainische Konservative zwischen Österreich und Rußland 1848–1915*, Wien 2001, s. 322–326.

[26] List S. Smarzewskiego do L. Chrzanowskiego z 28 VII 1873 r., Bibl. PAU i PAN, rkps 7898.

[27] J. Zdrada, *Wybory…*, dz. cyt., s. 71.

[28] W grupie wydelegowanej przez Centralny Komitet Przedwyborczy do organizacji komitetu miejskiego we Lwowie znalazło się 9 osób: M. Kabat, M. Madejski, F. Bałutowski, J. Kolischer, W. Dąbrowski, W. Gubrynowicz, F. Zucker, W. Zbyszewski, T. Romanowicz. Grupa „federalistów" próbująca działać samodzielnie liczyła 7 osób: K. Bleichschmidt, K. Wild, A. Halski, J. Molendziński, J. Popiel, M. Karcz, E. Milikowski (List S. Smarzewskiego do T. Romanowicza z 13 VIII 1873 r., Biblioteka Zakładu Narodowego im. Ossolińskich we Wrocławiu, rkps. 4575 III, k. 297–299, 301–304; „Dziennik Polski" nr 195 z 21 VIII 1873, nr 197 z 23 VIII 1873; „Gazeta Narodowa" nr 199 z 22 VIII 1873, nr 205 z 29 VIII 1873).

niewielką aktywnością. Skrytykowali go członkowie Centralnego Komitetu Marceli Madejski i Tadeusz Romanowicz. Nawołując do jedności zapewniali, że Centralny Komitet nie zamierza narzucać wyborcom lwowskim własnych kandydatów na posłów. Ostatecznie na wniosek Madejskiego uchwalono odroczyć zgromadzenie do czasu, gdy zostanie zwołane przez Centralny Komitet Przedwyborczy[29].

Walne zgromadzenie wyborców miasta Lwowa zwołano ponownie w dniu 8 września. Grupa osób, która je organizowała nie ograniczała się do członków Centralnego Komitetu Przedwyborczego, byli w niej także organizatorzy zgromadzenia w dniu 22 sierpnia[30]. Nie oznacza to, że wygasł ujawniony wcześniej konflikt. Na zgromadzeniu wyborców pojawiło się jedynie około 120 osób, a w dodatku większość z nich zachowywała się dość biernie. Inicjatywę przejęli członkowie Klubu Postępowego Polskiego i przewodzący im Tadeusz Romanowicz. To oni kolportowali wśród zebranych listę 150 osób, które miałyby stanowić komitet wyborczy dla Lwowa, chcieli też przystąpić natychmiat do wyboru takiego komitetu. Wniosek w tej sprawie został odrzucony, podobnie zresztą jak wnioski zgłaszane i popierane przez „federalistów", aby wybrać komisję mającą dopiero zająć się ułożeniem takiej listy. Ostatecznie zdecydowano powierzyć misję przygotowania listy osobom, które zwołały zgromadzenie. Była to porażka „federalistów" znajdujących się w tym gronie w mniejszości[31]. Zgromadzienie wyborców na którym wybrano komitet wyborczy dla miasta Lwowa tzw. Komitet Obszerniejszy odbyło się 14 września. Wybór nie wzbudził emocji, prasa odnotowała, że towarzyszyła mu „krótka", „czysto formalna" dyskusja.

---

[29] Na zgromadzeniu 22 VIII 1873 r. było obecnych zaledwie około 40 wyborców („Gazeta Narodowa" nr 201 z 24 VIII 1873).

[30] Grupa ta liczyła 12 osób, byli to: W. Dąbrowski, W. Gubrynowicz, M. Jekeles, K. Jaśkiewicz, J. Kolischer, M. Madejski, T. Romanowicz, J. Sermak, K. Wild, F. Zucker, W. Żaak, Z. Żółkiewski. Później do tego grona dołączył B. Goldman, zastępując według jednych źródeł K. Jaśkiewicza, według innych F. Zuckera („Dziennik Polski" nr 210 z 7 IX 1873, nr 215 z 14 IX 1873; „Gazeta Narodowa" nr 213 z 7 IX 1873, nr 214 z 10 IX 1873).

[31] Sprawozdanie dyrektora policji we Lwowie z 10 IX 1873 r. o przebiegu zgromadzenia wyborców 8 IX 1873 r., CDIA, f. 146, op. 10, spr. 3, k. 117–118; „Dziennik Polski" nr 211 z 10 IX 1873; „Gazeta Narodowa" nr 214 z 10 IX 1873; C. Brzoza, *Lwowskie…*, dz. cyt., s. 56–57. Działający we Lwowie od 1871 r. Klub Postępowy Polski skupiał działaczy demokratycznych, zwolenników pracy organicznej głównie młodszego pokolenia, wśród nich byli jednak także dawni współpracownicy F. Ziemiałkowskiego (szerzej na ten temat zob. Z. Fras, *Demokraci w życiu politycznym Galicji w latach 1848–1873*, Wrocław 1997, s. 217–219). To m. in. członkowie Klubu Postępowego Polskiego próbowali samodzielnie zorganizować komitet wyborczy w kwietniu 1873 r. Później krytykowali Centralny Komitet Przedwyborczy za bezczynność i inicjowali działania, które określano jako przeciwne „solidarności narodowej". W lipcu 1873 r. kilku działaczy Klubu Polstępowego Polskiego dokooptowano do Centralnego Komitetu Przedwyborczego we Lwowie, a T. Romanowicz został jednym z jego sekretarzy („Gazeta Narodowa" nr 93 z 17 IV 1873, nr 94 z 18 IV 1873, nr 150 z 25 VI 1873, nr 159 z 5 VII 1873; „Dziennik Polski" nr 140 z 17 VI 1873, nr 142 z 19 VI 1873, nr 143 z 20 VI 1873, nr 144 z 21 VI 1873, nr 147 z 25 VI 1873, nr 155 z 4 VII 1873; „Czas" nr 170 z 26 VII 1873).

Komitet Obszerniejszy liczył 150 członków, wśród nich znaleźli się przedstawiciele wszystkich narodowości zamieszkujących Lwów i różnych środowisk politycznych. Dominowali Polacy, ale obok nich byli także Rusini i Żydzi, w tym członkowie Centralnego Komitetu Wyborczego Żydów w Galicji[32]. Z pewnością nie wszyscy członkowie brali udział w pracach Komitetu Obszerniejszego, można wręcz wątpić czy wszyscy byli zainteresowani uczestnictwem w akcji wyborczej.

O tym kto rzeczywiście kierował wyborami we Lwowie zdecydowano na zebraniu Komitetu Obszerniejszego w dniu 21 września. Został wtedy wybrany liczący 30 osób Komitet Ściślejszy. Przy tej okazji znów doszło do starcia „federalistów" z politykami skupionymi wokół działaczy Klubu Postępowego Polskiego. „Federaliści", którym przewodził Karol Widman, wnioskowali, aby do Komitetu Ściślejszego mogły wejść osoby nienależące do Komitetu Obszerniejszego. Takie osoby znalazły się na liście kandydatów do Komitetu Ściślejszego przez nich popieranej. Wniosek ten upadł, a większość uczestników zebrania poparła konkurencyjną listę. W wybranym komitecie znaleźli się zarówno Polacy, jak i przedstawiciele Żydów i Rusinów. Po raz kolejny zwycięstwo odnieśli działacze Klubu Postępowego Polskiego i wspierająca ich grupa, niewątpliwie zyskali oni wyraźną przewagę w miejskim komitecie wyborczym. Pisząc o rezultatach zebrania Komitetu Obszerniejszego w dniu 21 września dyrektor policji we Lwowie stwierdzał: „[…] kierunek nadchodzących wyborów spoczywa w ręku ludzi umiarkowanych zasad i […] steru agitacji wyborczej nie zdoła już więcej owładnąć stronnictwo […], które należąc do obozu federalistycznego dotychczas decydowało przy wyborach poselskich we Lwowie". Sympatyzująca z „federalistami" „Gazeta Narodowa" pisała wprost, że w Komitecie Ściślejszym dominowali „przyjaciele i zwolennicy pana Ziemiałkowskiego"[33]. Komitet Ścislejszy ukonstytuował

---

[32] „Dziennik Polski" nr 216 z 16 IX 1873; „Gazeta Narodowa" nr 219 z 16 IX 1873. W numerze 216 „Dziennika Polskiego" opublikowano także listę członków komitetu. Spośród członków lwowskiego Komitetu Obszerniejszego do Centralnego Komitetu Wyborczego Żydów w Galicji należeli: J. Blumenfeld, E. Gall, J. Kolischer, M. Lazarus. Do Komitetu Obszerniejszego należał także J. Fried, który wcześniej wystąpił z Centralnego Komitetu Wyborczego Żydów w Galicji.

[33] Sprawozdanie dyrektora policji we Lwowie z 23 IX 1873 r. o przebiegu posiedzenia lwowskiego komitetu wyborczego 21 IX 1873 r., CDIA, f. 146, op. 10, spr. 4, k. 45–46; Sprawozdanie dyrektora policji we Lwowie na temat stowarzyszeń działających w mieście z 3 X 1873 r., CDIA, f. 146, op. 7, spr. 4053, k. 153–157; „Dziennik Polski" nr 222 z 23 IX 1873; „Gazeta Narodowa" nr 225 z 23 IX 1873; C. Brzoza, *Lwowskie…*, dz. cyt., s. 57. W skład komitetu ścislejszego wchodzili: F. Bałutowski, W. Baurowicz, K. Benoni, W. Dąbrowski, T. Gerstmann, B. Goldman, W. Gubrynowicz, K. Hoffmann, A. Janowicz, K. Jaśkiewicz, M. Jekeles, J. Kolischer, P. Kostecki, L. Łubiński, M. Madejski, ks. A. Mazurak, Z. Medweczky, F. Momocki, H. Rewakowicz, T. Romanowicz, J. Sermak, ks. Sembratowicz, A. Szuman, L. Szydłowski, J. Wieczyński, W. Żaak, A. Zgórski, F. Zucker, W. Żmurko, Z. Żółkiewski. Spośród nich do Klubu Postępowego Polskiego z pewnością należeli: K. Benoni, B. Goldman, K. Jaśkiewicz, L. Łubiński, H. Rewakowicz, T. Romanowicz, J. Sermak.

się 27 września, przewodniczącym wybrano Wacława Dąbrowskiego, a jego zastępcą Wincentego Żaaka. Obydwaj byli rzemieślnikami, od dawna zaangażowanymi politycznie przedstawicielami środowiska lwowskich demokratów. Dąbrowski był posłem do sejmu krajowego. Sekretarzami Komitetu Ściślejszego wybrano Alfreda Zgórskiego i Władysława Gubrynowicza[34]. Taki skład Komitetu Obszerniejszego i Ściślejszego mógł ułatwić działaczom Klubu Postępowego Polskiego podjęcie próby pogodzenia wszystkich grup aktywnych w mieście, skłaniali się bowiem ku takiemu rozwiązaniu[35]. Powodzenie tej próby nie zależało jednak, ani od Klubu Postępowego Polskiego, ani od członków komitetu miejskiego.

Pracy komitetów wyborczych towarzyszyły spekulacje, kto mógłby kandydować i wygrać wybory we Lwowie. Spośród Polaków wymieniano zazwyczaj dwa nazwiska Franciszka Smolki i Floriana Ziemiałkowskiego[36]. Polityków tych wiele łączyło w przeszłości, w 1873 r. byli skłóceni i związani z rywalizującymi obozami politycznymi. Smolka był zdecydowanym federalistą, zwolennikiem stworzenia silnej grupy opozycyjnej w Radzie Państwa, niechętnym jakiejkolwiek współpracy z rządem. Ziemiałkowski przeciwnie, uchodził za zwolennika porozumienia z rządem, stał na czele małej, lecz wpływowej, grupy polityków. Mógł także liczyć na poparcie innych sił, zwłaszcza we Lwowie, gdzie w latach 1871–1873 był prezydentem miasta. W kwietniu 1873 r. został mianowany ministrem bez teki w rządzie Adolpha Auersperga. Jednak tylko część polskich polityków cieszyła się z tej nominacji. Główni polscy kandydaci wywodzili się więc z kręgu demokratów, ale konflikt polityczny i ich konflikt osobisty od dawna dzielił to środowisko[37]. Rywalizacja między nimi, i grupami polityków ich popierającymi, wpływała na przebieg kampanii wyborczej nie tylko we Lwowie,

---

[34] „Dziennik Polski" nr 227 z 28 IX 1873.

[35] Dyrektor policji we Lwowie przedstawiając przebieg zgromadzienia wyborców w dniu 8 IX 1873 r. i działania członków Klubu Postępowego Polskiego pisał: „Co do przyszłych kandydatur na posłów do Rady Państwa we Lwowie odzywają się już teraz liczne głosy w łonie (Klubu Postępowego Polskiego. – *S. P.*) […] za poparciem wyboru Jego Ekscelencji pana Ministra dra Ziemiałkowskiego i dra Smolki z powodów, że tą kombinacją liczne frakcje polityczne i inne sprzeczne żywioły w mieście najłatwiej ze skutkiem pogodzić się dadzą" (Sprawozdanie dyrektora policji we Lwowie z 10 IX 1873 r. o przebiegu zgromadzenia wyborców 8 IX 1873 r., CDIA, f. 146, op. 10, spr. 3, k. 117–118).

[36] S. Smarzewski faktycznie kierujący w sierpniu 1873 r. polskim Centralnym Komitetem Przedwyborczym we Lwowie pisał do spełniającego podobną rolę w Krakowie L. Chrzanowskiego: „We Lwowie zapewne według logiki galicyjskiej przejdą Smolka i Ziemiałkowski" (List S. Smarzewskiego do L. Chrzanowskiego z 14 VIII 1873 r., Bibl. PAU i PAN, rkps 7898). Zob. też: List N. Sochanika do M. Zyblikiewicza z 13 X 1873 r., Bibl. PAU i PAN, rkps 7902.

[37] Z. Fras, *Od współpracy do rywalizacji – działalność polityczna Franciszka Smolki i Floriana Ziemiałkowskiego w okresie walki o autonomię Galicji (1860–1873)*, [w:] *Galicja i jej dziedzictwo*, t. 15: *Działalność wyzwoleńcza*, red. J. Hoff, Rzeszów 2001, s. 33–62; Z. Fras, *Florian Ziemiałkowski (1817–1900). Biografia polityczna*, Wrocław 1991, s. 137–166.

ale w całej Galicji. Jako kandydatów, których mógłby poprzeć komitet żydowski wymieniano Józefa Kolischera i… Floriana Ziemiałkowskiego[38]. Józef Kolischer był przedstawicielem wpływowej, spolonizowanej rodziny żydowskiej. Zarówno politycznie, jak i przez wspólne interesy był powiązany z Ziemiałkowskim i namiestnikiem Galicji Agenorem Gołuchowskim. Co ciekawe, był członkiem zarówno polskiego Centralnego Komitetu Przedwyborczego jak i Centralnego Komitetu Wyborczego Żydów w Galicji, należał też do miejskiego Komitetu Ściślejszego[39]. Wąski krąg poważnych kandydatów do godności poselskiej we Lwowie wskazuje, że istniała szansa na kompromis między grupami i środowiskami politycznymi dominującymi w mieście. Można jednak sądzić, że zmalała ona w praktyce do zera z chwilą zawarcia wspomnianego wcześniej porozumienia pomiędzy Centralnym Komitetem Wyborczym Żydów w Galicji a ruskim Centralnym Komitetem Przedwyborczym.

Proces wyłaniania kandydatów przez komitet miejski rozpoczął się już 28 września. W tym dniu zebrał się Komitet Ściślejszy i dyskutował nad zasadami, w tym także programowymi, którymi mianoby się kierować przy wyborze kandydatów na posłów. Ze względu na różnice poglądów ustalenie takich zasad okazało się niemożliwe. Uchwalono jedynie „życzenie, aby kandydaci stawili się osobiście przed wyborcami" i ułożono wstępną ich listę[40]. Została ona zweryfikowana na kolejnym zebraniu Komitetu Ściślejszego 2 października. Po rezygnacji części kandydatów, należących do Komitetu Ściślejszego, w wyniku tajnego głosowania komitet zdecydował o zaprezentowaniu wyborcom, aż 13 potencjalnych kandydatów. Walne zgromadzenie wyborców zwołano na 12 października[41]. Na liście kandydatów Komitetu Ściślejszego znaleźli się: Florian Ziemiałkowski, Franciszek Smolka, Wacław Dąbrowski, Michał Gnoiński, Aleksander Jasiński, Maurycy Kabat, Wiktor Zbyszewski, Julian Czerkawski, Henryk Schmitt, Maurycy Jekeles, Filip Zucker, Karol Benoni i Henryk Rewakowicz. Zwracano jednak uwagę, że liczą się właściwie tylko dwaj kandydaci Ziemiałkowski i Smolka. Inni zostali umieszczeni na liście „dla dekoracji", bądź mieli ambicje aby startować w wyborach, ale poza Lwowem. Udział w kampanii w stolicy Galicji miał im w tym pomóc. Umieszczenie na liście Jekelesa i Zuckera tłumaczono „taktem politycznym" i okazaniem „chęci utrzymania serdecznych stosunków z tą częścią Żydów, którzy pojmują obywatelskie obowiązki"[42]. Po zawarciu porozumienia pomiędzy

[38] „Gazeta Narodowa" nr 190 z 10 VIII 1873. Na początku października 1873 r. prasa wiedeńska, a za nią polska, poinformowała wręcz, że J. Kolischer jest oficjalnym kandydatem Centralnego Komitetu Wyborczego Żydów w Galicji. Nie potwierdzają tego inne źródła („Dziennik Polski" nr 229 z 2 X 1873; „Gazeta Narodowa" nr 233 z 2 X 1873).

[39] Z. Fras, *Florian Ziemialkowski…*, dz. cyt., s. 105, 124. „Dziennik Polski" donosił, że J. Kolischer po ukonstytuowaniu się Centralnego Komitetu Wyborczego Żydów w Galicji wystąpił z polskiego Centralnego Komitetu Przedwyborczego („Dziennik Polski" nr 128 z 31 V 1873), poźniej jednak wymieniał go regularnie jako członka komitetu polskiego.

[40] „Dziennik Polski" nr 228 z 1 X 1873; „Gazeta Narodowa" nr 236 z 5 X 1873.

[41] „Dziennik Polski" nr 230 z 3 X 1873.

[42] „Gazeta Narodowa" nr 242 z 12 X 1873, nr 243 z 14 X 1873. F. Zucker i M. Jekeles byli znani m. in. z zaangażowania w polską działalność niepodleglościową i dzialalność na rzecz

Centralnym Komitetem Wyborczym Żydów w Galicji a ruskim Centralnym Komitetem Przedwyborczym, zdominowanemu przez Polaków komitetowi miejskiemu pozostało jedynie podjąć starania o przejęcie głosów części wyborców żydowskich. Mogło temu służyć nie tylko wystawienie jako kandydata Jekelesa lub Zuckera, ale i Ziemiałkowskiego. Nie wszyscy ze zgłoszonych kandydatów zaprezentowali się wyborcom podczas zgromadzenia w dniu 12 października. Jak zapowiadano, większość zrezygnowała z kandydowania. Na zgromadzeniu wyborców nie było także jednego z głównych kandydatów – Ziemiałkowskiego. W przesłanym liście usprawiedliwiał się obowiązkami ministerialnymi i wyrażał chęć kandydowania. Bliskie mu poglądy prezentowali inni mówcy: Kabat i Rewakowicz. Smolka wystąpił osobiście[43]. Ostatecznie gotowość ubiegania się o mandaty poselskie we Lwowie wyraziło cztery osoby, Ziemiałkowski i związany z nim Kabat oraz zaliczani go grupy „federalistów" Smolka i Schmitt. Spośród nich komitet miejski wyłonił dwóch kandydatów. Najpierw, 15 października, zebrał się Komitet Ściślejszy, który w tajnym głosowaniu zdecydował o zarekomendowaniu Ziemiałkowskiego i Smolki. Pierwszy uzyskał poparcie wszystkich obecnych członków Komitetu Ściślejszego, drugi trzech czwartych, pozostali kandydaci nie zyskali odpowiedniej liczby głosów. Kandydatury Ziemiałkowskiego i Smolki zostały przedstawione 18 października Komitetowi Obszerniejszemu, ten – po dyskusji i głosowaniu – zaakceptował je. Obydwie kandydatury były prezentowane na zwołanych 20 października w poszczególnych dzielnicach miasta zgromadzeniach przedwyborczych. Tam również zyskały poparcie[44].

Wysunięcie przez miejski komitet wyborczy we Lwowie jako kandydatów do Rady Państwa Ziemiałkowskiego i Smolki – polityków, którzy odmiennie widzieli rolę posłów polskich w Radzie Państwa – tylko z pozoru było nielogiczne. Działanie takie było podyktowane chęcią doprowadzenia do kompromisu między grupami i środowiskami politycznymi aktywnymi w mieście. Po załamaniu się rozmów między politykami polskimi i żydowskimi oraz po zawarciu porozumienia między politykami ruskimi i żydowskimi w praktyce chodziło już tylko o kompromis między różniącymi się politykami polskimi. Zabiegającym o kompromis politykom z kręgów demokratycznych zależało także na utrzymaniu przez demokratów dotychczasowej dominującej pozycji w mieście. Ziemiałkowski i Smolka należeli nadal do przywódców tego środowiska i byli bardzo popularni we Lwowie. Rywalizacja między nimi mogła przynieść fatalne

asymilacji Żydów w Galicji, zob. np.: K. Kopff-Muszyńska, *„Ob Deutsch oder Polnisch" – Przyczynek do badań nad asymilacją Żydów we Lwowie w latach 1840–1892*, [w:] *The Jews in Poland*, vol. I, ed. by A. K. Paluch, Cracow 1992, s. 193 i n.

[43] „Dziennik Polski" nr 239 z 14 X 1873; „Gazeta Narodowa" nr 243 z 14 X 1873, nr 244 z 15 X 1873; C. Brzoza, *Lwowskie…*, dz. cyt., s. 57.

[44] „Dziennik Polski" nr 242 z 17 X 1873, nr 245 z 21 X 1873, nr 246 z 22 X 1873, nr 247 z 23 X 1873; „Gazeta Narodowa" nr 249 z 21 X 1873, nr 250 z 22 X 1873. Komitet Ściślejszy brał przy głosowaniu pod uwagę pięć osób: F. Ziemiałkowskiego, F. Smolkę, M. Kabata, H. Schmitta, J. Czerkawskiego. Tyle wyraziło chęć kandydowania, bądź „wyraźnie" nie zrezygnowało. J. Czerkawskiego nie było na zgromadzeniu wyborców, nie przysłał też listu jak inni nieobecni.

skutki, wskazywały na to wcześniejsze doświadczenia[45]. Wystawienie kandydatur Smolki i Ziemiałkowskiego dawało także możliwość pozyskania nie tylko polskich wyborców. Smolka reprezentował grupę „federalistów", która czyniła starania aby przed wyborami doprowadzić do porozumienia z częścią polityków ruskich i aby znaleźli się oni na polskich listach wyborczych, co częściowo udało się zrealizować. Grupa popierająca Ziemiałkowskiego opowiadała się za szukaniem porozumienia z politykami żydowskimi. Sam Ziemiałkowski cieszył się sympatią wyborców żydowskich, a objęcie przez niego funkcji ministra także mogło mu zjednać głosy wyborców „wiernokonstytucyjnych"[46].

Centralny Komitet Wyborczy Żydów w Galicji ogłosił nazwiska swoich kandydatów we Lwowie zaledwie na dwa dni przed wyborami. Ponoć było to zamierzone działanie, kandydaci komitetu w innych miastach byli bowiem znani wcześniej. Na dzień 21 października zwołano zgromadzenie wyborców we Lwowie w którym wzięli udział głównie wyborcy żydowscy. Oprócz nich był na nim obecny polityk ruski Ambroży Janowski (Amwrosij Janowśkyj), jak można się domyślać reprezentujący ruski Centralny Komitet Przedwyborczy, i niewielka grupa kupców i przemysłowców lwowskich z Józefem Breuerem na czele. Breuer był prezydentem lwowskiej Izby Przemysłowo-Handlowej i kandydował do Rady Państwa z kurii izb przemysłowo-handlowych (II). Zabiegał o wybór przez izbę lwowską i zapewne starał się o poparcie wyborców żydowskich stanowiących znaczną część jej członków[47]. Po przemówieniach, w których między innymi przypomniano rokowania z polskim komitetem wyborczym, ogłoszono poparcie dla kandydatury Ziemiałkowskiego i adwokata Filipa Manscha, członka władz Centralnego Komitetu Wyborczego Żydów

[45] Popierający F. Ziemiałkowskiego „Dzienik Polski" pisał wprost: „Wybór […] Smolki ma mieć znaczenie opozycyjne, a oprócz tego *dać wyraz konieczności zjednoczenia wszystkich frakcji postępowych pod jednym sztandarem* (podkreślenie oryginalne. – *S. P.*), by nie dozwolić dalej wichrzyć partii wstecznej, która na taką hańbę wystawiła kraj przy wyborach teraźniejszych" („Dziennik Polski" nr 245 z 21 X 1873). Krytyczne opinie na temat Centralnego Komitetu Przedwyborczego we Lwowie i części osób w nim działających „Dziennik Polski" wyrażał wielokrotnie.

[46] S. Pijaj, *Posłowie ruscy w parlamencie wiedeńskim w latach 1848–1879*, [w:] *Ukraińskie tradycje parlamentarne, XIX–XXI wiek*, pod red. J. Moklaka, Kraków 2006, s. 119–121; S. Pijaj, *Kandydatura Floriana Ziemiałkowskiego w wyborach do Rady Państwa w 1873 r.*, [w:] *Galicja–Polska–Europa. Pamięci Zbigniewa Frasa*, pod red. S. Ciesielskiego, K. Ruchniewicza, Toruń 2008, s. 65–67.

[47] Zgodnie z ordynacją izby przemysłowo-handlowe wybierały w Galicji 3 posłów, w tym Izba Przemysłowo-Handlowa we Lwowie 1. Lista uprawnionych do głosowania członków lwowskiej Izby Przemysłowo-Handlowej, zob. CDIA, f. 146, op. 10, spr. 4, k. 12–14. J. Breuer był Niemcem urodzonym na Śląsku austriackim i w latach 20. XIX w. osiadłym we Lwowie. Związał się z tamtejszym polskim środowiskiem i angażował m. in. we wspieranie polskiej działalności niepodległościowej (M. Tyrowicz, *Breuer Józef (1808–1877)*, [w:] *Polski Słownik Biograficzny*, t. II, Kraków 1936, s. 428–429). W dniu 27 X 1873 r. został wybrany do Rady Państwa przez członków lwowskiej Izby Przemysłowo-Handlowej.

w Galicji. O Ziemiałkowskim wyrażano się bardzo ciepło[48]. Sprawdziły się zatem kalkulacje tych, którzy liczyli, że kandydatura Ziemiałkowskiego może zyskać szerokie poparcie. Kandydatura Manscha została uznana przez „Dziennik Polski" za na tyle poważną, aby skierować do wyborców apel o jedność. W opinii tego dziennika brak jedności mógł grozić rozbiciem głosów i koniecznością ponownego głosowania[49].

Apel ten był ważny także i dlatego, że w przededniu wyborów zaczęły przybierać na sile głosy krytykujące kandydaturę Ziemiałkowskiego. Wychodziły one z kręgu „federalistów". Niewątpliwie ich faktycznym powodem była niechęć do Ziemiałkowskiego i jego polityki, ale przeciw ministrowi używano również innych, bardziej racjonalnych, argumentów. Ziemiałkowski ubiegał się o mandat do Rady Państwa nie tylko we Lwowie, lecz także w okręgu wyborczym IV kurii Biała–Żywiec. Wybory posłów IV kurii odbywały się w dniu 17 października. Ziemiałkowski został wybrany posłem i wiadomo było, że w przypadku wyboru we Lwowie będzie musiał zrezygnować z któregoś z mandatów. Sugerowano, że dla uniknięcia powtórnych wyborów we Lwowie właściwym byłoby, aby jeszcze przed wyborami zrezygnował z kandydowania w stolicy Galicji, zamiast niego winno się wskazać innego kandydata. Minister nie zamierzał jednak rezygnować, nadal mógł też liczyć na poparcie komitetu miejskiego. Można sądzić, że o takiej postawie decydowała przede wszystkim chęć przyciągnięcia wyborców żydowskich, w tym czasie Centralny Komitet Wyborczy Żydów w Galicji nie ogłosił jeszcze kogo będzie popierał[50]. Krytycy kandydatury Ziemiałkowskiego rozpoczęli akcję przeciw niemu. Oskarżano ich o to już podczas zebrania komitetu obszerniejszego w dniu 18 października. Jednak dopiero 19 października odbyło się zebranie siedemnastu „niezawisłych wyborców", które zdecydowało o popieraniu kandydatur Smolki i Juliana Czerkawskiego, znanego lwowskiego lekarza określającego się jako Rusin. W dniu wyborów „niezawiśli wyborcy" rozlepili w mieście plakaty zachęcające do głosowania na nich[51]. Wydaje

---

[48] Sprawozdanie dyrektora policji we Lwowie z 22 X 1873 r. o przebiegu zgromadzenia wyborców we Lwowie w dniu 21 X 1873 r., CDIA, f. 146, op. 10, spr. 7, k. 98–101. F. Mansch był wymieniany jako ewentualny kandydat komitetu żydowskiego w wyborach do Rady Państwa już w początku października, ale bez wskazania okręgu w którym mógłby startować („Dziennik Lwowski" nr 229 z 2 X 1873; „Gazeta Narodowa" nr 233 z 2 X 1873).

[49] „Dziennik Polski" nr 247 z 23 X 1873.

[50] Opinie na temat konieczności zastąpienia F. Ziemiałkowskiego innym kandydatem wyrażano już na posiedzeniu Komitetu Obszerniejszego 18 X 1873 r. („Gazeta Narodowa" nr 249 z 21 X 1873). Kandydaturę F. Ziemiałkowskiego w okręgu IV kurii Biała–Żywiec postawiono z podobnych powodów jak we Lwowie. Chodziło o pozyskanie wyborców, którzy mogli głosować na kandydata „wiernokonstytucyjnego", w tym wypadku głównie miejscowych Niemców (S. Pijaj, *Kandydatura…*, dz. cyt., s. 68–71).

[51] „Niezawiśli wyborcy" mieli wywodzić się głównie spośród mieszczaństwa lwowskiego. Niewątpliwie należeli oni do grupy „federalistów", oprócz J. Czerkawskiego mieli oni rozważać poparcie kandydatury księcia J. Czartoryskiego i polityka ruskiego księdza S. Kaczały („Gazeta Narodowa" nr 249 z 21 X 1873, nr 250 z 22 X 1873, nr 251 z 23 X 1873, nr 254 z 26 X 1873;

się, że akcja ta skłoniła do działania grupę zwolenników Ziemiałkowskiego. Ich aktywność była skiegowana przeciw Smolce. W związku z tym część polskich wyborców zdecydowała się oddać głos na adwokata i profesora uniwersytetu lwowskiego Maurycego Kabata, znanego jako bliski współpracownik Ziemiałkowskiego[52].

Wybory z kurii miast odbyły się w dniu 23 października. We Lwowie nie było niespodzianek. Najwięcej głosów uzyskał Ziemiałkowski (2 404), drugi w kolejności był Smolka (1 965) i oni zdobyli mandaty, Mansch był trzeci (799). Podziałom w obozie polskim należy zawdzięczać, że sporo głosów zdobyli także inni kandydaci, Czerkawski (417) i Kabat (113). Niewiele głosów oddano na kierującego ruskim Centralnym Komitetem Przedwyborczym księdza Teofila Pawlikowa (Teofil Pawłykiw) (71) oraz stojącego na czele frakcji polityków ruskich wykazujących w tym czasie sympatie federalistyczne i skłonnych do współpracy z Polakami księdza Stefana Kaczałę (Stepan Kaczała) (21)[53]. Prawdopodobnie w ogóle nie prowadzili oni we Lwowie kampanii wyborczej.

Wydarzenia mające miejsce podczas lwowskich wyborów do Rady Państwa w 1873 r. są odbiciem konfliktów politycznych istniejących w przedlitawskiej części monarchii habsburskiej między obozami federalistów i centralistów. W przypadku wielu krajów Przedlitawii podziały polityczne nakładały się na narodowe, można twierdzić, że tak było także w przypadku Galicji. Byłoby to jednak pewne uproszczenie. Wybory lwowskie pokazują bowiem, że wśród polityków każdej z grup narodowych zamieszkujących Galicję istniały jeśli nie różnice, to przynajmniej wątpliwości jaką drogę należy wybrać. Wydaje się, że najbardziej konsekwentni byli Polacy, mimo różnic zachowali w zasadzie jedność w czasie wyborów. W Radzie Państwa Koło Polskie zrzeszające prawie wszystkich wybranych w 1873 r. Polaków znalazło się w opozycji, wstrząsały nim jednak konflikty wewnętrzne, których zapowiedzią była między innymi rywalizacja między politykami polskimi podczas wyborów we Lwowie. Faktycznie podzieleni byli natomiast Żydzi i Rusini. Działacze będący reprezentantami głównych nurtów politycznych wśród galicyjskich Żydów i Rusinów wspierający centralistów zawarli sojusz, motywacje ich były jednak różne. Należy także pamiętać, że część polityków żydowskich i ruskich związana była z obozem federalistów i w rezultacie znalazła się na listach kandydatów do Rady Państwa tworzonych przez polskie komitety wyborcze. Istnienie podziałów wśród Żydów i Rusinów pokazuje choćby skład Komitetu Obszerniejszego i Ściślejszego we Lwowie.

„Dziennik Polski" nr 245 z 21 X 1873, nr 246 z 22 X 1873, nr 247 z 23 X 1873, nr 248 z 24 X 1873, nr 249 z 25 X 1873, nr 251 z 28 X 1873). J. Czerkawskiego należałoby zapewne zaliczyć do grupy *gente Rutheni natione Poloni* (S. Pijaj, *Posłowie…*, dz. cyt., s. 122–123).

[52] „Dziennik Polski" nr 248 z 24 X 1873. „Dziennik Polski" wielokrotnie wcześniej pisał krytycznie o F. Smolce i pozytywnie o M. Kabacie, zob. np.: „Dziennik Polski" nr 241 z 16 X 1873, nr 246 z 22 X 1873.

[53] „Gazeta Lwowska" nr 245 z 24 X 1873; C. Brzoza, *Lwowskie…*, dz. cyt., s. 58.

Lwowskie wybory 1873 r. przyczyniły się do wzmocnienia konfliktów politycznych i narodowych w samym mieście. Widać to było wyraźnie w styczniu 1874 r., gdy wybierano następcę Ziemiałkowskiego, który ostatecznie zrezygnował z mandatu lwowskiego. Kampania wyborcza była wtedy brutalna, pojawił się w niej także wątek narodowy.

Kampanią podczas wyborów uzupełniajacych starał się kierować komitet miejski powołany we wrześniu 1873 r., który dążył „do wyboru posła należącego do stronnictwa dra Ziemiałkowskiego”[54]. Wybór kandydatów odbywał się zgodnie z procedurami obowiązującymi w 1873 r. Komitet Ściślejszy ułożył listę potencjalnych kandydatów i przedstawił ją na zgromadzeniu wyborców 13 stycznia. Spośród 6 zgłoszonych gotowość kandydowania zadeklarowało 2, Wiktor Zbyszewski znany ze współpracy z Ziemiałkowskim prezes Klubu Postępowego Polskiego i krakowski lekarz Jonatan Warszauer. Warschauer był przedstawicielem spolonizowanych Żydów postępowych, politycznie był związany ze środowiskiem krakowskich demokratów[55]. Obydwaj kandydaci mieli zbliżone poglądy polityczne. W czasie zgromadzenia wyborców zgłoszono jeszcze kandydaturę Juliana Czerkawskiego, została ona jednak odrzucona przez Komitet Ściślejszy na posiedzeniu 15 stycznia. Po głosowaniu zdecydował on zarekomendować kandydaturę Zbyszewskiego. Sytuacja zmieniła się podczas obrad Komitetu Obszerniejszego 17 stycznia. Po burzliwej debacie, w trakcie której znów postawiono kandydaturę Czerkawskiego, Komitet Obszerniejszy wyraźną większością głosów zdecydował, że to on będzie kandydatem. Decyzję tę dotychczasowe kierownictwo komitetu uznało za wotum nieufności i ustąpiło. Wybrano nowe prezydium składające się z „federalistów”, przewodniczącym został Karol Wild, a sekretarzami Juliusz Popiel i polityk ruski Anatol Wachnianin (Anatol Wachnianyn)[56]. Przegrani nie zrezygnowali z popierania kandydatury Zbyszewskiego i rozpoczęli własną kampanię występując jako „mniejszość” komitetu lub „grono właścicieli realności, przemysłowców i rękodzielników”, szukali też wsparcia u wyborców żydowskich. To spowodowało, że Zbyszewskiego oskarżano o zerwanie „solidarności” i przedstawiano jako kandydata stowarzyszenia „Szomer Izrael” i Klubu Postępowego Polskiego. Wybory przedstawiano jako starcie między „niezawisłymi wyborcami polskimi” reprezentującymi faktycznie „ludność pojmującą miejscowe stosunki i pragnąca dobra kraju, ludność polsko-ruską” a „ogółem żydowskich wyborców, popieranych przez

[54] Sprawozdanie dyrektora policji we Lwowie z 19 XII 1873 r. o przebiegu zgromadzenia wyborców lwowskich 18 XII 1873 r., CDIA, f. 146, op. 10, spr. 11, k. 111–112; „Gazeta Narodowa” nr 300 z 20 XII 1873.

[55] J. Warszauer starał się o mandat posła do Rady Państwa w 1873 r. w Krakowie, przegrał wtedy rywalizację pokonany w drugiej turze przez L. Chrzanowskiego. Można się domyślać, że to politycy polscy z Krakowa zasugerowali jego kandydaturę (H. Kozińska-Witt, *Die Krakauer…*, dz. cyt., s. 174–182; A. Żbikowski, *Żydzi krakowscy i ich gmina w latach 1869–1919*, Warszawa 1995, s. 62; J. Zdrada, *Galicyjskie…*, dz. cyt., s. 249).

[56] „Dziennik Polski” nr 9 z 13 I 1874, nr 12 z 16 I 1874; „Gazeta Narodowa” nr 11 z 15 I 1874, nr 12 z 16 I 1874, nr 13 z 17 I 1874, „Dodatek do nr 15 Gazety Narodowej” z 20 I 1874.

członków klubu postępowego", szukającym wsparcia u Niemców. W tego typu agitacji celowała „Gazeta Narodowa" zdecydowanie popierająca Czerkawskiego, który wygrał wybory[57].

„Gazeta Narodowa" już wcześniej publikowała artykuły atakujące nie tylko stowarzyszenie „Szomer Izrael" i jego zwolenników opowiadających się za współpracą z centralistami, ale wprost Żydów i ich działalność, także na polach innych niż polityczne. Spotkało się to z krytyką innych polskich dzienników w Galicji. Przyczyniło się jednak do wzrostu napięć w stosunkach polsko-żydowskich[58]. Niewątpliwie i część przedstawicieli społeczności żydowskiej we Lwowie czuła się za ten stan odpowiedzialna. Wpłynęło to zapewne na zmianę postawy stowarzyszenia „Szomer Izrael", które parę miesięcy później kierowane już przez nowe władze zaczęło zmieniać swą politykę i unikać wystąpień mogących być odebranymi jako antypolskie[59]. O zmianie tej polityki zadecydowała jednak, jak można sadzić, przede wszystkim porażka kandydatów Centralnego Komitetu Wyborczego Żydów w Galicji w wyborach 1873 r. Strategia działaczy „Szomer Izrael" dominujących w żydowskim komitecie wyborczym okazała się błędna, nie przyniósł spodziewanych efektów sojusz z ruskim Centralnym Komitetem Przedwyborczym. Komitet żydowski, oprócz Ziemiałkowskiego, popierał jeszcze 8 kandydatów, mandaty do Rady Państwa uzyskało zaledwie 3[60].

---

[57] Zob. np.: „Gazeta Narodowa" nr 15 z 20 I 1874, nr 17 z 22 I 1874, „Dodatek do nr 15 Gazety Narodowej" z 20 I 1874; C. Brzoza, *Lwowskie…*, dz. cyt., s. 58–59; H. Kozińska-Witt, *Die Krakauer…*, dz. cyt., s. 277–278. Zaangażowanie „Gazety Narodowej" i jej redaktora naczelnego J. Dobrzańskiego było bardzo widoczne. Sympatyzujący z federalistami wiedeński „Vaterland" pisał nawet o sukcesie „partii Dobrzańskiego" na posiedzeniu Komitetu Obszerniejszego w dniu 17 I 1874 r. („Vaterland" nr 18 z 18 I 1874).

[58] Szerzej na ten temat zob. H. Kozińska-Witt, *Die Krakauer…*, dz. cyt., s. 278–280; R. Manekin, *Politics…*, dz. cyt., s. 107–109. Warto zwrócić uwagę, że „Dziennik Polski", zajmujący wobec Żydów inne stanowisko niż „Gazeta Narodowa" i krytykujący ją, nie zawahał się użyć argumentu pochodzenia atakując J. Czerkawskiego po jego wyborze do Rady Państwa (S. Pijaj, *Posłowie…*, dz. cyt., s. 122–123).

[59] W styczniu 1875 r. zastępca dyrektora policji we Lwowie pisał: „Stowarzyszenie „Szomer Izrael" weszło od początku ubiegłego kwartału pod obecnym nowym kierownictwem na inną jak dawniej drogę, starając się odtąd nie tylko unikać wszelkich manifestacji drażniących narodowość polską, ale nadto usiłując zatrzeć oburzenie i niechęć, jakie wywołało w większej części ludności chrześcijańskiej dawniejszym swoim zachowaniem" (Sprawozdanie zastępcy dyrektora policji we Lwowie z 9 I 1875 r. o działalności stowarzyszeń lwowskich, CDIA, f. 146, op. 7, spr. 4101, k. 4–7).

[60] H. Kozińska-Witt, *Die Krakauer…*, dz. cyt., s. 275–276; S. R. Landau, *Der Polenklub…*, dz. cyt., s. 8; R. Manekin, *Politics…*, dz. cyt., s. 117. W zestawieniach kandydatów Centralnego Komitetu Żydów w Galicji na ogół pomija się F. Manscha, wynika to zapewne z faktu, że kandydatura ta została ogłoszona tuż przed wyborami. Czwartym posłem żydowskim wybranym we wschodniej części Galicji był N. Kallir. Wybrała go brodzka Izba Przemysłowo-Handlowa, której był prezesem.

ВІСНИК ЛЬВІВ. УН-ТУ *VISNYK LVIV UNIV.*
Сер. істор. 2012. Спец. вип. С. 115–128. *Ser. Histor. 2012. Special issue. P. 115–128.*

УДК 929 (477.83–25) Степан Федак

Олександра СТАСЮК
Львів

Степан Федак: штрихи до портрета львівського адвоката і громадського діяча

Степан Федак (1861–1937) – український громадський діяч, адвокат, засновник та керівник ряду українських економічних інституцій у Львові. Був прихильником концепції "органічної праці", уникав прямої політичної діяльності. Натомість син та доньки С. Федака були тісно пов'язані із середовищем українських націоналістів.

Ключові слова: С. Федак, львівські адвокати, товариство "Дністер".

Історія часто чинить несправедливо в стосунку до людей, які її творять. Скрупульозно фіксуючи імена диктаторів, вона викреслює або на довгі десятиліття піддає забуттю осіб, чиє життя було суцільною жертвою громадсько-корисній справі. На жаль, до несправедливо забутих постатей належить і Степан Іванович Федак – український громадсько-політичний діяч, адвокат, засновник, керівник і активний учасник низки українських економічних, наукових, культурних та просвітницьких інституцій. Чому до сьогодні про нього не написано жодної фундаментальної розвідки – залишається загадкою, адже плідна праця, меценатська діяльність та яскрава життєва харизма поставили С. Федака в число найвідоміших галицьких діячів кінця XIX – початку XX ст. В ті часи у Львові не було людини, яка б не знала Степана Федака, не хотіла б з ним потоваришувати чи навіть породичатися: "Хто з львів'ян не пам'ятає похилої постаті, що йшла Ринком, чи Руською до або з "Дністра". Середнього зросту, з повним здоровим обличчям, з "цвікером", що чомусь криво сидів на носі. Це Степан Федак, адвокат і директор "Дністра". Вічно чимось зааферований, вічно спішився…", – згадували про нього сучасники[1]. Заклопотаність справами та раптова смерть не залишили адвокатові часу на впорядкування архіву, написання спогадів тощо, а може, він зумисне цього не робив, полишаючи свої діла на суд історикам?

Степан Федак народився 9 січня 1861 р. у Перемишлі. Його батько Іван (1834–1871 рр.) був сином одного з перших українських адвокатів Василя Федака і працював дякоучителем у Перемишлі та Яворові. Він помер, коли Степанові

[1] *Купчинський Р.* Спогади про сучасників // Ї. Незалежний культорологічний часопис (Львів). 2004. № 6. С. 44.

© *Стасюк О., 2012*

ледь виповнилося 10 років. Після смерті чоловіка вдова із сином переїхали до Львова, де проминула решта життя майбутнього адвоката. Рано осиротівши, він наполегливо вчиться з метою пробити собі шлях у житті. Здобута в Яворові початкова освіта забезпечила хлопцеві можливість вступу до бурси при Ставропігійському інституті, де він опанував дяківське ремесло та досконало оволодів мистецтвом церковного співу. Того ж, 1874 року, вступив до Львівської академічної гімназії, яку закінчив 1878 р. з відзнакою, ставши одним із перших випускників цього навчального закладу. Саме тут під впливом директора о. Василя Ільницького, який доклав максимум зусиль для повної українізації гімназії, та відомих професорів і громадсько-політичних діячів І. Верхратського, А. Вахнянина, Ю. Романчука, отця-катехита І. Гушалевича сформувалися перші національно-світоглядні переконання хлопця. Федак-гімназист відзначався наполегливістю у навчанні та надзвичайно товариською вдачею, виявляв організаторські та неабиякі мистецькі здібності. У старших класах керував студентським хором, був членом гуртка, що популяризував твори українських письменників[2]. По закінченні гімназії довго не поривав з нею зв'язків, відвідуючи різноманітні шкільні урочистості як сеньйор закладу, спонсор і наставник молоді.

Маючи ґрунтовні знання за середню школу, сімнадцятилітній С. Федак легко вступив до Львівського університету на юридичний факультет (1878–1882), де слухав лекції проф. Е. Буля, який читав німецьке право, д-ра О. Огоновського та д-ра І. Добрянського, що викладали цивільне та кримінальне право. Останні два предмети викладались українською мовою, що мало величезний вплив на формування національної свідомості студентів-українців.

У 1881 р. він разом з К. Левицьким, А. Чайковським і Є. Олесницьким приступив до організації першого професійного об'єднання українських юристів "Кружок правників", що діяв під протекцією проф. О. Огоновського при студентському об'єднанні "Дружній лихвар". Майбутні юристи збирали фахову літературу, виступали з лекціями перед студентами юридичного факультету, а також активно втручались у громадсько-політичне життя краю. Масштабність та далекосяжність завдань, які ставили перед собою члени гуртка, окреслив у своїх спогадах К. Левицький: "…у Львові заснували ми наш "Кружок Правників" для фахового образування студентів правників, як також підготовлення їх до ширшого і глибшого завдання: оборони прав українського народу. Отсе був зв'язок нашої провідної політичної думки, що політику мають взяти у свої руки наші незалежні люде, – значить українські адвокати"[3]. Незважаючи на завантаженість навчанням і громадською працею, С. Федак не полишає своїх мистецьких уподобань: співає у польському хорі "Лютня", без участі якого не обходилися жодні університетські чи міські урочистості.

---

[2] *Шах С.* Львів – місто моєї молодости. Часть III: Цісарсько-Королівська Академічна Гімназія. Мюнхен, 1956. С. 32.

[3] *Чуйко І.* Євген Олесницький: сторінки життєпису. Тернопіль, 2005. С. 23, 25–29, 89–97.

На насичені подіями та враженнями студентські роки Степана Федака припадає формування його політичного світогляду. У перші роки навчання в університеті він належав до Академічного гуртка, де панували москвофільські погляди. Однак під впливом визначних ідеологів народовського руху В. Навроцького та О. Барвінського юнак переходить на українофільські позиції. Значний вплив на подальше формування світогляду студента мало знайомство з діяльністю І. Франка та старшими студентами-правниками К. Левицьким, Є. Олесницьким, Т. Кормошем та ін. Відтоді добро загальноукраїнської справи стає визначальним моментом життєвого шляху С. Федака.

Після завершення навчання Степан Федак доволі швидко став успішним адвокатом, відкрив у Львові власне бюро та охоче допомагав молодим правникам оволодівати професією. Зокрема, у його канцелярії наприкінці 1880-х років проходив практику майбутній президент Української Національної Ради часів ЗУНР Євген Петрушевич[4]. У 1889 р. С. Федак – разом зі студентськими товаришами К. Левицьким, Є. Олесницьким, М. Шухевичем, О. Огоновським, А. Горбачевським – започаткував видання першого в Галичині українського правничо-фахового журналу "Часопись правнича", що значно долучився до пропаґанди юридичних знань. У вступній статті до першого номера журналу зазначалося, що видання є першою спробою наукових можливостей в галузі правознавства та розробки правничої термінології. Публікація статей українською мовою робила видання доступним для галицьких українців та сприяла підвищенню їх національної свідомості. Незважаючи на брак дописувачів, фінансові та поліграфічні труднощі, видання до 1892 р. щомісяця виходило на 16 сторінках. Із 1892 р. журнал з'являвся раз у квартал як друкований орган історично-філософської секції Наукового товариства імені Шевченка (НТШ).

На початку 1890-х років Степан Федак активно включився у громадсько-господарське життя Східної Галичини, що йшло в руслі реалізації популярного серед народовців гасла "органічної праці". Брав участь у економічній діяльності "Просвіти", а також інших українських наукових та громадських товариств і організацій. Через брак професійних аґрономів та економістів серед українців адвокати змушені були також очолити працю з економічної розбудови села. Будучи одним із засновників і провідних діячів українських кооперативних та кредитно-фінансових установ у Галичині, Степан Федак забезпечував фінансову незалежність кооперативного руху, сприяв розвитку української аґрарної економічної думки. Значну частину організованих ним економічних товариств і фінансових установ він очолював сам: "Народна торгівля", "Крайовий союз кредитовий" (пізніше "Центробанк"), "Українська щадниця" в Перемишлі, член-засновник Товариства взаємних забезпечень "Дністер" (з 1909 р. – головний

[4] Літопис нескореної України / За ред. Я. Ляльки. Львів, 2007. Кн. 5. С. 1032.

директор), “Земельний банк гіпотечний”, Товариство взаємних забезпечень на життя і ренти (пенсії) “Карпатія”, віце-президент (з 1913 р.) Крайового банку (пізніше – Банк господарства крайового)[5] та ін.

На цих посадах Степан Федак зарекомендував себе як фаховий та ощадливий фінансист. Дехто з найближчого оточення вважав його скупим через те, як неохоче адвокат розставався з грошима, хоча йшлося передовсім про державні та громадські кошти. Саме “скупість” Федака-банкіра дозволила українській громаді заощадити гроші для реалізації численних культурних, просвітницьких та молодіжно-виховних проектів. Зокрема, завдяки сприянню та фінансовій допомозі С. Федака у 1911 р. було придбано спортову площу для гімнастичного товариства “Сокола-батька”, що містилася в районі Стрийської рогачки і стала першою українською спортовою площею[6]. У травні 1919 р. він як директор Товариства взаємних забезпечень “Дністер” виділив 1 500 корон на утримання коедукаційних курсів при Львівській учительській семінарії, яка через складні воєнні обставини припинила функціонування. Закінчення цих курсів дало можливість кільком десяткам молодих українців отримати атестат зрілості та вчительську посаду, а відтак, утвердитися в житті[7].

Усвідомлюючи величезну силу мистецтва для виховання народно-патріотичного духу, Степан Федак у 1891 р. виступив одним із співзасновників українського музично-співочого товариства “Боян”, філії якого незабаром з’явилися по всій Галичині та на Буковині, а також у Києві й Полтаві. Володіючи розкішним басом, він і сам відчував потребу “виспіватися”, а тому кожного ранку йшов до Волоської церкви, сідав з дячками до крилоса і співав на утрені з ними “Величай душе моя Господа”, що водночас засвідчувало його глибоку віру в Бога[8]. З часом став львівським дяком над дяками, або, як він сам себе називав, “обердяком”. Молоді хлопці-дячки, як згадував у спогадах С. Шах, знали й любили свого старшого покровителя і часто зверталися до нього за порадою, а він учив їх співати, тягнув за вуха, караючи за фальшиві ноти, а потім обдаровував цукерками, наказуючи: “щоб ви не хрипли, мовляв, як я колись”[9]. Любив відвідувати популярні в той час вечорниці, на яких до пізнього віку співав з молодими хором і танцював. Охоче спілкувався з людьми, при тому володів тонким почуттям гумору, що робило його бажаною особою в будь-якому товаристві. Любив жартувати. Як запрошувала його до танцю власна дружина, то казав жартома: “Як приведеш свою доню, то радо…”, – але потім усе ж гречно кланявся і елеґантно провадив Федакову у вальсі[10].

---

[5] Енциклопедія українознавства. Словникова частина / Гол. ред. В. Кубійович. Перевидання в Україні. Львів, 2000. Т. 9. С. 3483.

[6] 25-ліття “Учительської Громади” (Ювілейний науковий збірник). Львів, 1935. С. 246.

[7] Там само.

[8] *Шах С.* Львів – місто моєї молодости… С. 285–287.

[9] Там само.

[10] *Купчинський Р.* Спогади про сучасників… С. 44.

1910 року С. Федак придбав будинок на одній із найголовніших та найстаріших вулиць Львова – Сикстуській, 48 (сучасна вул. Дорошенка), де він утримував адвокатську контору та проживав разом із родиною до січня 1937 р.[11] Про родинну атмосферу, яка панувала в цьому домі, залишила зворушливі спогади онука С. Федака (по доньці Олені) журналістка за фахом Ольга Кузьмович[12]. Вона пише, що впродовж усіх років проживання родини на вул. Сикстуській душею дому була її бабця, дружина С. Федака – Марія, донька священика Січинського зі с. Мшана що піді Львовом. У молодості вона була активною учасницею громадського життя краю, брала участь у розбудові перших галицьких жіночих організацій, зокрема, як член Управляючої ради Жіночої спілки промисловців "Труд"[13]. Маленька на зріст, з гарним інтелігентним обличчям, завжди спокійна і врівноважена, вона брала на себе всі господарські клопоти, а водночас займалася вихованням дітей та онуків, прищеплюючи їм високу моральність та гідність поведінки, у чому сама була досконалою. Вона гуртувала велику родину, збираючи всіх разом на Різдвяні та Великодні свята, мужньо витримувала обшуки, що періодично влаштовувала поліція в їхньому домі, шукаючи доказів антиурядової діяльності когось із членів родини, із незворушним обличчям носила передачі в тюрму чоловікові, дітям, зятеві. Завдяки її працьовитості, живому розумові та терпінню у домі на Сикстузькій завжди панувала атмосфера любові та сімейного затишку, а нерідко було шумно від гостей, які любили приходити сюди і в будень, і в свята.

Відвідувачами дому Федаків були члени таких знаменитих родин у Львові, як Шухевичі, Нагірні, Левицькі, з якими сімейство Федаків підтримувало дружні стосунки. Не раз приходили сюди на запрошення господарів митрополит Андрей (Шептицький), близький приятель адвоката, та Іван Франко, з яким С. Федака тісно в'язали видавничі справи. На межі 1921–1922 рр. у їхньому домі якийсь час мешкала організаторка та провідниця українського жіночого руху, педагог та літературознавець Софія Русова, що змушена була еміґрувати з Наддніпрянської України, захопленої більшовиками[14]. О. Кузьмович згадувала, що часто в домі Федаків на молодечих прийняттях бував юний Роман Шухевич, який блискуче володів мистецтвом оповідача та віртуозно грав на фортепіано, чим притягував до себе увагу всіх присутніх дівчат, у тому числі й з родини адвоката. Родинне щастя було для С. Федака надійною опорою у житті, тим

---

[11] *Мельник І.* Ще раз про вул. Дорошенка // Поступ (Львів). 2006. 18 лютого; Львів / Lviv. Туристичний путівник. Львів, 1999. С. 184.

[12] *Кузьмович О.* Про це і те. Нью-Йорк, 2000. 287 с.

[13] *Нагірний М.* Зв'язки родини Шухевичів і родини Федаків (кінець XIX – середина XX століття) // Галичина. Всеукраїнський науковий і культурно-просвітній краєзнавчий часопис (100 років від дня народження Романа Шухевича) (Івано-Франківськ). 2008. № 14. С. 461–468.

[14] Літопис нескореної України… С. 1051.

прихистком, що дає людині наснагу в роботі та відновлює сили, робить її невразливою до життєвих випробувань. Любов до дружини, з якою прожив понад 40 років, Степан Федак проніс крізь усе життя.

Не почуваючи себе здібним до політичної діяльності, С. Федак намагався уникати політики, але бажання працювати для народу постійно штовхало його у вир національно-політичного життя. Із початком Першої світової війни він незмінно опинявся серед найскладніших обставин суспільного життя, беручи на себе роль керівника чи координатора подій. Зокрема, у серпні 1914 р. разом із головою парламентарної репрезентації К. Левицьким, буковинським депутатом М. Васильком, організатором СВУ О. Скорописом-Йолтуховським та представниками від австрійської сторони, він брав участь у конференції на Святоюрській горі, що проходила під патронатом митрополита Андрея (Шептицького)[15]. Тоді вирішено створити окремий український військовий леґіон при львівському XI корпусі, давши йому назву "Українські січові стрільці", та обговорено можливість проголошення незалежної Української держави від Збруча до Дону зі столицею в Києві, яка б знаходилася в союзницьких відносинах із Австро-Угорською монархією[16].

У перші дні окупації Галичини російськими військами Степан Федак, який відмовився еміґрувати, на чолі української делеґації зложив візит новопризначеному губернаторові Галичини полковнику Сергію Шереметьєву з метою представити українську громаду перед російською владою та попередити заборону і руйнацію українських інституцій[17]. Місія, звичайно ж, була відхилена, а сам Степан Федак потрапив під репресії, які російська адміністрація розгорнула супроти свідомого національного елементу. Наприкінці вересня 1915 р. разом із митрополитом Андреєм (Шептицьким), ректором Львівської семінарії Йосипом Боцяном, адвокатом і журналістом Володимиром Охримовичем, економістом Костем Паньківським та іншими заручниками з числа галичан він був вивезений російською окупаційною владою до Києва. Перебуваючи в Києві як інтернований, С. Федак заснував Товариство опіки й допомоги для українців з Галичини. У серпні 1916 р., завдяки клопотанням рідних та друзів, адвоката обміняли на полоненого російського консула, і він через Фінляндію, Швецію та Німеччину зміг повернутися до Львова.

Решта в'язнів були депортовані аж до Сибіру, у Туруханський край. Зокрема, у селищі Богучани Єнисейської губернії опинився товариш Степана Федака журналіст Володимир Охримович. У Центральному державному історичному архіві України у м. Львові зберігаються листи С. Федака до В. Охримовича, в

---

[15] *Шах С.* Молодість Є. Коновальця // Євген Коновалець та його доба. Мюнхен, 1974. С. 76–78.

[16] Там само.

[17] *Верига В.* Визвольні змагання в Україні 1914–1923 рр.: У 2-х томах. Львів, 1998. Т. 1. С. 33–34.

яких адвокат повідомляє свого друга про останні львівські новини, просить його зважати на своє здоров'я та намагається підтримати морально: "Обов'язком нашим є один другого піддержувати, бо шкода кождої одиниці, а обов'язки і праця ждуть нас величезні"[18], – писав він у листі від 18 листопада 1915 р. На сибірську адресу С. Федак також неодноразово надсилав матеріальну допомогу для свого товариша та інших інтернованих українських в'язнів.

Під час листопадових подій 1918 р. 58-річний Степан Федак очолив одну з перших міністерських структур уряду Західноукраїнської Народної Республіки (ЗУНР) – Український харчовий уряд, що знаходився у Львові в приміщенні страхового товариства "Дністер" по вул. Руській, 20. Представники Харчового уряду чи не першими у повітах перебрали виконавчу владу та вдалися до низки реґламентуючих та обмежувальних заходів. До цього їх змушували повоєнна розруха та продуктовий саботаж з боку польської Ліквідаційної комісії, внаслідок чого населення та армія голодували. З метою стабілізувати харчову проблему уряд монополізував продаж зерна, хлібопекарських виробів, картоплі, великої і малої рогатої худоби, свиней, шкіри, цукру, налагодив ділову співпрацю у товарообміні з відновленим товариством "Сільський господар", представниками кооперативів та фінансових інституцій. Було встановлено контакти з Міністерством народного господарства УНР, що дало можливість отримувати допомогу від наддніпрянських українців. Фаховість та величезна працездатність Степана Федака забезпечували плідну діяльність Харчового уряду впродовж усього періоду його діяльності[19].

Степан Федак, як член уряду та всіма поважаний громадянин міста, неодноразово брав участь у засіданнях Української Національної Ради – вищого законодавчого представницького органу ЗУНР і навіть впливав на ухвалення окремих рішень. Так, під час одного із засідань, яке відбулося в перші дні польсько-українських боїв за Львів на початку листопада 1918 р., коли на порядок денний винесли питання про доцільність арешту всіх відомих польських діячів Львова, Степан Федак "встав зі свого місця, взяв шапку й палицю та голосно заявив, що коли тут говориться про такі річи, то його тут нема – і вийшов"[20]. Авторитет відомого адвоката та його рішуча постава змусили присутніх зняти питання з обговорення.

Після захоплення Львова польськими військами у грудні 1918 р. він разом із Левом Ганкевичем організував і очолив Український горожанський комітет (УГК) для опіки й допомоги українським полоненим, інтернованим і політичним в'язням, який надавав матеріальну та правову допомогу потерпілим від воєнних

---

[18] Центральний державний історичний архів України, м. Львів (далі – ЦДІА України у Львові), ф. 372 (Охримович Володимир), оп. 1, спр. 91, арк. 12 зв.

[19] *Литвин М., Науменко К.* Історія ЗУНР. Львів, 1995. С. 92–94.

[20] *Баран З.* Степан Федак: штрихи до образу львівського "неполітика" // Львів: місто – суспільство – культура: Зб. наук. праць. Львів, 1999. Т. 3 / За ред. М. Мудрого. С. 556.

дій та від свавілля польських цивільних і військових властей. Разом із С. Федаком у комітеті співпрацювали Маріян Панчишин, Володимир Целевич, Осип Навроцький, Ярослав Чиж та ін. Документація Горожанського комітету свідчить про величезну роботу, проведену його працівниками[21], що сумлінно фіксували та розподіляли за призначенням фінанси, харчові продукти, одяг, побутові речі тощо, які надходили від української діаспори в якості пожертвувань. З метою заохотити земляків надсилати допомогу потерпілим, Горожанський комітет реґулярно друкував у пресі списки жертводавців та висловлював їм подяку. Зокрема, 24 липня 1920 р. в одному із львівських часописів за підписами Степана Федака та Володимира Целевича з'явилася заява наступного змісту: "Всім нашим землякам, які, проживаючи на чужині, спішать з поміччю для українського населення Галичини в його тяжкому положенні, складаємо найщирішу подяку і прохаємо о дальшу інтензивну поміч, а тому, що Фонди Українського Горожанського комітету вже на вичерпанню, а число потребуючих є дуже велике"[22]. На кошти пожертвувань у Львові при вул. Святої Софії, 25 члени Горожанського комітету відкрили Дім українських інвалідів, де мешкали знедолені вояки УГА, які мали до своїх послуг кравецьку, кошикарську та слюсарську майстерні[23]. У 1921 р., використовуючи особисте знайомство з Юзефом Пілсудським, С. Федак отримав офіційний дозвіл відвідувати інтернованих українських вояків у Вадовичах і таборах поблизу Кракова. Активність адвоката у справі допомоги інтернованим була високо оцінена сучасниками та відзначена у пресі, яка писала, що в особі С. Федака "наддніпрянська еміґрація знайшла собі ревного оборонця та ласкавого опікуна"[24].

Інакше поставилася до громадсько-політичної активності членів Українського горожанського комітету польська поліція. У вересні 1921 р. керівництво УГК, у тому числі його голова, було звинувачене в антидержавних діях і кинуте до в'язниці. Через відсутність доказів усі заарештовані незабаром були звільнені, але діяльність комітету була заборонена. Щоб не припиняти розпочатої праці, члени УГК на базі його секцій утворили окремі товариства, зокрема Українське товариство допомоги інвалідам, Українське лікарське товариство, Союз українських адвокатів і нелеґальний Комітет допомоги політичним в'язням. У більшості цих інституцій С. Федак був задіяний як керівник або активний член.

Очоливши в 1917 р. сеньйорат Ставропігійського інституту, С. Федак виявив себе палким оборонцем української мови та культури. Його підпис стоїть під численними зверненнями правління Інституту до різноманітних державних інстанцій Речі Посполитої і навіть до глави держави Ю. Пілсудського з вимогою

---

[21] ЦДІА України у Львові, ф. 462 (Комітет допомоги українському населенню "Український горожанський комітет", м. Львів), оп. 1, спр. 202.

[22] Там само. Арк. 38–38 зв.

[23] *Шах С.* Львів – місто моєї молодости… С. 255.

[24] *Баран З.* Степан Федак: штрихи до образу львівського "неполітика"… С. 558.

скасувати обмеження щодо діяльності закладу, притягнути міську владу до відповідальності за перешкоди в розвитку української освіти тощо. У період директорства С. Федака (1917–1927?) було відновлено старовинну каплицю та видано пам'ятну книгу про історію Ставропігійського братства. У січні 1924 р. С. Федак як сеніор Ставропігії виступив співорганізатором збору коштів на товариство "Рідна школа". Метою акції було підтримати розвиток національного шкільництва, зробивши акцент на організацію приватних навчальних закладів. У відповідному зверненні до галичан, підписаному найвизначнішими релігійними та громадсько-політичними діячами краю, зазначалося, що ця справа є "необхідною і національною конечністю, від якої не сміє відмовитися ні одна українська одиниця"[25].

Добре розуміючи важливість книжкової продукції, що виходила під грифом "Просвіти", "Червоної Калини" та інших українських видавництв, Степан Федак підтримував їх матеріально, інколи ризикуючи фінансовою стабільністю очолюваних ним установ. Роман Купчинський, письменник і журналіст, старшина УСС та УГА, згадував, що коли "Червона Калина" була в фінансових клопотах – одною з дощок рятунку був "Дністер" і Федак. У своїх спогадах він наводить мало не комічну сцену розмови між ним і адвокатом з приводу надання видавництву чергового кредиту. Директор "Червоної Калини" Осип Навроцький, добре знаючи характер С. Федака, наказав Купчинському, випрошуючи кредит, не перечити адвокатові. "Пішов я і кажу, що і як, – згадував пізніше Р. Купчинський. – Федак з місця з криком: «Та ж ви ще старого боргу не віддали!» – Я нічого. – «Рабунок!» – Я нічого. – Федак: «Ми не думаємо розкидати легкодушно гроші тому, що панам воякам захотілося якусь книжку видати!» – Я нічого. – «Ну, чому не відповідаєте?» – Тоді я відповів: Бо мені Осип Навроцький казав: «Як буде кричати, ти ні пари з уст. Може дасть…» – І Федак дав"[26].

Адвокат входив також до 12-особового правління – кураторії "Народного дому", коли та перебувала під ідейним впливом українофілів (1918–1919 рр.). Вболіваючи за національну справу, С. Федак підключився до вирішення важливої для західноукраїнської громадськості проблеми – відкриття українського університету. У серпні-вересні 1920 р. він разом із В. Щуратом і К. Студинським вів з цього приводу неофіційні перемовини з міністром М. Ратаєм. Українські представники дали чітко зрозуміти польській стороні, що їхній план "випхати" український університет зі Львова на периферію (у Станіславів) не вдасться.

Умови Ризького мирного договору (1921 р.) стали для західних українців справжньою трагедією. Не отримавши очікуваної волі, галицькі українці ступили на шлях активного спротиву польській владі, використовуючи як леґальні можливості, так і підпільні методи боротьби. Степан Федак, який за оцінкою

[25] Літопис нескореної України… С. 220.

[26] www.ji.Lviv.ua/n36-1texts/kupchynskyj.htm-14k.

сучасників, був "більше схильний до того, щоб жити з усіма в згоді і мирити всіх, ніж вести боротьбу із противниками інших поглядів"[27], належав до консервативного крила українських політиків, які сподівалися досягти бажаного результату шляхом домовленостей. "Поляки і українці – люди, а люди можуть взаємно порозумітися"[28], – неодноразово наголошував він. Водночас він відомий як людина, що мала цивільну відвагу "говорити полякам правду ввічі і ставити домагання". Його миролюбність і схильність до компромісів закінчувалися там, де треба було поступатися принципами. Позицію Степана Федака чітко засвідчує підпис, поставлений ним 25 вересня 1921 р. під зверненням української громадськості до Ліги націй з приводу незаконного проведення у Східній Галичині, політичний статус якої залишався невизначеним, загальнопольського перепису населення, запланованого на 30 вересня 1921 р. У цей же день він дав інтерв'ю кореспондентові "Ilustrowanego Kurjera Codziennego", в якому висловив своє неґативне ставлення до перепису населення в Галичині, яка, на його думку, мала статус окупованої території.

Адвокат неодноразово виступав як захисник на судових процесах проти діячів українських націоналістичних організацій і плати за це ніколи не брав. Двері його канцелярії завжди були відчинені для політичних в'язнів, членів їхніх родин, вдів, сиріт та інших знедолених. А в почекальні, як згадує О. Кузьмович, можна було почути приглушені розмови відвідувачів про фаховість адвоката та його добре серце. Зокрема, у вересні 1925 р. С. Федак брав участь у розгляді справи про побиття в'язнів у тюрмі на вул. Баторія, де боронив члена УВО і свого зятя Андрія Мельника[29]. Незважаючи на протидію польської адміністрації, він домігся дозволу на побачення оборонців із потерпілими, полагодив справу доставки їм домашніх харчів та можливості користати з послуг приватних лікарів. Разом з іншими адвокатами (С. Шухевичем, М. Волошиним, О. Марітчаком) він подбав про розгляд цього питання у польському сеймі, про подання ноти протесту до Ліги Націй та широке висвітлення жахливого інциденту в українській та закордонній пресі.

У травні 1921 р. С. Федак виступив на засіданні українських адвокатів, де висловив пропозицію звернутися до уряду з просьбою дозволити розглядати справи, які стосуються українців, та вести судові протоколи українською мовою. Пропозиція С. Федака була одноголосно підтримана учасниками засідання. У травні 1923 р. на установчому з'їзді Союзу українських адвокатів він був обраний президентом Союзу і перебував на цій посаді до 1925 р. Входив до державної Палати адвокатів, де виконував обов'язки заступника голови відділу вдів і сиріт.

У жовтні 1933 р. С. Федак разом з С. Біляком, Л. Ганкевичем, О. Марітчаком, О. Назаруком, В. Старосольським, С. Шухевичем зголосився захищати Миколу

---

[27] *Баран З.* Степан Федак: штрихи до образу львівського "неполітика"… С. 559.

[28] Там само.

[29] Там само. С. 507–510.

Лемика, який вчинив замах на працівника російського консульства у Львові Олексія Майлова з метою привернути увагу світової громадськості до винищування голодом східних українців. Однак прокурор д-р Прахтель-Моравянський визнав дії українських адвокатів надто демонстративними і дозволив бути задіяними у процесі лише трьом оборонцям (С. Шухевичеві, С. Біляку та О. Марітчакові).

Беручи переконання і вчинки батьків за приклад, їхні діти активно включилися в громадсько-культурницьку працю та український визвольний рух. У сім'ї Федаків виросло восьмеро дітей. Донька Олена Федак-Шепарович, журналістка за фахом, співпрацювала з УГК, була представником уряду ЗУНР у справах Червоного хреста, співзасновником і заступником голови Союзу українок у Львові, у 1928–1935 рр. – членом проводу УНДО, упродовж 1935–1939 рр. – відповідальним редактором тижневиків "Жінка" та "Громадянка". Дві інші доньки С. Федака – Софія та Ольга вийшли заміж за провідних діячів ОУН А. Мельника та Є. Коновальця (через що С. Федака часто називають "тестем ОУН"), розділивши з ними сповна нелегку долю провідників українського націоналістичного руху. Особливо трагічно склалася доля Ольги: рано овдовівши (Є. Коновалець загинув у травні 1938 р. у Роттердамі внаслідок теракту, вчиненого радянськими спецслужбами), вона незабаром втратила і єдиного сина Юрія, що помер від раку. Доживала віку сама в Римі, у невеличкій квартирі, з якою її в'язали спогади про коротке родинне щастя. Марія одружилася із В. Гриневичем, сином письменниці Катрі Гриневичевої, а Оксана – із Миколою Дрогомірецьким. Наймолодша донька Анна-Дарія змалку була задіяна в "Пласті", пізніше стала членом ОУН і проходила на Львівському судовому процесі в червні 1935 р. як обвинувачена у справі нападу на міністра Пєрацького. Про сина Богдана на разі нічого не відомо.

Найстарший син Степан ще юнаком вступив до лав УСС, воював в УГА та армії УНР. Як зразковий стрілець був зарахований до особистої охорони С. Петлюри. За часів Директорії входив до складу уряду Сергія Остапенка як міністр фінансів. У вересні 1921 р. Степан здійснив замах на львівського воєводу О. Грабовського з метою запротестувати проти запровадження польської цивільної адміністрації у Східній Галичині до остаточного міжнародно-правового рішення. Метою замаху, безперечно, був Ю. Пілсудський, але внаслідок певного збігу обставин куля дісталася Грабовському. А, можливо, рука бойовика схибила не випадково, і постріл Федака-молодшого підкореґувало особисте знайомство його батька з главою Польської держави? Принаймні Ю. Пілсудський на суді, виступаючи як свідок, категорично заперечував, що син С. Федака міг у нього стріляти[30], на підставі чого суд відхилив звинувачення прокурора в замаху на життя маршала. Степан Федак отримав 6 років ув'язнення, але 12 серпня 1924 р. вийшов на волю згідно з урядовою амністією.

[30] *Баран З.* Степан Федак: штрихи до образу львівського "неполітика"… С. 560.

Слідство пробувало сфабрикувати звинувачення і проти старшого Федака. 25 вересня 1921 р. він був заарештований разом з головою "Просвіти" І. Кивелюком, проф. В. Щуратом, суддею В. Целевичем, д-ром Пеленським, М. Галущинським та деякими іншими, яким інкримінували звинувачення за статею 58 – зрада державі. Після шестиденного арешту й допитів в'язнів перевели до тюрми по вул. Баторія (тепер – вул. Князя Романа). Однак суд так і не зміг довести вину підсудних, і незабаром вони стараннями українських адвокатів опинилися на волі.

Невідомо, що говорив С. Федак з приводу вчинку сина серед друзів та у родинному колі, але публічно засуджував його. Можливо, це була його справжня позиція, адже не будучи прихильником радикальних дій, він найбільше вболівав з приводу того, що через необдумані дії провідників УВО може постраждати цілість української справи. Звертаючись до О. Навроцького та В. Целевича, членів УВО, які співпрацювали з ним в УГК, С. Федак дорікнув: "Не маю до вас, хлопці, жалю, що ви призначили мого сина. Але кому прийшло до голови вибрати саме сина Федака, що як Голова Українського Горожанського Комітету, репрезентує тепер українців?"[31] Його дружина Марія була значно відвертішою у виявленні своїх почуттів, хоча й робила це із притаманною їй стриманістю. Під час обшуку в помешканні, коли поліціянти обмацували кожну річ і навіть розпорювали дитячі забавки в пошуках зброї, вона заявила присутнім, що горда з того, що цей атентат виконав її син. А онучку Олю, яка розплакалася, спостерігаючи, як її ляльки перетворюються на купу подертого шмаття, заспокоїла словами: "Не можна плакати, дитино, він не сміє бачити твого жалю"[32]. Так само незворушно Марія Федак у 20-х роках на просьбу свого зятя Є. Коновальця перевозила через німецько-польський кордон у Галичину кошти на розбудову УВО, зібрані американськими українцями, зашивши гроші в дитячий плащик[33].

Беручи до уваги заслуги С. Федака в громадсько-політичній, просвітницькій та науковій роботі, а також юридичній практиці, громадськість Львова вирішила відзначити 26 жовтня 1925 р. ювілей його 40-річної діяльності. У цей день в Успенській церкві на честь ювіляра відбулася Служба Божа за участю хору "Боян". Потім понад 200 осіб зібралися в залі товариства "Дністер", де Степана Федака урочисто вітали Іван Брик – від "Просвіти", Дмитро Левицький – від президії Українського національно-демократичного об'єднання (УНДО), Володимир Охримович – від надзвичайної ради "Дністра", професор Іван Огієнко – від товариства українських еміґрантів та ін. Було зачитано лист-вітання від митрополита Андрея (Шептицького). С. Федакові вручено пам'ятний адрес, у

[31] *Навроцький О.* Початки УВО у Львові // Срібна сурма. Статті й матеріали до діяння Української Військової Організації. Збірник II. Початки УВО в Галичині. Торонто, [Б. р.]. С. 25–62.

[32] *Кузьмович О.* Про це і те… С. 14.

[33] Там само. С. 13.

якому зазначено, що він працював "для відродження своєї нації". У слові-відповіді ювіляр відзначив, що найкращим дарунком вважав би можливість надалі працювати для загального добра і "збірними силами змагати до виборення сили й свободи рідному народові"[34].

Високу працездатність та громадянську активність Степан Федак зберігав до останніх днів життя. У грудні 1925 р. він був обраний почесним членом товариства "Просвіта". Того ж року за поданням проф. І. Огієнка став почесним членом Українського товариства допомоги еміґрантам з України. У квітні 1927 р. увійшов до складу комітету засновників Товариства охорони воєнних могил, яке опікувалося могилами Українських січових стрільців. На з'їзді УНДО в грудні 1928 р. С. Федака обрано членом партійного суду, а в травні наступного року – призначено його головою.

За неповний рік до смерті, у березні 1936 р., неначе відчуваючи близьку кончину, С. Федак склав і завірив нотаріально заповіт, у якому, звертаючись до дітей та онуків, написав: "Пам'ятайте, що Ви є Українці і маєте для України жити та працювати, а не зражатися при тім труднощами ані личними колючками. Я, не зважаючи на прикрости, працював після сил моїх на кождім полі для добра України, і Ви робіть так само!"[35]

Помер Степан Федак на саме Різдво, 6 січня 1937 р., у Львові на 76 році життя. У цей день на мурах міста з'явилися траурні афіші, що сповіщали про смерть видатного українця[36]. Численна похоронна процесія (близько 5 тис. осіб) на чолі з 22 священиками в п'ятницю 8 січня рушила від його дому на Личаківське кладовище, де і знайшов свій останній притулок д-р Степан Федак[37].

Смерть старшого Федака кардинально змінила плин життя у домі на Сикстузькій, де стало сумно й малолюдно. Переживаючи смерть чоловіка, дружина Марія заявила, що з цього моменту для неї не існує свят. А незабаром уся родина Федаків змушена була покинути родинне гніздо і спішно еміґрувати на Захід. Будівлею і майном Федаків заволодів спритний працівник НКВС, що видавав себе за поціновувача старовини та колекціонера, а насправді цинічно збагачувався на продажу меблів, картин, книг, сервізів і столового срібла.

У Львові на довгі роки встановилася влада, для якої особи національно-патріотичного ґатунку становили небажаний і навіть небезпечний елемент. Про Степана Федака забули, як і про багатьох інших галицьких громадсько-політичних чи культурних діячів, яких радянська влада затаврувала як буржуазних націоналістів і ворогів народу. Однак з моменту відновлення незалежності України проминуло чимало часу, а у Львові й досі немає вулиці, названої на честь С. Федака, ні меморіальної таблиці на будинку по вул. Дорошенка, 48, де довший час він утримував свою канцелярію та мешкав з родиною. Через прикре непорозуміння в сучасних довідниках про Личаківський

[34] *Баран З.* Степан Федак: штрихи до образу львівського "неполітика"… С. 561.
[35] *Кузьмович О.* Про це і те… С. 20.

цвинтар не зафіксовано поховання відомого адвоката, що знаходиться на полі № 50. Більше зроблено для увіковічнення пам'яті С. Федака на Гуцульщині: 9 січня 2007 р. у Ворохті неподалік від дачного будиночка, який він придбав наприкінці XIX ст. і в якому часто відпочивав з родиною і друзями, відкрито музей.

ВІСНИК ЛЬВІВ. УН-ТУ *VISNYK LVIV UNIV.*
Сер. істор. 2012. Спец. вип. С. 129–139. *Ser. Histor. 2012. Special issue. P. 129–139.*

УДК 328 (438 : 477.83–25) "1919"

Marek PRZENIOSŁO
Kielce

Komisja Rządząca we Lwowie (1919 r.)

Завданням польської Урядової комісії (*Komisja Rządząca dla Galicji i Śląska Cieszyńskiego oraz Górnej Orawy i Spiszu*), яка діяла у Львові з 28 січня до 7 березня 1919 р., було налагодження системи управління колишньою підавстрійською Галичиною, забезпечення її життєздатності та підготовка до інтеґрації з відновленою польською державою. До складу Комісії увійшло 48 представників різних політичних партій і угруповань. Комісія діяла в умовах українсько-польського конфлікту, а найскладнішими для розв'язання у Львові були питання злочинності й антиєврейських погромів.

Ключові слова: Урядова комісія у Львові (*Komisja Rządząca we Lwowie*) 1919 р., українсько-польська війна 1918–1919 рр.

W dniu 28 października 1918 r. w Krakowie utworzono Polską Komisję Likwidacyjną (PKL). Miała ona pełnić funkcję czasowej władzy na terenie Galicji do chwili przejęcia tego obszaru przez rząd w Warszawie. W momencie powstania PKL, na terenie Galicji formalnie władzę sprawowali jeszcze Austriacy. Proces ich usuwania rozpoczął się dopiero 31 października[1]. Faktycznie Komisja kontrolowała tylko teren Galicji Zachodniej. Polskich polityków do powołania PKL skłaniała obserwacja rozpadu c. k. Monarchii, także groźba anarchizacji życia w związku z osłabieniem struktur władzy lokalnej. Ważne było również szybkie zabezpieczenie obiektów wojskowych i magazynów z żywnością, by zapobiec ich rozgrabieniu przez ludność lub wywozowi zgromadzonych zapasów (szczególnie broni i artykułów spożywczych) na teren Austrii[2].

W skład PKL weszli przedstawiciele wszystkich ważniejszych polskich galicyjskich partii politycznych. Wśród 23 członków Komisji przewagę mieli reprezentanci Polskiego Stronnictwa Ludowego Piast (PSL Piast) – 6 osób, silną pozycję posiadał także obóz

[1] W tym dniu doszło do usunięcia Austriaków z Krakowa, w następnych dniach z całej Galicji. Ostatnia wojskowa placówka austriacka opuściła Galicję Zachodnią 5 listopada – był to zdekompletowany już wcześniej sztab Komendy Wojskowej w Przemyślu. – J. Buszko, *Polska Komisja Likwidacyjna*, [w:] *Problemy historii Słowian i Europy Środkowej w XIX i XX wieku. Zbiór studiów*, Wrocław 1982, s. 36.

[2] Wkrótce jednym z najważniejszych problemów przed jakimi stanęła Galicja stał się konflikt zbrojny polsko-ukraiński o przynależność państwową wschodniej części tego terytorium. Rozpoczęło go zbrojne wystąpienie Ukraińców we Lwowie w dniu 1 listopada 1918 r. Wkrótce wojska ukraińskie opanowały niemal całą Galicję Wschodnią.

© *Przeniosło M., 2012*

narodowy – 4 osoby i Polska Partia Socjalno-Demokratyczna (PPSD) – 4 osoby. Swojego przedstawiciela w PKL miał również Śląsk Cieszyński. W Komisji znaleźli się m. in.: Wincenty Witos, Jędrzej Moraczewski, Aleksander Skarbek, Włodzimierz Tetmajer, Zygmunt Lasocki, Herman Diamand, Stanisław Rymar i Jan Stapiński[3]. Wszystkie osoby, które wchodziły w skład PKL wcześniej były posłami do parlamentu wiedeńskiego.

Przy tworzeniu PKL duże spory wywołała kwestia siedziby jej władz, zwolenników miał zarówno wariant umieszczenia ich we Lwowie jak i w Krakowie. Ostatecznie o siedzibie w Krakowie zdecydowało opanowanie Lwowa przez wojska ukraińskie. W dniu 4 listopada doszło do formalnego ukonstytuowania się PKL. Do wybranego wówczas prezydium weszli: Wincenty Witos (powierzono mu funkcję przewodniczącego), Jędrzej Moraczewski, Tadeusz Tertil i Józef Ptaś. PKL powołała 12 wydziałów. Wśród nich znalazły się m. in.: Wydział Administracyjny (kierujący Zygmunt Lasocki), Wydział Wojskowy (Włodzimierz Tetmajer), Wydział Przemysłu i Handlu (Edmund Zieleniewski), Wydział Sprawiedliwości (Józef Ptaś) i Wydział Aprowizacji (Jędrzej Moraczewski)[4].

Zdecydowanie bardziej skomplikowana sytuacja istniała w rejonie Lwowa. W dzielnicach miasta przejmowanych przez wojska ukraińskie już 1 listopada 1918 r. powstał Polski Komitet Narodowy (PKN). W kolejnych dniach struktura ta pełniła rolę reprezentacji społeczeństwa polskiego w części Lwowa kontrolowanej przez stronę ukraińską. W skład Komitetu weszli członkowie prezydium miasta Władysław Stesłowicz, Marceli Chlamtacz, Józef Neumann i Filip Schleicher (od początku 1918 r. pierwszy z nich był komisarzem miasta, pozostali trzej jego zastępcami), także m. in. Ernest Adam, Tadeusz Cieński, Szczepan Mikołajski, Tadeusz Pilat, Henryk Sawczyński i Leonard Stahl. Na czele PKN stanął Tadeusz Cieński, jego zastępcą został Ernest Adam. Po przejściu Cieńskiego do „polskiej" części Lwowa, jego obowiązki przejął Adam[5]. Komitet był tolerowany przez władze ukraińskie (urzędował w gmachu Izby Handlowo-Przemysłowej). Warto wspomnieć, że w pierwszych dniach listopada doszło do wyłonienia ukraińsko-polskiego Komitetu Bezpieczeństwa. Powołany on został „w celu utrzymania spokoju, porządku i bezpieczeństwa publicznego oraz zapewnienia aprowizacji miasta". Stronę polską w Komitecie reprezentowali Władysław Stesłowicz, Stanisław Dąmbski, Ernest Adam, Filip Schleicher, Antoni Jurasz i Leonard Stahl[6].

---

[3] L. Mroczka, *Galicji rozstanie z Austrią. Zarys monograficzny*, Kraków 1990, s. 127–128; J. Buszko, *Polska Komisja Likwidacyjna…*, dz. cyt., s. 28.

[4] Z. Lasocki, *Wspomnienia szefa administracji PKL i KR*, Kraków 1931, s. 19; W. Witos, *Moje wspomnienia*, cz. 2, do druku przygotowali E. Karczewski i J. R. Szaflik, Warszawa 1990, s. 8.

[5] J. Białynia Chołodecki, *Lwów w listopadzie roku 1918*, Lwów 1919, s. 12; W. Stesłowicz, *Relacja z czasu walk listopadowych o Lwów*, [Lwów 1936 ?], s. 28–32.

[6] L. Mroczka, *Spór o Galicję Wschodnią 1914–1923*, Kraków 1998, s. 116–117; „Kurier Lwowski" nr 511 z 4 XI 1918, s. 1.

Z kolei w części Lwowa kontrolowanej przez Polaków, w dniu 7 listopada (być może już 6 listopada) 1918 r. powstał Komitet Bezpieczeństwa i Ochrony Dobra Publicznego. W jego skład weszli Marceli Chlamtacz (pełnił funkcję przewodniczącego), Stanisław Bądzyński (zajmował się sprawami sanitarnymi), Artur Hausner (bezpieczeństwo publiczne), Adam Kuryłowicz (aprowizacja), Franciszek Stefczyk (finanse), Tadeusz Cieński i Emil Hingler. Komitet starał się zarządzać terenami miasta kontrolowanymi przez siły polskie, utrzymywał także stały kontakt z PKN[7].

W polskie ręce Lwów przeszedł 22 listopada i prawdopodobnie jeszcze tego dnia zapadła decyzja o utworzeniu Tymczasowego Komitetu Rządzącego (TKR). Formalnie stało się to jednak dopiero następnego dnia. Komitet liczył 20 osób, w jego skład w dużej części weszły osoby znane już wcześniej we Lwowie. Znaleźli się w nim m. in.: Ernest Adam, Marceli Chlamtacz, Edward Dubanowicz, Artur Hausner, Filip Schleicher, Aleksander Skarbek, Leonard Stahl, Franciszek Stefczyk, Władysław Stesłowicz i Kazimierz Świtalski[8]. Członkowie TKR reprezentowali różne nurty polityczne. Najsilniejszą pozycję mieli politycy związani z obozem narodowym i przedstawiciele PPSD. Swoich reprezentantów w Komitecie posiadały także: PSL Piast, Polskie Stronnictwo Demokratyczne, Zjednoczenie Narodowe i Polskie Stronnictwo Postępowe.

W dniu 25 listopada wyłoniono prezydium TKR. W skład tej struktury weszli: Ernest Adam, Edward Dubanowicz, Artur Hausner i Władysław Stesłowicz. Zgodnie z ustaleniami, poszczególni członkowie prezydium mieli kolejno pełnić funkcję przewodniczącego zmieniając się co tydzień. Na posiedzeniu TKR w dniu 25 listopada postanowiono także wysłać do Warszawy specjalną delegację, która miała przekazać rządowi notę „z zawiadomieniem o objęciu przez Komitet czynności w charakterze tymczasowego organu zastępczego tego rządu, aż do dalszych jego poleceń”[9].

Na wieść o wyparciu wojsk ukraińskich ze Lwowa, 23 listopada PKL wysłał do miasta kierującego Wydziałem Administracyjnym Zygmunta Lasockiego w celu zorganizowania na miejscu władzy cywilnej. Jak sam Lasocki stwierdza we wspomnieniach, przejęcie przez niego władzy we Lwowie było jednak niewskazane, a bez zgody TKR niewykonalne. Szef Wydziału Administracyjnego porozumiał się tylko co do współdziałania PKL z TKR. Według Lasockiego członkowie TKR w zasadzie nie negowali władzy PKL nad całą Galicją, siebie uważając tylko za tymczasowy organ wykonawczy, powstały z konieczności wobec braku we Lwowie innej władzy[10].

---

[7] J. Białynia Chołodecki, *Lwów w listopadzie…*, dz. cyt., s. 19–20.

[8] „Gazeta Lwowska” nr 252 z 24 XI 1918, s. 1.

[9] Центральний державний історичний архів України у Львові / Centralne Państwowe Historyczne Archiwum Ukrainy we Lwowie (dalej: CPHAUL), f. 213: Tymczasowy Komitet Rządzący, op. 1, spr. 3, k. 5; „Gazeta Lwowska” nr 253 z 26 XI 1918, s. 1.

[10] Z. Lasocki, *Wspomnienia szefa administracji…*, dz. cyt., s. 38. Informacje na temat udziału Lasockiego w posiedzeniu TKR zob. „Wiek Nowy” nr 5251 z 27 XI 1918, s. 2.

Formalnie teren działania TKR nie został określony. Było to niemożliwe ze względu na ciągle zmieniającą się linię walk polsko-ukraińskich. Realna władza Komitetu w okresie jego istnienia praktycznie nie wykraczała jednak poza Lwów i okoliczne miejscowości. Oczywiście pośrednie możliwości oddziaływania były większe i sam fakt funkcjonowania we Lwowie TKR nie pozostawał bez wpływu na środowiska polskie także na obszarach kontrolowanych przez wojska ukraińskie[11].

Do kierowania poszczególnymi sferami życia gospodarczego i społecznego TKR (podobnie jak PKL) powołał 12 wydziałów. Wśród nich znalazły się m. in.: Wydział Skarbu (referent Stanisław Głąbiński), Wydział Administracyjny (Aleksander Skarbek), Wydział Wojskowy (Edward Dubanowicz), Wydział Szkolnictwa (Marceli Chlamtacz), Wydział Przemysłu i Handlu (Władysław Stesłowicz)[12]. Wszyscy kierujący wydziałami, także ich zastępcy, byli jednocześnie członkami TKR.

Już pod koniec listopada 1918 r. rozpoczęły się pertraktacje w sprawie połączenia TKR i PKL. Pewnym problemem było ustalenie siedziby struktury, powstanie której planowano. Pojawiały się argumenty podobne do tych, które wysuwano przy tworzeniu PKL. Członkowie TKR byli za Lwowem, członkowie PKL raczej za Krakowem wskazując na trudności w rządzeniu Galicją Zachodnią wobec ciągłej groźby odcięcia Lwowa przez wojska ukraińskie. Ostatecznie zdecydowano, że część wydziałów zostanie czasowo w Krakowie, część miano od razu przenieść do Lwowa.

W grudniu 1918 r. PKL i TKR opracowały wspólny projekt zasad funkcjonowania nowej struktury[13] i przesłały do zatwierdzenia rządowi warszawskiemu. Rząd przedłożony projekt częściowo zmienił i ostatecznie zatwierdził rozporządzeniem z dnia 10 stycznia 1919 r. jako statut Komisji Rządzącej dla Galicji i Śląska Cieszyńskiego oraz Górnej Orawy i Spiszu (KR). Statut zakładał, że w skład Komisji wejdzie 48 członków „delegowanych na podstawie porozumienia stronnictw". Miała to być więc struktura zdecydowanie bardziej liczna niż dotychczasowe PKL czy TKR. Zadaniem KR oprócz „załatwiania spraw bieżących", było „przygotowywanie w porozumieniu z rządem jak najszybszego zupełnego zespolenia byłego zaboru austriackiego z resztą ziem polskich". Z jej kompetencji wyłączono politykę zagraniczną, także sprawy administracji wojskowej. W artykule 8 statutu zaznaczono, że siedzibą Komisji będzie Lwów[14].

Ukonstytuowanie się KR nastąpiło w dniu 28 stycznia (a więc dopiero po wyborach parlamentarnych) w budynku Namiestnictwa Galicyjskiego. Równocześnie formalnie rozwiązały się wówczas PKL i TKR. Wśród członków Komisji znaleźli się (stan na 28 I 1919 r.): Franciszek Bardel, Jerzy Baworowski, Emil Bobrowski, Jan Bryl, Marceli

[11] Świadczy o tym chociażby sprawozdanie Polskiej Organizacji Narodowej w Tarnopolu z 27 grudnia 1918 r., zob. CPHAUL, f. 211: Polska Komisja Likwidacyjna (dalej: PKL), op. 1, spr. 75, k. 43–59.

[12] „Gazeta Lwowska" nr 253 z 26 XI 1918, s. 1.

[13] Pełny tekst ówczesnych porozumień zob. CPHAUL, f. 211: PKL, op. 1, spr. 30, k. 4–9.

[14] „Dziennik Praw Państwa Polskiego" nr 7 z 18 I 1919, s. 41–42.

Chlamtacz, Herman Diamand, Władysław Długosz, Edward Dubanowicz, Jan Fedorowicz, Adam Głażewski, Jan Götz-Okocimski, Władysław Grzędzielski, Artur Hausner, Andrzej Kędzior, Zygmunt Klemensiewicz, Władysław Kucharski, Adam Kuryłowicz, Bronisław Laskownicki, Zygmunt Lasocki, Herman Lieberman, Józef Londzin, Zygmunt Marek, Franciszek Maślanka, Antoni Matakiewicz, Szczepan Mikołajski, Julian Obirek, Franciszek Oziębły, Konrad Próchnicki, Józef Ptaś, Tadeusz Reger, Ignacy Rychlik, Stanisław Rymar, Emil Schmidt, Aleksander Skarbek, Leonard Stahl, Marian Starzewski, Jan Steczkowski, Franciszek Stefczyk, Władysław Stesłowicz, Stefan Surzycki, Jan Szczyrek, Hipolit Śliwiński, Tadeusz Tertil, Włodzimierz Tetmajer, Maksymilian Thullie, Wincenty Witos, Zachara (Zahara), Edmund Zieleniewski[15].

Jak już wcześniej wspomniano, skład Komisji opierał się na kluczu partyjnym. Najliczniejszą reprezentację miało PSL Piast. Na 48 członków KR Piastowców było 12. Wśród nich znaleźli się m. in.: Wincenty Witos, Zygmunt Lasocki, Włodzimierz Tetmajer, Franciszek Stefczyk i Szczepan Mikołajski. Drugą pod względem liczebności reprezentację miały ex aequo Narodowa Demokracja i PPSD – po 9 przedstawicieli, kolejne miejsce z 6 miejscami zajęli polscy demokraci. Obóz narodowy reprezentowali m. in.: Franciszek Oziębły, Konrad Próchnicki, Aleksander Skarbek i Leonard Stahl; PPSD m. in.: Zygmunt Marek, Herman Diamand, Herman Lieberman i Jan Szczyrek; natomiast Polskie Stronnictwo Demokratyczne m. in.: Tadeusz Tertil, Ignacy Rychlik, Marceli Chlamtacz i Władysław Stesłowicz. Reprezentantów miały także: Zjednoczenie Narodowe (3), konserwatyści (3), Polskie Stronnictwo Postępowe (2) i Stronnictwo Katolicko-Ludowe (2). W składzie KR znalazło się również dwóch przedstawicieli Śląska Cieszyńskiego: ksiądz Józef Londzin i Tadeusz Reger[16].

Zdecydowana większość członków KR posiadała spore doświadczenie polityczne. Niektórzy wcześniej byli posłami do Sejmu Krajowego, także do parlamentu wiedeńskiego. Wielu zasiadało we władzach lokalnych a nawet centralnych swych partii. Praktycznie wszyscy przed 1918 r. zaangażowani byli w działalność społeczną, zwykle zasilali gremia kierownicze różnych organizacji, nieraz byli ich założycielami (współzałożycielami). Wspomnieć można, że aktywność polityczna i społeczna osób wchodzących w skład KR była duża także w okresie po 1918 r. Tak niewątpliwie było chociażby w przypadku Wincentego Witosa (trzykrotnie był premierem).

---

[15] CPHAUL, f. 212: Komisja Rządząca dla Galicji i Śląska Cieszyńskiego oraz Górnej Orawy i Spiszu (dalej: KR), op. 1, spr. 52, k. 29–30v. Warto podkreślić, że spora grupa osób, które weszły w skład KR była w przeszłości (zwykle także w przyszłości) ściśle związana ze Lwowem. Urodziło się tu kilku członków Komisji (np. Bronisław Laskownicki i Julian Obirek), wielu przebywało we Lwowie przynajmniej przez pewien czas, najczęściej w związku ze studiami i pracą zawodową. Niektórzy późniejsi członkowie KR na tyle ściśle związani byli ze Lwowem, że pełnili obowiązki radnych, a nawet obejmowali stanowiska we władzach miejskich (np. Marceli Chlamtacz, Leonard Stahl i Władysław Stesłowicz).

[16] CPHAUL, f. 212: KR, op. 1, spr. 52, k. 29–30v.

KR była nie tylko ciałem bardziej licznym w porównaniu z PKL i TKR, w jej przypadku zwiększono także liczbę utworzonych wydziałów. W sumie zorganizowano ich 15, spośród nich 8 miało działać we Lwowie, 7 jeszcze przez pewien czas w Krakowie. We Lwowie urzędował Wydział Administracyjny. Na jego czele stanął dotychczasowy szef administracji PKL Zygmunt Lasocki, jego zastępcą został były szef administracji TKR Aleksander Skarbek[17]. Zdecydowano, że siedzibę we Lwowie będzie miał także: Wydział Robót Publicznych, Wydział Skarbu, Wydział Oświaty, Wydział Zdrowia, Wydział Opieki Społecznej, Wydział Dróg oraz Wydział Poczty i Telegrafu. W Krakowie miały urzędować: Wydział Rolnictwa, Wydział Aprowizacji, Wydział Kolei, Wydział Sprawiedliwości, Wydział Górnictwa, Wydział Przemysłu i Handlu oraz Wydział Kultury i Sztuki[18].

Kierownictwo wydziałów objąć mieli reprezentanci poszczególnych ugrupowań. Ustalono, że ludowcy otrzymają: rolnictwo, roboty publiczne, administrację, zdrowie oraz kulturę i sztukę, natomiast np. obóz narodowy: aprowizację, kolej i sprawiedliwość. Jak już wcześniej wspomniano kierowanie Wydziałem Administracyjnym powierzono Zygmuntowi Lasockiemu (jego zastępcą został Aleksander Skarbek). Na czele innych wydziałów stali (stan na koniec stycznia 1919 r.): robót publicznych – Andrzej Kędzior (zastępca Adam Głażewski); skarbu – Jan Steczkowski (Konrad Próchnicki); oświaty – Edward Dubanowicz (zastępcy nie ustalono); zdrowia – Szczepan Mikołajski (zastępcy nie ustalono); opieki społecznej – Julian Obirek (Franciszek Stefczyk); dróg – Artur Hausner (Jan Bryl); poczt i telegrafów – Bronisław Laskownicki (Jan Szczyrek); rolnictwa – Franciszek Bardel (Antoni Matakiewicz); kolei – Marian Starzewski (zastępcy nie ustalono); sprawiedliwości – Józef Ptaś (Zachara); górnictwa – Herman Diamand (zastępcy nie ustalono); przemysłu i handlu – Edmund Zieleniewski (zastępcy nie ustalono); kultury i sztuki – Włodzimierz Tetmajer (zastępcy nie ustalono)[19].

Komisji Rządzącej przewodniczyć miał komisarz rządowy. Podczas konstytuowania się KR w dniu 28 stycznia, uchwalono zaproponować rządowi warszawskiemu, by funkcję tę pełnił były austriacki minister dla Galicji, polityk konserwatywny Kazimierz

[17] Jak czytamy we wspomnieniach Zygmunta Lasockiego, ze względu na utrudnioną komunikację między Lwowem a Krakowem zdecydowano się na umieszczenie w Krakowie oddziału Wydziału Administracyjnego. Na jego czele stanął członek KR – Stanisław Rymar. Samo urzędowanie we Lwowie Lasocki uznał za bez porównania bardziej komfortowe niż w Krakowie. Jego wydział umieszczono w budynku Namiestnictwa, miał dobre warunki lokalowe, do pracy wykorzystać można było kompetentnych urzędników Namiestnictwa, zajmowano się znacznie mniejszą ilością spraw niż w Krakowie, gdzie niemal bez przerwy przychodzili interesanci. Ze względu na ciągłe ataki wojska ukraińskiego na linię kolejową łączącą Lwów z resztą Galicji, do miasta mało kto przyjeżdżał. W samym zaś Lwowie ze względu na ciągłe ostrzeliwanie ruch niemal zamarł. – Z. Lasocki, *Wspomnienia szefa administracji*..., dz. cyt., s. 66–67.

[18] CPHAUL, f. 212: KR, op. 1, spr. 52, k. 29–30v.

[19] Tamże.

Gałecki. Zastępcami komisarza mieli być czterej członkowie KR wytypowani przez największe ugrupowania, mianowicie: PSL Piast (wytypowało Wincentego Witosa), obóz narodowy (wytypował Aleksandra Skarbka), Polskie Stronnictwo Demokratyczne (wytypowało Władysława Stesłowicza), PPSD (wytypowało Zygmunta Marka). Do czasu przyjazdu do Lwowa Gałeckiego funkcję przewodniczącego miał pełnić Władysław Stesłowicz[20].

Ze względu na trudności komunikacyjne Komisja poza posiedzeniem inauguracyjnym w dniu 28 stycznia i posiedzeniem w dniu 29 stycznia nie zebrała się już więcej na spotkaniu plenarnym, faktyczną władzę sprawował przewodniczący KR wraz z Wydziałem Wykonawczym złożonym z naczelników wydziałów lub ich zastępców. Po wyjeździe tymczasowego przewodniczącego Władysława Stesłowicza do Warszawy w związku z obradami sejmu, przewodnictwo z początkiem lutego objął Leonard Stahl. Do załatwiania pilnych spraw utworzono bardziej ścisły komitet składający się z Marcelego Chlamtacza, Adama Głażewskiego, Juliana Obirka i Zygmunta Lasockiego. Przewodniczył mu Leonard Stahl[21]. Oprócz Władysława Stesłowicza posłami zostali także niektórzy inni członkowie KR, w tym i wytypowani na posiedzeniu konstytuującym na zastępców komisarzy: Wincenty Witos, Aleksander Skarbek i Zygmunt Marek[22].

Jak już wcześniej wspomniano faktyczna władza w KR spoczywała w rękach jej przewodniczącego i Wydziału Wykonawczego. Wydział Wykonawczy zbierał się na posiedzeniach zwykle co kilka dni (nieraz jednak nawet codziennie). Podejmowane na nich decyzje dotyczyły różnorodnych kwestii. Większość rozpatrywanych spraw wynikała z konieczności rozwiązywania bieżących problemów przed jakimi stali w ówczesnych trudnych warunkach mieszkańcy Galicji. Praktycznie nie znajdujemy w uchwałach kwestii o charakterze bardziej strategicznym. Takie sprawy zarezerwowane były dla rządu w Warszawie[23]. Dla zilustrowania zagadnień jakimi zajmował się Wydział Wykonawczy KR przytoczyć można niektóre uchwały jakie podjęto na czterech jego posiedzeniach: 5 i 15 lutego oraz 2 i 3 marca 1919 r.[24]

---

[20] Tamże; spr. 54, k. 39–39v.

[21] Z. Lasocki, *Wspomnienia szefa administracji…*, dz. cyt., s. 67; CPHAUL, f. 212: KR, op. 1, spr. 52, k. 45–46v.

[22] Z osobami, które weszły w skład KR, a następnie w związku z obowiązkami poselskimi przebywały w Warszawie rząd często konsultował się w sprawach galicyjskich. – L. Mroczka, *Galicji rozstanie z Austrią…*, dz. cyt., s. 219–220.

[23] Mimo wyłączenia z kompetencji Komisji spraw wojskowych i dotyczących polityki zagranicznej, również jednak i KR podejmowała problemy z pogranicza tych sfer. Przykładem może być chociażby umowa polsko-ukraińska z 1 lutego w sprawie rannych, jeńców i internowanych zawarta między delegatami KR a przedstawicielami Republiki Zachodnio-Ukraińskiej. Jej treść zob. „Gazeta Lwowska" nr 28 z 4 II 1919, s. 4.

[24] Informacje na temat obszarów aktywności KR zob. także: „Dziennik Rozporządzeń Komisji Rządzącej" 1919, numery z lutego i marca.

Posiedzenie w dniu 5 lutego:

– Upoważniony Wydział Opieki Społecznej zwróci się do rządu warszawskiego w sprawie zasiłku dla bezrobotnych. Wykona Wydział Opieki Społecznej.

– Uchwalono wypłacić w marcu br. urzędnikom i funkcjonariuszom państwowym dodatek oblężniczy. Od dodatku tego wykluczeni są ci, którzy służą w wojsku w randze oficerów. Wykona Wydział Skarbowy.

– Uchwalono wydać i puścić w obieg znaczki pocztowe. Wykona Wydział Pocztowy.

– Upoważniono Dyrekcję Poczt i Telegrafów do zwinięcia niektórych składnic pocztowych najniższego typu. Wykona Wydział Poczt.

Posiedzenie w dniu 15 lutego:

– Przyjęto do wiadomości sprawozdanie dr. Dubanowicza z podróży do Paryża.

– Uchwalono odbyć konferencję z generałem Rozwadowskim i stosownie do wyników tej konferencji wysłać deputację do rządu warszawskiego złożoną z reprezentantów KR i reprezentantów miasta Lwowa, która by zwróciła uwagę na obecny zastój akcji wojskowej i przedstawiła skutki, jakie pociągnąć za sobą może dalsze trwanie takiego stanu.

– Przyjęto do wiadomości projekt KUO* przeprowadzenia rejestracji szkód wojennych zrządzonych od dnia 1 listopada 1918 polecając KUO przeprowadzenie merytorycznie czynności z rejestracją połączonych. Wykona Wydział Robót Publicznych.

– Uchwalono upoważnić Prezydium KUO do zrealizowania przyznanej drobnym przedsiębiorcom przemysłowym pomocy finansowej, z tym, że realizacja ta może nastąpić jedynie w wypadkach zupełnie wyjątkowych. Wydatek z tego tytułu pokryje Sekcja III KUO ze swoich funduszy. Wykona Wydział Robót Publicznych.

– Uchwalono zaprosić Radę Narodową Księstwa Cieszyńskiego do porozumienia się w sprawie unormowania wzajemnego stosunku. Wykona Prezydium KR.

– Uchwalono rozporządzenie normujące gospodarkę spirytusową i jej stronę finansową. Wykona Wydział Skarbowy.

– Sprawę utworzenia urzędów filialnych tych referatów, które urzędują we Lwowie oraz sprawę wyznaczenia jednemu lub dwóm zastępcom komisarza generalnego jako siedzibę Kraków uchwalono odroczyć do pełnej Komisji Rządzącej.

– Uchwalono wystosować pismo do trzech zastępców komisarza generalnego, którzy są posłami i do takich że referentów i ich zastępców z prośbą, aby o ile sami nie mogą urzędować, odnieśli się do swoich stronnictw celem wyznaczenia innych osób na to stanowisko. Wykona Prezydium KR.

Posiedzenie w dniu 2 marca:

– Uchwalono rozporządzenie o zasiłkach wojennych dla Wojska Polskiego. Wykona Wydział Opieki Społecznej.

---

* Krajowego Urzędu Odbudowy.

– Uchwalono przedłożyć rządowi warszawskiemu do zatwierdzenia w drodze ustawodawczej rozporządzenia w sprawie powracających z wojska pracowników handlowych. Wykona Wydział Opieki Społecznej.

– Uchwalono rozporządzenie o zasiłkach amerykańskich. Wykona Wydział Opieki Społecznej.

– Uchwalono rozporządzenie w sprawie ubezpieczenia służby domowej w miastach i miasteczkach. Wykona Wydział Opieki Społecznej.

Posiedzenie w dniu 3 marca:

– W sprawie upoważnienia miejskiej Kasy Oszczędności do zakupu realności we Lwowie uchwalono w myśl referatu skarbowego zażądać uchwały Rady Miejskiej co do zmiany statutu. Wykona Wydział Administracyjny.

– Przyjęto i prowizorycznie uchwalono budżet na luty i marzec.

– Uchwalono 600 000 koron na zasiłki dla bezrobotnych z funduszu zasiłków wojskowych. Wykona Wydział Opieki Społecznej.

– W sprawie wypłacenia zasiłków bezrobotnym Żydom uchwalono porozumieć się z wojskowością celem zatrudnienia tych ludzi w kolumnach robotniczych. Wykona Wydział Opieki Społecznej.

– Przyjęto do wiadomości, że na czas nieobecności referenta Wydziału Kultury i Sztuki, wydziałem tym kieruje prof. Zachara.

– Uchwalono wystosować pismo do barona Bataglii z zagrożeniem usunięcia z urzędu jeżeli nie przybędzie do Lwowa i nie obejmie urzędowania. Odpis tego pisma uchwalono przesłać referentowi Wydziału Robót Publicznych. Wykona Wydział Robót Publicznych[25].

Dużym problemem, z którym musiała się zmierzyć KR był silny wzrost bandytyzmu. Zjawisko to występowało praktycznie w całej Galicji. Wzrost anarchizacji życia widoczny był już w latach wojny, szczególnie w końcowym jej okresie. Dalsze jego nasilenie nastąpiło w kolejnych miesiącach. Większe rozruchy i przypadki bandytyzmu nieraz likwidowano nawet przy pomocy wojska. Zjawiskiem, z którym usiłowały sobie poradzić pierwsze ośrodki władzy w Galicji były także częste na tym terenie ekscesy antyżydowskie. Zwykle polegały one na ograbieniu sklepu czy straganu żydowskiego, zdarzały się jednak wówczas (zarówno w Galicji Zachodniej jak i Wschodniej) również takie, które kończyły się ofiarami śmiertelnymi. Do najtragiczniejszych wydarzeń o takim charakterze doszło we Lwowie 22 i 23 listopada 1918 r. W wyniku zajść, które przybrały postać pogromu żydowskiego, śmierć poniosło kilkadziesiąt osób tej narodowości. Próbą przynajmniej częściowego uregulowania stosunków polsko-żydowskich było powołanie przez TKR specjalnej komisji. Jej celem miało być „dokładne zbadanie stosunku [Polaków] do Żydów i wynalezienie drogi do

[25] CPHAUL, f. 212: KR, op. 1, spr. 53, k. 3–5, 10–11v; spr. 54, k. 4–5. Protokoły z niektórych posiedzeń Wydziału Wykonawczego KR zob. także: Biblioteka Naukowa Polskiej Akademii Umiejętności i Polskiej Akademii Nauk w Krakowie, Teki Lasockiego, sygn. 4181.

porozumienia polsko-żydowskiego". Komisja obradowała w lutym 1919 r., a więc już w okresie istnienia KR[26].

Komisja Rządząca istniała do 7 marca 1919 r., kiedy to zastąpiona została przez urząd Generalnego Delegata Rządu dla Galicji[27]. Funkcję tę 12 marca powierzono Kazimierzowi Gałeckiemu. Faktycznie objął on urzędowanie dopiero w drugiej połowie marca*. Komisja była strukturą, która w trudnych warunkach zdołała zrealizować swoje podstawowe cele, to znaczy zapewnić w miarę możliwości sprawne administrowanie Galicją Zachodnią i częścią Galicji Wschodniej. Samo zlokalizowanie struktur KR we Lwowie powodowało spore utrudnienia. Komisja zmierzyć się musiała z problemami różnorodnej natury. W najbliższych okolicach Lwowa wciąż toczyły się walki polsko-ukraińskie. W samym mieście brakowało żywności, istniały spore kłopoty z zapewnieniem odpowiednich warunków sanitarnych i zdrowotnych.

Członkowie wchodzący w skład Komisji, mimo że reprezentowali różne środowiska polityczne, potrafili efektywnie ze sobą współpracować. Niewątpliwie świadczyło to o ich dużej dojrzałości politycznej. Wprawdzie kompetencje KR w porównaniu z zakresem działania jej poprzedników – PKL i TKR, były mniejsze, to jednak na tyle duże, że zdołała ona wywrzeć pozytywny wpływ na stabilizowanie sytuacji w Galicji. Szczególnie trudne było to na terenach, które objęte były rywalizacją polsko-ukraińską.

ANEKS

Regulamin uchwalony na posiedzeniu Komisji Rządzącej
w dniu 29 stycznia 1919 r.

1. Komisja Rządząca zbiera się we Lwowie co najmniej raz w miesiącu, w miarę potrzeby jednak i częściej i obraduje aż do zupełnego wyczerpania spraw porządku dziennego. Na żądanie co najmniej pięciu referentów lub na żądanie 14 członków Komisji Rządzącej winno prezydium zwołać pełne zebranie Komisji Rządzącej w ciągu ośmiu dni po otrzymaniu tego żądania: żądający zwołania posiedzenia winni jednak zarazem podać przedmiot obrad. Termin zebrania Komisji Rządzącej ma być ogłoszony z reguły najpóźniej na 5 dni przed zebraniem członków w dziennikach lwowskich i krakowskich. Do kompletu Komisji Rządzącej potrzeba obecności przynajmniej szesnastu członków. Uchwały zapadają większością głosów. W razie równości głosów rozstrzyga przewodniczący. W razie ustąpienia któregoś z członków Komisji Rządzącej stronnictwo, do którego dany członek należał, deleguje w jego miejsce innego.

2. Komisja Rządząca wybiera referentów wydziałów i ich zastępców. Wszyscy wybierani są z grona Komisji Rządzącej wedle klucza stronnictw politycznych. Siedzibą wszystkich

[26] Stenogramy z posiedzeń komisji zostały opublikowane, zob. *W sprawie polsko-żydowskiej. Przebieg ankiety odbytej w dniach 1, 3, 4, 9 i 16 lutego we Lwowie*, Lwów 1919.

[27] W CPHAUL przechowywany jest liczący 644 jednostek zespół: Generalny Delegat Rządu dla Galicji (f. 214).

* Ostatnie posiedzenie Wydziału Wykonawczego KR odbyło się 27 marca.

wydziałów jest Lwów. Przejściowo jednak niektóre wydziały, a mianowicie wydziały sprawiedliwości, górnictwa, aprowizacji, rolnictwa, kolei żelaznych, przemysłu i handlu oraz kultury i sztuki mają swą siedzibę w Krakowie. Każdy referent i tegoż zastępca musi mieszkać i stale przebywać w siedzibie swego wydziału: w razie wyjazdu na okres kilkutygodniowy lub dłuższy gaśnie jego mandat, a stronnictwo w jego miejsce deleguje innego. Zastępca referenta urzęduje jedynie wtedy, gdy referent z powodu wyjazdu, choroby lub innej przeszkody odda mu urzędowanie lub gdy komisarz generalny względnie tegoż urzędujący zastępca powoła go do urzędowania w zastępstwie chorego, nieobecnego lub doznającego innej przeszkody referenta. Cały podział rzeczowy referatu pomiędzy referenta a jego zastępcę może nastąpić tylko za uchwałą Komisji Rządzącej.

3. Wydział wykonawczy składa się z prezydium i referentów względnie zastępców referentów wszystkich wydziałów. W posiedzeniach wydziału wykonawczego biorą udział zastępcy referentów jedynie tylko z głosem doradczym, głosują zaś jedynie w razie nieobecności referenta. W posiedzeniach bierze udział komisarz generalny i tegoż zastępcy, a to wszyscy z głosem stanowczym; przewodniczy komisarz generalny lub w razie przeszkody tegoż zastępcy, którzy urzędują kolejno przez miesiąc w porządku przez Komisję Rządzącą oznaczonym. Uchwały zapadają większością głosów, w razie równości głosów rozstrzyga przewodniczący, do kompletu wymagana jest obecność co najmniej sześciu referentów lub zastępców referentów i komisarza generalnego lub jednego z tegoż zastępców. Posiedzenia wydziału wykonawczego odbywają się we Lwowie dwa razy w miesiącu, w miarę potrzeby jednak częściej.

4. Prezydium Komisji Rządzącej składa się z komisarza generalnego i jego czterech zastępców mianowanych z grona Komisji Rządzącej. Siedzibą prezydium jest Lwów i tak komisarz generalny jak i tegoż urzędujący zastępca muszą stale przebywać we Lwowie, w razie wyjazdu ich na czas kilkutygodniowy lub dłuższy proponuje Komisja Rządząca innego komisarza generalnego względnie zastępcę, przy czym wnioski stronnictwa, do którego ustępujący zastępca komisarza należał, winny być uwzględnione przez Komisję Rządzącą. Do funkcji prezydium należy zwoływanie posiedzeń Komisji Rządzącej i wydziału wykonawczego, branie w nich udziału z głosem stanowczym i przewodniczenie, przydział spraw poszczególnym referentom, załatwianie spraw nie cierpiących zwłoki a nie należących do żadnego referenta, przy czym te ostatnie sprawy mają być załatwiane o ile możność kolegialnie, podpisywanie aktów, które wychodzą w imieniu całości Komisji Rządzącej lub wydziału wykonawczego. Do prezydium i wydziału wykonawczego należy decyzja w razie sporu kompetencyjnego między poszczególnymi wydziałami i w ogóle określenie kompetencji poszczególnych wydziałów.

Źródło: CPHAUL, f. 212: KR, op. 1, spr. 1, k. 16–17 (maszynopis).

ВІСНИК ЛЬВІВ. УН-ТУ *VISNYK LVIV UNIV.*
Сер. істор. 2012. Спец. вип. С. 140–162. *Ser. Histor. 2012. Special issue. P. 140–162.*

УДК 329.15 (477.83–25) "1919/1939"

Grzegorz MAZUR
Kraków

Ruch komunistyczny we Lwowie w latach 1919–1938 – czy nowa „biała plama" w historii miasta?

Діяльність Комуністичної партії Західної України (КПЗУ) та низки інших прокомуністичних організацій, що діяли в міжвоєнний період на терені Львова, була спрямована проти польської держави. Її метою було повалення чинного політично-правового устрою та зміна державних кордонів. Усупереч поширеній думці про слабкість комуністичного руху в II Речі Посполитій, на прикладі Львова можна стверджувати, що цей рух відігравав значну політичну роль, хоча й знаходився на нелеґальному становищі. У комуністичних організаціях Львова кількісно переважали представники єврейської національності, які водночас виступали з антисіоністських позицій. Історія КПЗУ залишається малодослідженою.

Ключові слова: Львів 1920–1930-х років, комуністичний рух, Комуністична партія Західної України (КПЗУ).

Przy analizie ruchu komunistycznego na samym początku trzeba sformułować parę istotnych uwag. Przede wszystkim, działająca na terenie Lwowa Komunistyczna Partia Zachodniej Ukrainy (KPZU) była organizacją występującą przeciwko państwu polskiemu. Była to partia, której celem było obalenie istniejącego porządku prawnego i ustroju politycznego oraz zmiana granic państwa. Nazwa „KPZU" charakteryzowała przede wszystkim teren, na którym partia działała – Zachodnia Ukraina oraz jej charakter. Partie komunistyczne w Polsce działały nielegalnie, natomiast z inicjatywy komunistów powstawały liczne organizacje legalne. Do tej pory nie dysponujemy bardziej szczegółowymi i zobiektywizowanymi opracowaniami o KPZU i ugrupowaniach z nią związanych. Najbardziej wartościową jest książka J. Radziejowskiego, opublikowana 40 lat temu, omawiająca dzieje KPZU do 1929 r. Na terenie Lwowa głównym zadaniem polskiej policji politycznej było – oprócz walki z irredentystycznym ruchem ukraińskim – zwalczanie ruchu komunistycznego. Mimo tych jej wysiłków działał on do rozwiązania KPZU w 1938 r. W grudniu 1918 r. powstała Komunistyczna Partia Robotnicza Polski (KPRP), od marca 1925 r. nosząca nazwę Komunistycznej Partii Polski (KPP). 8 II 1919 r. na konferencji założycielskiej w Stanisławowie powstała Komunistyczna Partia Galicji Wschodniej (KPGW), ale już w kwietniu 1919 r. została rozbita przez władze bezpieczeństwa Zachodnioukraińskiej Republiki Ludowej. W okresie późniejszym na KPGW spadły represje ze strony polskich władz bezpieczeństwa, a z kolei w samej partii miał miejsce rozłam. Dopiero specjalnie

© *Mazur G., 2012*

powołana komisja Kominternu nakazała likwidację rozłamu do maja 1923 r., a w czerwcu 1923 r. dokonano formalnego zjednoczenia i wybrano wspólny KC. Jednocześnie KPGW zmieniła nazwę na KPZU, jako partii autonomicznej, choć działającej w ramach KPRP–KPP[1].

Już w kwietniu i maju 1921 r. prasa lwowska donosiła o pierwszych aresztowaniach komunistów, wymieniając nazwiska m.in. Gustawa Münzera, Michała Petraszczuka, Jana Deca, Wawrzyńca Rodzona, Jana Jaworskiego, Michała Metza, Adama Magury, Michała Kwiatkowskiego, Adama Altyńskiego, Gustawa Sternalskiego, Stanisława Szustera, Michała Feliksika, Józefa Krettera, Stefana Bogusławskiego[2]. W dniu 30 X 1921 r. w budynku na wzgórzu św. Jura odbył się I zjazd (według innych źródeł była to krajowa konferencja) KPGW, z udziałem 26 delegatów ze Lwowa, Stanisławowa, Tarnopola, Drohobycza i innych miejscowości Zachodniej Ukrainy. W trakcie jej trwania wkroczyła policja i aresztowano wszystkich jej uczestników. Na ławie oskarżonych zasiadło 39 osób, a wśród nich Stefan Królikowski, Stefan Kriłyk (członek Tymczasowego KC KPGW), Nestor Chomyn (sekretarz Tymczasowego KC KPGW), a 12 I 1923 r. zapadły wyroki w tym procesie. Dodać należy, że Stefan Królikowski, jeden z wybitnych działaczy KPP, został właśnie wtedy wybrany posłem na Sejm, więc zwolniono go z więzienia lwowskiego. Ten tzw. proces świętojurski był pierwszym masowym procesem przeciwko komunistom w Polsce[3].

W styczniu 1922 r. miał miejsce proces kolejnej grupy komunistów: Grzegorza Rybaka, Fryderyki Rettel (kierowniczka konsumu żydowskiego „Solidarność") i Jakuba Schulsingera ze Stanisławowa. Wcześniej prowadzili oni działalność wywiadowczą na rzecz bolszewików w czasie wojny 1920 r. Oskarżeni działali w ramach dwóch stowarzyszeń żydowskich, które prowadziły działalność komunistyczną w 1919 i 1920 r., aż do ich zamknięcia przez władze. Rybak skazany został na 10 miesięcy, Rettel na 8 miesięcy, a Schulsinger na 9 miesięcy[4].

[1] *Історія Львова в документах і матеріалах: Збірник документів і матеріалів*, Київ 1986, s. 180–181; *Львів: Історичні нариси*, red. Я. Ісаєвич, Ф. Стеблій, М. Литвин, Львів 1996, s. 401–402; J. Holzer, *Mozaika polityczna Drugiej Rzeczypospolitej*, Warszawa 1971, s. 225, 238; G. Iwański, *Z dziejów Komunistycznej Partii Galicji Wschodniej*, „Z Pola Walki" 1967, nr 4, s. 27; J. Radziejowski, *Komunistyczna Partia Zachodniej Ukrainy 1919–1929. Węzłowe problemy ideologiczne*, Kraków 1976, s. 19–34, tamże szczegółowo o grupach, z których powstała KPGW oraz o ówczesnym rozłamie. Nie poruszam tych problemów, odsyłając do książki J. Radziejowskiego.

[2] „Słowo Polskie", nr 249 z 9 VI 1921, s. 3; „Kurier Lwowski", nr 51 z 1 III 1922, s. 5; nr 55 z 5 III 1922, s. 5–7; nr 59 z 10 III 1922, s. 5.

[3] Najważniejsze publikacje o tym procesie zob.: *Proces komunistów we Lwowie (sprawa świętojurska). Sprawozdanie stenograficzne*, Warszawa 1958; J. Kowalczyk, *Pawiak 1921*, [w:] *Komuniści. Wspomnienia o Komunistycznej Partii Polski*, Warszawa 1969, s. 119; J. Kowalczyk, *Zwołał kongres święty Jur…*, Warszawa 1973, s. 10–11, 24, 47. Pierwsze wydanie tej książki ukazało się: J. Kowalczyk, *Wielki proces*, Warszawa 1963. Zob. też: J. Ławnik, *Represje policyjne wobec ruchu robotniczego 1918–1939*, Warszawa 1979, s. 186; T. Duracz, *Mowy obrończe*, Warszawa 1959, s. 37–68.

[4] „Kurier Lwowski", nr 16 z 19 I 1922, s. 5.

W lipcu 1922 r. aresztowano pod zarzutem działalności komunistycznej 17 osób[5]. Istotną rolę w aktywizowaniu młodzieży pełnił Związek Młodzieży Komunistycznej Zachodniej Ukrainy (ZMK ZU), gdzie jedną z czołowych postaci był Oskar Berkowicz, członek KC ZMK, a także od wiosny 1925 r. do połowy 1930 r. sekretarz Komitetu Okręgowego KPZU we Lwowie. W marcu 1923 r. władze oceniły, iż na terenie województwa lwowskiego Żydzi stanowili około 95% członków ZMK[6].

W tym czasie działał Związek Proletariatu Miast i Wsi (ZPMiW), obejmujący swoim zasięgiem obszar siedmiu okręgów wyborczych województw lwowskiego, stanisławowskiego i tarnopolskiego. W końcu sierpnia 1922 r. powstał 15-osobowy Wschodniogalicyjski Centralny Komitet Wyborczy ZPMiW. Na jego czele stanęła jako I sekretarz dr Czesława Grosser, a II sekretarzem został Adolf Langer (Ostap Dłuski). Powstał komitet wyborczy ZPMiW we Lwowie – lista nr 5. W okręgu wyborczym nr 50 (Lwów–miasto) z ramienia ZPMiW kandydowało do Sejmu 8 osób: Tomasz Dąbal, Wawrzyniec Rodzon, Jakub Dutlinger, Michał Feliksik, Hryć Iwanienko, Andrzej Przeorski, Mikołaj Szurkowski, A. Magura[7]. W końcu października 1922 r. władze dokonały szeregu aresztowań działaczy ZPMiW, w tym we Lwowie członków CKW ZPMiW Galicji Wschodniej Stefana Bogusławskiego, M. Szurkowskiego, M. Feliksika, A. Magury, Jędrzeja Nawrockiego, Hermana Schwarza, Stanisława Tymowicza i Józefa Zawadki. Spośród 17 członków lwowskiego kierownictwa ZPMiW Galicji Wschodniej uwięzionych zostało 12 osób. Ponadto w związku z akcją wyborczą przeprowadzono 3 rewizje w lokalach wyborczych ZPMiW[8]. W trakcie kampanii wyborczej CKW ZPMiW Galicji Wschodniej wydawał we Lwowie dwa czasopisma: w języku polskim „Trybuna Robotnicza", a w języku ukraińskim „Robitnycza Trybuna" oraz ulotki i inne wydawnictwa. Ostatecznie wyniki wyborów we Lwowie były dla komunistów wielce niekorzystne: ich lista uzyskała zaledwie 326 głosów, to znaczy 0,4 %[9].

---

[5] Державний архів Львівської області / Derżawnyj Archiw Lvivs'koji Obłasti (dalej: DALO), f. 121, op. 1, spr. 53, k. 127.

[6] DALO, f. 121, op. 1, spr. 53, k. 127; Центральний державний історичний архів України у м. Львові / Centralnyj derżawnyj istorycznyj archiw Ukrainy u m. Lwowi (dalej: CDIA), f. 205, op. 1, spr. 427, k. 6; B. Gadomski, *Berkowicz Oskar*, [w:] *Słownik biograficzny działaczy polskiego ruchu robotniczego*, t. 1, Warszawa 1978, s. 148–149; L. Krzemień, *Związek Młodzieży Komunistycznej w Polsce. Pierwsze dziesięciolecie (1918–1928)*, Warszawa 1972, s. 88, 222.

[7] G. Iwański, *Powstanie i działalność Związku Proletariatu Miast i Wsi 1922–1925*, Warszawa 1974, s. 307.

[8] CDIA, f. 205, op. 1, spr. 427, k. 6; DALO, f. 121, op. 1, spr. 55, k. 8–10; A. Bergman, *Gawrylik (Hawrylik, Hawryluk)*, [w:] *Słownik biograficzny działaczy polskiego ruchu robotniczego*, t. 2, Warszawa 1987, s. 207–208; J. Kancewicz, *Grosser Czesława*, [w:] *Słownik biograficzny działaczy…*, dz. cyt., t. 2, s. 383–384; G. Iwański, *Powstanie i działalność…*, dz. cyt., s. 36–37, 44–45, 54–57, 105–111, 286.

[9] „Lwów w cyfrach" 1930, nr 9, s. 20–23; „Kurier Lwowski", nr 245 z 26 X 1922, s. 5; nr 253 z 9 XI 1922, s. 2; „Gazeta Lwowska", nr 243 z 9 XI 1922, s. 1; G. Iwański, *Powstanie i działalność…*, dz. cyt., s. 118, 123–124, 127.

Po wyborach ZPMiW kontynuowała działalność. Od maja 1923 r. do połowy maja 1924 r. kierownictwo nad wschodniogalicyjską organizacją ZPMiW sprawował Hryć Mychać jako sekretarz KC Związku, ponadto w pracach centrali wschodniogalicyjskiej uczestniczyli też A. Langer (Ostap Dłuski) oraz S. Bogusławski, Leon Pasternak, Mykita Strońskij, Mojżesz Wiesenfeld, H. Iwanienko, Józef Schneider-Kowalczyk, Mychajło Glinśkyj, M.Szurkowski, M. Feliksik, Jan Brauła, J. Zawadka, Adolf Ursaki, A. Stark, H. Schwarz, W. Kizłyk[10]. Będąc organizacją legalną ZPMiW próbowała nawiązywać kontakty z innymi ugrupowaniami robotniczymi i w ten sposób rozszerzać swoje wpływy. Między innymi 2 VI 1923 r. odbyła się konferencja z inicjatywy KC ZPMiW, z udziałem przedstawicieli USDP, Bundu, Poalej-Syjonu Lewicy i Poalej-Syjonu Prawicy. Nie wzięli w niej udziału przedstawiciele lwowskiego OKR PPS, a ponadto część ugrupowań zajęła stanowisko wyczekujące i dalsze spotkania nie doszły do skutku[11]. W dniach 14–15 X 1923 r. przeprowadzono liczne rewizje i aresztowania osób związanych z ZPMiW, między innymi w redakcjach pism: „Żizń", „Zemla i Wola", „Trybuna Robotnicza" (ul. Ossolińskich 8 i 10). Aresztowanych zostało ogółem 65 osób, w tym: A. Czarnećkyj, Kyryło Walnyćkyj, Wołodymyr Mackiw, Meliton Holinatyj, Josif Wołyneć, Roman Werfel, Samuel Horowitz, Jakub Rauchfleisch, Bernard Marek, A. Ursaki, S. Bogusławski, M. Feliksik i inni[12].

Od numeru 37 z 16 XII 1923 r. lwowska „Trybuna Robotnicza" wychodziła trzy razy w tygodniu, a nie, jak do tej pory, raz na tydzień. Od listopada 1923 r. „Trybuną Robotniczą" kierowali członkowie Centralnej Redakcji Partyjnej KC KPRP Jakub Dutlinger i Wacław Wróblewski, a do jej współpracowników należeli: Mieczysław Bernstein, Julian Brun, Franciszek Fiedler, Jerzy Ryng i Mirosław Zdziarski; pismo przekształciło się w centralne czasopismo ZPMiW. Natomiast sam ZPMiW istniał do 1925 r.[13]

W drugiej połowie marca 1923 r. przebywali we Lwowie Jerzy Czeszejko-Sochacki i Stefan Królikowski, którzy uczestniczyli w obradach VI Zjazdu USDP 18 III 1923 r. Zjazd USDP przyjął platformę Kominternu, co doprowadziło do rozłamu w tej partii. Przewodniczącym partii wybrano Atanazego Ołeksę. Lewicowa część USDP połączyła się z KPZU, zaś socjalistyczni działacze partii na czele z Wołodymyrem Starosolśkym i Lwem Hankewyczem po kilku latach odbudowali partię o charakterze socjalistycznym. Natomiast w Sejmie doszło 7 XI 1924 r. do połączenia dwóch klubów: USDP (posłowie Jakub Wojtiuk, Andrij Paszczuk, Tomasz Prystupa i Josif Skrzypa) oraz klubu Związku Proletariatu Miast i Wsi (posłowie Stefan Królikowski, Stanisław Łańcucki) i powstania w ten sposób Komunistycznej Frakcji Poselskiej. Konsekwencją

[10] G. Iwański, *Powstanie i działalność…*, dz. cyt., s. 153–155.

[11] „Kurier Lwowski", nr 139 z 15 VI 1923, s. 3; G. Iwański, *Powstanie i działalność…*, dz. cyt., s. 175–177.

[12] „Gazeta Lwowska", nr 235 z 17 X 1923, s. 1; nr 243 z 26 X 1923, s. 3; nr 244 z 27 X 1923, s. 2; „Kurier Lwowski", nr 245 z 17 X 1923, s. 5; nr 254 z 27 X 1923, s. 5; „Słowo Polskie", nr 285 z 17 X 1923, s. 6; G. Iwański, *Bogusławski Stefan*, [w:] *Słownik biograficzny działaczy…*, dz. cyt., t. 1, s. 207–208.

[13] G. Iwański, *Powstanie i działalność…*, dz. cyt., s. 201–203, 249.

przyjęcia na kongresie USDP we Lwowie 18 III 1923 r. platformy komunistycznej była likwidacja partii przez władze w dniu 30 I 1924 r.[14] Policja przeprowadziła rewizję w lokalach USDP, a więc przy ul. Ruskiej 3, gdzie się mieścił zarząd partii, sekretariat oraz redakcja tygodnika „Zemla i Wola" i w lokalu dziennika USDP „Wpered" i „Nowej Zemli" przy ul. Ossolińskich 11. Lokale zostały opieczętowane. Przeprowadzono też rewizje u kilkunastu – według niektórych danych nawet u czterdziestu – wybitniejszych jej działaczy, przedstawicieli zarówno nurtu socjalistycznego, jak i komunistycznego, w tym u I sekretarza partii A. Czarnećkiego oraz u sekretarza ZG i głównego redaktora „Wperedu" i „Nowej Kultury" Ilji Kalitynśkiego. Zakwestionowano wiele materiału, w tym mnóstwo „bibuły" komunistycznej. Aresztowani zostali przywódcy partii, m. in.: A. Czarnećkyj, redaktor I. Kalitynśkyj i redaktor Alojzy Dobriański, a wszystkie trzy pisma zostały zawieszone[15].

W lipcu 1924 r. całym Lwowem wstrząsnęły wykryte przygotowania komunistów do przeprowadzenia zakrojonego na szeroką skalę aktu sabotażu. Mianowicie 5 lipca o godz. 4 rano miało nastąpić wysadzenie w powietrze magazynów amunicji na ul. Janowskiej. Policja wykryła przygotowania i aresztowała organizatorów zamachu. Józef Dietrich i Mikołaj Sołoneńko zostali skazani na śmierć przez sąd doraźny i straceni 16 lipca, ich dwaj pozostali wspólnicy, Slipko i Bartłomiej Bober, postawieni przed sądem doraźnym. Inni – w tym główny organizator zamachu Gierowski vel Jaworski – zbiegli. Konsekwencją tego projektowanego sabotażu było podjęcie decyzji o wywłaszczeniu gruntów w Hołosku Wielkim i przeniesienie tam jeszcze w tym roku magazynów amunicyjnych DOK VI z Kleparowa. Później odbyły się procesy innych osób zamieszanych w tę sprawę[16]. Co ciekawe, sprawa ta, choć bardzo sensacyjna, nie doczekała się opisania przez historyków.

---

[14] „Kurier Lwowski", nr 73 z 28 III 1923, s. 3; „Gazeta Lwowska", nr 276 z 30 XI 1924, s. 2; І. Васюта, *Перегрупування в західноукраїнському національному русі в перші роки по анексії Східної Галичини (1923–1926)*, „Вісник Львівського університету. Серія історична", t. 34: 1999, s. 348–349; A. Bełcikowska, *Stronnictwa i związki polityczne w Polsce*, Warszawa 1925, s. 455–460; G. Iwański, *Powstanie i działalność…*, dz. cyt., s. 153–155; M. Papierzyńska-Turek, *Sprawa ukraińska w Drugiej Rzeczypospolitej*, Kraków 1979, s. 252–253.

[15] „Gazeta Lwowska", nr 12 z 15 I 1924, s. 2; nr 26 z 31 I 1924, s. 5; nr 31 z 7 II 1924, s. 2; „Słowo Polskie", nr 29 z 20 I 1921, s. 6; nr 31 z 1 II 1924, s. 5; nr 32 z 2 II 1924, s. 6.

[16] „Kurier Lwowski", nr 155 z 9 VII 1924, s. 4; nr 161 z 16 VII 1924, s. 2–3; nr 163 z 18 VII 1924, s. 4; nr 166 z 21 VII 1924, s. 4; nr 176 z 2 VIII 1924, s. 4; nr 190 z 20 VIII 1924, s. 4; nr 284 z 12 XII 1924, s. 5; nr 293 z 22 XII 1924, s. 5; nr 4 z 5 I 1925, s. 4; nr 19 z 24 I 1926, s. 4; „Gazeta Lwowska", nr 155 z 8 VII 1924, s. 7; nr 156 z 9 VII 1924, s. 5; nr 157 z 10 VII 1924, s. 1, 6; nr 160 z 13 VII 1924, s. 7; nr 162 z 16 VII 1924, s. 5; nr 163 z 17 VII 1924, s. 6; nr 164 z 18 VII 1924, s. 7; nr 166 z 20 VII 1924, s. 1; nr 169 z 24 VII 1924, s. 7; nr 290 z 18 XII 1924, s. 5; nr 294 z 23 XII 1924, s. 5, podaje, że próba wysadzenia lwowskiej prochowni miała miejsce 6 lipca. Zamach Dietricha i Sołoneńki opisał w swoich wspomnieniach lwowski prokurator Alfred Łaniewski, *Zbrodnia i łzy (dwanaście lat prokuratorskiej służby). Myśli – wrażenia – przeżycia*, Lwów 1936, s. 36–43.

Na przełomie września i października 1924 r. zapadły wyroki na członków kolejnej grupy komunistów; na kary od 1 do 4 lat więzienia zostali skazani: Samuel Reiss, Edward Brecher, Matwij Jaworśkyj, Marek Schlossmann, Dawid Grünberg, R. Werfel, Józef Reindel, Joachim Ehrlich, Dawid i Maks Haberman. W maju 1925 r. przed sądem stanęło następnych sześciu komunistów: Bernard Steiner, Leizer Fruchter, Tewel Katz, Srulim Becher, Samuel Grosmann, Juda Ofner. Spośród nich B.Steinera skazano na 4 lata więzienia, a pozostałych uniewinniono[17].

W 1925 r. miała miejsce jedna z najgłośniejszych w dziejach ruchu komunistycznego we Lwowie sprawa Naftalego Botwina. Początki jej wiążą się z nieudaną próbą 17 VII 1925 r. w Warszawie wykonania partyjnego wyroku na pracowniku policji Józefie Cechnowskim przez Władysława Kniewskiego, Władysława Hibnera i Henryka Rutkowskiego. Doszło wtedy do starcia z policją i ujęcia tych trzech zamachowców, których następnie skazano na karę śmierci i stracono. Sam J. Cechnowski był uważany za jednego z najbardziej szkodliwych dla organizacji komunistycznej agentów policji. Wobec jego przyjazdu do Lwowa w końcu lipca 1925 r. (miał tam wystąpić jako świadek w procesie przeciwko komunistom), N. Botwin – członek ZMK i KPZU – zgłosił się ochotniczo do wykonania wyroku i 28 VII 1925 r. zastrzelił wychodzącego z budynku lwowskiego sądu J. Cechnowskiego. Został przy tym ujęty, postawiony przed sądem, skazany na karę śmierci i 6 VIII 1925 r. rozstrzelany na dziedzińcu więzienia Brygidki we Lwowie. Skazanie go na karę śmierci wywołało falę protestów w kraju i zagranicą. W Europie Zachodniej wyrok potępiły liczne organizacje polityczne i społeczne, między innymi Międzynarodowy Kongres Wolnej Myśli w Paryżu, zjazd Francuskiej Partii Socjalistycznej, Międzynarodowy Kongres Socjalistyczny w Marsylii i Kongres Krajowy Starych Górników w Belgii. Protest ogłosiła też grupa wybitnych pisarzy i poetów francuskich: Henri Barbusse, Louis Aragon, Georges Duhamel, Romain Rolland i Paul Eluard. Akcja protestacyjna objęła także Anglię i Czechosłowację. Rada Miejska w Bobigny we Francji uchwaliła nazwać jedną z ulic imieniem Botwina. Imię jego nadano też w 1937 r. jednej z kompanii XIII Brygady Międzynarodowej w Hiszpanii. We Lwowie komuniści „przemianowali" ul. Słoneczną na ul. N. Botwina i od tej pory co jakiś czas wywieszali tam tabliczki z jego nazwiskiem. Miały też miejsce inne sposoby uczczenia pamięci N. Botwina przez komunistów, na przykład przez umieszczanie transparentów na jego grobie[18].

W wyniku dochodzeń w sprawie N. Botwina dokonano likwidacji wielu komórek KPZU w Małopolsce Wschodniej. W lipcu 1925 r. aresztowano 16 członków ZMK Zachodniej Ukrainy. Następnie 5 VIII 1925 r. w trakcie rewizji w mieszkaniu przy ul. Pułaskiego 16 wykryto dużą tajną drukarnię KPZU oraz aresztowano m.in. Hilela (Henryka) Kranza (posiadającego fałszywy paszport na nazwisko Henryk Horsowski),

---

[17] „Kurier Lwowski", nr 225 z 2 X 1924, s. 5; nr 111 z 15 V 1925, s. 6; nr 113 z 17 V 1925, s. 6; „Słowo Polskie", nr 262 z 24 IX 1924, s. 7; nr 269 z 2 X 1924, s. 9.

[18] R. Toruńczyk, *Botwin Naftali*, [w:] *Słownik biograficzny działaczy*..., dz. cyt., t. 1, s. 231–232; J. Ławnik, *Represje policyjne*..., dz. cyt., s. 194–195.

Salę Rosenmann i innych komunistów – łącznie 21 osób. 10 września aresztowano Szulima Seibla, a także O. Berkowicza, który według wcześniejszych zeznań N. Botwina miał być inspiratorem mordu na Cechnowskim[19]. W październiku 1925 r. liczne aresztowania spowodowały likwidację KC ZMK Zachodniej Ukrainy we Lwowie[20]. 27 XI 1925 r. aresztowano działacza KPZU dra Mojżesza Mandla. Następnego dnia aresztowany został w Winnikach Antoni Brzeziński; przy tej okazji wykryto tajną drukarnię w jego mieszkaniu oraz zatrzymano podejrzanego o przynależność do Międzynarodowej Organizacji Pomocy Rewolucjonistom (MOPR) Adriana Hoszowskiego, instruktora KC KPZU, skierowanego do pracy partyjnej we Lwowie[21].

W raporcie policyjnym za luty 1926 r. wśród czołowych działaczy komunistycznych wymieniono Enzela Stuppa, odnotowano też dążenie komunistów do wejścia do legalnie istniejących i działających organizacji, zwłaszcza o charakterze lewicowym, jak Związku Niezależnej Młodzieży Socjalistycznej „Życie", ukraińskiej „Studenckiej Hromady" i innych[22].

W początkach marca 1926 r. policja aresztowała kolejną grupę komunistów. Przy rewizjach znaleziono mnóstwo bibuły komunistycznej[23]. W raporcie policji za 25 III – 25 IV 1926 r. odnotowano wzrost aktywności komunistów[24].

10 kwietnia miała miejsce demonstracja bezrobotnych pod Urzędem Wojewódzkim na Wałach Gubernatorskich, w której wzięło udział około 300 bezrobotnych robotników budowlanych. Została ona wykorzystana przez elementy komunistyczne, tłum urósł do 600–700 osób, rozproszony następnie przez policję na ul. Ruskiej i na Rynku. Policja aresztowała 21 osób, a następnego dnia dalszych 12 osób – przeważnie w wieku 18–24 lat – wśród których było 8 członków ZMK[25].

Bardzo aktywnie komuniści występowali z okazji 1 Maja. Dlatego też co roku w kwietniu dokonywano prewencyjnych aresztowań i rewizji wśród osób z tych środowisk. Przed 1 V 1926 r. prewencyjnie zatrzymano około 60 „najniebezpieczniejszych" komunistów. W przygotowaniach pierwszomajowych współdziałali posłowie komunistyczni Tomasz Prystupa i Andrij Paszczuk. Policja przeprowadziła szereg rewizji u działaczy komunistycznych, w drukarni „Nowoczesnej" (ul. Pańska 21), gdzie

---

[19] CDIA, f. 205, op. 1, spr. 548, k. 34–50, 53–54; DALO, f. 1, op. 11, spr. 61, k. 14–15; f. 121, op. 1, spr. 61, k. 53–69; spr. 62, k. 17–47; „Kurier Lwowski", nr 184 z 8 VIII 1925, s. 1; nr 84 z 14 IV 1926, s. 4; nr 98 z 30 IV 1926, s. 4; „Słowo Polskie", nr 217 z 11 VIII 1925, s. 3; nr 92 z 3 IV 1926, s. 7; nr 101 z 14 IV 1926, s. 8; nr 117 z 30 IV 1926, s. 7; nr 232 z 26 VIII 1925, s. 8.

[20] J. Ławnik, *Represje policyjne…*, dz. cyt., s. 192.

[21] DALO, f. 121, op. 1, spr. 63, k. 270; „Słowo Polskie", nr 333 z 5 XII 1925, s. 8; G. Iwański, *Hoszowski Adrian*, [w:] *Słownik biograficzny działaczy…*, dz. cyt., t. 2, s. 557–558.

[22] DALO, f. 271, op. 1, spr. 17 a, k. 147–149.

[23] „Kurier Lwowski", nr 54 z 7 III 1926, s. 4; „Słowo Polskie", nr 65 z 7 III 1926, s. 8.

[24] DALO, f. 121, op. 1, spr. 71, k. 24.

[25] „Słowo Polskie", nr 99 z 12 IV 1926, s. 13; nr 243 z 4 IX 1926, s. 7; „Kurier Lwowski", nr 204 z 4 IX 1926, s. 4; „Gazeta Lwowska", nr 83 z 13 IV 1926, s. 3.

drukowano pismo komunistyczne „Świtło" oraz aresztowano jego redaktora Wasyla Bobińskiego, jego brata Iwana i kilku współpracowników: Iwana Wowka, Iwana Kozaka, Bohdana Dudykewycza, Iwana Zabawkę, Grzegorza Fołana, dr Mojżesza Mandela, wkrótce jednak wypuszczonych na wolną stopę. Opieczętowano też redakcję tygodnika „Die Woche" i aresztowano odpowiedzialnego redaktora Eliasza Finkla (vel Finka)[26]. Nic więc dziwnego, że w następnym raporcie policyjnym, za okres 26 V – 26 VI 1926 r., odnotowano, że

> na terenie Lwowa partia komunistyczna wskutek licznych i częstych aresztowań wybitniejszych działaczy doznała w ostatnim czasie znaczniejszych strat, wobec czego robota partyjna też znacznie zmalała. Niemniej jednak starają się tutejsi komuniści wykorzystać każdą nadarzającą się sposobność np. publicznego zgromadzenia partii lewicowych, zakłócić awanturami, by choćby w sposób taki zamanifestować swoją żywotność[27].

28 VIII 1928 r. podczas jednego zebrania policja aresztowała 36 komunistów, a w dwa miesiące później, 26–28 X 1928 r., przeprowadziła aresztowania członków Sekretariatu i Techniki KC KPZU, zatrzymując łącznie 45 osób. Byli oni następnie sądzeni w tzw. „procesie 21" (Sekretariatu KC KPZU) we Lwowie[28].

W raporcie Wydziału Bezpieczeństwa Urzędu Wojewódzkiego za okres 27 IV – 3 V 1929 r. odnotowano, że przebieg uroczystości 1-majowych wskazuje na spadek wpływów komunistycznych[29]. Mimo to 12 V 1929 r. odbyła się we Lwowie pierwsza narada proletariackich pisarzy Zachodniej Ukrainy. Uczestniczyło w niej 28 pisarzy, w tym między innymi: Stepan Tudor, Petro Kozłaniuk, Jarosław Gałan. Powstała wtedy organizacja „Gorno", wchodząca w skład Międzynarodowej Organizacji Proletariackich Pisarzy z siedzibą w Moskwie. Organizacja ta wydawała miesięcznik, a potem dwutygodnik „Wikna", wychodzący we Lwowie od 1927 r. do 1932 r. , kiedy to władze zakazały zarówno istnienia tej organizacji, jak i wydawania tego czasopisma[30].

Niemniej jednak – jak 7 III 1934 r. P.Kozłaniuk pisał do J.Gałana – na skutek terroru w ZSRR wobec ludności ukraińskiej powstała we Lwowie atmosfera, w której komunistyczna inteligencja ukraińska znalazła się w izolacji. Sam J. Gałan zauważał też to zjawisko, pisząc do swego młodszego brata o „faszyzacji" ukraińskiej inteligencji w Polsce[31].

---

[26] DALO, f. 121, op. 1, spr. 71, k. 91–97; „Kurier lwowski", nr 85 z 15 IV 1926, s. 4; nr 97 z 29 IV 1926, s. 7; nr 100 z 3 V 1926, s. 4, 7; „Słowo Polskie", nr 119 z 3 V 1925, s. 11; nr 116 z 29 IV 1926, s. 8.

[27] DALO, f. 121, op. 1, spr. 71, k. 181.

[28] J. Ławnik, *Represje policyjne…*, dz. cyt., s. 202.

[29] DALO, f. 121, op. 3, spr. 458, k. 45.

[30] Tamże, f. 110, op. 1, spr. 831, k. 197; *Історія Львова в документах і матеріалах…*, dz. cyt., s. 186–187, 386.

[31] О. С. Рубльов, Ю. А. Черченко, *Сталінщина й доля західноукраїнської інтелігенції (20–50-ті роки XX ст.)*, Київ 1994, s. 179–180.

Pewną próbą zorganizowania legalnej formacji o charakterze komunistycznym na terenie Lwowa były usiłowania dotyczące utworzenia tam PPS-Lewicy[32]. Do Lwowa przyjechał jej sekretarz generalny Andrzej Czuma i na zebraniu w dniu 15 VIII 1927 r. pod przewodnictwem Rudolfa Grossa, który posiadał upoważnienie KC KPZU do pracy organizacyjnej w PPS-Lewicy, w którym uczestniczyło około 150–200 osób wybrano komitet organizacyjny, na czele którego jako przewodniczący stanął Franciszek Schmal. Po pewnym czasie ukonstytuował się zarząd partii w składzie: prezes Teofil Jabłoński, sekretarz Wiktor Chruściel, kasjer Franciszek Schmal oraz członkowie zarządu: W. Kizłyk, Iljasz Kalatyński (być może jest to przekręcone nazwisko I. Kalitynśkiego), Józef Sitawski, Stanisław Olech, Kubejko i Fiel. Do innych czołowych działaczy tej partii we Lwowie należeli Herman Schwarz, Józef Będziński, Kazimierz Wnękowski, Wilhelm Stolarczyk, Tadeusz Hausman, Zofia Preisman, F. Schmal, W. Chruściel, Edward Łapiński. W raporcie policyjnym z 8 XI 1927 r. stwierdzono, iż

> PPS Lewica jest niejawną ekspozyturą KPZU, która subwencjonuje pieniężnie PPS Lewicę oraz deleguje do niej celem zorganizowania swoich najpewniejszych członków i wykonuje nad nią ścisłą kontrolę[33].

Ogółem PPS-Lewica we Lwowie miała liczyć – według ocen policji – około 500 członków, liczba ta wydaje się jednak zawyżona. Policja ustaliła też, że Ludwik Gotkowski i Zofia Preisman byli jednocześnie członkami KC KPZU[34]. Ostatecznie Ministerstwo Spraw Wewnętrznych poleciło 3 II 1931 r. przeprowadzić likwidację PPS-Lewicy na terenie całego kraju, gdyż – jak stwierdzono już wcześniej – „PPS Lewica jest legalną <przybudówką> Komunistycznej Partii Polski względnie Komunistycznej Partii Zachodniej Ukrainy przez nie zorganizowaną, kierowaną i subwencjonowaną". Dlatego też 9 lutego wojewoda lwowski dr Bronisław Nakoniecznikow-Klukowski wydał polecenie staroście grodzkiemu we Lwowie oraz wszystkim starostom powiatowym w województwie lwowskim przeprowadzenia 12 lutego rewizji i innych czynności związanych z likwidacją tej partii[35].

W kierunku ruchu komunistycznego zaczęła grawitować też część moskalofilów. Na ich czele stali Kyrył Walnyćkyj, Kuźma Pełechatyj i Mychajło Zajać. W styczniu 1921 r. Walnyćkyj i Pełechatyj zaczęli wydawać we Lwowie pismo „Wola Naroda". Na jej łamach głosili początkowo poglądy zbliżone do rosyjskich socjalistów-rewolucjonistów. Pozytywna ocena GPU sprawiła, iż zaczęli otrzymywać z Moskwy regularną subwencję miesięczną w wysokości 400 dolarów, przeznaczoną na druk

[32] DALO, f. 110, op. 1, spr. 1014, k. 156; op. 4, spr. 96, k. 18, 34, 40, 68.

[33] Tamże, op. 1, spr. 1014, k. 139–142.

[34] Tamże, k. 167–173 ob., 203–209; B. Kluge, *Gotkowski Ludwik*, [w:] *Słownik biograficzny działaczy…*, dz. cyt., t. 2, s. 321–322.

[35] DALO, f. 110, op. 1, spr. 1014, k. 189, 192; „Gazeta Lwowska", nr 37 z 15 II 1931, s. 4.

„Woli Naroda" i „Żyzni"[36]. W maju 1924 r. grupa Walnyćkiego przekształciła się w Partię Wolności Ludu, która z kolei 10 X 1926 r. połączyła się z Ukraińskim Zjednoczeniem Socjalistycznym – Związek Włościański – (w skrócie: Sel-Sojuz), w wyniku czego powstało Ukraińskie Selańsko-Robitnycze Socjalistyczne Objednanie (Sel-Rob). Na czele nowej partii stanęli Maksym Czuczmaj, Serhij Kozićkyj, Stefan Makówka (Stepan Makiwka), K. Walnyćkyj, K. Pełechatyj oraz M. Zajać. Formalnym przywódcą Sel-Robu został członek KC KPZU Pantelejmon Krajkiwśkyj[37]. Już jednak we wrześniu 1927 r. doszło do rozłamu na tle stosunku do tzw. szumskizmu (kierunek w KPZU zwalczany przez Międzynarodówkę Komunistyczną). Powstały wtedy dwie partie: jedna pod poprzednią nazwą, zwana potocznie Sel-Rob–Prawica, druga pod nazwą Sel-Rob–Lewica. Prezesem Sel-Rob–Lewicy został Mykoła Chimczyn, wiceprezesem K. Walnyćkyj, a sekretarzem dr M. Zajać. W 1928 r. Sel-Rob–Lewica przyjęła nazwę Sel-Rob–Jedność i w gruncie rzeczy ona pozostała na scenie politycznej, bowiem w tym i w następnym roku Sel-Rob–Prawica ostatecznie przestała istnieć[38]. We Lwowie znajdowały się władze Sel-Robu. oraz ukazywały się dwa pisma Sel-Rob–Jedności: tygodnik „Sel-Rob", wychodzący od 8 IX 1927 r. w nakładzie 8 500 egz. oraz wychodzące od 15 IV 1928 r. dwa razy w miesiącu „Siajwo" w nakładzie 6 tys. egz.[39]

Sel-Rob–Jedność była przybudówką KPZU, utrzymywała ścisły kontakt zarówno z nią, jak i z PPS-Lewicą. We Lwowie urzędował KC Sel-Rob–Jedności, w skład jego Sekretariatu wchodzili: Meliton Holinatyj, Osyp Bukszowanyj, Mychajło Durdełła, dr M. Zajać, M. Chimczyn, Piotr Kozłaniuk, Fed' Jaworśkyj, Bohdan Dutkewycz[40].

---

[36] J. J. Bruski, *Petlurowcy. Centrum Państwowe Ukraińskiej Republiki Ludowej na wychodźstwie, 1919–1924*, Kraków 2000, s. 475–478; tenże, *Od białego moskalofilstwa do czerwonego, Sprawa „Woli Naroda"*, [w:] *Język, literatura, kultura, historia Ukrainy*, pod red. W. Mokrego. Materiały międzynarodowej konferencji naukowej poświęconej dziesięcioleciu krakowskiej ukrainistyki uniwersyteckiej 4–5 czerwca 2001 roku, Kraków 2003, s. 351–361; J. Radziejowski, *Komunistyczna Partia Zachodniej Ukrainy*..., dz. cyt., s. 109–110; por. też: Z. Zaks, *Radziecka Rosja i Ukraina wobec sprawy państwowej przynależności Galicji Wschodniej 1920–1923*, „Z dziejów polsko-radzieckich. Studia i materiały", t. 5, Warszawa 1970, s. 69–95.

[37] „Kurier Lwowski", nr 237 z 13 X 1926, s. 2; *Ukraińcy*, „Sprawy Narodowościowe" 1932, nr 6, s. 664–665; J. J. Bruski, *Od białego moskalofilstwa do czerwonego*..., dz. cyt., s. 351–361.

[38] O dziejach grupy „szumskistowskiej" oraz o losach Sel-Robu wyczerpująco pisze w wielokrotnie cytowanej pracy o KPZU J. Radziejowski, także obszernie o konfliktach wewnętrznych w KPZU i Sel-Robie w drugiej połowie lat 20, oraz R. Torzecki, *Kwestia ukraińska w Polsce w latach 1923–1929*, Kraków 1989, s. 204–227.

[39] M. Feliński, *Prasa ukraińska w Polsce (Stan na początku 1930 r.)*, „Sprawy Narodowościowe" 1930, nr 1, s. 33, 40.

[40] CDIA, f. 205, op. 1, spr. 455, k. 59; „Gazeta Lwowska", nr 32 z 9 II 1928, s. 3; nr 34 z 11 II 1928, s. 3.

Decyzją z 15 IX 1932 r. Ministerstwo Spraw Wewnętrznych uznało Sel-Rob za partię nielegalną i zarządziło jej likwidację. Starosta grodzki na podstawie pisma lwowskiego Urzędu Wojewódzkiego z 21 IX 1932 r. polecił przeprowadzenie likwidacji jej jednostek organizacyjnych w dniu 26 IX 1932 r. Nakazał przeprowadzenie szczegółowej rewizji i opieczętowanie lokalu organizacji partyjnej i redakcji tygodnika „Sel-Rob–Jedność" przy ul. Gródeckiej 39 oraz redakcji czasopisma „Siajwo" przy ul. św. Zofii 62, przeprowadzenie rewizji w lokalach wszystkich legalnie istniejących stowarzyszeń i związków kulturalno-oświatowych, gospodarczych, zawodowych i innych opanowanych lub pozostających pod wpływem „Sel-Rob–Jedność"[41]. Aresztowano wiele osób, spośród których niektórych wypuszczono potem na wolną stopę. Wielu z nich wyjechało potem do ZSRR, gdzie padli ofiarą represji z rąk NKWD[42].

W końcu lutego 1928 r., kiedy miała miejsce aktywizacja wszelkich ugrupowań politycznych w związku z wyborami do Sejmu, zaktywizowali się też komuniści. Wystąpili oni z listą nr 13 („Jedność Robotniczo-Chłopska"). Spotkało się to z przeciwdziałaniem władz, dochodziło do rozwiązywania przez policję wieców, konfiskowania wydawnictw oraz aresztowań, m. in. 2 III 1928 r. aresztowano członka KC KPZU Stefana Krajeńskiego. Ostatecznie w tych wyborach lista nr 13 – Jedności Robotniczo-Chłopskiej uzyskała 3 586 głosów, to znaczy 3,7 % ogółu wszystkich oddanych głosów[43]. Ponadto na terenie Lwowa grupa członków KPZU, związanych z tzw. szumskizmem, wystąpiła z własną listą wyborczą nr 36 – Jedność Robotniczo-Chłopska Lewica, która uzyskała 106 głosów, to znaczy 0,1 %[44].

19 kwietnia 1928 r. przedstawiciele rewolucyjnych ugrupowań robotniczych zdecydowali o wspólnym pochodzie 1 Maja: KPZU, ZMK Zachodniej Ukrainy, PPS Lewicy, Sel-Rob–Jedności i związków zawodowych. Władze zareagowały na to przeprowadzeniem 24 i 26 kwietnia licznych rewizji i aresztowań, które w poważnym stopniu sparaliżowały zamierzenia tych ugrupowań; m. in. w lokalu stowarzyszenia kulturalnego „Muza" oraz w lokalu Związku Zawodowego Robotników Budowlanych przy ul. Krakowskiej 17 – obie organizacje pozostawały pod wpływami Sel-Robu–Jedności. Znaleziono odezwy komunistyczne[45].

Kolejne aresztowania miały miejsce w sierpniu 1930 r., zatrzymano jednego z przywódców Sel-Robu Andrija Pańczyniaka, przy którym znaleziono „bibułę" komunistyczną w języku polskim i ukraińskim, wydaną przez KC KPZU. Pańczyniak

[41] Centralne Archiwum Wojskowe w Warszawie (dalej: CAW), I. 303. 4. 7011; DALO, f. 243, op. 1, spr. 135, k. 5–7; f. 110, op. 4, spr. 220, k. 25; J. Holzer, *Mozaika…*, dz. cyt., s. 545; J. Radziejowski, *Komunistyczna Partia Zachodniej Ukrainy…*, dz. cyt., s. 162.

[42] „Gazeta Lwowska", nr 225 z 1 X 1932, s. 5; О. С. Рубльов, Ю. А. Черченко, *Сталінщина й доля західноукраїнської інтелігенції…*, dz. cyt., s. 176–177.

[43] CDIA, f. 205, op. 1, spr. 456, k. 38; „Gazeta Lwowska", nr 48 z 28 II 1928, s. 3–4; „Lwów w cyfrach" 1930, nr 9, s. 20–23.

[44] „Lwów w cyfrach" 1930, nr 9, s. 20–23.

[45] DALO, f. 121, op. 3, spr. 605, k. 38 ob.; f. 110, op. 4, spr. 220, k. 5; f. 110, op. 4, spr. 100, k. 12–13, 18–21.

zeznał, że otrzymał ją w Głównym Sekretariacie Sel-Rob–Jedności. Policja przeprowadziła więc tam rewizję, w wyniku której zakwestionowano szereg broszur, druków i korespondencji. Następnie przeprowadzono rewizję w mieszkaniu M. Chimczyna, znajdując szereg wydawnictw komunistycznych, referatów i korespondencji. Z kolei rewizje u innych działaczy tej partii dały na ogół wynik negatywny, niemniej jednak policja kontynuowała dochodzenia[46].

We Lwowie znajdowały się kierownicze instancje KPZU: do 1927 r. Komitet Centralny, a następnie Krajowy Sekretariat, zaś od III zjazdu partii, który miał miejsce w lipcu 1928 r., ponownie Komitet Centralny. We wrześniu tego roku Biuro Polityczne KC przeniosło się do Berlina, gdzie też przebywał KC KPP, a odtąd we Lwowie ponownie znajdował się tylko Krajowy Sekretariat. Od 1935 r. kierownictwo ruchem komunistycznym na Zachodniej Ukrainie sprawowane było z Kopenhagi, a potem z Pragi, gdzie przeniósł się KC KPP[47].

O rozmiarach ruchu komunistycznego we Lwowie świadczy dobitnie fakt, iż większość aresztowanych za przestępstwa polityczne stanowili właśnie komuniści – dla przykładu: w sierpniu 1927 r. 39 komunistów, we wrześniu 1927 r. 4 osoby, w październiku 1927 r. jedynie „za podburzanie do strajku" 6 osób, w listopadzie 6 osób za komunizm, 2 za agitację strajkową i 8 za przynależność do PPS-Lewicy, w lutym 1928 r. 76 osób, w marcu 1928 r. 65 osób, w kwietniu 1928 r. 97 osób, w maju 1928 r. 26 osób (na 56, ale wśród nich dodatkowo z powodu ekscesów związanych z obchodami 1 Maja 10 osób, a z powodu strajku krawieckiego 15 osób), w sierpniu 1928 r. 50 osób, we wrześniu 1928 r. 28 osób, w październiku 1928 r. 76 osób, w listopadzie 1928 r. 12 osób. Powyższe, choć fragmentaryczne dane, świadczą dobitnie o tym, że działalność komunistyczna była bardzo intensywna i sporo osób było w niej zaangażowanych[48].

27 marca 1929 r. policja przystąpiła do likwidacji nowo zorganizowanego aparatu wydawniczego, (tzw. „centralnej techniki" KPZU) we Lwowie, aresztując drukarza i magazyniera KC KPZU Teodora Semkiwa; w czasie rewizji w jego mieszkaniu znaleziono cyklostyl, różne zapiski i około 200 kg „bibuły"[49]. Dużym ciosem dla ruchu komunistycznego były też aresztowania przeprowadzone w kwietniu 1929 r., dokonane w związku ze zbliżającym się świętem 1 Maja. 7 IV 1929 r. aresztowano członka KC KPP Pawła Berga-Zalewskiego, a zarazem generalnego sekretarza KC KPZU; Belę Frenkel, członka KC KPP oraz kierowniczkę MOPR-u w KPZU, Ludwikę Klimaszewską, kurierkę między KC KPP a KPZU, Jentę Malcman, kurierkę KPP, Jana Zawadzkiego, delegata KC KPP oraz Józefa Ginsburga i Samuela Lerera. W

[46] Tamże, f. 121, op. 3, spr. 599, k. 58.

[47] *Львів: Історичні нариси…*, dz. cyt., s. 402.

[48] DALO, f. 121, op. 3, spr. 88, k. 18–19 ob.; spr. 89, k. 43–43 ob.; spr. 90, k. 8–9 ob.; spr. 91, k. 54–55; spr. 254, k. 120–125; spr. 255, k. 127–131; spr. 256, k. 114–121; spr. 257, k. 122–125; spr. 260, k. 117–120; spr. 261, k. 118–121; spr. 262, k. 121–125; spr. 263, k. 94–101, 115; spr. 264, k. 121–131.

[49] Tamże, spr. 457, k. 100, 105.

związku z powyższym przeprowadzono dalsze rewizje i aresztowania: Michała Wowka, M. Chimczyna, Macieja Bernarda, Izraela Sapiera, Józefa Engelharda i Samuela Margulesa. U aresztowanych znaleziono – jak stwierdzono w raporcie władz bezpieczeństwa – „bogaty materiał, stwierdzający ich działalność komunistyczną"[50].

W początkach lipca 1929 r. lwowski sąd wydał kolejne wyroki na lwowskich komunistów; w tym na jeden rok więzienia skazany został członek KC KPZU Andrzej Stećko, a zastępca członka KC KPZU Ozjasz Szechter na 15 miesięcy więzienia. W tym samym miesiącu we Lwowie aresztowano pod zarzutem działalności komunistycznej 59 osób[51].

W dniu 4 III 1930 r. przy ul. Gródeckiej 29 aresztowano członków KPZU: Naftalego Proppera, Samuela Jugenda, inż. Akiwę Kahana i Izraela Hirscha; znaleziono przy tym cyklostyl, ponad 300 kg ulotek, matryce i „bogaty materiał informacyjny". W czerwcu 1930 r. stanęli przed sądem i 11 VI 1930 r. sąd przysięgłych we Lwowie skazał na karę śmierci I. Hirscha, S. Jugenda i N. Proppera za drukowanie i kolportowanie odezw. Wyrok ten spotkał się z licznymi protestami. Sąd Najwyższy 19 VIII 1930 r. polecił sądowi lwowskiemu ponownie rozpatrzyć sprawę, w wyniku czego zostali oni tym razem skazani na karę jednego roku więzienia[52]. W dniu 14 IX 1930 r. aresztowano 15 osób, w tym członka KC KZM Samuela Mechela Jeckela i sekretarza komitetu okręgowego KZM Salomona Umschweifa, ponadto w pierwszej połowie października 1930 r. między innymi członka KC KPZU Andrzeja Stećko[53].

W końcu 1930 r. w skład Komitetu Okręgowego KPZU we Lwowie wchodzili: Enzel Stupp, Herman Schwarz, Herman Knoll, Maciej Bernard, a na kursach w ZSRR – wedle ustaleń policji mieli przebywać Ehrlich i Kobylnik. Dotychczasowe aresztowania w bardzo poważny sposób osłabiały funkcjonowanie KPZU. W styczniu 1931 r. aresztowano kolejnych 18 osób, podejrzewanych o działalność komunistyczną[54].

---

[50] Tamże, spr. 458, k. 16; „Gazeta Lwowska", nr 71 z 26 III 1930, s. 5; Z. Raszkowska, *Berg Paweł*, [w:] *Słownik biograficzny działaczy…*, dz. cyt., t. 1, s. 147. Z kolei M. Bernard w latach 1926–1928 był sekretarzem Komitetu Dzielnicowego KPZU dzielnicy gródeckiej we Lwowie, a w 1928 r. kandydował z listy komunistycznej do Senatu. A. Kowalik, *Bernard Maciej*, [w:] *Słownik biograficzny działaczy…*, dz. cyt., t. 1, s. 151; H. Kamińska, *Klimaszewska-Doerfler Ludwika Julia*, [w:] *Słownik biograficzny działaczy…*, dz. cyt., t. 3, s. 186–187. W innym raporcie wymieniono wśród aresztowanych w kwietniu 1929 r. również następujące osoby: Jan Szepec, Gitla Rosenberg, Jenta Malcman (DALO, f. 110, op. 4, spr. 136, k. 1–6, 17–84).

[51] DALO, f. 121, op. 3, spr. 465, k. 13; „Gazeta Lwowska", nr 153 z 7 VII 1929, s. 4; J. Radziejowski, *Komunistyczna Partia Zachodniej Ukrainy…*, dz. cyt., s. 221–224.

[52] DALO, f. 121, op. 3, spr. 475, k. 169; f. 110, op. 4, spr. 202, k. 1–6; „Gazeta Lwowska", nr 133 z 12 VI 1930, s. 5; *Materiały źródłowe do historii polskiego ruchu ludowego*, zebr. i oprac. S. Giza i S. Lato, t. II, Warszawa 1967, s. 383, 387.

[53] DALO, f. 110, op. 4, spr. 195, k. 3, 5, 7, 14, 20, 31, 35, 37–38, 46, 64; spr. 210, k. 69; f. 121, op. 3, spr. 605, k. 38–39, 83; „Gazeta Lwowska", nr 245 z 23 X 1930, s. 5; nr 79 z 7 IV 1932, s. 5; nr 95 z 26 IV 1932, s. 5; R. Gadomski, *ZNMS – PPS-Lewica – KPP*, [w:] *Komuniści. Wspomnienia o Komunistycznej Partii Polski*, Warszawa 1969, s. 128.

[54] DALO, f. 110, op. 1, spr. 831, k. 194; spr. 834, k. 1; „Gazeta Poranna", nr 9477 z 2 III 1931.

Wybory sejmowe w 1930 r. przyniosły – w porównaniu z poprzednimi wyborami w 1928 r. – znaczne zmniejszenie liczby głosów oddanych na komunistów we Lwowie. Komunistyczna lista nr 24 – Jedność Robotniczo-Chłopska otrzymała 2 668 głosów, to znaczy 2,28 % wszystkich głosów[55]. Zarazem jednak zaznaczyć należy, iż autor opracowania o ostatnich latach KPP, J. Kowalski, opierając się na dokumentach KC KPZU pisze, iż w czerwcu 1930 r. lwowska organizacja partyjna liczyła 51 Ukraińców, 35 Polaków i 34 Żydów[56]. Jeśli jednak informacje te odpowiadają prawdzie, to oznacza, iż niewielka liczebnie grupa komunistów miała stosunkowo realny wpływ na podatne nań środowiska mieszkańców Lwowa. Kwestią dyskusyjną będzie zasięg wpływów komunistycznych, tym bardziej, że w przypadku partii działającej nielegalnie ocena ta jest zawsze dyskusyjna. Niemniej jednak uważam, że wyniki tych wyborów, w 1928 i w 1930 r. oznaczają też, iż lansowane w ostatnich latach tezy o braku poparcia w Polsce dla ruchu komunistycznego nie odpowiadają prawdzie.

Tradycyjnie w kwietniu 1932 r. miały miejsce liczne prewencyjne aresztowania i rewizje w środowiskach komunistycznych, wobec zbliżającego się 1 Maja. Między innymi 30 kwietnia aresztowano 41 osób, a u dalszych 25 przeprowadzono rewizje. Cała ta grupa została zresztą – z powodu braku dowodów winy – zwolniona 2 maja[57]. Mimo to 1 Maja około godziny 10 rano grupka komunistów w liczbie około 150 osób usiłowała uformować nielegalny pochód obok pomnika Sobieskiego. Zostali oni natychmiast rozpędzeni przez policję, przy czym skonfiskowano sztandar i zatrzymano 5 osób w czasie rozrzucania ulotek[58].

27 lipca 1932 r. policja przeprowadziła we Lwowie 52 rewizje u aktywniejszych działaczy komunistycznych, w wyniku czego zostało aresztowanych 29 osób, w dniu 30 lipca 7 osób, zaś 31 lipca kolejne dwie osoby pod zarzutem kolportażu ulotek komunistycznych. Zresztą w ciągu całego lipca 1932 r. policja odnotowała szereg przypadków czy to kolportażu wydawnictw, czy też prowadzenia w innej formie propagandy komunistycznej[59].

W początkach 1932 r. polecenie objęcia tzw. Centralnej Techniki Komunistycznego Związku Młodzieży Zachodniej Ukrainy otrzymał Leonard Borkowicz i w tym celu przyjechał do Lwowa. We wrześniu 1932 r. został jednak aresztowany, a wkrótce potem skazany na 5 lat więzienia[60], Zorganizowany przez L. Borkowicza i jego towarzyszy aparat wydawniczy (tzw. technika okręgowa KPZU) został zlikwidowany przez policję, więc komuniści przystąpili do montowania nowego. W grudniu 1932 r. miały jednak miejsce kolejne aresztowania, co zakończyło ich usiłowania w tym kierunku[61].

---

[55] „Lwów w cyfrach" 1930, nr 9, s. 20–23.

[56] J. Kowalski, *Komunistyczna Partia Polski 1935–1938. Studium historyczne*, Warszawa 1975, s. 91.

[57] DALO, f. 110, op. 4, spr. 348, k. 55–56, 67–68, 72–72 ob.

[58] „Gazeta Lwowska", nr 101 z 3 V 1932, s. 2.

[59] DALO, f. 121, op. 3, spr. 784, k. 77.

[60] L. Borkowicz, *Moje podwójne życie*, [w:] *Komuniści. Wspomnienia…*, dz. cyt., s. 189–197.

[61] „Gazeta Lwowska", nr 292 z 12 XII 1932, s. 4.

W sierpniu 1933 r. wobec ciągłego zagrożenia aresztowaniami na lwowskim gruncie komuniści przenieśli siedzibę KC KPZU do Warszawy. Mimo to także tam władze bezpieczeństwa dokonały licznych aresztowań, zatrzymując między innymi: Pinkusa Bergera, Hersza Wiśniewskiego, Moszka Sechsingera, Marię Głowacką, Teofila Głowackiego, literata ukraińskiego Aleksandra Prokopiewa (Prokofjewa), Arona Łatkę, Ludwika Berlińskiego, Abrahama Kohena, Wiktora Boruckiego, J.Sześniaka, Piotra Dobrowolskiego, Józefa (Władysława) Choromańskiego, Józefa Donnera. W toku kilkudziesięciu rewizji znaleziono maszyny do pisania i kilkaset kilogramów bibuły[62]. W tym samym czasie na terenie Lwowa organa bezpieczeństwa przeprowadziły dalsze aresztowania. Zatrzymano ogółem 20 osób z Salomonem Jollesem i Stanisławem Hordyńskim na czele, wykryto zakonspirowany lokal partyjny, gdzie znaleziono redakcję komunistycznych ulotek, odezw i wydawnictw, szereg przygotowanych do druku matryc, maszynę do pisania z alfabetem polskim i ukraińskim, cyklostyl, kilka tysięcy sztuk gotowych ulotek i okólników oraz wiele innego materiału[63].

W 1934 r. KPZU liczyła ogółem około 3,5 tys. członków. Kierownictwo partii miało swoją siedzibę w Pradze, a na terenie Polski funkcjonował Sekretariat Krajowy KC KPZU, na czele którego stał do tej pory – bo właśnie został aresztowany – Franciszek Mazur. Po nim na czele Sekretariatu stanął „Czarny Józek" (NN). Jego siedziba znajdowała się w Krakowie. Polecenie stworzenia warunków dla przeniesienia Sekretariatu z Krakowa do Lwowa otrzymał Wacław Komar i po kilku tygodniach faktycznie mógł się on tam przenieść. Jesienią 1934 r. do Lwowa przybył działający wcześniej w ruchu komunistycznym w Czechosłowacji i na Zachodniej Białorusi Izaak Kawencki. Objął on funkcję kierownika Centralnej Techniki KPZU i zorganizował nielegalną centralną drukarnię KC KPZU we Lwowie. Do tej pory bowiem wydawnictwa KPZU były drukowane w Pradze lub Morawskiej Ostrawie i stamtąd przerzucane do Lwowa. Drukarnię zainstalowano w domku zakupionym za pieniądze partii komunistycznej przez żydowskiego szewca Izraela Grosa. Jako zecerzy pracowali Izaak Gotlieb i Ozjasz Hagler, a także Wanda Kowalska, Estera Rosenbaum-Goldfiszer, Leon Gotlieb, Zofia Lindner. Drukarnia ta funkcjonowała do lata 1937 r., a więc do końca działalności KPZU, zaś „zdekonspirowana" została dopiero w momencie wkroczenia do Lwowa Armii Czerwonej we wrześniu 1939 r.[64]

Tradycyjnie 1 maja 1934 r. komuniści próbowali zorganizować swoją demonstrację. Spotkali się jednak z kontrakcją uczestników pochodu, socjalistów, którzy zawsze przeciwdziałali wykorzystywaniu przez komunistów organizowanych przez siebie uroczystości. Ponadto policja aresztowała 4 komunistów[65]. We wrześniu 1934 r.

---

[62] Tamże, nr 217 z 9 VIII 1933, s. 4; „Biuletyn Polsko-Ukraiński" 1933, nr 15, s. 11.

[63] „Gazeta Lwowska", nr 238 z 30 VIII 1933, s. 7.

[64] W. Komar, *Tajna drukarnia i jej ludzie*, [w:] *Komuniści. Wspomnienia…*, dz. cyt., s. 455–467; A. Czubiński, *Komunistyczna Partia Polski (1918–1938). Zarys historii*, Warszawa 1988, s. 267.

[65] „Gazeta Lwowska", nr 109 z 3 V 1934, s. 2.

komuniści rozpoczęli starania o założenie legalnej przybudówki: Klubu Młodej Inteligencji. Wśród założycieli znajdowali się: Marian Naszkowski, Henryk Palka, Dana Wierzbiańska, Wiktor Nagórski, Zygmunt Kanner. Jego pierwszym, krótkotrwałym prezesem był Edward Tomidajewusz, a następnym M. Naszkowski. Klub ten grupował przedstawicieli młodej inteligencji związanych z ruchem komunistycznym, ale po wystąpieniu ich 1 maja 1935 r., został w maju 1935 r. rozwiązany przez władze[66].

Szereg ciosów organa bezpieczeństwa zadały partii komunistycznej w trzecim kwartale 1934 r. W dniu 16 lipca na mocy decyzji ministra spraw wewnętrznych zlikwidowano dwie bardzo aktywne jej legalne przybudówki: Ogólnożydowską Partię Pracy (OŻPP) i Ukraińskie Seliańskie Objednanie (USO). Wydział śledczy policji przeprowadził szereg rewizji oraz opieczętował lokale komitetów centralnych tych partii. Zamknięto wydawnictwa tych partii, a w wyniku rewizji aresztowano 13 osób. Policja, w związku z ich likwidacją, opieczętowała też lokal Związku Zawodowego Żydowskich Piekarzy przy ul. Słonecznej 30, który był opanowany przez komunistów. Został aresztowany przewodniczący komitetu lokalnego OŻPP, piekarz Simon Winer, sekretarz komitetu Mendel Berger, były przewodniczący związku handlarzy okrężnych Mesulim Mehr oraz kilku jeszcze członków związku. Ponadto aresztowano odpowiedzialnego redaktora czasopisma „Pracia" Konstantego Łyczkowskiego i członka KC USO Jana Sidelnika. Nieco wcześniej, bo 13 lipca, aresztowano inż. Mieczysława Löscha (Lesza) i jego czterech współtowarzyszy, zarekwirowano wtedy między innymi dwa cyklostyle. Następnie 16 sierpnia zlikwidowano tzw. „Centralną Technikę" KPZU, aresztując Mendla Chleba i 9 innych komunistów; w ręce policji dostała się wówczas między innymi maszyna drukarska[67]. Jesienią 1934 r. miały miejsce dalsze aresztowania szeregu komunistów, głównie przyłapanych na kolportażu ulotek[68]. W pierwszym kwartale 1935 r. zatrzymano jako podejrzanych o działalność komunistyczną 139 osób, a w drugim kwartale – 206 osób[69]. Wtedy też policja zlikwidowała drukarnię Komitetu Okręgowego KPZU, mieszczącą się przy pl. Bilczewskiego 7, gdzie znaleziono około 50 kg „bibuły" w języku ukraińskim wydanej na dzień 1 Maja 1935 r. Zlikwidowano też drukarnię przy ul. Kleparowskiej 32; mieścił się tam centralny skład literatury komunistycznej, zakwestionowano około 100 kg „bibuły", 60 kg czcionek, kaszty drukarskie, matryce, inne przybory drukarskie oraz cyklostyl[70].

---

[66] M. Naszkowski, *Niespokojne dni. Wspomnienia z lat trzydziestych*, Warszawa 1962, s. 35–50; L. Kaltenbergh, *Ułamki stłuczonego lustra. Dzieciństwo na Kresach. Tamten Lwów*, Warszawa 1991, s. 117.

[67] DALO, f. 121, op. 1, spr. 98, k. 30 ob.; „Gazeta Lwowska", nr 169 z 18 VII 1934, s. 3; nr 171 z 20 VII 1934, s. 2.

[68] DALO, f. 121, op. 1, spr. 99, k. 53 ob. – 55 ob.

[69] Tamże, spr. 101, k. 52; spr. 102, k. 54 ob.

[70] DALO, spr. 102, k. 54 ob.–55.

Na przełomie marca i kwietnia 1936 r. policja przeprowadziła liczne rewizje w mieszkaniach osób podejrzanych o działalność komunistyczną. 26 marca zatrzymano w ich wyniku 39 osób, a następne w kolejnych dniach. Wśród aresztowanych byli m. in. M. Naszkowski, K. Pełechatyj i M. Holinatyj. Władze bezpieczeństwa skonfiskowały liczną korespondencję, notatki i rękopisy, co spowodowało dalsze aresztowania. Między innymi konsekwencją tych działań policji była likwidacja 7 czerwca 1939 r. Czerwonej Pomocy we Lwowie, kiedy to aresztowano 10 jej członków, uczniów żydowskich gimnazjów we Lwowie. Następnych kilkudziesięciu komunistów zatrzymano 30 czerwca, a 25 sierpnia – kolejnych 9 osób[71].

Kwiecień 1936 r. przyniósł gwałtowne zajścia uliczne w związku ze śmiercią bezrobotnego Władysława Kozaka. Trzeba poświęcić im trochę miejsca, tym bardziej że stały się okazją do wystąpień komunistów i odbiły się szerokim echem w całej Polsce. Ich konsekwencją były liczne aresztowania osób podejrzewanych o działalność komunistyczną. Władysław Kozak był lwowskim bezrobotnym, w 1936 r. żyjącym w skrajnej nędzy, pozbawionym już nie tylko pracy, ale także posiłków w kuchni dla bezrobotnych. 14 IV 1936 r. uczestniczył w demonstracji bezrobotnych na pl. Akademickim, w czasie której został od salwy policyjnej ciężko ranny w szyję i wkrótce po przewiezieniu do szpitala zmarł. Ranny wraz z nim bezrobotny robotnik budowlany Mikołaj Sereda zmarł 15 kwietnia. Śmierć Kozaka wywołała ogromne wzburzenie wśród lwowskiej klasy robotniczej i bezrobotnych.

W czasie jego pogrzebu 16 kwietnia doszło do walk jego uczestników z lwowską policją, w wyniku których padło 13 zabitych, ponadto było 102 rannych i 18 kontuzjowanych. Podczas zajść aresztowano około 700 osób, spośród nich około 60 zostało wysłanych do obozu w Berezie Kartuskiej[72]. W następnym miesiącu, jak wynika z raportu Wydziału Społeczno-Politycznego Urzędu Wojewódzkiego za maj 1936 r., aresztowano we Lwowie 56 komunistów[73].

Niedługo potem, w dniach 16–17 V 1936 r., doszło do Kongresu Pracowników Kultury we Lwowie. Inspiratorami jego byli komuniści, choć formalnie rzecz biorąc jego organizatorami byli działacze PPS oraz inni lewicowi działacze kultury. Niektórzy autorzy (J. Kowalski) wręcz piszą, iż komuniści – Marian Naszkowski i Jerzy Siedlecki – byli pomysłodawcami kongresu. W składzie komitetu organizacyjnego, wybranego 12 XI 1935 r., znaleźli się między innymi trzej komuniści: M. Naszkowski, Aleksander Dan i J. Gałan[74].

[71] CDIA, f. 205, op. 1, spr. 475, k. 160, 162; spr. 476, k. 1, 5, 8; spr. 477, k. 1; spr. 481, k. 72; spr. 486, k. 23; „Gazeta Lwowska", nr 78 z 3 IV 1936, s. 2.

[72] J. Kowalski, *Komunistyczna Partia Polski…*, dz. cyt., s. 236–240; C. Brzoza, A. L. Sowa, *Historia Polski 1918–1945*, Kraków 2006, s. 354; T. Monasterska, *Kozak Władysław Apolinary*, [w:] *Słownik biograficzny działaczy polskiego ruchu robotniczego*, t. 3, Warszawa 1992, s. 382; I. Polit, *Miejsce odosobnienia w Berezie Kartuskiej w latach 1934–1939*, Toruń 2003, s. 206; J. Tomicki, *Lewica socjalistyczna w Polsce 1918–1939*, Warszawa 1982, s. 527–528.

[73] Archiwum Akt Nowych w Warszawie (dalej: AAN), 269/III–1, k. 39–41.

[74] Антифашистский конгресс работников культуры во Львове в 1936 г.: Документы и материалы, oprac. Т. Е. Козачук, red. П. С. Козланюк, Львов 1956, s. 14; A. Tarasiuk, *Hawryluk*

Ideę kongresu poparli pisarze i twórcy związani przede wszystkim z PPS: Andrzej Strug i Halina Krahelska, ukraiński pisarz Aleksander Tudor, plastycy Karol Baraniecki, Eryk Lipiński, Franciszek Parecki, poeci Lech Piwowar, Lucjan Szenwald, Tadeusz Peiper, Adam Polewka. Z akcją organizowania kongresu sympatyzowali też Leon Schiller, scenograf Andrzej Pronaszko i dyrektor lwowskiego teatru Wilam Horzyca. Natomiast sugestie kierownictwa KPZU w sprawie kongresu przekazywał komitetowi organizacyjnemu Roman Werfel, zainteresowanie nim wykazywały kierownicze gremia KPP i KPZU[75].

W kongresie wzięli udział m. in.: Wanda Wasilewska, Anna Kowalska, Henryk Dembiński, Leon Kruczkowski, Władysław Broniewski, Wincenty Rzymowski, Kuźma Pełechatyj, Henryk Gottlieb, Henryk Dembiński, Jan Nepomucen Miller, Leon Kruczkowski, Lech Piwowar, Bronisław Skalak, ukraiński pisarz Stepan Tudor, Teofil Wojeński, Marian Czuchnowski, Halina Krahelska, Zofia Lissa, Adam Próchnik, Emil Zegadłowicz, hellenista profesor Jerzy Kowalski, Karol Kuryluk i zespół kierowanych przez niego „Sygnałów"[76].

Znawcy bieżącej polityki zżymali się na powiązania ideowe organizatorów kongresu z radykalną lewicą[77]. Na łamach „Biuletynu Polsko-Ukraińskiego" trafnie stwierdzono:

> Okazało się, że korzystając z tego, że organizatorzy Zjazdu (...) nie patrzyli na podniebienie polityczne uczestników, poprzestając na stwierdzeniu ich „antyfaszystowskiego" światopoglądu kulturalnego – gromadnie weszli tam komuniści i cały „zjazd kultury" przeistoczyli w 100 %-ą polityczną demonstrację komunistyczną[78].

Jak wynikało z dochodzenia prokuratorskiego przeprowadzonego w sprawie tego kongresu, „odbył się [on] za wiedzą i zezwoleniem Władz administracyjnych, a tezy przemówień uczestników zjazdu przedłożono Starostwu Grodzkiemu we Lwowie do wglądu". Dlatego też prokuratura zrezygnowała z podjęcia kroków prawnych wobec organizatorów: dr Włodzimierza Jampolskiego, Jana Szczyrka i dr Maksymiliana Jonasa, tym bardziej, że dochodzenie nie wykazało, aby znany im był właściwy cel i charakter zjazdu. Podjęto je natomiast wobec nich jako podejrzanych o „komunistyczną

Aleksander, [w:] *Słownik biograficzny działaczy…*, dz. cyt., t. 2, s. 489–490; J. Żarnowski, *Polska Partia Socjalistyczna w latach 1935–1939*, Warszawa 1965, s. 129–130; J. Kowalski, *Komunistyczna Partia Polski…*, dz. cyt., s. 272–273; M. Naszkowski, *Niespokojne dni…*, dz. cyt., s. 96–97.

[75] J. Kowalski, *Komunistyczna Partia Polski…*, dz. cyt., s. 272–274; M. Naszkowski, *Niespokojne dni…*, dz. cyt., s. 96–102.

[76] J. Żarnowski, *Polska Partia Socjalistyczna…*, dz. cyt., s. 129–130; J. Kowalski, *Komunistyczna Partia Polski…*, dz. cyt., s. 274–275; „Dziennik Polski", nr 142 z 23 V 1936, s. 5; *Антифашистский конгресс…*, dz. cyt., s. 14, 20–21, 53–54.

[77] M. Tyrowicz, *Wspomnienia o życiu kulturalnym, i obyczajowym Lwowa 1918–1939*, Wrocław 1991, s. 69–70.

[78] „Biuletyn Polsko-Ukraiński", nr 24 z 14 VI 1936, s. 247.

działalność w Lidze Obrony Praw Człowieka i Obywatela Oddział we Lwowie"[79]. Natomiast kroki prawne dotyczące zjazdu podjęto przeciwko jego uczestnikom: Marianowi Czuchnowskiemu, Marianowi Naszkowskiemu, Kuźmie Pełechatemu i Emilowi Zegadłowiczowi. Ostatecznie dochodzenie przeciwko temu ostatniemu umorzono z braku dowodów winy, przeciwko K. Pełechatemu kontynuowano, a M. Naszkowski zaczął ukrywać się, co uniemożliwiło dalsze prowadzenie dochodzenia[80].

Ostatecznie nie znaleziono odpowiedzialnych za organizację kongresu i ta sprawa ucichła, a była ona bodaj najbardziej skandaliczna. Komuniści, działający nielegalnie, nie mogli oficjalnie wystąpić z ideą jego zorganizowania, ponieważ nie uzyskaliby na to zgody odnośnych władz. Udało im się nakłonić do tego pomysłu socjalistów, którzy następnie odżegnali się od wszystkiego, twierdząc, że lwowska organizacja PPS nie miała z tym nic wspólnego. Dodatkowo teksty wystąpień zostały wcześniej zaakceptowane przez starostwo i – jak zwykle bywa w takiej sytuacji – winnych nie było i nie można było znaleźć. Śledztwo skończyło się na niczym.

Po tych burzliwych wydarzeniach komuniści w dalszym ciągu usiłowali prowadzić działalność pod płaszczykiem różnego rodzaju organizacji działających legalnie, a także przenikać do nich. Władze próbowały temu przeciwdziałać. Na przykład w końcu października 1936 r. starosta grodzki zawiesił działalność jednej z takich organizacji, mało znanego Związku Wolnej Myśli „z powodu ujawnienia propagandy komunistycznej, którą uprawiano na zebraniach związku. Aresztowano pięć osób spośród działaczy związku"[81].

W świetle raportu Wydziału Społeczno-Politycznego Urzędu Wojewódzkiego z 31 I 1938 r. sytuacja ruchu komunistycznego w końcu 1937 r. ulegała zdecydowanemu pogorszeniu i działalność przybrała charakter zdecydowanie defensywny, dążył on tylko do utrzymania dotychczasowych pozycji. Oprócz władz państwowych przeciw ruchowi komunistycznemu występowały całe organizacje i grupy społeczne[82].

Komitet Centralny KPZU rezydował wtedy za granicą, na ogół w Czechosłowacji, natomiast we Lwowie przebywali tylko 2–3 funkcjonariusze delegowani przez KC, tworzący tzw. Sekretariat Krajowy KC, który utrzymywał ścisły kontakt z centralą przez tzw. „zieloną granicę". W skład Sekretariatu Krajowego wchodziło także kilku funkcjonariuszy dokooptowywanych z poszczególnych okręgów[83]. Dodatkowo przy KPZU były afiliowane inne organizacje: Komunistyczny Związek Młodzieży Zachodniej Ukrainy (KZM ZU) i Czerwona Pomoc Zachodniej Ukrainy. Jak ustaliły polskie władze bezpieczeństwa, ich struktura organizacyjna

[79] CDIA, f. 205, op. 1, spr. 762, k. 3.
[80] Tamże, k. 3, 8.
[81] „Gazeta Lwowska", nr 251 z 31 X 1936, s. 2.
[82] AAN, 974/45, k. 1–2.
[83] Tamże, k. 3.

przedstawia się podobnie jak struktura KPZU z tym, że Sekretariaty Krajowe tych organizacji podlegają bezpośrednio Sekretariatowi KC KPZU, którego członkowie niejednokrotnie są równocześnie funkcjonariuszami Sekretariatu młodzieżowego lub Cz[erwonej] P[omocy][84].

Teren Lwowa w strukturze KPZU stanowił Lwowski–Miejski Okręg KPZU[85]. O działalności tego okręgu w następujący sposób napisano w tym cytowanym już parokrotnie raporcie:

Lwowski Miejski Okręg KPZU – nie osiągnął również żadnych sukcesów ani organizacyjnych ani politycznych. W ciągu roku 1937 zaobserwowano, że zainicjowana na szeroką skalę w r. 1936 przez kompartię działalność w myśl wytycznych VII Kongresu Kominternu uległa zahamowaniu, co przypisać należy zlikwidowaniu przez władze szeregu związków i organizacji, które komuniści zdołali opanować w toku akcji jednolitofrontowej, a następnie wynikami akcji represyjnej organów bezpieczeństwa, w wyniku której osadzono w więzieniu liczny aktyw tak partyjny, jak i młodzieżowy i moprowy. Ponadto daje się zauważyć wzrost nastrojów antykomunistycznych wśród społeczeństwa i mas robotniczych przez urządzanie zebrań, wieców i odczytów przeciw komunie ze strony narodowców polskich oraz duchowieństwa i nacjonalistów ukraińskich. Na osłabienie ruchu komunistycznego wśród robotników wpłynęła również akcja antykomunistyczna ze strony przywódców PPS, a dalej pewne polepszenie się warunków pracy świata robotniczego, jak przedłużenie robót sezonowych, zatrudnienie większej ilości robotników oraz wzrost wśród nich haseł narodowych. (…) Niezależnie od przyczyn powyższych nie bez wpływu na osłabienie ruchu komunistycznego tarcia wewnętrzne i niezadowolenie działaczy usuniętych od pracy, a podejrzanych o nacjonalizm lub trockizm, a wreszcie wypadki masowych egzekucji zasłużonych rewolucjonistów i działaczy bolszewickich na terenie Rosji i Ukrainy Sowieckiej. Wszelkie próby, podejmowane przez partię w celu przeprowadzenia jakichkolwiek akcji demonstracyjnych kończyły się zawsze niepowodzeniem – prócz tego daje się zauważyć zanik masowego kolportażu komunistycznych wydawnictw agitacyjnych. Na ogół kompartia kontynuuje swą robotę w formie mniej radykalnej pod płaszczykiem idei demokratycznej przez wnikanie nie skompromitowanego elementu komunistycznego do wszystkich ośrodków życia społecznego, stowarzyszeń, związków zawodowych i organizacji bez względu na ich przynależność partyjną. Jak wykazała obserwacja, poczynania kompartii w tym kierunku idą również bardzo opornie i opieszale tak z powodu nieskoordynowanego aparatu osobowego, jak i wzajemnej nieufności, braku szerszej inicjatywy, obawy przed represjami, a nawet niedbalstwa w wykonywaniu poleconych zadań[86].

W raporcie odnotowano też opinię władz KPZU na temat Okręgu Lwowskiego:

[84] Tamże.
[85] Tamże, k. 5.
[86] Tamże.

> Co do Lwowskiego-Miejskiego Okręgu KPZU – KC KPZU stoi na stanowisku, że poprawa w stanie organizacji partyjnej we Lwowie jest niewystarczająca. Wzrost organizacji, jaki zaznaczył się po wypadkach kwietniowych 1936 r. został zahamowany. Werbowanie nowych członków ustało zupełnie, a nawet zaznacza się zmniejszanie się stanu posiadania pod względem liczebności tak jednostek organizacyjnych, jak i ilości członków[87].

Władzom udało się także ustalić częściową obsadę personalną aktywu KPZU w tym okresie. W skład KC KPZU we Lwowie wchodzili między innymi: Eliasz Lecker, Roman Petryniuk, Samuel Herbst, Szymon Grün. We władzach Komitetu Okręgowego KPZU Lwów zasiadali: Eliasz Julian Sawicki, Karol Edel i Róża Pajer. W załączniku do tego raportu dokładnie wyliczono komórki organizacyjne partii na terenie województwa lwowskiego, wraz z ilością członków. Na terenie Lwowa swoją siedzibą miały: KC KPZU (3 osoby), KC KZM ZU (2 osoby) i KC Czerwonej Pomocy (2 osoby), Komitet Okręgowy KPZU Lwów–miasto (4 osoby), Komitet Okręgowy KZM ZU Lwów–miasto (3 osoby), Komitet Okręgowy Czerwonej Pomocy Lwów–miasto (4 osoby), Komitet Okręgowy KPZU Lwów-Podmiejska (3 osoby), Komitet Okręgowy KZM ZU Lwów–Podmiejska (3 osoby), Komitet Okręgowy Czerwonej Pomocy Lwów–Podmiejska (3 osoby). Ponadto na terenie miasta istniały Komitety Dzielnicowe KPZU: Śródmieście (5 komórek, 35 osób), Stryjski (8 komórek, 44 osoby), Zniesienie (6 komórek, 30 osób), Gródeckie (4 komórki, 20 osób); Komitety Dzielnicowe KZM ZU: Łyczaków (4 komórki, 23 osoby), Gródeckie (4 komórki, 24 osoby), Północ (5 komórek, 32 osoby), Lewandówka (2 komórki, 6 osób); Komitety Dzielnicowe Czerwonej Pomocy: Północ (6 komórek, 30 osób), Śródmieście (4 komórki, 24 osoby), Gródeckie (5 komórek, 20 osób), Stryjskie (5 komórek, 18 osób). Łącznie – jak wynika z ustaleń organów bezpieczeństwa – na terenie Lwowa działało wtedy około 333 komunistów; członkowie KC KPZU niejednokrotnie byli równocześnie funkcjonariuszami lokalnych władz KC KZM ZU lub Czerwonej Pomocy[88].

Jak słusznie twierdzą historycy ukraińscy, „najsilniejsze uderzenie komunistycznemu ruchowi na Zachodniej Ukrainie zadała radziecka polityka w USRR, kolektywizacja, głód, antyukraińskie sądowe procesy"[89]. Od 1933 r. aż do likwidacji KPZU w 1938 r. systematycznie traciła ona swoją bazę społeczną[90].

W marcu 1937 r. prasa doniosła, iż w wyniku akcji władz bezpieczeństwa na terenie Lwowa aresztowano w tym miesiącu kilkadziesiąt osób, ich liczba wkrótce doszła do 105[91]. W kwietniu 1937 r. dokonano szeregu dalszych aresztowań osób

[87] Tamże, k. 4.
[88] Tamże, k. 3, 5, 13.
[89] *Львів: Історичні нариси…*, dz. cyt., s. 402.
[90] Tamże.
[91] „Nowy Dziennik", nr 77 z 18 III 1937, s. 13; nr 78 z 19 III 1937, s. 9; nr 80 z 21 III 1937, s. 15.
[92] CDIA, f. 205, op. 1, spr. 484, k. 48, 51, 57, 101–102, 130; spr. 491, k. 12, 28, 38, 61.

podejrzanych o działalność komunistyczną, wśród bardziej znanych postaci byli: dr Julia Bristiger, Leon Grosfeld, literat Aleksander Weintraub, adwokat Mychajło Zając. 11 IV 1937 r. przeprowadzono rewizje oraz zatrzymano 5 osób, w tym dość znanych działaczy komunistycznych: Piotra Kostiuka, K. Pełechatego, Mariana Poturaja, Michała Wowka. Z kolei w nocy 16/17 IV 1937 r. we Lwowie przeprowadzono 89 rewizji w mieszkaniach działaczy KZM ZU i Czerwonej Pomocy. Zatrzymano – jak można przeczytać w raporcie – „35 Żydów, 43 Żydówek, 3 Polaków, 4 Polki, 1 Ormianina, 1 ewangelika i 1 ewangeliczkę". W następnym raporcie poinformowano o aresztowaniu 17 kwietnia 14 osób pochodzenia żydowskiego. Te nieco kuriozalne wykazy narodowościowo-religijne nie pozostawiają wątpliwości co do nadreprezentacji przedstawicieli społeczności żydowskiej w KPZU. Następnie 23 IV 1938 zatrzymano 6 działaczy komunistycznych, u których przeprowadzono rewizje, konfiskując różnego rodzaju zapiski i wydawnictwa. Wreszcie 26 kwietnia aresztowano siedmiu i 27 kwietnia siedmiu, a 30 kwietnia 11 osoby[92]. Te aresztowania i rewizje były normalnymi, rutynowymi działaniami policyjnymi przed 1 Maja.

W 1937 i 1938 r. miały miejsce ostatnie procesy członków KPZU we Lwowie[93]. Od 1937 r. przez bardzo krótki okres, do momentu rozwiązania KPP, kierownikiem Sekretariatu KC KPZU był Samuel Malko[94]. W sierpniu 1938 r. partia ta formalnie została rozwiązana[95]. Mimo to były jeszcze przypadki samorzutnego podejmowania działalności. Na przykład 5 III 1939 r. demonstrowało we Lwowie około 50 osób, wznoszących okrzyki na cześć KPZU[96]. Działacze KPZU w Małopolsce Wschodniej w tym czasie już tylko czekali na nadejście czasów, kiedy znów będą mogli działać[97].

Na zakończenie chciałbym poruszyć dwie istotne kwestie. Pierwsza sprawa dotyczy dominującej roli, jaką w ruchu komunistycznym na terenie Lwowa odegrali komuniści narodowości żydowskiej. Poświadczają to przede wszystkim akta policyjne, a także wiele innych źródeł. W dokumentacji policyjnej, gdzie zapisywano wyznanie (natomiast nie było rubryki „narodowość") sporo osób zostało zapisanych z wyznaniem „mojżeszowym", niektóre jako bezwyznaniowe, aczkolwiek imiona rodziców (na przykład Izaak, Abraham itd.) także pozwalają stwierdzić, że większość komunistów była narodowości żydowskiej. Osoby wyznania rzymskokatolickiego lub greckokatolickiego – a więc Polacy lub Ukraińcy – stanowiły zdecydowaną mniejszość,

[93] Tamże, spr. 486, k. 84–85, 104–105; spr. 490, k. 12–16, 79; spr. 762, k. 17–18, 39; Z. Raszkowska, *Alster Antoni*, [w:] *Słownik biograficzny działaczy…*, dz. cyt., t. 1, s. 53–54; G. Iwański, *Gałan (Hałan) Jarosław*, [w:] *Słownik biograficzny działaczy…*, dz. cyt., t. 2, s. 182–183; A. Tarasiuk, *Hawryluk Aleksander*, [w:] *Słownik biograficzny działaczy…*, dz. cyt., t. 2, s. 489–490; *Історія Львова в документах і матеріалах…*, dz. cyt., s. 206–207; „Dziennik Polski", nr 305 z 5 XI 1938, s. 10; „Nowy Dziennik", nr 204 z 26 VII 1938, s. 13.

[94] S. Malko, *Robotnicze Bataliony Obrony Warszawy*, [w:] *Komuniści. Wspomnienia…*, dz. cyt., s. 586.

[95] C. Brzoza, A. L. Sowa, *Historia Polski 1918–1945*, Kraków 2006, s. 353.

[96] CDIA, f. 205, op. 1, spr. 499, k. 18.

[97] J. Kowalski, *Komunistyczna Partia Polski…*, dz. cyt., s. 423.

wręcz margines. Chciałbym tutaj zaznaczyć, że mam na myśli narodowość, a nie religię, bowiem wiele przekazów świadczy o tym, iż działacze KPZU odchodzili od praktykowania, wyznawania wiary, stając się indyferentnymi religijnie. W owym czasie zresztą aktywność w ruchu komunistycznym była sprzeczna z aktywnością religijną. Tak liczna obecność Żydów w ruchu komunistycznym powodowała, iż zaczęto uważać w niektórych środowiskach partię komunistyczną za jedną z wielu partii żydowskich. Takie stanowisko nie sposób uznać za słuszne i nie sposób się z nim zgodzić, ale była to jedna z wielu konsekwencji tak znacznej ich obecności w ruchu komunistycznym.

Z drugiej strony KPZU ostro występowała przeciwko ruchowi syjonistycznemu, a także atakowała – jako niedostatecznie rewolucyjne – Poalej Syjon–Prawicę i „Bund". Oba ugrupowania, jako socjalistyczne, były wtedy silnie zwalczane przez komunistów, było to zresztą w owym czasie dość powszechne zjawisko. Na przykład w czerwcu i lipcu 1931 r. KPZU prowadziła intensywną działalność propagandową zwalczając XVII Światowy Kongres Syjonistyczny w Bazylei[98]. Inna sprawa, że w środowisku żydowskim nie sposób było pokonać wpływów syjonistów i podobne inicjatywy KPZU były bez szans.

Innym kluczowym zagadnieniem przy ocenie ruchu komunistycznego we Lwowie pozostaje pytanie: na ile on był silny? Ostatnio zwykło się twierdzić, zwłaszcza w tekstach publicystycznych, że ruch komunistyczny w Polsce był bardzo słaby. Tymczasem na przykładzie Lwowa – mimo lansowanych tych opinii – trzeba powiedzieć że próbował odgrywać pewną rolę. Zapisał tam na swoim koncie udane imprezy o znaczeniu ogólnopolskim. O wpływach komunistów, większych niż do tej pory byliśmy skłonni sądzić – świadczyły wyniki w wyborach: w 1922 r. uzyskali oni tylko 326 głosów (0,4 %), ale w 1928 r. 3 586 głosów (3,7 %), a w 1930 r. 2 668 głosów (2,28 %). Osiągnięte mimo represji i faktu, że nie działali legalnie, tym bardziej świadczą one o istnieniu silnych środowisk prokomunistycznych. W tej sytuacji nasuwają się następne pytania, o przyczyny tego powodzenia. Czy to było dużo, czy to było mało? Ciągła aktywność świadczy o tym, że komuniści bez przerwy usiłowali podejmować jakieś działania, raporty policyjne pełne są informacji na ten temat.

Historia KPZU nie jest do końca opracowana i historycy powinni kiedyś do niej wrócić. Paradoksem jest, że choć na przełomie lat 80. i 90. w Polsce i na Ukrainie upadła władza komunistyczna, a archiwa różnych instytucji z okresu międzywojennego zostały udostępnione badaczom, dzieje ruchu komunistycznego, w tym historia KPZU, zwolna idzie w zapomnienie. W tym okresie nie został opublikowany ani jeden artykuł, ani jedna monografia, powiększająca nasz stan wiedzy nad tym problemem, który i tak zresztą w okresie wcześniejszym był przedmiotem raczej manipulacji o charakterze politycznym, niż badań historycznych. Stąd też, mimo istniejących możliwości, historia KPZU, w tym dzieje ruchu komunistycznego we Lwowie stanowią przysłowiową „białą plamę", którą historycy starannie omijają w swoich badaniach.

[98] DALO, f. 110, op. 1, spr. 982, k. 13–14.

ВІСНИК ЛЬВІВ. УН-ТУ *VISNYK LVIV UNIV.*
Сер. істор. 2012. Спец. вип. С. 163–170. *Ser. Histor. 2012. Special issue. P. 163–170.*

УДК 328 : 324 (438 : 477.83–25) “1935” + “1938”

Igor KIM
Wołgograd

Obóz prorządowy w wyborach parlamentarnych lat 1935 i 1938 we Lwowie

Уведення в дію у 1935 р. нової конституції та виборчих законів до сейму і сенату II Речі Посполитої зумовило загострення політичних відносин. Влада отримала правові механізми для ретельного контролю за перебігом і результатами виборів, які використала для боротьби з опозицією. У Львові та Львівському воєводстві загалом додатковим чинником напруги було національне питання. На парламентських виборах 1935 і 1938 років польська влада намагалася заручитись підтримкою поміркованих українських і єврейських політичних сил, але за умови підтримки ними урядового курсу.

Ключові слова: політична ситуація у Львові 1930-х років, парламентські вибори (1935, 1938), українсько-польські відносини.

Po uchwaleniu nowej konstytucji i ordynacji wyborczych do sejmu i senatu w 1935 roku stosunki polityczne w Polsce zaostrzyły się. Nowe podstawy prawne obowiązujące w państwie stworzyły warunki dla wyeliminowania opozycyjnych stronnictw politycznych z działalności parlamentarnej. Stało się to możliwe na skutek wprowadzenia nowych zasad, o które były oparte uchwałone ordynacje wyborcze. Teraz grupa rządząca mogła kontrolować wybory i nie dopuszczać do nich kandydatów opozycji. Najważniejszą nowością w ordynacji była rezygnacja z list partyjnych, które w wyborach do sejmu zastępowały jednolite listy kandydatów z poszczególnych okręgów wyborczych. Te listy zatwierdzane były przez zgromadzenia okręgowe, w których skład wchodzili reprezentanci samorządów i organizacji społecznych. W tych instytucjach przewagę mieli zwolennicy obozu prorządowego lub osoby apolityczne. W wyborach do senatu wprowadzano elitarne dwustopniowe wybory senatorów, przy tym trzecią część senatorów mianował prezydent. Przeprowadzone na takich zasadach w latach 1935 i 1938 wybory parlamentarne były odbierane w Polsce jako swoiste referendum w kwestii poparcia społeczeństwa dla grupy rządzącej i inicjowanych przez nią zmian ustrojowych. Opozycja polska, tak w 1935 roku jak i w 1938 roku, postanowiła zbojkotować wybory, co stało się wyzwaniem dla grupy rządzącej.

Lwów, powiat lwowski i województwo lwowskie w tych wyborach miały swoją specyfikę. Na tym terenie obóz rządzący zmuszony był uwzględniać oprócz skomplikowanego układu polskich sił politycznych (obóz rządowy rywalizował w mieście z opozycją, przeważnie ze Stronnictwem Narodowym i Polską Partią Socjalistyczną, w zachodniej zaś części województwa ze Stronnictwem Ludowym),

© *Kim I., 2012*

także jego skład narodowościowy i układ sił politycznych reprezentujących mniejszości narodowe. Najliczniej, oprócz Polaków, zamieszkiwali te tereny Ukraińcy i Żydzi. J. Żarnowski pisze o stosunkach narodowościowych we wschodniej części kraju:

> Najostrzej występował tu konflikt między ukraińskimi i białoruskimi chłopami a ludnością polską związaną z aparatem władzy (urzędnicy, inteligencja). (...) Ogólnie biorąc stosunki między ludnością polską a innymi grupami narodowościowymi w okresie międzywojennym nie były dobre. (…) Najsilniejsze konflikty przez większość Dwudziestolecia wybuchały na linii zetknięcia się ludności polskiej z żydowską i ukraińską[1].

G. Hryciuk w oparciu o dane spisu ludności z 1931 roku wnioskuje, że – według kryterium języku ojczystego – na terenie Lwowa zamieszkiwało 63,48 % Polaków, 11,25 % Ukraińców oraz 24,12 % Żydów, na terenie powiatu lwowskiego odpowiednio 56,52 %, 40,89 % i 1,10 %. Ogólnie we wschodniej części województwa lwowskiego (to jest na terenach, które obecnie należą do Obwodu Lwowskiego Ukrainy) odsetek Polaków wynosił 44,49 %, Ukraińców 45,40 %, Żydów 9,01 %. Biorąc pod uwagę wyznanie liczby były inne, należałoby je skorygować w kierunku zmniejszenia odsetka Polaków na korzyść Ukraińców i Żydów[2]. A. Bonusiak uważa, że wobec braku pytania o narodowość podczas spisu ludności w 1931 roku „musimy zadowolić się hipotezą, iż pytanie o wyznanie jest bardziej zbliżone do prawdopodobnej narodowości niż pytanie o język". W oparciu o dane tego spisu szacowano we Lwowie odsetek rzymskich katolików na 50,67 %, grekokatolików – 16,4 %, Żydów – 31,62 %[3].

Skomplikowany skład narodowościowy regionu lwowskiego wymagał od obozu rządzącego, aby zawsze mieć na uwadze czynnik narodowościowy, balansować między rozmaitymi siłami politycznymi i narodowościowymi w celu utrzymania pozycji w regionie, zwłaszcza w drugiej połowie lat 1930-ch. Ważną rolę w osiągnięciu tego celu miały odgrywać główne organizacje prorządowe – do roku 1935 Bezpartyjny Blok Współpracy z Rządem (BBWR), a od roku 1937 Obóz Zjednoczenia Narodowego (OZN). Ważność wyborów w 1938 roku dla Galicji Wschodniej podkreślał na zjeździe starostów województwa odbywającym się we Lwowie jeden z czołowych miejscowych działaczy OZN, prof. K. Kolankowski. Twierdził wprost: „(…) Linia naczelna dla całej Małopolski Wschodniej będzie decydowana we Lwowie, z Ukraińcami też się zadecyduje we Lwowie"[4]. Taktyka obozu prorządowego w wyborach parlamentarnych

---

[1] I. Ihnatowicz, A. Mączak, B. Zientara, J. Żarnowski, *Społeczeństwo polskie od X do XX wieku*, Warszawa 2005, s. 633–634.

[2] G. Hryciuk, *Zmiany ludnościowe i narodowościowe w Galicji Wschodniej i na Wołyniu w latach 1931–1939*, [w:] *Przemiany narodowościowe na kresach wschodnich II Rzeczypospolitej 1931–1948*, Toruń 2004, s. 104.

[3] A. Bonusiak, *Lwów w latach 1918–1939*, Rzeszów 2000, s. 194–195.

[4] Державний архів Львівської області / Derżawnyj Archiw Lwiwśkoji Obłasti (dalej: DALO), f. 1, op. 58, spr. 1531, k. 5.

we Lwowie i powiecie lwowskim opierała się na kilku zasadach, które ten obóz starał się zastosować podczas kampanii wyborczej i wyborów parlamentarnych w latach 1935 i 1938, zasady te przedstawimy niżej.

* * *

— Przedstawianie się (rządu, wojewódzkich i lokalnych władz administracyjnych oraz BBWR w roku 1935, a OZN w roku 1938) jako najważniejszego czynnika reprezentującego rację stanu i polskość w Galicji Wschodniej i jako gwaranta polskich wpływów na tym terenie.

Władze administracyjne we Lwowie polecały podległym organom terenowym ściśle współpracować z organizacjami prorządowymi. Przed wyborami 1938 roku na zjeździe starostów powiatowych województwa wojewoda A. Biłyk informował obecnych: „nie ma obecnie między administracją a OZN rozbieżności". „Ludzie z OZN w powiatach muszą mieć poparcie ze strony centrali i ze strony administracji. Współpraca musi być ścisła i owocna" – podkreślał w swym przemówieniu. Zapowiedział podział zadań między OZN a administrację: „Polityczny dobór ludzi jest rzeczą OZN (…). Jeśli będą wytypowane nazwiska tak trzeba pokierować, by wszystkie te kandydatury przeszły (…)". Na tymże zjeździe naczelnik wydziału społeczno-politycznego Urzędu Wojewódzkiego Charewicz wyjaśniał, że „kandydaci na posłów będą wytypowani centralnie, a nie przez poszczególnych starostów, stąd też nie można nikomu przyrzekać mandatu"[5]. Z kolei kierownictwo wojewódzkie OZN podczas kampanii wyborczej 1938 roku dawało kierownikom akcji wyborczej Obozu następujące wytyczne: „(…) Kierownicy akcji wyborczej wejdą w ścisły kontakt z PP. Starostami i wszystkie sprawy dotyczące wyborów muszą wspólnie uzgadniać"[6].

Zdaniem przedstawicieli obozu rządowego, eksponowanie polskiej racji stanu na terenie Galicji Wschodniej mogło stanowić podstawę dla współdziałania na szczeblu województwa i Lwowa czynników prorządowych z opozycją. Mimo niechęci obozu rządzącego do polskich stronnictw politycznych na szczeblu krajowym, terenowi działacze prorządowi brali pod uwagę możliwość porozumienia z nimi na terenie Lwowa i województwa lwowskiego. Nadzieje na takie porozumienie w kampanii wyborczej wyrażał wojewoda A. Biłyk w swym przemówieniu na zjeździe starostów województwa 21 września 1938 roku: „OZN czuje pewne możliwości dojścia do porozumienia ze Stron[nictwem] Narodowym na terenie Małopolski Wschodniej tak, by Stronnictwo Narodowe w tej dzielnicy wzięło udział w wyborach", zaś sprawę załatwienia we Lwowie problemu mandatu żydowskiego uzależniano „od wyników rozmów ze Stronnictwem Ludowym"[7]. Mimo wysiłków obozu prorządowego w latach

[5] Tamże, k. 3a, 4, 5.

[6] Центральний державний історичний архів України у м. Львові / Centralnyj Derżawnyj Istorycznyj Archiw Ukrainy, m. Lwiw (dalej: CDIAUL), f. 552, op. 1, spr. 357, k. 61.

[7] DALO, f. 1, op. 58, spr. 1531, k. 4.

1935 i 1938 nie udało się nakłonić nawet części polskiej opozycji do udziału w wyborach. Decydujący wpływ na to wywarło zdecydowanie negatywne stanowisko władz naczelnych czołowych polskich stronnictw opozycyjnych wobec wyborów. Następstwem były usiłowania obozu prorządowego, aby przekonać do wzięcia udziału w wyborach co najmniej część mniejszości narodowych, także na terenie województwa lwowskiego.

— Dążenie do skłonienia do udziału w wyborach umiarkowanych ugrupowań mniejszości narodowych na tym terenie, w tym zawarcie umów z tymi ugrupowaniami.

Znane są ugody zawarte przez czołowe stronnictwo ukraińskie w Galicji Wschodniej – Ukraińskie Narodowo-Demokratyczne Zjednoczenie (UNDO) – z rządem przed wyborami z lat 1935 i 1938, dotyczące między innymi podziału mandatów w okręgach narodowościowo niejednolitych. Spowodowały one, że stronnictwo wzięło udział w wyborach[8]. Skutkiem ugodowej postawy części stronnictw mniejszości narodowych, które podjęły decyzję o wzięciu udziału w wyborach, było poparcie kandydatów tych ugrupowań (ukraińskich na terenach wiejskich i żydowskiego we Lwowie) przez władze administracyjne na terenie województwa lwowskiego i niezwalczanie ich przez organizacje prorządowe (BBWR czy OZN). Kierownictwo lwowskiego BBWR instruowało swych funkcjonariuszy w 1935 roku:

> Na terenach zamieszkałych przez mniejszość rusińską musicie Panowie postępować bardzo oględnie, gdyż z jednej strony ze względu na układ mniejszości z rządem nie wolno nam tego rządu dezawuować więc posłowie ruscy muszą być wybrani, z drugiej strony ze względów ideowych i organizacyjnych nie możemy się w tym zbytnio angażować[9].

Spis kandydatów typowanych w kampanii wyborczej 1935 roku przez władze naczelne BBWR zawierał w okręgu wyborczym nr 70 (Lwów-północ) bliżej nieokreślonego Żyda (kandydatem został syjonista E. Sommerstein), w okręgu wyborczym nr 72 (Lwów-powiat) czołowego działacza UNDO W. Mudrego. W okręgach wiejskich województwa nr 73–76 obok polskich kandydatów typowano działaczy UNDO[10]. Wszyscy oni zostali wybrani na posłów[11]. W wykazie kandydatów popieranych przez władze administracyjne województwa podczas kampanii wyborczej 1938 roku znaleźć można znów, w okręgu wyborczym nr 70, nazwisko E. Sommersteina, zaś w okręgu nr 72, W. Mudrego. Obok ich nazwisk naczelnik Referatu Wyborczego Urzędu Wojewódzkiego dopisał: „bez zastrzeżeń". Takie same dopiski znajdowały się obok nazwisk ukraińskich kandydatów w okręgach nr 73–75.

---

[8] Zob. A. Chojnowski, *Koncepcje polityki narodowościowej rządów polskich w latach 1921–1939*, Wrocław 1979, s. 204; K. Grünberg, B. Sprengel, *Trudne sąsiedztwo. Stosunki polsko-ukraińskie w X–XX wieku*, Warszawa 2005, s. 495–499.

[9] CDIAUL, f. 552, op. 1, spr. 357, k. 54.

[10] Archiwum Akt Nowych (dalej: AAN), zesp. 62, sygn. 43, k. 13–14.

Natomiast w okręgu nr 76 kandydata UNDO H. Tarnawskiego scharakteryzowano w sposób następujący: „szlachcic chodaczkowy, wysunięty przez UNDO dla spowodowania dywersji w akcji szlachty zagrodowej, jest nie do przyjęcia – przy tym popularność czysto lokalna, nie podciągnie frekwencji”[12]. Wszyscy forsowani przez władze kandydaci-Ukraińcy łącznie z H. Tarnawskim zostali posłami na Sejm[13]. O poparciu przez władzę przedstawicieli UNDO świadczy uwaga kierownika Referatu Wyborczego lwowskiego Urzędu Wojewódzkiego w sprawozdaniu do MSW o przebiegu wyborów pisanym po ich zakończeniu: „W myśl otrzymanych dyrektyw – musiałem przeforsować wybór ukraińskich kandydatów na posłów oraz senatora-Ukraińca”[14].

— Dążenie do pełnego kontrolowania przebiegu czynności wyborczych, nieufność wobec opozycji polskiej i mniejszości narodowych.

Władze wojewódzkie dążyły do zapobiegania działalności antywyborczej tych sił politycznych, które postanowiły zbojkotować wybory, oraz przeciwdziałania ekscesom na tle narodowościowym. Prokurator Sądu Apelacyjnego we Lwowie podczas kampanii wyborczej 1938 roku zwracał uwagę na nasilenie się działalności przestępczej, w tym na wzrost „natężenia wystąpień antysemickich” i „nasilenia akcji sabotażowej ukraińskiej”, oraz wykorzystywanie przez niektóre stronnictwa sytuacji dla agitacji i „wywoływania ekscesów przeciwko innej grupie ludności lub jej mieniu”[15]. Polecano stanowczo zwalczać podobną działalność. Prokurator Sądu Apelacyjnego we Lwowie polecał prokuratorom Sądów Okręgowych w okresie kampanii 1938 roku, aby korzystać z art. 156 kodeksu karnego jako podstawę dla oskarżania, oraz zalecał:

> o ile oskarżenie nie będzie popierane osobiście przez Prokuratora – Policji Państwowej popieranie oskarżenia w danej sprawie na rozprawie w Sądzie grodzkim oraz zapowiedzenie apelacji w razie wydania przez Sąd wyroku uniewinniającego[16].

Podczas kampanii wyborczej w 1938 roku naczelnik Wydziału Społeczno-Politycznego lwowskiego Urzędu Wojewódzkiego, powołując się na sytuację wewnętrzną w kraju, podkreślał w liście do starostów, że „akcja zmierzająca do zmniejszenia frekwencji wyborczej winna spotkać się ze zdecydowaną reakcją ze strony władz administracji ogólnej”. Wskazywał przy tym, iż: „Podstawę dla represji z powodu nawoływania do niebrania udziału w wyborach w formie przemówień, artykułów, napisów itp. stanowi przepis artykułu 156 k. k.”[17] Na potrzebę wysokiej frekwencji wyborczej zwracano także uwagę lokalnym działaczom OZN, których władze wojewódzkie organizacji instruowały w sposób następujący:

---

[11] „Gazeta Polska” z 10 IX 1935.
[12] DALO, f. 1, op. 58, spr. 1539, k. 33–34.
[13] „Gazeta Polska” z 8 XI 1938.
[14] DALO, f. 1, op. 58, spr. 1542, k. 86.
[15] CDIAUL, f. 205, op. 1, spr. 1140, k. 6–6v.
[16] Tamże, k. 7.
[17] DALO, f. 1, op. 51, spr. 1149, k. 108.

> Panowie muszą dołożyć wszelkich starań, aby frekwencja wyborcza wybitnie się poprawiła w stosunku do roku 1935. (…) Jeśli chodzi o frekwencję to nie możecie Panowie pominąć żadnego możliwego środka. (…) Zalecam jak najdalej idącą współpracę z pp. starostami, którzy powiedzmy sobie szczerze nie żałują wysiłków zwłaszcza, że leży to w ich własnym interesie. Ich ambicją jest, by frekwencja była jak największa, a w wysiłkach tych Panowie powinny z nimi rywalizować[18].

Wojewoda lwowski A. Biłyk na zjeździe starostów 21 września 1938 roku zalecał:

> Dobór komisji obwodowych winien być taki by dawał on pełną gwarancję przeprowadzenia wyborów po linii zakreślonej. Dobierać na 100 % ludzi pewnych i godnych całego zaufania. Do komisji nie dopuszczać ludzi niepewnych, Ukraińców i Żydów. (…) Obecnie (…) należy komisje obsadzać tylko ludzi zaufanymi[19].

Kierownictwo wojewódzkie OZN polecało funkcjonariuszom Obozu wskazać bezpośrednio lub przez starostów „odpowiednie nazwiska" kandydatów na przewodniczących obwodowych komisji wyborczych. Przy tym przypominano, że właśnie komisje obwodowe „przeprowadzają akt głosowania i obliczają głosy", podkreślano, iż w tych komisjach muszą „siedzieć ludzie bezwzględnie Obozowi oddani", a członkami komisji muszą zostać ludzie „pewni, zdecydowani i dyskretni". Zwracano też uwagę, że do zgromadzenia okręgowego, które miało zatwierdzić listę kandydatów na posłów, „muszą wejść ludzie również Obozowi oddani", a dalej: „żeby wszyscy pewni delegaci wzięli udział w zgromadzeniu"[20]. Taki skład komisji wyborczych oraz postawa obozu rządzącego stwarzały warunki do przekraczania prawa podczas wyborów.

— Sprytne korzystanie z możliwości, które dawała nowa ordynacja wyborcza, oraz dopuszczanie nadużyć prawa w celu osiągnięcia niezbędnego dla obozu rządzącego wyniku wyborów w imię swoiście (tj. z punktu widzenia grupy rządzącej) rozumianej racji stanu.

W trakcie kampanii wyborczej w 1935 roku miejscowe władze BBWR, bojąc się nieprawidłowego wypełnienia przez wyborców kart do głosowania i tym samym ich unieważnienia, sugerowały podczas odpraw:

> Nasz wysiłek powinien iść w tym kierunku by wyborcy oddawali karty do głosowania takie jakie otrzymali z komisji obwodowej – bez żadnych skreśleń, bo wtedy jest pewność, że głos będzie ważny. Natomiast przy kreśleniu łatwo może się zdarzyć, że wyborca źle tę czynność wykona i przez to nastąpi utrata głosu[21].

---

[18] CDIAUL, f. 552, op. 1, spr. 357, k. 73, 54.
[19] DALO, f. 1, op. 58, spr. 1531, k. 3a–4.
[20] CDIAUL, f. 552, op. 1, spr. 357, k. 61.
[21] Tamże, k. 56.

Dodajmy, że w myśl ordynacji wyborczej nie wypełniając karty wyborca oddawał swój głos na dwóch pierwszych kandydatów. Na pierwszym i drugim miejscu na listach wyborczych w okręgach polsko-ukraińskich umieszczano kandydata prorządowego lub przedstawiciela UNDO.

Podobne wytyczne zawierała instrukcja okręgowych władz OZN we Lwowie dla przewodniczących obwodów Obozu i kierowników jego akcji wyborczej w przededniu wyborów 1938 roku:

> Ze względów zasadniczych zalecać przede wszystkim głosowanie na czyste karty, w ten sposób bowiem przy solidarnym podporządkowaniu się wyborców zapewnione będzie zwycięstwo czołowych kandydatów.

Takie postępowanie znów uzasadniano między innymi faktem, że nieumiejętne kreślenie kart wyborczych „przez masy chłopskie i robotnicze" może „spowodować unieważnienie, a co gorsza rozbicie głosów". W tej samej instrukcji polecano też, odnośnie wyborów senatorów, „skłonić wyborców do gremialnego udziału w wyborze elektorów" (delegatów do wojewódzkiego kolegium wyborczego, którzy mieli wybrać senatorów). Po dokonanym wyborze elektorów zalecano „spowodować ich, aby w wojewódzkim zebraniu Kolegium Wyborczego oddali solidarnie swoje głosy na kandydatów OZN", sugerowano przy tym, że „byłoby wskazane porozumieć się z właściwym starostą powiatowym"[22]. W efekcie, w wykazie delegatów do lwowskiego kolegium wyborczego, znajdującym się w dokumentach OZN, podsumowywano: „Na 273 delegatów jest 208 z OZN, a 31 sympatyków OZN, którzy są zupełnie pewni, czyli razem 86,3 %"[23].

O dopuszczaniu łamania prawa przez władze administracyjne świadczy przemówienie wygłoszone przez wojewodę lwowskiego A. Biłyka na początku kampanii wyborczej w 1938 roku, 21 września na zjeździe starostów województwa mówił m. in.:

> Okólnik Pana Prezydenta o czystości wyborów samorządowych, które muszą być czyste, bez nacisku nie dotyczy wyborów parlamentarnych. Życzeniem Rządu jest konieczność wygrania wyborów. Wybory te muszą być wygrane, gdyż tego wymaga interes narodu, interes Państwa. Starostowie, którzy mają na tym tle skrupuły i którzy czują, że nie potrafią pracować w myśl tej zasady, winni to zgłosić i ustąpić. Obowiązkiem jest dać Panu Prezydentowi taki sejm i senat, z którymi mógłby harmonijnie współpracować. (…) Wolą Pana Prezydenta i Pana Marszałka jest, że wybory muszą być wygrane, że z wyborów musi wyjść sejm i senat o większości OZN.

Do tych ogólnych wytycznych dodawano zadania szczegółowe, w tym:

---

[22] Tamże, k. 106, 107.

[23] Tamże, k. 72.

> Frekwencja w czasie wyborów musi być jak największa. (…) W woj[ewództwie] lwowskim, jeśli wyciągniemy 70 % będzie to ładne zwycięstwo. Ci ludzie powinni wyjść przy wyborach, którzy zostali wytypowani, a nie ludzie przypadkowi.

Pod koniec swego przemówienia wojewoda A. Biłyk powiedział wyraźnie:

> Wybory do ciał ustawodawczych muszą być przeprowadzone pod kątem ich powodzenia, i w realizacji tego celu Panowie mogą wykorzystać wszelkie środki i sposoby; wybory te mają być czyste wobec Państwa. Nikt nie będzie pociągany do odpowiedzialności za posłuszeństwo tym nakazom, wybory są służbą dla Państwa[24].

— Wyniki tej taktyki wyborczej w wyborach lat 1935 i 1938 we Lwowie i województwie były niejednoznaczne, zarówno z punktu widzenia politycznego, jak i ze względu na stosunki narodowościowe.

W roku 1935, gdy już rozpoczął się proces „dekompozycji" obozu prorządowego, mimo zaangażowania do wyborów UNDO (ugoda 1935 roku nie przetrwała długo) i innych umiarkowanych ugrupowań mniejszości narodowych, obóz nie wypadł najlepiej. Na zgromadzeniach okręgowych w okręgach lwowskich nr 70 i 71 zostali zatwierdzeni akceptowani przez BBWR kandydaci na posłów z przedstawicielem Bloku E. Wagnerem i syjonistą E. Sommersteinem (okręg nr 70) oraz przedstawicielami Bloku W. Wójtowiczem i UNDO W. Mudrym na dwóch pierwszych miejscach, co przyczyniło się do ich wybrania[25]. Udział w wyborach ugrupowań mniejszości narodowych w pewnym stopniu przyczynił się także do zwiększenia frekwencji, ale na terenie województwa lwowskiego wyniosła ona zaledwie 42,9 %, to jest mniej niż przeciętna frekwencja w kraju, która wynosiła 45,9 %. Było to kompromitujące dla obozu prorządowego[26].

W roku 1938 wybory odbywały się już w zupełnie innych warunkach politycznych, gospodarczych i międzynarodowych. Znów obóz prorządowy zdołał zaangażować do wyborów część ugrupowań ukraińskich, z UNDO na czele, oraz żydowskich. Te wybory przyniosły grupie rządzącej znacznie korzystniejszy wynik. Przeciętna frekwencja w kraju wyniosła 67,1 %, w województwie lwowskim zaś 63,8 %[27]. Ale procent biorących udział w wyborach bardzo różnił się w poszczególnych okręgach wyborczych województwa lwowskiego. Niski, znacznie niższy od przeciętnej w województwie, był w okręgach miejskich (okręg nr 70 – 34,0 %, okręg nr 71 – 37,74 %), wyższy od przeciętnej był w okręgach wiejskich (na przykład w obejmującym powiat lwowski okręgu nr 72 wynosił 85,02 %)[28]. Dodajmy, że w tych wyborach w okręgach lwowskich nr 70 i 71 na skutek wzajemnego zwalczania się kandydatów prorządowych przepadli typowani na posłów czołowi kandydaci OZN: A. Siemkowicz (okręg nr 70) oraz B. Wojciechowski (okręg nr 71).

[24] DALO, f. 1, op. 58, spr. 1531, k. 3a–4.
[25] AAN, zesp. 62, sygn. 43, k. 13, 62.
[26] *Mały Rocznik Statystyczny 1939*, Warszawa 1939, s. 355.
[27] Tamże.
[28] „Gazeta Polska" z 8 XI 1938.

II

Економіка та соціальні відносини

А

ВІСНИК ЛЬВІВ. УН-ТУ *VISNYK LVIV UNIV.*
Сер. істор. 2012. Спец. вип. С. 173–190. *Ser. Histor. 2012. Special issue. P. 173–190.*

УДК 334.712 (477.83–25) “14/17”

Мирон КАПРАЛЬ
Львів

Економічні мотиви чи соціальна доцільність? Ремісничі цехи Львова XV–XVIII століть у світлі статутів

Аналіз львівських цехових статутів дає підстави стверджувати, що економічна доцільність не була головним мотивом у цеховій діяльності. Пріоритетними були соціальні цілі: згуртованість, солідарність, підтримка бідних членів чеху, вдів, сиріт. Стабільне місце в суспільстві для ремісника здебільшого було важливіше, ніж отримання економічної вигоди, зиску, прибутку. Зворотним боком відносно високого становища ремісника в суспільній ієрархії була карність, тобто порядок і дисципліна, якої мали дотримуватися всі учасники цехової спільноти.

Ключові слова: Львів XV–XVIII ст., ремісничий цех, статут цеху ремісників.

З часу активного дослідження феномену ремісничого цеху в європейській історіографії більшість істориків бачили в цехових організаціях здебільшого економічні структури, які виявилися неефективними з точки зору ліберальної економічної теорії. Основними арґументами були такі: середньовічні та похідні від них ранньомодерні цехи в сутності були монополістами на ринку, придушували конкуренцію, заперечували вільний ринок, жорстко реґламентували збут і виробництво, гальмуючи таким чином колесо історичної необхідності чи поступу. Цехи та ремісничі організації вчені розглядали переважно як “кам’яні жорна економічного зростання”[1]. Подібних поглядів дотримувалися як ліберальні історики економіки, теорії яких мали своє джерело у працях англійських економістів кінця XVIII ст. Давіда Рікардо та Адама Сміта, так і марксистські історики, котрі вслід за Карлом Марксом в основному сприйняли погляди на економічне життя попередніх епох. Особливої популярності серед істориків ремесла набула концепція К. Маркса про роль праці в житті суспільства. Німецький мислитель визначив працю як здатність чи якість, яка робить нас справжніми людьми, і припустив, що економічна раціональність є визначальною для процесів праці. З цього погляду більшість істориків ремесла, услід за Марксом, “есенціалізували” працю, припускаючи, що тільки ця діяльність

[1] *Farr J.R.* Artisans in Europe: 1300–1914. Cambridge, 2000. P. 2.

© *Капраль М., 2012*

визначає ремісничу ідентичність. Тому соціальне життя в цеху розглядалося з точки зору парадигми класової боротьби та виникнення робітничого класу. Наймані робітники та збіднілі підмайстри, що могли вільно переходити від одного майстра до іншого, виступали передвісниками робітничого класу, пролетаріату, котрий у майбутньому мав "покласти край капіталістичному ладові". У такому контексті ремісники сприймалися винятково як працівники, виробники матеріальних благ.

Проте дослідження істориків ремесла останніх десятиліть виявляє й інші складові ремісничої ідентичності. Часто сімейні, сусідські відносини, ставлення до церкви, статус ремісника в суспільстві мали для його ідентичності більше значення, ніж тільки професійна діяльність[2]. Від часів Середньовіччя до XIX ст. і в Європі, і в українських землях ремісники визначали себе в першу чергу не як виробники, а як члени певного стану, суспільної групи, що об'єднувалися для захисту своїх різноманітних інтересів у цехову організацію. Середньовічне та ранньомодерне суспільство було організоване за взірцями ієрархії та субординації, що виглядало природним у очах сучасників. Підпорядкованість і фраґментованість соціальних зв'язків зумовлювала становість і корпоративність такого суспільства. Воно було пронизане близькими за походженням братськими та цеховими організаціями[3], які були знаряддям здобуття соціального статусу та служили для відокремлення та диференціації від інших груп населення.

У цій статті хочу прослідкувати, чи можна на конкретному прикладі львівських цехів пізньосередньовічного та ранньомодерного періоду дати попередню відповідь на дихотомічне питання, сформульоване в історіографії: якою ж була головна природа цехової організації – економічна чи соціальна? Цю проблему розглядатиму відокремлено, вивчаючи, з одного боку, економічні мотиви в статутних документах львівських цехів, а з іншого боку, звертатиму увагу на соціальні аспекти в житті ремісників. У цьому контексті уникатиму терміну "соціально-економічна діяльність", уважаючи його концептом марксистської методології, згідно з якою соціальна "надбудова" вважалася похідною від економічного "базису" і при цьому чи не кожне явище в соціальному та політичному житті суспільства могло пояснюватися істориками впливом і наслідком розвитку глибинних економічних процесів.

---

[2] *Crossick G*. Past masters: in search of the artisan in European history // The Artisan and the European Town, 1500–1900 / Ed. by G. Crossick. Aldershot, 1997. P. 7.

[3] Див. детальніше: *Isaievych Ia.* Voluntary Brotherhood: Confraternities of Laymen in Early Modern Ukraine. Edmonton; Toronto, 2006. P. 4; *Капраль М.* Привілеї та статути ремісничих цехів і купецьких корпорацій Львова XV–XVIII ст. (історико-правовий нарис) // Економічні привілеї міста Львова XV–XVIII ст.: Привілеї та статути ремісничих цехів та купецьких корпорацій Львова. Львів, 2007. С. V–VI.

* * *

Спочатку розглянемо деякі питання, в яких фокусуються основні проблеми економічного та соціального розвитку львівських цехів XV–XVIII ст.: час надання львівським цехам статутів і причини поширення партацтва у Львові в XVII–XVIII ст.

Перша згадка про існування шевського цеху у Львові датується 1386 р., коли урядник князя Владислава Опольського, староста Руської землі Андрій (Андреаш) надав привілей на заснування в Перемишлі цеху шевців з подібними правами, якими вже володів цех шевців у Львові[4]. Можна припустити, що взірці цехової організації прийшли на наші землі в готовому вигляді разом з маґдебурзьким правом, але виникли дещо пізніше від його надання. Адже в тому-таки Перемишлі маґдебурзьке право існувало раніше від 1386 р., очевидно, за часів Лева Даниловича[5]. Правова локація цеху розпочиналася, очевидно, від надання князівського урядника або міської ради, що не потребувало в той час апробації королівської влади. Але швидко ці надання міста забулися цеховиками, які через кілька століть уже вели свій початок, заснування від королівських надань, хоча нерідко й припадкових. Наприклад, на початку XVII ст. різники, шевці, пекарі, крамарі згадували королівський привілей 1444 р., наданий місту з дозволом будувати ятки на площі Ринок, як свій локаційний привілей[6], хоча безумовно ці цехи існували до 1444 р.

Тривалий час цехи в XIV–XV ст. не мали статутів, хоч ремесла безумовно існували й у такому правовому вакуумі. Яка ж причина? Місто було недавно засноване, порівняно невелике, але швидко розвивалося. До Львова у другій половині XIV – першій половині XV ст. прибували численні потоки німецьких і польських колоністів. Попервах не було відчутно конкуренції в ремісничому середовищі, ще нечисленні майстри задовольняли попит на свою продукцію, мали численні замовлення і не протестували, коли хтось з чужинців приїжджав і вів ремесло у Львові. Нечисленні, як показують документи, суперечки вирішувалися в міському суді полюбовно. Але пізніше, із розвитком суспільних та економічних зв'язків нечисленні до того часу ремесла (існувало всього десять цехів у 1425 р.[7]) відчули потребу в стислішій реґламентації для впорядкування взаємин між місцевими та прибуваючи в місто ремісниками, хоча б у питанні

[4] Akta Grodzkie i Ziemskie z czasów Rzeczypospolitej Polskiej z archiwum tak zwanego Bernardyńskiego we Lwowie (далі – AGZ). Lwów, 1876. T. VI. S. 1–2.

[5] *Janeczek A*. Ząb kniazia Lwa. W kwestii wiarygodności przemyskiego przywileju wójtowskiego // Civitas et villa. Miasto i wieś w średniowiecznej Europie Środkowej. Wrocław – Praha, 2002. S. 177–189.

[6] Економічні привілеї міста Львова (XV–XVIII ст.): Привілеї та статути ремісничих цехів і купецьких корпорацій / Упор. М. Капраль (далі – ЕПМЛ). Львів, 2007. С. 2–3.

[7] AGZ. Lwów, 1873. T. IV. S. 133–134.

вступу до цеху й подолання конкуренції. Друга половина XV і початок XVI ст. – період значних потрясінь в історії міста: втрата торгових шляхів через Чорне море на Схід, зубожіння німецьких купців і значний приплив "польської крові" до міського патриціату. Це тільки частина політичних змін, що відбулися в місті в той час, а також частина складних суспільних і економічних трансформацій, які впливали на процес отримання цехами статутів та впорядкування їх діяльності за західними правовими взірцями.

Першим львівським цехом, який отримав статут, затверджений міською радою, став ткацький. Це відбулося 1459 р. У той час ткацький промисел у Європі мав міжнародний статус і відігравав значну роль в економіці таких передових у економічному відношенні країн і територій, як Фландрія, Голландія, німецьких землях[8]. Сукно уже в період Галицько-Волинської держави та пізніше було ефективним еквівалентом грошей[9]. Тому львів'яни, очевидно, прагнули набути для свого ремесла належного статусу, отримати із Заходу нові технології через можливість навчання ремесла своїми підмайстрами, які могли тепер законно навчатися та працювати у західних цехах. Цікаво, що услід за ткачами-майстрами отримали через десять років статут ткачики-підмайстри, засвідчуючи належний рівень розвитку свого ремесла[10]. На марґінесі хочу зазначити, що львівські ткачі, попри раннє надання статуту, не змогли у Львові розвинутися на повну і в XVI–XVII ст. Маємо дуже мало згадок про розвиток у місті цього ремесла, яке швидко марґіналізувалося.

У зв'язку з конкуренцією в самому місті зростала й зовнішня конкуренція. Особливо дошкульною для львівських майстрів вона була з боку краківських ремісників, як представників столичного міста Польського королівства. Через відсутність своїх статутів і статусу незалежних від Кракова осередків ремесла, львівські майстри зазнавали збитків прямо й опосередковано. Прямо – через втрату можливості навчати ремеслу учнів і підмайстрів, які йшли до Кракова, і які були робочою силою в їхніх майстернях. Непрямо – через втрату замовлень з боку потенційних замовників у місті Львові й поза ним. Через львівських райців ремісники зуміли переламати правові колізії тільки в 1525 р., коли львівське ремесло звільнилося з-під опіки краківського[11]. Утім, не всі фахи зуміли

---

[8] Див.: *Małowist M.* Studia z dziejów rzemiosła w okresie kryzysu feudalizmu w zachodniej Europie w XIV i XV wieku. Warszawa, 1954; *Mączak A.* Sukiennictwo wielkopolskie XIV–XVII wiek. Warszawa, 1955.

[9] У грамоті князя Льва про продаж війтівства у Перемишлі, яка більшістю дослідників датується кінцем XIII ст., як платіжний засіб, поряд з двома гривнями золота, згадано теж про 20 поставів сукна (*Капраль М.* Привілей 1356 р. як повторне надання магдебурзького права для міста Львова // Львів: місто – суспільство – культура. Т. 3 / Вісник Львівського університету. Серія історична. Спеціальний випуск. Львів, 1999. С. 16).

[10] ЕПМЛ. С. 331–334.

[11] Там само. С. 3–6. Детальніше див.: *Капраль М.* Привілеї та статути ремісничих цехів… С. XV.

домогтися такої свободи. Ливарники залишалися в XVI–XVII ст. колонією краківських ливарників, не мали змоги визволяти учнів та оцінювати "майстерштуку" майстрів, які вступали в цех. У другій половині XVI і впродовж XVII ст. уже львівські ремісники намагалися нав'язати свою правову перевагу цехам у Галичині: Самборі, Городку, Перемишлі та інших містах[12], гальмуючи цим їхній розвиток.

Стосовно періоду XVII–XVIII ст., то в центрі фокусування соціальних і економічних процесів опинилася проблема "партацтва". Вирішення цього питання дає змогу виявити найвагоміші мотиви в діяльності цехів у цей період[13]. На мою думку, питання партацтва й організаційних початків цехів є взаємопов'язані. Відсутність чітких правових норм розвитку ремесла відтворювало початковий період ремісничої організації, тоді як наявність "партачів" виявляло занепадаючий і гальмуючий етап у розвитку економічних відносин.

Через призму вивчення статутів можна бачити, як партацтво ставало проблемою львівських цехів у XVII–XVIII ст. У статутах цього періоду постійно наголошувалося на монополії виконувати те чи інше ремесло тільки цеховим майстрам. У статутах були вимоги до виконання "майстерштук", зростали вступні внески й інші оплати, наприклад, бенкети, викуп цехових обов'язків. Деякі львівські цехи поступово перетворювалися в невеликі закриті товариства, в які потрапляли здебільшого сини й родичі цехових майстрів, або ж багаті й часто некваліфіковані нездари, що могли купити дорогий "членський квиток" того чи іншого цеху. А ряди партачів поповнювали колишні учні та підмайстри, які не змогли вступити в цех через брак власних коштів, а не через відсутність кваліфікації, а також численні прибульці з менших міст Галичини.

Явище партацтва стало виразно помітним у другій половині XVI – на початку XVII ст., коли Львів потрапив, як і вся держава, в економічну кризу[14]. З одного

---

[12] *Charewiczowa Ł.* Lwowskie organizacje zawodowe za czasów Polski przedrozbiorowej. Lwów, 1929. S. 4, 115.

[13] Про партацтво на львівському матеріалі писали багато авторів. Див.: *Яценко Г.* Позацехове ремесло у Львові // Нариси історії Львова. Львів, 1956. С. 55–59; *Її ж.* Розклад цехів м. Львова в 1740–1770-х рр. // З історії західноукраїнських земель. Львів, 1957. Т. 2. С. 67–77; *Її ж.* До питання про економічне становище цехів Львова в 40–70-х рр. XVII ст. // Наукові записки Львівського університету. 1957. Т. 43. С. 112–119; *Крип'якевич І.* Боротьба нецехових ремісників проти цехів у Львові: 1590–1630 рр. // З історії західноукраїнських земель. Львів, 1957. Т. 1. С. 5–14; *Його ж.* Огляд українського ремісництва у Львові до початку XVII ст. // "Зоря", її минуле й сучасне. Пропамятна книга з нагоди сорокових роковин існування товариства українських ремісників і промисловців "Зоря" у Львові. Львів, 1924. С. 3–12; *Гроссман Ю., Інкін В.* Економічний розвиток Львова у XVIII ст. // Історія Львова. Львів, 1956. С. 49–50; *Інкін В.* Нарис економічного розвитку Львова у XVIII ст. Львів, 1959; *Гроссман Ю.* О роли цехов во Львове XVI–XVIII вв. // Города феодальной России. Москва, 1966. С. 153–159; та ін.

[14] У польській історіографії триває дискусія щодо початку кризи чи появи в місті її ознак. Одні дослідники відносять її до середини XVII ст., інші вказують на першу половину

боку, Львів протягом XVI ст. зростав економічно й чисельно (у 1583 р. у місті проживало 14–14,5 тис., а в 20–30-х роках XVII ст. – 22–23 тис. осіб[15]), а з іншого, вузькі правові рамки цехової організації не могли розв'язати питань конкуренції, що виникала в цехах через збільшення кількості претендентів на членство в цеху. Статути розв'язували цю проблему обмежувальним чином. Так, навіть Міська рада не могла швидко збільшити кількість, скажімо, різників або пекарів, коли виникала потреба збільшити продовольчі запаси в такому великому міському центрі, яким був Львів. У 1620 р. рішення Ради про збільшення кількості різників з 20 до 40 осіб виконувалося з великим супротивом і впродовж тривалого часу[16].

В історіографії партацтво часто зображалося як проґресивне явище, насамперед з економічних мотивів, мовляв, ремісники-партачі могли вільно розвиватися поза закостенілими середньовічними нормами цехового ремесла. Але насправді партачі потрапляли на львівських передмістях у залежність від власників юридик – духовних і світських, які не дбали про ринкові методи господарювання, відтак ремісники були змушені працювати часто на виконання їхніх замовлень, а не на широкий ринок. На юридиках не створювалися великі підприємства, переважали дрібні й середні майстерні. Вони поступалися цеховим ремісничим структурам рівнем організації, залучення кредитів. Вочевидь, партацтво було кроком назад з точки зору організації, розвитку ремесла.

* * *

А тепер конкретніше про *економічні аспекти* діяльності цехів, зафіксовані в статутах. Насамперед, це питання реґламентації та усунення конкуренції й монополії в цеху. Згідно зі статутами, тільки цеховий майстер міг виконувати ремесло та навчати учнів й утримувати підмайстрів. На порушників-партачів чекали штрафні санкції, конфіскації виробів та інструменту. З кінця XVI ст. відомо про погроми партачів, які влаштовували цехи за допомогою міських урядників[17]. Проте в XVII–XVIII ст. бачимо винятки у цій монополії: єврейські золотарі-шейдери отримали дозвіл у другій половині XVIII ст. за окрему квартальну плату

XVII ст., ще інші – навіть на кінець століття (*Mączak A*. O kryzysie i kryzysach XVII wieku // Kwartalnik Historyczny (Warszawa). 1963. Z. 1; *Wyrobisz A*. Zagadnenie upadku rzemiosła i kryzysu gospodarczego miast w Polsce: wiek XVI czy XVII? // Przegląd Historyczny (Warszawa). 1967. Z. 1; *Bogucka M., Samsonowicz H*. Dzieje miast i mieszczaństwa w Polsce. Wrosław etc., 1986. S. 451–452).

[15] *Капраль М.* Національні громади Львова XVI–XVIII ст. (соціально-правові взаємини). Львів, 2003. С. 452, 454.

[16] ЕПМЛ. С. 635–639 (Затвердження ординації цеху різників райцями від 1620 р. про збільшення числа різників з 20 до 40 майстрів), 639–645 (Підтвердження нового статуту різницького цеху королем Владиславом IV від 1634 р. з підтвердженням збільшення чисельності цеху).

[17] Соціальна боротьба в місті Львові в XVI–XVIII ст.: Зб. док. / Під ред. Я. Кіся. Львів, 1961. С. 76–81 (1599 р.).

витоплювати золото та срібло для подальшого використання в ремеслі[18]. А в XVIII ст. у Львові зафіксована практика квартальних внесків від майстрів-партачів, які могли виготовляти ремісничі вироби, не побоюючись карних акцій з боку міської та цехової влади[19].

Потрапивши в цех, майстер не міг виготовити необмежену кількість ремісничих виробів, навіть за умови великого кредиту чи наявності великої майстерні. Без помічників, тобто учнів і підмайстрів, він не міг взятися за велике замовлення. А статути відразу обмежували молодих майстрів протягом року в можливості взяти на навчання учня та прийняти в ремісничу майстерню підмайстра. Статути обмежували кількість учнів і підмайстрів: у середньому 2–3 для кожного майстра. Цехмістер і столовий брат мали першість при виборі підмайстрів, які прибували до Львова. Використовуючи адміністративне становище, вони могли найняти на одного-двох підмайстрів більше. Згодом зловживання стали масштабнішими, і деякі майстри наймали 5–7 та більше підмайстрів чи наймитів.

З часом ринок вимагав більшої кількості товару, а цехова організація часто виявлялася консервативною, щоби позитивно вплинути на зростання виробництва. Військові замовлення вимагали масової продукції амуніції та зброї. З таким великим обсягом продукції цехові ремісники не могли впоратися, оскільки всі великі замовлення мали розподілятися в цеху порівну між майстрами. Статути вимагали, аби один майстер не міг заробити значно більше, ніж інший. Так, у 1727 р. Міська рада встановила, що у випадку великого військового замовлення майстер-щвець не матиме права виробити самостійно, без звернення за допомогою до інших шевців, більше 25 пар чобіт або 50 пар черевиків[20].

Цехмістри та верхівка цеху могли монополізувати ремісничу діяльність через обмеження вступу в цех нових членів. Такі тенденції стали помітними уже в першій половині XVII ст., коли почало детально реґламентуватися виробництво так званих проб, або "майстерштук", які повинен був виконати кожен вступник до цеху. У більшості цехів значно зросли оплати при вступі, а після вступу молодий майстер мав сплатити чимало датків: квартальні, костельні тощо. Потенційні майстри через зубожіння наймалися до невеликої кількості цехових майстрів, які ставали такими собі олігархами в цеху. Така картина характерна для цехів з фіксованою кількістю майстрів. Наприклад, пекарів у Львові було 20, проте кожен з них володів фіксованою в документах розгалуженою мережею збуту хліба. Фактично кожен пекар був не так виробником, як дрібногуртовим продавцем хліба[21].

---

[18] ЕПМЛ. С. 589–590.

[19] *Яценко Г.* Розклад цехів у Львові в 1740–1770 рр. // З історії західноукраїнських земель. Київ, 1957. Вип. 2. С. 76.

[20] Соціальна боротьба в місті Львові… С. 363–364.

[21] Див. детальний розпис місць продажу (*dyspartyment*) своїх виробів пекарями білого хліба від 1769 р.: Центральний державний історичний архів України у м. Львові (далі –

Ринкова конкуренція не діяла навіть тоді, коли майстер зробив технічний винахід або оволодів особливими навичками. Він не міг пробитися через вузькі рамки цеху на ринок. Відомий приклад братів Рогатинців, які виконували особливий різновид сідла, так зване козацьке. Але сідлярський цех довгий час не приймав їх до свого ґрона, аж поки міська рада на стала на бік Рогатинців[22]. Але й надалі цех не хотів з цим змиритися, почалися довгі судові процеси про право для братів навчати учнів, приймати підмайстрів тощо.

Реґламентація в ремеслі стосувалася також закупівлі матеріалів і сировини при масовому виробництві. З одного боку, статутні приписи боролися з монополією, адже багатші члени цеху могли скупити сировину та матеріал, які приходили на львівський торг, що викликало б дорожнечу через нестачу сировини. З другого боку, майстри повинні були спільно закуповувати гуртом сировину, можна сказати усім цехом, щоб її вартість була меншою, ніж на ринку. В деяких статутах була закріплена першість, пріоритет купівлі тих чи інших привезених до Львова матеріалів саме за цехами. Проте часто в такі спілки входили тільки багаті члени цеху, які мали кредитний ресурс і могли купити сировину в більшій кількості, проте за нижчими цінами.

Статути забороняли майстрам входити у спілки з партачами, євреями, чужоземними купцями. Ці спілки могли стосуватися закупівлі сировини за нижчими цінами, оскільки, наприклад, обминалися міські торги, не сплачувалися податки в міську скарбницю[23]. Або ремісники, при нестачі підмайстрів, могли віддавати замовлення або його частину партачам чи майстрам-євреям, тобто не членам цеху. З економічної точки зору їхні кроки були природними, адже так було ефективніше й дешевше організувати виробництво товару, отримати більший прибуток. Однак цехова організація положеннями своїх статутів забороняла в таких випадках чинити на некористь інших членів цеху.

До зобов'язань цехмістрів, які рідко потрапляли на сторінки статутів, належав контроль за якістю ремісничих виробів. Такий контроль був зрозумілим і очевидним, адже за визначенням цехове ремесло повинно було відрізнятися від нецехового власне високою якістю виробів. Так, про боротьбу з бракоробством коротко згадується в одній статті статуту цеху рушничників від 1637 р.[24] У випадку урядового засвідчення дефектів у роботі майстер чи підмайстер мав сплатити великий штраф – 100 червоних золотих.

ЦДІА України у Львові), ф. 52, оп. 2, спр. 603, с. 125–130. Як не парадоксально, усього 9 цехових майстрів-пекарів забезпечували місто (середмістя і передмістя) 126 пунктами продажу хліба (по 14 на кожного майстра).

[22] *Капраль М.* Брати Рогатинці старійшини Львівського Успенського братства // Україна в минулому. Київ; Львів, 1992. Вип. 2. С. 55.

[23] У статутах кінця XVI – XVIII ст. можна знайти статті про боротьбу з такими спілками, які займалися "контрабандою" сировини та виробів: ЕПМЛ. С. 136 (1637 р., рушничники), 202 (1662 р., кушніри), 273 (1620 р., чинбарі), 400 (1591 р., шапкарі), 524 (1767 р., купці) та ін.

[24] ЕПМЛ. С. 136–137.

* * *

Судячи з положень статутів, економічна доцільність не була головним мотивом у цеховій діяльності й поступалася місцем *соціальним аспектам у діяльності цехів*. Соціальна згуртованість членів була в діяльності цехів пріоритетом від початку існування цехової організації на Заході. За західними джерелами, насамперед статутами, братства й цехи мали подібну організаційну структуру та провадили подібну побожну діяльність. Був відчутним релігійний компонент у цеховій організації, на що вказують термінологічні ознаки, адже поряд з першою назвою латинською мовою "contubernium" (цех) постійно вживався інший термін, близький за звучанням до релігійного "confraternitas" (братство). Згідно зі статутами львівських цехів, усі члени цехової організації були братами й мали по-братськи, по-християнськи ставитися один до одного.

Термінологічною особливістю сучасної західної історіографії, котра висновується з історичних реалій європейського Середньовіччя та Нового часу, є синонімічне використання терміну "guilds" (цехи) на позначення братських організацій, часом з поширеним трактуванням: "religious or social guilds" (релігійні чи соціальні цехи)[25]. На думку дослідників, еволюційно так склалося, що купецькі та ремісничі цехи сформувалися через трансформацію братських релігійних організацій, що створювалися в парохії, у напрямку до професійних організацій[26].

Цехова організація, по суті, відтворювала в мініатюрі соціальну піраміду середньовічного феодального суспільства. У цеху короля імітував цехмістер, королівську свиту – столові та старші майстри, загал майстрів був "шляхтою" в цеховій організації. Підмайстри знаходилися в підпорядкованому становищі. Їхню роль можна співставити з роллю "бюрґерства", третього стану в середньовічній ієрархії. Учні ж знаходилися на найнижчому щаблі цієї ієрархії. Зрозуміло, що ця цехова піраміда була рухома, адже учні ставали підмайстрами, а ті – майстрами. Однак з часом все-таки ставало важче домогтися просування по щаблях цієї суспільної драбини, особливо на етапі вступу до цеху, тобто оволодіти третім щаблем цехової ієрархії – майстрівством.

Між майстром і підмайстром була велика суспільна прірва, яку потрібно було "перескочити" шляхом довгих років навчання та вдосконалення в ремеслі, виконанням віртуозних пробних "майстерштук", влаштуванням бенкетів тощо. Хоча підмайстер у статутах звався "socius / товариш, спільник", навіть у шинку не було рівності між ним і майстром: майстер ніколи не міг сісти за один стіл з підмайстрами і навпаки. Подібною була ситуація й у взаєминах між підмайстром і учнем. Завершення трьох чи більше років навчання не означало автоматичне подолання наступної цехової вершини – підмайстрівства. Щоб влитися в колектив

[25] *Isaievych Ia.* Voluntary Brotherhood: Confraternities of Laymen in Early Modern Ukraine. P. XIX.

[26] Ibid. P. 4.

підмайстрів, потрібно було пройти випробовування, які в первісному суспільстві відігравали ініціації при переході юнаків-підлітків до дорослого життя. Часто вони мали характер приниження: учнів змушували носити важке каміння на плечах з одного кінця міста в інший, виходити на цвинтар вночі чи виконувати якісь інші, на перший погляд, безглузді доручення підмайстрів. Проте без цих випробовувань визволений учень не міг бути членом уже нового колективу.

Дисциплінування та соціальний порядок були важливими мотивами реґулювання через статути взаємин учнів і підмайстрів у цеху[27]. Соціальний контроль над учнями починав діяти, коли вони мали подати листи до цеху про "законне" народження (від батьків, які перебували в церковному шлюбі). Перед байстрюками, позашлюбними дітьми, кількість яких у великих містах сягала 20–30 %, вступ до цехового співтовариства був закритий. Статутні документи містять положення подальшого дисциплінування учнів уже під час навчання в цеху: заборона відходити без дозволу з майстерні, безумовний послух майстра чи майстрової тощо.

Підмайстер з вільнішими руками і вищим, ніж учень, статусом рухався далі по соціальній драбині. Цехова влада пильно стежила за його поведінкою з метою підготувати до нелегких подальших кроків у кар'єрному зростанні. Під час навчання ремесла підмайстер, головно, оволодівав усіма навиками ремісничої професії, а під час обов'язкових мандрівок він тільки вдосконалював ремісничу вправність. Але часто не вміння і досвідченість у ремеслі мали вирішальне значення при отриманні роботи та вступові до цеху. Підмайстер мав показати листи про навчання ремеслу, поведінку під час мандрівок у майстернях за кордоном. Перед бунтівливим, свавільним і сварливим підмайстром, який не міг знайти спільну мову з майстрами та своїми колеґами-підмайстрами, зачинялися двері не тільки до рідного цеху, а й вступ до цеху в сусідніх цехових організаціях. Цехи висилали так звані трибовні листи за таким підмайстром, наприклад, у випадку самовільного його відходу, втечі до іншого міста.

Загалом поведінка підмайстра була дуже детально обставлена в статутах різними приписами і правилами. П'янство, заборона спілкування з повіями, ночівля під покрівлею будинку власного майстра, вчасний вихід до праці, заборона азартних ігор і бешкетів – це тільки частина питань, які реґулювали соціальне життя львівського підмайстрівства. Організації підмайстрів у рамках цехів зі своїми статутами були відповіддю на потребу соціалізації та дисциплінування великої кількості ремісників, які не володіли повним цеховим правом, як майстри[28]. Крім питань платні, тривалості робочого дня, що було важливим не

[27] Про становище учня та підмайстра в цеху детальніше див.: *Капраль М.* Привілеї та статути ремісничих цехів… С. XXII–XXXV.

[28] У Львові відомо про існування кількох статутів таких підмайстрівських братств: ткацького (1469 р.), кравецького (1491 і 1646 рр.), пекарського (1598 р.), мулярського (1601 р.), різницького (1714 і 1726 рр.), шевського (1686 р.: ЦДІА України у Львові, ф. 52,

тільки з економічної точки зору, у статутних документах вреґульовувалися питання поступлення до праці. Часто це виглядало як відпрацьований до деталей ритуал. Прибулий до Львова підмайстер спочатку приходив до господи підмайстрів, звідки старший підмайстер провадив його до цехмістра. Останній мав відправити його до того майстра, що не мав у той час підмайстра, або мав їх менше з-поміж інших майстрів. Коли майстер погоджував з підмайстром умови праці: платня, проживання тощо, працевлаштований підмайстер віддячувався підмайстрам окремою учтою, чи вечерею, крім того, він вступав у братство підмайстрів, вносячи вступний внесок у вигляді срібної чи золотої монети, таблички або жетону з дорогоцінного металу[29]. Також детально виписувалися взаємини всередині товариства підмайстрів: обов'язки старших, сплати до скриньки, релігійна опіка, вступні внески, товариський відпочинок у шинку тощо. Чи не в кожному статуті згадується про нагляд над фінансами та порядком на зборах підмайстрів з боку майстрів, яких спеціально обирали в цеху для таких повноважень. У випадку сварок і конфліктів серед підмайстрів, вони мали в першу чергу залагоджувати такі неприємні ситуації.

Одним з найважливіших кроків у просуванні щаблями суспільної ієрархії, доступній для ремісника в місті, був вступ до цехової організації та набуття статусу повноправного майстра. Майстрівство значно легше здобували сини й зяті майстрів, які виконували половину "майстерштуки" і сплачували переважно половину вступних внесків. Сини ремісників нерідко не відбували мандрівок в інші міста та країни для вивчення ремесла, не відпрацьовували в інших ремісників, а зразу ж після відбуття встановленого терміну навчання ремесла вступали до цеху. Батьки при цьому складали в цеху протекцію для полегшення вступу. Згадані схеми нагадують корупційні непотичні зв'язки, але вони загалом були прийнятні в корпоративних, маловідкритих структурах, якими були ремісничі цехи XV–XVIII ст. Утім, кожен "чужак", особливо багатий прибулець із-закордону повністю мав пройти всі етапи вступу до цеху[30]. Перелік обов'язкових процедур, окрім виконання майстерштуки і внесків, був досить великий, однак він зменшувався, коли претендент на майстрівство мав гроші й міг оплатити всі витрати одночасно. В іншому випадку, бідний підмайстер довгі роки мав вносити невеликими посильними ратами гроші до цехової скарбниці, щоб виконати всі грошові зобов'язання перед цехом. Навіть маючи статус майстра чи беручи участь у загальних зборах цеху, така особа не мала права голосувати з важливих питань, не могла бути обрана до керівництва цеху тощо.

оп. 2, спр. 87, с. 274–283), золотарського (1698 р.: Там само. Спр. 91, с. 935–939), слюсарського та рушничницького (1775 р.). Однак і в інших цехах існували підмайстрівські організації, обов'язки та права яких часто реґулювалися основним, "майстрівським" статутом цеху.

[29] ЕПМЛ. С. 225 (шевці, 1748 р.), 662 (різники, 1714 р.).

[30] Детальніше див.: *Капраль М.* Привілеї та статути ремісничих цехів… С. XXXV–XXXVII.

У багатьох випадках становище і соціальний статус підмайстра чи майстра в цеху не залежав від економічної успішності. Вправний і досвідчений у ремеслі підмайстер міг не мати потрібних коштів для купівлі майстерні чи вступу до цеху, а його спритніший колеґа, пошлюбивши доньку майстра, знаходив коротший і певніший шлях до кар'єрного росту в ремісничому середовищі.

Одруження підмайстра не становило непереборної перешкоди для вступу до цеху, але ті грошові внески, які виставлялися сімейним особам, "натякали" іншим підмайстрам, що коротша дорога до цеху лежала через досконаліше оволодіння ремеслом та відбуття мандрівки, можливої, фактично, тільки для неодружених підмайстрів. Дуже часто одруження та весілля молодят ремісничого стану пов'язувалося зі вступом до цеху. Ті з претендентів на майстрівський статус, які зробили невдалий вибір наречених, з огляду на моральну поведінку, мали серйозні проблеми зі вступом. Так, у сідлярському цеху перед вступом підмайстер "повинен сказати, з особою якого стану хоче одружитися, чи з панною, чи вдовою, тобто для інформації, чи не є підозрілою, через що славетні пани цехмістри разом з панами майстрами можуть мати ганьбу та сором. Отже, коли хтось з якоюсь підозрілою особою хотів би одружитися, його намір (про вступ) не матиме наслідків"[31]. Цехова спільнота дбала про моральну чистоту своїх членів – кожен з них входив у цю спільноту разом зі своєю дружиною та всією сім'єю, до якої ставилася вимога бездоганної репутації[32]. Шлюб був справою честі для членів цеху, адже патріархальний уклад, на якому ґрунтувався цеховий устрій, передбачав соціальну роль майстра як батька для своїх учнів і підмайстрів. Формування взаємин між ними на основі ієрархічності та дисципліни було неможливим без міцної моральної позиції майстра як глави сімейства, а також його дружини – майстрової, котра не лише виконувала домашню роботу, а й допомагала чоловікові при заготовці сировини, продажу товарів тощо.

Цехове ремесло від початку набувало рис родинної справи, коли батько передавав ремісничу майстерню у спадщину синові, а за його відсутності – зятеві. В останньому випадку одруження підмайстра з донькою майстра, у будинку якого він жив, означало успадкування його місця в ремісничому цеху. Загалом цехова тріада "майстер – підмайстер – учень" нагадувала патріархальну родину, якою керував батько-майстер. Часто вони жили під одним дахом: майстер з жінкою й дітьми, а також з двома-трьома підмайстрами та одним-двома учнями. У багатшого майстра чи цехмістра також була кухарка,

[31] ЕПМЛ. С. 319 (сідлярі, 1740 р.).

[32] Джеймс Фарр наводить цікавий приклад, коли в одному з маленьких німецьких міст цех відмовив майстрові-бляхареві в одруженні з дочкою одного міщанина, котрого підозрювали в нелеґітимному народженні, а коли бляхар наполіг на шлюбі, то був виключений зі складу цеху (*Farr J. R.* Artisans in Europe: 1300–1914. P. 222–223).

парубок, інша прислуга[33]. Реміснича майстерня могла знаходитися в тому ж будинку, де вони мешкали. Отже, часто життя сім'ї майстра проходило на очах підмайстрів, учнів. На їхніх очах відбувалися сімейні сварки, проходили спільні свята й бенкети. Обов'язки підмайстра та учня, особливо останнього, часто стосувалися й виконання домашніх обов'язків, не пов'язаних із ремеслом. У випадку хвороби підмайстра та учня майстер брав на себе обов'язок опікуватися хворим протягом певного часу – два-три тижні. А останній мав після одужання повернути вартість цього лікування[34]. Тільки окремі статути згадували про опіку над хворими, у більшості випадків це питання реґулювалося звичаєвими практиками, базованими на християнських харитативних засадах.

Релігійні практики, що відігравали важливу роль у цеху, теоретично мали згуртовували цеховиків у єдиний колектив. У статутах зафіксовано обов'язок опіки цеху над костелом чи церквою, або вівтарем. Цехи навіть винаймали, оплачували послуги священиків протягом всього року. Обов'язковою була участь у щоквартальних богослужіннях, коли в цеху відбувалися загальні збори, під час поминальних богослужінь. Кожен член цеху мав обов'язок відвідати похорон члена цеху або його жінки й рідні. Проте в багатоконфесійному Львові релігія не тільки об'єднувала, а й роз'єднувала, особливо тоді, коли йшлося про взаємини католиків і православних, пізніше – уніатів, вірмен і євреїв. В одному з перших статутів, кушнірського цеху від 1470 р., занотовано спільну участь українців-русинів, з одного боку, та німців і поляків, з іншого, у святкових католицьких богослужіннях (на свято Божого Тіла), окрім похорону[35]. Українські ремісники та купці намагалися уникати участі в таких спільних богослужіннях, хоча в керівництві цехів і корпорацій на цьому наполягали[36]. З часом багато цехів взагалі перестали приймати українців і вірмен, використовуючи релігійний чинник для усунення економічних конкурентів. За їхньою арґументацією, базованою на практиці середньовічної католицької Західної Європи, ремісничий цех був одночасно релігійним братством, і в ньому не мало бути місця релігійним дисидентам. Утім, значна кількість українців і вірмен зумовила послаблення цього постулату релігійної чистоти цехових рядів. Так, у чисельні цехи шевців, чинбарів, кушнірів, кравців українці були допущені в XV – першій половині XVI ст., адже без них ці ремесла не функціонували б узагалі. З посиленням наступу контрреформаційних сил у Речі Посполитої наприкінці XVI ст. на

[33] ЦДІА України у Львові, ф. 52, оп. 2, спр. 107, с. 574–575. Колишній цехмістер, швець Франциск Лоє в кількох кімнатах у кам'яниці, яку винаймав у середмісті й де жив з родиною, навчав двох шевчиків-підмайстрів та учня, а ще тримав двох слуг для домашньої роботи (1718 р.).

[34] ЕПМЛ. С. 39–40 (столярі, 1562 р.), 385 (кравці, 1646 р.).

[35] Там само. С. 184.

[36] *Крип'якевич І.* Львівська Русь в першій половині XVI ст.: дослідження та матеріали / Львівські історичні праці. Джерела. Львів, 1994. Вип. 2. С. 57–59.

православних українців зріс тиск щодо спільної та безумовної участі в католицьких богослужіннях. Це стало приводом для усунення їх з багатьох цехів наприкінці XVI – на початку XVII ст.[37]

Найефективніше співпраця між українцями та поляками була налагоджена в шевському цеху, найчисельнішому в місті. Згідно з угодою 1641 р., цехмістри, столові та інші урядовці цеху обиралися на засадах рівноправності[38]. Консенсусом приймалися рішення щодо всього цеху, а релігійні питання були залишені для вирішення окремо кожною національною групою. У другій половині XVII – першій половині XVIII ст., коли торгівля та загалом економіка Львова переживала занепад, шевське ремесло, з огляду на військові замовлення, а також на толерантні взаємини в цеху, стабільно розвивалося. У цехових книгах не видно зменшення числа майстрів, підмайстрів і учнів, а в міське право Львова в цей час з усіх ремісників прийняли найбільше шевців[39].

Як соціальний колектив цех виявляв себе під час загальних зборів, які відбувалися згідно зі статутами раз на чотири тижні або щокварталу, хоч могли бути скликані цехмістрами або райцями міста й позачергово. Тільки повноправні члени цеху – майстри – брали участь у цих зборах. На збори не запрошували підмайстрів і учнів, за винятком розгляду питань, які стосувалися їх конкретно, наприклад, при затвердженні статуту підмайстрів або при визволенні учня, що мало відбуватися тільки раз у квартал, на "сухедневих" зборах. До початку зборів майстри займали місця за цеховою ієрархією, ближче до цехмістрівського столу було престижніше сидіти, а менш престижно – біля дверей, де сиділи молоді, новоприйняті майстри. Голосування теж відбувалося за старшинством: від цехмістрів до молодих майстрів. На зборах більшістю голосів вирішувалися питання прийому до цеху, сплати податків до міської скарбниці, виборів нових керівників цеху, покарання порушників цехових правил тощо.

---

[37] *Капраль М.* Національні громади Львова XVI–XVIII ст. (соціально-правові взаємини). Львів, 2003. С. 113.

[38] Ще в 1637 р. між українцями та поляками було укладено цю угоду і внесено до львівських гродських актів, проте вона набула чинності тільки через чотири роки, очевидно, через спротив міської ради: *Horn M.* Lwowska ludność rzemieślnicza i jej walka w pierwszej połowie XVII wieku (w latach 1600–1648) // Zeszyty Naukowe Wyższej Szkoły Pedagogicznej w Opolu (Opole). 1960. T. 1: Historia. S. 105–107; ЕПМЛ. С. 220.

[39] Міське право Львова за період від 1627 р. до 1790-х років прийняв 471 швець, що складало від 17 до 20 % усіх ремісників та близько 14 % від усіх новоприйнятих міщан Львова. Див.: *Заяць О.* Професії виробничої сфери львівського міщанства (За реєстрами новоприйнятих громадян XV–XVIII століть) // Записки Наукового товариства імені Шевченка (Львів). 2006. Т. CCLII: Праці Комісії спеціальних (допоміжних) історичних дисциплін. С. 367 (табл.). Однак і ця цифра є заниженою, адже достовірнішу інформацію мають цехові книги, в яких тільки за 1665–1732 рр. згадано про більше 600 шевців-майстрів (Львівська національна наукова бібліотека України ім. В. Стефаника НАН України, ф. 5 (Оссолінські), спр. 428–431; Biblioteka Zakładu Narodowego im. Ossolińskich we Wrocławiu. Rps. 427).

Можна вирізнити два типи домінації, запровадження влади в цеху: перший – через старших майстрів як колеґіального органу, і другий – через одного чи двох цехмістрів. Коли цех розвивався динамічно, зростало число майстрів, а в місті й поза ним було багато замовлень, влада в цеху виконувалася більш-менш колеґіально[40]. Проте з погіршенням економічних умов, зубожінням ремісників влада в цеху часто набувала олігархічного характеру і загал майстрів мало впливав на рішення, які приймали в цеху. Хоча загальні збори відбувалися щоквартально, проте важливі рішення приймалися кулуарно, обмеженим колом осіб.

Спільні соціальні практики цеху проявлялися в загальноміських церемоніях, наприклад, у щорічних процесіях на свято Божого Тіла або у випадку прибуття до міста високого світського чи духовного достойника[41]. Цеховики зі своєю хоругвою, часто у стилізованому одязі брали участь у цих заходах. Такі заходи сприяли посиленню відчуття єдиної цехової та міської спільноти.

Але найбільше сприяло згуртуванню щоденне товариське спілкування. У цеховому житті таких нагод було чимало: вступ у цех із влаштуванням бенкету, загальні збори, участі в міських церемоніях закінчувалися ввечері за спільним столом у шинку цеховиків. Витрати на горілку, пиво й мед були значною частиною видатків у деяких цехах, зокрема шевському[42]. Шевці менше витрачали коштів на церковні потреби, військову амуніцію, судовий захист своїх прав. Міські та бурґрабські судові книги Львова зберігають відомості про взаємні судові позови ображених, побитих і покалічених ремісників після цехових пиятик. Цехові

---

[40] Український історик ремісничого устрою Пилип Клименко вперше апробував таку дослідницьку схему на матеріалі східноукраїнських цехів. Див.: *Клименко П.* Цехи на Україні. Київ, 1929. Т. 1. Вип. 1 (= Збірник історико-філологічного відділу. Вип. 81).

[41] Так, 28 серпня 1497 р. католицький перемишльський єпископ з усім кліром, з монахами католицьких орденів домініканців, францисканців, бернардинців, а також райці, цехові братства, вірмени та українці-русини ("Alle gelarten der bisschof von Pzimsla swach und krangk an eynem stabe, die thumhern doselbst, predigermoche, grœmonche, die Bernardini mit allen rathlewten und bruderschafften der hantwerker, Armenier und Rewszen") урочисто випроводжали з міста тіло маґістра Тевтонського ордену Йоганна фон Тіфена, який помер у Львові після поранення під час походу на молдавського господаря (Liborius Naker's Tagebuch, herausg. von M. Töppen // Scriptores Rerum Prussicarum. Leipzig, 1874. Bd. 5. S. 312). Марек Слонь так інтерпретує цю звістку зі щоденника секретаря ордену Лібора Накера, ніби в ній йшлося про старших вірменських і руських (*Słoń M.* Wspólnoty religijne w XV-wiecznym Lwowie // Studia nad dziejami miast i mieszczaństwa w średniowieczu. Toruń, 1996. T. 1. S. 129).

[42] ЦДІА України у Львові, ф. 52, оп. 2, спр. 90, с. 782 (1695 р.). У цьому джерелі йдеться про справу між цехмістрами про великий борг за алкогольні напої (мед і горілку), спожиті в цеху. Райці постановили дотримуватися королівського декрету, згідно з яким половина витрат у цеху мала йти на вежу, амуніцію, військові припаси, а половина – на потреби цеху, але в шевському цеху такої пропорції витрат не дотримувалися.

статути застерігали від п'янства майстрів і підмайстрів з огляду на фінансові втрати. Часто ремісники в шинку намагалися відпочити після важкого робочого дня, який тривав 10–16 годин. Майстри особливо наполегливо виступали проти "понеділкування" підмайстрів, коли ті через недільні гуляння не виходили на роботу в понеділок[43]. В окремих випадках у XV ст. підмайстри навіть залишали за собою право на відпочинок у "святий понеділок". У XVIII ст. у статутах згадуються "бурси" підмайстрів, які вони могли влаштовувати на великі свята і які тривали декілька днів.

Соціальний корпоративний характер цехової організації добре ілюструє становище жінки в цеху. Хоча жінкам і був заборонений вступ до цехів на загальних підставах, проте реально вони тримали від 15 до 30 % майстерень у своїх руках після смерті чоловіків-майстрів[44]. Найбільше жінок працювало в таких фахах, як ткацтво, пекарство, вишивання. Джерела свідчать, що майстри-чоловіки в цих ремеслах тримали дівчат і жінок для виконання підсобних робіт, і статути, не артикулюючи відповідних заборон, фактично це дозволяли. Найчастіше дружини та доньки майстрів допомагали майстрам продавати їхні вироби, стоячи за ятками та лавами з ремісничим товаром. Використання жіночої праці реґламентувала тільки ординація чинбарів: "Дівчина майстра – як власна, так і служниця, може допомогти у роботах чинбарського ремесла, а саме при сіянні дубу, купівлі дров та інших речей, необхідних у ремеслі, також у ношенні шкір до води та від води, до розвішування, збирання та переховування"[45]. У статуті голкарів і ножівників від 1649 р. описано ситуацію, коли "майстер голкарського ремесла не може приймати (до себе) кухарку, яка би навчилася ремесла на службі в іншого майстра, відійшла від нього за намовою, поки вона деінде не прослужить рік, під карою півкаменя воску"[46]. У цій нормі місцевим праводавцем відображено процес активного залучення жінок у ремісниче виробництво, який в інших документах замовчується.

Значно повніше описано в статутах становище вдови в цеху. Після смерті чоловіка-майстра його дружині переходило право тримати майстерню покійного, але за умови збереження статусу вдови та з усіма обов'язками, насамперед податковими, її чоловіка. Початково вдова могла вільно виконувати ремесло протягом року та шести тижнів, але надалі, якщо в неї не виникало різних проблем у цеху, вона продовжувала володіти ремісничою майстернею. У деяких ремеслах вдовам заборонялося виконувати особливо кваліфіковану роботу, наприклад, у гончарів – класти печі. Цехмістри обирали вдові та її дітям опікунів, і сам цех ставав колективним опікуном, що було важливо для вирішення майнових

[43] Див. предметно-тематичний покажчик *sub voce* "прогулювати роботу": ЕПМЛ. С. 767.

[44] ЕПМЛ. С. 442–444 (гончарі, 1597 р.).

[45] Там само. С. 270 (чинбарі, 1620 р.).

[46] Там само. С. 122 (голкарі, 1649 р.).

суперечок після смерті ремісника. Допомога цехової спільноти полягала теж у тому, що вдова "повинна отримати найкращого підмайстра, (який) хоч би деінде був на умові, має відійти та до неї прийти"[47]. В інших цехах вдові належав пріоритет у виборі підмайстра, якби той з'явився в місті, навіть перед цехмістрами. Якщо в майстерні було кілька підмайстрів, у цеху серед них вибирали вахмістра, який би ними керував і допомагав вдові кваліфіковано вести ремесло. Також вдова могла тримати учня, який навчався ремесла в її чоловіка. Жінка могла вибирати: залишити його в себе чи віддати іншому майстрові для продовження навчання.

Участь вдови в цеху залежала від її подальшої матримоніальної поведінки. Якщо вона вибирала для повторного одруження підмайстра чи вдівця-майстра зі свого цеху, то всі турботи щодо ведення ремесла переходили на її другого чоловіка. Коли ж така жінка виходила заміж за ремісника з іншого цеху або людину іншого соціального стану, то втрачала право на ремісничу майстерню і виконання будь-якої ремісничої діяльності, автоматично виключаючи себе з цехової спільноти. Окрім повторного одруження поза цехом, існувало ще одне застереження, яке могло позбавити вдову її належності до цієї організації. Цехові майстри мали право оцінювати моральну поведінку вдів, а також майстрівських доньок, котрі "зобов'язані у своєму стані гідно поводитися, а коли би якусь спіймали на її блуді, таку відсудимо від ремесла та вільності"[48]. Над майстрами-чоловіками за подібну аморальну поведінку також нависала заборона ремесла, але вони мали право, за ухвалою всього цеху, відкупитися. Через одруження з такою неморальною особою вступник до цеху втрачав усі пільги.

Становище жінки в цеху окреслювалося передовсім соціальними і моральними категоріями. Вдова ніколи не була повноправним членом цеху, не могла його очолити, не брала участь у цехових зборах і засіданнях, не впливала на прийом нових майстрів, запис на навчання та визволення учнів. Жіноча роль у цеху полягала, головно, у скріпленні соціальних і моральних зв'язків у цеховій спільноті.

* * *

Честь ремісника, гідність фаху відділяла цехового майстра від партача, нецеховика, неміщанина. Вона давала змогу ремісникам знайти своє місце в суспільній ієрархії. Як звичайний шляхтич не міг стати королем чи князем, так і звичайний ремісник не претендував увійти, наприклад, у склад міської ради чи лави. Тільки представники окремих ремісничих фахів (золотарі, аптекарі, різники), і то з великими обмеженнями, могли увійти у склад міської еліти[49]. Стабільне

[47] Там само. С. 176 (годинникарі, 1766 р.).

[48] Там само. С. 303 (сідлярі, 1650 р.).

[49] Спостереження зроблено на підставі списків міських урядників: *Kapral M.* Urzędnicy miasta Lwowa w XIII–XVIII wieku. Toruń, 2008.

місце в суспільстві для ремісника здебільшого було важливіше, ніж отримання економічної вигоди, зиску, прибутку. Часта смерть під час воєнних подій, епідемій, всі інші непевності мінливого світу Середньовіччя та ранньомодерного часу змушували ремісників утверджувати та зміцнювати своє суспільне становище.

Зворотним боком відносно високого становища ремісника в суспільній ієрархії була карність, тобто порядок і дисципліна, якої мали дотримуватися в цеху. Чітка субординація в цеху існувала непохитно, а її порушення призводило до покарань і штрафів. Учень і підмайстер мав поважати майстра як батька і приймати покарання без застережень, по-сімейному, з виховною метою. Менші провини каралися штрафами у формі сплати грошових внесків або воску до церкви чи костелу. Більші провини, особливо у підмайстрів, каралися не тільки грошовими і восковими карами, а й фізично. Статути санкціонували тілесні покарання в цеху для підмайстрів-порушників. Спеціальними бичами, "корбачами", які зберігалися в цехових скринях, порушникам привселюдно на загальних зборах відвішували "оселедці" й "вугрі".

Ментальність тогочасного ремісника кардинально відрізнялася від ментальності сучасного виробника. Пріоритетними були не економічні цілі, а соціальні: згуртованість, солідарність, підтримка бідних членів чеху, вдів, сиріт, адже на їхньому місці міг опинитися кожен. Безумовно, релігійна складова сильно впливала на ментальність цеховиків. Кожен братчик бачив своє місце в цьому тимчасовому земному суспільстві, де його випробовували різними спокусами, зокрема швидким збагаченням, але йому належало з ними боротися, щоб отримати заслужену нагороду від Бога в потойбічному світі.

Треба думати, що це тільки початок дослідницького шляху. Аналіз львівських цехових статутів відтворює тільки деякі правові рамки діяльності цехів. Конкретно-історичний матеріал по окремих львівських цехах дасть змогу наповнити схему соціального й економічного життя цехової організації реальними обрисами. Йдеться про комплексне вивчення міських судових актів, записів про прийняття міського права[50], метричних реєстрів, консисторських книг, цехових книг і реєстрів про прийняття учнів на навчання ремесла, їхнє визволення, про вступ до цеху й оплати. Усе це відкриє нові можливості для дослідження повсякденного життя, моделей соціальної, економічної поведінки, релігійних практик, ментальних установок людей того часу.

.

[50] Недавно комплексно опубліковані польським істориком Анджеєм Янечеком: Album civium Leopoliensium. Rejestry przyjęć do prawa miejskiego we Lwowie, 1388–1783 / Wyd. Andrzej Janeczek. Poznań – Warszawa, 2005. T. I–II.

ВІСНИК ЛЬВІВ. УН-ТУ *VISNYK LVIV UNIV.*
Сер. істор. 2012. Спец. вип. С. 191–198. *Ser. Histor. 2012. Special issue. P. 191–198.*

УДК 323.1 (477.83–25 + 438.14–25) (= 411.16) "16"

Henryk GMITEREK
Lublin

Żydzi lwowscy i ich związki z Lublinem w XVII wieku

Матеріали гродських книг міста Любліна підтверджують наявність у XVII ст. різнорідних контактів між львівськими євреями та Люблінським реґіоном. Як два великі осередки єврейського осадництва на теренах Речі Посполитої – Львів і Люблін – перебували передусім у тісних господарських, зокрема торговельних зв'язках. Існували також непоодинокі особисті та родинні пов'язання, які приводили до поселення львівських євреїв у Любліні.

Ключові слова: Львів і Люблін у XVII ст., єврейське населення, торговельні зв'язки.

Lwów i Lublin należały przed połową XVII stulecia do najważniejszych – obok Krakowa – centrów osadnictwa żydowskiego na terenie Rzeczypospolitej. Obydwie gminy lwowskie – miejska i na Krakowskim Przedmieściu – czyniły ze Lwowa nie tylko najliczniejsze skupisko Żydów na Rusi, „miasto i matkę w Izraelu", ale także jedno z najważniejszych centrów handlowych oraz kultury żydowskiej, zwłaszcza studiów talmudycznych. „Tutaj – pisał M. Bałaban – szuka chleba wszystko, co za chlebem goni, tutaj przybywają żydowscy wygnańcy z Czech, tutaj próbują szczęścia Żydzi tureccy i włoscy"[1]. Nie dziwi zatem, że z upływem czasu Żydzi lwowscy wiedli prym wśród drobnych gmin czerwonoruskich, starszyzna lwowska przewodniczyła na zjazdach ziemskich i stanowiła faktycznie starszyznę ziemską, decydowała o rozdziale podatków, zazwyczaj też reprezentanci kahałów lwowskich dominowali wśród delegatów na sejm żydowski, zbierający się przez długie lata najczęściej w Lublinie. Zmiana nastąpiła dopiero w wyniku wojen połowy XVII wieku. Lwów zubożał, gmina przedmiejska, doszczętnie spalona, straciła na długie lata swój wpływ, z jednolitego ziemstwa wyodrębniło się ziemstwo podolskie. Lwów bronił się jeszcze przez jakiś czas, ale u schyłku czwartej dekady XVIII wieku stracił swe znaczenie, a hegemonię w ziemstwie zdobyły dwie inne gminy – Żółkiew i Brody[2].

[1] M. Bałaban, *Żydzi lwowscy na przełomie XVI i XVII wieku*, Lwów 1906, s. XX. W ostatnim czasie Żydom lwowskim poświęcił swoją monografię Vladimir Mełamed: В. М. Меламед, *Евреи во Львове (XIII – первая половина XX века): События. Общество. Люди*, Львов 1994.

[2] Por. M. Bałaban, *Z zagadnień ustrojowych Żydostwa polskiego. Lwów a ziemstwo rusko-bracławskie w XVIII w.*, [w:] *Studia Lwowskie*, Lwów 1932, s. 46 i n.

© *Gmiterek H., 2012*

Nie inaczej przedstawiały się losy gminy lubelskiej. Stanowiła ona od czasów Zygmunta Starego jedną z najważniejszych gmin w Rzeczypospolitej Obojga Narodów, choć jej pozycja wynikała zarówno z aktywności samych Żydów, jak i okoliczności zewnętrznych, określających miejsce Lublina w całokształcie życia gospodarczego, politycznego i sądowego w państwie. Aktywność gospodarcza, religijna, oświatowa, a także polityczna lubelskiej społeczności żydowskiej czyniła z żydowskich mieszkańców Lublina atrakcyjnych partnerów dla ludzi z zewnątrz, sam Lublin zaś ze swoimi słynnymi jarmarkami stawał się celem wypraw handlowych i nie tylko. Istniejąca tutaj najprawdopodobniej od lat trzydziestych XVI wieku jesziwa, kształcąca na bardzo wysokim poziomie kandydatów na rabinów, przyciągała nie tylko młodzież żydowską, ale i najwybitniejszych uczonych żydowskich krajowych i zagranicznych. Zbierający się od 1580 r. regularnie Sejm Czterech Ziem, stanowiący najważniejszą instytucję samorządu żydowskiego, regulował wiele spraw ustrojowych, prawnych, finansowych, siłą rzeczy więc jego obrady, odbywające się zazwyczaj podczas tłumnie obstawianych jarmarków, ściągały do miasta licznych Żydów z innych ośrodków. Na jarmarki lubelskie, jak pisał w swojej kronice Natan Hanower, „przybywano z jednego końca świata do drugiego… Kto miał syna lub córkę do wydania – przybywał na jarmark [lubelski] i tu zawierał małżeństwo… I tak zawierano podczas każdego jarmarku kilkaset, nieraz nawet kilka tysięcy małżeństw”[3]. Nawet jeśli w słowach żydowskiego kronikarza doszukać się można pewnej przesady, to z pewnością zwracał on uwagę również na ten nie zawsze doceniany aspekt żydowskiego podróżowania. Od 1578 r. w Lublinie funkcjonował także trybunał koronny. Był to sąd przeznaczony dla szlachty, ale również Żydzi stawali w nim coraz częściej jako jedna ze stron, bądź też sami poszukiwali sprawiedliwości.

Pomyślnie rozwijający się żydowski Lublin również przeżył tragedię w połowie XVII w. Najpierw napłynęła tu liczna fala Żydów uchodzących przed rzeziami na Ukrainie, potem skupisko to dotknęła zaraza, która zdziesiątkowała społeczność żydowską, wreszcie miasto żydowskie zostało w 1655 r. doszczętnie zniszczone przez wojska kozacko-moskiewskie. Po klęskach tych gmina żydowska długo nie mogła się podnieść[4]. Zaważyć to musiało w sposób naturalny na jej atrakcyjności dla partnerów zewnętrznych, a tym samym na osłabieniu więzi z innymi ośrodkami.

Zanim jednak do tego kryzysu doszło, wszystkie wspomniane wyżej okoliczności sprawiały, że między obydwoma centrami żydowskimi – Lwowem i Lublinem – istniały dość żywe, a w niektórych okresach wręcz intensywne, kontakty na różnych polach. Szczegółowe określenie ich skali wymagałoby pogłębionych studiów archiwalnych, zwłaszcza w archiwach miejskich. W swoim przyczynku ograniczam się w zasadzie

---

[3] Cyt. za: I. Schiper, *Dzieje handlu żydowskiego na ziemiach polskich*, Warszawa 1937, s. 101. O gminie lubelskiej zob. M. Bałaban, *Żydowskie miasto w Lublinie*, Lublin 1991; A. i R. Kuwałkowie, *Żydzi i chrześcijanie w Lublinie w XVI i XVII wieku*, [w:] *Żydzi w Lublinie*, t. II, red. T. Radzik, Lublin 1998, s. 9–32.

[4] A. i R. Kuwałkowie, *Żydzi i chrześcijanie w Lublinie…*, dz. cyt., s. 22.

jedynie do ksiąg grodzkich lubelskich, przechowywanych w Archiwum Państwowym w Lublinie. W ostatnich latach przeprowadziłem w nich z inicjatywy Centralnego Archiwum Historii Narodu Żydowskiego w Jerozolimie gruntowną kwerendę w poszukiwaniu judaików, której rezultatem jest trzytomowa już publikacja obejmująca lata 1633–1733, tom czwarty zawierający materiały z czasów panowania Zygmunta III Wazy znajduje się w końcowej fazie opracowania. W materiałach tych udało się odnaleźć nieco informacji odnoszących się do Żydów lwowskich, które chciałbym zaprezentować. Dotyczą one różnych stron wzajemnych kontaktów, choć niewątpliwie dominują wzmianki odnoszące się do prowadzonych między Lwowem a Lublinem interesów, wymiany handlowej, zaciąganych pożyczek, regulacji długów itp.

Lublin ze swoimi jarmarkami stanowił dla Żydów lwowskich nader atrakcyjne miejsce wypraw handlowych. Dowodzi tego przywilej, jaki w 1543 r. Żydzi lwowscy wyjednali sobie u króla Zygmunta Starego. Zwalniał on Żydów, podobnie jak wcześniej mieszczan lwowskich – chrześcijan, z płacenia myta od wszystkich towarów wiezionych na szlaku ze Lwowa do Lublina, i ewentualnie dalej. Dotyczyło to również komór mytniczych w Bełzie i Krasnymstawie[5]. Szlak lubelski prowadzący ze Lwowa na Żółkiew, Rawę Ruską, Lubyczę do Zamościa i dalej na Izbicę, Krasnystaw, Piaski do Lublina stanowił jedną z najbardziej uczęszczanych przez kupców lwowskich – w tym żydowskich – dróg. Z Lublina często wyprawiali się oni dalej, do Kazimierza, gdzie zabierali spławiane Wisłą z Gdańska beczki śledzi. Handel żydowski obejmował przy tym szeroką paletę towarów: sukno, jedwab, skóry, łój, bydło, tkaniny, korzenie itp.[6] Skala tego handlu oraz konieczność dopilnowywania prowadzonych w Lublinie – nie tylko zresztą z kupcami lubelskimi – interesów powodowała, że najwięksi kupcy utrzymywali w Lublinie swoje faktorie handlowe. Czynili tak pod koniec XVI w. między innymi znamienici kupcy lwowscy – Izaak Nachmanowicz oraz jego syn Nachman Izaakowicz. Na początku XVII w. faktorię taką utrzymywał w Lublinie Żyd konstantynopolitański Samuel Czelebi, który osiedlił się we Lwowie, mieszkał tam przynajmniej kilkanaście lat, tu się ożenił i prowadził rozliczne interesy. Jednocześnie jednak posiadał drugi interes w Lublinie, nabył tam kamienicę i często tam dojeżdżał. Wzbudzało to wątpliwości, czy w tej sytuacji mógł w pełni korzystać z przywilejów handlowych przysługujących Żydom lwowskim[7].

Na lata panowania Zygmunta III jako okres intensywnych kontaktów handlowych lwowsko-lubelskich wskazują też akta grodu lubelskiego. Już z kwietnia 1590 r. pochodzi wzmianka o uregulowaniu przez wspomnianego wyżej Izaaka Nachmanowicza na

---

[5] Por. *Привілеї національних громад міста Львова (XIV–XVIII ст.)*, упоряд. М. Капраль, Львів 2000, s. 424–425.

[6] M. Bałaban, *Żydzi lwowscy…*, s. 394, 399; І. Крип'якевич, *Матеріали до історії торговлі Львова*, „Записки Наукового товариства імені Шевченка" t. LXV: 1905, s. 28 i n. (liczne przykłady dokonywanych w Lublinie zakupów).

[7] I. Schiper, *Dzieje handlu żydowskiego…*, dz. cyt., s. 101–102; M. Bałaban, *Żydzi lwowscy…*, dz. cyt., s. 454.

rzecz mieszczanina lwowskiego Stanisława Rozembeka dwu talarów cła od wiezionych pięciu beczek słodu. W sprawie tej zapadł w lubelskim trybunale koronnym korzystny dla Rozembeka dekret, ale po zaspokojeniu pretensji uwalniał on Nachmanowicza od jego skutków[8]. W 1598 r. w konflikt z działającym w imieniu władz miejskich Lublina Andrzejem Konopnicą popadł inny kupiec lwowski, Żyd Salomon Bienkowicz. Jechał on do Lublina z dwoma wozami towarów, od których – tytułem cła – Konopnica zażądał dwu wołów lub jednego konia. Było to niezgodne z przysługującym Żydom lwowskim przywilejem, więc Bienkowicz pozwał burmistrza i magistrat lubelski przed trybunał[9]. Nie wiadomo jednak, jak sprawa się zakończyła.

Na przełomie XVI–XVII w. doszło do kolejnej sprawy, w którą zamieszany był Żyd lwowski Jakub Doktorowicz, kupiec i zarazem arendarz soli w starostwie drohobyckim. Jego faktorem w Lublinie był Żyd Mateusz, syn Łazarza Haftarza. Ojciec z synem zostali upoważnieni przez Doktorowicza na mocy plenipotencji udzielonej przed lubelskimi księgami żydowskimi do odebrania od Jana Urzęckiego ze wsi Ursko, u którego Doktorowicz zdeponował tysiąc beczek soli, 379 beczek przeznaczonych dla seniora gminy lubelskiej Mojżesza Doktorowicza i sól tę przywieźli do Lublina. Tymczasem Mojżesz Doktorowicz odmówił skwitowania Jakuba, lwowianina, z dostarczonej mu soli, w związku z czym Jakub został przez podwojewodziego lubelskiego Melchiora Polickiego osadzony w areszcie. Po przeszło miesiącu udało się Jakubowi Doktorowiczowi uzyskać u wojewody lubelskiego Marka Sobieskiego zdjęcie aresztu, wniósł jednak w tej sprawie przeciwko Mojżeszowi kolejne pozwy do sądu wojewodzińskiego. Próba pojednania obydwu nie powiodła się, doszło nawet do pobicia Jakuba przez seniora lubelskiego niezadowolonego z rozstrzygnięcia wojewody, na dowód czego przeprowadzony został przez woźnego akt obdukcji. Finału i tej sprawy jednak nie znamy[10].

Inny charakter miała sprawa wniesiona w lipcu 1620 r. do grodu lubelskiego przez kupców lwowskich, Żydów: złotnika Daniela, Zelmana i Marka oraz Jakuba Gumprycha. Protestowali oni przeciwko kuśnierzowi lwowskiemu Wojciechowi Surzykowi, który pod pretekstem nieuregulowanych wobec niego sum kredytu, bez podjęcia jednak jakichkolwiek kroków sądowych, doprowadził w Lublinie do nałożenia aresztu na ich towary i opieczętowania sklepów, w których handlowali. Spowodowało to ich straty podczas jarmarku lubelskiego, a także jarosławskiego, na który nie pojechali, które szacowali na 10 tys. zł[11].

Zdarzało się, że wyprawy kupieckie Żydów lwowskich kończyły się tragicznie. W księdze grodzkiej lubelskiej z 1697 r. odnotowany został pozew do sądu kapturowego województwa lubelskiego przeciwko Barbarze Słupeckiej, dziedziczce Opola

[8] Archiwum Państwowe w Lublinie, Księgi grodzkie lubelskie, Zapisy [dalej: APL CLI] 37, k. 353v.

[9] APL, Księgi grodzkie lubelskie, Relacje, manifestacje, oblaty [dalej: CLRMO] 31, k. 543, 653.

[10] APL, CLRMO 32, k. 148–148v; 33, k. 107–107v, 140v, 172v–173; CLIPr. 2, k. 183v.

[11] APL, CLRMO 50, k. 425–425v.

Lubelskiego i aktualnemu posesorowi dóbr opolskich Piotrowi Cieszkowskiemu, miecznikowi nurskiemu. Ich poddani, szewcy opolscy (w liczbie 15) z cechmistrzem Andrzejem Podolskim napadli na Żyda lwowskiego Jankiela, który w drodze do Gdańska zatrzymał się u swojego mieszkającego w Opolu brata Jehula i tak go pobili, że ten z odniesionych ran zmarł[12].

O rozlicznych interesach między Żydami lwowskimi a różnymi środowiskami z Lublina i okolic świadczą pojawiające się w aktach grodzkich wzmianki o kredytach, pożyczkach i innych operacjach finansowych. W maju 1597 r. wspomniany już wcześniej Żyd lwowski Jakub Doktorowicz manifestował w grodzie lubelskim, że był gotów zwrócić wojewodzinie bełskiej Annie Uchańskiej sumę dłużną w wysokości 1 tys. zł, ale ani ona sama, ani żaden jej pełnomocnik nie stawili, by pieniądze odebrać[13]. Ten sam Doktorowicz w 1605 r. pozywał do trybunału koronnego szlachcica Wojciecha Olędzkiego, który zalegał wobec niego ze spłatą 2 tys. długu[14]. W lutym 1636 r. z polecenia starosty lubelskiego Mikołaja Firleja, wojewody sandomierskiego, woźny sądowy nałożył w kamienicy kupca lubelskiego Szmerli areszt na sumę 3 tys. zł, do której zgłaszał pretensje złotnik lwowski, Żyd Marek Spuriak. Rozliczenia w tej sprawie ciągnęły się jeszcze w styczniu roku następnego, choć beneficjentem spornej sumy zostawał wówczas Zbigniew Firlej, syn Mikołaja[15]. W aktach grodu lubelskiego znajdujemy także wystawioną 20 maja 1670 r. przez starszych żydowskich lwowskich (z miasta i przedmieścia) asekurację długu 24 tys. zł zaciągniętego przez nich u Heleny Sapieżyny, kasztelanowej wileńskiej. Od sumy tej zobowiązywali się wypłacać co roku 1 920 zł prowizji[16]. Z akt tych dowiadujemy się wreszcie o zapisanej niegdyś karmelitankom lubelskim przez Jana Wojnę, lokowanej na obydwu gminach lwowskich sumie 3 tys. zł. Ze ściąganiem prowizji od niej były jednak pewne kłopoty i w marcu 1691 r. ówczesny podskarbi nadworny koronny Atanazy Miączyński zgodził się na jej przeniesienie na jakieś dobra ziemskie w województwie lubelskim[17].

Rozliczne interesy, których echa tylko trafiały do ksiąg grodzkich, prowadziły nierzadko do różnorakich zadrażnień, nieporozumień i sporów. Dla ich rozstrzygania niejednokrotnie niezbędna okazywała się droga sądowa. Dla Żydów właściwym forum były sądy żydowskie, w tym wojewodzińskie, ale coraz chętniej i częściej szukali oni sprawiedliwości również w sądownictwie przeznaczonym dla szlachty. Lublin z siedzibą trybunału i otwartą niemal bez przerwy kancelarią grodzką był pod tym względem

[12] *Materiały źródłowe do dziejów Żydów w księgach grodzkich lubelskich z doby panowania Michała Korybuta Wiśniowieckiego i Jana III Sobieskiego 1669–1697*, oprac. H. Gmiterek, Lublin 2003, nr 2319.

[13] APL, CLRMO 31, k. 242v.

[14] Tamże, 36, k. 845v–846.

[15] *Materiały źródłowe do dziejów Żydów w księgach grodzkich lubelskich z doby panowania Władysława IV i Jana Kazimierza Wazów 1633–1669*, oprac. H. Gmiterek, Lublin 2006, nr 175, 232–233.

[16] *Materiały… z doby panowania Michała Korybuta…*, dz. cyt., nr 298.

[17] Tamże, nr 1752.

miastem szczególnie atrakcyjnym, stąd sporo wzmianek również o Żydach lwowskich załatwiających przed tamtejszymi sądami swoje sprawy. Wprawdzie w grudniu 1703 r. ówczesny starosta lubelski Stanisław Szczuka zwracał urzędnikom grodzkim uwagę, aby sprawy między samymi Żydami odsyłali do sądu starszych żydowskich i „spraw… między Żydem a Żydem zachodzących do siebie nie przyjmowali”[18], ale nie miało to większych konsekwencji i postępowań żydowskich w grodzie przybywało.

W latach 1605–1607 przed trybunałem koronnym w Lublinie rozgrywał się proces o to, czy Żydzi lwowscy mieszkający na gruntach tzw. „Poznańskiego dworu” mogą korzystać z wolności od wszelkich danin, z jakich korzystał na mocy otrzymanego w 1593 r. przywileju Abraham Moszkowicz, dziedzic i posesor tego gruntu. Dekret trybunalski okazał się korzystny dla Żydów, uwalniał ich od płacenia danin i podatków, gdyż „Żydzi i tak pogłówne żydowskie składają”[19]. W kwietniu 1670 r. niejaki Stanisław Kozubowski złożył w trybunale pozew dla kilkunastu Żydów lwowskich, oskarżając ich o produkowanie w swoich domach trunków i ich sprzedaż w niedzielę również dla ludności chrześcijańskiej, przez co naruszali obowiązujące prawo[20]. W tym samym roku Wojciech i Łukasz Patryccy apelowali w sprawie dekretu wieczystej banicji, jaki otrzymali z pozewu Żydów lwowskich w 1667 r. w związku z rzekomo bezprawnym przejęciem przez ich brata Franciszka Patryckiego (w międzyczasie zmarłego) kamienicy we Lwowie. Zarzucali, że urząd grodzki lwowski wydając wyrok nie wziął pod uwagę wszystkich okoliczności, zwłaszcza zaś tego, że Żydzi zalegali ze spłatą Franciszkowi Patryckiemu znacznej sumy pieniędzy asekurowanej na tej kamienicy. Do trybunału pozwani zostali seniorzy gminy lwowskiej, m. in. Icek Abramowicz, Zelman Łazarowicz, Józef Nosonowicz, Jakub Materialista i kilkunastu innych[21]. Z czerwca 1670 r. pochodzi informacja o czterech niekorzystnych dla Żydów lwowskich dekretach trybunalskich nakładających na nich karę wieczystej banicji i infamii w związku z niewywiązywaniem się ze spłaty długów wobec różnych osób. Wystarali się oni wówczas u króla Michała Korybuta Wiśniowieckiego o glejt zawieszający skutki tych dekretów na 6 miesięcy[22]. W tym samym czasie stolnik tyrembowelski Jerzy Dogiel Cyryna pozywał przed trybunał władze miejskie oraz starszyznę żydowską miasta Tomaszowa, że przemocą uniemożliwili oni zajęcie przez niego towarów trzech przejeżdżających przez Tomaszów Żydów lwowskich, co miało stanowić egzekucję wydanego na nich wcześniej przez trybunał z instancji Cyryny dekretu infamii. Ten sam Cyryna miał i inne zatargi z gminą lwowską. W lipcu 1670 r. skwitował Żydów

[18] *Materiały źródłowe do dziejów Żydów w księgach grodzkich lubelskich z doby panowania Augusta II Sasa 1697–1733*, oprac. H. Gmiterek; z przedmową A. Tellera, Lublin 2001, nr 476.

[19] M. Bałaban, *Żydzi lwowscy…*, dz. cyt., s. 214; Dodatki, s. 74.

[20] *Materiały… z doby panowania Michała Korybuta…*, dz. cyt., nr 29.

[21] Tamże, nr 49.

[22] Tamże, nr 61.

gminy przedmiejskiej z sumy 1300 zł przyznanej mu z podatków asygnacją podskarbiego koronnego, kasując jednocześnie podjęte w tej sprawie w trybunale kroki prawne[23].

W aktach grodu lubelskiego odnajdujemy także kilka przywilejów nadanych Żydom lwowskim. W 1609 r. oblatowany został przywilej Kazimierza Jagiellończyka z 24 sierpnia 1453 r. dla Żydów z ziem krakowskiej, sandomierskiej i lwowskiej, w którym król potwierdzał przywilej Kazimierza Wielkiego nadający Żydom prawo do własnego sądownictwa, regulujący normy prawnego postępowania w ich sprawach z chrześcijanami, wprowadzający zasady brania przez Żydów zastawów i ustanawiający szereg innych szczegółowych kwestii prawnych w ich stosunkach z chrześcijanami[24]. W 1629 r. Żyd lubelski Izrael wniósł do ksiąg grodzkich lubelskich w imieniu Żyda lwowskiego Salomona Michałowicza akt starosty lwowskiego Stanisława Bonifacego Mniszcha z 20 lutego 1627 r., nadający Michałowiczowi za zasługi dla lwowskiego Zamku Niskiego na własność dziedziczną 4 łokcie wzdłuż i wszerz gruntu starościńskiego na Krakowskim Przedmieściu we Lwowie, z prawem do budowania się[25]. Z 1653 r. pochodzi interesujący uniwersał Jana Turowicza, faktora królewskiego i administratora prowentów królewskich, w którym oznajmiał, że od 1 stycznia 1653 r. wypuszczał w dzierżawę Żydom lwowskim, braciom Zelmanowi i Hajzykowi Łazarowiczom, cła i myta na komorze lubelskiej i przykomorku bełżyckim, tzw. furmankę mniejszą z prasołką w województwie lubelskim oraz targowe w samym Lublinie i na przedmieściach[26]. W lipcu 1670 r. Pejsak Majorowicz, syndyk gminy lubelskiej, oblatował przywilej króla Jana Kazimierza z 1658 r. dla Żydów lwowskich, w którym król potwierdzał przywilej Władysława IV zezwalający katolikom przejmującym na drodze sądowej domy żydowskie na przedmieściu Krakowskim we Lwowie wydzierżawiać je jedynie Żydom; jeśli nie znalazłby się nikt chętny spośród Żydów, domy te miała przejmować w dzierżawę gmina żydowska na zasadzie umowy dłużnej[27].

Lubelskie księgi grodzkie dowodzą też ruchu migracyjnego Żydów lwowskich, nierzadko osiedlających się w Lublinie i tutaj urządzających sobie dalsze życie. W 1633 r. kamienicę na lubelskim Podzamczu, gdzie koncentrowało się osadnictwo żydowskie, nabył Żyd lwowski Samuel Doktorowicz. Scedował ją na jego rzecz starosta łukowski Bartłomiej Kazanowski, który przejął tę kamienicę za długi od Żyda lubelskiego Marka Mojżeszowicza[28]. W 1646 r. u wdowy Łucji Falenckiej przy ul. Dominikańskiej mieszkał Żyd lwowski Abram, doktor medycyny. Z rekwizycji prefekta lubelskiego

[23] Tamże, nr 63, 67.

[24] APL, CLRMO 39, k. 73–77.

[25] Tamże, 58, k. 90–90v.

[26] *Materiały… z doby Władysława IV…*, dz. cyt., nr 653.

[27] *Materiały… z doby Michała Korybuta…*, dz. cyt., nr 69. Przywilej ten opublikował J. Goldberg, *Jewish Privileges in the Polish Commonwealth*, Jerusalem 1985, s. 181–183.

[28] *Materiały… z doby Władysława IV…*, dz. cyt., nr 29, 31.

kolegium jezuickiego Stanisława Domasławskiego, nałożony został na niego, jak i na innych Żydów mieszkających „w mieście w murach" areszt, gdyż naruszało to obowiązujące zakazy[29]. Mieszkańcem żydowskiego miasta w Lublinie został z wyboru w 1645 r. inny doktor medycyny, Żyd lwowski Majer Abramowicz. Nabył on za sumę 5 tys. zł kamienicę od Hirsza Markowicza[30]. Inny Żyd lwowski Samuel Judowicz nabył w 1651 r. na Podzamczu kamienicę od Bera Michałowicza za sumę 4 800 zł[31]. Z 1678 r. pochodzi wzmianka o mieszkającym w Lublinie Żydzie Józefie Abramowiczu, wcześniej mieszkańcu Lwowa, który popadł w zatarg ze złotnikiem lubelskim Stanisławem Miłkowskim w związku z niewywiązaniem się z umowy zastawu[32]. Żydem lwowskim był też niejaki Samuel, syn Łazarza Judowicza, który po osiedleniu się w Lublinie został neofitą i w 1681 r. występuje w aktach jako mieszczanin lubelski Samuel Łazarski[33].

Interesujący przypadek odnotowany został w aktach grodzkich lubelskich w marcu 1717 r. Alojzja Wapowska, wdowa po stolniku lubelskim Remigianie Piaseckim, protestowała wówczas przeciwko rabinowi i całej gminie żydowskiej w podlubelskich Piaskach w związku z aresztowaniem jej poddanego, Żyda – propinatora w Brzezicach – Becala. W 1716 r. przybył do jej dworu w Brzezicach neofita Jan Serafinowicz, były rabin we Lwowie, ochrzczony dzięki staraniom kasztelanowej krakowskiej Elżbiety Sieniawskiej i królewicza Konstantego Sobieskiego, który miał potwierdzić, że Żydzi używają do celów rytualnych krwi dzieci chrześcijańskich. Becal to zanegował, a następnie zawiadomił o wszystkim rabina w Piaskach i chciał, by ten odbył z Serafinowiczem dysputę w tej sprawie. Rabin odmówił, ale w rozmowie z Becalem miał przyznać, że tak jest w istocie, o czym z Żydów piaseckich wie tylko on oraz dwaj rzeźnicy, Lewek i Szloma, ostrzegł jednak Becala, by sekretu tego nikomu nie wyjawiał. Becal rozmawiał jednak na ten temat z wieloma zarówno Żydami, jak katolikami, za co w rewanżu obydwaj wspomniani rzeźnicy piaseccy oskarżyli go o kradzież pieniędzy w karczmie w Piaskach i na tej podstawie spowodowali jego aresztowanie[34].

Przytoczone przykłady, pochodzące w zasadzie z jednego tylko typu źródła – ksiąg grodzkich, potwierdzają różnorakie kontakty Żydów lwowskich z Lublinem i Lubelszczyzną. Poświadczają, że obydwa te prężne ośrodki osadnictwa żydowskiego na terenie Rzeczypospolitej pozostawały ze sobą w ożywionych stosunkach gospodarczych, handlowych, nie brakowało też zawiązywania ściślejszych więzów osobistych, rodzinnych, niosących za sobą niejednokrotnie także osiedlanie się Żydów lwowskich na terenie Lublina.

---

[29] Tamże, nr 445.
[30] Tamże, nr 595.
[31] Tamże, nr 605, 608.
[32] *Materiały… z doby Michała Korybuta…*, dz. cyt., nr 523.
[33] Tamże, nr 815.
[34] Tamże, nr 1168.

ВІСНИК ЛЬВІВ. УН-ТУ *VISNYK LVIV UNIV.*
Сер. істор. 2012. Спец. вип. С. 199–226. *Ser. Histor. 2012. Special issue. P. 199–226.*

УДК 334.712 (477.83–25) “1633”

Олексій ВІННИЧЕНКО
Львів

Львівські шевці-передміщани в першій половині XVII століття: ординація “фретового” цеху 1633 року

Наприкінці XVI – першій половині XVII ст. конфліктного характеру набули відносини в середовищі львівських шевців – між членами міського цеху та ремісниками з передмістя, яких (як православних, так і католиків) цехові майстри не допускали до цеху й трактували як партачів. Зважаючи на безкомпромісну позицію старших шевського цеху, яких підтримував маґістрат, передміщани за сприяння львівського старости та під його зверхністю утворили два цехи, незалежні від міського: в 1618 р. – “руський” (складався з майстрів-українців), а в 1628 р. – “фретовий” (мішаний католицько-православний). Майстри “фретового” цеху навіть спромоглися прийняти та апробувати в короля власну цехову “ординацію”, в якій реґламентовано організацію цехового управління, умови вступу до цеху, взаємовідносини між майстрами, становище підмайстрів і учнів тощо. Це спонукало членів міського цеху не тільки укласти й затвердити власний цеховий статут, а й змусило піти на поступки, що призвело до утворення у Львові спільного та єдиного шевського цеху.

Ключові слова: Львів у XVII ст., Краківське передмістя, передміщани, староста, цех, цеховий статут, шевське ремесло, партацтво, відносини між православними і католиками.

В очах сучасної людини невід’ємним елементом будь-якої організованої структури, яка функціонує в публічній / соціальній сфері, є документи (зазвичай відповідно затверджені й офіційного характеру), що реґулюють її діяльність – статути, реґламенти, правила, інструкції, положення, розпорядки тощо. Такі акти покликані обумовити різні аспекти функціонування тієї чи іншої організації, внормувати дії її членів і, водночас, леґітимувати саму структуру в очах окремих осіб – як членів, так і сторонніх людей. Тож у сучасному суспільстві такі документи є обов’язковою умовою існування (часто й передумовою появи) політичних, громадських, економічних, наукових, культурних й інших інституцій, товариств, об’єднань тощо.

Проте упродовж еволюції людських спільнот так було не завжди: у Середньовіччі соціальні організації зазвичай функціонували без жодних реґулюючих документів, а їхні члени керувалися у своїх діях звичаєм і традицією та не потребували для цього якихось спеціальних писаних розпоряджень чи настанов. Практика ж фіксації порядку, за яким би мала діяти та чи інша,

© *Вінниченко О., 2012*

організована в певний спосіб група людей, норм і правил поведінки кожного з них в рамках цієї організації у письмовій формі – поряд з інтенсивним розповсюдженням письмового документа взагалі – прийшла в Ранній Новий час, що стало свідченням глибинних змін у людській свідомості та трансформації традиційного суспільства.

Сказане вповні стосується і таких середньовічних соціальних структур, як цехові ремісничі організації. Так само як маґдебурзьке право, ремісничі цехи з'явилися на українських землях під впливом центрально-європейських практик (спочатку в найбільш розвинутих містах – Львові, Перемишлі, Кам'янці) у XIV і набули поширення в XV ст. Однак їх уконституювання – у вигляді статутів, ординацій і реґламентуючих привілеїв – припало на XVI–XVIII ст. Мотиви прийняття місцевими цеховими ремісниками визначених правил роботи й поведінки були назагал такими ж, як в інших європейських містах. Насамперед йшлося про потребу забезпечити психологічний комфорт ремісників як членів єдиної спільноти, впорядкувати відносини між ними, ґарантувати певний рівень добробуту. Різнилися тільки безпосередні причини, що зумовлювали – досить часто ситуативно – ухвалення (або накинення з боку владних структур) статуту / ординації того чи іншого цеху.

У Львові, де пік прийняття цехових статутів припав на другу половину XVI – першу половину XVII ст. (саме тоді видано / виставлено більше половини відомих сьогодні цехових статутів[1]), такі причини мали типовий для цехових організацій характер. Вони були пов'язані із зростанням попиту на ремісничу продукцію, зумовленого помітним збільшенням кількості мешканців міста. Попит викликав як посилення конкуренції між ремісниками, так і збільшення їх кількості. Причому помітною серед них стала частка майстрів (так званих партачів), які, займаючись ремісництвом, із певних причин не могли (або не бажали) вступати до цехів. Власне необхідність зберегти звичний і спокійний спосіб життя для ремісників, запобігти конфліктам між ними в межах цеху, згуртувати їх як "братство" (насправді як ієрархічну корпорацію) та, найголовніше, усунути від виробництва осіб, які не мали належної підготовки або не підпорядковувалися корпоративним (тобто цеховим) правилам й інтересам, і стали загальними причинами прийняття цехових статутів у Львові.

Натомість особливим чинником, який впливав на життя цехів в українських містах (насамперед у Львові) та відрізняв їх від цехових організацій в інших європейських країнах, був поліетнічний склад міського населення в пізньосередньовічній та ранньомодерній Україні. У Львові проживання ремісників

---

[1] *Капраль М.* Привілеї та статути ремісничих цехів і купецьких корпорацій Львова XV–XVIII ст. (історико-правовий нарис) // Економічні привілеї міста Львова XV–XVIII ст.: привілеї та статути ремісничих цехів і купецьких корпорацій / Упоряд. М. Капраль. Львів, 2007. [Львівські історичні пам'ятки. Т. IV]. С. XXI.

різних національностей (віросповідань) – у поєднанні з релігійними та економічними суперечностями – стало суттєвим чинником у процесі прийняття цехових статутів.

Прикладом конфліктного зіткнення несумісних позицій різних груп майстрів із середовища ремісничого населення Львова і, водночас, можливого варіанту їх компромісного узгодження / вирішення може бути ситуація навколо прийняття статутів львівськими шевцями в 1630-х роках.

* * *

Цехова організація львівських шевців уперше згадується в джерелах 1386 року. Проте, на думку Мирона Капраля, котрий нещодавно представив докладну реконструкцію кількасотлітнього юридичного конституювання міського цеху, його мали створити ще в середині XIV ст., "очевидно, невдовзі після надання маґдебурзького права місту Львову"[2]. У наступне століття львівські шевці, поряд з представниками інших ремісничих організацій міста, домоглися від королів низки привілеїв і мандатів (зокрема, в 1444, 1456 і 1469 рр.), які ґарантували їм правові підстави існування власного цеху[3].

Вочевидь тоді шевці не спромоглися ухвалити статут (принаймні жодних згадок про такий акт у пізніших документах немає), зрештою в цьому й не було потреби з огляду на стабільне становище майстрів шевського фаху[4]. Останнім вдалося юридично забезпечити вигідні умови постачання шкіри, необхідної для виготовлення взуття, та обмежити кількість позацехових ремісників-шевців, які мешкали й працювали на Краківському передмісті під юрисдикцією львівського старости[5].

Така ситуація зберігалась до зламу XVI–XVII ст., коли у Львові – одночасно із зростанням населення і, відповідно, попиту на ремісничі вироби – збільшується кількість нецехових ремісників. У середовищі львівських шевців набирає обертів економічний конфлікт, який до того ж набував форм релігійного протистояння. Адже ще в XV ст. з львівського шевського цеху було усунено майстрів-некатоликів – русинів-українців і вірмен. Відтоді ремісники (переважно русини,

---

[2] *Капраль М.* Шевський цех у Львові в XIV–XVII століттях: особливості правового статусу // Вісник Львівського університету. Серія історична. 2009. Вип. 44. С. 39.

[3] Там само. С. 41–42.

[4] Приміром, для шевського цеху в сусідньому Перемишлі, де його було створено за зразком львівського ще 15 серпня 1386 р. (Akta grodzkie i ziemskie z czasów Rzeczypospolitej Polskiej z Archiwum tak zwanego bernardyńskiego we Lwowie. Lwów, 1876. T. VI: Dyplomataryusz / Wyd. O. Pietruski i X. Liske. S. 1–2), від 1470 р. і до кінця XVII ст. ухвалено кілька цехових статутів (*Arłamowski K.* Dzieje przemyskich cechów rzemieślniczych w dawnej Polsce. Przemyśl, 1931. S. 175). Про функціонування перемишльського шевського цеху на підставі цих статутів див.: *Hrynkiewicz J.* Szewcy przemyscy w świetle organizacji cechowej (XVI–XVIII w.) // Rocznik Przemyski. 2007. T. XLIII. Z. 4. S. 33–50.

[5] *Капраль М.* Шевський цех у Львові… С. 42–47.

але не тільки), які жили шевським ремеслом і не входили до цеху, шукали прихисток на непідконтрольному маґістратові Краківському передмісті. Різке збільшення тут кількості партачів припало на останні десятиліття XVI ст.: у 1600 р. "під замком" працювало вже 73 шевці[6], які займалися ремеслом поза шевським цехом, тоді як у цеху нараховувалося лише 19 майстрів[7].

Спроби цехмістрів-шевців, подібно як старших інших цехових організацій Львова, подолати проблему партацтва в правовій площині виявилися малорезультативними. Цеховим шевцям вдалося домогтися заборони на виробництво партачів на офіційному рівні: у 1558 і 1577 роках королями були підтверджені попередні мандати, згідно з якими кількість позацехових шевців "під замком" мала обмежуватися двома майстрами[8]. Проте впровадження цих постанов у життя саботували львівські старости, під юрисдикцією яких перебувало Краківське передмістя і які мали реалізовувати положення королівських мандатів. Наприклад, за розпорядженням старостинського уряду 13 лютого 1599 р. возний урочисто проголосив на передмісті про виконання королівського декрету в справі "між передміськими ремісниками і львівськими цеховими ремісниками" (йшлося не тільки про шевців): усім мешканцям передмістя, які не вступили в цехи, було заборонено займатися ремеслом і продавати свої вироби під загрозою штрафу та конфіскації товарів[9]. Але вже наступного року бурмістр, райці й цехмістри безуспішно вимагали реалізувати на практиці заборону від бурґграфа львівського Низького замку Яна Потоцького, який зволікав з виконанням згаданого декрету або відмовлявся застосовувати його щодо "ремісників грецької або руської віри" (саме тоді було представлено реєстр 73 шевців-партачів). Не допомогли запевнення та лист львівського старости Єжи Мнішка, який у той час перебував у Самборі і до якого райці двічі їздили на початку вересня 1600 р.[10]

Така двоїста позиція львівських старост була зумовлена кількома мотивами. З одного боку, львівський староста як королівський намісник мусив виконувати королівські мандати та декрети королівського суду. З іншого боку, він мав дбати про належний стан довіреного йому королівського замку, в якому розміщувалися старостинський уряд та ґродський суд і забезпечення якого відбувалося, не в останню чергу, за рахунок мешканців Краківського передмістя. Йшлося про грошові внески, що реґулярно мали сплачувати передміщани, та роботи й

---

[6] Соціальна боротьба в місті Львові в XVI–XVIII ст. Збірник документів / Під ред. Я. П. Кіся. Львів, 1961. С. 94.

[7] *Horn M.* Lwowska ludność rzemieślnicza i jej walka w pierwszej połowie XVII wieku (w latach 1600–1648) // Zeszyty Naukowe Wyższej Szkoły Pedagogicznej w Opolu. 1960. Historia. T. 1. S. 74, 76.

[8] Каталог пергаментних документів Центрального державного історичного архіву УРСР у Львові. 1233–1799 / Упоряд. О. А. Купчинський, Е. Й. Ружицький. Київ, 1972. С. 287. № 585.

[9] Соціальна боротьба в місті Львові… С. 68.

[10] Там само. С. 93–97.

повинності, які вони мусили виконувати на користь замку: ремісники були зобов'язані, зокрема, забезпечувати залогу замку обмундируванням і військовим спорядженням. Тож старости були прямо зацікавлені в розвитку ремесла й торгівлі на підлеглій їм території – тим більше, що вони безпосередньо розпоряджалися прибутками зі староства.

Ситуацію також ускладнювали максималістські вимоги старших львівських цехів, яких підтримував маґістрат: цехмістри вимагали повного припинення нецехового ремесла на Краківському передмісті і водночас не хотіли приймати до своїх організацій майстрів-русинів[11]. У випадку реалізації такої програми перед останніми виникала перспектива втрати можливостей для заробітку, відтак – зубожіння, до чого старости не могли допустити.

До цих об'єктивних мотивів львівських старост долучився й особистісний чинник. Від 1593 р., упродовж понад вісімдесяти років, уряд львівського старости займали представники родини Мнішків: спершу Єжи (у 1593–1613 рр.; одночасно з 1591 р. був сандомирським воєводою), згодом його син Станіслав Боніфацій (у 1613–1644 рр.), племінник Анджей (у 1644–1648, 1650–1653 рр.) та син останнього Ян (у 1653–1676 рр.)[12]. Неоднозначні відносини з маґістратом, звичні для львівських старост, у випадку Мнішків акумулювалися впродовж десятиліть та зумовили *a priori* контроверсійний характер відносин між Замком і Ратушею[13].

Однак мовчазне потурання Низького замку нецеховим ремісникам на передмісті ще не ґарантувало їм спокійної роботи в майбутньому. У будь-який момент маґістрат і цехмістри могли, застосувавши формальні й неформальні засоби впливу, домогтися від короля, старости чи старостинських урядників усунення партацтва з Краківського передмістя. Зрештою "старі" майстри, котрі віддавна працювали тут, очевидно побоювалися конкуренції з боку "нових", прийшлих майстрів і прагнули впорядкувати свою діяльність та ґарантувати своє становище за цеховою моделлю. Відтак ще за урядування Є. Мнішка нецехові майстри добилися від старости ухвалення ординації про створення окремого від міських, передміського ремісничого цеху; ординація була затверджена королівським привілеєм[14]. Зміст двох документів – старостинської

[11] Там само. С. 87–88.

[12] Urzędnicy województwa ruskiego XIV–XVIII wieku (ziemia halicka, lwowska, przemyska, sanocka). Spisy / Oprac. K. Przyboś. Wrocław; Warszawa; Kraków; Gdańsk; Łódź, 1987. S. 152–153, 366–367; Genealogia. Tablice / Oprac. W. Dworzaczek. Warszawa, 1959. Tab. 137.

[13] Насамперед, це стосувалося часу урядування С. Б. Мнішка, якого Денис Зубрицький характеризує вкрай неґативно – "людина лиха й жадібна, яка присвоївши собі посаду підстарости й замкового бурґграфа, завдавала містові різних кривд, з чого почалися нескінчені (судові. – *О. В.*) процеси" (*Зубрицький Д.* Хроніка міста Львова / Пер. з пол. мови І. Сварника; наук. коментар М. Капраля. Львів, 2002. [Львівські історичні пам'ятки. Т. III]. С. 229–230). Така тенденційна оцінка історика зумовлена тим, що він послуговувався джерелами переважно міського походження.

[14] Економічні привілеї міста Львова… С. 204; *Horn M.* Lwowska ludność rzemieślnicza… S. 104.

ординації та королівської конфірмації – невідомий дослідникам, тому неясно чи йшлося в них про заснування цеху для передміських ремісників різних фахів, чи саме шевського цеху.

У 1618 р. сорок шевців-передміщан, "головно Русь грецької релігії" і "придатних до цеху", яких міські шевці-католики не бажали приймати до цеху, звернулися до старости С. Б. Мнішка з проханням визначити їм місце для шевських яток. Після цього шевці-передміщани мали намір встановити "цеховий порядок між собою" (*za czym by porządek cechowy miedzy sobą postanowiwszy, czynili wedle przywileju im od krola jego mosci nadanego*)[15] і діяти згідно наданого їм королівського привілею та цехових звичаїв Львова й інших міст. Староста визнав прохання ремісників слушним і 30 листопада видав відповідний консенс (дозвіл)[16]. У ньому С. Б. Мнішек, покликаючись на згадану вище ординацію свого батька, наказав збудувати й встановити сорок яток на передмісті, перед Краківською брамою, там, де зазвичай торгували солевари. Ятки, які слід було розташувати у два ряди, по двадцять, одна навпроти іншої (на відстані чотирьох ліктів одна від одної та кожна шириною й довжиною по три лікті), мали належати навічно ремісникам-"русі грецької релігії" та їх нащадкам, і ті могли вільно ними розпоряджатися – передавати, дарувати, продавати, заставляти тощо, але з умовою, що володітиме яткою "добрий майстер і до цеху гідний". Шевці від кожної ятки мусили сплачувати "на замок": чинш за ґрунт щороку по 6 грошів і за "ремесло" щокварталу по 12 грошів. Натомість староста дозволяв передміським цеховим ремісникам усувати всіх шевців-партачів з передмістя і забирати їхні вироби та ґарантував допомогу в цій справі з боку Замку й ґродського уряду (конфісковані товари навпіл призначалися цеховикам і "на замкові потреби"). Показово, що свою згоду – подібно як і ординацію свого батька – С. Б. Мнішек мотивував потребою ліквідувати партацтво на Краківському передмісті. Також староста дозволив шевцям отримати конфірмацію (підтвердження) його привілею в короля, що й сталося 28 лютого 1620 р.[17]

Поява перед Краківською брамою, якою подорожники (тобто потенційні покупці) із заходу й півночі в'їжджали до міста, сорока шевських яток, до того

---

[15] Треба відзначити, що в королівському трансумпті 1633 року цей "цеховий порядок" згадано не як майбутній, а вже доконаний факт: "za czym by porządek cechowy między sobą postanowiony czynili wedle przywileiu im od K. J. M. nadanego" (Центральний державний історичний архів України у Львові (далі – ЦДІА України у Львові), ф. 9 (Львівський ґродський суд), оп. 1, спр. 384, стор. 409). У такому формулюванні цей фраґмент старостинської ординації мав би свідчити про функціонування передміського шевського цеху до 1618 р.

[16] Економічні привілеї міста Львова… С. 204–206; Соціальна боротьба в місті Львові… С. 178–181.

[17] Економічні привілеї міста Львова… С. 206–207.

ж з дозволу старости, унаочнила майстрам міського цеху потенційну небезпеку[18] і спонукала їх до поступок. Розраховувати на результативну допомогу маґістрату чи старости в цій справі вони не могли, це виразно показали події наступного, 1619 року. Тоді дійшло до чергового загострення в боротьбі між партачами й цеховими ремісниками, і цього разу С. Б. Мнішек підтримав останніх. 7 листопада він опублікував розпорядження (*edykt*), яким заборонив ремісникам на Краківському передмісті працювати й продавати свої вироби. Цехові майстри, підтримані замковими слугами, силою почали виганяти нецехових ремісників з майстерень і конфісковувати їхні вироби[19]. Неясно тільки, якою мірою ці санкції заторкнули передміських шевців, котрих мусили захищати старостинська ординація 1618 року й попередні акти: серед передміських ремісників-русинів, які скаржилися на дії старости і його слуг, названий Томас Зарудзький – можливо йдеться про Тимофія Заруцького, одного з тодішніх лідерів шевців-передміщан[20]. Згодом, 1628 року львівські райці розповідали люстраторам, що за виконання королівських декретів у справі усунення передміських шевців з їхніми ятками С. Б. Мнішек у 1619 р. отримав дві тисячі злотих[21]. Проте цілком очевидно, що в будь-якому випадку результат старостинських дій[22] – як видається, радше позірних – не міг задовольнити міських шевців, але й більшого сприяння зі сторони Замку годі було сподіватися (особливо з огляду на королівську конфірмацію 1620 року). З іншого боку, листопадові події 1619 року, незалежно від їх перебігу, мали створити в передміських шевців почуття невпевненості й підштовхнути їх до перемовин з міським цехом.

Міські шевці вже невдовзі, десь перед Різдвом 1620 року (за католицьким календарем), погодилися на вступ до міського цеху майстрів передміського шевського цеху в повному складі. На яких умовах це сталося – докладно невідомо, але з пізніших документів випливає, що передміські шевці отримали ятки для торгівлі в середмісті, на Ринку – там, де їх мали й міські шевці. Проте

---

[18] Прикладом для львівських міських шевців мав стати досвід тривалого протистояння цехових шевців сусіднього Перемишля з руськими шевцями, які також мешкали й працювали "під замком" та не підлягали цеху, послуговуючись привілеєм короля Владислава III від 1 вересня 1439 р. (*Arłamowski K.* Dzieje przemyskich cechów rzemieślniczych… S. 180–182).

[19] Соціальна боротьба в місті Львові… С. 183–184.

[20] Архивъ Юго-Западной Россіи, издаваемый коммиссіею для разбора древнихъ актовъ, состоящей при Кіевскомъ, Подольскомъ и Волынскомъ Генералъ-Губернаторе. Кіевъ, 1904. Ч. I. Т. X: Акты, относящіеся къ исторіи Галицко-русской православной церкви (1423–1714 г.г.). С. 505; Соціальна боротьба в місті Львові… С. 183.

[21] ЦДІА України у Львові, ф. 9, оп. 1, спр. 390, стор. 780.

[22] Прикметно, згадану скаргу-протестацію передміщан на С. Б. Мнішка було подано до його ж старостинського, тобто Львівського ґродського уряду (Соціальна боротьба в місті Львові… С. 183–184), що черговий раз свідчить про двоїсту позицію старости в справі усунення нецехових ремісників з передмістя.

незабаром, навесні 1621 р., шевці-передміщани разом зі своїми провідниками Тимофієм Заруцьким і Стефаном Чижем залишили цех[23]. (У скарзі цехових шевців незрозуміло зазначається, що передміські майстри пробули в цеху "п'ять чвертей" року, хоча насправді час від Різдва 1620 року і до березня 1621 року становив заледве чверть року. Ймовірно помилка сталася через неуважність писаря, який вписував заяву представників цеху до ґродської книги, і насправді протестувальники говорили про "майже чверть" (*prawie cwierc*) року.) Що стало причиною виходу передміських шевців з міського шевського цеху невідомо, у скарзі представників останнього про неї, зрозуміло, не говориться, усю провину покладено на екс-членів цеху. Можна припускати, що попри проголошені згоду й рівність мали місце неґативне ставлення "старих" членів цехового братства до новоприйнятих і обмеження релігійних чи майнових прав останніх (приміром, невигідне розташування яток на ринковій площі). Однак не слід відкидати ймовірність того, що цехові майстри, подаючи скарги на передміських шевців, не кривили душею, а останніх до виходу з цеху спонукали якісь інші причини. Наприклад, майстри-передміщани, вступивши до цеху, могли зауважити, що їх прибутки стали меншими, ніж тоді, коли вони працювали й продавали свої вироби на передмісті. Зрештою, передміські шевці могли керуватися цілком прагматичними мотивами: наприкінці 1620 р. сейм Речі Посполитої, яка в той час воювала з Османською імперією, ухвалив рішення про стягнення високих податків і вербунок кількадесятитисячного війська[24]. Частина завербованих за кордоном підрозділів мала рухатися до Кам'янця-Подільського через Руське воєводство[25], повз Львів, тож місцеві ремісники, які виготовляли елементи військового обмундирування й спорядження, могли сподіватися на значні замовлення від військових. У таких умовах передміські шевці, перебуваючи під зверхністю львівського старости (сейм також ухвалив рішення про забезпечення Високого замку у Львові та його гарнізону належним озброєнням і спорядженням[26]), могли розраховувати, що замовлення на виготовлення взуття для жовнірів отримають саме вони.

Немає відомостей про те, як розвивалися відносини між міськими і передміськими шевцями впродовж наступного десятиліття. Вочевидь зберігався *status quo*: міський цех надалі трактував шевців передміського цеху як партачів та час від часу завдавав їм труднощів, але не більше. Поза сумнівом міські шевці воліли б ліквідувати передміський цех, проте не мали для цього

[23] Там само. С. 185–186.

[24] *Pietrzak J.* Po Cecorze i podczas wojny chocimskiej. Sejmy z lat 1620 i 1621. Wrocław, 1983. S. 104–106, 108; *Filipczak-Kocur A.* Skarbowość Rzeczypospolitej 1587–1648. Projekty – ustawy – realizacja. Warszawa, 2006. S. 140.

[25] *Pietrzak J.* Po Cecorze i podczas wojny chocimskiej… S. 118–119. Про перехід військ через Львів у 1621 р. див.: *Зубрицький Д.* Хроніка міста Львова. С. 231–232.

[26] Volumina legum. Przedruk zbioru praw staraniem xx. pijarów w Warszawie, od roku 1732 do roku 1782, wydanego. Petersburg, 1859. T. III. S. 181–182.

можливостей. Передміські ж майстри-русини прагнули максимально леґалізувати свій статус та забезпечити собі стабільний заробіток, позбувшись як звинувачень у партацтві, так і ймовірної конкуренції в умовах неконтрольованого розвитку позацехового шевського ремесла. У 1620-х роках на Краківському передмісті постійно мешкало й працювало чимало майстрів-шевців, православних і католиків, які не входили до жодної цехової організації. (В атестації, виданій згодом для Станіслава Друга, одного з таких передміських шевців, зазначалося, що його батьки, як і він, були "обивателями" Краківського передмістя й мешкали біля гори Льва[27].) Ці нецехові ремісники, котрих вважали партачами і міський, і "руський" передміський цехи, конкурували з майстрами обох цехів, але й самі відчували загрозу – з боку як цеховиків, так й інших шевців (зокрема тих, що продавали свій товар на вулицях і поміж євреїв передмістя). Стабільне становище їм могло ґарантувати лише перебування в цеховій організації із чітко реґламентованими й затвердженими владними органами правилами.

Саме тому передміські нецехові шевці, які не могли через неприйнятні вимоги вступити в міський цех або через відсутність вільних яток увійти до "руського" передміського цеху, вдалися до створення власної цехової організації. 4 серпня 1628 р. львівський староста дозволив їм заснувати ще один шевський цех на передмісті: старостинський консенс щодо цього, невідомого нам змісту, шевці пред'явили комісарам, які в листопаді того ж року люстрували (ревізували) прибутки Львівського староства. Відтак останні вписали в акт люстрації Львівського староства 1628 року (облятованої 9 червня 1639 р. до реляційної книги Львівського ґродського уряду) наступні відомості про львівських шевців-передміщан:

> Шевці Краківського передмістя, котрі мають цех від короля Його Милості теперішнього за актом, виданим у Варшаві в день 18 лютого року 1620. Їх в усіх пунктах, клаузулах, артикулах та умовах, у привілеї поданих, в усьому […] залишити слід. Ті ж дають так зі свого цеху, як і з яток чиншу 40 злотих. Шевці інші того ж Краківського передмістя, так католицької, як і грецької релігії, показали консенс його милості пана старости, виданий у Львові на Низькому замку дня 4 місяця серпня року 1628, в якому дозволено новий цех у його королівської милості собі домогтися, стосовно якого цеху встановлюємо чиншу на рік 40 злотих[28].

[27] ЦДІА України у Львові, ф. 9, оп. 1, спр. 387, стор. 7–8.

[28] "Szewcy przedmiescia krakowskiego, ktorzy maiąc contuberniu[m] od krola Je[g]o M[iłoś]ci // teraznieyszego de actu et data Varsauiae die 28 february anno 1620. Onych we wszystkich punctach, clausułach, artykułach y konditycach, w przywileiu wyrazonych, in toto [educterne] zachowywac raczy. Cisz daią tak z cechu swego, iako y z jatek czynszu fl. 40. Szewcy drudzy tegosz przedmiescia krakowskiego, tak katolickiey, iako y religiey greckiey, vkazali consens Jego M[iłoś]ci pana starosty de actu et data we Lwowie na niskim zamku dnia 4 miesiąca sierpnia roku 1628, w ktorym wolno nowe contubernium v Jego Krol[ewskiey] M[iłoś]ci sobie wyprawic, względem ktorego contubernium kładziemy czynszu na rok fl. 40" (Там само. Спр. 390, стор. 746–747).

Люстратори визначили річний чинш з нових ремісників у розмірі 40 злотих – аналогічно з першим ("руським") передміським цехом, тож можна припускати, що їх так само нараховувалося близько 40 майстрів. Проте в протестації львівських райців з приводу незаконних дій старости, яку вони представили люстраторам, а ті вписали її до люстраційного акту, йшлося про 60 шевців (зокрема в п'ятому і шостому пунктах цієї скарги):

> П'яте. Що його милість пан староста привілей, на 20 шевців з датою у Варшаві 28 лютого року Божого 1620 отриманий, до люстрації подав і чиншу по 4 злотих з кожного шевця, 40 злотих з яток, на Краківському передмісті за брамою зведених, до замку щороку віддавати встановив. Проти цього привілею, як за поганими свідченнями отриманого, також проти чиншу та яток встановлених протестувало місто. Бо лише чотири цехи, крамарський, шевці, різники й пекарський, також суконники, що мають слову[29] на краяння сукна [підлягати], з віддавна заснованих до замку чинші повинні давати згідно прав і старих люстрацій. Яток натомість шевських і загалом жодних цехів встановлювати, привілеїв видавати, чинші або якісь податки накладати, як його милість пан староста проти привілеїв і декретів його королівської милості між містом і ним самим ухвалених, але особливо проти зобов'язання свого в році 1619 даного, актами ґродськими й земськими львівськими роборованого, привілеєм його королівської милості затвердженого та декретом його королівської милості в році нинішньому у вересні схваленого, вимагати [від] їх милостей панів, при комісарах для цього депутованих, виконати накази не мав і не міг.
> Шосте. Що понад сорок шевців передміських, в ятках нових його милістю паном старостою на шкоду правам міським розміщених, двома тисячами злотих, його милості пану старості в році 1619 переданими, на виконання декретів його королівської милості оплачених, інших шевців, гультяїв, партачів нецехових, числом шістдесят, включити до люстрації його милість пан староста та новий чинш з них у 40 злотих, нібито що належить до замку, люстрацією затвердити хотів. Що все проти декретам сеймовим задворним і правам міським діється[30].

---

[29] "Словом" називали чинш, який щорічно сплачували суконники на користь королівського замку (Економічні привілеї міста Львова… С. 532). Згідно з люстрацією 1564–1565 років його квота становила 40 злотих (Lustracja województw ruskiego, podolskiego i bełskiego 1564–1565 / Wyd. K. Chłapowski i H. Żytkowicz. Warszawa, 2001. Cz. II. S. 166).

[30] П'ятий і шостий пункти протестації львівських райців, вписаної до люстрації Львівського староства 1628 року: "Quinto. Isz Je[g]o M[iłoś]c pąn starosta przywiley, na 20 szewcow de data Varsauiae die 28 february anno D[omi]ni 1620 wyprawiony, do lustratyey podał y czynszu per fl. 4 z kuzdego szewca, fl. 40 z iatek, na przedmieciu krakowskim za brąma budowanych, do zamku co rok oddawac połozył. Przeciwko takowemu przywileiowi, iako ad male narrata wyprawionęmu, przeciwko takze czynszowi y iatkom postanowionym protestowało się miasto. Isz tylko cztery cechy, kramarski, szewcy, rzeznicy y piekarski, takze sukiennicy slowu na zwoy sukien maiacy, z dawnych fundatyi do zamku czynsze powinni dawac według

Свої вироби члени нового передміського цеху почали продавати (або вже продавали) "на фреті" (*na frecie*)[31], тож отримали назву "фретових". Орієнтовно наприкінці 1632 р. "фретові" шевці-передміщани уклали "ординацію" (фактично статут) свого цеху. Її положення, після погодження з С. Б. Мнішком, були офіційно затверджені ним від свого імені спеціальним листом-консенсом 12 січня 1633 р. (*документ 1*). У свою чергу текст цього старостинського привілею було апробовано й дослівно передано в королівському привілеї-трансумпті, виданому 4 березня 1634 р. у Варшаві (можливо підтвердження статуту сталося без відома короля, котрий в цей час перебував за Смоленськом, відтак королівська канцелярія здійснила це, вочевидь, не без сприяння й посередництва львівського старости[32]).

---

praw y starych lustratyi. Jatek zasie szewskich y penitus zadnych cechow stanowic, przywileiiow wyprawiac, czynszow albo iakich podatkow vkładac, iako Jego M[iłoś]c pąn starosta przeciwko przywileiom y decretom Jego Krol[ewskiey] M[iłoś]ci miedzy miastem a nim samym zaszłych, ale osobliwie przeciwko submissyey swoiey w roku 1619 dan[e]y, actami grodzkimi y ziemskimi lwowskimi roborowaney, przywileiem Jego Krol[ewskiey] M[iłoś]ci vtwierdzoney y decretem Jego Krol[ewskiey] M[iłoś]ci w roku ninieyszym in septembre ferowanym, exequowac Ich M[iłoś]c pp., przy comissarzach na to deputowanych, nakazy nie miał y niemogł. Sexto. Isz nad czterdziesci szewcow przedmieskich, w jatkach nowych przez Je[g]o M[iłoś]c p. starostę in praeiud[ici]um praw mieyskich posadzonych, dwiema tysiącoma złotych Je[g]o M[iłoś]ci panu staroscie w roku 1619 danemi, executya decretow Je[g]o Krol[ewskiey] M[iłoś]ci opłaconych, drugich szewcow, loznych partaczow niecechowych, liczbę szescdziesiat, polozyc do lustratyey Je[g]o M[iłoś]c pąn starosta y nowy czynsz z nich 40 złotych, iakoby do zamku nalezący, // lustratyą vtwierdzic chciał. Co wszystko przeciwko dekretom seymowym zadwornym y prawom mieyskim dziie" (ЦДІА України у Львові, ф. 9, оп. 1, спр. 390, стор. 780–781).

[31] У Варшаві від XV ст. окресленням *freta* називали простір за північною брамою, від нього походить назва сучасної варшавської вулиці (*Szwankowski E.* Ulice i place Warszawy. Warszawa, 1964. S. 54–57). Так само певний час називали площу за південною брамою (у первинному значенні "необроблене поле"), де пізніше виникло Краківське передмістя Варшави (*Szenic S., Chudek J.* Najstarszy szlak Warszawy. Krakowskie Przedmieście. Nowy Świat. Aleje Ujazdowskie. Warszawa, 1955. S. 10; *Szaniawska W.* Zmiany w rozplanowaniu i zabudowie Krakowskiego Przedmieścia do 1733 r. // Biuletyn Historii Sztuki (Warszawa). 1967. R. XXIX. Nr 3. S. 291). Стосовно походження цього агороніма одностайної думки немає: автори популярних путівників виводять цей середньовічний полонізм або від латинського *freta* – у значенні багниста місцевість (пасовисько; див.: Słownik staropolski / Red. S. Urbańczyk. Wrocław; Kraków; Warszawa, 1956–1959. T. II: D–H. S. 367), або від німецького *Freiheit* – у значенні вільний простір перед міською брамою, де відбувалися торги (*Cieszkowska H., Kreyser K.* Wizytówki Warszawy. Warszawa, 2000. S. 65–66). Очевидно, що в такому ж значенні цей агоронім вживали й у Львові в XVII ст. щодо певної частини передмістя перед Краківською брамою, де торгували шевці.

[32] Відомі також інші королівські акти з початку березня 1634 р., датовані так само "у Варшаві"; див.: Akta grodzkie i ziemskie...1884. T. X: Spis oblat zawartych w aktach grodu i ziemstwa lwowskiego / Wyd. O. Pietruski i X. Liske. S. 231.

Ординація, затверджена старостинським консенсом, регламентувала й регулювала такі сторони життя новоутвореного передміського цеху:

організацію цехового управління –

1) склад виборної цехової верхівки (2 цехмістри і 6 столових братів, яких завжди належало обирати навпіл з католиків і православних) та її завдання (організація цехової діяльності й проведення ремісничих судів) [пункт 1][*];

2) мета цехових "сходок"-зібрань (організація цехового життя, судів і покарання винних) та порядок їх проведення (кожні два тижні у цехмістра, на зберіганні в якого знаходилася скринька) [пункт 3];

3) форма і спосіб зберігання цехової каси (спільна скринька для складок, за звичаєм інших цехів, мала знаходитися в одного цехмістра, ключ – в іншого) та розміри внесків до неї (кожен майстер сплачував по півтора гроша під час кожної цехової "сходки", тобто сумарно по 1 злотому 9 грошів на рік) [пункти 2, 3];

умови вступу до цеху –

4) вимоги до кандидата (належні походження й поведінка, фахова підготовка), порядок прийому (на перших зборах кандидат мусив представити листи про своє походження й навчання шевського ремесла на розгляд цехмістрам і майстрам, а ті приймали рішення), вступні внески (30 злотих старості "на замок" та 12 злотих і три фунти воску до цехової скриньки, пара похоронних свічок-похідень), організація новим членом урочистої вечері для цехових майстрів (вартістю 10 злотих, у тому числі 3 злотих на їжу), під час якої він мав особисто їм прислужувати [пункт 8];

5) спеціальні (пільгові) внески й зобов'язання при вступі до цеху майстрівських синів (10 злотих старості "на замок" та фунт воску до цехової скриньки і "пристойна" вечеря для цехових "братів") і зятів (те саме і пара похоронних свічок-похідень) [пункт 11];

взаємовідносини між членами (майстрами-"братами") цеху –

6) обов'язкова присутність усіх членів цеху на похоронах померлих колеґ (відсутній мусив сплатити 12 грошів на віск) [пункт 5] та участь в їх підготовці (кожен майстер був зобов'язаний за власні гроші придбати воскові свічки для похорону та передати на зберігання одному з цехмістрів) [пункт 13];

7) неналежна поведінка членів цеху (некоректне ставлення до інших цехових майстрів під час скликання та проведення зборів) і штрафи за неї (відповідно, 6 грошів на віск та 3 гроші й фунт воску) [пункти 4, 6];

8) право цехмістра забрати (за дозволом і допомогою бурґграфа) для своїх потреб підмайстра (у випадку, коли має лише одного челядника) від рядового майстра (якщо останній має більше одного підмайстра, навіть відірвавши його від роботи) – як "фретового", так і власника однієї з сорока яток перед брамою [пункт 15];

---

[*] Нумерація пунктів наша, див. переклад документа.

становище підмайстрів і учнів –

9) невідповідна поведінка підмайстрів (непокора, невиконання звичайної щоденної роботи, пиятика, інші розваги) та порядок покарання (цехмістрами і майстрами "згідно прав і звичаїв") [пункт 14];

10) підсудність винятково цеховому суду за напад, побиття або образу підмайстром (челядником) свого майстра (або його дружини) чи навпаки [пункт 7];

11) порядок навчання цеховими майстрами учнів (за звичаєм інших ремісників) та внески останніх при вступі й завершенні ("визволенні") навчання (відповідно, 1 злотий 12 грошів та 18 грошів до цехової скриньки) [пункти 9, 10];

порушення майстром цехових правил –

12) заборона торгувати купленими (невласними) виробами та порядок оскарження й покарання (інші майстри мали арештувати винного у порушенні припису і його товар, допровадити до замку, де – після офіційного обвинувачення й доведення провини – оскарженого усували від місця торгівлі, виключали з цеху, а конфіскований товар порівну відходив замку й цеху) [пункт 12];

13) невиконання майстром умов цехової ординації та порядок його оскарження й покарання (за наказом цехмістрів і майстрів замкові слуги мали арештувати самовільника і допровадити під суд особисто старости за обвинуваченням цеху, а повернутися до роботи оскаржений міг лише після сплати 16 гривень штрафу навпіл замку й цеху) [пункт 16].

До пунктів, ухвалених у цеху, староста у своєму консенсі додатково декларував судовий імунітет (непідсудність замковим бурґграфам внутрішніх суперечок між цеховими майстрами, що відтепер підлягали цеховому суду) та залишив винятково у своїй компетенції судовий розгляд скарг на дії "фретових" шевців. Також староста дозволив цеху конфісковувати товари в нецехових шевців, які торгували на вулицях і серед євреїв Краківського передмістя, та обіцяв надавати для цього з замку всіляку допомогу: відібрані речі мали навпіл належати замкові й цеху.

* * *

Обидва документи – старостинський консенс 31 жовтня 1634 р.[33] і королівська конфірмація 19 березня 1635 р.[34] – були вписані в актові книги Львівського ґродського уряду (*документи 2 і 3*), тож невдовзі про них могли довідатися

[33] Документ для облятування подали Семен Лавринович і Якоб Кецко, сеньйори передміського шевського цеху, званого "фретовим" (ЦДІА України у Львові, ф. 9, оп. 1, спр. 385, стор. 1209–1216). Того ж дня до реляційної книги Львівського ґроду вписано королівський привілей для цеху музик, виданий 24 жовтня 1634 р. у Львові (Економічні привілеї міста Львова… С. 718–720).

[34] Документ подали для облятування сеньйори передміського шевського цеху Станіслав Друг (Druch), Стефан Кладкович, Прокоп Лазарович і Мацєй Білогорський (ЦДІА України у Львові, ф. 9, оп. 1, спр. 386, стор. 534–541).

старші двох інших цехів. Вони мусили швидко усвідомити ті ризики, які виникали через існування в одному місті поряд з ними ще однієї, леґальної та чітко організованої у правовій площині цехової організації ремісників шевського фаху. Відтак представники передміського "руського" цеху Стефан Чиж і Павло Вікторович Божек уже 11 квітня 1633 р. подали до Львівського ґроду новий королівський привілей-трансумпт (датований 27 березня 1633 р. у Кракові), що підтверджував і містив дослівний переказ королівського привілею 1620 року з вписаним до нього старостинським листом 1618 року[35]. До серйозніших заходів вдалися члени міського шевського цеху: 26 жовтня 1633 р. вони звернулися до райців міста Львова з проханням затвердити ухвалений ними статут ("артикули або ординацію") з 14 статей, що й було зроблено[36]. Перґаментна грамота райців була апробована королівським привілеєм, виданим 26 серпня 1634 р. у Варшаві[37].

Прикметно, що в новозатвердженому статуті міського цеху деякі артикули прямо чи опосередковано були спрямовані проти шевців-передміщан. Зокрема, у другій статті застерігалося, що нецехові шевці не мають права працювати, навчати учнів і приймати підмайстрів ("товаришів") – ані в місті, ані на передмістях. Леґальними цех визнавав тільки двох підзамчанських шевців. У третій статті міщанам заборонялося тримати у своїх помешканнях нецехових шевців (у місті й на передмісті), у четвертій – дозволялося конфісковувати їх вироби будь-де (у тому числі й на передмістях).

Знаковою в статуті міського цеху (в дев'ятому артикулі) є згадка про 40 "привілейованих яток, які королівськими тому, що від святобливих польських королів спільно з багатими крамарями, пекарями й різниками надано було, називають і котрі чинші замку, як коронні люстраторські акти показують, віддають"[38]. Йшлося не про шевські ятки на площі Ринок, як помилково визначив М. Капраль[39] – дослідника ввела в оману риторика укладачів статуту, які

[35] Економічні привілеї міста Львова… С. 207–209.

[36] Там само. С. 209–215.

[37] Там само. С. 216–217. Прикметно, що міські шевці задля королівського підтвердження спеціально мусили їхати до Варшави, тоді як деякі інші львівські цехи дочекалися для цього зручної нагоди, коли Владислав IV приїхав до Львова восени того ж 1634 року і перебував тут з 26 вересня по 27 жовтня (*Radziwiłł A. S.* Pamiętnik o dziejach w Polsce / Przełożyli i oprac. A. Przyboś i R. Żelewski. Warszawa, 1980. T. 1: 1632–1636. S. 393–399). Див. королівські привілеї, видані 5–27 жовтня для львівських цехових столярів, бляхарів, голкарів, мечників, ткачів, кравців, пасамонників, пекарів, різників, броварників, музик, аптекарів та купецької корпорації (Економічні привілеї міста Львова… № 12, 28, 29, 36, 75, 81, 92, 115, 146, 158–161, 172, 188, 192, 193).

[38] "A isz iest czterdziesci jatek uprzywileiowanych, ktore krolewskimi dla tego, iz od ss. krolow Polskich pospołu z bogatemi kramami, piekarzami y rzeznikami nadano są, zowią y ktore czynse zamkowi, iako acta lustratorskie koronne pokazuią oddawaią" (Економічні привілеї міста Львова… С. 211).

[39] *Капраль М.* Шевський цех у Львові… С. 42. Показово, що в люстрації Львівського староства 1661–1665 років львівські шевці, які платили чинш "до замку", чітко розмежовані:

апелювали до королівського привілею 1444 року: згідно з ним крамарі, пекарі, різники й шевці сплачували щорічний чинш королеві, тобто на королівський замок. Ці "королівські" ятки мусили знаходиться на передмісті (в артикулі статуту вказується, що власник однієї чи двох з них, "мусить сам в одній тільки ятці на передмісті (! – *О. В.*) викладати [товар]"[40]), відтак могло йтися лише про 40 яток, що саме були встановлені на Краківському передмісті згідно зі старостинським консенсом 1618 року й королівським привілеєм 1620 року та належали шевцям "руського" передміського цеху. Фактично іґноруючи існування й права останнього, укладачі статуту міського цеху декларували, що "королівські" ятки можуть набувати лише цехові (тобто з міського цеху) майстри, що їх не можна орендувати, винаймати чи заставляти нікому (показове уточнення: "хоч би був католиком"), але можна продати "особливо майстрові поляку"[41].

Очевидно, приймаючи статут, старші міського цеху мали надію на масовий вступ українських шевців-передміщан, оскільки в дев'ятому пункті завбачливо застерегли, що для майстрів "грецької релігії" добиватимуться від райців додаткових місць продажу, в десятому – встановили однакові податки й повинності для прийнятих до цеху шевців, навіть якщо ті мешкатимуть не під міською юрисдикцією, у тринадцятому – зобов'язали членів цеху до участі в усіх цехових чинностях незалежно від релігійних переконань. Крім того в одинадцятому і дванадцятому артикулах статуту передбачено штрафні санкції для партачів, що вирішили вступити до цеху або, залишивши його, прагнули повернутися.

Не виключено, що вже тоді йшли перемовини стосовно вступу передміських шевців до міського цеху: в такому випадку положення статуту міського цеху щодо передміських яток можна потрактувати не як намагання перебрати контроль над ними, а як порядок їх використання у майбутньому. Так чи інакше, невдовзі дійшло до переговорів про об'єднання міських і передміських шевців у єдиному цеху під міською юрисдикцією, а 22 травня 1637 р. між ними була підписана відповідна угода[42]. Проте її реалізація розтягнулася на кілька років: лише 24 лютого 1639 р., під час чергових виборів міськими шевцями цехової старшини, бурмістр і райці підтвердили положення угоди про обрання русинів та поляків на цехові уряди[43]. Підписання ж остаточного варіанту угоди відбулося щойно 20 липня 1641 р., а її схвалення райцями – 9 серпня того ж року[44].

ті, що сплачували "з міських королівських яток", і так звані "czterdziestowi" (Lustracja województwa ruskiego 1661–1665 / Wyd. E. i K. Arłamowscy. Wrocław; Warszawa; Kraków; Gdańsk, 1974. Cz. II: Ziemia lwowska. S. 4).

[40] Економічні привілеї міста Львова… С. 211, 214.

[41] Там само.

[42] ЦДІА України у Львові, ф. 9, оп. 1, спр. 389, стор. 958–959.

[43] Там само. Спр. 390, стор. 389–390.

[44] Економічні привілеї міста Львова… С. 217–220; Архивъ Юго-Западной Россіи… Ч. I. Т. X. С. 560–563.

Зважаючи на зміст укладених угод та імена відомих учасників згаданих подій, міські шевці вели переговори з членами саме "руського" передміського цеху. У початковому варіанті угоди між міськими і передміськими "руськими" шевцями, укладеному в 1635–1636 рр.[45], один з пунктів (п'ятий) стосувався спільних витрат на "усунення наших перешкодників, так фретових, як і дворових"[46]. Докладно невідомо, коли у переговори вступили і чи взагалі долучалися до них шевці "фретового" цеху. Опосередкованим свідченням того, що "фретові" шевці почали домовлятися про вступ до міського цеху одночасно з "руськими" передміськими майстрами, є згадана атестація для передміщанина Станіслава Друга – одного зі старших "фретового" цеху. Що він є сином законного подружжя, Павла Друга і Люції, засвідчили підвійт (*viceadvocatus*) замкової юрисдикції Кшиштоф Длуський і передміщанин Войцєх Єзик, котрі 4 січня 1636 р. з'явилися до Львівського ґроду, і їхні слова у формі атестації було вписано до ґродської книги[47]. Подібне свідоцтво могло знадобитися шевцю-передміщанину або для прийняття міського права (але в реєстрах осіб, які в той час набули міське громадянство Львова, його ім'я не значиться[48]), або – що вірогідніше – для вступу до цеху[49].

Відсутність згадок про участь у перемовинах "фретових" майстрів можливо зумовлена й тим, що ті з них, які належали до "грецької релігії", були солідарними з вимогами представників "руського" цеху, натомість передміські шевці-католики не висували особливих вимог. Але не слід категорично відкидати можливість участі "фретових" ремісників у переговорах з міським цехом – хоча б з огляду на те, що принаймні деякі положення угод 1637 і 1641 років співзвучні з артикулами ординації "фретового" цеху 1633 року (зокрема, стосовно пропорційного представництва католиків і православних у цеховому керівництві та спільної цехової каси).

---

[45] Скорочений виклад цього варіанта угоди подано в: *Horn M.* Lwowska ludność rzemieślnicza… S. 105–106.

[46] ЦДІА України у Львові, ф. 9, оп. 1, спр. 387, стор. 1284; *Лепкій О.* Акты, относящіися къ исторіи Южно-западной Руси // Литературный сборникъ, издаваемый Галицко-русскою матицею. 1870. Львов, [1871]. С. 101–102.

[47] ЦДІА України у Львові, ф. 9, оп. 1, спр. 387, стор. 7–8.

[48] Див.: Album civium Leopoliensium. Rejestry przyjęć do prawa miejskiego we Lwowie 1388–1783 / Wyd. A. Janeczek. Poznań; Warszawa, 2005. T. I. S. 276–292.

[49] С. Друг, вступивши до міського цеху разом з іншими "фретовими" майстрами в 1639 р., заплатив упродовж року вступний внесок і лише в 1645 р., як зазначається в цеховій книзі, "показав обидва листи" (Львівська національна наукова бібліотека ім. В. Стефаника НАН України (далі – ЛННБ), відділ рукописів, ф. 5 (Оссолінські), спр. 430, арк. 110 зв., 112), тобто про своє "учтиве" народження (очевидно, те саме свідоцтво 1636 року) і про навчання ремесла. Пред'явлення таких листів-свідоцтв було однією з обов'язкових умов вступу до цехової організації (*Капраль М.* Привілеї та статути ремісничих цехів і купецьких корпорацій Львова… С. XXXV), у тому числі й за статутом львівського міського шевського цеху 1633 року (Економічні привілеї міста Львова… С. 210, 213), тож така подача листів зі значним запізненням – через кілька років, як у випадку С. Друга – могла бути пільгою для майстрів передміських цехів.

Прийняття передміських шевців до міського шевського цеху відбулося впродовж наступних років після підписання першої угоди: 8 серпня 1638 р. вступили 39 ремісників "грецької релігії", котрі "ятки на передмісті мали" (на чолі зі Стефаном Чижем), 8 травня 1639 р. – 40 "фретових" майстрів. Перші з них мусили сплатити по 10 злотих вступного (виплатами протягом року), другі – по 15 злотих. Приблизно в цей час до міського цеху прийняли теж кількадесят "дворових" шевців (напевно, це були майстри, які працювали в приватних дворах Краківського передмістя), вступний внесок для кожного з них становив 20 злотих[50].

* * *

Ситуація, що зумовила появу на Краківському передмісті в першій половині XVII ст. спочатку одного, а згодом другого шевських цехів та їх правову леґалізацію, була результатом складного переплетіння суперечливих інтересів окремих суспільних груп і структур: членів цехових організацій, які прагнули ліквідувати партацтво, і нецехових ремісників, які намагалися леґалізувати своє заняття ремеслом; привілейованих мешканців середмістя, які користувалися всіма перевагами маґдебурзького права, і менш заможних та захищених передміщан, які бажали набути міське право; поляків-католиків, які воліли зберегти домінуючі позиції в міському соціумі, і православних русинів, які силувалися до покращення свого становища й отримання належних їм прав. Та ключовий вплив на перебіг подій мали контроверсійні відносини між Замком, який був зацікавлений у розвитку підвладного йому передмістя, і Ратушею, яка хотіла тримати під контролем увесь міський простір. Саме завдяки старостинській підтримці шевцям-передміщанам вдалося організуватися й леґалізуватися, створивши на передмісті альтернативні цехові структури.

Такий розвиток подій свідчить про неоднозначну роль цехової системи в тогочасному міському житті. З одного боку, конфлікт між цеховими й нецеховими шевцями виник через намагання зберегти виняткове право на шевське виробництво в місті і небажання розширювати коло "леґальних" майстрів (водночас набувши рис етнічно-релігійного протистояння). З іншого боку, нецехові шевці не були зацікавлені у вільній конкуренції, також прагнули обмежити кількість виробників і займати монопольне становище. Цехова система, попри її очевидні вже тоді недоліки (замкненість корпорації, консервацію існуючих порядків, обмежені обсяги виробництва, негнучкі ціни), залишалася для майстрів звичною та привабливою моделлю організації ремісничого життя.

---

[50] Реєстр прийнятих майстрів із позначками про сплату ними вступного вміщено в одній з актових книг шевського цеху; див.: ЛННБ, від. рукописів, ф. 5, спр. 430, арк. 109 зв.–110 ("грецької релігії"), 110–110 зв., 106 ("фретові"), 106–107 ("дворові"). Порядок сторінок у книзі порушений.

Чи було утворення передміських цехів кінцевою метою шевців-передміщан, чи лише засобом тиску на міський цех? Яку роль відіграв чи яку позицію займав у цій ситуації львівський староста насправді? Відповідей на ці питання наявні джерела не дають. З певністю можна тільки ствердити, що уконституювання передміських шевських організацій, зокрема ухвалення й затвердження королем статуту ("ординації") "фретового" цеху, перевело конфлікт у суто правову площину, змусило до поступок міських шевців на користь передміських майстрів і в підсумку призвело до формування спільного цеху, що складався як з міщан й передміщан, так і з поляків та українців-русинів.

ДОКУМЕНТИ*

№ 1

1633 р., січня 12. Львів. –
Лист-консенс львівського старости Станіслава Боніфація Мнішка про затвердження ним ординації "фретового" цеху-братства шевців на Краківському передмісті, під замковою юрисдикцією

Stanislaw Bonifacÿ Mniszek z Wielkich Kunczÿc, generalnÿ ziem ruskich, lwowski etc. starosta.

Za prosbą ÿ vstawicznemi sollicitatiami starszych cechu y bractwa szewcow lwowskich, na przedmiesciu krakowskim iurisdictieÿ zamkoweÿ mieszkaiącÿch, a na frecie towarÿ ÿ robotÿ swoie sprzedawaiącÿch, ktorzÿ klotnie ÿ rozmaite trudnosci, niezgodÿ z wielu inszÿch przyczyn, ale // teÿ mianowicie ze zwyczaÿnÿch w rzemiesle cechu albo bractwie swoim powinnosci, dotąd opisanÿch ÿ rzetelnie wÿrazonych, nie mieli, międzÿ sobą zawsze zachodzące, vmarzaiąc a nadaleÿ tenze cech ÿ bractwo swoie szewskie w lepszÿm ÿ przÿstoinieiszÿm porządku albo sprawie chcąc miec, zostawuiąc ÿ to potomnÿm podaiąc czasom, ordinatią miedzÿ sobą w ten sposob ÿ slowa nizeÿ wÿrazone namowiwszÿ, vchwaliwszÿ ÿ zgodnie, iednostainie postanowiwszy

"Naprzod, abÿ dla sprawowania rządu pomienionego ÿ rzemieslnicÿch sądow swoich, cechmistrzow zawsze dwa, ieden katholickieÿ a drugi gręckieÿ religieÿ, beło, stołowÿch takze braci przÿ cechmistrzach trzeÿ katolickiey a trzeÿ gręckiey religiej bywac ÿ zasiadac powinno.

---

* При публікації документів зберігаємо їх оригінальне написання, лише модернізуємо пунктуацію, уніфікуємо вживання великої / малої літери та розбиваємо на абзаци. У квадратних дужках подаємо скорочені, пошкоджені й реконструйовані фраґменти.

Skrzynka na składki abÿ iedna ÿ spolna beła, iako się to ÿ w inszÿch cechach zachowuie, a ta ma bydz v iednego z czechmistrzow, ktorÿch sobie bracia przÿ electieÿ obiorą, chowana. Klucz zas od nieÿ v drugiego cechmistrza bÿdz powinien, a v nie tego, v ktorego na tentam czas będzie skrzynka.

Mistrze albo bracia schadzki swoie dla czÿnienia dobre[g]o miedzÿ sobą porządku y karania przez ktoregokolwiek z nich w czÿm zasłuzonego do cechmistrza tego, v ktorego na ten czas będzie skrzÿnka, co dwie niedzieli miewac ÿ od//prawowac, a tam zaras kazdÿ z nich do skrzÿnki pomienioneÿ kwartnikami pultorak oddawac przÿ kazdeÿ schadcze, powinni będą.

Brath, ktorybÿ drugi braci pod czas zagaionÿ cechÿ w czÿm nie vczcił ÿ nie vszanował, takowÿ winÿ groszÿ szesc na wosk popadac ma.

Przÿ pogrzebie ÿ pochowaniu ciało ktoregokolwiek z braci powinni bÿdz bracia wszÿszcÿ, a krorÿbÿ z nich niebeł na ten czas, ma popadac winÿ na wosk grossÿ dwanascie.

Przÿ skrzynce na stole, przÿ schadczie postawioneÿ, gdÿ ktorÿ brath brata w czym nie vtci ÿ nievszanuie, popadac ma winÿ g[ro]s[sÿ] trzÿ ÿ funt wosku.

Czeladnik, ktorÿbÿ się na pana albo panią swoię porwał ÿ krzÿwdę w czÿm im vczÿnił iaką, tedÿ nigdzie indzieÿ, ale w cechu pomienionÿm przez bracią ÿ mistrze podlug praw ÿ dawnÿch zwÿczaiow ma bÿdz sądzonÿ ÿ karanÿ o to. Takze tesz ieslibÿ brath, ktorÿ na czeladnika się swego porwał, albo go pobił, ÿ iemu krzywdę w czÿm vczÿnił iaką, w cechu go o to z swoią bracią sądzic ÿ karac winami, wedle excessu zasłuzonemi, powinni.

Więc, isz na tym nawięceÿ w kazdÿm rzemiesle nalezÿ, abÿ kazdÿ, ktorÿbÿ się do tego rzemiosła szewskie[g]o ÿ cechu iego wkupowac chciał, rodu beł dobrego, potciwÿch postępkow ÿ w rzemiesle tÿm dobrze czwiczonÿm, potrzeba i powinni będą bracia ÿ mistrzowie wszÿszcÿ przÿ pierwszÿm, zaras po następuiącÿm razie takowÿm kazdym schadzkiej swej // concursie miedzy sobą o tÿm zwÿczaÿnÿm sposobem pewną cognitią ÿ disquisitiie porządnie czÿnic. Ktorzÿ wkupuiąc się listÿ tak vrodzenia dobrego, iako ÿ vczenia się w takowÿm rzemiesle czechmistrzowi ÿ mistrzom wszÿtkim na to zasiadaiącÿm vkazowac powinni, a dopiero cechmistrze z mistrzami o nich judicia ÿ zdania swoie, iezeli będą mogli miec ÿ zasiadac mieiszca swoie miedzÿ niemi w cechu albo nie, dawac będą powinni. W czÿm się tesz, ieslibÿ te[g]o kiedÿ potrzeba beła, miedzÿ sobą w cechu sądzic ÿ wspierac powinni, podlug zwÿczaiu y rzemiesła swoiego. A ktoby się takowego rzemiosła do tego bractwa ÿ cechu wkupowac chciał, powinien będzie, wedlug teraznieiszego postanowienia ÿ vchwałÿ brackieÿ dac na zamek Je[g]o M[iłoś]ci panu staroscie zlott. trzÿdziesci, do braci zas swÿch cechowÿch swiecz pochodni parę do przewodu ciał zmarłÿch, do skrzÿnki brackieÿ zlott. dwanascie ÿ wosku funtow trzÿ, a nad to kołatią zwÿcainą braci, ktora ma kosztowac zlott. dziesięc, iedzenie na ten czas ma bÿdz za złott. trzÿ, sprawic, a sąm ma iako mlodszÿ przÿ kolacieÿ słuzÿc.

Powinnosc będzie mistrzow tÿch wszytkich cechowÿch fretowÿch chłopcow, na naukę danÿch, vczÿc, cwiczÿc ÿ wÿzwalac, iako się to ÿ w inszÿch rzemiosłach zachowuie.

Chlopcÿ zas, gdÿ w naukę wstempowac będą chcieli, powinni dawac zlotÿ ieden ÿ grossÿ dwanascie do skrzÿnki, takze się v mistrzow wÿzwalaiąc do skrzÿnki grossÿ osmnascie oddac winni bÿdz maią.

Sÿn mistrzowski tego cechu, // gdÿ będzie wstempował do cechu, powinien będzie wprzod na zamek J[ego] M[iłości] p[an]v staroscie oddac złott. dziesięc, potÿm do skrzÿnkieÿ brackieÿ wosku funt, a przÿtÿm na bracią przÿstoiną sprawic kolatią. Takze ÿ ten, ktorÿbÿ corkę mistrzowską za zonę poiął, ma dac na zamek Je[g]o M[iłoś]ci panu staroscie zł. dziesięc, wosku do skrzÿnki brackieÿ funt, swiec pochodni parę, ÿ kolatią na bracią, iako się wÿzeÿ wÿraziło, sprawic do tego.

Isz bracia ÿ mistrzowie niepowinni przekupni, krom swoieÿ własnÿ robotÿ, sprzedawac, a ktorÿbÿ się tego wazeł ÿ beł przeswiadczonÿ, ze przekupną robotę przedawał, wolno go będzie drugieÿ braci ÿ mistrzom ze wszÿtkim, tak przekupną, iako ÿ wlasną robotą, zabrac ÿ do zamku oddac, gdzie oddanÿ a w tÿm zakazie prawnie przekonanÿ, od fretÿ ÿ cechu z miedzÿ braci ma bÿdz odstrÿchnionÿ ÿ wszÿtkieÿ robotÿ odsądzonÿ, ktoreÿ roboty iedna połowica do zamku, a druga do cechu będzie nalezała.

Brat kazdÿ, ile ich iest, powinien sprawic swiecze za swoie piniądze do przewodu ciała ktoregokolwiek z braci vmarle[g]o, a te swiece maią bydz przÿ ktorÿmkolwiek z pp. cechmistrzow chowane, to iest woskowe swiece bÿdz powinnÿ.

Czeladz mistrzowska, ieslibÿ się w powinnosci swoieÿ czeladniceÿ nie poczuwała, a robotÿ powinneÿ kazdego dnia wedlug zwÿczaiu nie odprawiała, ale piianstwem ÿ inszemi iakiemi zabawami swemi oneÿ omieszkiwała, tedÿ takich cechmistrzowie z mistrzami wedle // praw ÿ zwÿczaiow swÿch karac powinni.

Ktorÿbÿ z tÿch dwuch cechmistrzow iednego telko miał czeladnika, tedÿ mu wolno będzie v ktoregokolwiek z braci, więceÿ na iednego towarzÿszow maiącego, wziąc sobie drugie[g]o, by ÿ z warsztatu, czeladnika, za wiadomoscią iednak ÿ pomocą przes haÿduki burgrabską, a nie telko z miedzy siebie cechowÿch, ale ÿ w tych czterdziestu szewcow, co miedzÿ sobą z robotą siadaią, za pomocą takze ÿ pozwoleniem ząmkowÿm.

A ktorÿbÿ się z miedzÿ braci ÿ cechowÿch fretowÿch w czÿmkolwiek teraznieiszemu zgodnemu ÿ dobrowolne[m]v postanowieniu sprzeciwiac chciał, tedÿ go wolno będzie cechmistrzom ÿ mistrzom kazac wziąc z cechu swego przes haÿduki ÿ piechotę zamkową ÿ dac przed sąd samego J[ego] M[iłości] p. starosty, gdzie stanąwszÿ, niepierweÿ, przes cechowÿch o taki vpor ÿ bespieczenstwo swoie oskarzonÿ, do sprawÿ ma bÿdz przÿpuszconÿ, az winÿ do zamku ÿ cechowÿm napołÿ nalezące grzÿwien szescnascie odłozÿ.”

mnie onę do vwagi ÿ trutinatieÿ podali, affectuiąc tego ÿ pilnie zadaiąc, aby im to wszÿtko iako rzecz przystoiną, godną ÿ potrzebną approbowąno ÿ consensem moim starosciem vtwierdzono beła.

Ktorą ia ordinatią ich, widząc bardzo do porządku dobrego miedzÿ niemi potrzebną ÿ przÿstoiną, teraznieiszÿm // consensem ÿ władzą moią staroscią approbuię, confirmuię, ratificuią ÿ approbatią tego wszÿtkie[g]o v Krola J[ego] M[iłości] wyiednac im sobie ÿ otrzÿmac pozwalam.

To ieszce tÿmze czechowÿm szewcom fretowÿm ninieiszÿm liste[m] moim nadaiąc y przÿczÿniaiac, ze burgrabiowie z vrzędu swe[g]o niemaią się i nie powinni wdzierac w sądÿ zadne ÿ cognitie krzÿwd tÿch cechowÿch szewcow, im samÿm do te[g]o czasu iusz należącÿch.

Co się dotycze rzemiosła ich ÿ cechu szewskie[g]o voluntarzow, ktorzÿ po vlicach ÿ miedzÿ zÿdami Przedmiescia Krakowskie[g]o, zadnÿch pozÿtkow zamkowi nie przÿnosząc, robotę swoię noszą ÿ przedaią, pozwalam ÿ daię moc wszelaką tÿm to fretowÿm cechowÿm onÿch ÿ z ich towarami do zamku zabierac. Do c[z]ego wÿkonÿwania, gdÿ te[g]o będzie potrzeba, pomocÿ wszelakieÿ z zamku dodawac onÿm obiecuie, a tych zabiorow polowica do zamku iedna a druga do cechu tychze szewcow fretowÿch będzie nalezała.

Więc, iezlibÿ się tesz komu od tÿch szewcow fretowÿch w czÿm iaka krzÿwda działa, tedÿ takowe ich sądy ÿ cognitie vkrzÿwdzonÿch samemu sobie zostawuie, a to dlate[g]o, abÿ się ktoreÿ stronie gdzie indzieÿ vciązenie iakie, iako to więc bÿwa za fauorami, nie działo.

Na co się im wszÿtko dla gruntownieiszeÿ wiarÿ ÿ pewnosci ręką wlasną podpisuię ÿ pieczęc zwÿczainą przÿcisnąc rozkazalem. Działo się we Lwowie d[ie] 12 janu[ary] 1633 A[nn]o. Stanislaw Mniszek, starosta lwowski.

1) ЦДІА України у Львові, ф. 9, оп. 1, спр. 385, стор. 1210–1216. Копія, вписана в актову книгу; 2) Там само. Спр. 386, стор. 534–541. Копія, вписана в королівський привілей, що облятований в актову книгу. Текст документа подаємо за другою копією, з урахуванням першої.

Переклад[*]

Станіслав Боніфацій Мнішек з Великих Кунчиць, генеральний земель руських, львівський і т. д. староста.

За проханням і безустанними нагадуваннями старших цеху й братства львівських шевців, що на Краківському передмісті замкової юрисдикції мешкають, а на фреті свої товари й вироби продають, котрі зводячи колотнечі й розмаїті труднощі, незгоди, що між собою завжди заходять, з багатьох інших причин, але тієї зокрема, що звичайних у ремеслі цеху або братстві своєму повинностей дотепер описаних та ретельно окреслених не мали, та надалі той же цех і братство своє шевське в ліпшому і відповіднішому порядку або ладі

[*] Тут і далі в перекладі документів – задля кращого відтворення їх змісту – не завжди дотримуємося того порядку слів і речень, який є в оригіналі.

прагнучи мати, залишаючи і подаючи то майбутнім часам, ординацію, між собою в такий спосіб та слова, нижче подані, обговоривши, ухваливши і згідно, одностайно постановивши, мені її до уваги й зваження подали, прагнучи того і пильно жадаючи, аби їм це все, як річ пристойну, гідну та потрібну, апробовано і старостинським консенсом моїм затверджено було:

"[1][*] Найперше, аби для здійснення названого порядку і ремісничих судів своїх, цехмістрів завжди два, один католицької, а другий грецької релігії, було, столових також братів при цехмістрах трьох католицької і трьох грецької релігії бути й засідати повинно.

[2] Скринька на складки аби одна й спільна була, як це і в інших цехах дотримується, а та має бути захована в одного з цехмістрів, котрих собі братія при елекції обере. Ключ же від неї в іншого цехмістра бути повинен, а не в того, у котрого на тамтой час буде скринька.

[3] Майстри або братія повинні будуть свої сходки для здійснення доброго між собою порядку та покарання когось з них у чомусь винуватого до цехмістра того, в якого на той час буде скринька, щодва тижні призначати й проводити, а там зараз при кожній сходці кожен з них до названої скриньки квартниками півторак віддавати.

[4] Котрий би брат інших братів під час розпочатих зборів у чомусь не удостоїв і не вшанував, такий штрафу гроші шість на віск підлягати має.

[5] При похороні й похованні тіла когось з братів повинні бути братія усі, а котрий би з них не був на той час, [такий] має підлягати штрафові на віск грошів дванадцять.

[6] При скринці на столі, поставленій при сходці, коли котрий брат брата у чомусь не удостоїть і не вшанує, [такий] підлягати має штрафові грошів три і фунт воску.

[7] Котрий би челядник на пана або пані своїх накинувся і кривду в чомусь їм вчинив якусь, тоді ні деінде, але в названому цеху братами й майстрами відповідно прав та давніх звичаїв має бути за це суджений і покараний. Також теж, якщо б котрий брат на челядника свого накинувся, або його побив, і йому кривду в чому вчинив яку, повинні в цеху його за це зі своєю братією судити й карати штрафами, заслуженими відповідно [до] вчинку.

[8] Отже, оскільки на тому найбільше в кожному ремеслі належить, аби кожен, котрий би до того шевського ремесла і до його цеху вступати хотів, роду був доброго, поштивих вчинків і в цьому ремеслі добре навченим, потрібно і повинні будуть братія й майстри усі при першому – зараз після кожного такого випадку, що настане, – зібранні своєї сходки між собою про це звичайним способом певне ознайомлення і дізнання належно чинити. Котрі [то] вступаючи листи так доброго походження, як і навчання в цьому ремеслі цехмістрові і майстрам усім, які для цього засідатимуть, представляти повинні, а відтак цехмістри з майстрами

[*] Нумерація пунктів в ординації наша.

будуть повинні давати про них свої судження і думки, чи [ті] будуть могли мати й посідати свої місця поміж ними в цеху, чи ні. У чому теж, якщо б цього коли потреба була, між собою в цеху судити й підтримувати повинні, згідно звичаю і ремесла свого. А хто би такого ремесла до цього братства й цеху вступати хотів, [то] повинен буде, згідно теперішньої постанови та ухвали братської, дати на замок його милості пану старості злотих тридцять, братам же своїм цеховим свічок-похідень пару для супроводу тіл померлих, до скриньки братської злотих дванадцять і воску фунтів три, а понад то справити братам звичайну вечерю, котра має коштувати злотих десять, їжі на той час має бути за три злотих, а сам має як молодший під час тієї вечері служити.

[9] Повинність буде тих усіх цехових фретових майстрів хлопців, на науку даних, вчити, вправляти і визволяти, як це і в інших ремеслах дотримується.

[10] Хлопці ж, коли в науку вступати будуть хотіти, повинні давати злотий один і грошів дванадцять до скриньки, також в майстрів визволяючись до скриньки грошів вісімнадцять віддати мають бути зобов'язані.

[11] Син майстрівський цього цеху, коли буде вступати до цеху, повинен буде найперше на замок його милості пану старості віддати злотих десять, потім до скриньки братської воску фунт, а при цьому для братії пристойну справити вечерю. Також і той, котрий би доньку майстрівську за дружину взяв, має на замок його милості пану старості віддати злотих десять, воску до скриньки братської фунт, свічок-похідень пару, і вечерю для братії, як вище подано, справити до того.

[12] Оскільки братія й майстри неповинні перекупленого, окрім своєї власної роботи, продавати, а котрий би до цього наважився і був зауважений, що перекуплену роботу продавав, можна його буде іншій братії й майстрам з усім, так перекупленою, як і власною роботою, забрати і до замку віддати, де відданий і в цій забороні згідно права обвинувачений, від фрети і цеху з-поміж братії має бути усунутий і усієї роботи позбавлений, котрої роботи одна половина до замку, а друга до цеху буде належати.

[13] Брат кожен, скільки їх є, повинен справити свічки за свої гроші для супроводу тіла котрогось з братів померлого, а ті свічки мають бути при котримось з панів цехмістрів сховані, тобто воскові свічки повинні бути.

[14] Челядь майстрівська, якщо б в повинності своїй не почувалася і роботи належної кожного дня згідно звичаю не виконувала, але пиятикою та іншими якимись забавами своїми її марнувала, тоді таких цехмістри з майстрами згідно прав і звичаїв своїх карати повинні.

[15] Котрий би з тих двох цехмістрів одного тільки мав челядника, тоді йому можна буде у котрогось з братії, який більше одного товариша має, взяти собі другого, навіть і з майстерні, челядника, з відома однак і бурґграфською допомогою гайдуками, і не лише з-поміж себе цехових, але й в тих сорока шевців, що між собою з роботою сідають, з допомогою також і дозволом замковим.

[16] А хто би з-поміж братії й цехових фретових у будь-чому теперішній згідній і добровільній постанові опиратися хотів, тоді його можна буде цехмістрам і майстрам наказати взяти з цеху свого гайдукам та піхоті замковій і дати під суд самого його милості старости, де ставши, цеховими про такий опір і безтурботність свою оскаржений, не раніше до роботи має бути [знову] допущений, аж гривень шістнадцять штрафу, що до замку й цехових навпіл належатимуть, відкладе."

Котру ординацію їх я, бачачи дуже для порядку доброго між ними потрібну і пристойну, теперішнім консенсом і владою моєю старостинською апробую, конфірмую, ратифікую та апробацію собі того усього у короля його милості випросити їм і отримати дозволяю.

То ще тим же цеховим шевцям фретовим нинішнім листом моїм надаючи і причиняючи, що бурґграфи зі свого уряду не мають і не повинні втручатися в жодні суди та розгляди кривд тих цехових шевців, що їм самим від цього часу належать.

Що стосується ремесла їх і цеху шевського самовільників, котрі по вулицях і між євреями Краківського передмістя, жодних користей замкові не приносячи, свою роботу носять і продають, дозволяю і даю силу всіляку тим то фретовим цеховим їх і з їх товарами до замку забирати. До чого виконання, коли того буде потреба, усілякої допомоги з замку надавати їм обіцяю, а того забраного половина одна до замку і друга до цеху тих же шевців фретових буде належати.

Отже, якщо б теж кому від тих шевців фретових у чому яка кривда діялась, тоді такі їх суди й розгляди скривдженим самому собі залишаю, а то тому, аби котрій стороні деінде обтяжливість яка, як це так буває за протекціями, не діялася.

На що їм все для ґрунтовнішої віри й певності рукою власною підписуюся і печатку звичайну притиснути наказав. Діялося у Львові дня 12 січня 1633 року. Станіслав Мнішек, староста львівський.

№ 2

1634 р., жовтня 31. Львів. –
Впис до реляційної книги Львівського ґродського уряду листа-консенса львівського старости Станіслава Боніфація Мнішка про затвердження ним ординації "фретового" цеху-братства шевців на Краківському передмісті, під замковою юрисдикцією (*1633 р., січня 12. Львів*)

Oblata consensus magnifici cap[ita]nei leopolien[si] // contubernio sutorum jurisdi[c]tionis subcastren[sis]

Ad officiu[m] et acta prae[se]ntia castren[sia] cap[ita]n[e]alia leopolien[sia] persona[li]t[e]r uenient[es] famati Semion Ławrynowicz et Jacobus Kecko seniores sutoru[m] contubernÿ dicti fretowego de suburbio leopolien[si] a Cracouia nuncupato jurisd[ic]tionis subcastren[sis] suis et totius contubernÿ praefati nomin[i]b[us] obtulerunt off[ici]o praesenti consensum mag[nifi]ci cap[ita]nei leopolien[si] r[ati]one infrascriptoru[m] dat[um] manu eiusd[em] subcript[as] et sigillo obsignat[as] peten[tes] eund[em] ad acta prae[se]ntia suscipi et ÿs inseri. Quoru[m] affect[ati]oni off[ici]um prae[se]ns annuen[do] eundem consensu[s] suscipit et actis inscribi mandauit. Eius autem cosensus tenor de verbo ad verbum sequitur tal[is].

(тут подано текст документа № 1)

Post ingrossationem autem eiusdem consensus originale eisdem ab officio praesenti offerentibus est restitutum.

ЦДІА України у Львові, ф. 9, оп. 1, спр. 385, стор. 1209–1216. Оригінальний впис в актову книгу.

Переклад

Облята консенсу ясновельможного львівського старости цеху шевців підзамкової юрисдикції

До уряду й актів нинішніх ґродських старостинських львівських особисто прийшовши, славетні Семен Лавринович і Якуб Кецько, старші шевців цеху, званого фретовим, з львівського передмістя, від Кракова названого, підзамкової юрисдикції, своїм і усього цеху вищезгаданого іменами, вручили уряду нинішньому консенс ясновельможного львівського старости, стосовно нижченаписаного виданий, рукою того самого підписаний та печаткою скріплений, просили той самий [уряд] до актів нинішних прийняти та в них включити. Котрих бажання визнаючи, уряд нинішній той самий консенс прийняти та в акти вписати наказав. Того ж консенсу порядок від слова до слова йде такий.

(тут подано текст документа № 1)

Після вписання ж того самого консенсу оригінал від уряду нинішнього тим самим, хто принесли, був повернутий.

№ 3

1635 р., березня 19. Львів. –
Впис до реляційної книги Львівського ґродського уряду королівського привілею (*1634 р., березня 4. Варшава*), яким підверджено лист-консенс львівського старости Станіслава Боніфація Мнішка (*1633 р., січня 12. Львів*) та вміщену в ньому ординацію "фретового" цеху-братства шевців на Краківському передмісті, під замковою юрисдикцією

Oblata ordin[ati]onis contubernii sutor[um] iurisd[icti]o[n]is subcastre[nsis]

Ad off[iciu]m et acta p[raese]ntia castren[sia] cap[ita]nealia leopolien[sia] persona[li]t[e]r uenientes honesti Stanislaus Druch, Stephanus Kładkowicz, Procopius Lazarowicz et Mathias Biłohorski sutores seniores contubernii sutorum jurisd[icti]onis subcastren[sis] leopolien[sis] suis et aliorum sutoru[m] in contubernio suo existen[tium] no[min]ibus obtulerunt et in acta off[ic]y p[raese]ntis porrexerunt l[itte]as pargameneas S[acrae] R[egiae] M[aiesta]tis ordin[ati]onem contubernio sutoru[m] jurisd[icti]onis subcastren[sis] leopolien[sis] p[er] mag[nifi]cum Stanislaum Bonifacium Mniszek cap[ita]neum leopolien[sis] concessam* confirmat[as] manu eiusd[em] Sacrae R[egiae] M[aiesta]tis et n[obi]lis Joannis Romissewski subscript[as] et sigillo maioris cancellariae regni // in filo uiridis coloris subappenso obsignat[as] nulla in p[ar]te suspectas nec vitiatas, peten[tes] easd[em] ab off[ici]o p[raese]nti suscipi et actis p[rae]sentibus inseri. Quorum petitioni off[ici]um p[rae]sens vti iustae et licitae annuen[do] l[itte]ras easd[em] suscipit actisq[ue] suis inscribi mandauit. Quarum* tenor de verbo ad verbum sequitur estq[ue] talis.

Vladislaus IV Dei gra[tia] rex Poloniae, magnus dux Lithu[ani]ae, Russiae, Prussiae, Mazou[iae], Samog[iti]ae, Liuon[iae]q[ue], nec no[n] Sueccor[um], Gotthoru[m] Vand[a]l[o]r[um]q[ue] h[aeredita]rius rex, electus magnus dux Moschouiae. S[ignifi]camus p[raese]ntibus l[ite]ris n[ost]ris, quorum interest, vniuersis et singulis. Exhibitas coram nobis fuisse l[itte]ras papÿreas manu g[e]n[er]osi Stanislai Bonifacii de Magna Kunczÿce Mniszek cap[ita]nei leopolien[si] subscr[ipt]as sigilloq[ue] eiusd[em] munitas sanas saluas et illaesas omniq[ue] suspitionis* nota in se caren[tes] continen[tes] in se ordin[ati]onem contubernÿ sutoru[m] jurisd[icti]onis castren[sis] leopolien[sis] supplicatumq[ue] nobis e[st] vt easd[em] l[itte]ras auth[oritat]e n[ost]ra regia approbare et confirmare dignarerum. Quaru[m] seq[uitu]r tenor talis.

(тут подано текст документа № 1)

---

* Так у тексті.

Nos itaq[ue] p[rae]fatus Vladislaus rex supplic[ati]oni p[rae]dictae benigne annuen[tes] p[rae]insertas l[itte]ras in omnibus earum punctis, articulis, clausulis et cond[iti]onibus approban[dum] et confirman[dum] e[sse] duximus, approbamusq[ue] et confirmamus (in quantu[m] iuris r[ati]o permittit et vsus earum habetur) robur perpetuae firmitatis obtinere debere declaramus. In cuius rei fidem p[raese]ntes manu n[ost]ra subsr[ipt]as sigillo regni communiri iussimus. Dat[um] Varsoviae d[ie] quarta men[sis] marty a[nn]o 1634, regnorum n[ost]rorum Poloniae II, Sueciae v[er]o II anno. Vladislaus rex. Jo[ann]es Romissewsky.

P[os]t ingross[ati]o[ne]m aut[em] earund[em] l[itte]rarum or[i]g[ina]le p[er] off[iciu]m p[raese]ns illico eisd[em] offeren[tibus] e[st] restitutu[m].

ЦДІА України у Львові, ф. 9, оп. 1, спр. 386, стор. 534–541. Оригінальний впис в актову книгу.

Переклад

Облята ординації цеху шевців юрисдикції підзамкової

До уряду й актів нинішніх ґродських старостинських львівських особисто прийшовши, чесні Станіслав Друг, Стефан Кладкович, Прокоп Лазарович і Мацей Білогорський, шевці, старші цеху шевців юрисдикції підзамкової львівської, своїм та інших шевців, які в цеху свому перебувають, іменами, вручили і в акти уряду нинішнього подали перґаментний лист Священної Королівської Величності, що підтверджує ординацію цеху шевців юрисдикції підзамкової львівської, ясновельможним Станіславом Боніфацієм Мнішком, старостою львівським, дозволену, рукою тієї самої Священної Королівської Величності і шляхетного Яна Ромішевського підписаний та печаткою більшої канцелярії королівства, на шнурку зеленого кольору підвішеній, скріплений, жодною частиною не підозрілий ані вадливий, просили той самий до уряду нинішнього прийняти і в акти нинішні включити. Котрих прохання уряд нинішній, як слушні й згідні з правом визнаючи, лист той самий прийняв і в акти свої вписати наказав. Котрого порядок від слова до слова йде такий.

Владислав IV, Божою ласкою король Польщі, великий князь Литви, Русі, Пруссії, Мазовії, Жмуді й Лівонії, а також шведів, ґотів і вандалів спадковий король, обраний великий князь Московії. Ознаменуємо нинішнім листом нашим кому залежить на цьому, усім і кожному. Представлений перед нами був паперовий лист, рукою уродженого Станіслава Боніфація з Великих Кунчиць Мнішка, старости львівського, підписаний та печаткою того самого затверджений, в доброму стані, неушкоджений і непорушений та [від] ознак усіх підозр в собі вільний, що містить у собі ординацію цеху шевців юрисдикції замкової львівської. І просили нас, щоб той лист владою нашою королівською апробувати й затвердити зволили. Котрої йде порядок такий.

(тут подано текст документа № 1)

І так ми, вищеназваний Владислав король, проханню вищезгаданому зичливо сприяючи, долучений лист, в усіх його пунктах, артикулах, клаузулах і умовах апробуючи й затверджуючи, впровадили та апробуємо і затверджуємо (як далеко доцільність права дозволила і виконання його будуть дотримуватися), декларуємо, що міць вічної непорушності отримати має. Для довіри до цієї справи нинішній [лист], рукою нашою підписаний, печаткою королівства затвердити наказуємо. Дано у Варшаві дня четвертого місяця березня року 1634, королювання нашого в Польщі другого, у Швеції ж другого року. Владислав король. Ян Ромішевський.

Після вписання ж того самого листа оригінал урядом нинішнім відразу тим самим, хто принесли, був повернутий.

ВІСНИК ЛЬВІВ. УН-ТУ *VISNYK LVIV UNIV.*
Сер. істор. 2012. Спец. вип. С. 227–236. *Ser. Histor. 2012. Special issue. P. 227–236.*

УДК 930.2 (477.83–25 + 438.31–25)

Bożena POPIOŁEK
Kraków

Testamenty mieszczan lwowskich i krakowskich XVII–XVIII wieku

Звичай укладати заповіти поширився в Речі Посполитій у XVII–XVIII ст. серед усіх верств суспільства. Для історика заповіти є важливим джерелом для дослідження матеріальної культури і ментальності людей минулого. Поряд з відомостями про частоту шлюбів, розміри посагу наречених, кількість дітей чи емоційні зв'язки всередині родин, заповіти містять інформацію про заможність окремих верств суспільства, їхню матеріальну культуру, конфесійні та родинні відносини, вказують на регіональні відмінності. Порівняння заповітів львівських і краківських міщан дає підстави стверджувати, що в XVII–XVIII ст. ці міські суспільства були подібними в матеріальному, соціальному, професійному відношеннях. Виразні відмінності між Львовом і Краковом проявлялися тільки у сфері національних і релігійних стосунків.

Ключові слова: Львів і Краків XVII–XVIII ст., заповіти міщан.

Testamenty od dawna stanowią frapujące źródło historyczne, wykorzystywane do badań nad kulturą materialną i mentalnością dawnych społeczeństw. W Polsce tradycja badań nad testamentami ma długi rodowód i sięga pierwszej połowy XX wieku, ale nadal stanowią one źródło nie w pełni wykorzystane, a mimo istnienia licznych edycji testamentów staropolskich brak jest syntetycznych opracowań dotyczących tego zagadnienia[1]. Zwyczaj spisywania testamentów upowszechnił się w Rzeczypospolitej

[1] Do najważniejszych prac należą m. in. M. Borkowska, *Dekret ferowany w niebieskim parlamencie. Wybór testamentów z XVII–XVIII wieku*, Kraków 1984; K. Zielińska, *Więzi społeczne na Mazowszu w połowie XVII w. w świetle testamentów konsystorza pułtuskiego*, „Przegląd Historyczny" t. 77: 1986, z. 1, s. 46–58; A. Karpiński, *Zapisy „pobożne" i postawy religijne mieszczek polskich w świetle testamentów z drugiej połowy XVI i XVII w.*, [w:] *Triumfy i porażki. Studia z dziejów kultury polskiej XVI–XVIII w.*, pod red. M. Boguckiej, Warszawa 1989, s. 203–234; U. Augustyniak, *Testamenty ewangelików reformowanych w Wielkim Księstwie Litewskim*, Warszawa 1992; M. Górny, *Testament Cecylii z Działyńskich Baranowskiej z 1736 roku*, „Genealogia. Studia i Materiały Historyczne" R. 7: 1996, s. 105 i n.; *Testamenty szlachty krakowskiej*, *Wybór tekstów źródłowych z lat 1650–1799*, oprac. A. Falniowska-Gradowska, Kraków 1997; D. Główka, *Podstawy prawne testamentów i inwentarzy pośmiertnych duchowieństwa katolickiego w Polsce w epoce potrydenckiej*, „Archeologia Historica Polona" t. 5: 1997, s. 203–210; E. Danowska, *„Taka jest ostatniej woli*

© *Popiołek B., 2012*

w XVII i XVIII wieku wśród wszystkich warstw silnie zróżnicowanego społeczeństwa. Spisywała je magnateria, szlachta, mieszczanie i chłopi, wypełniając w ten sposób swój chrześcijański obowiązek dyktowany przez sztukę dobrego umierania (*ars bene moriendi*), poczucie odpowiedzialności za przyszły los osieroconej rodziny i skrzętnie gromadzonego majątku, a także swoisty obrachunek z własnym życiem. Testament pojmowany jako akt ostatniej woli człowieka oczekującego śmierci, stanowił nie tylko dokument materialnego rozrachunku z życiem, ale też szczególny akt wiary i przekonań religijnych, wyraz światopoglądu przyszłego moribunda, jego stosunku do świata i bliskich, świadectwo barokowej mentalności. Przeglądając rodzinne archiwa, a przede wszystkim księgi grodzkie napotykamy na niezliczoną i trudną do określenia liczbę testamentów różnych grup społecznych, oblatowaną zgodnie z obowiązującym prawem i zwyczajami w tychże aktach.

Nie ma zasadniczych różnic w budowie i formie barokowych testamentów niezależnie od tego, z jakiego stanu wywodzili się autorzy. Wielkość testamentu, jego kwiecistość lub lakoniczność nie zależy ani od ilości posiadanego majątku, ani też wysokości urodzenia. Wyróżnia je natomiast inwencja testatorów (lub spisujących testament urzędników), ich mentalność (stosunek do śmierci, do rodziny i krewnych), losy ich życia, liczba i jakość legatów, indywidualne życzenia w sprawie pochówku – czasem nawet jego oprawy artystycznej – dyspozycje majątkowe czy kwestia przyszłej edukacji nieletnich dzieci. Testamenty mieszczan oblatowane w księgach grodzkich przybierają często zbliżoną formę, co należy kłaść na karb pewnej maniery urzędnika wpisującego akt do ksiąg, określonego wzorca czy nawet panującej w danym środowisku czy okresie mody. Pewne różnice napotykamy natomiast w przypadku testamentów katolików, ewangelików czy prawosławnych. Nie ma też większych

mojej ordynacja". Testament Elżbiety Kuligowiczowej z roku 1709, „Teki Krakowskie" t. 4: 1997, s. 117–128; taż, *Pawła Gajewskiego obrachunek z życiem. Testament z 1786 r.*, „Rocznik Naukowo-Dydaktyczny WSP w Krakowie. Prace Historyczne" t. 20: 1999, s. 143–153; taż, *W kręgu krakowskiego mieszczaństwa. Testament Barbary z Attelmajerów Belli z 1722 roku*, „Rocznik Biblioteki PAN w Krakowie" t. 44: 1999, s. 83–110; J. Dumanowski, *„Pompa funebris"? Z testamentów szlachty wielkopolskiej z XVIII w.*, [w:] *Wesela, chrzciny i pogrzeby w XVI–XVIII wieku. Kultura życia i śmierci*, pod red. H. Suchojada, Warszawa 2001, s. 315–322; D. Główka, *Testamenty mieszczan kieleckich z końca XVIII w. zwierciadłem epoki (w świetle księgi rady miejskiej Kielc 1789–1792)*, [w:] *Wesela, chrzciny i pogrzeby…*, dz. cyt., s. 323–332; P. Klint, *Testament Zofii ze Smoszowskich Pogorzelskiej z 1658 roku*, „Genealogia. Studia i Materiały Historyczne" R. 13: 2001, s. 118–127; B. Popiołek, *Dziatki moje błogosławię i obliguję…* – testament jako źródło do historii wychowania, „Ars educandi" (w druku); T. Wiślicz, *Zarobić na duszne zbawienie. Religijność chłopów małopolskich od połowy XVI do końca XVIII wieku*, Warszawa 2001; A. i J. Szymczakowie, *Legaty testamentowe kanonika krakowskiego Adama z Będkowa z 1451 roku dla rodziny*, „Annales Academiae Paedagogicae Cracoviensis, Studia Historica", t. 3: *Księga jubileuszowa profesora Feliksa Kiryka*, Kraków 2004, s. 421–429; *Cui contingit nasci, restat mori. Wybór testamentów staropolskich z województwa sandomierskiego*, oprac. M. Lubczyński, J. Pielas, H. Suchojad, Warszawa 2005 (tu obszerna bibliografia).

różnic, jeśli chodzi o stronę formalną, w testamentach mieszczan lwowskich i krakowskich. Zarówno mieszczanie ze Lwowa, jak i z Krakowa jako przyczynę spisania testamentu podają chrześcijański obowiązek lub chęć zapobieżenia kłótniom i waśniom rodzinnym. Lwowianka Anna Berniczowa zauważyła,

> iż po zmarłych rodzicach między dziatki zwykli bywać poswarki o dobra, tak stojące, jako i ruchome ku temu i przeklęstwa rozmaite, przez które dusze zmarłych rodziców na onym świecie ciężki żal, utrapienie, a co większa męki ponosić za ich niezgodą muszą, dlategoż ja, zabiegając tym i takowym niezgodom w dobrach swoich, tak stojących, jako i ruchomych mnie od Pana Boga Wszechmogącego powierzonych takową dispozitią i dział czynię (...)[2].

Z kolei schodząca z tego świata bezpotomnie Konstancja Puczkowa (Paczkowa?), mieszczka i kupcowa krakowska, zapisała we wstępie

> zapatrując się na świeże niespodzianej śmiertelności w ludziach, jak młodego, tak miernego wieku przykłady, tudzież uważając teraźniejsze opłakane czasy, które prawie co moment umierać każą, nie chcę w dalszą odwłokę puszczać tego, co każdemu człowiekowi osobliwie wiary świętej katolickiej oświeconemu i jakąkolwiek fortuną od Pana Boga łaskawie obdarzonemu bez odwłoki wykonać należy[3].

W podobnym tonie rozpoczęła swój testament Elżbieta z Nagotów Kuligowiczowa, mieszczka krakowska, która zauważyła, że „to napomnienie i przestroga boska najbardziej miałyby poruszać ludzi starych i wieku podeszłego, którym śmierć tuż we drzwiach stoi", ale dotyczy też tych w „pospolitym utrapieniu i podczas dwojakiej plagi boskiej za grzechy nasze"[4]. Z kolei Dorota Cieniątkowicowa, wdowa po

---

[2] Anna Berniczowa, żona Grzegorza (Grygora) Bernicza, złotnika lwowskiego. Jej ośmioro dzieci to synowie Marcin, Andrzej, Michał, Stanisław i Jan oraz córki Zofia, Krystyna i Katarzyna. – Testament Anny Berniczowej, mieszczki lwowskiej, z 24 III 1628, Центральний державний історичний архів України у м. Львові / Centralne Państwowe Archiwum Historyczne Ukrainy we Lwowie (dalej: CPAH Lwów), f. 52, op. 2, spr. 340, k. 33.

[3] Testament Konstancji Puczkowej (Paczkowej?), mieszczki krakowskiej, z 20 III 1714 r. (wpis do akt 17 IX 1714 r.), Archiwum Kurii Metropolitalnej w Krakowie (dalej: AKM Kraków), Acta officialia 165, k. 1438.

[4] Elżbieta z Nagotów była wdową po Marcinie Kuligowiczu (zm. 1681 r.), kupcu i mieszczaninie krakowskim. Z małżeństwa tego urodziło się kilkoro dzieci – córki Jadwiga, Anna i najmłodsza Zofia, która została zakonnicą, oraz synowie Józef (imię zakonne Samuel), karmelita bosy w Krakowie, i Marcin (imię zakonne Antoni), reformat w Krakowie. – Testament Elżbiety z Nagotów Kuligowiczowej, mieszczki krakowskiej, z 4 IV 1709 r., Biblioteka Naukowa PAU i PAN w Krakowie (dalej: BPAN Kraków), mf 21236, k. 285.

Kazimierzu, pasamoniku krakowskim, jako powód spisania aktu ostatniej woli podała: „aby mnie niegotową śmierć nie napadła", gdyż widziała się być „w teraźniejszej ciężkiej chorobie bliższą śmierci"[5].

Testamenty dostarczają nam wielu cennych informacji na temat zamożności ówczesnego społeczeństwa, różnic w sferze materialnej i zawodowej w poszczególnych miastach czy regionach, stosunków wyznaniowych (deklarowanego wyznania) i rodzinnych, a przede wszystkim wielokrotności związków małżeńskich, wysokości posagów, przybliżonej dzietności rodzin czy więzi emocjonalnych w obrębie rodziny w różnych kategoriach społecznych.

W przypadku testamentów mieszczan lwowskich i krakowskich mamy zbliżony obraz zamożności dwóch znacznych niegdyś ośrodków gospodarczych, ale przeżywających na przełomie XVII i XVIII wieku poważny kryzys związany z sytuacją polityczną ówczesnej Rzeczypospolitej, czyli katastrofą wielkiej wojny północnej i działalnością wojsk szwedzkich, rosyjskich oraz saskich. Wydarzenia te niekiedy znajdują odzwierciedlenie w testamentach mieszczan lwowskich i krakowskich. Konstancja Szelingowa stale żaliła się w testamencie na szkody, jakie poczynili jej „Szwedzi krwiejcy (krwiopijcy. – *B. P.*)", którzy zabrali jej konie i różne sprzęty domowe[6]. Rzadko też możemy spotkać w tym okresie posiadaczy wielkich fortun, dominuje za to ubogie i średniozamożne mieszczaństwo, które w testamentach dzieli swój skrzętnie zgromadzony lichy majątek i pilnie wylicza niekończącą się listę dłużników i wierzycieli.

Zbliżona pozostaje też struktura społeczna tych miast, ale w przypadku Lwowa występują nieporównywalne z Krakowem różnice narodowościowe i religijne, o których należy pamiętać. Większość znanych mi testatorów z obu ośrodków deklaruje przynależność do wyznania rzymskokatolickiego i zawodów miejskich – rzemieślnicy, kupcy, ludzie wolnych zawodów, jak lekarze czy aptekarze. Krakowianka Teresa Pipanowa, mieszczka krakowska, zgodnie z obowiązującym zwyczajem zaznaczyła w swoim testamencie „za to osobliwie dziękuję majestatowi boskiemu, żem w wierze prawdziwy katolicki wychowana i tym się oświadczam, że jako w ni żyła, tak w ni umiram"[7].

---

[5] Dorota była dwukrotnie zamężna, po raz pierwszy z Janem Sobańskim, pasamonikiem krakowskim, z którym miała córkę Barbarę, żonę Marcina Brzezińskiego, także pasamonika krakowskiego, oraz z Kazimierzem Cieniątkowicem, pasamonikiem i mieszczaninem krakowskim. – Testament Doroty Cieniątkowicowej, z 1705 r., BPAN Kraków, mf 21236, k. 277.

[6] Testament Konstancji Szelingowej z 16 I 1712 r., AKM Kraków, Acta officialia 165, k. 855–864.

[7] Teresa z Kortynów, żona Jerzego Pipana, mieszczanina krakowskiego. Z małżeństwa z nim pozostawiła córkę Magdalenę. Miała dwóch braci, których wspomina w testamencie Rudolfa i Franciszka Kortynów. Testament Teresy Pipanowej, mieszki krakowskiej, z 23 X 1653 r., BPAN Kraków, mf 21236, k. 198.

Z wyznaniem wiąże się silnie kwestia przyszłego pochówku i organizacji pogrzebu oraz legatów na rzecz rozmaitych świątyń, klasztorów czy bractw religijnych. Krakowianie najczęściej życzą sobie być pochowani w kościele NMP w Rynku, gdzie niektóre rodziny posiadały własne kaplice i krypty grobowe. Często też obdarowują kilka, a niekiedy kilkanaście rozmaitych kościołów czy klasztorów drobnymi datkami. Weronika Szychowa, dwukrotna wdowa po krakowskich garbarzach, kobieta zamożna, przeznaczyła na swój pogrzeb 200 zł i prosiła o złożenie ciała w kościele św. Szczepana „według obrządku kościoła rzymskiego katolickiego", a karmelitom na Piasku ofiarowała 600 zł, „ażeby mszami świętymi ratowali dusze moją"[8]. Wdowa Anna z Glossów Smołukowska, właścicielka części kamienicy „pod Jaszczurką" i kramu żelaznego, chciała być pochowana w krakowskim kościele NMP „przed Cimborium" i przeznaczyła na cel pogrzebu aż tysiąc złotych[9]. Podobnie działo się we Lwowie. Katoliczka Zofia Mlekówna Wirzbicka, mieszczka lwowska, obligowała męża, by kazał ją pochować w kościele oo. Karmelitów na ul. Garncarskiej we Lwowie, którym legowała 50 zł i pas srebrny na koszt pogrzebu[10]. Podobne życzenie wyraziła w akcie ostatniej woli wdowa Agnieszka Łyskowa, która żądała od egzekutorów testamentu, aby „ciało moje było pochowane u ojców Karmelitów na Garnczarskiej ulicy w kościele przystojnie i uczciwie jako insze ciała krześcijańskie chowane bywają" i przekazywała na ten cel 100 zł[11]. Agnieszka poczyniła też znaczne legaty, m. in. bernardynom lwowskim darowała swój dom na Psim Rynku wart 200 zł. Jej przyjaciółka Barbara Czerniecka, która wspomina Agnieszkę i jej męża Stanisława Łyska w swoim testamencie, prosiła o pogrzeb u franciszkanów lwowskich i przekazywała na ten cel 800 zł, pod warunkiem, że franciszkanie oddadzą połowę sumy do Bractwa św. Anny. Egzekutorem testamentu uczyniła cech piekarzy lwowskich („za opiekuna obrałam Cychę Piekarską"), którym ufundowała krzyż srebrny do kaplicy za 300 zł[12]. Żona złotnika lwowskiego Anna Berniczowa, prosiła dzieci o „poćciwe wedle obrządku

[8] Weronika była wpierw żoną Krzysztofa Fentzera, garbarza krakowskiego, a następnie Jerzego Szycha. Z drugiego małżeństwa doczekała się dwójki dzieci, córki Anny żonatej z Antonim Kremerem, piernikarzem krakowskim, i syna Sebastiana, ławnika w sądzie garbarzy krakowskich. – Testament Weroniki Szychowej, mieszczki krakowskiej, z 9 X 1762 r. (wpis do akt 1 XII 1762 r.), BPAN Kraków, mf 21236, k. 357.

[9] Testament Anny z Glossów Smołukowskiej, mieszczki krakowskiej, z 9 IV 1735 r. (wpis do akt 30 VI 1739?), BPAN Kraków, mf 21236, k. 330.

[10] Zofia Mlekówna była dwukrotnie zamężna, jej pierwszym mężem był nieznany z nazwiska Gaweł (zm. przed 1623 r.), z którym miała syna Jana i córkę Agnieszkę, drugim Mateusz (Matys) Wirzbicki. Testament Zofii z Mleków Wirzbickiej, CPAH Lwów, f. 52, op. 2, spr. 340, k. 138.

[11] Agnieszka była dwukrotnie zamężna, jej pierwszym mężem był Stanisław Łysek (poślubiony przed 1632 r.), drugim Mateusz (Matias) Bigosek. – Testament Agnieszki Łyskowej, mieszczki lwowskiej, z 8 XII 1642 r., CPAH Lwów, f. 52, op. 2, spr. 341, k. 23.

[12] Testament Barbary Czernieckiej, mieszczki lwowskiej, z 1632 r., CPAH Lwów, f. 52, op. 2, spr. 340, k. 320–323.

kościoła rzymskiego" pochowanie w kościele św. Franciszka[13]. Z kolei lwowianka Pelagia Łukianowa, zleciła spadkobiercom pochówek „przy cerkwi miejskiej lwowskiej Wniebowzięcia Panny Marii", gdzie też przekazała znaczne legaty[14]. Obdarowała również inne cerkwie – św. Jura w Kamieńcu Podolskim (20 zł), św. Praskawy na Przedmieściu Krakowskim we Lwowie (50 zł). Katarzyna Konstancja Wikta chciała spocząć w kościele farnym lwowskim, a organizację pogrzebu powierzyła benedyktynkom. Im też zapisała swoją kamienicę, jako rekompensatę dla własnej siostry, która poszła do tegoż klasztoru przymuszona przez matkę. Zezwalała też siostrom sprzedać kamienicę, ale tylko człowiekowi „kondycyi miejskiej"[15].

Warto też zwrócić uwagę na dużą rolę kobiet w środowisku zawodowym obu miast, które najczęściej kontynuują działalność po swoich zmarłych mężach, dobierając się zgodnie z obowiązującym prawem czeladników[16], a niekiedy podejmują samodzielną inicjatywę gospodarczą, trudniąc się np. piwowarstwem, tandeciarstwem, drobnym handlem, wynajmem mieszkań i bardzo często lichwiarstwem[17]. Katarzyna Kałecka, mieszczka lwowska, zapisała z dumą w swoim testamencie „długów mąż mój teraźniejszy Wojciech Kałecki nie płacił za mię, alem ja sama płaciła z pracy swojej"[18]. Agnieszka Łyskowa wspomina w testamencie niejaką panią Gędzką aptekarkę, której winna była 30 zł[19]. Krakowianka Weronika Szychowa zaznaczyła zaś, że po śmierci dwóch mężów „z czeladnikiem de novo dorabiałam się, jako przy błogosławieństwie

[13] Testament Anny Berniczowej…, k. 33.

[14] Pelagia Łukianowa, wdowa, miała zamężną córkę Katarzynę, żonę Pawła Lawrynowicza, oraz dwie młodsze Anastazję (Nastusię) i Mariannę (Maniusię) oraz dwóch synów Łukasza i Andrzeja. – Testament Pelagii Łukianowej, mieszczki lwowskiej, CPAH Lwów, f. 52, op. 2, spr. 340, k. 95.

[15] Testament Katarzyny Konstancji Wikty, mieszczki lwowskiej, z 1643 r., CPAH Lwów, f. 52, op. 2, spr. 341, k. 28.

[16] Por. A. Karpiński, *Kobieta w mieście polskim…*, dz. cyt.

[17] O aktywności zawodowej mieszczanek w dawnej Polsce pisali m. in. M. Bogucka, *Kobieta w społeczeństwie polskim XVI–XVII wieku*, [w.:] Pamiętnik XV Powszechnego Zjazdu Historyków Polskich, t. II, pod red. A. Żarnowskiej, Gdańsk–Toruń 1995, s. 3–16; taż, *Gender in the Economy of a Traditional Agrarian Society: the Case of Poland in the XVIth–XVIIth Centuries*, „Acta Poloniae Historica" t. 74: 1996, s. 5–20; taż, *Białogłowa w dawnej Polsce. Kobieta w społeczeństwie polskim XVI–XVIII wieku na tle porównawczym*, Warszawa 1998; taż, *Gorsza płeć*, Warszawa 2005; A. Karpiński, *Kobieta w mieście polskim w drugiej połowie XVI i w XVII wieku*, Warszawa 1995; tenże, *Zapisy „pobożne" i postawy religijne mieszczanek polskich w świetle testamentów…*, dz. cyt.; C. Kuklo, *Kobieta samotna w społeczeństwie miejskim u schyłku Rzeczypospolitej szlacheckiej. Studium demograficzno-społeczne,* Białystok 1998.

[18] Katarzyna była czterokrotnie zamężna, jej pierwszym mężem był Benedykt Tyrawski, który zmarł rok po ślubie, drugim niejaki Leszczyna, trzecim Jan Garbasik, zaś czwartym, żyjącym w chwili spisywania przez nią testamentu Wojciech Kałecki. – Testament Katarzyny Kałeckiej, mieszczki lwowskiej, z 1642 r., CPAH Lwów, f. 52, op. 2, spr. 341, k. 4.

[19] Testament Agnieszki Łyskowej…, k. 26.

boskim dał mi Pan Bóg dorobić fortunki według stanu mego”[20]. Regina Heboska, mieszka krakowska, określiła siebie w testamencie jako „majstrową kunsztu kamieniarskiego” i właścicielkę „kramiku szklanego”, który darowała krewnej „pani Michałowej, płócienniczce”[21]. Czterokrotna mężatka Katarzyna Kałecka, mieszczka lwowska, zwierzała się w akcie ostatniej woli –

> jestem za czwartym mężem, przeto będąc z pierwszym mężem Benedyktem Tyrawskim, z którym mieszkałam rok, z łaski Pańskiej dał mi potomka Annę, która teraz jest za krawcem Janem, po jej ojcu sprzedałam sprzęty, z których miałam złotych tysiąc, tom wniosła do Leszczyny, wtórego męża mego, które pieniądze dotychczas trzymałam przy sobie i nie dałam ich córce swojej aż do tych czas (…). Z tej sumy zapłaciłam pasierbicę z majętności, co się pokaże doskonale z zapisu. Po trzecim mężu Janie Garbasiku nawiedził mnie Pan Bóg ogniem, gdy mi się przyszło budować, budowałam się spólnie z tym mężem czwartym Wojciechem Kałeckim. Z tymże czwartym mężem mieszkając, nawiedził mnie znowu Pan Bóg ogniem, gdzie rada nie rada musiałam się dłużyć dla budynku, gdyż mi mąż nie chciał do tego dopomóc, i jakom się go radziła, rzekł – czyń co chcesz![22]

Testamenty są też świadectwem wzajemnych żywych kontaktów między mieszczaństwem obu ośrodków miejskich, Krakowa i Lwowa, jak w przypadku aktu ostatniej woli Altenmajerowej.

W przypadku wykorzystania testamentów do badań nad rodziną staropolską musimy też pamiętać, że aby dane te dały miarodajny obraz, muszą zostać uzupełnione o inne rodzaje źródeł – akta miejskie, księgi narodzin, zaślubin i zgonów, mowy pogrzebowe, korespondencję, źródła genealogiczne. Testament bowiem w wielu wypadkach daje niepełny obraz rodziny i panujących w jej obrębie stosunków. Często testatorzy nie wspominają o swoich wielokrotnych małżeństwach, bądź pomijają imiona małżonków, przy czym znacznie częściej zjawisko to występuje w testamentach mężczyzn, którzy zwykle wymieniają tylko obecną, żyjącą małżonkę, a i w tym wypadku rzadko z imienia, ograniczając się do zwrotów „żona moja miła”, „Małżonka moja i Dobrodziejka kochana”. Podobna sytuacja występuje w odniesieniu do potomstwa. Mężczyźni znacznie częściej wymieniają imiona synów niż córek, im też poświęcają w aktach ostatniej woli więcej uwagi z racji posiadanych przez nich praw dziedzicznych, roli jaką odegrają w przyszłym życiu jako przedstawiciele danej rodziny czy kontynuatorzy zawodu ojca (kupca, złotnika, lekarza, rzemieślnika). W przypadku dziewcząt ograniczają się do określenia wysokości ich posagu. Waskanis Kitowicz, mieszczanin lwowski, pisał

[20] Testament Weroniki Szychowej…, k. 357.

[21] Testament Reginy Heboskiej, mieszczki krakowskiej, wpisany do akt 20 XI 1732 r., BPAN Kraków, mf 21236, k. 324–325.

[22] Testament Katarzyny Kałeckiej z 1642 r., CPAH Lwów, f. 52, op. 2, spr. 341, k. 2.

miałem dwie żenie, a to teraz trzecią Olenkę mam. Z pierwszą żoną nie miałem potomstwa, oprócz jednego chłopca, który już umarł. Z drugą żoną Maruchną z Niemierowa spłodziłem syna Mikołaja, który pozostał się po jej śmierci, któremu te dobra i te rzeczy ruchome daruję i leguję, które podaję na karcie (…)[23].

Kobiety natomiast przywiązują zwykle dużą wagę do swoich związków i wymieniają skrupulatnie kolejnych małżonków oraz potomstwo z nimi spłodzone. Częściej też większą troską otaczają w testamencie córki niż synów, starając się zapewnić im dostateczne zabezpieczenie w przypadku swojej śmierci, a więc zarówno posag, źródła dochodów do chwili zamążpójścia i odpowiednich opiekunów[24]. Mimo tych starań zarówno w kobiecych, jak i męskich testamentach brak jest miarodajnych danych na temat dzietności rodziny mieszczańskiej – ilości dzieci z kolejnych małżeństw testatorów czy też liczby dzieci żyjących i zmarłych. W testamentach pomija się często potomków dorosłych i zamężnych, czyli tych, którzy zostali już uposażeni i opuścili dom rodzinny. W wielu wypadkach brak jest też danych dotyczących liczby dzieci zmarłych, a niekiedy rodzice mają nawet poważne problemy z określeniem miejsca pobytu czy losów swoich potomków, nie wspominając już ich imion. Taka sytuacja występuje w przypadku Anny Berniczowej, mieszczki lwowskiej, kobiety raczej niemłodej, która zapisała, iż z ośmiorga dzieci pozostała jej dwójka żyjących, „to jest Jan i Katarzyna, a o Stanisławie nie wiem, jeśli (*są*) wiadomości gdzie by się miał obracać, czyli też żyje, albo umarł"[25].

Wnioskując z dalszej części testamentu Anny, Stanisław wyruszył na wojnę. Należy przy tym pamiętać – co może dziwić współczesnego czytelnika – że ludzi ci, złożeni chorobą, cierpiący, często starzy, choć deklarują w preambule testamentu „dobry umysł, zmysły zdrowe i rozsądek", mogli po prostu nie pamiętać wcześnie zmarłych dzieci, co w ówczesnych czasach przy ogromnej ich śmiertelności i licznych porodach było sprawą bolesną, ale naturalną[26]. Czterokrotna wdowa Anna Krakowczykowa, mieszczka lwowska, wymieniła wszystkich mężów, ale nie potrafiła – lub uważała za zbyteczne – wymienić swoje zmarłe potomstwo. Wspomina więc

z pierwszym małżonkiem Wityńskim miałam troje dziatek, ale pomarli wszytkie. Z wtórym Janem Chrościckim żadnego potomka nie miałam, bom tylko dwie niedzieli z nim mieszkała, a z trzecim Matiasem (Krakowczykiem?) miałam pięcioro dzieci, z których za nieboszczyka też (Krakowczyka?) umarło troje, dwoje za żywota jego, a po śmierci jego

[23] Testament Waskanisa Kitowicza z 8 II 1628 r., CPAH Lwów, f. 52, op. 2, spr. 340, k. 27.

[24] B. Popiołek, *„Dziatki moje błogosławię i obliguję…" – testament jako źródło do historii wychowania*, „Ars educandi" (w druku).

[25] Testament Anny Berniczowej, mieszczki lwowskiej, z 24 III 1628, CPAH Lwów, f. 52, op. 2, spr. 340, k. 33.

[26] Zob. D. Zołądź-Strzelczyk, *Dziecko w dawnej Polsce,* Warszawa 2002; B. Popiołek, *Kobiecy świat w czasach Augusta II. Studia nad mentalnością kobiet z kręgów szlacheckich*, Kraków 2003.

umarło chłopię, którego prymarszczyzna spadła na zostałą po nim córkę jedną Anna imieniem, która tu stoi przy mnie u łóżka, która pierwej była za Walentym (…) pierwszego małżeństwa, a teraz za Krzysztofem Skrzypkiem. (…) Z teraźniejszym mężem Piotrem Kupcowiczem nie mam nic dzieci, było jedno, ale umarło (…)[27].

Rzadziej możemy określić rzeczywisty wiek testatorów, którzy zwykle wspominają o „wieku niezgrzybiałym", „starości ciężkiej", „wieku młodym", „kresie żywota naznaczonego". Mieszczka lwowska Katarzyna Konstancja Wikta, wdowa po Konstantym Wikcie, krawcu lwowskim, zapisała, że wiek był przyczyną spisania przez nią testamentu – „w mym podeszłym wieku i rozmaitymi chorobami nawątlona, co dzień śmierci wyglądając"[28]. Zdarza się jednak, że testator określa dokładnie swoje lata, jak Teresa z Kortynów Pipanowa, mieszczka krakowska, która rozpoczęła testament słowami „już lat 30 dochodzi, jakom z woli i przejrzenia boskiego na ziemi stanęła"[29].

Ważne miejsce w testamentach zajmują darowizny dla rodziny, osób bliskich i służby. Czynią to zarówno ludzie bardzo zamożni, jak i ubodzy, mający niewiele do zaoferowania poza lichą biżuterią i kilkoma drobiazgami. Istotną część tych zapisów stanowią długi, które spadkobiercy mają obowiązek spłacić – pod presją sądu Bożego – lub wyegzekwować od wierzycieli. Walnety Szmidt, rajca krakowski, zapisał „długi wszystkie, które mi do zapłacenia od dłużników należą córkom moim w równy dział odkazuję i naznaczam"[30]. Wydaje się, że mieszczanie lwowscy chętnie zadłużali się u lichwiarzy żydowskich, krakowianie u własnych kupców i księży. Mieszczanie często wynagradzają ludzi pracujących w ich warsztatach – czeladników, pomocników i rozmaitą służbę. Lwowianka Agnieszka Łyskowa zapisała niejakiemu Andrzejowi, „czeladnikowi rzemiosła mego, zasłużonego złotych dwanaście, jemuż kontentacyjej złotych sześć za prace życzliwe jego, które mi pokazował"[31].

Studiując testamenty mieszczan lwowskich i krakowskich możemy stworzyć pewien obraz więzi emocjonalnych, panujących w staropolskiej rodzinie mieszczańskiej – więzi chłodnych, surowych, pełnych wzajemnych żalów i pretensji, to znów czułych i pełnych miłości. Niewątpliwie na taki obraz wzajemnych stosunków wpływ miały wielokrotne związki małżeńskie, zawierane pod presją rodziców i krewnych, liczne potomstwo i jego duża śmiertelność, czy nienajlepsza kondycja materialna większości rodzin w XVII–XVIII wieku.

---

[27] Testament Anny Krakowczykowej, mieszczki lwowskiej, z 9 VI 1630 r., CPAH Lwów, f. 52, op. 2, spr. 340, k. 218.

[28] Testament Katarzyny Konstancji Wikty, mieszczki lwowskiej, z 1643 r., CPAH Lwów, f. 52, op. 2, spr. 341, k. 28.

[29] Testament Teresy z Kortynów Pipanowej…, BPAN Kraków, mf 21236, k. 198.

[30] Testament Walentego Szmidta (Smidta), rajcy krakowskiego, z 17 X 1691 r., BPAN Kraków, mf 21236, k. 238.

[31] Testament Agnieszki Łyskowej…, k. 25.

Czasem w testamentach znajdziemy przedziwne informacje na temat życia testatorów i przyczyn ich śmierci. Marcin Kakoliński, mieszczanin lwowski, spisując testament na łożu śmierci, żalił się, że przyczyną jej jest nie kto inny, tylko on sam, bo „to głupi mój rozum sprawił". Opisał przy tym barwnie wypadek, który spowodował ciężką chorobę i spodziewaną rychło śmierć, którą był gotów ponieść dla ukochanej konkubiny Reginy, która go porzuciła dla innego –

> idąc nazad z nią około forty po wale, nie szedł tam nicht inszy z nami, sięgałem jej do kieszeni i wyjąłem jej jakiś węzełek, ona mi go wydarła, jam jej rzekł nie dasz mi oglądać, co tam jest. Ona rzekła nie dam, potym z żalem i z gniewem mówiłem do niej, a ty mnie tego nie wierzysz, a ja dla ciebie nie wiem co bym uczynił i dobywszy noża, którym miał u pasa w bok prawy nieuważnie pchnąłem się i ta jest przyczyna nieszczęśliwego mego przypadku[32].

Smutne koleje swego życia opowiada w testamencie Agnieszka Klimuntowa, uboga mieszczka krakowska, która upominała egzekutorów testamentu, by pod żadnym pozorem nie dawali nic jej małżonkowi, gdyż „mnie on porzuciwszy, pieniędzy com miała pobrawszy, jeszcze mnie kilka razy pobiwszy, tak dalece, żem prawie ledwie żywa została"[33].

Warto dodać, że cennym uzupełnieniem testamentów jako źródeł są inwentarze pośmiertne, często zachowane wraz z aktem ostatniej woli w księgach grodzkich, czy aktach prywatnych[34]. Stanowią one nieocenione źródło do badań w wielu dziedzinach historii.

---

[32] Testament Marcina Kakolińskiego, mieszczanina lwowskiego, CPAH Lwów, f. 52, op. 2, spr. 340, k. 1 i n.

[33] Testament Agnieszki Klimunotwej, mieszczki krakowskiej, z 25 XII 1694 r., Archiwum Państwowe w Krakowie, Oddział I (na Wawelu), C. C. Rel., nr 60, k. 127.

[34] B. Popiołek, *„Manelek dwie i pereł sznurów cztery" – o szlacheckich inwentarzach posagowych i pośmiertnych z XVII i XVIII w.*, „Annales Academiae Paedagogicae, Folia Historica", R. 2005.

ВІСНИК ЛЬВІВ. УН-ТУ *VISNYK LVIV UNIV.*
Сер. істор. 2012. Спец. вип. С. 237–249. *Ser. Histor. 2012. Special issue. P. 237–249.*

УДК 351.752.1 (477.83–25) (= 162.1) "1848"

Jerzy KUZICKI
Rzeszów

Działalność Stowarzyszenia Ziemiańskiego we Lwowie w 1848 roku

Товариство землевласників (*Stowarzyszenie Właścicieli Większych Posiadłości Wiejskich*), яке було створене у Львові за ініціативою Ю. Ґ. Павліковського й діяло з 3 травня до 2 листопада 1848 р., відображало інтереси консервативних кіл галицького суспільства. У липні 1848 р. організація налічувала близько 130 осіб. Головними питаннями в діяльності Товариства були: захист майнових інтересів великих землевласників, зокрема щодо відшкодування за скасування панщини, протидія ліберально-демократичним впливам у Центральній раді народовій, формування позиції землевласників стосовно усіх соціальних і політичних питань, які виникали під час революції. Діяльність Товариства сприяла консолідації галицької шляхти та започаткувала створення польського консервативного угруповання, яке схилялося до порозуміння з австрійським урядом.

Ключові слова: Львів 1848 р., Товариство землевласників, Центральна рада народова.

Wydarzenia Wiosny Ludów w Galicji w 1848 roku największe nasilenie miały, co wydaje się zrozumiałe, w Krakowie i we Lwowie. W tych centrach administracyjnych i kulturalnych ziem polskich pod zaborem austriackim tętniło także życie polityczne. Jednakże w przypadku Krakowa okres swobód zakończył się bardzo szybko, bo już 27 kwietnia 1848 roku. Po bombardowaniu wawelskiego grodu został rozwiązany Komitet Narodowy, zreorganizowano Gwardię Narodową, a miasto musieli opuścić emigranci. We Lwowie natomiast wypadki rewolucyjne trwały jeszcze kilka miesięcy do początku listopada 1848 roku[1].

Większość współczesnych znawców dziejów politycznych Galicji koncentruje swoją uwagę na problemie zaangażowania demokratów i liberałów w wypadki Wiosny Ludów. W niewielkim stopniu interesują się natomiast konserwatystami, których zazwyczaj historiografia okresu Polski Ludowej oskarżała o wstecznictwo i reakcyjność[2]. Zauważyć trzeba, że w latach 1948–1956 konserwatyści pojawiali się

[1] Marian Stolarczyk, *Działalność Lwowskiej Centralnej Rady Narodowej. W świetle źródeł polskich*, Rzeszów 1994, s. 60–81; Zbigniew Fras, *Demokraci w życiu politycznym Galicji w latach 1848–1873*, Wrocław 1997, s. 99–110; Krzysztof Ślusarek, *Uwłaszczenie chłopów w Galicji zachodniej*, Kraków 2002, s. 174–178.

[2] Zob. np. Gryzelda Messalowa, *Sprawa włościańska w Polsce w latach 1846–1848*, „Wiadomości Historyczne" 1948, nr 3, s. 123–134; Włodzimierz Borys, *Wybory w Galicji i debaty nad zniesieniem pańszczyzny w parlamencie wiedeńskim*, „Przegląd Historyczny"

© *Kuzicki J., 2012*

w pracach historycznych w związku z problematyką walki klasowej na wsi oraz obchodami setnej rocznicy Wiosny Ludów[3]. W tym czasie publikowali także historycy, którzy starali się patrzeć na rolę konserwatystów w tych wydarzeniach przez pryzmat prawdy historycznej (np. Stefan Kieniewicz, Marian Tyrowicz)[4]. Patrząc obiektywnie na wydarzenia w 1848 roku, nie da się nie zauważyć tendencji ugodowych w stosunku do rządu austriackiego, jakie propagowali przedstawiciele konserwatystów. Przyznać należy, że myśl i działalność polityczna zarówno tzw. grona krakowskiego, jak i lwowskiego Stowarzyszenia Ziemiańskiego wnosiła w rozwój tych wypadków wiele nowych cech, odróżniających je zarówno od przeciwników politycznych, jak i bliskiego im pod względem ideowym emigracyjnego Hotelu Lambert[5].

Pomimo zainteresowania tą tematyką, Stowarzyszenie Ziemiańskie nie posiada dotąd większego opracowania, a jego dzieje przytaczane są głównie w kontekście sporów i walk pomiędzy demokratami a konserwatystami w Galicji. Najwięcej miejsca w swoich pracach poświęcili tej organizacji: Stefan Kieniewicz, Marian Stolarczyk i Zbigniew Fras[6]. Zadaniem tego artykułu jest przedstawienie stowarzyszenia jako organizacji działającej we Lwowie, która swymi wpływami obejmowała całą Galicję. Poza dotychczasowymi opracowaniami chciałbym wykorzystać w niniejszym artykule materiały rękopiśmienne znajdujące się we Lwowskiej Bibliotece Naukowej im. W. Stefanyka Narodowej Akademii Nauk Ukrainy. Wśród bogatych zbiorów rękopiśmiennych z bibliotek podworskich zachowały się dokumenty i korespondencja właściciela Medyki i jednego z przywódców Stowarzyszenia Ziemiańskiego Józefa Gwalberta Pawlikowskiego. Znajduje się tam obfita korespondencja od członków

1967, t. LVIII, z. 1, s. 234; Celina Babińska, *Stanowisko Marksa i Engelsa w 1848 r. wobec sprawy polskiej*, „Myśl Współczesna" 1948: Numer poświęcony uczczeniu stulecia Wiosny Ludów, s. 32; Żanna Koramanowa, *W stulecie Manifestu Komunistycznego (1848–1948)*, „Wiadomości Historyczne" 1948, nr 3, s. 77–84; Ilia S. Miller, *W przededniu zniesienia pańszczyzny w Galicji. Z dziejów walki ideowo-politycznej w społeczeństwie polskim w czwartym i piątym dziesięcioleciu XIX w.*, Warszawa 1953; tenże, *Rok 1848 na ziemiach polskich*, Warszawa 1953.

[3] Szerzej to zagadnienie omawia Michał Śliwa w pracy *Obraz rewolucji 1848 r. w perspektywie obchodów jej stulecia w Polsce*, [w:] *Galicja i jej dziedzictwo*, t. 12: *Galicja w 1848 roku. Demografia, działalność polityczna i społeczna, gospodarka i kultura*, pod red. Andrzeja Bonusiaka, Mariana Stolarczyka, Rzeszów 1999, s. 15–25.

[4] Stefan Kieniewicz, *Sprawa włościańska w Galicji 1848 roku*, „Przegląd Historyczny" 1948, nr 38; tenże, *Czyn polski w dobie Wiosny Ludów,* Warszawa 1948; tenże, *Pomiędzy Stadionem a Goslarem. Sprawa włościańska w Galicji w 1848 roku*, Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk 1980; Marian Tyrowicz, *Polscy bojownicy Wiosny Ludów*, Łódź 1948; tenże, *Źródła do dziejów rewolucji 1848 roku w Galicji*, „Roczniki Humanistyczne" 1949, t. 1.

[5] Rett Ryszard Ludwikowski, *Szkice na temat galicyjskich ruchów i myśli politycznej (1848–1892)*, Warszawa–Kraków 1980, s. 26–34.

[6] S. Kieniewicz, *Pomiędzy Stadionem…*, dz. cyt., s. 110–128; M. Stolarczyk, *Działalność Lwowskiej Centralnej Rady…*, dz. cyt., s. 156–171; Z. Fras, *Demokraci w życiu politycznym Galicji…*, dz. cyt., s. 52–55.

organizacji, projekty statutów, pism do władz austriackich i gubernialnych, spisy członków oraz protokoły posiedzeń Wydziału Wykonawczego tej organizacji[7]. Z uwagi na ograniczenia, wynikające z objętości artykułu, pominięto omówienie organu prasowego Stowarzyszenia Ziemiańskiego, jakim była „Polska". Zarys monograficzny tego czasopisma został przez mnie zaprezentowany podczas VIII Międzynarodowej Konferencji Naukowej pt. *Kraków – Lwów. Książki, czasopisma i biblioteki XIX i XX wieku*[8].

Stowarzyszenie Właścicieli Większych Posiadłości Wiejskich zwane potocznie Stowarzyszeniem Ziemiańskim zostało utworzone dnia 3 maja 1848 roku we Lwowie z inicjatywy Józefa Gwalberta Pawlikowskiego[9]. Działo się to podczas zjazdu ziemian, którzy postanowili wystąpić na scenę polityczną, zdominowaną w czasie Wiosny Ludów przez demokratów. Stowarzyszenie to powstało przede wszystkim na fali protestów ziemian, którzy obawiali się o los swojej własności i interesów, gdy gubernator Franciszek Rudolf Stadion wydał okólnik znoszący pańszczyznę w Galicji. Była to jedna z pierwszych na ziemiach polskich organizacji ziemiańskich. Wśród założycieli i członków Stowarzyszenia Ziemiańskiego znajdowały się osoby związane wcześniej z Beiratem, tj. Radą Przyboczną utworzoną 29 kwietnia 1848 roku przez gubernatora Stadiona. Rada Przyboczna miała być płaszczyzną współpracy rządu austriackiego ze społeczeństwem Galicji. Zaproszenie do współdziałania z zaborcą przyjęli niektórzy ziemianie galicyjscy, rabini żydowscy, przedstawiciele kościoła greckokatolickiego i urzędnicy. Demokraci lwowscy, zarówno Franciszek Smolka, jak i Albin Ruebenbauer odmówili wszelkich kontaktów z gubernatorem. Wśród członków Beiratu, którzy tworzyli później Stowarzyszenie Ziemiańskie byli: Józef Gwalbert Pawlikowski, Agenor Gołuchowski, Karol Jabłonowski, Aleksander Krasicki, Klemens Raczyński, Fortunat Skarżyski, Piotr Trzciński. Rada Przyboczna liczyła 20 członków i prawie połowę z nich stanowili ziemianie. Był to czynnik odpychający jednostki o nastawieniu patriotycznym od współpracy z nią[10]. Od samego początku Stowarzyszenie Ziemiańskie miało trudności z dokooptowaniem do swych szeregów rzesz szlacheckich. W maju 1848 roku liczba członków organizacji nie przekraczała 30 osób[11], w czerwcu

---

[7] Львівська наукова бібліотека ім. В. Стефаника НАН України (з 2008 р. – Львівська національна наукова бібліотека України ім. В. Стефаника НАН України) / Lwowska Biblioteka Naukowa im. W. Stefanyka NAN Ukrainy (dalej: LBN), Zbiór Pawlikowskich (dalej: Pawl.), 281 a: Korespondencja Jana Gwalberta Pawlikowskiego 1848/1849 w związku z założeniem i pracami Stowarzyszenia Ziemiańskiego.

[8] Konferencja ta została zorganizowana przez Instytut Bibliotekoznawstwa i Informacji Naukowej Akademii Pedagogicznej w Krakowie w dniach od 16 do 18 listopada 2005 roku. Referat pt. *„Polska" 1848–1849 jako organ Stowarzyszenia Ziemiańskiego* został złożony do druku w Wydawnictwie Naukowym AP w Krakowie.

[9] [Józef Gwalbert Pawlikowski], *Powody i cele Stowarzyszenia Ziemiańskiego zawiązanego 3 maja 1848 roku przez jednego z członków*, Lwów 1848, s. 3–7.

[10] M. Stolarczyk, *Działalność Lwowskiej Centralnej Rady…*, dz. cyt., s. 156–164.

[11] LBN, Pawl., 281 a, k. 191–207: Spisy członków Stowarzyszenia Ziemiańskiego (dalej: SZ).

zwiększyła się do 73 członków. Jednakże w lipcu tego roku organizacja ta liczyła około 130 osób. Nie przeszkodziło to bynajmniej Hilaremu Meciszewskiemu informować na wyrost ks. Adama Jerzego Czartoryskiego, że „stowarzyszenie to już dziś z 200 przeszło członków złożone – jak nieśmiało wstąpiło na scenę, tak śmiało jednak, z determinacją działać zamyśla"[12].

Już 1 maja 1848 roku podczas zebrania przygotowawczego wybrano komisję złożoną z Karola Jabłonowskiego, Kazimierza Badeniego, Józefa Gwalberta Pawlikowskiego, Józefa Jasińskiego i Piotra Trzcińskiego, która dwa dni później, 3 maja przeprowadziła wybory do władz organizacji. W ich wyniku prezesem Stowarzyszenia Ziemiańskiego wybrano Karola Jabłonowskiego, zaś jego zastępcą Józefa Gwalberta Pawlikowskiego. Kasjerem został Bonifacy Janiszewski, zaś sekretarzami: Wincenty Antoniewicz i Klemens Raczyński. Wybrani prezes i wiceprezes oświadczyli jednakże, że przyjmą wybór, jeżeli liczba członków przekroczy 100[13]. Ten prowizoryczny zarząd zaczął działalność od opracowania statutu. Projekty i uchwały powołujące Stowarzyszenie Ziemiańskie zostały przedstawione już 28 kwietnia. Według projektu stowarzyszenie nie stawiało sobie żadnych celów politycznych, a jedynie obronę interesów posiadaczy ziemskich i współdziałanie z rządem austriackim w sprawach handlu, rzemiosła i przemysłu w Galicji. Dnia 16 maja Pawlikowski przedstawił statut Stowarzyszenia Ziemiańskiego, który został przez wydział jednogłośnie przyjęty[14]. Statut ten został opracowany przez komisję złożoną z Karola Jabłonowskiego, Józefa Gwalberta Pawlikowskiego, Kazimierza Badeniego, Aleksandra Krasickiego, Klemensa Raczyńskiego i Piotra Trzcińskiego. W pracach nad dokumentem ujawniły się pewne różnice poglądów. Pierwotna wersja została odrzucona. Przyjęta wersja projektu określała kompetencje Wydziału Wykonawczego, prezesa, jego zastępcy, sekretarza, kasjera. Pisano tam także o zadaniach Stowarzyszenia Ziemiańskiego oraz prawach i obowiązkach jego członków[15].

Na uwagę zasługuję fakt, że próby nadania struktur organizacyjnych konserwatystom w dobie Wiosny Ludów wcześniej pojawiły się w Krakowie, gdzie w opozycji do Komitetu Narodowego zdominowanego przez emigrantów, konserwatyści próbowali powołać własny organ przedstawicielski. W połowie kwietnia 1848 roku doszło nawet w tej sprawie do zebrania w domu kupca Leona Bochenka. Jednakże próba ta się nie powiodła, ponieważ scenę polityczną zawłaszczyli sobie tutaj radykałowie[16].

---

[12] Cyt. za Zbigniew Fras, *Stowarzyszenia polityczne, paramilitarne, społeczno – zawodowe i edukacyjne w Galicji w 1848 roku*, [w:] *Rok 1848. Wiosna Ludów w Galicji*, Zbiór studiów pod red. Władysława Wica, Kraków 1999, s. 94.

[13] LBN, Pawl., 281 a, k. 225–230: Protokoły posiedzeń SZ z 1, 3, 16 maja 1848.

[14] Biblioteka Jagiellońska w Krakowie (dalej: BJ), Przyb. 109/03: Działalność publicystyczna Józefa Gwalberta Pawlikowskiego w Stowarzyszeniu Ziemiańskim 1848–1849.

[15] LBN, Pawl., 281 a, k. 164–172; *Ustawy Stowarzyszenia Ziemiańskiego z dnia 3-go maja 1848 r.*, Lwów 1848, passim.

[16] Z. Fras, *Demokraci w życiu politycznym Galicji…*, dz. cyt., s. 108–110.

Pomimo tego, że w swym statucie Stowarzyszenie Ziemiańskie odżegnywało się od jakichkolwiek celów politycznych, to jednak w konfrontacji z Centralną Radą Narodową było niejednokrotnie zmuszone do precyzowania poglądów politycznych, głównie lojalistycznych. W korespondencji członków stowarzyszenia ta kwestia powracała bardzo często. W jednym z listów Piotr Trzciński pisał: „Ja przystępując do Stowarzyszenia [Ziemiańskiego] przyznałem się do wiary politycznej monarcho-konstytucyjnej opartej na reprezentacji cywilizacji i posiadania. Zdaje mi się, że prawie ogół członków przystępujących do Stowarzyszenia podziela ze mną to wyznanie wiary politycznej. Co do zasad socjalnych bezwzględne uznanie i utrzymanie wolności osobistej i praw własności prawnie nabytej i posiadanej"[17]. Analizując spisy osób należących do Stowarzyszenia Ziemiańskiego[18] trzeba przyznać rację Trzcińskiemu, ponieważ jego członkowie to przeważnie szlachta galicyjska o zachowawczych, przeważnie monarchicznych poglądach. Niektórzy z nich pozostawali w bliskich kontaktach z emigracyjnym Hotelem Lambert[19].

---

[17] LBN, Pawl., 460 a, p 4, k. 25–31: List P. Trzcińskiego do G. Pawlikowskiego, 24 lipca 1848.

[18] Spis członków SZ w lipcu 1848: Antoniewicz Mikołaj, Antoniewicz Wincenty, Badeni Kazimierz, Bartamański Józef, Batowski Antoni, Baworowski Józef, Bąkowski Ferdynand, Bąkowski Jan, Bogdanowicz Bernard, Bogdanowicz Robert, Borkowski Alojzy, Borowski Ludwik, Borowski Maciej, Brunicki Jan, Brunicki Jakub, Chojecki Maksymilian, Cywiński Lucjan, Czajkowski Jan, Czermiński Franciszek Ksawery, Dąbski Kazimierz, Dąbski Władysław, Delinowski Antoni, Dobrzyński Stanisław, Drohojewski Seweryn, Drużbacki Franciszek, Dulski Henryk, Glixelli Sebastian, Głogowski Gustaw, Golejowski Józef, Gołuchowski Agenor, Gołuchowski Stanisław, Gorajski Józef, Gozdewicz Antoni, Górski Leonard, Hagen Gustaw, Henzel Tadeusz, Jabłonowski Józef, Jabłonowski Karol, Janiszewski Bonifacy, Jankowski Ignacy, Jasiński Józef, Jastrzębski Józef, Jawornicki Eustachy, Jordan Roman, Jordan Teofil, Karnicki Kajetan, Karnicki Roman, Kellerman Antoni, Komorowski Cyprian, Konarski Ignacy, Korytko Seweryn, Korytkowski Karol, Kövess Kornel, Kownacki Józef, Kraiński Maurycy, Krasicki Aleksander, Krasicki Maciej, Krasiński Piotr, Krigshaber Alojzy, Krosnowski Wincenty, Krzeczkowski Gracjan, Krzeczunowicz Walerian, Lambert Michał Augustyn, Lanckoroński Kazimierz, Lariss Karol, Lewicki Józef, Listowski Napoleon, Lubomirski Jerzy, Łoś Justynian, Łoś Tadeusz, Małecki Józef, Małecki Kajetan, Meciszewski Hilary, Męciński Cezary, Miączyński Mateusz, Milewski Walenty, Moszczański Franciszek, Nahujowski Antoni, Oborski Wiktor, Oczalski Ksawery, Pawilkowski Gwalbert Józef, Polanowski Aleksander, Potocki Alfred, Potocki Alfred Józef, Raciborski Edward, Raciborski Napoleon, Raczyński Klemens, Radziejowski Edward, Radziejowski Klemens, Rodakowski Jan, Rodakowski Paweł, Rojowisk Feliks, Romaszkan Karol, Romaszkan Michał, Romaszkan Mikołaj, Romaszkan Piotr, Rozborski Michał, Russocki Włodzimierz, Rylski Antoni, Rylski Leon, Siemieński Konstanty, Skarzyński Erazm, Skarzyński Fortunat, Smarzewski Marcin, Stadnicki Aleksander, Stadnicki Antoni, Stadnicki Edward, Stadnicki Jan, Stadnicki Leon, Starzeński Wojciech, Strachocki Józef, Sznajder Józef, Tchórznicki Bogusław, Torosiewicz Michał, Trzeciński Piotr, Turkot Tadeusz, Turkot Władysław, Uleniecki Wincenty, Ustrzycki Walerian, Uznański Aleksander, Walewski Antoni, Wąsowicz-Dunin Stanisław, Wilczyński Franciszek, Wiśniewski Franciszek, Zawałkiewicz Seweryn, Zieliński Ludwik. Zob. LBN, Pawl., 281 a, k. 220–224: Wykaz członków należących do Stowarzyszenia Ziemiańskiego.

[19] Świadczą o tym listy kierowane do księcia Czartoryskiego znajdujące się w Bibliotece Czartoryskich (dalej: BCz) w Krakowie. Por. np. BCz, rkps 5362.

Pracami Stowarzyszenia Ziemiańskiego kierował Wydział Wykonawczy, składający się z prezesa, dwóch wiceprezesów, skarbnika i sekretarza. Program organizacji zakładał, że z uwagi na rozproszenie członków w całej Galicji, prace będą skupione we Lwowie, gdzie na stałe przebywało kilku członków, zaś reprezentanci pozostałych ziemian będą tutaj przebywać w określonym czasie[20]. Jeden raz w ciągu roku wszyscy członkowie Stowarzyszenia Ziemiańskiego mieli zjeżdżać się w stolicy Galicji i uczestniczyć w tzw. ogólnym zebraniu. Miejscem obrad zarówno Wydziału Wykonawczego, jak i zebrań ogólnych był budynek Teatru Stanisława Skarbka pod numerem 167 we Lwowie. Poza tym gmachem posiedzenia Wydziału Wykonawczego odbywały się także w lwowskich mieszkaniach Hilarego Meciszewskiego przy ulicy Sykstuskiej oraz Józefa Gwalberta Pawlikowskiego[21]. Jak wynika z protokołów posiedzeń Wydziału Wykonawczego, zbierał się on początkowo dosyć regularnie. Kłopoty z zebraniem quorum pojawiły się w lecie 1848 roku, kiedy większość mieszkających we Lwowie członków organizacji opuściła miasto i wyjechała do swych wiejskich posiadłości, zaś prowincjonalni działacze byli zajęci dozorowaniem prac polowych w okresie żniw. W rezultacie powstało pewne rozprężenie organizacyjne, co spotkało się z ostrą krytyką. Kwestia ta została uregulowana dopiero 5 sierpnia 1848 roku. Wówczas postanowiono, że odtąd regularnie w każdą środę, będą się odbywały we Lwowie zebrania członków organizacji na stałe mieszkających w mieście. Ziemianie mieszkający poza Lwowem mieli zaś obradować w każdą pierwszą środę miesiąca[22].

W dniach od 6 do 8 września 1848 roku miało miejsce we Lwowie ogólne zebranie Stowarzyszenia Ziemiańskiego. Spośród 121 członków organizacji do stolicy Galicji przybyło ponad 60 osób. Wielu z tych, którzy nie wzięli udziału w obradach, wysłało deklaracje pełnego poparcia dla uchwał tam podejmowanych. Wówczas zostały podjęte pewne decyzje reorganizujące prace stowarzyszenia. Wydział Wykonawczy miał się odtąd składać z 32 osób, którzy wybierani na rok mieli decydować o pracach Stowarzyszenia Ziemiańskiego. W każdym miesiącu spośród tych osób wybierano po czterech członków, którzy stanowili organ wykonawczy. Był to swoisty rodzaj dyżurującego *quorum* stanowiącego[23]. Aby wydział mógł podjąć decyzję, potrzebna

[20] BJ, Przyb. 109/03: Działalność publicystyczna Józefa Gwalberta Pawlikowskiego w Stowarzyszeniu Ziemiańskim 1848–1849.

[21] LBN, Pawl., 281 a, k. 296: Protokół posiedzenia SZ z 10 sierpnia 1848. W 1842 r. Stanisław hrabia Skarbek podjął starania u cesarza, dzięki którym udało mu się uzyskać nowy przywilej teatralny, gwarantujący między innymi istnienie polskiej sceny. Otworzył przy tym Skarbek nowy, własnym sumptem wystawiony gmach – pierwszy z prawdziwego zdarzenia budynek teatralny, wówczas jeden z największych w Europie, który przez ponad pięćdziesiąt lat służył jako siedziba sztuki dramatycznej we Lwowie.

[22] LBN, Pawl., 281 a, k. 290–291: Protokół posiedzenia SZ z 5 sierpnia 1848.

[23] W dokumentach pozostałych po Józefie Gwalbercie Pawlikowskim zachował się roczny plan tych miesięcznych dyżurów od 15 września 1848 do 15 września 1849 roku. Zob. BJ, Przyb. 109/03: Porządek jakim na ogólnym posiedzeniu z dnia 9 września 1848 roku kadencja

była liczba co najmniej 7 członków. Do kompletu, oprócz 4 osób „dyżurujących", z urzędu wchodzili stale przebywający we Lwowie: prezes, jego zastępca oraz sekretarze i kasjer. Sprecyzowano również zadania i obowiązki Wydziału Wykonawczego. Należało do nich prowadzenie funduszy organizacji, przygotowanie projektów uchwał dotyczących kwestii własnościowych, debatowanie nad postanowieniami rządu i podejmowaniem stosownych kroków w tych sprawach. Ponadto Wydział Wykonawczy decydował o przyjęciu do Stowarzyszenia Ziemiańskiego nowych członków, zbierał składki, wysyłał delegacje, prowadził korespondencję oraz zakładał struktury filialne. Zmiany w statucie i funkcjonowaniu organizacji mogły zostać podjęte tylko na generalnym, czyli ogólnym posiedzeniu wszystkich członków Stowarzyszenia Ziemiańskiego[24]. Dnia 7 września 1848 roku wybrano, na wniosek Józefa Gwalberta Pawlikowskiego, drugiego wiceprzewodniczącego, którym został Maurycy Kraiński.

Wraz z budową struktury centralnej we Lwowie oraz reorganizacją prac Wydziału Wykonawczego przystąpiono do rozbudowywania struktur terenowych. W brzeżańskim wysiłki w tym kierunku podjął Michał Prawecki i Filip Kapkowski, w Kołomyi Józef Puzyna, Napoleon Raciborski i Jan Niedzwiedzki, w Jaśle Franciszek Wilczyński, w Nowym Sączu Antoni Głębocki, w Rzeszowie ks. Franciszek Ilnicki, w Sanoku Napoleon Stokowski i Romuald Żurakowski, w Stryju Ignacy Chądzyński i Kajetan Orlicki, w Złoczowie Wiktor Rzewuski, w Żółkwi Aleksander Korzeniowski. Struktury lokalne od początku swego istnienia okazały się nietrwałe i wyraźnie były dystansowane, jeżeli chodzi o aktywność, przez Rady Obwodowe. Nie udało się pozyskać przedstawicieli mieszczan i inteligencji, którzy byli w większości związani z Centralną Radą Narodową[25]. Braki postępów w budowie struktur terenowych stały się powodem ciągłych wyrzutów. Redaktor „Polski" – Hilary Meciszewski pisał: „Myślę, że wam z trudnością zejść się nawet, (…) bo pięciu tęgich ludzi może nadaje ruch i życie zgromadzenia złożonego z bałwanów, ale kiedy i tych pięciu nie ma. Tym pięciu wydaje się, że Galicja jest we Lwowie. Tych pięciu zapomina, że nie o Lwów tu chodzi, że Stowarzyszenie i dziennik przestaną egzystować i to wkrótce, jeżeli prowincji nie będą mieć za sobą. (…) Jakże Panowie chcecie mieć za sobą prowincję, jakże ją chcecie ośmielić, kiedy postanawiacie milczeć"[26].

Finanse organizacji nie przedstawiały się najlepiej. Według początkowych założeń, każdy wstępujący do organizacji składał wpisowe w wysokości 10 złr oraz opłacał roczną składkę. Jednakże z powodu trudności finansowych składkę tę podniesiono w lipcu 1848 roku do 20 złr, co i tak nie uchroniło Stowarzyszenia Ziemiańskiego przed dalszymi kłopotami. Należy sobie postawić pytanie, dlaczego organizacja

dla członków Stowarzyszenia Ziemiańskiego, która wraz z Wydziałem tegoż Stowarzyszenia zasiadają i prace podjąć mają rozłożone zostały; LBN, Pawl., 281 a, k. 312–315: Posiedzenia i kadencje Wydziału Stowarzyszenia Ziemiańskiego.

[24] „Polska" 1848, nr 13, s. 105–108.

[25] M. Stolarczyk, *Działalność Lwowskiej Centralnej Rady…*, dz. cyt., s. 165.

[26] LBN, Pawl., 281 a, k. 48–49: List H. Meciszewskiego do J. G. Pawlikowskiego, 15 sierpnia 1848.

reprezentująca interesy ziemian, a więc zamożniejszych mieszkańców Galicji borykała się z trudnościami finansowymi? Odpowiedzią na to są z jednej strony liczne wydatki finansowe, z drugiej zaś kłopoty ze ściągalnością tej rocznej składki[27]. Stowarzyszenie Ziemiańskie miało dwie kasy. Pierwsza z nich, na którą składały się fundusze organizacji pozyskiwane ze składek, prowadzona była przez skarbnika – Bonifacego Janiszewskiego; w drugiej zaś, którą prowadził (Aleksander?) Lelowski składano fundusze pochodzące z wydawania organu prasowego dziennika „Polska". Fundusze te pozostawały poza tym pod kontrolą komisji powołanej przez Wydział Wykonawczy. Wydatki Stowarzyszenia Ziemiańskiego stanowiły głównie koszty funkcjonowania organizacji, a więc wydatki kancelaryjne, prenumerata czasopism, czynsze za wynajem pomieszczeń w Teatrze Skarbka. I tak od 1 maja do 27 czerwca 1848 roku Stowarzyszenie Ziemiańskie uzyskało ze składek 73 członków organizacji sumę 730 złr, w tym czasie koszty organizacyjne wynosiły 490 złr, a więc pozostawał kapitał w wysokości 240 złr[28]. W lipcu i sierpniu 1848 roku liczba członków organizacji powiększyła się, co jednak nie przełożyło się na fundusze, bowiem wielu spośród nowych członków w ogóle nie zapłaciło składki, a inni zaś zapłacili tylko jej połowę, czyli 10 złr. Podobnie dziennik „Polska" miał być wydawany z funduszy uzyskanych ze sprzedaży akcji o wartości 50 i 100 złr. Planowano, że akcje miały przynieść dochód w wysokości 7 tys. złr, przyniosły zaś tylko 1 tys. złr. Podobnie niewielka była liczba prenumeratorów dziennika, która w sierpniu i wrześniu 1848 roku wynosiła tylko 200 osób[29]. Ciężar finansowy organizacji spadał na barki założycieli i nielicznych członków, którzy niejednokrotnie ze swoich prywatnych pieniędzy pokrywali te braki. Do głównych mecenasów Stowarzyszenia Ziemiańskiego należeli: Józef Gwalbert Pawlikowski, Aleksander Krasicki, Kazimierz Lanckoroński[30].

W działalności Stowarzyszenia Ziemiańskiego można wyróżnić kilka najważniejszych kwestii. Pierwszą z nich była obrona ziemiańskiego stanu posiadania. Drugą walka o wpływy z Centralną Radą Narodową. Trzecią wreszcie stosunek organizacji do pozostałych spraw społecznych i politycznych Galicji związanych z wypadkami Wiosny Ludów. W stylu myślenia galicyjskiego ziemiaństwa dominował pogląd, że rząd austriacki w Galicji przeprowadził akcję konfiskaty pańszczyzny. Stąd żądanie indemnizacji, czyli odszkodowania za utracone wpływy z tego tytułu. Indemnizacja miała objąć także tych właścicieli ziemskich, którzy na własną rękę darowali chłopom ziemię w swoich majątkach. Przejawem działalności w tej kwestii była petycja do tronu austriackiego w sprawie wynagrodzenia za zniesioną pańszczyznę. Argumentowano to faktem, ze patent cesarski z 17 kwietnia wszedł w

[27] BJ, Przyb. 109/03: Działalność publicystyczna Józefa Gwalberta Pawlikowskiego w Stowarzyszeniu Ziemiańskim, 1848–1849.

[28] LBN, Pawl., 281 a, k. 423: Wykaz przychodów i rozchodów w kasie Stowarzyszenia Ziemiańskiego od 1 maja do 27 czerwca 1848 r.

[29] Tamże, k. 43–44: List A. Lelowskiego do J. G. Pawlikowskiego, 5 kwietnia 1849.

[30] Tamże, k. 235: Protokół posiedzenia SZ z 26 maja 1848.

życie z dniem 15 maja 1848 roku i od tego czasu właściciele dóbr w Galicji byli narażeni na straty z powodu braku dochodów urbarialnych. Już 18 maja 1848 roku została powołana komisja, która miała zająć się redakcją takiej odezwy. Weszli do niej: Piotr Trzciński, Kazimierz Badeni, Wincenty Antoniewicz, Leon Stadnicki, Piotr Romaszkan, Józef Jasiński. Na początku czerwca projekt takiej odezwy został wydrukowany i przesłany członkom stowarzyszenia do zaopiniowania. W lipcu i sierpniu 1848 roku władze organizacji zbierały podpisy pod petycją do tronu. Akcja ta napotkała szereg przeszkód, ponieważ wielu ziemian odmówiło swego poparcia. Aleksander Krasicki donosił, że wielu ziemian z okolic Dubiecka kwestionuje, nie bez racji, drogę obraną przez Stowarzyszenie Ziemiańskie, które zwracało się wprost do cesarza, który nie był, według przyjętej konstytucji, władzą ustawodawczą. Taką petycję, ich zdaniem, należało skierować do Reichstagu. Podobne głosy pojawiły się w okolicach Truskawca[31]. Wincenty Krosnowski zaś pisał: „Rzecz dziwna i do pojęcia ludzkiego trafić niemogąca, że właściciele jakichkolwiek cząstki majątku nie pomni na poniesione już straty i reszty bronić zaniechają", zaś Piotr Trzciński odsyłając kopię petycji z nielicznymi podpisami stwierdzał w konkluzji, że adres „dla jednych za nadto uniżony, dla drugich za małe wydają się żądania"[32]. Zebrano niewiele ponad 50 podpisów, których nie wysłano, władze stowarzyszenia pochłonięte bowiem zostały dyskusją nad uwłaszczeniem, jaka toczyła się w wiedeńskiej Radzie Państwa. Dnia 31 sierpnia 1848 roku zapadła tutaj uchwała o zniesieniu pańszczyzny, która miała obowiązywać w całym państwie od 7 września 1848 roku. Uchwała ta w agrarne stosunki galicyjskie niczego nie wnosiła. Wydany pózniej patent cesarski z 7 września 1848 roku w niektórych punktach był rozbieżny z okólnikiem Stadiona z 22 (17) kwietnia 1848 roku[33]. Maurycy Kraiński jako wiceprezes stowarzyszenia i osoba doskonale znająca stosunki agrarne w Galicji wielokrotnie w czasie obrad Wydziału Wykonawczego we wrześniu 1848 roku wypowiadał się w sprawie serwitutów, ponieważ postanowienia patentu wielu ziemian interpretowało jako obowiązek wykupu służebnictw przez właścicieli ziemskich[34]. Kraiński, jak również Trzciński czy Pawlikowski rozważali celowość takiego rozwiązania, jednakże nie precyzowano, kiedy i na jakich zasadach sprawy te mają być załatwiane[35]. Alojzy Krigshaber zaproponował 1 lipca 1848 roku aby w Galicji władze austriackie utworzyły policję polową i zmusiły do pracy chłopów i służbę

[31] LBN, Pawl., 281 a, k. 27–28: List A. Krasickiego do J. G. Pawlikowskiego, 3 sierpnia 1848; k. 34–35: List M. Krasickiego do J. G. Pawlikowskiego, 25 lipca 1848.

[32] Tamże, k. 38–40: List W. Krosnowskiego do G. Pawlikowskiego, 12 sierpnia 1848; k. 65–66: P. Trzciński do G. Pawlikowskiego, 6 sierpnia 1848.

[33] K. Ślusarek, *Uwłaszczenie chłopów*..., dz. cyt., s. 52–57; Dariusz Kuźniar, *„Polska" 1848 i jej rola w Galicji*, Praca magisterska napisana pod kierunkiem prof. dra hab. Mariana Stolarczyka w Wyższej Szkole Pedagogicznej w Rzeszowie, Rzeszów 1982, s. 40–41.

[34] LBN, Archiwum Kozłowskiego (dalej: AK), rkps 333 a, k. 38–50: Maurycy Kraiński, Materiały do historii sprawy społeczno-ekonomicznej a mianowicie zniesienia stosunku poddańczego i uregulowania serwitutów w Galicji.

[35] LBN, Pawl., 281 a, k. 324–326; K. Ślusarek, *Uwłaszczenie chłopów*..., dz. cyt., s. 56.

dworską. Powszechne były wówczas przypadki odmawiania przez chłopów najemnej pracy w folwarkach. Żywa pamięć rabacji 1846 roku potęgowała napiętą sytuację na wsi[36]. Obawiano się także o los gruntów rustykalnych, które licznie były rozprzedawane mieszczanom i Żydom. Józef Lewicki złożył wniosek, aby Stowarzyszenie Ziemiańskie wystosowało do władz gubernialnych wniosek o zwolnieniu dziedziców od obowiązku utrzymania budynków kościelnych należących do parafii rzymsko i greckokatolickich, wynikających z prawa patronatu. Aleksander Stadnicki podjął się wyjaśnienia kontrowersji związanych z propinacją. Wielu ziemian obawiało się, że wraz ze zniesieniem pańszczyzny zlikwidowane zostaną także przywileje propinacyjne. Jednakże zdaniem Stadnickiego patent z 7 września nie znosił prawa propinacji, lecz tylko wprowadzał zakaz przywozu do majątków alkoholu produkowanego poza nim[37]. Oprócz tego Stowarzyszenie Ziemiańskie złożyło do rządu austriackiego szereg wniosków dotyczących: możliwości uzyskania kredytów rządowych na budowę szkółek wiejskich. Domagano się również zawieszenia na czas panującej wówczas w Galicji cholery opłat tzw. jura stalae i uznania przez rząd ziemian galicyjskich, jako publicznych wierzycieli państwa[38].

Poza kwestiami społecznymi pochłaniającymi uwagę ziemian, wiele miejsca w działalności stowarzyszenia zajmowała sprawa nieustannych awantur prasowych związanych z walką z Centralna Radą Narodową. Działające we Lwowie Stowarzyszenie Ziemiańskie, starając się bronić interesów posiadaczy ziemskich, wchodziło w kompetencje Centralnej Rady Narodowej, reprezentantki Polaków w Galicji. Powstanie organizacji ziemiańskiej oznaczało dla demokratów i liberałów, że nie cała szlachta popiera Radę Narodową, która tym samym traciła monopol na reprezentowanie obozu narodowego. W pierwszym okresie Wiosny Ludów ziemianie galicyjscy w większości poparli obóz demokratyczny, czego dowodem było m. in. podpisywanie lwowskiego adresu z 19 marca, odmowa udziału w sejmie stanowym i odsunięcie się z pewnymi wyjątkami od tzw. Beiratu. Szlachta uczestniczyła także w tworzeniu oddziałów Gwardii Narodowej[39]. Utrata wpływów demokratów wśród ziemiaństwa, po powstaniu Stowarzyszenia Ziemiańskiego była niewątpliwie najważniejszym powodem tak zdecydowanych i ostrych wystąpień, jakie podjęła Centralna Rada Narodowa. Oferta, z jaką Stowarzyszenie Ziemiańskie wystąpiło wobec szlachty, była niewątpliwie o wiele atrakcyjniejsza od tej proponowanej przez demokratów, którzy zachęcali do ustępstw wobec chłopów i oficjalistów, zrzeczenia się indemnizacji, zapowiadając przy tym utratę przywilejów wynikających z urodzenia. Przewaga demokratów polegała jednakże na otwartym głoszeniu kwestii narodowych[40]. Niewątpliwie polityczne dążenia Stowarzyszenia Ziemiańskiego trudne

[36] LBN, Pawl., 281 a, k. 258–264: Protokół posiedzenia SZ z 1 i 2 lipca 1848.

[37] Tamże, k. 369–372.

[38] „Polska" 1848, nr 13, s. 108.

[39] Kazimierz Karolczak, *Arystokraci galicyjscy wobec wypadków 1848 r.*, [w:] *Rok 1848. Wiosna Ludów w Galicji…*, dz. cyt., s. 56.

[40] Z. Fras, *Demokraci w życiu politycznym Galicji…*, dz. cyt., s. 52.

były do pogodzenia z narodową racją stanu. W tym czasie, jak słusznie oceniał tę kwestię Marian Stolarczyk, tą racją była rezygnacja z pańszczyzny, przywilejów stanowych i z odszkodowania za utracone powinności[41]. Te sprawy były głównymi powodami walki politycznej pomiędzy Centralna Radą Narodową a Stowarzyszeniem Ziemiańskim, jaka toczyła się na łamach ówczesnej prasy. Demokraci dążyli bowiem do zdyskredytowania Stowarzyszenia Ziemiańskiego, przedstawienia jego członków jako zdrajców lub co najmniej lojalistów całkowicie oddanych rządowi austriackiemu.

Ze względu na dostępne opracowania pomijam w tym miejscu tło i przebieg polemiki prasowej miedzy „Polską" a organami demokratycznymi. Ograniczę się do przedstawienia najważniejszych kwestii. Po ukazaniu się pierwszego numeru organu ziemiańskiego Centralna Rada Narodowa zażądała, aby Stowarzyszenie Ziemiańskie przedstawiło do akceptacji swój statut. Działała ona jako reprezentantka polskiego życia politycznego i inne organizacje polityczne i zawodowe uzyskały taką akceptację. Jednakże władze Stowarzyszenia Ziemiańskiego, oświadczyły 4 sierpnia 1848 roku, że powstało ono na mocy konstytucji z 26 kwietnia i nie jest zobowiązane przedstawiać swoich dokumentów żadnej organizacji. W ten sposób podkreślono, że obowiązuje je prawodawstwo austriackie i sejm w Wiedniu, w którym zasiadają posłowie polscy[42]. Dnia 10 sierpnia 1848 roku Centralna Rada Narodowa przypuściła frontalny atak na Stowarzyszenie Ziemiańskie i jego organ[43]. W prasie demokratycznej obrzucono go całym stekiem wymyślnych epitetów. W ciągu sierpnia i na początku września sprawa ta była kilkakrotnie omawiana na zebraniach Wydziału Wykonawczego. Napastliwe artykuły „Gazety Narodowej" były tam wnikliwie analizowane. Redaktor „Polski", Hilary Meciszewski, otrzymywał od władz organizacji instrukcje co do charakteru linii obrony oraz sposobu odpowiedzi na te zaczepki. Dały się tam również słyszeć głosy zmierzające do pojednania wysuwane przez Józefa Gwalberta Pawlikowskiego, Karola Jabłonowskiego, Kornela Krzeczunowicza. Przeciwnikami jakiegokolwiek porozumienia z Radą Narodową byli: Piotr Trzciński, Hilary Meciszewski, Bonifacy Janiszewski[44]. W dniu 30 sierpnia miało miejsce nawet najście nieznanych sprawców na kancelarię Stowarzyszenia Ziemiańskiego w gmachu Teatru Skarbka we Lwowie[45].

---

[41] M. Stolarczyk, *Działalność Lwowskiej Centralnej Rady…*, dz. cyt., s. 163–165.

[42] Tamże, s. 167–170; *Protokoły Rady Narodowej Centralnej we Lwowie (14 IV – 29 X 1848)*, pod red. S. Kieniewicza i F. Romatowskiej, Warszawa 1996, s. 147; Aleksander Batowski, *Diariusz wypadków 1848 roku*, Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk 1974, s. 300–301.

[43] W czasie posiedzenia Rady Narodowej oświadczono: „Ponieważ Towarzystwo Ziemiańskie nie odpowiadało dotychczas wezwaniu Rady Narodowej, ponieważ to Towarzystwo przez swoje dotychczasowe postępowanie bardzo się niebezpieczne okazuje, uchwalił Wydział Kierujący, aby publicznie przeciwko temu Ziemiaństwu wystąpić i publiczność o niebezpiecznych celach tego Towarzystwa obznajmić". Zob. *Protokoły Rady Narodowej...*, dz. cyt., s. 149.

[44] LBN, Pawl., 281 a, k. 258–264: Protokół posiedzenia SZ z 5, 6, 9 10, 16, 23 sierpnia 1848. Zob. także LBN, Pawl., 460 a, p 4, k. 25–31, 43–44: List P. Trzecieskiego do J. G. Pawlikowskiego, 24 lipca i 5 listopada 1848.

[45] „Polska" 1848, nr 12, s. 104.

W końcu obie strony zaczęły zabiegać o przychylność nowego gubernatora galicyjskiego, Wacława Zaleskiego. Ze strony Stowarzyszenia Ziemiańskiego swoje racje gubernatorowi przedstawił Hilary Meciszewski, uzyskując, jak się wyraził „pełne poparcie". Przychylność gubernatora nie uchroniła stowarzyszenia przed dalszymi atakami ze strony Centralnej Rady Narodowej. Na początku września Obwodowe Rady Narodowe zgodnie wystąpiły przeciw ziemianom[46]. Demokraci podburzyli nawet drukarzy lwowskich, którzy odmówili składania pisma Stowarzyszenia Ziemiańskiego. Jednakże apele Rad Obwodowych wzywające do opuszczenia Stowarzyszenia Ziemiańskiego nie na wiele się zdały. Organizację opuścił wtedy Justynian Łoś[47]. W tym czasie ujawniła się jednak wewnętrzna opozycja w stowarzyszeniu. Na jej czele stanął Mikołaj Antoniewicz, który zażądał, aby: 1) posiedzenia Wydziału Wykonawczego były jawne; 2) do Stowarzyszenia Ziemiańskiego przyjmować nie tylko szlachtę, ale również chłopów i mieszczan; 3) dokonać zmian władz organizacji. Antoniewicz domagał się zwłaszcza usunięcia Józefa Gwalberta Pawlikowskiego, jako człowieka, który, jego zdaniem, wywierał zły wpływ na stowarzyszenie. Opozycja okazała się jednak słaba, Antoniewiczowi nie udało się przekonać innych ziemian, w końcu sam opuścił organizację, pociągając za sobą jedynie czterech członków[48]. Gdy we wrześniu 1848 roku Józef Dzierzkowski wystąpił w imieniu Centralnej Rady Narodowej z projektem zwołania kongresu domowego, władze stowarzyszenia zgodnie zadeklarowały gotowość uczestnictwa w takim przedsięwzięciu, pod warunkiem, że kongres domowy odbędzie się w neutralnym miejscu i bez przewodniczenia w nim Rady Narodowej[49].

Postawa Mikołaja Antoniewicza nie była akceptowana w Stowarzyszeniu Ziemiańskim ze względu na jego radykalizm, zwłaszcza jeżeli chodzi o dążenia do zmian kadrowych. Nie znaczy to jednak, że organizacja była monolitem. W toku dyskusji ujawniały się różne poglądy. Swojej działalności organizacja nie ograniczyła tylko do kwestii rewindykacyjnych i walk z Centralną Radą Narodową. Przeglądając protokoły zebrań władz stowarzyszenia i zebrań ogólnych, można znaleźć wiele przykładów świadczących o postępowym myśleniu ziemian. Organizacja podjęła się we wrześniu 1848 roku prowadzenia rozmów najpierw z gen. Józefem Bemem, a następnie z władzami krajowymi o sprowadzeniu do Galicji emigrantów z Francji i innych krajów. W ich rezultacie sporządzono pismo do cesarza z prośbą o otwarcie granic dla emigrantów, nadanie im obywatelstwa i zapewnienie środków do życia. Brano tutaj pod uwagę przede wszystkim względy gospodarcze, ponieważ jak pisano: „Wielu z nich oddało się za granicą różnym gałęziom nauk, sztuk, kunsztów, przemysłu, handlu

[46] Dnia 13 sierpnia 1848 roku na wniosek Golejowskiego Rada Narodowa poleciła radom na prowincji, aby „wezwać swoich członków, by ci do Towarzystwa Ziemiańskiego nie wstępowali z powodów przez Radę d. 10 VIII przytoczonych i uchwalonych". Zob. *Protokoły Rady Narodowej...*, dz. cyt., s. 151.

[47] LBN, Pawl., 281 a, k. 258–264.

[48] Tamże, k. 350–355: Protokół posiedzenia SZ z 13 i 27 września 1848.

[49] Tamże, k. 345–356: Protokół posiedzenia SZ z 17 września 1848.

i rolnictwa"[50]. Podobnie podniesienie poziomu gospodarczego Galicji były przyczyną starań Aleksandra Krasickiego, który proponował połączenie Stowarzyszenia Ziemiańskiego z Galicyjskim Towarzystwem Gospodarczym, gdyż skład członkowski obu organizacji był, z nielicznymi wyjątkami, identyczny[51] Pojawiały się także wcale nieodosobnione głosy, że Stowarzyszenie Ziemiańskie powinno w nowej sytuacji społeczno – politycznej popierać wysiłki zmierzające do modernizacji kraju, przede wszystkim w zakresie mechanizacji rolnictwa.

Działalność Stowarzyszenia Ziemiańskiego zakończyła się z chwilą bombardowania Lwowa przez wojska austriackie, 2 listopada 1848 roku. W następnych dniach wprowadzono w stolicy prowincji stan wojenny. W tych warunkach działalność wszystkich, także lojalistycznych organizacji, uległa rozwiązaniu. Członkowie rozwiązanego stowarzyszenia nie zaniechali swych dążeń politycznych i gospodarczych. Kontynuowali działania poprzez, np. wystosowanie adresu do cesarza 9 grudnia 1848 roku, w którym ziemiaństwo, rezygnując z dążeń niepodległościowych i zachowując uległość wobec zaborcy, chciało zapewnić sobie wpływ na życie polityczne i gospodarcze w Galicji. Sześciomiesięczny okres działalności Stowarzyszenia Ziemiańskiego przyczynił się niewątpliwie do konsolidacji szeregów szlacheckich. Sprzyjał także wypracowaniu wspólnych postaw politycznych i ugruntowywaniu pozycji konserwatystów, jako stronnictwa, które w niedalekiej przyszłości miało odegrać dużą rolę w Galicji. Polemiki i walki z Centralna Radą Narodową, mimo gwałtownego czasem przebiegu były świadectwem demokratyzacji życia społecznego.

[50] Tamże, k. 336: Pismo do Najjaśniejszego Pana względem powrotu emigrantów do kraju.
[51] Tamże, k. 309–310: Protokół posiedzenia SZ z 8 września 1848.

ВІСНИК ЛЬВІВ. УН-ТУ *VISNYK LVIV UNIV.*
Сер. істор. 2012. Спец. вип. С. 250–271. *Ser. Histor. 2012. Special issue. P. 250–271.*

УДК 316.62 : 050 (477.83–25) “192”

Віктор ГОЛУБКО
Львів

Між війною і миром: будні мешканців Львова у віддзеркаленні львівської періодики 1920 року

У статті йдеться про повсякденне життя львів’ян у 1920 р. за матеріалами тогочасної преси. Це був перший повоєнний рік в історії Львова. У ньому переплелися тривоги мешканців міста про майбутнє, матеріальні нестатки, побутовий безлад із загостреним оптимізмом (це не стосувалося української спільноти), підкресленою веселістю та сподіваннями на швидке покращення ситуації.

Ключові слова: Львів 1920 р., повсякденне життя.

Незважаючи на увесь драматизм, який доводиться переживати людині в часи природних чи суспільних катаклізмів (як війни, стихійні лиха, ломки і трансформації усталених моделей суспільних відносин та ідеологічних орієнтирів), вона як особистість не може існувати поза буденністю. За будь-яких обставин людина реаґує на оточуюче середовище, прагне створити свій мікросвіт, у якому відчувала б фізичний і психологічний комфорт. Це – необхідність житла та його облаштування, потреба у професійній діяльності, проведенні дозвілля, у придбанні продуктів харчування та речей широкого вжитку, вироблення правил поведінки і принципів співжиття в нових умовах, ставлення до багатства й бідності, влади, держави й суспільства. Дослідження повсякденного життя людини дає можливість проникнути в епоху, відчути її неповторність і багатогранність, виявити приховані за глобальними подіями мотиви поведінки особи чи соціальної групи.

У цій статті відтворено повсякдення пересічного мешканця Львова у небезпечний і повний суперечностей 1920 рік. В історії Львова це була своєрідна межа, яка безповоротно відрізала його від старого унормованого життя адміністративного центру колишньої австрійської провінції. Після короткого періоду столиці Західно-Української Народної Республіки Львів опинився у складі відновленої Польської держави, приналежність до якої міста мали остаточно зафіксувати міжнародні домовленості. Це останнє породжувало у львів’ян почуття тимчасовості й непевності в завтрашньому дні. Втрату Львовом статусу адміністративно-політичного центру коронного краю “Королівства Галіції і Лодомерії” доволі боляче сприйняла верхівка львівської громади – інтелігенція, бюрократія, промисловці. “Львів провінціалізується”, – констатували львівські

© *Голубко В., 2012*

газети[1]. Особливо позначалася відсутність прямого сполучення з новою столицею – Варшавою. Телеграфний і телефонний зв'язок працював погано навіть у межах міста. Через це великі закордонні й навіть крайові підприємства були змушені згорнути діяльність своїх представництв. Генерального делеґата уряду Галецького, який обійняв тимчасову вищу адміністративну владу в краю, звинувачували в недостатній увазі до потреб Львова. Значно впливало на повсякдення львів'ян і те, що під час польсько-радянської війни 1920 р. місто, по суті, опинилося в прифронтовій смузі.

Першорядним джерелом для історії повсякденного життя мешканців Львова є матеріали преси. Вони можуть привідкрити завісу над приватним життям львів'ян, які поєднували інтерес до глобальних політичних і соціальних трансформацій з побудовою власного мікросвіту з його "маленькими" радощами і проблемами, буденною сірістю й показною розкішшю, викликаною воєнною руїною ощадливістю й обережністю, прагненням хоча б на мить поринути у вир безтурботного життя, що асоціювалося з австрійськими часами перед Великою війною. Утім, впадає у вічі разюча відмінність у висвітленні повсякденності між польськими, українськими та єврейськими періодичними виданнями, між офіційними, так званими урядовими виданнями й друкованими органами політичних угруповань. Польські часописи набагато більше за інші приділяли увагу повсякденню львів'ян, адже головне завдання – відновлення національної державності – було виконане. Українські ж часописи, яких у Львові у 1920 р. було тільки декілька, здебільшого робили акцент на національно-визвольній боротьбі, яка ще точилася на українських землях. Українське громадянство міста сприйняло поразку ЗУНР як "нашу катастрофу". Трохи більше уваги питанням повсякдення приділяла хіба що газета "Громадська думка".

Водночас галицька преса відображала загальну втому всіх сторін від затяжної війни. Це помітно в перших новорічних публікаціях. Європа вже більше року насолоджувалася довгоочікуваним миром, тоді як для львівської суспільності він залишався ще мрією. Показовим у цьому плані є новорічний, сповнений тугою за миром і спокоєм, романтичний нарис у газеті "Dzień" автора, який заховався під псевдонімом "Зиґмунт". Він писав: "Старий рік – то рік пропащий, убитий мечем миру, Новий рік – ангел миру. Мене зачарувало неземне слово "pax". Мені причувалося шарудіння та зітхання могил, а чиєсь тихе схлипування навівало на згадку слова Словацького: *Bo w takiej chwili ach! Dwa serca płaczą / Co wzajem mają przebaczyć przebaczą. / Co wzajem zapomnieć, zapomną*"[2]. Теж сповненим песимізму та невизначеності був новорічний фейлетон української "Громадської думки" під назвою "На порозі Нового Року". Там писалося: "Не знаємо нині, що принесе нам невідома найближча будучність, не знаємо, що готовить нам доля, яка так безсердечно лукавить із нами, та одно відчуваємо,

[1] Dzień (Lwów). 1920. 30 października. S. 6.

[2] Ibid. 2 stycznia. S. 4.

що український нарід переживає далі свою вікову, глибоку трагедію. Віримо, що в тому пекельному огні, який не пригасає на землях України, виковується для нас краща доля”[3].

Від кінця грудня і до Великоднього посту Львів зазвичай поринав у карнавали. Урочистості починалися на католицьке Різдво, яке переростало в новорічний карнавал. Зустріч 1920 року суттєво відрізнялася від усталеного порядку. Передусім це стосувалося польського населення міста, яке охопив неабиякий ентузіазм. У цю новорічну ніч, як ніколи раніше, були переповненими й гамірними вулиці, ресторани, кав’ярні. До світанку численні групи прогулювалися вулицями Львова. Розважалися всі: цивільні й військові, молодь і особи літнього віку, багаті й бідні. Міська еліта до пізньої ночі святкувала у Міському театрі (тепер Львівський національний академічний театр опери та балету ім. С. Крушельницької). Переповненою була зала Міського казино (тепер Львівська обласна універсальна наукова бібліотека, просп. Шевченка, 13). Тут новорічне свято влаштувало Літературно-мистецьке коло, яке об’єднало літераторів і журналістів. Інша частина публіки поспішила до театру водевілів на вул. Оссолінських, 10 (тепер вул. В. Стефаника), де відбувався маскарад (щоправда, були представлені тільки військові маски). Ще частина львів’ян зустрічала Новий рік у кав’ярнях. Робітники святкували у приміщенні Ремісничої палати (сучасний Львівський обласний театр ляльок). “Всюди де тільки відбувалися забави, – писав кореспондент газети “Dzień”, – усі докладали максимум зусиль, аби принаймні на один вечір піддатися ілюзії, що зло і війна відійшли в минуле, і що надходять кращі, світліші часи”[4].

У передноворічні дні львівські газети рясніли рекламою кав’ярень і ресторанів, які пропонували не тільки добру кухню та добірні напої, а й комфортні умови відпочинку, зокрема опалюване приміщення. Зважаючи на дефіцит і дорожнечу палива, це було неабиякою принадою закладу. Так, кав’ярня “Зємянська” на вул. Баторія, 6 (тепер вул. Князя Романа) повідомляла, що в “новорічну ніч влаштовує в чудових мармурових, добре опалених залах музичний концерт. Пригощатимуть найвищої якості варшавськими кремами, шоколадом, кавою, чаєм, смачною випічкою і шляхетними напоями”[5]. У пасажі “Міколяша” 31 грудня 1919 р. у приміщенні над кав’ярнею “Міраж” відбувся сатиричний вечір. Публіку забавляли актори театру і кабаре під керівництвом варшавського гумориста Войташка. Веселощі тривали до пізньої ночі. Добірна кухня, холодні й гарячі закуски, делікатеси, варшавська випічка, шляхетні напої теж створювали в гостей приємний настрій[6]. Новорічний настрій львів’ян узагальнила газета “Kurjer Lwowski”: “…Хто тільки міг забув про брак харчів, опалення, податки,

[3] Громадська думка (Львів). 1920. 14 січня. С. 1.

[4] Dzień. 1920. 3 stycznia. S. 2.

[5] Kurjer Lwowski. 1920. 1 stycznia. S. 6.

[6] Ibid.

дорожнечу і прагнув відпочити. Не була то забава з передвоєнного часу, безтурботна, всеохоплююча. Але на Сильвестра всі заклади відпочинку були переповнені відвідувачами, серед яких було чимало тих, хто раніше сюди не приходив…”[7].

Масові святкові гуляння, як це зазвичай трапляється, не проминули без ексцесів. У Різдвяну ніч товариство напідпитку влаштувало на вул. Костельній (тепер І. Гонти) бійку. Двадцятирічна Гелена Беньковська зазнала ножових поранень обличчя, а Казимир Бєчаковський, який став на її захист, – руки. Потерпілих забрала карета швидкої допомоги. У Різдвяну ніч не спали й злодії. Невідомі зловмисники вдерлися до магазину Вольфа Стерлінґа і викрали півтори сотні напильників, декілька сотень замків та інші товари, завдавши збитків на 8 тис. корон[8].

Новорічні свята відкривали сезон доброчинних балів. Львівський жовнірський театр підготував виставу комедії “Уланські пісні” в залі стрілецького товариства по вул. Курковій (тепер М. Лисенка). Ціни на квитки були доступними – 2–4 корони. Після вистави за окрему плату бажаючі могли відвідати танці. Увесь дохід організатори заходу пожертвували на жовнірський університет при командуванні Генеральної округи Львів[9]. Велика забава з танцями відбулася 18 січня в залах Міського казино та Літературного кола під патронатом генералів Ґолоґорського і Мазяри. Виручені кошти призначено на потреби солдатів львівського ґарнізону[10]. Такі ж доброчинні бали пройшли наприкінці січня в залі Стрільниці[11]. Зібрані тут кошти призначено на потреби вдів і сиріт[12]. Велике танцювальне рандеву влаштував шеф штабу Генеральної округи Львів. Імпреза відбулася в приміщенні Народного дому (тепер Будинок офіцерів). Його дохід спрямували на доброчинні цілі[13].

Великий інтерес у публіки викликав бал слухачів курсів машинобудування Політехніки, який проходив у залах Літературного кола. Усі бажаючі не змогли розміститися у просторих залах Міського казино. До кадрилі стало майже 300 пар[14]. Дублянський вечір з танцями влаштувало Товариство дублянців – слухачів сільськогосподарського відділу Львівської політехніки. Вечір відбувся 12 лютого у залах Міського казино та Літературного кола[15]. Рандеву з танцями влаштувало Товариство боротьби з туберкульозом і військові медики. Виручені кошти призначалися на будівництво санаторію в Голоско. Бал мав відродити довоєнну традицію подібних розваг медиків[16]. За свідченням преси, бал був

[7] Ibid. 3 stycznia. S. 5.
[8] Ibid.
[9] Ibid. 17 stycznia. S. 6.
[10] Ibid. 18 stycznia. S. 4.
[11] Ibid. S. 5.
[12] Ibid. 27 stycznia. S. 8.
[13] Ibid. 23 stycznia. S. 5.
[14] Gazeta Lwowska (Lwów). 1920. 13 stycznia. S. 4.
[15] Ibid. 22 stycznia. S. 4.
[16] Ibid. 27 stycznia. S. 4.

удалий. Танцювали одночасно в двох залах із двома оркестрами. Розіграно лотереї на сотню картин найкращих львівських художників. Отримані в такий спосіб кошти передано на будівництво санаторію. Католицький дім теж організував театральний вечір з різноманітною програмою і кабаре[17]. Найкращим балом львівського карнавалу 1920 р. визнано вечір, організований Міським казино і Літературно-мистецьким колом 7 лютого. Він відбувся в залах Міського казино. Бал вирізнявся добірним товариством. Частина публіки прийшла в маскарадних костюмах, дами були вдягнені у вишукані бальні сукні. Танцювало близько 250 пар. Не вистачало, як писала преса, доброго буфету й ресторану: чаю не подавали, а на шампанське бракувало грошей[18].

Українці Львова за традицією відзначали Новий рік за юліанським стилем – у ніч з 13 на 14 січня. Колектив театру Товариства "Українська бесіда" влаштував Маланчин вечір з музикою. В оголошенні вказувалося, що бажаючі взяти у ньому участь мають бути одягненими у "стрій спацеровий" для чоловіків, а "для пань, оскільки можливий, народний"[19]. Українська громадськість Львова не проводила доброчинних балів – не було ні можливостей, ні відповідного психологічного настрою. У місті тоді перебувало півтори тисячі полонених та інтернованих українських вояків, які рятувалися від голоду. Український горожанський комітет організував для них обіди, закликав селян та інтелігенцію причинитися до забезпечення їх харчами[20]. Зазвичай велелюдним богослужінням на Ринку львів'яни-українці відзначали Йорданське свято. З усіх церков міста сюди приходили з хоругвами процесії. За словами кореспондента "Громадської думки", у сонячному промінні різнокольоровою феєрією вигравали хоругви, серед яких синьо-жовта барва особливо впадала у вічі. Українцям було дуже важко змиритися з втратою національної держави. Посвячення води здійснив сам митрополит Андрей Шептицький[21]. У березні 1920 р. українці Львова відзначили Шевченківські дні. Провід у цьому належав Музичному товариству ім. М. Лисенка, а також місцевому комітетові Української соціал-демократичної партії. Тоді ж у залі Музичного товариства було організовано "веснянку" з різноманітною концертною програмою. Час від часу влаштовував так звані чайно-пампушкові вечорниці науково-забавовий кружок "Зоря" на вул. Вірменській, 25. Вхід на них був платним[22]. Поляки збиралися у приміщенні Академічної читальні на вул. Лозинського, 7 (тепер вул. О. Герцена) на свої щонедільні "Академічні чаювання"[23].

---

[17] Ibid. 4 lutego. S. 4.
[18] Dzień. 1920. 11 lutego. S. 6.
[19] Громадська думка. 1920. 14 січня. С. 4.
[20] Там само. 3 січня. С. 4.
[21] Там само. 19 січня. С. 4.
[22] Там само. 13 лютого. С. 4.
[23] Kurjer Lwowski (Lwów). 1920. 15 marca. S. 6.

Серед захоплюючих відгуків польської преси про міські карнавали траплялися поодинокі критичні голоси, які засуджували їх розкіш і безтурботність на тлі тогочасних злиднів. Дописувач газети "Dzień" із сарказмом писав: "У смокінгу і в полатаних лакерках переможно входить… Новий Рік. Бал! Але не лишень для того, щоб забавлятися. Хай Бог боронить. "Харітас" – ось етикетка цих імпрез. Повір Читачу, ніщо так не викликає більшої тривоги, ніж два коротких слова "Розважайтеся милосердно". Бал для доброчинності. Отож іде цілий леґіон на бал, щоб доброчинно витанцюватися… Розважається спекулянт, мліє від насолоди кокетка, шаленіє пані Янка, аж тремтить за танцями пані Галя і так в коло… Милосердя! Чого ж не робиться заради тебе. Отже, і Львів забавляється під знаком венеційського карнавалу. Ринув на вулиці, погасив світло й увесь єдиний – геройський і спекулянтський від рогаток аж по передмістя заполонив бальні зали"[24].

Карнавальні бали не могли приховати жалюгідного матеріального становища більшості мешканців міста. Давалися взнаки хронічна нестача продовольства. У січні 1920 р. стрімко зросли ціни на продовольчі товари. Сподівання на те, що конкуренція сприятиме насиченню ринку продуктами харчування, не справдилися. Усього за тиждень ціна на волове і теляче м'ясо зросла з 17 корон до 32, свинини – з 20 до 36, смальцю – з 32 до 70, сала – з 30 до 50 корон. Відповідно подорожчали й м'ясні вироби[25]. Наприкінці січня склалася критична ситуація з постачанням хліба. Запасів борошна залишалося менше, ніж на тиждень. Щоб виправити становище, міська влада вирішила відрядити до Варшави делеґацію маґістрату з вимогою вислати транспорт з борошном до Львова[26]. У місті запроваджено картки на хліб і цукор, які з великими труднощами можна було покрити наявними запасами. Через те маґістрат дозволив замість цукру продавати сахарин. Дозвіл на його реалізацію отримали конкретні продавці. З вересня магазини могли продавати жовтий цукор із розрахунку 300 г на картку[27]. Аби пом'якшити хлібну кризу, маґістрат зобов'язав пекарні виготовляти так званий континґентовий хліб – обов'язкову квоту, що покривала б хлібні картки за фіксованими цінами, а залишки продукції могли реалізовуватися за вільними цінами. Щоб заощадити борошно, було заборонено під загрозою штрафу випічку кондитерських виробів. У кав'ярнях ними торгували хіба що нелеґально, за завищеною ціною[28].

Пекарні виготовляли хліб різних сортів. Так, хліб третього сорту був із домішками ячмінної та кукурудзяної муки. Гострий дефіцит хліба став основою для різного роду зловживань і спекуляцій: пекарні цілеспрямовано занижували

[24] Dzień. 1920. 5 stycznia. S. 2.
[25] Ibid. 8 stycznia. S. 2.
[26] Dziennik Ludowy (Lwów). 1920. 24 stycznia. S. 4.
[27] Dzień. 1920. 27 sierpnia. S. 4.
[28] Ibid. 22 lutego. S. 2.

його вагу або домішували до борошна дешеві інґредієнти[29]. Як повідомляла газета "Dziennik Ludowy", коли принесли на експертизу хліб третього сорту, "виявилося, що то якась глина, розсипається на куски, у яких не те що немає ячмінної муки, а й годі кукурудзу знайти"[30].

Питання продовольчого забезпечення Львова неодноразово обговорювалося на засіданнях міської ради. Голова харчового уряду міста Лясковніцький визнав критичний стан продовольчого постачання. Він запевняв, що борошна на випічку вистачає, але якість хліба погіршилася через поганий помол зерна. У зв'язку з тим влада міста вирішила запровадити контроль за якістю борошна і роботою пекарень. Нерідко під час обговорення питання про забезпечення міста продуктами харчування галереї ратуші переповнювала робітнича публіка. Траплялися голосні сварки. Найбільше галасували жінки, які вигукували на адресу маґістрату і промовців критичні вислови. Головуючий постійно тримав у руці дзвінок і закликав до спокою, погрожуючи очистити від публіки галерею. Міська влада засудила політику центральної державної адміністрації, яка спричинилася до зубожіння робітництва міста, а водночас до збагачення торговців і виробників, а також пов'язала погіршення становища з розгулом спекуляції, лихварства й хабарництва. Для викорінення цих явищ навіть пропонувалося законодавчо передбачити смертну кару для тих працівників, які використовують службове становище для власного збагачення[31].

Проте зарадити справі виявилося непросто. Продовольче постачання Львова фактично було зруйноване. Через затримку із довозом збіжжя, його запаси у місті наприкінці січня майже вичерпалися. Через те влада міста була змушена навіть видати розпорядження про тимчасове припинення роботи пекарень[32]. У січні–лютому клопоти львів'ян доповнилися стрімким зростанням інфляції. Щоб стримати подорожчання продуктів харчування, Львівська міська рада встановила граничні ціни на продукти, але це рішення не виконувалося на ринках. Буханець білого хліба коштував 5 корон, кілограм буряків – 4 корони, брукви – 2, картоплі – 3, цибулі – 25, часнику – 20, сиру – 20, масла – 92 корони. Високими були й ціни на паливо, на які маґістрат наклав мораторій. За 100 кг деревини платили від 44 до 48 корон, а за 100 кг брикетів торфу (на картки) з доставкою – 54 корони. Стільки ж вугілля з доставкою коштувало більше 60 корон[33].

Про купівельну спроможність львів'янина можна отримати уявлення, співставивши її з доходами. Так, пенсія вдови державного службовця становила переважно 150–200, щонайбільше 300 корон, пенсіонера – 300–600 корон. Робітник міг заробити за день щонайбільше 50 корон[34]. Доведене до відчаю

[29] Dziennik Ludowy. 1920. 16 lutego. S. 5.
[30] Ibid. 7 lutego.
[31] Kurjer Lwowski. 1920. 14 stycznia. S. 3–4.
[32] Dzień. 1920. 26 stycznia. S. 5.
[33] Chwila (Lwów). 1920. 5 stycznia. S. 7.
[34] Dziennik Ludowy. 1920. 21 stycznia.

населення влаштовувало спонтанні акції протесту. 26 лютого натовп жінок прибув під ратушу і зажадав аудієнції у президента міста Юзефа Ноймана. Коли охоронець запропонував звернутися до торговельного управління, демонстрантки, проникнувши на подвір'я ратуші, попрямували до задніх дверей, які вели до президії. Тут вони вигукували усілякі прокльони, а деякі спробували навіть штурмувати двері туалетної кімнати, гадаючи, що це вхід до президії. Не подолавши перешкоду, натовп рушив до канцелярії президента. Тут знову повторилася сцена штурму. На галас вийшов заступник президента міста, який безуспішно намагався заспокоїти обурений натовп. Справжній штурм канцелярії розпочався тоді, коли жінки побачили в коридорі Ю. Ноймана. Щойно поява чотирьох поліцейських трохи заспокоїла протестувальниць. У розмові з трьома делеґатками Ю. Нойман пообіцяв виправити становище. Після цього жінки з глухим бурчанням покинули будинок ратуші[35].

Удару по малозабезпечених верствах львів'ян завдав обмін корон на марки по завищеному курсу (70 марок = 100 корон). З 15 січня 1920 р. марка ставала єдиною валютою в державі. Львівські урядовці навіть двічі відмовлялися отримувати платню згідно встановленого курсу. Але коли з Варшави надійшла коронна готівка, теж виникли труднощі з виплатою зарплати, оскільки в наявності були банкноти тільки номіналом 10 тис. корон. Відтак працівники міських канцелярій зустрічали Новий рік без грошей[36]. Грошова реформа викликала, як це буває в екстремальних випадках, не тільки озлоблення громадян, а й появу чорного гумору. Львівська преса друкувала куплети, як-от:

Mareczki nam dali
Za drogie korony
Cóż ty poczniesz z niemi
Człeku utrapniony!
Baba ci z przed nosa
Sprzątnie mleko, jaje
Kiedy się jej marki
Zamiast koron daje[37].

Водночас траплялися випадки, коли продавці на міських ятках відмовлялися приймати дрібні австрійські гроші, мотивуючи складністю з обрахунками. На цьому ґрунті між продавцями і покупцями часто виникали сварки[38]. Значні проблеми виникали з обміном валюти. Банки під приводом відсутності валюти в коронах відмовлялися видавати її вкладникам, притримуючи для спекулянтів.

[35] Dzień. 1920. 28 lutego. S. 3.
[36] Громадська думка. 1920. 4 січня. С. 3.
[37] Dzień. 1920. 9 lutego. S. 4.
[38] Dziennik Ludowy. 1920. 28 stycznia. S. 5.

Найбільше нагріли руки валютні спекулянти на обміні дрібних купюр, які згідно з розпорядженням міністерства фінансів виводилися з обігу. Так, за обмін 10-тисячної банкноти в коронах на марки вимагали 250 корон за послугу[39]. Від одного з клієнтів за реалізацію чеку на 300 тис. корон зажадали 15 % комісійних за послуги[40]. Оскільки певний час в обігу перебували марки і корони, цим відразу скористалися торгівці. Деякі з них продавали товар за цінниками в коронах, але у покупців вимагали марки.

Різке зростання цін на продовольчі товари не зарадило їх дефіциту. Невдалою спробою розв'язати цю проблему стала заборона продовольчим магазинам працювати у свята та неділі, аби зменшити обсяги продажу. Це рішення викликало тільки обурення мешканців. Справжні битви розгорнулися біля міського овочевого складу на вул. Польній (тепер вул. Бескидська). Біля складу вже від п'ятої ранку вишикувалася кілометрова черга. Видавали по 10 кг картоплі. "Те, що творилося сьогодні перед міським складом, – писала газета "Dzień", – не вкладається не тільки у поняття справедливості, а є проявом варварства. Чоловіки, серед них і солдати, вдиралися до черги, вилазили на залізну огорожу, яка оточувала вікно каси, зривали жінкам, які там стояли, у брутальний спосіб з голів хустки, обкладали їх п'ястуками, а навіть вискакували в чоботях на голови і плечі людей у натовпі. Жінки у справедливому, але безсилому обуренні верещали так, ніби з них здирали шкіру. У той же час поліцейський, призначений для підтримання порядку, спокійнісінько стояв собі у брамі…" Багатьом у той день, як можна здогадатися, картоплі не вистачило[41].

На чорному ринку за кілограм картоплі платили 5–6 корон (фіксована ціна була 1,5 корони). Розгорівся навіть скандал, нібито закуплений містом товар був розподілений між перекупниками. Доведене до голодного відчаю населення інколи вдавалося до спонтанних протестів. У квітні, коли продовольча криза досягла найбільшої гостроти, мали місце погроми ресторанів і шинків. Їх ініціаторами були жінки та підлітки. Як інформувала газета "Dziennik Ludowy", група жінок з дітьми, обурених тим, що в неділю продовольчі магазини були зачинені, повибивали шибки в ресторанах на вулицях Городоцькій, Бема (тепер вул. Ярослава Мудрого), Берестейської унії (пл. Липнева). Поліція обмежилася затриманням хлопців-підлітків, які жбурляли каміння[42].

На тлі загальних злиднів різке невдоволення львів'ян викликали факти спекуляції та діяльність закладів з азартними іграми. 27 лютого 1920 р. маґістрат видав розпорядження, згідно з яким усі розважальні заклади, зокрема ресторани, кав'ярні, цукерні мали зачинятися об одинадцятій годині вечора[43]. У Львові

[39] Ibid. 10 stycznia. S. 5.
[40] Ibid. 18 stycznia. S. 4.
[41] Dzień. 1920. 27 lutego. S. 3.
[42] Dziennik Ludowy. 1920. 13 kwietnia. S. 4.
[43] Громадська думка. 1920. 28 лютого. С. 4.

були заборонені публічні азартні ігри. Актриса Міського театру Сенявська була звільнена з роботи за те, що надала своє помешкання для картярських ігор[44]. Поліцейський аґент виявив у її помешканні картярський "банк" у 93 тис. марок[45]. Згідно з інформацією газети "Dziennik Ludowy", у травні до судової відповідальності були притягнуті 30 осіб, які у помешканнях знайомих створили 13 картярських закладів. При маґістраті засновано відділ для боротьби зі спекуляцією та лихварством.

Першими зазнали перевірки кав'ярні. В один із лютневих вечорів 1920 р. проведено рейд по кав'ярнях. Він розпочався від кав'ярні "De la paix", колишній "Авеню" на пл. Марійській, 6 (тепер пл. Міцкевича), де в одному із залів виявлено гру в карти. У кав'ярні "Міраж" (пасаж Міколяша) контролери виявили залу, "освітлену в будуарно-гаремному стилі, в якій можна було вчадіти від випарів з диму й алкоголю". Тут веселилося чимале товариство як цивільних, так і військових осіб у жіночому оточенні. Серед завсідників розважався поліцейський. Переляканий власник кав'ярні намагався чимдуж прибрати пляшки з алкоголем. О пів на третю вночі комісія вирушила до "Американської" кав'ярні на вул. 3 Травня (тепер вул. Січових стрільців). Комісію під різними претекстами довго туди не впускали. Коли все ж вдалося увійти, то виявилося, що забава у розпалі. Власник кав'ярні твердив, що "гостям у нього так добре, що не хочуть покидати приміщення". Така сама ситуація виявилася в кав'ярні "Імперіал" на вул. Леґіонів, 5 (тепер просп. Свободи), куди комісія прибула о другій вночі. Власник виправдовувався, що влаштував собі уродини. Поки тривали пояснення, деякі гості швидко розплачувалися і залишали кав'ярню. У кав'ярні виявлено запаси дорогих сиґар і цигарок[46]. У цукерні Залеського на підставі обмеження випічки тістечок і булок було конфісковано 200 тістечок[47]. Такі реквізиції, які стали звичним явищем, викликали нарікання не тільки торговців, а й львів'ян. Газета "Dziennik Ludowy" звинуватила відомство боротьби зі спекуляцією у зловживанні своїм становищем. Газета писала, що його працівники розподіляють між собою конфіскований товар, зокрема, так було вчинено з двома тисячами тістечок, вилучених у одній із кав'ярень[48].

У боротьбі з нелеґальними валютними операціями львівська поліція вдавалася до справжніх облав – оточувала окремі вулиці кордоном, де всіх обшукувала й вилучала валюту. Здебільшого облави проводилися в єврейському кварталі та в установах громадського харчування, власниками яких були євреї. Проти цього протестувала єврейська газета "Chwila"[49]. Широкого розголосу набула облава,

[44] Dziennik Ludowy. 1920. 7 maja. S. 4.
[45] Ibid. 17 maja. S. 4.
[46] Kurjer Lwowski. 1920. 2 lutego. S. 6.
[47] Ibid. 12 lutego. S. 5.
[48] Dziennik Ludowy. 1920. 18 lutego. S. 6.
[49] Chwila. 1920. 11 stycznia. S. 2.

проведена за наказом командування Генеральної округи в середині січня. Чорна біржа традиційно розташовувалася у львівських кав'ярнях – "Аббазія" і "Нью-Йорк". Тут поліцейські вилучили 30 тис. рублів і 27 тис. корон. Під час облави на кав'ярню "Ґранд" стався курйозний випадок: валютні спекулянти сподівалися сховати більшу частину банкнотів у туалеті, але звідти їх хтось викрав. Загалом під час рейду до цього закладу було вилучено півмільйона корон[50].

З березня 1920 р. до Львова почали масово прибувати денікінці, які стали в місті додатковим чинником напруги. Неохайні, вульгарні, часто зі зброєю, вони вешталися вулицями, крамницями, театрами, ресторанами, шокуючи львів'ян розтринькуванням великих сум грошей та скупкою дорогоцінностей у ювелірних магазинах. "На такі речі, – писав кореспондент газети "Kurjer Lwowski", – у порядного обивателя не вистачить грошей. Я був свідком, як у першокласному магазині рядовий солдат… за фунт фіґ заплатив 60 марок, а за фунт цукру обіцяв 200 марок. За чай з кількома тістечками офіцер розрахувався коштовним перстнем"[51]. Два денікінські офіцери, зайшовши напідпитку до приймальної лікаря-дантиста Марка Соненшіха на вул. Кілінського (тепер вул. Братів Рогатинців), почали роздавати здивованим відвідувачам великі суми грошей[52].

Повсякденним атрибутом життя львів'ян у перший повоєнний рік була злочинність. Львів'яни найбільше потерпали від злодіїв, шахраїв, валютних аферистів. Масового явища набули дрібні крадіжки – одягу, білизни, продовольчих товарів, біжутерії. Грабунку зазнала навіть інтендантура. Злодії вкрали з каси мільйон корон і провіант[53]. Типовими стали такі повідомлення: "Бернарду Мінкелю, який проживає на вулиці Личаківській, 7 зі стриху вкрали білизну і продовольство на суму 15 тис. корон", "сержанту Діхевичу з вулиці Личаківської, 78 викрадено білизну, гардероб і біжутерію на суму 30 тис. корон"[54]. Траплялося, що серед дня злодії викрадали з вітрини рекламований товар. Власникові магазину на пл. Ринок, 20 Оскарові Авербаху з вітрини вкрали частину дамського гардеробу вартістю 1 370 корон. У кравчині Естери Шацової з вул. Полтвяної, 9 викрадено підготований для продажу одяг вартістю 2 360 корон[55]. Траплялися кумедні випадки. Якийсь Ян Подкувка шість років обіцяв Анні з вулиці св. Лазаря одружитися. Коли зволікати було вже годі, "наречений" під претекстом закупівлі провіанту на весільну забаву виманив від неї 550 корон і втік з міста з іншою жінкою[56]. До іншої афери вдався 18-річний Юзеф Жучковський. Юнак заборгував гроші і щоб поквитатися з кредитором

[50] Dziennik Ludowy. 1920. 10 stycznia.
[51] Kurjer Lwowski. 1920. 7 kwietnia. S. 2.
[52] Dziennik Ludowy. 1920. 13 kwietnia. S. 3.
[53] Громадська думка. 1920. 19 січня. С. 4.
[54] Dziennik Ludowy. 1920. 30 stycznia.
[55] Ibid. 7 lutego.
[56] Ibid. 9 stycznia. S. 5.

вирішив закласти годинник матері. Оскільки викупити його він не міг, то інсценізував пограбування власного помешкання на вул. Городоцькій, 18[57]. Наймасштабнішим було пограбування ювелірного магазину Домбровського на вул. Академічній. Магазин знаходився на першому поверсі готелю "Жорж". Злодії винайняли номер на другому поверсі, якраз над магазином. Пробивши вночі стелю, вони викрали готівку та ювелірні вироби на загальну суму 10 млн марок[58].

На повсякденному житті львів'ян першого повоєнного року позначався незадовільний санітарно-гігієнічний стан міста. Ситуація ускладнювалася епідемією тифу. Головними вогнищами епідемії стали тюрми, казарми, пункти для інтернованих осіб. Критична епідеміологічна ситуація ставала предметом обговорень у маґістраті[59]. Щоби локалізувати епідемію, міська влада зобов'язала всіх, хто виїжджав зі Львова, отримати спеціальне "посвідчення чистоти". Без нього не можна було купити квиток на поїзд. Свідоцтва видавали в приміщенні театру Скарбека (тепер Національний академічний український драматичний театр ім. М. Заньковецької). Львів'яни скаржилися на довжелезну чергу і вимагали від маґістрату скасувати поспішне рішення[60].

На передмістях Львова, де проживало найбідніше населення, панувала антисанітарія. Така ситуація, наприклад, була в районі вулиць Сонячної (тепер вул. П. Куліша) і Стрілецької (С. Гавришкевича), де розмістився великий барак з кухнею для бідняків, а також на площі св. Теодора, де розташовувався стихійний продовольчий ринок. Ще гірший вигляд мала вул. Старозаконна (тепер вул. М. Удатного): поруч з відхожими місцями, перекупки розкладали фрукти та овочі, а неподалік у піску бавилися діти[61].

Жалюгідним був стан п'яти міських лазень. Кореспондент газети "Dziennik Ludowy", побувавши у лазні на вул. Шпитальній, писав: "Ні її власниця, ні підлеглий їй персонал поняття не мають про гігієну. Усюди брудно, на тапчанах брудні простирадла. Стіни почорніли від грязюки, клозет зіпсований і не діє. Простирадла видають тоді, коли їх здали попередні відвідувачі. Один із них відважився лягти на тапчан, після чого виявив на своєму простирадлі воші. У лазнях завжди натовп. У час епідемії наша влада має вжити якихось заходів, аби міські лазні не перетворилися на розсадників хвороб"[62]. Львів потерпав від нестачі води. Через аварійний стан водогону в жовтні 1920 р. на засіданні міської ради було прийнято рішення про часткове його відключення[63].

---

[57] Ibid. 11 stycznia. S. 4; 23 stycznia. S. 5.
[58] Громадська думка. 1920. 19 мая. С. 4.
[59] Dzień. 1920. 15 stycznia. S. 5; Gazeta Lwowska. 1920. 3 stycznia. S. 10.
[60] Dzień. 1920. 10 lipca. S. 4.
[61] Ibid. 11 października. S. 4.
[62] Dziennik Ludowy. 1920. 16 kwietnia. S. 6.
[63] Dzień. 1920. 9 października. S. 6.

Справжнім лихом для львів'ян став бум на відкриття різного роду дрібних підприємств – напівкустарних "фабрик" з виготовлення фарб, мила, продовольчих товарів. Часто їх облаштовували в багатоквартирних будинках, підвалах або в дворах у самому центрі міста. Діяльність таких підприємств загрожувала мешканцям не тільки забрудненням повітря, а й наражала на пожежі та отруєння чадним газом. Одна з таких "фабрик" розташувалася в житловому багатоквартирному домі на вул. Сапєги, 4 (тепер вул. С. Бандери). На першому поверсі розмістився магазин м'ясних копчених виробів. Там само відбувалося й копчення м'яса. У результаті весь будинок був просякнутий димом, стіни сходової клітки покрилися сажею, а одна з квартиранток вчаділа після того, як цілу ніч вудилося м'ясо. Скарги мешканців до міської влади залишалися без відповіді[64] .

У занедбаному стані знаходилися міські вулиці – з численними ямами, у болоті, захаращені сміттям, нерідко з відкритою каналізацією. Це зумовлювало серед мешканців значний травматизм, особливо взимку[65]. Газета "Dziennik Ludowy" вимагала, щоби власники кам'яниць, які не доглядали взимку за тротуаром, відшкодовували потерпілим кошти на лікування[66]. Одна із жертв вуличного безладу, яка у переддень нового 1920 р. впала в каналізаційний люк, оповідала: "Не тямлю, що зі мною діялося, бо втратив свідомість. Коли отямився, нікого коло мене не було. Люди повтікали, через те я сам вирушив далі, спираючись на обламок тростини… Всі тікають від мене, наче від вампіра. І за це я плачу місту податки сорок років"[67]. Навпроти будинку колишнього Галицького сейму, через ремонт каналів, рух пішоходів став узагалі неможливий[68]. Аби змусити міську владу займатися прибиранням вулиць, львів'яни вдавалися до оригінальних форм протесту. Якийсь не позбавлений гумору чоловік, на роздоріжжі вулиць Миколая Рея (тепер вул. Севастопольська) і Словінського (Чернігівська), де протягом кількох місяців височів пагорб зі сміття, вночі на його вершині встромив прапорець з червоно-синіми міськими барвами, на древку якого прибив дощечку із надписом: "Президентові міста Юзефу Нойману на честь і хвалу цей курган насипали земляки Р[оку] Б[ожого] 1920"[69]. Санітарно-гігієнічний стан Львова був предметом турботи маґістрату, бо 4 липня була скликана спеціальна комісія, яка заслухала звіт про виконану роботу. У липні було розгорнуто роботи з прибирання міста, придбано автомобіль для поливання вулиць та дві пари коней, а Міністерство охорони здоров'я надало три автомобілі для вивозу сміття[70]. Але львів'яни не завжди були вдоволені методами, якими

[64] Dzień. 1920. 28 lutego. S. 5.
[65] Gazeta Lwowska. 1920. 20 stycznia. S. 4.
[66] Dziennik Ludowy. 1920. 7 stycznia. S. 5.
[67] Dzień. 1919. 3 grudnia. S. 4.
[68] Ibid. 1920. 10 października. S. 6.
[69] Dziennik Ludowy. 1920. 15 kwietnia. S. 4.
[70] Dzień. 1920. 5 lipca. S. 5.

здійснювалося прибирання вулиць, вони звертали увагу на недбале ставлення відповідних служб до своїх обов'язків. Наприклад, на вул. Зеленій два дні лежав труп коня, рештки якого розшарпували і розносили по місту бродячі пси та ворони[71]. Нарікання викликало й те, що сміття вивозили вдень, коли вулиці були переповнені людьми[72].

Львів'яни були невдоволені роботою громадського транспорту, насамперед трамваю. Значна частина трамвайного парку потребувала ремонту – 50 вагонів були зіпсутими. Львів'яни ремствували, що трамваї переповнені, проїзні тарифи високі. У зв'язку з підвищенням цін на електроенергію в січні подорожчав і проїзд. Він становив одну корону 20 галлерів, а за проїзд без квитка штрафували на три корони[73]. У жовтні вартість проїзду зросла майже у вісім разів. Нарікання викликало грубе ставлення кондукторів до пасажирів. Дописувач газети "Dzień" обурювався: "У нас на вимогу пасажира надати інформацію відповідають собі в ніс, або неохоче, або зовсім нічого. Ніби-то великий "гріх", що хтось не знає Львова"[74]. Комічним було розпорядження трамвайної дирекції щодо умов пільгового перевезення пасажирів. Безплатним проїздом користувалися діти… нижчі метра зросту[75]. Трамвайний рух розпочинався о 6.40 і закінчувався о 22.20[76]. Вузловий пункт трамвайного руху знаходився на Гетьманських валах біля пам'ятника Яну Собеському (неподалік сучасного пам'ятника Т. Шевченку). Разом з електричним трамваєм у місті надалі діяв кінний транспорт. Його станції знаходилися на вул. Леґіонів (тепер частина просп. Свободи), пл. Марійській, вул. Академічній[77].

Як у будь-якому іншому місті, львів'яни жваво відгукувалися на різного роду надзвичайні події – нещасні випадки, аварії, пожежі. Чи не найбільше в повоєнний рік місто потерпало від пожеж. Дорожнеча палива спонукала львів'ян винаходити найрізноманітніші способи для опалення помешкань. Справжньої пошесті набрало самовільне будівництво печей. Їх споруджували без дотримання будь-яких правил безпеки. Нерідко великі пожежі вибухали на військових об'єктах. На початку лютого біля аеродрому згоріли два військові бараки, від яких зайнялися сусідні забудови. Пожежа знищила площу в декілька тисяч квадратних метрів: постраждали столярні майстерні аеродрому, згоріли кілька літаків. Вогнегасниками не вдалося скористатися, бо вони були зачинені в туалеті, який також згорів. Горів теж вокзал на Клепарівській. Джерелом пожежі став вагон, у якому розташовувалася канцелярія залізничної роти. Втім, у цьому випадку пожежники швидко впоралися з вогнем[78].

[71] Громадська думка. 1920. 18 лютого. С. 4.
[72] Dzień. 1920. 10 października. S. 6.
[73] Dziennik Ludowy. 1920. 9 stycznia.
[74] Dzień. 1920. 19 stycznia. S. 2.
[75] Ibid. 14 października. S. 4.
[76] Goniec Wieczorny (Lwów). 1920. 24 listopada. S. 6.
[77] *Orłowicz M.* Przewodnik po Lwowie. Lwów, 1926. S. 1–2.
[78] Dziennik Ludowy. 1920. 8 lutego. S. 4.

Мешканці Львова потерпали від необережного поводження зі зброєю, якої у прифронтовому місті було тоді чимало. Траплялися випадки, коли самі військові влаштовували задля розваг стрілянину, особливо на Цитаделі, де розташовувалася стрільниця 40-го піхотного полку[79]. Особливо небезпечно було знаходитися на прилеглих до Цитаделі вуличках уночі, коли "сліпі" кулі зі свистом рикошетили об мури кам'яниць і калічили, а то й убивали перехожих. Інколи забавлялися зброєю цивільні особи. Так, поліція вилучила карабін з набоями в Міхала Івасека, який полював за воронами[80]. Не були рідкістю транспортні пригоди. Найчастіше траплялися нещасні випадки, пов'язані з наїздом на пішоходів трамваю, рідше автомобілів та кінного транспорту. Поширеним явищем у Львові було грубе порушення пасажирами безпеки руху в трамваях: штовханина під час посадки, вискакування на ходу з вагона. Траплялося, що матеріальні нестатки штовхали львів'ян на відчайдушні кроки. "Gazeta Lwowska" повідомляла, що з третього поверху власного помешкання на вул. Бернштейна (тепер вул. Шолом-Алейхема) викинувся 56-річний заробітчанин Теодор Марко. Причиною цього вчинку була матеріальна скрута. Він удруге намагався покінчити життя самогубством. Карета швидкої допомоги доправила його до лікарні[81].

Складною для розв'язання була житлова проблема. Війна зумовила застій у будівництві. Брак житла найдошкульніше відчували бідні верстви населення, які нерідко не мали змоги навіть винаймати помешкання. На засіданні маґістрату в лютому 1920 р. делеґати від профспілок будівельників і соціалістичної партії пропонували заснувати фонд для будівництва дешевого житла, зменшити чинш за проживання, привести його у відповідність до категорії помешкань, як це було перед війною. Вони також домагалися заборони виселення квартиронаймачів, якщо ті не мали іншого житла, провести в місті ретельний облік житлового фонду, щоб його раціонально використовувати, і навіть провести "ущільнення" мешканців квартир[82].

У полі зору львів'ян перебував стан громадського порядку в місті – культура поведінки, облаштування міських зон відпочинку, проведення екскурсій. Львів'яни не уникали нагоди весело проводити дозвілля, при тому не особливо турбуючись про навколишній спокій. Чимало клопоту завдавало мешканцям будинку на вул. Королеви Ядвіґи, 30 (тепер вул. Марка Вовчка) "веселе товариство", яке ночами поспіль проводило гучні забави. Прохання сусідів зважити на дотримання спокою у нічний час залишалися без результату, а до поліції вони чомусь не скаржилися. Врешті про це написала газета, звернувшись зі свого боку до поліції про потребу навести лад[83]. Не давала спокою мешканцям вул. Рея своїми

---

[79] *Піняжко Т.* Львівська Цитадель. Львів, 2005. С. 43.
[80] Dziennik Ludowy. 1920. 11 lutego. S. 5.
[81] Gazeta Lwowska. 1920. 4 lutego. S. 4.
[82] Dziennik Ludowy. 1920. 1 lutego. S. 6.
[83] Ibid. S. 5.

"артистичними" вправами інша панна, яка цілими днями при відчинених вікнах грала на фортепіано, виспівуючи модну до війни пісню "Дай мужа, дай" з Бадерівської "Молитви дівиці" та деякі інші салонні пісні. Вочевидь поряд мешкав чоловік творчої натури, бо написав саркастичний фейлетон до газети "Dzień", у якому скаржився, що такі виконавці й твори можуть довести людей розумової праці до нервового зриву. Маємо у Львові Товариство охорони тварин, резюмував він, але не маємо організації, котра б заопікувалася людьми розумової праці[84].

Нарікання львів'ян викликав незадовільний громадський порядок у Стрийському парку. У парку вигулювали собак, що інколи нападали на відвідувачів, по доріжках гасали велосипедисти, наражаючи перехожих на травми від зіткнення з ними, у чагарниках віддавалися любовним втіхам закохані пари, групи військових і цивільних у супроводі молодиць, часто нетверезі, горлали батярських пісень. Серед вуличного фольклору особливо популярними на той час були такі куплети:

Tam na Furmańskiej ulicy
Tam stoją prostytutki,
Czarne noszą spodniczki
I chodzą jak urzędniczki.

Інша безтурботна пісня звучала безконечним рефреном:

A ty stary nie kręć gitary
Plum, plum, plum, plum, plum, plum,
Nie zawracaj kontramary
Plum, plum, plum, plum, plum, plum…

Військовики полюбляли виспівувати сороміцьку пісню про молодицю, якій не терпілося погуляти з кавалерами, але вона ніяк не могла відважитися на це, "Бо мамуні ся бояла дуже, дуже"[85].

Повоєнні негаразди не затьмарювали особистого життя. Матримоніальні оголошення в газетах нагадували рекламу. Газета "Chwila" гарантувала повну "дискретність". Такими послугами, вочевидь, найчастіше користувалися літні панни: "Елеґантна старша панна – власниця підприємства з місячним доходом 30 000 (марок) готівки пошлюбить елеґантного освіченого мужчину середнього віку. Першість мають адвокати, навіть без роботи"[86]. Наступне шлюбне оголошення теж вирізнялося діловою конкретністю: "Інтелігентна пристойна панна з посагом 100 000 корон вийде за інтелігентного здорового кавалера 35–

[84] Dzień. 1920. 5 września. S. 3.
[85] Dziennik Ludowy. 1920. 26 kwietnia. S. 4.
[86] Chwila. 1920. 1 stycznia. S. 8.

42 років зі шляхетним характером, професія не має значення, для ведення спільного інтересу”[87]. “Громадська думка” друкувала матримоніальні оголошення від жінок і чоловіків. “Чотири русалочки, – говориться в одному з них, – молоді, гарні, образовані з віном нав’яжуть переписку з мущинами молодими о цілі матримоніальній. Оголошення під: Бронетка, Бльондинка, Маня, Галя”[88]. А ось оголошення від чоловіка: “Гляжу товаришку життя, маючи намір на стало переселитися до Львова. Єсьм в цвіті віку. Посідаю коло мільйон корон власного майна. Рефлектую на дівчину до 26 року життя, музикальну і гарну. Більший посаг пожаданий. Не анонімові оголошення… слати рекомендовано до аґенції Бріка вул. Костюшка, Львів… по можності з фотографією з заподаннєм найдокладніших інформацій. За дискрецію ручиться словом чести”[89].

Львівська інтелігенція охоче відвідувала театри і кінотеатри. Їх репертуар змінювався залежно від політичних обставин. Упродовж січня–лютого 1920 р. на сцені Великого міського театру було поставлено 20 вистав і концертів за участю відомих оперних акторів. Серед них були: комедія “Вуса і перука” Ю. Коженьовського, оперета “Сеанс” С. Дуніковського і Ф. Коньора, опери “Галька” і “Паяци” С. Монюшка[90], “Тоска” і “Мадам Батерфляй” Дж. Пуччіні. Музичне товариство організувало ряд концертів і виступів піаніста Ю. Словінського, який виконував твори Ф. Шопена[91], сольний концерт львівської оперної співачки Королевич-Вайдової[92], показ драм “Лицар з лебедем” Б. Вінавера, “Отруєне джерело” В. Роґовича, “Фантазія” Ю. Словацького[93], комедій “Мужин” Є. Шанявського, “Мадам Сен-Жен” В. Сардо, трагедії “Пулковський” С. Жеромського, оперету “Принцеса доларів” Фалла та ін. Щомісяця репертуар міського театру поповнювався новими виставами. У квітні на його сцені поставили оперу “Євгеній Онєгін” П. Чайковського, оперету “Весела вдова” Й. Штрауса, драму “Сауль король” Е. Єндреєвича. Українська громадськість Львова гуртувалася навколо Музичного товариства ім. М. Лисенка. До програми концерту в березні 1920 р. з нагоди Шевченківських днів були включені твори Р. Шумана, Ф. Шуберта, Й. Брамса, Е. Ґріґа, Й. Штрауса, Ф. Шопена, С. Монюшки, П. Чайковського, М. Глінки, О. Гречанінова та ін.[94] У місті діяло теж декілька невеликих театрів, які користувалися значною популярністю в публіки. Одним із них був театр “Чвурка”, що розміщувався в “Казино де Парі” на вул. Рейтана, 3 (тепер вул. Л. Курбаса). Керував театром варшавський театральний режисер Марек Віндгейм. Репертуар

[87] Ibid. 3 stycznia. S. 8.
[88] Громадська думка. 1920. 18 січня. С. 4.
[89] Там само. 8 лютого. С. 4.
[90] Gazeta Lwowska. 1920. 30 stycznia. S. 4.
[91] Ibid. 4 stycznia. S. 4.
[92] Ibid. 9 stycznia. S. 6.
[93] Ibid. 30 stycznia. S. 4.
[94] Громадська думка. 1920. 23 марта. С. 4.

складався з оперет і сольних номерів[95]. Театр розпочав сезон прем'єрою оперети "Кав'ярня"[96]. Критики відзначали позитивний контакт між акторами цього театру та глядачами. Однак з часом ці стосунки потроху охололи через одноманітність репертуару[97].

У вересні інавґураційну виставу в залі "Казино де Парі" представив у майбутньому дуже популярний театр "Баґателя"[98]. Тут щоденно відбувалися вистави за участю провідних польських акторів[99]. Популярністю у львівської публіки користувався театр водевілів на вул. Оссолінських, 10. У його репертуарі були комедії "Стороннім вхід заборонено", "Протекція", "Дитя резервіста", оперети "У кав'ярні", "В карнавальну ніч", "Ганя плаче, я сміюся", "Подружні таємниці", "Божевільне подвір'я", балет "Кочегари", водевілі "Панна зі складу", "На Личаківській", "Цнотливий ґувернант", "Прекрасна стать", "Таємничий будинок", а також виступ варшавського кабаре[100]. Театр "Розмаїтосці" (вул. Шашкевича) теж спеціалізувався на виставах легкого жанру: "Рандеву, або Добрий номер", концерт-кабаре "Будуарний король", оперета "Миртовий цвіт"[101]. Над кав'ярнею "Міраж" у пасажі "Міколяша" розміщувався театр "Весела видра" під керівництвом популярного коміка Мєчислава Войташека. Репертуар театру складався із сольних номерів, танців, сатиричних сцен. Українська публіка відвідувала театр Товариства "Українська бесіда", який повільно оговтувався від війни, демонструючи старий репертуар – "Чорноморці", "Дванадцять доньок на виданні", "Модний жених", "Запорожець за Дунаєм"[102]. Загалом театральне життя Львова було настільки насиченим, що це інколи негативно позначалося на якості вистав, позаяк до їх постановки бралися актори-аматори, які таким чином заробляли на життя. Це змусило Союз акторів польських театрів відмежуватися від низькопробних постановок[103].

У 1920 р. у Львові діяли кінотеатри: "Коперник", "Марисєнка", "Аполло", "Люкс", "Пасаж", "Втіха", "Хохлік". На їх екранах демонстрували фільми різнопланового жанру. Найчастіше це були американські, англійські чи французькі комедії, пригодницькі фільми, мелодрами, рідше класика.

У липні–серпні 1920 р. Львів опинився під безпосередньою загрозою вторгнення підрозділів Першої червоної кінної армії під командуванням С. Будьонного. У цей час у місті проходили різного роду патріотичні заходи

[95] Dzień. 1919. 17 października. S. 5.
[96] Ibid. 19 października. S. 5.
[97] Ibid. 1920. 26 stycznia. S. 5.
[98] Kurjer Lwowski. 1920. 11 września. S. 6.
[99] Gazeta Lwowska. 1920. 15 września. S. 4; 11 września. S. 3.
[100] Dziennik Ludowy. 1920. 4 kwietnia.
[101] Dzień. 1919. 9 października. S. 4.
[102] Громадська думка. 1920. 18 січня. С. 4.
[103] Dzień. 1920. 20 września. S. 3.

польської громадськості. З 16 липня у Львові було заборонено використовувати приватні автомобілі й мотоцикли. Їхні власники мали зголоситися до так званої Запасної колони для потреб армії[104]. Це був час, коли львів'яни жили в постійному страху, а тому товариське життя, розваги майже завмерли. Єдина інформація – про "жовнірське свято" 6 серпня, але "пройшло воно тихо й без будь-якої паради". Відбулися відчити рефератів по казармах, там само виступили військові оркестри, проведено вечори у військових шпиталях. У той же день для солдатів поставлено три вистави в залах товариства "Ґвязда" (тепер вул. В. Короленка), у жовнірському театрі, залі "Колісеум" за участю акторів львівських театрів. У Міському театрі для "скріплення сердець" поставлено перший акт вистави "Костюшко під Рацлавицями", призначеної для солдатів та їхніх родин. Увечері львівські кінотеатри влаштували безкоштовний перегляд фільмів[105]. Театр "Чвурка" теж прилучився до підтримки армії. Дохід від виступів солістки Анни Кіцман по ресторанах і кав'ярнях мав йти у фонд добровольчої армії, що формувалася в Галичині[106].

Не забракло й панічних настроїв. Їх віддзеркаленням була місцева преса. "Gazeta Lwowska" повідомляла, що в Кракові власники кав'ярень і ресторанів з огляду на серйозність становища вирішили припинити музику в цих закладах. Газета натякала, що у Львові треба вчинити так само[107]. Але з цим погоджувалися не всі. "Любителі траурних настроїв" – під таким заголовком газета "Dzień" опублікувала фейлетон, висміюючи в ньому тих львів'ян, які в паніці хотіли виїжджати на захід. Газета писала: "Декілька днів поспіль з'являються у нашій пресі голоси, що картають музику в кав'ярнях, вимагають закриття театрів, кінотеатрів і т. ін. Щоправда не відомо, чим такий настрій умотивований. Для солдатів на фронті збираємо інструменти, картаємо перебільшені вістки про боягузтво, апелюємо до сили духу, а з іншого боку – маємо штучно створювати траурний настрій через закриття розважальних закладів. Гадаємо, що хоча б з огляду на солдата, який приїжджає з фронту і повертається туди знову треба покласти кінець планам цих маніяків смутку"[108].

В іншому фейлетоні під заголовком "Ганьба" ця ж газета засуджувала фальшиві панічні чутки про прихід більшовиків, вказуючи серед іншого на одне з їх джерел – тилових офіцерів, які під різними приводами уникали фронту. "У цих офіцерів, – писала газета, – "фризура" без докору, а мундир без помарок, його не зачепили ані дощ, ані ніч у полі. Він промовисто свідчить, що цим офіцерам відомі лише "окопи" вулиць Академічної та Леґіонів і "позиції" Мусяловича і Залеського"[109] (йшлося про популярні львівські кав'ярні. – *В. Г.*). Висміяно теж

[104] Ibid. 16 lipca. S. 5.
[105] Kurjer Lwowski. 1920. 6 sierpnia. S. 6.
[106] Dzień. 1920. 11 lipca. S. 5.
[107] Gazeta Lwowska. 1920. 31 l³pca. S. 4.
[108] Dzień. 1920. 24 lipca. S. 3.
[109] Kurjer Lwowski. 1920. 3 lipca. S. 5.

львів'ян, які піддалися панічним чуткам про прихід більшовиків і кинулися втікати на захід, витратили великі кошти на переїзд родин і сімейних пожитків, а після тижневих "гастролів" знову поверталися додому. Особливо їдко кореспондент висміяв літнього віку жінок, які повірили чуткам про хтивість більшовицьких солдатів і кинулися собі втікати зі Львова[110]. На шпальтах газет з'являлися патріотичні куплети:

My nie damy Lwowa skraść
Będziem piersią go bronili
Choć by przyszło trupem paść [111].

З двадцятих чисел серпня, коли більшовики були розгромлені під Варшавою і Замостям, у місті запанував піднесений настрій. "Хто хотів переконатися, що під містом ворога вже немає, повинен був відвідати вчора театр. Зникла пустка, яка зіяла у залі впродовж ряду вечорів, наші актори повернулися до гумору…", – писала газета "Dzień"[112]. На хвилі патріотичного піднесення міський театр поставив виставу І. Камінського "Краков'яки й гуралі"[113]. Театр "Баґателя" влаштував прем'єру вистави-шаржу "Будьонний іде!" з популярним коміком Євстафієм Одробінським. Після відступу більшовиків пересічні львів'яни знову почали дивитися на світ оптимістично[114]. Восени 1920 р. у Львові особливою популярністю користувалися різні заходи, присвячені польській армії. Стараннями Референтури пропаґанди II відділу Штабу командування Генеральної округи в залі "Сокола-матері" (на сучасній вул. П. Ковжуна) 3 жовтня відбувся урочистий концерт, присвячений польському солдатові. Відбувалися лекції про події польсько-російської війни 1920 р., зокрема в офіцерському казино на вул. Фредра. Зрозуміло, що особливою популярністю вони користувалися серед польської громадськості Львова[115]. Ще з більшим розмахом відбувалися листопадові урочистості, влаштовані маґістратом з нагоди річниці здобуття поляками Львова[116]. Дохід від них призначено на будівництво каплиці "Орлят" на Личаківському цвинтарі[117]. 1 листопада вулицями міста пройшов похід з вінками на могили польських вояків, а 22 листопада оголошено "святом Львова". Спеціальним розпорядженням президії міської ради офіційні заходи проходили біля пам'ятника А. Міцкевичу в центрі міста. Власники будинків і квартир, фасади яких виходили на площу, були зобов'язані прикрасити вікна своїх

[110] Dzień. 1920. 5 lipca. S. 5.
[111] Gazeta Lwowska. 1920. 11 września. S. 3.
[112] Dzień. 1920. 26 sierpnia. S. 3.
[113] Ibid. 9 września. S. 3.
[114] Ibid. 30 września. S. 3.
[115] Ibid. 29 września. S. 3.
[116] Kurjer Lwowski. 1920. 3 listopada. S. 4.
[117] Ibid. 11 listopada. S. 4.

помешкань[118]. 21 листопада Львів відвідав маршал Ю. Пілсудський. Його урочисто вітали на залізничному вокзалі. Відтак біля Політехніки, де розташовувався тимчасовий цвинтар полеглих у листопадових боях 1918 р. польських солдатів, відправлено службу Божу. "Gazeta Lwowska" з подробицями висвітлювала церемонію вручення місту ордена "Virtuti militari", яка відбувалася біля пам'ятника А. Міцкевичу[119]. Увечері за участю маршала влаштовано прийом у банкетних залах колишнього намісництва[120].

Відсутність прямої військової загрози місту спонукала маґістрат відмінити розпорядження про комендантську годину. Відтепер різного роду розважальні заклади могли працювати й уночі. Наприклад, реклама кав'ярні "Рояль" на вул. Гетьманській (тепер частина просп. Свободи) вихваляла, що тут "відмінна кухня, добірні напої, а справжня кава "більон" з пінкою буде до смаку навіть найвимогливішій публіці. Після театру свіжа вечеря. Кав'ярня відчинена від 5 ранку"[121]. Частково відновила роботу популярна до війни кав'ярня і ресторан "Сан Сусі" ("Безтурботна розмова") на вул. Шайнохи (тепер вул. Банківська). Вона працювала від 7 ранку до пізньої ночі. Відвідувачі кав'ярні мали змогу не тільки випити філіжанку кави, а й переглянути найрізноманітніші місцеві й закордонні часописи. Кав'ярня мала чотири більярдних столи. Щоденно виступав струнний оркестр[122]. Кав'ярня "Імперіал" на вул. Леґіонів, 15 влаштовувала зустрічі торгівців. У кав'ярні виступав прославлений піаніст Францішек Цикан. Були окремі кімнати для гри в карти та для інших розваг. Елітна публіка відвідувала кав'ярню "Міраж", відому виступами італійського оркестру під керуванням Оттокара Фохноха[123].

Повоєнна скрута обмежувала можливості львів'ян гарно й модно вдягатися. Найбідніші категорії населення міста отримували текстильні вироби за так званими сімейними споживчими посвідченнями. На одну-дві особи можна було отримати три метри тканини, на три-чотири – шість метрів, п'ять-шість осіб – вісім метрів, а на сім'ю, де було більше шести осіб, видавали десять метрів[124]. Традиційно найбільше приділяли увагу одягу жінки. "Спостерігаючи за дамським гардеробом, – писала одна з газет, – можна зробити висновок, що попри відсутність добротних тканин наші жінки з'являються на вулицях міста в елеґантних вбраннях. Як вдалося з'ясувати, ці вбрання витягнені зі старих скринь, але не до впізнання оновлені барвником "Колорит", який продавався в аптеках і кожен у домашніх умовах міг ним скористатися"[125].

---

[118] Gazeta Lwowska. 1920. 21 listopada. S. 4.
[119] Ibid. 23 listopada. S. 5.
[120] Dzień. 1920. 24 listopada. S. 2.
[121] Ibid. 18 stycznia. S.7.
[122] Ibid. 1919. 8 października. S. 7.
[123] Ibid. S. 8.
[124] Dziennik Ludowy. 1920. 25 stycznia. S. 4.
[125] Dzień. 1920. 1 lutego. S. 6.

Загалом високосний 1920 р. не приніс львів'янам миру та спокою, одначе обнадіював, що найважчі випробування позаду. Мешканці Львова готувалися до зустрічі нового 1921 р., шпальти газет знову зарясніли рекламою, яка закликала відвідати найкращі ресторани й кав'ярні, театри готували для глядачів прем'єри, виникали різноманітні оргкомітети для підготовки і проведення балів. Серед цих повсякденних турбот пересічний львів'янин жив у своєму мікросвіті: радів дрібничкам життя, переборював домашні клопоти, спостерігав за передноворічною міською суєтою і, звичайно, журився дорожнечею, особливо на продукти харчування.

ВІСНИК ЛЬВІВ. УН-ТУ *VISNYK LVIV UNIV.*
Сер. істор. 2012. Спец. вип. С. 272–292. *Ser. Histor. 2012. Special issue. P. 272–292.*

УДК 336.7 (477.83–25) “1918/1939”

Bogusław Piotr MARKS
Pabianice

Giełda Pieniężna we Lwowie (1918–1939)

Перша біржа у Львові – товарно-зернова – виникла в 1866 р. (за ін. даними 1867). Щойно в 1919 р. у місті була створена грошова біржа. На ній були представлені, головно, цінності місцевих банків, промислових і торговельних фірм. Львівська грошова біржа виконувала, крім статутних, важливі суспільні функції – формування громадської думки, соціальну, інформаційну. Поряд з грошовою у Львові діяла товарно-зернова біржа. У міжвоєнний період Львівська грошова біржа належала – поряд з біржами в Познані, Лодзі, Кракові й Вільнюсі – до так званих провінційних (локальних). За обсягами фінансових операцій вона значно поступалася Варшавській біржі. Неґативно на діяльності Львівської та інших грошових бірж позначилася фінансова політика польського уряду, спрямована на обмеження валютних операцій, і світова економічна криза 1929–1933 років.

Ключові слова: Львівська грошова біржа, фінансова система II Речі Посполитої.

Przedmiotem niniejszego referatu będzie zarys działalności Lwowskiej Giełdy Pieniężnej (LGP) w okresie międzywojennym. Była ona jedną z tzw. giełd prowincjonalnych (lokalnych), do których zaliczano także giełdy pieniężne w: Łodzi, Krakowie, Poznaniu i w Wilnie. Niektórzy badacze – nie podając bliższych szczegółów wymieniają również giełdę pieniężną w Katowicach[1]. Centralną była wówczas giełda w Warszawie.

Do tej pory działalność LGP nie doczekała się obszerniejszej publikacji. Chodzi tu nie tylko o monografię, ale i pomniejsze opracowania. Spośród w miarę całościowych prac o gospodarce Lwowa, jedynie praca Stanisława Hoszowskiego zawiera krótką informację na temat Giełdy Lwowskiej[2]. W artykule skoncentrujemy swą uwagę przede wszystkim na prawno – organizacyjnych podstawach funkcjonowania LGP. Natomiast szerszą analizą obrotów giełdowych zajmiemy się w innym miejscu i czasie.

[1] Zob. np.: R. Czerniawski, *Giełdy*, Bielsko Biała 1991, s. 24. O projektowanej giełdzie pieniężnej w Katowicach pisał S. Kocot, *Nauka o handlu*, Warszawa 1934, s. 71. W Archiwum Państwowym w Katowicach, czy też w wydawnictwach statystycznych okresu międzywojennego nie znaleziono jednak danych, które potwierdziłyby powstanie wspomnianej giełdy.

© *Marks P. B., 2012*

Wprowadzenie

Zanim przejdę do charakterystyki LGP, chciałbym przedstawić parę uwag natury ogólnej, wprowadzających. Giełdę pieniężną określa się jako organizację mającą na celu ułatwienie transakcji kupna - sprzedaży oraz ustalenie (w wyniku ześrodkowanej podaży i popytu) właściwej w danej chwili ceny określonego przedmiotu transakcji[3]. W artykule pominę jednak szerszą analizę definicji i klasyfikacji giełd w literaturze fachowej. Wspomnę jedynie, iż wśród badaczy tej problematyki nie ma w tych sprawach jednomyślności, choć wielu z nich – podkreślając trudności w jednoznacznym i w pełni wyczerpującym zdefiniowaniu giełdy – próbowało określić jej istotę[4]. Podobnie rzecz się ma, jeśli chodzi o kryteria, według których klasyfikowane były giełdy[5]. Warto tu nadmienić, że do 1921 r. w polskim ustawodawstwie giełdowym nie rozróżniano giełd towarowych i pieniężnych (określano je jako towarowo-pieniężne). Giełdy bowiem – wyrosłe przeważnie z targów i jarmarków – były miejscem, gdzie początkowo handlowano wszystkim[6]. Dopiero wraz ze wzrostem roli pieniądza w życiu społeczno-gospodarczym, zwiększaniem się popytu na kapitał pieniężny oraz dzięki innym czynnikom, nastąpiło rozdzielenie giełd na: towarowe, pieniężne i inne. W artykule przedstawię funkcjonowanie Giełdy Pieniężnej we Lwowie, chociaż działała tam również Giełda Zbożowa i Towarowa[7].

Mimo, iż pierwowzorów giełd ich badacze dopatrują się już w starożytności, to rozwój tych instytucji nierozerwalnie związany jest z rozwojem stosunków kapitalistycznych. Większość ważniejszych giełd w Europie ukształtowała się w okresie od XVI do XVIII wieku, zaś na początku XIX wieku powstała giełda w Nowym Jorku[8]. Najwcześniej chronologicznie powstałe giełdy miały wyłącznie charakter

---

[2] S. Hoszowski, *Ekonomiczny rozwój Lwowa w latach 1772–1914*, Lwów 1935.

[3] *Giełda pieniężna*, [w:] *Encyklopedia Historii Gospodarczej Polski do 1945 r.*, t. A–N, red. A. Mączak, Warszawa 1981, s. 198–199.

[4] Definicje giełdy można znaleźć m. in. w: M. Puławski, K. Fandrey, *Ogólna charakterystyka giełd*, [w:] *Giełdy w gospodarce światowej*, pod red. W. Januszkiewicza, Warszawa 1987, s. 12–13; M. Weber, *Die Borse*, Gettongen 1896, s. 7; S. Szczypiorski, *Organizacja i technika handlu zagranicznego*, Warszawa 1972, s. 52; *Encyklopedia handlowa Orgelbranda*, t. I, Warszawa 1928, s. 199; *Финансово-кредитный словарь*, t. 1, red. В. П. Дьяченко, Москва 1961, s. 139. Definicje giełdy nie obrazują jednak jakościowych zmian, jakie zaszły w ich funkcjonowaniu na przestrzeni wieków.

[5] M. Puławski, K. Fandrey, *Ogólna charakterystyka giełd…*, dz. cyt., s. 16–21.

[6] *Encyklopedia Nauk Politycznych*, red. E. J. Reyman, t. II, Warszawa 1937, s. 347–348. Na temat różnic między giełdą a targiem zob.: S. Woyzbun, *Giełda: przeszłość, organizacja obecna, obroty*, Warszawa 1928, s. 6–9. Niektórzy autorzy negowali np. istnienie giełd pieniężnych, uznając jedynie istnienie giełd dewizowych. Por. O. Hintner, *Weltpapierborse*, Wiesbaden 1960, s. 13.

[7] Historię Giełdy Zbożowej i Towarowej we Lwowie omawia: R. Macyra, *Na rynku hossy i bessy. Giełdy towarowe w II Rzeczypospolitej*, Poznań 2004, s. 271 i n.

[8] Szerzej: S. A. Kempner, *Giełda: jej istota, cel i ustrój*, Warszawa 1908, s. 12; S. Woyzbun, *Giełda…*, dz. cyt., s. 13–14.

prywatny, tj. były niezależne od władz państwowych. Z czasem jednak większość giełd działających w Europie stała się instytucjami publicznymi, funkcjonującymi z upoważnienia rządów i w oparciu o zatwierdzane przez nie ustawy, choć – pozostając pod rządową kontrolą – posiadały one zewnętrzną autonomię[9].

Nieco historii

Początki giełd w Polsce, jako ściśle określonych instytucji prawnych, wiązane są z postanowieniami napoleońskiego kodeksu handlowego z 1809 r. Ponieważ postanowienia te prawdopodobnie pozostały „martwe", za pierwszą giełdę urzędową na ziemiach polskich powszechnie uznaje się giełdę towarowo-pieniężną w Warszawie[10]. Powstała ona – jako „Warszawska Giełda Kupiecka" – na mocy postanowienia Księcia Namiestnika Królewskiego gen. Józefa Zajączka z 12 kwietnia 1817 r.[11]

Chronologicznie drugą na ziemiach polskich była giełda utworzona w 1866 r. we Lwowie. Miała ona jednak charakter giełdy zbożowo-towarowej. Po kilku latach działalności przestała funkcjonować, a ponowne próby jej uruchomienia zakończyły się powodzeniem dopiero w 1913 r., choć po wybuchu I wojny światowej, aż do jesieni 1921 r. zawiesiła ona swą działalność[12]. S. Hoszowski pisał:

> (…) nie wiodło się z założeniem giełdy towarowej i pieniężnej [we Lwowie. – *B. P. M.*]. Powołana do życia w 1867 r. już po dwuletniej egzystencji została zlikwidowana, a to z powodu, jak informuje sprawozdanie Izby Handlowej i Przemysłowej, braku zrozumienia pożytku i potrzeby takiej instytucji u kupców oraz z powodu przeszkód stawianych przez tych, którym byłyby nie na rękę uregulowane stosunki handlowe. Ponawiane próby w dziewiątem dziesięcioleciu ubiegłego [XIX. – *B. P. M.*] wieku okazały się również bezskuteczne (…)[13].

---

[9] T. Pieńkowski, *Zarys organizacji ważniejszych europejskich giełd pieniężnych*, „Przemysł i Handel" 1924, z. 37, s. 976 i n.; z. 39, s. 1019 i n. W krajach anglosaskich giełdy były z reguły prywatnymi stowarzyszeniami niezależnymi od władz państwowych.

[10] S. A. Kempner, *Giełda…*, dz. cyt., s. 17. Autor ten uważa, że jako tzw. „zgromadzenie kupców" giełda ta prawdopodobnie funkcjonowała już w XVII w. i że po wprowadzeniu w życie nowego statutu w 1872 r. miała charakter wyłącznie pieniężny. – Tamże, s. 13 i n.; *Stulecie Giełdy Warszawskiej (1817–1917)*, Warszawa 1917, s. 16–17. Czytamy tam, iż polskie giełdy istniały w Warszawie już w XIV w. i że pierwsza giełda powstała tam w 1757 r.

[11] Dzieje Giełdy Warszawskiej są stosunkowo najlepiej opracowanymi w polskiej literaturze przedmiotu. Oprócz w. w. zob. też np.: R. Czerniawski, *Warszawska Giełda (1918–1939)*, Warszawa 1997; *Encyklopedia Handlowa*, Warszawa 1891, s. 1518 i n.; *Wielka Encyklopedia Powszechna Ilustrowana*, t. XXIII, Warszawa 1889, s. 994 i n.; najcenniejszych informacji dostarczają jednak wydawnictwa: *Komitet Giełdowy w Warszawie. Sprawozdanie…* oraz [od 1921 r.] *Giełda Pieniężna w Warszawie. Sprawozdanie za rok…*

[12] R. Macyra, *Na rynku hossy i bessy…*, dz. cyt., s. 271; R. Czerniawski, *Giełdy…*, dz. cyt., s. 18; „Gazeta Bankowa" 1938, nr 17, s. 315.

[13] S. Hoszowski, *Ekonomiczny rozwój Lwowa…*, dz. cyt., s. 81.

W literaturze przedmiotu spotyka się – mimo wszystko – informacje, iż od 1866 r. istniała we Lwowie giełda pieniężna[14].

Giełda Pieniężna we Lwowie została założona w 1919 r. pod pierwotną nazwą „Zebranie instytucyj finansowych i prywatnych firm bankierskich"[15]. Do 1921 r. działała ona w oparciu o przepisy prawa austriackiego, a zwłaszcza – ustawy o organizacji giełd z 1 kwietnia 1875 r. Powstanie LGP, jak i Giełdy Towarowej, nie byłoby możliwe bez zaangażowania członków tamtejszej Izby Handlowej i Przemysłowej, którzy stworzyli podwaliny pod zorganizowanie tych instytucji[16].

W 1898 r. grupa przemysłowców łódzkich z Karolem Scheiblerem na czele podjęła starania o utworzenie giełdy w Łodzi. Starania te uwieńczone zostały powodzeniem i giełda rozpoczęła funkcjonowanie od 1 lutego 1899 r.[17] Do 1921 r. była giełdą pieniężną i towarową, później – wyłącznie pieniężną[18].

Następne giełdy pieniężne powstały po odzyskaniu niepodległości przez Polskę. Od 20 marca 1919 r. rozpoczęła działalność Giełda Pieniężna w Krakowie[19]. W sierpniu 1920 r. oficjalną działalność zapoczątkowała Giełda w Poznaniu[20]. Ostatnią giełdą pieniężną, która zainaugurowała swe funkcjonowanie w 1921 r., była Giełda w Wilnie[21].

---

[14] Zob. np.: Z. Karpiński, *Ustroje pieniężne w Polsce od roku 1917*, Warszawa 1968, s. 199; „Rocznik Polskiego Przemysłu i Handlu" 1934, nr 126.

[15] Dr M. Paneth, *Giełdy pieniężne*, [w:] Dziesięciolecie Polski Odrodzonej, [b. m. w.] 1928, s. 1125; „Rocznik Ministerstwa Skarbu" 1927–1930, Warszawa 1931, s. 352.

[16] *Polski Przemysł i Handel 1930. Rynek Polski*, Warszawa–Lwów [b. d. w.], s. 35.

[17] *Sprawozdanie z działalności Łódzkiego Komitetu Giełdowego za 1899 r.*, Łódź 1900, s. 5. Charakterystykę Łódzkiej Giełdy Pieniężnej można znaleźć w: B. Marks, *Łódzka Giełda Pieniężna w II Rzeczypospolitej. Przełomy w historii. XVI Powszechny Zjazd Historyków Polskich. Pamiętnik*, t. III, cz. II, Toruń 2002, s. 229–240; B. Pełka, *Organizacja i historia Łódzkiej Giełdy Pieniężnej i jej akta (1899–1939)*, „Archeion" 1967, nr XLVI, s. [155] i n.; W. Kużko, *Działalność Komitetu Giełdowego Łódzkiego na rzecz ochrony przemysłu i handlu w Łodzi podczas I wojny światowej*, [w:] *Dzieje burżuazji w Polsce. Studia i materiały*, t. III, pod red. R. Kołodziejczyka, Wrocław 1983, s. [145] i n.

[18] *Archiwum Państwowe w Łodzi. Przewodnik po zasobie archiwalnym*, pod red. M. Bandurki, Warszawa 1998, s. 346.

[19] Archiwum Państwowe w Krakowie, Giełda Pieniężna, sygn. 3: Materiały Wydziału Giełdowego, k. 43; B. Bojdo, L. Kałkowski, Sz. Świątek, *Giełda Pieniężna w Krakowie (1919–1939)*, Kraków 1997; H. Dobrowolski, *Giełda Pieniężna w Krakowie i jej akta*, „Archeion" 1962, [t.] XXXVII, s. 276 i n.

[20] R. Urban, *Działalność Giełdy Pieniężnej w Poznaniu*, „Gazeta Bankowa" 1929, nr 6, s. 152.

[21] Centralne Archiwum w Wilnie, Zespół Izby Skarbowej w Wilnie, fond P 144, teczka 30, k. 1; Z. Karpiński, *Ustroje pieniężne…*, dz. cyt., s. 199.

Prawne podstawy działania i organizacja polskich giełd pieniężnych

Do czasu uchwalenia w 1921 r. polskiej ustawy giełdowej, swą działalność giełdy te prowadziły w oparciu o przepisy państw zaborczych: rosyjskiego (giełdy: warszawska, łódzka i wileńska), austriackiego (giełdy: lwowska i krakowska) oraz niemieckiego (giełda poznańska)[22].

W odrodzonej Polsce – wraz ze wzrostem znaczenia giełd w gospodarce – władze rządowe podjęły działania zmierzające do uporządkowania rynku giełdowego. Prace nad nowym prawem giełdowym, które z jednej strony ujednolicałoby organizację i funkcjonowanie istniejących giełd, a z drugiej – dostosowywało je do nowej rzeczywistości, podjęto z początkiem 1920 r. Prace te trwały prawie rok czasu. W ich trakcie władze konsultowały się z reprezentantami poszczególnych giełd (zwłaszcza z przedstawicielami Komitetów Giełdowych) oraz Izb Handlowo-Przemysłowych, w tych ośrodkach, w których one istniały (m. in. we Lwowie).

Ustawę „O organizacji giełd w Polsce" Sejm Rzeczypospolitej uchwalił 20 stycznia 1921 r.[23] Wyodrębniono w niej giełdy pieniężne i towarowe. Giełdy pieniężne miały podlegać Ministrowi Skarbu, który – w porozumieniu z Ministrem Przemysłu i Handlu – miał wydawać pozwolenie na ich otwarcie. Przed podjęciem decyzji był zobowiązany do „wysłuchania właściwych organizacji gospodarczych" (m. in. Izb Przemysłowo-Handlowych). Sprecyzowano również rodzaje walorów, którymi można było obracać. Giełdzie nadano osobowość prawną, tj. przyznano prawo nabywania majątku ruchomego i nieruchomego, zawierania umów i zaciągania zobowiązań. Nadzór nad każdą z giełd miał być sprawowany przez – odrębnych dla każdej – Komisarzy rządowych lub ich zastępców. Zarówno Minister Skarbu, jak i Komisarze mieli szerokie uprawnienia do ingerowania w sprawy organizacji i funkcjonowania giełd.

W obszarze stosunków giełd z władzami państwowymi przyjęto model austriacki, który starał się godzić wewnętrzną autonomię giełd, gdyż – jak tłumaczono –

> rząd (...) musiał zapewnić sobie odpowiednie warunki obserwacyjne, z wpływającą pośrednio możliwością występowania z inicjatywą, aby tempo rozwoju szczytu organizacji finansowej, jakim jest giełda, odpowiadało szybkości całokształtu powstałych i szybko postępujących przemian[24].

---

[22] Szerzej zob. B. Marks, *Z historii ustawodawstwa i prawodawstwa giełdowego (1817–1921)*, [w:] *Księga jubileuszowa poświęcona 50-leciu pracy naukowo-dydaktycznej prof. dr. hab. Wiesława Piątkowskiego. Z historii myśli ekonomicznej i historii gospodarczej*, Łódź 2006, s. [165] i n.

[23] „Dziennik Ustaw Rzeczypospolitej Polskiej" (dalej: DzURP) 1921, nr 13, poz. 71; „Dziennik Urzędowy Ministerstwa Skarbu" (dalej: DzUMS) 1921, nr 8, poz. 94.

[24] T. Pieńkowski, *Sprawa reorganizacji giełd pieniężnych*, „Przemysł i Handel" 1924, z. 51, s. 1283.

Zgodnie z ustawowymi zapisami, giełdy pieniężne stały się autonomicznymi organizacjami o charakterze korporacyjnym, mającymi rządzić się własnymi statutami, dostosowanymi do uregulowań ogólnopaństwowych.

Przyjęto także uregulowania odnośnie do członkostwa. Oprócz członkostwa dobrowolnego, wprowadzono tzw. przymus giełdowy[25]. Ustalono, iż

> członkami giełdy pieniężnej winni być wszyscy handlujący wartościami, dopuszczonemi do obrotu na danej giełdzie, którzy posiadają przedsiębiorstwo w tej samej miejscowości, gdzie dana giełda się znajduje (art. 4).

Poza tym ustawa wyłączała z członkostwa giełdy: duchownych, wojskowych, urzędników państwowych i samorządowych, sędziów, osoby prawomocnie skazane i niewypłacalne (art. 6).

Zasadnicze zmiany – w stosunku do poprzednich uregulowań – zaszły też w strukturze organizacyjnej giełd oraz w zakresie kompetencji poszczególnych organów giełdowych. Na podstawie ustawy – obok wcześniej funkcjonujących „ogólnych zgromadzeń członków giełdy" i maklerów – powołano nowe organy: radę giełdową (organ zarządzający sprawami giełdy), komisję dyscyplinarną – rozstrzygającą „zarzuty natury etycznej, stawiane członkom giełdy" oraz komisję rozjemczą, a w jej ramach sąd rozjemczy, utworzone dla rozstrzygania sporów wynikających z transakcji giełdowych. Szczegółowo określono: sposób powoływania, uprawnienia i obowiązki wyżej wymienionych organów[26].

W ustawie odniesiono się również do zagadnień: pełnomocnictwa, sprawozdawczości, wymogów statutowych oraz transakcji giełdowych. Nie zostały natomiast szerzej sformułowane przepisy dotyczące maklerów. Uregulowanie tych spraw znalazło się dopiero w Rozporządzeniu Ministra Skarbu oraz Ministra Przemysłu i Handlu „w przedmiocie powoływania i zwalniania maklerów na giełdach pieniężnych w Polsce" z 21 sierpnia 1921 r. oraz w późniejszych rozporządzeniach[27]. Giełdy – istniejące w chwili ogłoszenia ustawy – zobowiązano do dostosowania ich statutów do jej przepisów i przedłożenia ich właściwym ministrom.

Ustawa giełdowa z 1921 r. – wzorowana na austriackim ustawodawstwie giełdowym – od samego początku budziła szereg kontrowersji, zarówno po stronie rządowej, jak i w środowisku giełdowym. Władze państwowe uważały np., że zapisy ustawowe dały im praktycznie niewielkie możliwości wpływu na działalność giełd, gdyż nie wyposażały komisarzy giełdowych w odpowiednie środki do wykonywania nałożonych na nich obowiązków. Z kolei firmy giełdowe zgłaszały zastrzeżenia do

---

[25] Zob. J. Namitkiewicz, *Zarys prawa handlowego*, Warszawa 1934, s. 57.

[26] Kwestie dotyczące rady giełdowej określone zostały w art. 8–12, komisji dyscyplinarnej – w art. 13, a komisji i sądu rozjemczego – w art. 14.

[27] DzURP 1921, nr 86, poz. 586; 1923, nr 55, poz. 372; *Giełda Pieniężna w Warszawie*, Warszawa 1923, s. 28 i n.; DzURP 1924, nr 29, poz. 292; 1929, nr 3, poz. 30.

wprowadzonego w ustawie „przymusu giełdowego", domagając się „ograniczenia dopływu nowych członków, aby w ten sposób zatrzymać w ręku ograniczonej liczby firm przywilej obsługiwania całego społeczeństwa"[28]. Uwagi krytyczne mieli też przedstawiciele władz giełdowych, którzy wątpili, czy przewidziane w ustawie środki będą wystarczające dla prawidłowej selekcji firm dopuszczanych na giełdę, a zwłaszcza, czy – w świetle przepisu o „przymusie giełdowym" – pozwolą im na niedopuszczenie na parkiet przedsiębiorstw o złej kondycji ekonomicznej. Krytycznie opiniowano również: sposób ustalania i notowania kursów giełdowych, nieprecyzyjne sformułowanie zadań i funkcji giełdy, czy możliwość zawierania transakcji terminowych wyłącznie na obszarze byłego zaboru austriackiego (tylko na mocy tamtejszego prawa handlowego były one prawnie dozwolone)[29]. Z tych też – między innymi – powodów trwały dalsze prace nad ustawodawstwem giełdowym.

Różne obszary działalności giełd pieniężnych regulowane były także innymi przepisami, np. o opłatach stemplowych (obowiązywały w zakresie obrotu papierami wartościowymi)[30], czy o podatku giełdowym[31].

Ustawa z 1921 r., jak i przepisy ją uzupełniające, zostały niemal cztery lata później zastąpione przez „Rozporządzenie Prezydenta Rzeczypospolitej z dnia 28 grudnia 1928 r. o organizacji giełd"[32]. Stanowiło ono m. in., że do 1 lipca następnego roku istniejące w Polsce giełdy dostosują swe statuty do istniejących przepisów i prześlą je do zatwierdzenia właściwym ministrom. Z chwilą zatwierdzenia nowych, dotychczasowe statuty traciły moc prawną, nie później jednak, jak od 1 styczna 1926 r. Do ważniejszych zmian wprowadzonych przez powyższe rozporządzenie można zaliczyć: zwiększenie nadzoru rządowego nad giełdami, skreślenie przymusu należenia do Zgromadzeń giełdowych dla instytucji bankowych, ustanowienie giełdowej komisji odwoławczej i wprowadzenie jawności postępowania przed giełdowym sądem rozjemczym oraz zwolnienie stron od „układu pisemnego na sąd rozjemczy". Wprowadzono też szereg modyfikacji dotyczących trybu zatwierdzania członków rady giełdowej i powoływania członków komisji giełdowych.

---

[28] T. Pieńkowski, *Sprawa reorganizacji…*, dz. cyt., s. 1284.

[29] Przez długi okres czasu na obszarze Polski nie było ujednolicone prawo handlowe. Do przyjęcia w 1934 r. Kodeksu Handlowego (zob. *Rozporządzenie Prezydenta Rzeczypospolitej z dnia 27 czerwca 1934 r. Kodeks Handlowy*, DzURP 1934, nr 57, poz. 502) w stosunkach handlowych obowiązywały przepisy prawa cywilnego.

[30] Do czasu uchwalenia w 1926 r. jednolitej – dla całego obszaru Polski – ustawy o opłatach stemplowych, obowiązywało ponad 20 różnorodnych ustaw dla obszarów byłych zaborów.

[31] *Ustawa o podatku giełdowym*, DzURP 1921, nr 73, poz. 500; Rozporządzenia wykonawcze do ustawy zob. w: DzURP 1921, nr 73, poz. 551; nr 80, poz. 551.

[32] DzURP 1924, nr 114, poz. 1019; „Monitor Polski" 1925, nr 20. Rozporządzenie to było jednym z elementów działań rządu Władysława Grabskiego, zmierzających do naprawy Skarbu Państwa. Obowiązywało od 1 lutego 1925 r. – Zob. J. Namitkiewicz, *Zarys prawa…*, dz. cyt., s. 56–58.

6 marca 1928 r. ukazało się kolejne rozporządzenie Prezydenta Rzeczypospolitej zmieniające niektóre postanowienia poprzedniego[33], a po niecałych dwóch latach „Rozporządzenie Ministrów: Przemysłu i Handlu, Skarbu oraz Sprawiedliwości z dnia 12 lutego 1930 r. w sprawie ogłoszenia jednolitego tekstu rozporządzenia Prezydenta Rzeczypospolitej o organizacji giełd", uwzględniające wcześniej wprowadzone zmiany[34]. 26 listopada tegoż roku przyjęto też nowe rozporządzenie w przedmiocie powoływania i zwalniania oraz praw i obowiązków maklerów na giełdach pieniężnych[35].

Kolejne modyfikacje w funkcjonowaniu giełd pieniężnych wprowadzono w okresie przygotowań do uchwalenia nowej Konstytucji Rzeczypospolitej[36]. Na mocy art. 44 obowiązującej wówczas Konstytucji Marcowej z 1921 r.[37], weszła w życie „Ustawa z dnia 18 marca 1935 r. o zmianie rozporządzenia Prezydenta Rzeczypospolitej z dnia 28 grudnia 1924 r. o organizacji giełd"[38]. W odniesieniu do giełd pieniężnych, powyższa ustawa – oprócz zezwolenia na używanie pieczęci z godłem państwowym – określała m. in. sposób funkcjonowania nowo powstających giełd do czasu ukonstytuowania się rad giełdowych i warunki rozstrzygania sporów na giełdach. Struktura organizacyjna giełd pieniężnych aż do wybuchu II wojny światowej, kiedy to zawieszono ich działalność – pomimo wprowadzonych nowych rozporządzeń – nie uległa większym zmianom od czasu uchwalenia ich statutów na mocy rozporządzenia o organizacji giełd z 1924 r.

Zasady działania i organizacja Lwowskiej Giełdy Pieniężnej

Statut LGP został zatwierdzony przez Ministra Skarbu Jerzego Zdziechowskiego i Ministra Przemysłu i Handlu Stanisława Osieckiego w 1926 r.[39] Obok postanowień ogólnych (paragrafy 1–2), zawierał on następujące części: Członkowie Giełdy (3–12), Zebrania giełdowe (13–18), Ogólne Zebranie Członków (19) – w dokumentach zwane Ogólnym Zgromadzeniem, Zarząd Giełdy (20–36), Zakres działania Rady giełdowej (37–38), Postanowienia karne (39–41), Komisja dyscyplinarna (42–50), Dochody i majątek giełdowy (51–52), O maklerach giełdowych (53–55), Komisja Rozjemcza i Sądy Rozjemcze (56–59), Wykluczenie sędziego rozjemczego (61–68), Komisja Rewizyjna (69), Nadzór (70). Był on bardziej rozbudowany (zawierał więcej paragrafów), aniżeli – wcześniej uchwalone – statuty innych giełd prowincjonalnych, np. łódzkiej (w 1922 r.), czy wileńskiej (w 1923 r.).

---

[33] DzURP 1928, nr 27, poz. 250. Zmiany dotyczyły głównie giełd towarowych.

[34] Tamże, 1930, nr 23, poz. 209.

[35] Tamże, 1929, nr 3.

[36] Chodzi tu o Ustawę Konstytucyjną z dnia 23 kwietnia 1935 r.: DzURP 1935, nr 30, poz. 227.

[37] *Konstytucja Rzeczypospolitej Polskiej. Ustawa z dnia 17 marca 1921 r. ze zmianami i uzupełnieniami z dnia 2 sierpnia 1926 r.*, Łódź 1928, s. 7–31.

[38] DzURP 1935, nr 24, poz. 163.

[39] „Monitor Polski" 1926, nr 90, poz. 107.

W myśl statutu, LGP była osobą prawną na której można było dokonywać transakcji: papierami wartościowymi dopuszczonymi do notowania w cedule giełdowej, wekslami, czekami, przekazami, walutami, monetami oraz kruszcami szlachetnymi (złotem i srebrem). Jej członkami mogli być: 1) kupcy i spółki handlowe – wpisani do rejestru handlowego i mający siedzibę główną, oddział lub stałe zastępstwo na obszarze Polski, 2) państwowe zakłady kredytowe, 3) działy administracji publicznej, 4) fundusze będące pod zarządem publicznym, które dla prowadzenia swych przedsiębiorstw zakupywały waluty i dewizy lub emitowały papiery wartościowe. Warunkiem członkostwa była pozytywna opinia Rady Giełdowej.

Określono również warunki zastępstwa na Giełdzie oraz kategorie osób, które nie mogły zostać członkami Giełdy, m. in.: osoby prawomocnie skazane za różne przestępstwa, niewypłacalne lub uznane za winnych bankructwa, wykluczeni z giełd przez Rady Giełdowe za niewykonanie wyroków sądów rozjemczych, czy też orzeczenia Komisji Dyscyplinarnej (przez 3 lata od czasu wykluczenia). Praw członka Giełdy (lub jego zastępcy) nie mogli też wykonywać: duchowni, osoby niewłasnowolne, czynni: wojskowi, zawodowi sędziowie, urzędnicy państwowi i samorządowi oraz funkcjonariusze zakładów i przedsiębiorstw państwowych i samorządowych (z pewnymi wyjątkami). Ci, którym odmówiono przyjęcia w poczet członków Giełdy mogli się odwołać do Izby Handlowej i Przemysłowej we Lwowie, która podejmowała decyzję po zasięgnięciu opinii Rady Giełdowej.

Sformułowane zostały prawa członków, m. in. do wyboru na stanowiska w organach giełdowych. Prawo wyboru przysługiwało członkom (zastępcom) Giełdy na zasadzie: czynne – jedna karta giełdowa, to jeden głos, bierne – obywatelom polskim, stale mieszkającym we Lwowie, którzy ukończyli 30 lat. Utrata członkostwa następowała w przypadkach: wykluczenia uchwałą Rady Giełdowej lub Komisji Dyscyplinarnej, pozbycia się własności „giełdowego" przedsiębiorstwa, czy też zmiany jego prawnej formy. Skreślenie z listy członków lub pełnomocników Giełdy następowało na mocy zarządzenia Prezesa Rady Giełdowej.

Rada Giełdowa określała miejsce i godziny zebrań giełdowych oraz ich organizację. Za oficjalne transakcje na LGP uznawano wyłącznie takie, które zawarto w publicznym lokalu giełdowym, w oznaczonym czasie i tylko takimi walorami, które były notowane na Giełdzie i którymi wolno było handlować. Zabroniono zawierania innych interesów podczas zebrań giełdowych i ustalono kary dla nie przestrzegających regulaminu. Miało to istotne znaczenie, bowiem we Lwowie na szeroką skalę rozwinęła się tzw. „czarna giełda", na której dokonywane były nieoficjalne działania finansowe[40].

---

[40] W. Szolginia, *Tamten Lwów. Oblicze miasta*, Wrocław 1992, s. 79–80. Autor wspomnień pisał, iż „czarna giełda" była prowadzona wyłącznie przez Żydów, bezpośrednio na promenadzie Wałów Hetmańskich i „miała tu swe odległe tradycje". Drugim jej ośrodkiem była kawiarnia „Wiedeńska", znajdująca się w pobliżu pomnika króla Sobieskiego. Ciekawe są uwagi Autora o sposobie funkcjonowania tej giełdy: „(…) w owych czasach Żydzi z lwowskiej „czarnej giełdy" wiedzieli znacznie wcześniej od kogokolwiek innego o notowaniach giełd zagranicznych,

Wstęp na zebrania LGP przysługiwał posiadaczom kart giełdowych oraz innym osobom „z mocy ich stanowiska urzędowego lub służbowego". W statucie przewidywano zróżnicowane opłaty dla członków Giełdy i dla jej gości oraz różne czasokresy obowiązywania kart wstępu (roczne, miesięczne, tygodniowe i jednorazowe). Każdy uczestnik zebrań giełdowych mógł korzystać z wszelkich urządzeń Giełdy, a jednocześnie zobowiązany był do przestrzegania przepisów porządkowych i poleceń odpowiednich organów.

W statucie sprecyzowano też organizację i zakres działania (wcześniej wymienionych) organów Giełdy. Do zadań Ogólnego Zebrania Członków, które tworzyli wszyscy członkowie LGP, należały: wybór 18 członków Rady Giełdowej, 36 – Komisji Rozjemczej, 3 (i 2 zastępców) – Komisji Rewizyjnej, podejmowanie decyzji o rozwiązaniu Giełdy i rozpatrywanie wniosków wnoszonych przez Radę Giełdową.

Członkowie Rady Giełdowej (tzw. Radcy giełdowi) stanowili Zarząd Giełdy. Byli wybierani przez Ogólne Zgromadzenie na okres 3 lat, a swój urząd sprawowali nieodpłatnie – jako honorowy. Statut szczegółowo precyzował terminy i procedurę wyborów (głównych i uzupełniających) do Rady Giełdowej oraz sposób wnoszenia reklamacji przeciwko listom wyborczym. Wyboru Rady Giełdowej dokonywano w sposób tajny, względną większością głosów. Określono też sposób postępowania w przypadku nie zatwierdzenia przez Ministra Skarbu wybranych przedstawicieli. Spośród wybranych lub mianowanych członków Rady Giełdowej wybierano jej prezesa, 3 zastępców prezesa i skarbnika. Prezes – lub wyznaczony zastępca – kierował Radą Giełdową w myśl postanowień regulaminu, reprezentował Giełdę na zewnątrz oraz przewodniczył posiedzeniom Rady. Jej uchwały zapadały bezwzględną większością głosów, przy czym prezes miał głos rozstrzygający tylko w przypadku równości głosów. Nadzorował też działalność Biura Giełdy.

Rada Giełdowa miała szereg obowiązków. Do najistotniejszych można zaliczyć: zarządzanie funduszami i administracyjnymi sprawami Giełdy; ustalanie terminów posiedzeń Rady, zwyczajów giełdowych, kursów i cen oraz ogłaszanie ceduły giełdowej; dopuszczanie do obrotów i notowań walorów przewidzianych w odpowiednich ustawach i rozporządzeniach, a także zawieszania, czy wykluczania wartości z obrotów; udzielania władzom opinii, sprawozdań z obrotów i z działalności Giełdy; przedstawianie właściwemu ministrowi uchwał i wniosków dotyczących popierania rozwoju handlu, realizacji ustawowych interesów różnych grup zawodowych, reprezentowanych na Giełdzie (w tym celu mogła podejmować wspólne działania z pozostałymi giełdami,

---

gdyż w obronie przed podsłuchem telefonicznym lub niedyskrecjami przekazów telegraficznych kursy giełdowe docierały do nich między innymi pisane kredą przez ich odległych zagranicznych współwyznawców-wspólników na ścianach i zderzakach przyjeżdżających na lwowski Dworzec Główny pociągów pospiesznych". Cytował też korespondenta miejscowej gazety, który pisał: „Czarna sobota na giełdzie wiedeńskiej doprowadziła do ruiny wielu spekulantów lwowskich. Na Wałach Hetmańskich działy się dantejskie sceny rozpaczy, z akompaniamentem wydzierania sobie włosów z brody i głowy oraz piekielnego krzyku".

np. tworząc związki giełd; podejmowanie działań organizacyjno-porządkowych, np.: przyjmowanie członków, przestrzeganie porządku na giełdzie, wymierzanie kar porządkowych, wykluczanie z Giełdy, *etc.*; ustalanie liczby maklerów giełdowych i powoływanie komisji do egzaminowania kandydatów na maklerów; przedstawianie właściwemu ministrowi uchwał w sprawie zatwierdzenia statutu i przeprowadzonych w nim zmian; mianowanie fachowców opiniujących właściwości walorów giełdowych; wybieranie członków Komisji Dyscyplinarnej; ogłaszanie listy członków niewypłacalnych; powoływanie specjalnych komisji do rozpatrzenia różnorodnych czynności. W przypadku niestosowania się do obowiązujących zarządzeń, Rada Giełdowa mogła nakładać kary: od napomnienia, poprzez kary pieniężne (do 2 tys. zł.) do zawieszenia w prawach członka (pełnomocnika) na okres do 6 miesięcy, a także kierować do Komisji Dyscyplinarnej sprawy o naruszenie zaufania i etyki kupieckiej.

Komisja Dyscyplinarna – wybierana przez Radę Giełdową z jej składu na okres jednego roku – składała się z 5 członków i 3 zastępców. Do rozpatrywania poszczególnych spraw wyłaniała ona 3-osobowe senaty dyscyplinarne, zatwierdzane przez Radę Giełdową. Rozpatrywały one wnioski Rady i decydowały o tym, które dowody i w jakiej formie mają być przeprowadzone. Po niejawnej rozprawie, której procedurę szczegółowo omówiono w statucie, senat – w obecności Komisarza giełdowego i Dyrektora Biura Giełdy przystępował do wydania wyroku. Zapadał on bezwzględną większością głosów. Wyrok był ogłaszany bez względu na stawiennictwo – podczas jego ogłoszenia – pozwanej strony. Musiał być jej doręczony na piśmie, wraz z przedstawionymi powodami takiego, a nie innego rozstrzygnięcia. Wyroki podpisywali: Przewodniczący Senatu dyscyplinarnego, Komisarz giełdowy i Dyrektor Biura Giełdy. Komisja Dyscyplinarna miała też prawo nakładać kary. Mogły to być: nagany, kary pieniężne do wysokości 5 tys. zł., zawieszenie w prawach członka (pełnomocnika) Giełdy – do jednego roku lub wykluczenie z Giełdy. Kary pieniężne miały zasilać fundusz ubogich gminy miasta Lwowa. Natomiast o wykluczeniu z Giełdy Senat dyscyplinarny mógł decydować tylko wówczas, gdy pozwany miał możność obrony podczas przesłuchania. Miał on również prawo wniesienia odwołania do Komisji Odwoławczej w terminie 8 dni od daty doręczenia wyroku Senatu. Do czasu rozstrzygnięcia sprawy był zawieszony w prawach członka Giełdy.

Kolejnym organem LGP była Komisja Rozjemcza. Była ona corocznie wybierana przez Ogólne Zgromadzenie i składać się miała z 24 osób. Urząd Sędziego rozjemczego był sprawowany honorowo i bez wynagrodzenia. Do obowiązków Przewodniczącego Komisji należało: zwoływanie kolegium Sądu rozjemczego, które m. in. uchwalało opinie odnośnie do zarządzeń w sprawach organizacji Sądów rozjemczych, praktyk giełdowych, itp. oraz dbanie o odpowiednią ilość sędziów rozjemczych.

Spory wynikłe z interesów giełdowych, stwierdzonych w karcie umowy, podlegały – o ile nie postanowiono inaczej – Sądowi rozjemczemu LGP. Dotyczyło to też interesów zawartych poza Giełdą, gdy strony były członkami jednej z giełd na obszarze Rzeczypospolitej Polskiej, a sporne interesy wiązały się z przedmiotem obrotu Giełdy we Lwowie. Sądy rozjemcze składały się z 3 lub 5 sędziów rozjemczych oraz sekretarza

(pośredniczył on między stronami a Sądem). Z grona członków Komisji rozjemczej sędziowie wybierali superarbitra – w przypadku np. braku porozumienia co do wyboru, mógł go też wyznaczać prezes Rady Giełdowej. Sąd rozjemczy przystępował do rozpatrzenia sporu po złożeniu przez strony pisemnej skargi i wniesieniu – ustanowionych przez Radę – opłat. Sformułowano szereg warunków, w oparciu o które strony sporu mogły wykluczyć sędziego rozjemczego, np. gdy były dostateczne powody do przypuszczenia, że będzie on stronniczy. Sąd rozjemczy zobowiązano do przedsiębrania prób ugody między stronami. Ugoda była ważna, jeśli została zaprotokołowana przez Sąd i podpisana przez obie strony sporu, Przewodniczącego i sekretarza Sądu rozjemczego. Prawne uznanie ugody można też było uzależnić od złożenia przysięgi ugodowej. O odebraniu jej zawiadamiano wówczas Sąd Powiatowy, w okręgu którego mieszkała lub przebywała strona mająca złożyć przysięgę. Jeśli do ugody nie doszło, wówczas wyrok wydawał Sąd rozjemczy. Od wyroku tegoż nie było odwołania. Wyrok obejmował koszta sporu i wskazywał, która strona je ponosi. W przypadku wycofania skargi, strony nie mogły żądać zwrotu opłaty za jej wniesienie. Postępowanie przed Sądem rozjemczym było jawne, choć – w uzasadnionych przypadkach, np. obaw o zagrożenie porządku publicznego – można było je utajnić. Wyroki Sądu rozjemczego i ugody przed nim zawarte, stanowiły tytuł egzekucyjny według odpowiednich ordynacji i ustaw – obowiązującego wówczas jeszcze – austriackiego prawa cywilnego.

Corocznie wybierana przez Ogólne Zgromadzenie była też Komisja Rewizyjna. Składała się z 3 członków i 2 ich zastępców, a jej zadaniem była kontrola księgowości i stanu giełdowej kasy. Jej członkowie nie mogli być jednocześnie członkami Rady Giełdowej. Do ich obowiązków należało – co najmniej na miesiąc przed terminem Ogólnego Zgromadzenia – złożenie Radzie protokołu z rewizji księgowości i kasy giełdowej. Był on następnie odczytywany na każdym z posiedzeń Ogólnego Zgromadzenia.

Nadzór nad LGP – podobnie, jak i innymi polskimi giełdami – sprawował Minister Skarbu za pośrednictwem mianowanego przez siebie Komisarza giełdowego lub jego zastępcy, a koszty tego nadzoru miały być pokrywane z funduszów Giełdy, w wysokości ustalonej przez Ministra.

Pośrednictwem przy zawieraniu transakcji giełdowych zajmowali się – zatwierdzani przez Ministra Skarbu – maklerzy przysięgli. Ich liczbę określała Rada Giełdowa, która dopuszczała do urzędowania posiadających ustawowo wymagane kwalifikacje i zdany przed nią egzamin.

Finansowe podstawy funkcjonowania Giełdy stanowiły m. in. środki z funduszu giełdowego, opłaty za karty giełdowe i ustanowione przez Sąd rozjemczy. Gdyby doszło do rozwiązania Giełdy, przewidywano, że o jej majątku zdecyduje Ogólne Zgromadzenie, a w przypadku braku ważnej uchwały tegoż – wpierw Rada Giełdowa, a następnie Izba Handlowa i Przemysłowa we Lwowie.

Majątek Giełdy powinien być korzystnie lokowany przez Skarbnika Giełdy, zgodnie z odpowiednimi uchwałami Rady Giełdowej. Do zadań Skarbnika należało też: układanie preliminarza budżetu na kolejny rok, zgłaszanie wniosków co do wysokości opłat za karty giełdowe oraz środków na pokrycie zapotrzebowania, przedkładanie Radzie Giełdowej zamknięcia rachunków za miniony rok kalendarzowy. Sprawozdanie to Rada – najpóźniej w kwietniu każdego roku – przedkładała do zatwierdzenia Ogólnemu Zgromadzeniu, a następnie przesyłała Ministrowi Skarbu.

Dane odnośnie do liczby członków LGP posiadamy dopiero od końca lat 20. XX wieku. Z początkiem 1929 r. Giełda liczyła 51 członków, a z końcem tego roku o czterech mniej. Na poszczególne zebrania giełdowe uczęszczało wówczas zwykle 20–25 osób[41]. Według „Roczników Polskiego Przemysłu i Handlu", wydanych w latach: 1932, 1934, 1936 i 1938 ilość członków LGP wynosiła kolejno: 40, 60, 50 i 50[42]. Według innych wydawnictw: w 1934 r. Giełda liczyła 30 członków, z końcem 1935 r. – 28 (na zebrania giełdowe uczęszczało przeciętnie 5–10 osób), w 1936 r. – również 28 (na zebrania uczęszczało 8–12 osób), i tyleż samo w 1937 r. (przy przeciętnej frekwencji 10 uczestników na zebraniu). W okresie 1935–1937 członkowie reprezentowali: 11 banków, 5 domów bankowych i kantorów wymiany, 3 towarzystwa kredytowe i kasy oszczędności oraz 9 firm handlowych. Zebrania odbywały się wówczas trzy razy w tygodniu (w poniedziałki, środy i piątki)[43]. Natomiast zebrania giełdowe w latach 20. odbywały się codziennie, z wyjątkiem sobót, niedziel i świąt, między godzinami: 13.00 i 14.00.

Wyniki sesji giełdowych publikowano w wydawanej przez Giełdę urzędowej cedule[44]. Oficjalnym organem LGP był dziennik „Wiadomości Giełdowe". W materiałach źródłowych jako oficjalny adres LGP podaje się ul. Św. Tomasza 43, choć sala zebrań giełdowych mieściła się w gmachu Izby Przemysłowo-Handlowej przy ul. Akademickiej 17 (III brama, parter)[45]. Swą siedzibę miała też tam Giełda Zbożowo-Towarowa.

---

[41] „Gazeta Bankowa" 1930, nr 9, s. 203.

[42] „Rocznik Polskiego Przemysłu i Handlu" 1932, nr 51; 1934, nr 126; 1936, nr 123; 1938, nr 142. Dane dotyczą prawdopodobnie lat poprzedzających daty wydania roczników.

[43] *Sprawozdanie z czynności oraz o stanie gospodarczym w okręgu Izby Przemysłowo-Handlowej we Lwowie w roku…*: 1935, Lwów 1936, s. [197]; 1936, Lwów 1937, s. [229]; 1937, Lwów 1938, s. [223].

[44] Ceduły LGP za lata 1920–1939 znajdują się w Archiwum Państwowym w Krakowie.

[45] *Polski Przemysł i Handel 1930…*, dz. cyt., s. 1052. W większości materiałów podaje się adres Giełdy na ul. Akademickiej 17. Por. np.: „Przewodnik Przemysłu i Handlu Polskiego" 1933/34–1935, Warszawa [b. d. w.], s. 207 i 225; *Ilustrowany przewodnik po Lwowie*, Lwów 1934, s. 21 i 83; *Lwów. Przewodnik dla zwiedzających*, oprac. A. Medyński, Lwów [b. d. w.], s. 204 (znajdziemy tu krótki opis i fotografię gmachu Izby Przemysłowo-Handlowej). Opis gmachu można też znaleźć w: W. Szolginia, *Tamten Lwów. Ulice i place*, Wrocław 1993, s. 41–43 (Autor zamieszcza m. in. fot. fryzu zdobiącego fasadę budynku); Dr M. Orłowicz, *Ilustrowany przewodnik po Lwowie*, Lwów–Warszawa 1925, s. 121. Dwaj ostatni piszą, że gmach Izby mieścił się przy ul. Akademickiej 19.

Władze Giełdy Lwowskiej

Stosunkowo niewiele wiadomości zachowało się odnośnie do składu władz giełdowych. Dotyczy to zwłaszcza lat 20. XX wieku. Pierwsze informacje na ten temat uzyskano dla 1929 r.[46] W skład Rady Giełdowej wchodzili wówczas: Stefan Baczewski – współwłaściciel firmy J. A. Baczewski we Lwowie, Piotr Berdecki – dyr. Państwowego Banku Rolnego, Władysław Bizański – dyr. Banku Gospodarstwa Krajowego, dr Marjan Boziewicz – dyr. Akcyjnego Banku Hipotecznego, Wiktor Chajes[47] – współwłaściciel Domu Bankowgo Schutz i Chajes, dr Paweł Csala – dyr. Firmy „Oikos", Emil Grabscheid – dyr. Powszechnego Banku Kredytowego, dr Aleksander Kulczycki – dyr. Ziemskiego Banku Hipotecznego, dr Maksymiljan Liptay – dyr. Ziemskiego Banku Kredytowego, Maksymiljan Marguljes – dyr. Banku Komercjalnego, dr Kazimierz Przybysławski – dyr. Towarzystwa Kredytowego Ziemskiego, Antoni Rozwadowski – dyr. Banku Związku Spółek Zarobkowych, Eugenjusz Singer – dyr. Powszechnego Banku Związkowego w Polsce, dr Klemens Sokal – dyr. Banku Unji w Polsce, senator dr Marcin Szarski[48] – prezes Rady

[46] *Sprawozdanie Giełdy Pieniężnej we Lwowie za rok 1929*, „Gazeta Bankowa" 1930, nr 9, s. 203 i 206.

[47] Wiktor Chajes urodził się 28 września 1875 r. we Lwowie. Był synem Salomona i Henryki z Kesslerów. 28 lutego 1902 r. wziął ślub z Celiną Sternbach. Ukończył gimnazjum we Lwowie (1892), a później Akademię Handlową w Berlinie (1895). Założył i prowadził Asymilacyjny Związek Obywatelski. Był członkiem konspiracyjnego towarzystwa Biały Orzeł oraz tajnej organizacji niepodległościowej we Lwowie, za co został uwięziony Założył i przewodniczył szeregu lwowskim stowarzyszeniom o charakterze społecznym i zawodowym. Był m. in.: wiceprezesem Sekcji handlowej Izby Przemysłowo-Handlowej, założycielem Towarzystwa Szkoły Handlowej oraz Muzeum Żydowskiego, członkiem Towarzystwa Kredytowego Miejskiego, a także współwłaścicielem Domu Bankowego (utworzonego w 1900 r.). Był też wiceprezydentem miasta Lwowa. W prasie i w periodykach ogłaszał artykuły o tematyce gospodarczej i politycznej. Oprac. na podst.: *Czy wiesz kto to jest*, pod red. S. Łozy, Warszawa 1938, s. 96; *Polski Przemysł i Handel 1930…*, dz. cyt., s. 32–33 i 1010; *Księga Adresowa Przemysłu, Handlu i Finansów 1922*, oprac. inż. A. R. Sroka, Warszawa [b. d. w.], nr 40226; Archiwum Akt Nowych w Warszawie, Ministerstwo Skarbu I, sygn. 3831, [k.] 7.

[48] Marcin Szarski urodził się w 1868 r. w Krakowie. Był synem Stanisława i Józefy z Różyckich. Ożenił się z Olgą Budwińską. Ukończył gimnazjum w Krakowie i Wydział Prawny Uniwersytetu Jagiellońskiego. Uzyskał stopień doktora praw ekonomicznych. W latach 1891–1910, jako radca ministerialny, kierował Referatem Kredytowym. Od 1910 r. był dyrektorem Banku Przemysłowego we Lwowie (do 1939 r.). Po I wojnie światowej sprawował ważne stanowiska w aparacie gospodarczym Polski. Był m. in.: Prezesem Związku Banków, prezesem Rady Banku Polskiego, prezesem Małopolskiego Oddziału Związku Banków we Lwowie oraz członkiem Międzynarodowej Izby Handlowej. W latach 1922–1935 był senatorem, od 1928 r. z ramienia BBWR. Był także autorem wielu opracowań z zakresu finansów i bankowości, np.: *Die Grunde des Preisfalles der Waren* (1896), *Credit Organization Galiziens* (1897), *Polityka bankowa* (1916), *Bankowość polska* (1929), licznych publikacji gospodarczych w dzienniku „Czas". Od

Zawiadowczej Polskiego Banku Przemysłowego, Jan Wasung – członek Rady Nadzorczej Banku Naftowego, Gustaw Weintraub – dyr. Warszawskiego Banku Dyskontowego i Józef Zgórski – dyr. Banku Polskiego.

Niezwykle szeroki był skład Kolegium Sądu rozjemczego. Składało się ono z 24 osób i – oprócz wyżej wymienionych – w jego skład weszli: Maurycy Bergner – dyr. Łódzkiego Banku Depozytowego, Józef Bialikiewicz – kierownik Oddziału emisyjnego Banku Gospodarstwa Krajowego, Alfred Blaha – dyr. Banku Polskiego, dr Jan Borysiewicz – dyr. Banku Związku Spółek Zarobkowych, dr Józef Halpern – dyr. Warszawskiego Banku Dyskontowego, Herman Horowitz – dyr. Akcyjnego Banku Hipotecznego, Rudolf Kozłowski – dyr. Banku Cukrownictwa, Beno Kriss – dyr. Ziemskiego Banku Kredytowego, dr Wilhelm Krzysztoń – dyr. Polskiego Banku Przemysłowego, Emil Kitz – właściciel Domu Bankowego, Norbert Mehrer – dyr. Banku Unji w Polsce, Simel Mościsker – wicedyrektor Akcyjnego Banku Hipotecznego, Henryk Pogucki – dyr. Banku Unji w Polsce, Rudolf Herman Schotz – dyr. Powszechnego Banku Związkowego w Polsce, Ludwik Susswein – dyr. Powszechnego Banku Związkowego w Polsce, dr Walery Toth – dyr. Centralnej Kasy Spółek Rolniczych, dr Jakób Zach – dyr. Lwowskiego Towarzystwa Bankowego i Bernard Ziff – dyr. Warszawskiego Banku Handlowego.

Komisarzem giełdowym był wówczas dr Tadeusz Polak – Prezes Izby Skarbowej we Lwowie, a jego zastępcą Henryk Weinert – naczelnik Wydziału tejże Izby. Obowiązki maklera przysięgłego pełnił Ozjasz Wattenberg, zaś Biuro Giełdy prowadził dyr. dr Marceli Paneth[49] wraz z personelem składającym się z: sekretarza – Edwarda Finka, księgowej – Michaliny Łyskównej, stenotypistki – Pauliny Zimetównej i 2 służących.

1939 r. poza krajem. Zmarł w Palestynie w 1941 r. Został odznaczony m. in. francuską Legią Honorową (4). Oprac. na podst.: *Czy wiesz*..., dz. cyt., s. 715; *Polski Przemysł i Handel 1930*..., dz. cyt., s. 32; *Księga Adresowa Przemysłu*..., dz. cyt., nr 40062; M. Czajka, M. Kamler, W. Sienkiewicz, *Leksykon historii Polski*, Warszawa 1995, s. 730/731.

[49] Marceli Paneth był doktorem praw, adwokatem. Wieloletni dyrektor Biura LGP, był także sekretarzem generalnym i dyrektorem Giełdy Towarowej we Lwowie. Pełnił szereg odpowiedzialnych funkcji w instytucjach prawniczych i gospodarczych, m. in.: prezesa Komisji Dewizowej we Lwowie, długoletniego członka wydziału Związku Adwokatów Polskich oraz Komisji dla egzaminów sędziowskich przy Sądzie Apelacyjnym we Lwowie, długoletniego członka Polskiego Towarzystwa Ekonomicznego we Lwowie oraz członka rad nadzorczych: Huty Żelaznej S. A. w Krakowie, Targów Wschodnich, Małopolskiego Związku Rolniczego i Syndykatu Interesów Drzewnych. Zmarł w czerwcu 1937 r. w 66 roku życia. Autor „Nekrologii" pisze o nim: „(…) Pracowitość i sumienność jednała mu powszechne uznanie, pogoda ducha i prawość powszechną sympatię ludzką. Jako Żyd-Polak świecił chlubnym przykładem. Podczas obrony Lwowa pełnił funkcję komendanta V odcinka małopolskiej Straży Obywatelskiej, której został zamianowany następnie członkiem honorowym. Posiadał „Orlęta", Krzyż Obrony Lwowa r. 1919, medal wojskowy 1920, medal dziesięciolecia i złoty krzyż zasługi", [L. C.], „Przegląd Ekonomiczny", t. XIX, Lwów 1937, nlb.

W latach 30. następowały zmiany w składzie władz LGP, choć wiele z w. w. osób dalej pełniło na niej różne funkcje. Według źródła z 1930 r. prezesem był senator dr M. Szarski, wiceprezesami: dr M. Boziewicz, radca W. Chajes i K. Sokal, skarbnikiem dr A. Kulczycki, a dyrektorem Giełdy dr M. Paneth. W skład Komisji Rozjemczej wchodzili: jej prezes – Stanisław Garfein-Garski oraz wiceprezesi: dr W. Krzysztoń, K. Przybysławski, E. Singer i G. Weintraub. Funkcję Komisarza giełdowego i jego zastępcy dalej sprawowali dr T. Polak i H. Weinert[50]. W następnym okresie, skład Rady Giełdowej uległ niewielkim zmianom, m. in. K. Sokala zastąpił na stanowisku wiceprezesa E. Grabscheid. W składzie Rady znajdujemy też: A. Blahę i dr. J. Borysewicza, nie znajdujemy: dr M. Liptaya, A. Rozwadowskiego i J. Zgórskiego[51].

Kolejny rocznik z 1934 r. przedstawia skład Rady, w którym na stanowisku jej prezesa i wiceprezesów nie nastąpiły zmiany, natomiast – w stosunku do poprzednich danych – w Radzie znaleźli się nowi członkowie: M. Bergner, dr Stanisław Dobiecki, R. Kozłowski, dr Kazimierz Platowski, A. H. Schotz i dr Stefan Uhma, ubyli zaś: M. Margulies, E. Singer i J. Wasung. Maklerem był wówczas Oskar Wittenberg, a dyrektorem dr M. Paneth[52].

Według rocznika z 1936 r., skład naczelnych władz Rady Giełdowej pozostał bez zmian, natomiast nowymi członkami Rady zostali: Ludwik Dunin, Ozjasz Grus, Tomasz Zan i B. Ziff, a ubyli: dr A. Kulczycki, S. Baczewski, P. Bardecki. Sekretarzem był E. Fink, a na stanowiskach Dyrektora Giełdy i maklera pozostały te same osoby, co poprzednio[53]

Dane zamieszczone w roczniku z 1938 r. wskazują, że dr M. Boziewicza na stanowisku wiceprezesa Rady Giełdowej zastąpił R. Kozłowski i że w składzie Rady – w stosunku do poprzednich danych – nie nastąpiły zmiany. Natomiast dotychczasowego sekretarza Giełdy E. Finka zastąpił na tym stanowisku mgr Edward Narkowski. W składzie Giełdy nie znajdujemy też dr M. Panetha (zmarł w 1937 r.)[54].

Według, prawdopodobnie późniejszych, danych odnośnie do składu osobowego Giełdy, w dniu 26 marca 1937 r. wybrano – w myśl paragrafu 23 statutu LGP z 1925 r. – 10-osobową komisję wyborczą, która miała dokonać wyboru uzupełniającego: 6 członków Rady Giełdowej (w miejsce ustępujących), 36 członków Komisji Rozjemczej oraz 3 członków i 2 zastępców Komisji Rewizyjnej. W skład komisji wyborczej weszli: dr M. Boziewicz, R. Kozłowski, E. Grabscheid, W. Chajes, L. Dunin oraz ich zastępcy: M. Bergner, B. Ziff, dr S. Uhma, A. H. Schotz i O. Gruss.

---

[50] *Polski Przemysł i Handel 1930*..., dz. cyt., s. 1052.

[51] „Rocznik Polskiego Przemysłu i Handlu" 1932, oprac. T. Szober, Warszawa [b. d. w.], nr 51.

[52] Tamże, 1934, nr 126.

[53] Tamże, 1936, nr 123.

[54] Tamże, 1938, nr 142.

Termin wyborów ustalono na 30 kwietnia 1937 r., a termin reklamacyjny na okres 8–22 kwietnia. Ogłoszenie o wyborach zostało umieszczone w lokalu Giełdy oraz ogłoszone w „Wiadomościach Giełdowych" 30 marca, a lista wyborcza została wyłożona w Biurze Giełdy przez okres 14 dni. Ponieważ w ciągu tego czasu nie wniesiono reklamacji, to – po spełnieniu w. w. warunków formalnych – lista wyborcza została zatwierdzona.

W głosowaniu, w którym wzięło udział 11 uprawnionych (w myśl paragrafu 10 statutu), jednogłośnie wybrano do Rady Giełdowej: Jana Bortnika, dr Kazimierza Gregera, dr Edmunda Grodzkiego, dr Józefa Halperna, dr Juliusza Kuryłowicza oraz Andrzeja Ulama. Po stwierdzeniu przez komisję wyborczą, że wyżej wybrani posiadają kwalifikacje wymagane w paragrafie 12 statutu LGP, Biuro Giełdy – zgodnie z paragrafem 29 statutu, przedkładając protokół Ogólnemu Zgromadzeniu – wystąpiło do Ministra Skarbu z wnioskiem o zatwierdzenie nowych członków Rady Giełdowej na okres jednego roku[55]. Wybrani członkowie Rady zostali zatwierdzeni pismem Ministra Skarbu z dnia 17 lipca 1937 r.[56]

Ostatnie dostępne informacje na temat składu LGP pochodzą z końca listopada 1937 r. Zawiadomiono wówczas Ministerstwo Skarbu, że 19 listopada tegoż roku ukonstytuowała się Rada Giełdowa w składzie: prezes – E. Grabscheid, zastępcy prezesa: W. Chajes, R. Kozłowski i dr J. Kuryłowicz oraz skarbnik – A. H. Schotz. Pismo – w zastępstwie Dyrektora Biura Giełdy – podpisał sekretarz mgr E. Narkowski[57]. Prawdopodobnie do wybuchu II wojny światowej, skład władz giełdowych nie uległ większym zmianom.

Obroty giełdowe

Danymi statystycznymi, prezentującymi obroty na LGP w złotych, dysponujemy dla okresu od 1923 r. do pierwszej połowy 1939 r. W latach 1923–1925 obroty te wynosiły odpowiednio (w tys. zł.): 21 410, 39 007 i 32 243. Przedmiotem obrotu były wówczas: papiery wartościowe (głównie akcje przedsiębiorstw), którymi w w. w. okresie dokonano transakcji na sumę: 12 193, 6 039 i 1 536 tys. zł. oraz waluty, którymi wielkość obrotów wynosiła: 9 217, 32 968 i 30 707 tys. zł.[58] Natomiast obroty dla lat 1926–1939, na tle obrotów na pozostałych polskich giełdach pieniężnych, prezentuje poniższa tabela.

---

[55] Archiwum Akt Nowych (AAN), Ministerstwo Skarbu I, sygn. 3831, k. 42–43.

[56] Tamże, k. 40.

[57] Tamże, k. 7.

[58] Dla 1923 r. marki polskie przerachowano na złote na zasadzie przeciętnych miesięcznych kursów dewiz na Nowy Jork w Warszawie z uwzględnieniem parytetu: 1$ = 5.1826 zł. – „Kwartalnik Statystyczny" 1924, t. 1, s. 253; „Rocznik Statystyczny Ministerstwa Skarbu 1927–1930", Warszawa 1931, s. 346.

Tabela

Obroty na giełdach pieniężnych w Polsce w latach 1926–1939 *(w tys. zł.)*

	Warszawa	Łódź	Poznań	Kraków	Lwów	Wilno
1926	676 647	1 341[a]	16 754	1 584	5 059	529[b]
1927	1 148 612	10 499	32 889	5 388	4 355	1 866
1928	876 248	6 357	26 077	3 937	3 735	1 254
1929	549 805	9 622	14 772	3 209	4 064	2 416
1930	712 475	13 799	13 089	2 135	3 093	1 671
1931	985 789	5 216	13 196	717	1 020	254
1932	67 249	3 532	7 209	568	296	631
1933	586 118	2 856	6 467	621	170	18
1934	494 976	6 246	7 293	910	187	30
1935	641 627	5 888	5 298	875	8 500	22
1936	517 551	2 231	5 634	719	4 994	24
1937	496 112	1 485	7 570	484	1 965	208
1938	549 355	1 735	9 411	552	2 782	424
1939[c]	226 171	1 173	7 130	576	1 194	173

[a] tylko za grudzień; [b] tylko za IV kwartał; [c] tylko za I półrocze.

Źródło: Oprac. własne na podstawie: „Biuletyn Statystyczny Ministerstwa Skarbu" 1930, nr 10, s. 31; „Rocznik Ministerstwa Skarbu" 1927–1930, w. 1931, s. 346; „Wiadomości Statystyczne GUS" 1933, z. 4, s. 87; 1935, z. 31, s. 639; 1937, z. 22, s. 470; 1939, z. 14, s. [250].

Pod względem sumy obrotów w okresie od 1927 r. do pierwszej połowy 1939 r., Giełda Lwowska znalazła się na czwartym miejscu (z sumą 36 355 tys. zł.), pozostając w tyle za giełdami: Warszawską (7 852 088 tys. zł.), Poznańską (156 035 tys. zł.) i Łódzką (70 639 tys. zł.), a wyprzedzając giełdy: Krakowską (20 691 tys. zł.) i Wileńską (8 991 tys. zł.). Udział sumy obrotów LGP w sumie obrotów poszczególnych giełd pieniężnych – w powyższym okresie – przedstawiał się następująco (w %): Warszawskiej – ca 0.4, Poznańskiej – ca 23, Łódzkiej – ca 51, Krakowskiej – ca 176 i Wileńskiej – ca 404[59].

Pierwsze wzmianki dotyczące notowanych na LGP papierów wartościowych – jakie spotykamy w materiałach statystycznych – odnoszą się do ostatniego kwartału 1920 r. i pierwszych siedmiu miesięcy 1921 r.[60] Nie obejmują one jednak wszystkich

[59] Obliczenia własne na podstawie danych z tabeli.

[60] Zob. „Miesięcznik Statystyczny" 1921, t. III, z. 2–3, cz. 2: Biuletyn Statystyczny, s. 37; z. 4–5, cz. 2, s. 76; z. 6, cz. 2, s. 105.

walorów notowanych wówczas na Giełdzie, a jedynie wybrane. W omawianym powyżej okresie spotykamy wyłącznie notowania: listów zastawnych (podawano je w % ich wartości nominalnej) oraz akcji (w markach polskich).

Z listów zastawnych notowane były 4 % i 4,5 %: Banku Hipotecznego Galicyjskiego, Banku Krajowego Galicyjskiego i Towarzystwa Kredytowego Ziemskiego (Galicyjskiego). Prawdopodobnie dochodziło wtedy do sporadycznych transakcji tymi papierami, gdyż z reguły w statystyce podawano ich kurs żądany. Jeśli zaś chodzi o akcje, podawano kursy następujących firm: Bank Przemysłowy, Bank Hipoteczny Galicyjski, Polska Nafta, „Pezet" (przemysł budowlany), „Oikos" (przemysł drzewny), Zakłady Elektryczne „Siersza" oraz Chodorów (przemysł cukrowniczy). Wkrótce zaprzestano notowania kursów niektórych akcji (np. Banku Hipotecznego Galicyjskiego, „Sierszy"), pojawiły się natomiast notowania nowych firm: Towarzystwa „Gafota" (przemysł skórzany), Warszawskiej S. A. Budowy Parowozów, Fabryki Porcelany Ćmielów, „Polski Glob" (handel i transport), Polskie Towarzystwo Handlowe, Browary Lwowskie, T. A. Fabryka kart, Fabryki cementu Portland Szczakowa, T. A. „Galicja", T. A. Rakszawa, T. A. Zieleniewski, Towarzystw: „Górka", „Patria" (przemysł tytoniowy), „Pocisk" (zakłady amunicyjne), „Tepege", Żegluga Polska i innych oraz banków: Dyskontowego we Lwowie, Powszechnego Kredytowego, Akcyjnego Związkowego, Poznańskiego Handlowego, Małopolskiego, Ziemskiego Kredytowego, a także innych. Notowano też obligacje m. st. Lwowa – 4 % pożyczki z lat: 1896, 1900 i 1911 (notowania podawano w % ich wartości nominalnej) oraz dewizy. Od 1923 r. podawano wyłącznie kursy akcji[61].

W 1923 r. w cedułach LGP znajdujemy notowania akcji 45 firm, w tym 10 banków[62]. W końcu następnego roku w Urzędowej Cedule Giełdy Lwowskiej wyszczególniono kursy następujących efektów: papierów państwowych (3 rodzaje), listów zastawnych (7), obligów (3) oraz akcji (59), w tym: bankowych (11), handlowych (7) i przemysłowych (41)[63]. Ceduły z następnych lat odzwierciedlają spadek ilości notowanych akcji, a wzrost – papierów państwowych, np. w końcu 1928 r. zamieszczono: 5 rodzajów papierów państwowych, 13 – listów zastawnych i 44 – akcji, w tym: bankowych – 10, handlowych – 1 i przemysłowych – 33[64]. Znaczny

[61] „Miesięcznik Statystyczny" 1921, t. IV, z. 1–3, cz. 2, s. 20*; z. 4–6, cz. 2, s. 78*; 1922, t. V, z. 2, s. 122*; z. 10, s. 534*; 1923, t. VI, z. 1–12; „Gazeta Bankowa" 1921, nr 20, s. 18; 1922, nr 1, s. 21.

[62] Zob. np. „Gazeta Bankowa" 1923, nr 27, s. 6.

[63] *Urzędowa Ceduła Giełdy Lwowskiej*, „Gazeta Lwowska" z 1 I 1925.

[64] *Urzędowa Ceduła Giełdy Lwowskiej*, „Wiadomości Giełdowe" 1928, nr 245, Lwów; Por. dane dla 1926 r. w: „Przegląd Przemysłowo-Handlowy" 1926, nr 7, s. 144. Wartość nominalną poszczególnych walorów notowanych wówczas na LGP można znaleźć np. w: *Kalendarz Informacyjno-Encyklopedyczny na rok 1928*, Warszawa 1928, s. 162–163.

spadek ilości notowanych walorów nastąpił w okresie Wielkiego Kryzysu Gospodarczego. W cedule z końca 1935 r. odnotowano jedynie 9 rodzajów listów zastawnych i 13 – akcji, w tym: 3 bankowe i 10 przemysłowych[65].

Niewiele zmieniło się w późniejszym okresie. Tuż przed wybuchem II wojny światowej notowano: 6 rodzajów papierów państwowych, 10 – listów zastawnych, 4 – obligów i 14 – akcji (3 bankowe i 11 przemysłowych). Wyszczególniano akcje banków: Akcyjnego Hipotecznego, Polskiego i Powszechnego Kredytowego oraz firm: Browary Lwowskie, Chodorów, Chybie (cukrownia), „Firley" (przemysł cementowy), „Galicja" (rafineria nafty), „Gazy Ziemne", „Ojkos", „Pocisk", Siersza (górnictwo), „Tesp." (eksploatacja soli) oraz Zieleniewski, Fitzner i Gamper[66].

Uwagi końcowe

Giełda Lwowska miała charakter lokalny. Jej członkami były banki i instytucje działające głównie we Lwowie, a we władzach zasiadali znani lwowscy finansiści, przemysłowcy i kupcy. Mimo, że LGP korzystała z doświadczeń Giełdy Warszawskiej, która była centralnym rynkiem transakcji w okresie międzywojennym, to jednak próba zorganizowania szerszej współpracy pomiędzy wszystkimi giełdami pieniężnymi w Drugiej Rzeczypospolitej nie przyniosła większych rezultatów[67].

Relatywnie niewielkie obroty wiązały się – podobnie, jak i w przypadku innych giełd – z niekorzystnymi warunkami dla rozwoju przemysłu i handlu w przeważającej części omawianego tu okresu[68]. W latach 20. XX wieku szczególnie destrukcyjny wpływ na działalność giełd pieniężnych miały, wprowadzone przez władze państwowe w 1920 r., ograniczenia w handlu walutami zagranicznymi i dewizami, utrzymane następnie – przez utworzony w 1924 r. – Bank Polski S. A. aż do 1929 r. Wobec zaistniałej sytuacji, realizacja zapotrzebowania na waluty i dewizy stała się możliwa głównie poprzez tzw. „czarną giełdę". Rozwojowi Giełdy z pewnością nie sprzyjał Wielki Kryzys Gospodarczy (w latach 1929–1935), a i okres pokryzysowy – mimo wzrostu obrotów – nie przyniósł zdecydowanej poprawy, o czym m. in. świadczy zaledwie minimalny wzrost ilości walorów notowanych na LGP do wybuchu II wojny światowej. Wspomnieć należy, że Giełda spełniała także szereg innych – wykraczających często poza uprawnienia statutowe – funkcji: opiniotwórczych, społecznych, czy informacyjnych.

---

[65] *Urzędowa Ceduła Giełdy Lwowskiej*, „Wiadomości Giełdowe" 1935, nr 223, Lwów.

[66] *Ceduła Urzędowa Giełdy Pieniężnej we Lwowie*, „Wiadomości Giełdowe" z 31 VIII 1939, nr 186.

[67] Zob. *Giełda Pieniężna w Warszawie. Sprawozdanie za rok 1929*, Warszawa, [b. d. w.], s. 20.

[68] Szczegółowy opis sytuacji ekonomicznej w tym okresie można znaleźć m. in. w: Z. Landau, J. Tomaszewski, *Gospodarka Polski międzywojennej 1918–1939*, t. I–IV, Warszawa 1967–1989.

Przedstawione w artykule zagadnienia nie wyczerpują całokształtu spraw, którymi zajmowała się LGP. Jak wspomniano – z różnych względów – nie jest możliwe np. przeanalizowanie w tym miejscu obrotów giełdowych, a także innych problemów związanych z działalnością Giełdy. Utrudnienia związane z dostępem do archiwaliów, brak w Archiwach „zespołów giełdowych" (poza nielicznymi wyjątkami), a przede wszystkim sprawozdań z działalności LGP, niepełne materiały statystyczne oraz skąpa literatura przedmiotu, nie pozwalają w obecnej chwili dokonać kompleksowej analizy funkcjonowania Giełdy Lwowskiej. W statystyce brakuje głównie szczegółowych danych na temat poszczególnych giełd. Dotyczy to zwłaszcza lat 30. ubiegłego wieku, dla którego to okresu podawano „kompleksowe" informacje odnoszące się do wszystkich giełd prowincjonalnych, bez wyszczególnienia każdej z nich. Trudno się więc np. zorientować, jaką rolę każda z lokalnych giełd pieniężnych odgrywała w całym ich systemie. Myślę jednak, że niniejszy artykuł zapoczątkuje szersze badania nad dziejami nie tylko LGP, nie tylko pozostałych giełd, ale i szeregu innych instytucji społeczno-gospodarczych miasta Lwowa.

ВІСНИК ЛЬВІВ. УН-ТУ *VISNYK LVIV UNIV.*
Сер. істор. 2012. Спец. вип. С. 293–316. *Ser. Histor. 2012. Special issue. P. 293–316.*

УДК 159.923.2-058.232.6+314.727.2-058.232.6+94 (477.83-25) "1960/1980"

Галина БОДНАР
Львів

Адаптація селянина в місті: міґранти із західноукраїнських сіл у Львові в 1960–1980-х роках

Переселення мешканців західноукраїнських сіл до Львова супроводжувалося їхнім пристосуванням до нових умов життя в урбаністичному середовищі. Якщо проблеми з матеріально-побутовим облаштуванням переселенці вирішували протягом кількох років після переїзду (крім отримання власного житла), то їхня соціально-психологічна адаптація в місті була тривалою й у багатьох випадках незавершеною. Вихідці зі сіл виразно запам'ятали свій перший досвід перебування у місті; не схильні до соціальної мобільності та інновацій, вони підтримували тісні зв'язки зі селом, привносили в місто сільську ментальність та звичаєвість і часто, незважаючи на тривалий час проживання у Львові, не ідентифікували себе з львів'янами.

Ключові слова: адаптація, міґранти, Львів, львів'яни, ідентичність, урбанізація.

У 1960-х – першій половині 1980-х років широкі можливості для здобуття освіти й працевлаштування у Львові, поряд з існуванням неефективної колгоспної системи в селах, зумовили інтенсивне переселення до міста селян із західноукраїнського реґіону і насамперед Львівської області[1]. Заселення Львова сільськими мешканцями суттєво вплинуло на розвиток міста. Довкола історичної частини Львова виросли житлові мікрорайони часів радянської урбанізації, заселені здебільшого вихідцями зі сіл, котрі за умови працевлаштування поблизу місця проживання рідко, а то й взагалі не бували в центрі міста. Вагомим є вплив переселення на індивідуальний досвід міґрантів та формування спільноти львів'ян. У прийнятті рішення про переселення міґранти зважали передусім на проблеми матеріального характеру, що виникали після переїзду, – житлово-

[1] Щороку до Львова прибувало кілька тисяч людей із Львівської області, з інших західноукраїнських областей – близько однієї тисячі. Тернопільська область була другою за чисельністю щодо кількості міґрантів, далі – Івано-Франківська, Волинська, Хмельницька області. Незначний показник міґрації до Львова, що в деякі роки набував навіть від'ємного значення, мали Чернівецька й Закарпатська області (Державний архів Львівської області, ф. Р–1350 (Відділ організованого набору і переселення), оп. 1, спр. 208, арк. 3–4; спр. 232, арк. 1–2; спр. 256, арк. 2–3; спр. 276, арк. 3–4).

© *Боднар Г., 2012*

побутове облаштування, міська прописка, здобуття освіти для подальшого працевлаштування чи відразу пошук місця праці тощо. Про потребу соціально-психологічної адаптації в умовах великого міста колишні селяни здебільшого навіть і не здогадувалися. Метою статті є прослідкувати особливості адаптації вихідців зі сіл у Львові в 1960-х – першій половині 1980-х років, коли переселення було найбільш інтенсивним; виявити чинники, що на неї впливали. У підсумку це дало змогу виокремити групи приїжджих за критерієм їхньої ідентифікації себе львів'янами.

В історіографії проблема адаптації селянина другої половини XX ст. у місті майже не досліджена. Однобічне, ідеологічно забарвлене висвітлення історичного процесу радянськими дослідниками не давало змоги об'єктивно вивчати наслідки міґрації як для розвитку міст, так і для самих переселенців. Тільки в окремих працях радянського періоду порушувалися проблеми неґативного впливу міського середовища на зменшення розмірів сімей міґрантів, значення розмірів міста і попередніх місць проживання у визначенні якісних показників адаптації та ін.[2] Більша увага приділялася неґативам, що їх викликав відтік мешканців, особливо молоді, зі сільської місцевості[3]. Протягом останніх років актуальними стали дослідження соціальної історії Львова. Проблеми існування ідентичності львів'ян та львівської ідентичності, відмінності у трактуванні цих понять вивчали В. Середа і Д. Судин[4]. До питань міжнаціональних взаємин мешканців Львова і міських "селян" звертався Я. Грицак[5]. Відмінності асиміляції у Львові осіб різних етнічно-конфесійних груп, народжених у місті і поза ним, аналізував О. Друль[6]. Вагомий внесок у вивчення радянського Львова в контексті щоденного життя його мешканців зробила О. Матюхіна[7]. Питання взаємовпливів міста і села – специфіка життя у великому місті і вияв серед його мешканців сільської

---

[2] *Кутафьева Э. С., Москалева Н. И., Папенов К. В., Трудова М. Г.* Миграция сельского населения (в Центральном экономическом районе). Москва, 1971; *Зайончковская Ж. А.* Новоселы в городах (методы изучения приживаемости). Москва, 1972.

[3] *Товкун В. І.* Особливості міграції населення Української РСР в 1959–1963 рр. // Український історичний журнал (Київ). 1966. № 4. С. 49–56; *Заріхта Т. П.* До питання про міграцію сільської молоді // Демографічні дослідження (Київ). 1971. Вип. 2. С. 192–197; *Клок А. М.* Досвід конкретного соціально-демографічного аналізу руху населення сучасного села (на прикладі сіл Шарівської сільської ради Ярмолинецького району Хмельницької області) // Там само. С. 198–208; *Якуба К. І.* Масштаби та основні напрями міграції сільського населення Української РСР // Економічна географія (Київ). 1976. Вип. 20. С. 30–35.

[4] *Середа В., Судин Д.* "Львів'янин" – окрема ідентичність чи місце прописки? // http://www.zaxid.net/article/9015/.

[5] *Грицак Я.* Страсті по Львову // Критика (Київ). 2002. Ч. 7–8 (57–58). С. 2–7.

[6] *Друль О.* Асиміляційні та акультураційні процеси у Львові // "Ї": незалежний культурологічний часопис (Львів). 2002. Ч. 23: Федеративна республіка Україна. С. 175–196.

[7] *Matyukhina A.* W sowieckim Lwowie. Życie codzienne miasta w latach 1944–1990. Kraków, 2000; *Ejusd.* Sowiecki Lwów // Kraków i Lwów w cywilizacji europejskiej. Materiały międzynarodowej konferencji zorganizowanej w dniach 15–16 listopada 2002 / Redakcja naukowa J. Purchla. Kraków, 2003. S. 125–146.

ментальності; зміни, що їх зазнав Львів у радянський період; збереження дорадянських елементів життя і вирізнення корінних львів'ян на тлі міґрантів зі сіл; формування нових львів'ян зі суміші міґрантів-вихідців із навколишніх сіл – порушувалися на сторінках незалежного культурологічного часопису "Ї" та газети "Критика"[8]. На труднощах соціально-психологічної адаптації, впливі переселення на етносоціальну ідентичність та формування у міґрантів подвійної ідентичності акцентує увагу збірник "Migration and Identity"[9].

Основним джерелом інформації про соціально-психологічну адаптацію селян у Львові було інтерв'ювання міґрантів. За спеціально розробленою програмою поглибленого інтерв'ю, що охоплювала майже всі аспекти життя переселенців до і після переїзду, опитано близько ста осіб, які наприкінці 1950-х – у 1980-х роках міґрували до Львова із західноукраїнських сіл та містечок (з сімей із сільським укладом життя, тобто таких, що мали окремий будинок, невелике господарство, ділянку землі для обробітку). Період інтерв'ювання охоплював березень–серпень 2005 р., жовтень 2005 р. – січень 2006 р., грудень 2007 р. – травень 2008 р. Матеріали інтерв'ю зберігаються в архіві автора.

Приїзд до Львова. Приїзд у місто залишив у спогадах міґрантів багато вражень, які їм важко пригадати відразу. Виїзду зі сіл передували психологічні переживання і страх невідомості[10]. Люди описують тільки найяскравіші епізоди свого переїзду. У перші дні перебування у Львові вони помічали окремі позитивні й насамперед неґативні сторони міського життя.

Після переїзду міґранти відчули різницю життя в селі й у місті, вищий матеріальний і духовний рівень львів'ян[11]. Для них різко змінилося навколишнє середовище. Їх переповнювало відчуття втрати, браку чогось. Сільські мешканці звикли до широких горизонтів, простору, зелені, "чистого повітря і природи", "допомагати батькам по господарству, працювати на землі"[12]; вони завжди хотіли повернутися туди, де народилися. Сільське життя було сповільненим, там "кожен мав свої обов'язки" й іншою була атмосфера взаємин між людьми. У селі все

---

[8] *Зіммель Ґ.* Великі міста і духовне життя // "Ї": незалежний культурологічний часопис (Львів). 2003. Ч. 29: Геній місця. Leopolis. Львів. Lemberg. Lwów. С. 314–325; *Возняк Т.* Львів. Sine qua non – "без чого немає" // Там само. С. 447–461; *Шльогель К.* Львов – столиця європейської провінції // Там само. С. 252–258; *Комский Г.* Тени теней // Там само. С. 266–275; *Гаврилів Т.* Віртуальні ландшафти // Критика (Київ). 2002. Ч. 7–8 (57–58). С. 25–26.

[9] Migration and Identity. International Yearbook of Oral History and Life Stories / Special editors R. Benmayor and A. Skotnes. Vol. 3. Oxford University Press, 1994.

[10] Інтерв'ю з Александру Н. В., 1964 р. н. у с. Холодець Волочиського р-ну Хмельницької обл., до Львова приїхала 1981 р., зап. 24.10.2005.

[11] Інтерв'ю з Білик С. Д., 1951 р. н. у с. Боратин Радивилівського р-ну Рівненської обл., до Львова приїхав у 1968 р., зап. 17.11.2005.

[12] Інтерв'ю з Ґудзяк Т. М., 1958 р. н. у м. Поморяни Золочівського р-ну Львівської обл., до Львова приїхав у 1975 р., зап. 24.05.2005.

довкола було знайомим змалку, селян оточували "усі знайомі люди"; там "знали все і про всіх". У місті ж потрібно було все пізнавати заново, постійно вчитися чомусь новому; "тут всі чужі, рух дуже, шукали квартиру, думала задушуся тут у Львові"[13]. Приїжджі зі села не знали життя "у тому світі". Незвичним для новоприбулих був інтенсивний ритм життя у Львові, де відчувалася "якась колотнеча" і давалася взнаки постійна нестача часу. Місто привчало міґрантів до точності, прорахованості, пунктуальності. Людей гнітила "нервовість" львівського життя, спричинена швидкою й безупинною зміною зовнішніх і внутрішніх вражень, що їх створювало велике місто своєю вуличною штовханиною, швидким темпом і різноманіттям міського життя.

Давалася взнаки необізнаність у великому місті. Вражали масштаби Львова. Нерідко у дорослому віці селяни приїжджали до міста вперше. Оповідачі пригадують страх[14] і здивування перед великою кількістю людей, що постійно кудись поспішали. Їм було лячно переходити вулиці з інтенсивним транспортним рухом. Враження про шумні львівські вулиці середини 1950-х років залишив журналіст польської газети "Трибуна люду" ("Trybuna Ludu") А. Зємільський: "…вечір, центр міста… заповнений натовпом, який не вміщається на тротуарах. Багато неонів, перед кіно – стовпище людей, через яке з трудом пробиваються автомашини, що трублять. Трамваї, тролейбуси, багато вуличних сигналів – великий рух. Вулиці освітлені електрикою, деякі трубками із синьо-голубим неприємним світлом. Крамниці з багато виповненими вітринами, внутрі ясні і повні…"[15].

Незвичним для переселенців було "окунутися у ліс мурів". Їхні уявлення про Львів формувалися як про специфічне "кам'яне" місто, у центральній частині якого будинки розташовані надто щільно один до одного, "будинок йшов за будинком". Будинки і вузькі львівські вулички видавалися доволі схожими та заплутаними. У центральній частині міста міґрантам не вдавалося нічого запам'ятати. Вони могли кілька разів пройти однією й тією ж вулицею і не знати, що вже тут були. Людей лякав великий простір міста та ймовірність у ньому заблукати. Їм пригадується відчай і розгубленість, коли виявлялося, що заблукали. У такі моменти люди на все життя запам'ятали найменші деталі цієї події. Вони з унікальною точністю пригадують те, де і як це відбулося, як їм

[13] Інтерв'ю з п. Анею, до Львова приїхала в 1965 р., зап. 28.04.2005.

[14] "Приїхала зі села, а тут високі будинки, яких ніколи дотепер не бачила. Відчувала страх. Всього боялася, не бачила ні трамвая, нічого. Найбільше запам'ятався страх" (Інтерв'ю зі Зварич М. М., 1938 р. н. у с. Зашків Куликівського р-ну Львівської обл., до Львова приїхала в 1956 р., зап. 25.05.2005); "Перше враження? Страх, невпевненість, боязнь, що можу загубитися, шум машин" (Інтерв'ю з Венгер О. Р., 1958 р. н. у с. Мокряни Мостиського р-ну Львівської обл., до Львова переїхала в 1975 р., зап. 10.11.2005).

[15] Культурне життя в Україні. Західні землі: Документи і матеріали. Т. II (1953–1966) / Упоряд. Т. Галайчак, О. Луцький, Ю. Сливка та ін. Редкол. Ю. Сливка (відп. ред.) та ін. Львів, 1996. С. 221.

вдалося віднайти потрібний шлях. На початках приїжджі не користувалися міським транспортом – боялися помилитися, тому навіть далекі відстані долали пішки: "…саме найбільше боялася, що десь заїду і не буду знати як виїхати… Завжди іду і думаю, Боженько, а як я трохи в якусь зверну дорогу іншу і піду другою дорогою, я вже не знала як вийти, то як знала одну дорогу – одною дорогою і йшла"[16].

По кількох днях перебування наляканість містом зникала. Новоприбулі вивчали спочатку кілька вулиць довкола свого помешкання, місця праці чи навчання, а далі щоразу розширювали коло своїх орієнтирів. Ними були ринки й різні неординарні на їхній погляд будівлі, від місця розташування яких знаходили потрібний напрямок[17]. Студенти вивчали місто гуртом; прогулювалися вулицями Львова у вільний час[18].

Деталі перших днів перебування у Львові, яскраві враження від великого міста найкраще запам'яталися дітям і підліткам. Сільська молодь, що їхала цілеспрямовано для здобуття освіти чи працевлаштування, зберегла менш живописні спогади про приїзд до Львова. Пригадуючи свої перші враження від поїздки у місто, мігранти чітко розрізняють дитячі спогади та згадки про переїзд до Львова уже в дорослому віці. У дитячих спогадах Львів постає більш контрастним та різнобарвним. У цьому віці мігрантам вдалося помітити найтонші дрібниці львівського життя, які не впадають у вічі заклопотаному повсякденною суєтою приїжджому зі села. Безтурботні підлітки дивувалися всьому новому, "великими очима" дивилися на міське оточення[19]. Дітям завжди хотілося їхати до Львова. У місті їм усе було нове, незвичне і водночас цікаве. "Цікавими" були будівлі, магазини, ринки, транспорт, а особливо трамваї, яких ніколи досі не

---

[16] Інтерв'ю з Буколовською Л. В., 1959 р. н. у с. Млинівці Зборівського р-ну Тернопільської обл., до Львова переїхала в 1976 р., зап. 7.12.2005.

[17] "Зовсім не знали міста, ходили кілька разів навколо Галицького базару, поки знайшли вулицю. Спочатку майже не ходили до міста, а тільки робили і йшли до гуртожитку. Потім трохи пізнали місто, ходили по магазинах…" (Інтерв'ю з Дідух К. О., 1951 р. н. у с. Липівці Перемишлянського р-ну Львівської обл., до Львова приїхала в 1969 р., зап. 29.03.2005).

[18] "…Любив у неділю зранку приїхати до Львова і цілий день ходити по Львову, починаючи від Ратуші по радіусу вивчав вулиці… Я Львів знав може краще, ніж львів'яни. Більше того, я любив взяти таксі і замовити поїздку, їхав, дивився, вивчав…" (Інтерв'ю з Брич Й. П., 1955 р. н. у м. Ходорів Жидачівського р-ну Львівської обл., до Львова приїхав у 1985 р., зап. 13.11.2005).

[19] "Все дивувало, дивилася на все. Приїхала зі села, хоча в селі була якась делікатність, але не звертала увагу і на все дивилася. Ходила по місту з роззявленим ротом…" (Інтерв'ю з Бондаренко Н. Д., 1945 р. н. у с. Нові Велінники Овруцького р-ну Житомирської обл., до Львова приїхала в 1958 р., зап. 5.04.2005); "Коли перший раз пішли у Парк культури [Парк культури та відпочинку ім. Б. Хмельницького], то всюда заглядували, було незвично… ті качелі" (Інтерв'ю зі Сірою М. Г., 1960 р. н. у с. Полодрівка Заліщицького р-ну Тернопільської обл., до Львова приїхала в 1979 р., зап. 13.06.2005).

бачили і спочатку лякалися. Діти задивлялися на рух міського транспорту, їм було цікаво бачити, як у місті все рухається. Багатьом із них запам'яталася перша поїздка трамваєм чи тролейбусом, коли "тролейбус плавно гойдався по львівській бруківці"[20]. Дивували міґрантів оголошення й афіші на вулицях Львова, які майже всі перечитували. Задивлялися на міські вулиці вкриті бруківкою, "не те, що в селі, де вступив, там… після дощу не можна було перейти"[21]. Навіть долання відстані від села до Львова, коли за вікнами змінювались одне за одним нові міста і села, викликали у підлітків захоплення[22]. Дорога до Львова видавалася далекою, і першою ознакою приїзду до міста були не висотні будівлі, а трамваї[23]. Майже всі спогади сільських школярів про перебування у Львові містять яскраві враження і детальні описи екскурсій у Стрийському парку[24]. Дітям закарбувався в пам'яті теж Парк культури і відпочинку ім. Б. Хмельницького, особливо каруселі.

Міґранти юного віку, котрих "відірвали" від родинної домівки, психологічно важко переживали різку зміну довколишнього середовища і біль самотності у великому місті. У Львові вони почувалися вільними, але самотніми і покинутими, адже свобода ніде так виразно не відчувалася, як серед загальної тисняви великого міста. Яскравим свідченням таких переживань є розповідь Н. Д. Бондаренко, що міґрувала до Львова у тринадцятирічному віці: "Львів спочатку дуже не сподобався, був кам'яним. Кам'яні будинки. Ніде не було трави. Вулички були надто вузькими, коли їхала у трамваї, то здавалося, що рукою можна дістати товари з вітрин магазинів. Як з неба впала у то місто, бо було зовсім інше сприйняття світу. Було дуже важко звикнути до Львова. Відчувалась чужість. Все було чужим. Страшно хотілося додому, тоді була ще малою. На проспекті Свободи були на дошках оголошень газети, газет тоді ще так не продавали, писали про атомну бомбу в Америці, так собі це запам'ятала, хотіла, щоб та бомба впала і почалася війна, тоді могла би повернутися додому. Пам'ятаю всі вивіски і плакати по місту. Була дисципліна, додому не відпускали. Їздити додому було далеко. Батько інвалід привіз поступати, і так залишилася сама. Їздила на кінцеву зупинку трамваю двійки, де був скверик невеликий, але затишний. А головне там була травичка, там було будівництво…, далеко чувся гуркіт, але мені було добре, гладила ту травичку і мріяла… Цікаво було, було у

[20] Інтерв'ю з Кравцем І. М., 1953 р. н. у с. Сокільники Пустомитівського р-ну Львівської обл., до Львова доїжджає з 1971 р., зап. 25.04.2005; Нагірною І. М., 1950 р. н. у с. Вовків Пустомитівського р-ну Львівської обл., до Львова приїхала в 1974 р., зап. 9.04.2005.

[21] Інтерв'ю з Посівнич І. М., 1954 р. н. у с. Вощанці Самбірського р-ну Львівської обл., до Львова приїхав у 1970 р., зап. 15.10.2005.

[22] Інтерв'ю з Шарабурою М. І., 1943 р. н. у с. Розсохи Перемишлянського р-ну Львівської обл., до Львова приїхав у 1966 р., зап. 2.04.2005.

[23] Інтерв'ю з Ґудзяк Т. М.

[24] Інтерв'ю з Боднар М. М., 1949 р. н. у с. Торгів Золочівського р-ну Львівської обл., до Львова приїхала в 1967 р., зап. 3.04.2005; Інтерв'ю з Ґудзяк Т. М.

місті багато квітів. Місто було гарним. Навпроти пл. Митної біля оборонної стіни був гарний годинник з квітів, стрілки годинника теж були з квітів… Два місяці була у Львові, більше не витримала, була ще малою, хотіла додому. Були навіть такі важкі хвилини, що ходила на вокзал і виглядала, коли поїзд приїде, щоб побачити знайомих людей зі села. Втекла додому, говорила батькам: "Вам добре, ви всі разом, п'єте молоко, а я там сама…". Коли отримали лист з технікуму про можливість повернутися на навчання, то його порвала і спалила, батькам навіть не показувала, пішла далі вчитися до школи в селі"[25].

Особливості адаптації. Адаптація міґрантів зі сіл у Львові, яку вони ототожнюють з періодом звикання до міста, охоплювала рік-два, а інколи не менше п'яти років їхнього життя в місті. Найважче доводилося новоприбулим протягом першого року перебування у Львові, коли "це була своєрідна боротьба за виживання фізичне і духовне, потрібно було виживати в умовах великого міста"[26]. Окремі з них були у відчаї, виявляли бажання повернутися назад у село, але їх зупиняла думка: "А що робити в селі?".

На якісні показники пристосування до міського життя впливали різні чинники: вік і стать новоприбулих, черговість міґрації, місце їхнього попереднього проживання, житлово-побутове облаштування у Львові та ін.

За словами міґрантів, адаптація жінок у місті проходила швидше, ніж чоловіків[27]. Випускники сільських шкіл, а особливо хлопці, спочатку "були невдахами, не вміли приготувати їжу, попрати, купити продукти"[28]. Легше звикала до змін після переїзду молодь, аніж особи середнього й особливо старшого віку[29].

Міське життя, висотні будівлі, транспорт не дивували осіб, що раніше вже міґрували. Швидше у Львові проходила адаптація сільських юнаків, демобілізованих з армії[30]. Наприклад, для одного з них у 1950-х роках "Львів

---

[25] Інтерв'ю з Бондаренко Н. Д.

[26] Інтерв'ю з Чайковською Г. Я., 1961 р. н. у м. Підволочиськ Тернопільської обл., до Львова приїхала в 1978 р., зап. 6.07.2005.

[27] "Приїжджі зі села, особливо хлопці довго залишалися ще сільськими. Дівчата швидше адаптувалися до життя в місті" (Інтерв'ю з Присяжним П. І., 1938 р. н. у с. Немиченці Гвардійського р-ну Хмельницької обл., до Львова приїхав у 1955 р., зап. 7.04.2005).

[28] Інтерв'ю з Чорним І. Ф., 1954 р. н. у с. Вільховець Бережанського р-ну Тернопільської обл., до Львова приїхав у 1974 р., зап. 11.06.2005.

[29] "У той час не було нічого дивного в тому, щоб поїхати до Львова і влаштувати там своє життя. Молоді ми легко долали той психологічний бар'єр після переїзду вже на другому році життя в місті. З часом до всього звикли, і ніяких неґативних наслідків не було. Ми були молоді, час минав швидко і якось це пережили" (Інтерв'ю з Боднар Ф. М., 1945 р. н. у с. Торгів Золочівського р-ну Львівської обл., до Львова приїхав у 1963 р., зап. 20.03.2005; Інтерв'ю з п. Анею).

[30] "Перебуваючи два роки в казармі, людина підготувала себе до гіршого. Життя у казармі було щось середнім між гуртожитком і тюрмою. Коли проходиш через таке, то будь-які інші обставини не видаються такими важкими" (Інтерв'ю з Чорним І. Ф.).

навіть здавався дещо меншим (за інші міста. – *Г. Б.*), тоді ще не було дев'ятиповерхових будинків, були тільки триповерхові"[31]. Важко доводилося тим, хто вперше приїхав до Львова і був поселений у "ту кліточку" (квартиру. – *Г. Б.*). "Відірвана" від батьків сільська молодь не була готова до самостійного життя у місті. Позбавлені "маминої ласки і татових турбот", їм доводилося важко після переїзду, зате навчання вдавалося легше, ніж старшій за віком молоді[32].

Швидше звикали до Львова міґранти зі сіл Львівської області[33], особливо з навколишніх до обласного центру населених пунктів. Дехто з них ще з дитинства нерідко бував у місті. Вони разом з батьками і родичами їздили до Львова, допомагали возити домашні продукти і городину на продаж, їхали за продуктами, яких у львівських магазинах було більше, ніж у селах. Самостійні поїздки дітей у місто не сприймалися тоді як небезпека тому, що "тоді часи були інші". У місто їздили до родичів, котрі раніше виїхали зі села. У Львові вихідцям із близько розташованих сіл не було "мало місця, мало повітря" і до села "не тягнуло", а хотілося до міста, де "були концерти в парку, змагання"[34]. Місто їх не дивувало: "Постійно їздила до Львова, приїхати з села в місто не було дивно. Мені місто було все одно, що село"[35]. Нереґулярні поїздки не давали змоги побачити все в місті. Звичним є почути від оповідачів: "У Львові вже був/ла, але нікуди не ходив/ла". Тому навіть у дорослому віці міське життя подекуди їх дивувало. Львівське життя було відоме й окремим мешканцям віддалених сіл. Сільські діти бували у Львові завдяки шкільним екскурсіям, які набули тоді масового характеру.

Частковою була адаптація новоселів у приватних будинках на околицях Львова. Маючи змогу вести домашнє господарство, вони привносили в місто сільський уклад життя, обробляли невеликі ділянки землі поміж багатоповерховими будівлями: "…у Львові відчуваю себе точно як в селі. У Львові мали власний будинок і власне господарство, тримали корову, поросята, кроликів і кури"[36]. У такий спосіб новоприбулі уподібнювали своє життя у Львові сільському. Вони так і не стали повноцінними жителями великого міста. Мешканці новозбудованих мікрорайонів Львова воліли весь час проживати на окраїні, у центральну частину міста їздили тільки за потреби. Атмосфера "старого міста" їх втомлювала, вони важко звикали до "львівського повітря"[37].

---

[31] Інтерв'ю зі Солигою І. Ф., 1931 р. н. у с. Шкло Яворівського р-ну Львівської обл., до Львова приїхав у 1955 р., зап. 23.03.2005.

[32] Інтерв'ю з Чорним І. Ф.

[33] *Зайончковская Ж. А.* Новоселы в городах… С. 85.

[34] Інтерв'ю з Присташ Л. М., 1961 р. н. у с. Сокільники Пустомитівського р-ну Львівської обл., до Львова доїжджає з 1979 р., зап. 24.04.2005.

[35] Інтерв'ю з Нагірною І. М.

[36] Інтерв'ю з Лісовим О. І., 1927 р. н. у с. Мелна Рогатинського р-ну Івано-Франківської обл., до Львова приїхав у 1956 р., зап. 9.08.2005.

[37] "Шум, люди… Чисто психологічно тяжко, виросла в Карпатах. Після літніх канікул чи відпуски місяць боліла голова, я і діти ночами не могли спати. Настільки Львів давався

Тривалий час переселенці зі села звикали до інтенсивного руху міського транспорту і постійної необхідності бути уважними на вулицях міста. Оповідачі пригадують переповнений міський транспорт, коли їм доводилось їздити на підніжках. Вони намагалися більше ходили пішки, а не "штовхатися" у транспорті. Новоприбулим мешканцям центральної частини міста надокучав шум транспорту. Їх лякали "багато світла, вогню", людей, "шум, суєта", трамваї, що "проїжджали з великим дзвоном"[38]. Удосвіта люди пробуджувалися від звуків першого трамвая. Цей шум "підняв би з ліжка кожного", він був таким гучним, що стіни тряслися і шибки у вікнах дзвеніли. Міґранти скаржилися на дискомфорт, головний біль, погіршення стану здоров'я та різні інші незручності від шуму "попід вікна". Інтенсивність руху львівського транспорту легше сприймали особи, що мешкали у приміських селах вздовж шосейних доріг.

Нерідко міґранти уникали бесід про незручності міського життя, про неґативний вплив шуму на вулицях міста, а вели розмови про переваги Львова зовсім віддалені від буденного життя – європейськість міста, архітектурну цінність "маленьких вуличок" у центральній його частині та ін. Приїжджим зі села Львів завжди подобався. Особливо до вподоби їм був вечірній Львів, "коли все світилося"[39]. Міґранти пригадують радянський Львів як гарне, повне зелені та квітів місто. Звиклі до природи, вони вдивлялися і дивувалися як зелень в'ється стінами львівських будинків.

Вихідцям зі сіл був необхідний час, щоб пізнати й оцінити переваги Львова. Міське життя було незвичне в перші дні після переїзду. Далі протягом певного, відмінного у кожному випадку, відтинку часу до нього звикали і не бачили в місті "нічого шкідливого". Окремі міґранти відразу ж після першої поїздки у Львів хотіли будь-яким чином тут залишитися: "Мені дуже сподобався Львів, і я все мріяла, щоби я була у Львові. Я казала: "Хай раз чаю на день нап'юся, але щоби я була у Львові"[40]. Інші протиставляють проживанню у Львові наповнене спокоєм сільське життя. Такі мешканці сіл відмовлялися виїжджати на постійне місце проживання до Львова, мотивуючи своє рішення неможливістю вижити у міському шумі. На заваді цьому не був старший вік міґрантів, при поїздках до Львова деякі з них ще замолоду не полюбили місто[41].

взнаки, настільки була різниця в повітрі" (Інтерв'ю з Цабан О. М., 1960 р. н. у с. Тухолька Сколівського р-ну Львівської обл., до Львова приїхала в 1980 р., зап. 9.06.2005).

[38] Інтерв'ю з Муращук М. М., 1957 р. н. у с. Крупсько Миколаївського р-ну Львівської обл., до Львова приїхав у 1974 р., зап. 2.08.2005.

[39] "Люблю зиму і коли ялинки світять через вікна. У селі теж то є, наше село велике і люди живуть заможно…, але люблю освітлений вечірній центр Львова" (Інтерв'ю з Дудак Н. М., 1962 р. н. у с. Лани Перемишлянського р-ну Львівської обл., до Львова приїхала в 1979 р., зап. 13.04.2005); Інтерв'ю з Каргут С. Л., 1951 р. н. у с. Смерекiвка Перемишлянського р-ну Львівської обл., до Львова приїхав у 1969 р., зап. 20.04.2005.

[40] Інтерв'ю з Бельз М. Т., 1940 р. н. у с. Мальчиці Яворівського р-ну Львівської обл., до Львова приїхала 1959 р., зап. 26.09.2005.

[41] Інтерв'ю з Граб І. Й., 1941 р. н. у с. Зашків Куликівського р-ну Львівської обл., до Львова приїхала в 1965 р., зап. 31.03.2005.

Життя у великому місті вабило міґрантів своєю свободою і насиченістю. Тут вони відчули свою потрібність і незамінність; звільнилися від дріб'язковості, забобонності, монотонності сільського життя, всюдисущого контролю односельчан і їхніх осуджень: "Ніколи не був прив'язаним до села і землі, ніколи не був селянином, село було тільки місцем народження. Село було індустріальним, багато працювало на виробництві сірки, тому село не було типовим західноукраїнським селом. Не люблю Київ, це місто мене втомлює, а у Львові люблю свій район на окраїні міста, де є багато зелені, озеро, ліс. І не справа у тому, що ця місцина чимось нагадує село, хоча суєта втомлює. Зараз, приїжджаючи у село, відпочиваю, тішуся спокоєм, хоча у молодшому віці у селі втомлювала скука, монотонність і буденність сільського життя. У місті все кипить і бурлить, все відбувається швидко, відчувається ритм життя. Не треба було багато часу, щоб адаптуватися, ніколи не відчував дискомфорту Львова. Не скучав за домом, там було скучно"[42]; "…Ти живеш в селі – тебе обов'язково обмовлять, обов'язково хтось про когось говорить, обов'язково щось там кому не сподобалося. …Там ти не так став, не в то ся вбрав. А як ти тут – велике місто, тебе тут ніхто не знає. Ти одягнув за своїм смаком і тебе ніхто не осудить, бо на то уваги ніхто не звертає… Тобі ніхто не давить на психіку…"[43].

Практично відсутні випадки повернення людей у село через неможливість адаптуватися у Львові. Міґранти наголошують, що людина живе з надією на краще і до всього звикає, тому й вони звикли до життя у Львові. На початках робили це вимушено, не мали бажання залишатися в місті, життя у Львові видавалося їм тимчасовим. Багато з них після закінчення навчання планували повернутися назад додому, а дехто навіть не витримував розлуки з домом і хотів покинути навчання[44]. Переваги міського життя і часткова адаптація у Львові не могли втримати у місті всіх[45]. Зі Львова міґрували з огляду на труднощі

[42] Інтерв'ю з Муращук М. М.

[43] Інтерв'ю з Назарчук О. І., 1963 р. н. у с. Комарно Городоцького р-ну Львівської обл., до Львова приїхала в 1980 р., зап. 22.10.2005.

[44] "…Виросла дитиною більше сільською і більше, як сказати, до батьків так привченою. …Казала, що залишу технікум. Я не рахую, що то дуже добре, що я залишилася у Львові, можливо, в селі було б краще…" (Інтерв'ю з Тростянською О. В., 1961 р. н. у с. Бабичі Радехівського р-ну Львівської обл., до Львова приїхала в 1976 р., зап. 22.11.2005); "Дуже привикла до села. Навіть не уявляла, що житиму у Львові, хоча мої батьки ще раніше виїхали до Львова… Це, мабуть, такий потяг людини до свого" (Інтерв'ю з Царик С. С., 1935 р. н. у м. Поморяни Золочівського р-ну Львівської обл., до Львова приїхала в 1959 р., зап. 4.08.2005).

[45] "Колега по роботі мав у Львові тільки сім'ю, а вся родина була на Закарпатті, виїхав назад, хоч вже привик до Львова, але його батьківщина була там" (Інтерв'ю з Кравцем І. М.).

матеріального облаштування і переваги, що пропонували молодим спеціалістам у районних містах і селах.

У результаті міґранти звикали до життя у Львові і не прагнули повернутися в село. На запитання про можливість зворотного переїзду оповідачі давали суперечливі відповіді. У Львові їх тримає незадовільний стан здоров'я чи інші вагомі причини. Вони стверджують, що навіть при великому бажанні через свій старший вік і важкість сільської праці не можуть туди повернутися на постійне місце проживання: "У селі треба робити, а віддачі нема. Як-не-як у Львові є жива копійка, а в селі тільки наробишся"[46]. Міґрантів наповнює ностальгія за тогочасним селом. Пізнавши міське життя, їм "хочеться ідилії українського водночас із цивілізаційними надбаннями, повертатися до ціпа і мотики не хочеться"[47]. Поодинокі переселенці старшого віку, за умов створення усього необхідного для життя у селі (наявності оселі, допомоги дітей чи родини при обробітку землі), навіть не задумуючись повернулися б туди[48].

Поїздки в село. Адаптацію селян у місті, поряд із незнанням ними міського життя, важкістю навчання і праці у Львові, ускладнювали часті поїздки в село. Міґрантам завжди хотілося "додому", їх туди "тягнуло" навіть після створення власної сім'ї й отримання окремого житла у Львові. У село вони їздили, наскільки це було можливо, дуже часто, їхали туди при першій нагоді. У Львові їм бракувало сільського життя[49]. Поїздки "додому" давали змогу відпочити, "набратися того повітря, сил і енерґії знову на тиждень"[50]. Інші стверджують, що "до самого села не тягнуло, але тягнуло до родичів у селі", до колег, які приїжджали на вихідні додому. Інколи бажання відвідати село їм навіть важко пояснити.

Тісні зв'язки зі селом міґранти підтримували в студентські роки, коли їздили туди щосуботи й щонеділі, проводили там кожні вихідні. Особливо часто студенти відвідували домівки в перші роки навчання у Львові, тоді "була тяга додому".

---

[46] Інтерв'ю з Нагірною І. М.

[47] Інтерв'ю з Чорним І. Ф.

[48] Інтерв'ю з Граб І. Й.

[49] "…Там земля, хотілося працювати на землі. Просто запах землі. Ти йдеш – пахне… ніби якісь найдорожчі парфуми паризькі" (Інтерв'ю зі Сусак О. Д., 1935 р. н. у м. Городенка Івано-Франківської обл., до Львова приїхала в 1977 р., зап. 7.11.2005); "Село подобається тим, що весною все зазеленіє, все цвіте, все таке пахуче, зозуля кує. Село є свіжіше. Майже все життя прожила у Львові, але хочеться в село. Літом поїду в село, вийдеш собі на своє подвір'я, зелена травичка, лавочка, сусіди" (Інтерв'ю з Дідух К. О.); "Люблю село, люблю на землі працювати" (Інтерв'ю з Граб І. Й.); "До села дуже тягнуло, так любила село. Зі села вийшла, тому так тягнуло" (Тимків В. П., 1956 р. н. у с. Нагірці Кам'янка-Бузького р-ну Львівської обл., до Львова приїхала в 1971 р., зап. 12.07.2005).

[50] Інтерв'ю з Войтанович М. М., 1962 р. н. у с. Смереківка Перемишлянського р-ну Львівської обл., до Львова переїхала в 1979 р., зап. 20.08.2005.

Протягом тижня вони не могли дочекатися вихідних, щоб поїхати в село. Їм бракувало фізичної праці, що давала змогу відволіктися від навчання[51]. Інші їхали туди тільки з огляду на те, що всі довкола так робили[52].

Зменшення поїздок вихідці зі сіл мотивували важкістю навчання і праці у Львові, створенням ними власних сімей, постійною зайнятістю і браком вільного часу[53]. Нове коло знайомих і друзів у Львові відволікали молодь від думок про село. Тісніші зв'язки зі селом підтримували за умови позмінного працевлаштування і близького розташування родинних сіл до Львова, що дозволяло їздити в село кілька разів на тиждень. Хоча й тоді за браком часу їхали туди не частіше одного-двох разів у тиждень. Зменшення поїздок виразно помічають маятникові міґранти, що їздили туди спочатку щодня, далі – раз у два дні, а згодом – раз на один-два тижні. Визначальним у зменшенні поїздок у село було створення міґрантами власних сімей і – що важливіше – отримання житла у Львові. Проживання приїжджих у гуртожитках чи винаймання ними приватних квартир робило їх менше прив'язаними до міста, не виключало можливості в будь-який момент переїхати в інше місто чи повернутися назад у село. Власне житло у Львові змушувало людей задуматися над усвідомленням себе вже постійними мешканцями міста і поволі віддаляло їх від села. Інколи перешкодою для щотижневих поїздок була далека відстань. Міґранти з віддалених сіл Львівської та інших областей відвідували родинні села один-два рази в місяць, а то й рідше; мали змогу побути там довше в державні свята, під час канікул чи відпусток. Декого ображало те, що на вихідні дні всі довкола роз'їжджалися у села, а їм доводилося залишатися у Львові; з цього часу вони не терплять самотності[54].

Приїжджі допомагали рідним у селі по господарству. Частіше їздили туди влітку і восени обробляти наділи колгоспного поля[55]. Вони намагалися приїхати

---

[51] "Привик робити, а тут сиди. Додому тягнуло, тут у Львові не було що робити" (Інтерв'ю зі Шарабурою І. М.).

[52] "У п'ятницю всі роз'їжджалися по селах, всі їхали, тому і я їхав" (Інтерв'ю з Гогошею Д. З., 1958 р. н. у с. Йосипівка Буського р-ну Львівської обл., до Львова приїхав у 1973 р., зап. 19.07.2005).

[53] "Зранку йшла на роботу і ввечері приходила. Не тужила за селом, бо не було часу" (Інтерв'ю з Каргут М. І., 1927 р. н. у с. М'якиш Новий Ярославського повіту в Польщі, у 1946 р. переселена на Україну в с. Смерекiвка Перемишлянського р-ну Львівської обл., до Львова приїхала на початку 1970-х років, зап. 28.03.2005); "Вимоги до навчання на вечірніх курсах були високими, мусіла вчитися в суботу і в неділю. Коли була можливість, брала вчитися додому, але креслення було важко возити додому, тому лишалася на вихідні у Львові" (Інтерв'ю з Макарухою І. І., 1955 р. н. у м. Судова Вишня Мостиського р-ну Львівської обл., до Львова приїхала в 1972 р., зап. 18.03.2005).

[54] Інтерв'ю зі Сірою М. Г.; Шпаковською Б. М., 1959 р. н. у с. Буторош Здолбунівського р-ну Рівненської обл., до Львова приїхала в 1981 р. зі с. Заліщики Тернопільської обл., зап. 22.04.2005.

[55] "До села нас тягнуло, але головне те, що треба було помогти батькам льон рвати і восени буряки копати" (Інтерв'ю з Каргут С. Л.); Інтерв'ю з Нагірною І. М.; "Спочатку у

у п'ятницю ввечері, щоби в суботу увесь день працювати. У віддалені села міґранти добиралися навіть уночі, а зранку вже "бралися до роботи". Праця на землі мала позитивний вплив: "Коли приїхав, то хотілося вже набутися, затриматися, наробитися в селі"[56]. Декому доводилося важко працювати, тому зараз їм більше до вподоби село взимку, коли там немає роботи[57]. Непоодинокі випадки, коли через відсутність великих господарств і незалучення батьків до праці у колгоспах, допомога міґрантів у селі була незначною[58]. Інші не любили працювати на землі тому, що батьки їх до цього не привчили. Зараз міґранти, що виїхали до Львова всією сім'єю і залишили в селах будівлі й присадибні ділянки, приїжджають щороку їх обробляти. У село їдуть "садити город, збирати малину, на опеньки"[59]. За відсутності власного поля невеликі ділянки землі міґрантам виділяли їхні родичі в селі. Врожай з цих "городців" нерідко повністю забезпечував їх овочами в місті. Відсутність у міґрантів власного поля у селі віддаляла їх від сільського життя.

Вагомою причиною поїздок у село було проживання там батьків й інколи дітей у дошкільному віці. Вони їхали туди частіше, коли "було ще до кого їздити, батьки ще жили". Суперечливою є думка оповідачів про те, що в село хотілося їхати, туди їх "тягнуло", але водночас вони їхали вимушено допомагати батькам і за продуктами. Якщо замолоду батьків відвідували рідше, то літній вік і відсутність одного з них змушували міґрантів їхати у село щотижня. Провідати рідних і хоча б чимось їм допомогти вони вважали своїм обов'язком[60]. Переїзд літніх батьків у Львів, їхня смерть і відсутність близької родини були причинами відмови від частих, а то й взагалі від поїздок у село. Такі міґранти зазвичай відвідують села лише у великі релігійні свята, їдуть на могили батьків[61]. Деякі з них продали батьківські садиби і повністю втратили зв'язки зі селом.

Львові було незвично жити, було совісно, що в селі стільки роботи, а ти сидиш в місті" (Інтерв'ю з Гай І. С., 1952 р. н. у с. Бірки Яворівського р-ну Львівської обл., до Львова приїхала в 1968 р., зап. 29.06.2005).

[56] Інтерв'ю з Чорним І. Ф.

[57] Інтерв'ю з Гай І. С.

[58] "Допомоги батьки від мене не мали. Батьки не мали великої господарки, помагала їм коло хати на землі. Батьки не мали великої зарплати, були простими людьми, тато працював на залізній дорозі робітником, а мама – медсестрою в лікарні" (Інтерв'ю з Макарухою І. І.).

[59] Інтерв'ю з Войтанович М. М.

[60] "Все своє життя всі суботи і неділі віддав селу. Спочатку часто їздили до моїх батьків, потім, коли вони повмирали – до жінчиних, бо їх треба було до старості дотримати. До села треба було їхати, тому їздили. Мусіли їхати" (Інтерв'ю зі Солигою І. Ф.); "Знала, що мушу їхати, бо батьки чекають" (Інтерв'ю з Костик А. А., 1930 р. н. у с. Старява Мостиського р-ну Львівської обл., до Львова приїхала в 1953 р., зап. 26.03.2005); Інтерв'ю з Боднар М. М., Чорним І. Ф., Лісовим О. І.

[61] "Доки жили батьки у селі, то приїзд у село був повноцінним. Існували традиції приїжджати у село на свята. Після смерті батьків зв'язок зі селом втратився. Зараз їду у село лише на могилу батьків" (Інтерв'ю з Ґудзяк Т. М.).

У селах переселенці намагалися проводити релігійні свята, обов'язково Різдво і Великдень, "то було святе". Там вони більше святкували Великодні свята, що завжди припадали на неділю. Різдвяні свята відбувалися серед робочого тижня і вихідці зі сіл не мали змоги виїхати зі Львова. Це могли собі дозволити хіба що приїжджі з Львівської області, і тільки за наявності добре налагодженого транспортного сполучення зі селами. Свої прагнення провести релігійні свята винятково в селі вони мотивують відсутністю святкової атмосфери в місті[62] і менш відчутними там релігійними заборонами. Приїжджі ходили до церкви в селі задля особистої безпеки – у сільській церкві меншим був ризик зустрітися з львівськими колегами по роботі й зазнати наклепу[63]. До того ж сільська церква для них є "рідною, мальована; зайшла у церкву, в яку ходила ще в дитинстві, і так було легко, добре"[64]. Переселенцям бракує цього відчуття у львівських церквах.

Значні труднощі при поїздках створював брак транспортних засобів, особливо автобусів. Виділений державою транспорт не забезпечував потреб людей, що у великій кількості щотижня виїжджали в села. У вихідні дні, особливо на початку і в кінці робочого тижня, автобуси й електропоїзди були переповнені. Ці незручності в меншій мірі відчували міґранти, що користувалися залізницею. Рейсові автобуси не могли вмістити всіх[65]. Але переповнений транспорт не був причиною відмови від поїздок. Квитки в села інших областей купували заздалегідь і навіть великі відстані у щільно заповнених автобусах долали "на одній нозі"[66]. Невдала спроба "запхатися" у потрібний автобус змушувала людей шукати інші способи дістатися до села. Вони використовували попутний транспорт, долали значні відстані пішки[67]. Оповідачі з навколишніх до Львова сіл кажуть про відсутність суттєвих проблем із транспортом.

---

[62] "На коляди все їхали в село, в місті поставили ялинку і все, а в селі – і вертеп, і колядники, поколядуєш досхочу. У Львові колядували, але тут не так, у селі якось все простіше, свята більш урочистіші" (Інтерв'ю з Нагірною І. М.); Інтерв'ю зі Засінчук Т. П., 1951 р. н. у с. Великосілки Кам'янка-Бузького р-ну Львівської обл., до Львова приїхав у 1966 р., зап. 10.07.2005; Качмар Л. І., 1962 р. н. у м. Львові, до Львова приїхала в 1977 р. зі с. Вовчищовичі Мостиського р-ну Львівської обл., зап. 12.08.2005).

[63] Інтерв'ю з Бойко Н. Г., 1950 р. н. у м. Буськ Львівської обл., до Львова приїхала 1968 р., зап. 7.10.2005.

[64] Інтерв'ю з Гук О. С., 1944 р. н. у с. Добряни Городоцького р-ну Львівської обл., до Львова приїхала в 1960 р., зап. 26.04.2005.

[65] "Сполучення було дуже погане. В село їздив маленький автобус, коли не зайшов, то і не поїхав, деколи мусів вертатися назад додому зі сусіднього села" (Інтерв'ю з Каргут С. Л.).

[66] "…227 км їхав стоячи і при чому не виходив тому, що зайти в автобус було неможливо, так багато людей їхало. Але попри то, радість від приїзду додому не зменшувалася" (Інтерв'ю з Присяжним П. І.).

[67] "Тяжко було їхати додому, не було чим їхати. Від автобуса до села йшли 12 км пішки через ліс. Тяжко було добиратися до села, але все рівно їхали додому, до батьків…"

Проїзд був недорогий, тому ціна квитка не була перешкодою для поїздок у село. Стандартною є фраза міґрантів: "Автобусів було мало, але вони були дешеві". Попереднє придбання дешевих, за оцінками оповідачів, проїзних квитків залізницею дозволяло їм їздити в село щодня[68]. На сучасному етапі, попри високі витрати на поїздки, своє небажання виїжджати за межі Львова переселенці мотивують втомленістю від дороги, яка "тоді не відчувалася, бо були молоді"[69].

Міґранти здебільшого відмовлялися від путівок на відпочинок. Вони працювали навіть без відпусток, аби, наприклад, швидше отримати житло у Львові[70]. Деякі з них протягом усього життя проводили відпустки тільки у селі, де у постійній фізичній праці мали змогу відпочити від "втомленості життям" у великому місті[71]. Попри це, їм вдавалося тоді більше відпочити, "бувати у санаторіях, на курортах…, побачити світ"[72].

Зв'язки міґрантів зі селом активізувалися на початку 1990-х років. В умовах припинення роботи львівських підприємств, невиплати заробітної плати, інфляції та відсутності засобів для існування вони виживали з обробітку ділянок землі в селі[73]. Розпочалася поодинока зворотна міґрація львів'ян у села не лише за продуктами, а й на постійне місце проживання. Туди поверталися за наявності зв'язків зі селом, коли "було ще до кого і до чого повертатися"[74].

Сусіди, родичі та друзі вихідців зі сіл у Львові. Інтенсивна міґрація зі сіл зумовила великий наплив сільських мешканців до Львова. Особи, які виїхали раніше, допомагали новоприбулим землякам у місті. Нерідко приїжджі зі сіл потрапляли в середовище таких самих селян, що, з одного боку, спрощувало їхню адаптацію у Львові, а з іншого – робило її тривалішою в часі. Міґранти, що товаришували з львів'янами, швидше "входили" в міське середовище.

У центральній частині Львова переселенці мешкали в сусідстві з різними людьми: приїжджими зі Сходу, корінними львів'янами, особами, які раніше приїхали зі сіл, і такими ж міґрантами, як і вони. Як сусіди вони "жили добре,

---

(Інтерв'ю з Кулинич І. І., 1944 р. н. у с. Дички Рогатинського р-ну Івано-Франківської обл., до Львова приїхала в 1961 р., зап. 21.03.2005); "Прямого автобуса не було, до району (районного центру. – *Г. Б.*) йшли пішки. Кожної неділі їздили додому" (Інтерв'ю з Дідух К. О.).

[68] "…Білет поїздом на місяць коштував 1 руб. 20 коп., можна було їздити щодень" (Інтерв'ю з Граб І. Й.); "…Якщо квиток поїздом коштував 0,50 крб., то місячний – лише 4 крб., тому багато доїжджало" (Інтерв'ю з Гогошею Д. З.).

[69] Інтерв'ю з Лісовим О. І.

[70] Інтерв'ю з Каргут М. І.

[71] Інтерв'ю з Дідух К. О.; Нагірною І. М.

[72] Інтерв'ю з Макарухою І. І.

[73] "Хліба не було за що купити. Люди не мали грошей, а село є селом, посадив бульбу і маєш що їсти. Коли б не село, то місто не вижило б" (Інтерв'ю з Нагірною І. М.); Інтерв'ю з Гук О. С., Дудак Н. М., Присташ Л. М.

[74] Інтерв'ю з Чорним І. Ф.

але особливих дружніх відносин не було, не було дружби і не було ворожнечі"[75]. Як зазначають оповідачі, на національну приналежність сусідів не зважали, а лише на їхні моральні якості. Звичним є почути від міґрантів: "Сусіди були і українці, і росіяни, і білоруси, і євреї, і не було ніякої національної різниці"[76].

Будівництво нових житлових кварталів Львова вело до їх заселення подекуди винятково міґрантами зі сіл. У вихідні дні більшість із приїжджих виїжджали в села, що перешкоджало налагодженню контактів між сусідами. Інколи протягом усього життя у Львові сусіди не зналися між собою: "Сусідів нема. …Крім кількох, нікого не знаю, хоча вже прожив більше двадцяти років"[77]. Тісніші сусідські взаємини підтримували ті, хто залишалися в місті. Для вихідців зі села загалом не було характерним налагодження дружніх відносин зі сусідами. Вони знають один одного, вітаються, але живуть відособлено і без потреби не контактують; дбають про свої квартири і не цікавляться станом під'їзду будинку: "Будинок отримали кооперативний, і всі сусіди були зі заводу. Зі сусідами не дуже зналися, були знайомі, але особливо не дружили, привіталися і пішли далі. Як тільки поселилися, то не мали ще дітей. Потім разом гуляли з колясками по дворі і більше подружилися. Не було бажання зі сусідами дуже спілкуватися, а для чого, не було особливої потреби спілкуватися зі сусідами ближче, хоча інколи і треба було, але кожен мав своє. З чоловіком не дуже заробляли, може зі сусідів, хто жив краще, до когось не ходили, не було такого бажання. Ходили лише по потребі"[78]; "Добрий день, добрий день, тай пішли"[79]; "Так, щоб ходили одні до одних як у селі, того нема"[80].

Оповідачі зазначають, що у Львові їм не пощастило мати таких сусідів, як у селі, а сусідські взаємини в місті є нещирі[81]. На відміну від села, де контакти із сусідами тісніші, вони задіяні у праці в сільському господарстві, мають спільні зацікавлення і впливають на життя односельчан, у місті люди замкнутіші, прагнуть недоторканості приватного життя[82]. Ознаками міжособистісних взаємин у місті є "безчутлива байдужість", замкненість і відособленість, що можна пояснити неможливістю "безупинним зовнішнім зносинам з незліченною кількістю людей… відповідати так само багато внутрішніми реакціями, як у

[75] Інтерв'ю з Каргут М. І.

[76] Інтерв'ю з Войтанович М. М.

[77] Інтерв'ю з Брич Й. П.

[78] Інтерв'ю з Кулинич І. І.

[79] Інтерв'ю з Костик А. А.

[80] Інтерв'ю з Гай І. С.

[81] "В місті про сусідів нічого не знаєш. Так просто не підеш до них на свята колядувати, кожен закрився в свої квартирі" (Інтерв'ю з Качмар Л. І.).

[82] Інтерв'ю з Куник С. Р., 1960 р. н. у с. Задвір'я Буського р-ну Львівської обл., до Львова приїхав у 1975 р., зап. 6.06.2005.

маленькому місті, де знаєш майже кожного зустрічного і до кожного маєш безпосереднє відношення, – якби це було так, внутрішній світ розпався б на атоми, і душевний стан був би нереальним"[83].

Дружні взаємини складалися в переселенців тільки з деякими сусідами. У таких випадках вони були особливо тісними – сусідам настільки довіряли, що залишали ключі від осель, просили доглянути за дітьми в робочі дні й за помешканням під час відпусток. За наявності "добрих" сусідів можна було ненадовго вийти з квартири і не зачиняти дверей на ключ[84]. Натомість, спільне проживання в гуртожитках робило взаємини їхніх мешканців інколи нестерпними, доводилося "зживатися разом". У гуртожитках через крадіжки не залишали грошей і цінних речей.

На думку приїжджих зі сіл, колись їхні взаємини зі сусідами були кращими, ніж вони є зараз, а "сусіди були доброзичливіші"[85]. Деякі з них мали домашні бібліотеки й охоче ділилися ними, допомагали приїжджим студентам у навчанні[86]; разом організовували спільні святкування[87]. До них зверталися за порадами: "Допомагали сусіди в житті, підказували як жити дальше"[88]. Інші мусили змиритися з практичністю сусідів-сільських міґрантів[89]. Різниця у віці та життєвих цілях також не сприяла налагодженню добросусідських взаємин.

На адаптацію селян у місті впливала наявність родичів і друзів у Львові. Більшість приїжджих зазначають, що не мали родичів і знайомих в обласному центрі, тому після переїзду не сподівалися на підтримку. Не завжди родичі в місті мали змогу допомогти новоприбулим. Своїх близьких, що раніше виїхали до Львова, міґранти не розглядали як таких, що могли їм допомогти. Приїжджі насамперед потребували житла, якого їхні родичі й самі на початках не мали.

У Львові міґранти намагалися підтримувати контакти з друзями серед колишніх односельчан. Можливості для цього в них були обмежені. Вони проживали й працювали у різних районах Львова, "всі були порозкидані" і мали змогу бачитися тільки в транспорті під час поїздок у село. Між собою міґранти спілкувалися більше в селі, а такі поодинокі зустрічі зумовлювали прагнення

---

[83] *Зіммель Ґ.* Великі міста і духовне життя… С. 319.

[84] Інтерв'ю з Дудак Н. М.

[85] Інтерв'ю з Боднар М. М.

[86] Інтерв'ю з Боднар Ф. М.

[87] "Сусіди тоді всі трималися одного, разом на подвір'ї справляли свята – виносили столи і якісь забави робили, якось так більш… згуртовані були" (Інтерв'ю з Давидович М. Я., 1954 р. н. у с. Мазярка Кам'янка-Бузького р-ну Львівської обл., до Львова приїхала 1969 р., зап. 25.11.2005).

[88] Інтерв'ю зі Солигою І. Ф.

[89] "Квартиру отримали з будівельної організації, але з будівельниками нічого спільного не мали. Вони мали інші інтереси – щось купити, щось продати, випити, а дальше розмова не йшла. Фізично завжди допомогли, але були не до книжки" (Інтерв'ю з п. Анею).

виявити себе яскравіше. Оповідачі наголошують, що їхніми друзями були майже завжди вихідці зі сіл, з якими вони й досі підтримують дружні взаємини, а серед корінних львів'ян товаришів було мало.

Сім'я і діти в контексті зв'язків зі селом. У дослідженні сімейного життя міґрантів після переїзду до Львова виявилися дві закономірності. По-перше, попри те, що шлюб з львів'янами передбачав матеріальну вигоду – отримання львівської прописки і житлове облаштування у Львові, переважна більшість сільських міґрантів у Львові створювали власні сім'ї також із вихідцями зі сіл. По-друге, простежується тенденція до різкого зменшення кількості дітей у сім'ях міґрантів. Якщо сільські сім'ї були багатодітні (у батьків міґрантів було троє і більше дітей), то львівські родини міґрантів мають одну чи дві дитини.

За браком вільного часу та прийнятних умов для проживання у Львові міґранти віддавали малолітніх дітей на виховання батькам у село. Там вони залишалися до досягнення шкільного віку. Своє рішення приїжджі мотивували кращими природними умовами проживання в сільській місцевості, свіжими продуктами і відсутністю інтенсивного транспортного руху[90]. Діти проводили літні канікули в селі, тому щоразу на початку навчального року їх було важко повернути до Львова. Зі селом у них пов'язані кращі спогади дитинства.

Віддавати дітей у село міґрантів змушували короткий термін декретної відпустки і труднощі з влаштуванням дітей у дитсадки. У 1970-х роках матерям для догляду за народженою дитиною надавали тільки два місяці оплачуваної відпустки, виплачували близько 170 крб. грошової допомоги, а далі за власним бажанням вони могли отримати неоплачувану річну відпустку[91]. В ясла віддавали навіть піврічних дітей. З початку 1980-х років термін декретної відпустки зріс до півтора року. Дошкільних закладів не вистачало, існували спеціальні черги. Дітей віддавали не в найближчі дитсадки, а туди, де були вільні місця. Значна відстань між домом і дитсадком завдавала клопотів батькам, особливо матерям, і призводила до спізнень на роботу. Попитом користувалися заводські дитсадки, що утримувалися на кошти підприємств. Дітей вимушено влаштовували у російськомовні дошкільні заклади. У Львові діяли цілодобові дитсадки, у яких діти перебували протягом усього тижня, додому їх забирали тільки на вихідні дні. Інколи вони настільки там звикали, що відмовлялися йти з батьками додому. Діти, які пізнали життя у селі, не хотіли відвідувати дитсадків, але "в селі не було кому їх доглядати, всі працювали в полі, тому завів у садок і клопотів не маєш"[92]. За умов дефіциту місць у дошкільних закладах окремі міґранти залишали малолітніх дітей без догляду самих удома: "…Спізнювалися на роботу. А з відділу кадрів кожного ранку перевіряла запізнення, тому навіть писала заяву

[90] Інтерв'ю з п. Анею.

[91] Інтерв'ю з Кутницькою Л. А., 1954 р. н. на хуторі Діброва Перемишлянського р-ну Львівської обл., до Львова приїхала в 1973 р., зап. 3.07.2005.

[92] Інтерв'ю з Каргут С. Л.

про дозвіл на запізнення на 15 хв. Інколи дітей залишала самих удома і кожного разу, повертаючись додому, дивилася чи вікна квартири не чорні, закопчені від диму, потім чи нема запаху диму у під'їзді, заходила у квартиру, чула голоси дітей, бачила, що ноги і руки не поламані і лише тоді заспокоювалась"[93].

Вибір школи для навчання дітей залежав від місця її розташування та уподобань батьків. Відомими у Львові закладами для організації дозвілля школярів були Будинок піонерів, Палац творчості дітей та юнацтва, а також різні гуртки, спортивні секції та ін. Позашкільні дитячі заклади були доступними. Оплата була невеликою, а то й взагалі відсутньою. Розбудована мережа закладів відпочинку дозволяла зробити дозвілля молоді максимально насиченим. У період літніх канікул багато дітей міґрантів відпочивали у піонерських таборах, а решту часу проводили в селах.

Усі міґранти беззаперечно стверджують, що їхні діти вже є дійсно львів'янами – вони народилися і виросли у Львові. Малолітніми діти їздили у село частіше, виховувалися у селі, але "жодних сентиментів до села у них не існує"[94], вони є більше урбанізованими, ніж це хотілося б міґрантам. У дорослому віці у селі їм нецікаво. Вони їдуть туди лише "в гості", відпочити, або ж взагалі відмовляються від поїздок. Окремим міґрантам доводиться навіть змушувати їх туди поїхати[95]. Їм невідома любов до праці на землі[96]. Міґранти наводять паралелі між власним дитинством і вихованням своїх дітей, стверджуючи, що "міські діти" не цінують фізичної праці і зароблених грошей, довше живуть дитинством; сільські діти, натомість, дорослішають швидше.

Ностальгія за сільським життям найчастіше проступає під час відвідин села: "Я люблю село. І найяскравіші спогади дитинства пов'язані із селом, куди мене вивозили на літо. Я й тепер люблю їздити на село, і запах сіна, молока, старої клуні, запах корів і гною продовжує п'янити. Але в селі, а не у Львові"[97].

Простежуються відмінності в обізнаності зі сільським життям старших і молодших дітей міґрантів. Ті з них, що народилися у Львові, але зростали й проводили щорічні літні канікули в селі, зберігають із ним тісніші контакти. Зараз вони часто відвідують село, навчені й люблять працювати на землі, вважаються львів'янами, але хочуть у село[98]. Попри те, що ці діти народилися у Львові,

[93] Інтерв'ю з Бондаренко Н. Д.

[94] Інтерв'ю з Ґудзяк Т. М.

[95] "Львів'яни і тільки, у село їдуть як туристи. У село дітей витягнеш на свята і то з тяжкою бідою" (Інтерв'ю зі Засінчук Т. П.); "Зараз не хочуть абсолютно, то дуже рідкість, то таке, аж мушу кричати, сваритися, а так вони не хочуть їхати ніяк" (Інтерв'ю з Гусар С. В., 1949 р. н. у с. Княжий Міст Мостиського р-ну Львівської обл., до Львова доїжджала з 1966 р., переїхала в 1978 р., зап. 11.11.2005).

[96] Інтерв'ю з Біль М. М., 1959 р. н. у с. Довгомостиська Мостиського р-ну Львівської обл., до Львова приїхав у 1978 р., зап. 27.11.2005.

[97] Винничук Ю. На руїнах тамтого Львова // http://www.zaxid.net/article/8525/.

[98] "Старша виросла в селі, ходила там до школи, тому любить село, землю, господарство, коли приїде в село, то зразу біжить до лісу. Молодша народилася у Львові, тому цього не

переселенці називають їх "сільськими дітьми"[99]. Хоча трапляються винятки. Наприклад, наймолодша дитина у сім'ї вихідців зі села всупереч умовлянням батьків залишила львівську школу і переїхала жити й навчатися в село[100]. На формування прив'язаності дітей до сільського життя мали визначальний вплив зв'язки зі селом їхніх батьків. Молодші діти міґрантів переважно не знають сільського життя, а про бажання їхніх онуків відвідати село часто не йдеться взагалі. Нащадки вихідців зі сіл вважають навіть образливим, коли їх не зараховують до львів'ян.

Львів'яни чи приїжджі зі сіл? Міґранти зі сіл по-різному оцінюють своє становище у Львові. Одні з них називають себе львів'янами, інші ніколи себе такими не вважали і, за їхніми словами, не вважатимуть. У поняття "львів'янин/львів'янка" вони вкладають різне значення або взагалі його не розуміють: "Що значить бути львів'янкою? Якщо мені хтось розкаже, що таке львів'янин чи львів'янка, які їх специфічні риси характеру, специфічна якась поведінка, чи щось… Особисто я живу вже у Львові… тридцять років і не можу дати якоїсь такої конкретної характеристики"[101].

Для міґрантів львів'яни – це насамперед особи, які тривалий час проживають у Львові, мають власне житло, адаптувалися до міського способу життя і частково або повністю втратили зв'язки зі селом. Беззаперечним підтвердженням можливості називатися львів'янами, на їхню думку, є факт народження у Львові. Типовою є ситуація, коли міґранти не можуть назватися селянами, адже вони живуть у місті, але й не вважають себе львів'янами. Велике значення в ідентифікації новоприбулих відіграє факт наявності батьків у селі та підтримання зв'язків з родинним домом.

Досягнення переселенцями стану психологічного комфорту, що закріплювалося означенням себе як львів'яни, було тривалим процесом. Якщо на первинну адаптацію в місті необхідно було зазвичай від одного до п'яти років, то утвердження львівської ідентичності займало значно більше часу. У кожному індивідуальному випадку під впливом найрізноманітніших об'єктивних і суб'єктивних чинників це відбувалося по-різному. В одних воно "пройшло само собою, непомітно", забрало від десяти до двадцяти років після переїзду до Львова, іншим забракло навіть усього життя. На змогу селян назватися львів'янами, як і загалом на процес адаптації в місті, мали вплив вік переселенців, час перебування у Львові, якість умов проживання у Львові та селі, особисті вподобання і переконання.

любить, рідко їздить в село, є вже точно львів'янка" (Інтерв'ю з Гай І. С.); "Старший син виріс у селі, ходив там до школи і завжди хоче у село. А донька, яка народилась у Львові, вже є львів'янкою, у село не хоче їхати" (Інтерв'ю з Тимків В. П.).

[99] Інтерв'ю з Тростянською О. В.

[100] Інтерв'ю з Дідух К. О.

[101] Інтерв'ю з Совин Н. О., 1960 р. н. у с. Черлянське Передмістя Городоцького р-ну Львівської обл., до Львова переїхала 1984 р., зап. 21.11.2005.

Велику групу сільських міґрантів у Львові становлять особи, які однозначно відносять себе до мешканців Львова. Вони мотивують свої твердження насамперед тим, що тривалий час проживають у Львові й не мають можливості повернутися в село. Втративши родинні зв'язки зі селом, такі міґранти рідко виїжджають за межі міста. Повноправними мешканцями міста вони стали після одруження/заміжжя з львів'янами або отримання власного помешкання. До цієї думки міґрантів підштовхують колишні односельчани, що відносять їх до приїжджих зі Львова, називають "львівськими панами"[102] і подекуди навіть заздрять.

Виїзд сільської молоді до Львова в юному віці та тривале перебування у середовищі великого міста зумовили те, що навіть самі міґранти помічали, як вони змінювалися під впливом міста. Один з оповідачів наголошує: "Вважаю себе львів'янином, бо мислю так, як львів'яни"[103]. Життя у Львові не минуло для селян безслідно. Вони небайдужі до цього міста[104]. При поїздках у село міґранти не можуть там довго перебувати, їм бракує львівського життя. Вони стверджують, що у Львові "перебудовується навіть сама психологія людини, не тільки мислення, а й саме життя людини"[105]. Велике значення при цьому має тривалість їхнього проживання у місті: "Я звикала дуже довго, напевно, років десять. У мене все-таки було протягом цього часу велике бажання вернутися в село. Я себе в душі відчувала жителем села. Але зараз, якщо мені поставити це питання чи я хочу переїхати в село, то, напевно, я б цього не бажала. Чому? Тому, що надто багато років вже прожила в місті і я вже змінилася внутрішньо, я вже себе не відчуваю сільським жителем, я вже себе відчуваю там гостею…"[106].

Місто змінювало міґрантів та їхнє ставлення до села. У Львові їм до вподоби "добра" робота, комфортні умови проживання, наявність закладів відпочинку. Вони почали зауважувати недоліки сільського життя, тоді як замолоду, мешкаючи у Львові, бачили в селі тільки позитиви: "Я люблю місто, я люблю комфорт, я люблю затишок. Мені в селі холодно. …Людям подобається особняк, людям подобається будинок приватний, свій будинок, я люблю квартиру, я люблю отой вулик, як люди кажуть. Я люблю залетіти в свій вулик і тут… Мені тут тепло, мені тут затишно, мені тут добре. …Я люблю бути в селі літом, коли тепло,

---

[102] "Відчуваю себе львів'янкою, …коли приїжджаю в село, то пані львівська приїхала" (Інтерв'ю зі Шпаковською Б. М.); Інтерв'ю з Присяжним П. І.

[103] Інтерв'ю з Лісовим О. І.

[104] "Коли є у селі, то при згадці про Львів серце стрепенеться. Була у селі і по радіо почула пісню, щось там "у Львові на вулиці Ференца Ліста…", і така ностальгія за Львовом…" (Інтерв'ю з Бондаренко Н. Д.).

[105] Інтерв'ю з Присяжним П. І.

[106] Інтерв'ю з Татух Н. В., 1954 р. н. у с. Надичі Жовківського р-ну Львівської обл., до Львова приїхала в 1979 р., зап. 27.11.2005.

коли гарно світить сонце, коли затишок, коли дуже красиво. І водночас люблю фізичну ту роботу, але, коли я задоволення від неї отримую, коли на мус, я її не люблю. Я не люблю осені і весни, бо там болото"[107].

Значно більше сільських міґрантів почуваються львів'янами тільки частково. Вони стверджують, що є львів'янами, але наголошують – львів'янами-вихідцями зі села. Для них село й сільське походження стоять на першому місці. Такі міґранти ніколи не забудуть, що народилися в селі, а львів'янами стають через втрату зв'язків зі селом здебільшого після смерті батьків. Приїжджі вболівають за долю сучасного села[108] і, попри втрату зв'язків з ним, за кожної нагоди їздять туди. Вони наголошують, що їх не можна називати "корінними львів'янами". Такими можна вважати хіба що їхніх дітей, які народилися вже у місті. У селі міґранти почуваються найкраще. Село протягом усіх років проживання міґрантів у Львові було їхнім "домом", а запитання про те, чим же для них є Львів, залишається переважно без відповіді.

Більшість приїжджих не вважають себе львів'янами. Оповідачі не приховують і не соромляться свого сільського походження[109]. Вони мотивують перевагу в собі "сільського" тим, що народилися і найкращі роки свого життя – дитинство та юність – провели в селі[110]. Їм важко пояснити, чому після стількох років життя у Львові вони так і не стали повноцінними мешканцями міста: "…проживаю у Львові і не можна сказати, що не є львів'янином, хоча себе ним не вважаю"[111]. Інколи навіть ті, котрі прожили більшу частину свого життя у Львові й утратили зв'язки зі селом, не схильні вважати себе львів'янами. Дехто з них категорично відмовляється називати себе львів'янином, вважаючи, що після багатьох років життя у Львові усе ж залишився таким самим, як тоді, коли щойно приїхав до міста: "Зараз мені 74 роки, вважаю себе пристарілою людиною. Зараз у село їду дуже рідко, може родичі в селі мене б навіть не впізнали. Не вважаю себе міщанином, бо не маю високої посади. Схильний до думки, що є селянином"[112].

---

[107] Інтерв'ю з Назарчук О. І.

[108] Інтерв'ю з Боднар М. М., Нагірною І. М.

[109] "Горджуся, що є зі села, село дало мені дуже багато. Є люди, які соромляться сільського походження. Якщо колись червоніла, коли говорила сільською мовою, то тепер горджуся, що її ще пам'ятаю" (Інтерв'ю з Ґудзяк О. Б., 1958 р. н. у м. Поморяни Золочівського р-ну Львівської обл., до Львова приїхала в 1975 р., зап. 1.06.2005).

[110] "Народилася в селі, то яка з мене львів'янка, просто тут живу" (Інтерв'ю з Кутницькою Л. А.); "…Почувати себе львів'янкою, потрібно тут народитися. …Коли спілкуюся з дійсно корінними львів'янами старшого покоління, я їм розказую про свої стежки, річки, а вони мені про свої балкони, двори і зміни, які проходили в них на очах, про що я розказати не можу" (Інтерв'ю з Неділько М. М., 1960 р. н. у с. Красіїв Монастирського р-ну Тернопільської обл., до Львова приїхала 1983 р., зап. 16.10.2005; 30.10.2005).

[111] Інтерв'ю з Гогошею Д. З.

[112] Інтерв'ю зі Солигою І. Ф.

Місце народження є для переселенців одним з головних аргументів у трактуванні себе і своїх дітей, відповідно, міськими чи сільськими мешканцями. Так, одна з оповідачок народилася у Львові, але малолітньою її віддали на виховання у село, звідки вона після закінчення школи переїхала до батьків у Львів; зростання і виховання у селі не стало перешкодою в її трактуванні себе львів'янкою[113]. Водночас суттєвим при ідентифікації приїжджих, попри місце народження, залишається місце, де вони провели дитячі та юнацькі роки. Нерідко найкращі спогади дитинства в сільській місцевості нівелюють факт народження в місті, що в результаті не дає підстав особі назватися львів'янином/львів'янкою. Це частково підтверджують приклади дітей міґрантів.

Не вважають себе львів'янами й вихідці з навколишніх до Львова сіл, котрі підтримують тісні зв'язки зі селом і не виключають можливості зворотної міґрації. Львів'янами не називаються особи, які пов'язують своє майбутнє зі селом і планують там доживати віку: "Львів'янкою не відчуваюсь. Вважаю себе сільською, бо люблю село. Завжди хотіла бути у селі. Коли б була можливість, то купила б хату в селі. Живу селом. Навіть коли б мала кімнатку і піч, щоб опалювати, зараз покинула б Львів. Мала б котика, песика, курочку, бо це люблю"[114].

До окремої групи належать особи, котрі не можуть однозначно віднести себе до жодної із зазначених категорій міґрантів. Насамперед це стосується мешканців приміських сіл і осіб, котрі доїжджають до Львова[115]. За всіма зовнішніми ознаками ці міґранти є жителями міста, а духовно залишаються ще селянами. Вони ніколи не задумувалися над питанням самоідентифікації. Вони нібито стоять на межі – не вважають себе львів'янами і водночас не можуть назватися сільськими мешканцями, або називаються одними й іншими. Типовим для таких осіб є висловлювання: "Коли у Львові, то вважаю себе львів'янином/львів'янкою, а коли їду в село, то – сільським/сільською". Їм "добре і тут, і там": у Львові краще, комфортніше, а в селі важче, бо там немає добрих побутових умов. Але якщо б обставини змушували цих осіб залишити Львів, вони не задумуючись повернулися б у село.

Висновки. Після переїзду до Львова вихідці зі сіл опинялися перед потребою адаптації до нового, спочатку чужого для них урбаністичного середовища. Відірвані від села, вони вимушено пристосовувалися до міського життя. Це пристосування нерідко було складним, особливо в соціально-психологічному аспекті. На перших порах приїзд до Львова викликав у селян відчуття наляканості

---

[113] "Народилась у Львові, мала львівську прописку, тому завжди вважала себе львів'янкою" (Інтерв'ю з Качмар Л. І.).

[114] Інтерв'ю зі Зварич М. М.

[115] "Я є і тим, і тим, бо село близько до Львова, навчання у львівській школі, тому для мене Львів і село є одним і тим же" (Інтерв'ю з Гай І. С.); "…село, що і Львів як одне можна сказати ціле" (Інтерв'ю з Біль М. М.).

серед великої кількості людей на вулицях і шуму міського транспорту; вони боялися заблукати у великому місті. Яскраві враження перших днів перебування у Львові залишилися у дітей та підлітків, меншою мірою – у заклопотаних повсякденними проблемами дорослих міґрантів.

Для пристосування до міського життя селянам необхідно було здебільшого від одного до п'яти років. На процес адаптації мали вплив: вік і стать переселенців, черговість міґрації, місце попереднього проживання, якість житлово-побутового облаштування у Львові, ступінь збереження зв'язків зі селом, релігійність, наявність родичів і друзів-вихідців зі сіл у Львові, середовище сусідів, виховання дітей у дошкільному віці в селах та ін. Ознакою повної адаптації колишніх міґрантів у Львові є прийняття ними самоокреслення львів'янин/львів'янка. За чисельністю (від більшого до меншого) можна визначити чотири групи оповідачів щодо їхньої ідентифікації себе львів'янами: а) особи, які не вважають себе львів'янами; б) "часткові" львів'яни, які постійно апелюють до свого сільського походження; в) львів'яни; г) особи, які не можуть однозначно віднести себе до жодної з наведених категорій. Дослідження засвідчило перевагу у Львові осіб, які вважають себе мешканцями міста, але не львів'янами.

Частка вихідців зі сіл серед мешканців Львова з кожним роком зменшується, натомість зростає кількість їхніх нащадків, які народилися вже у місті. Нерідко діти міґрантів прагнуть усіляко протиставити себе селу, звідки походять їхні батьки. Факт народження у Львові і постійне проживання в місті наводяться ними та їхнім оточенням як незаперечні аргументи приналежності до спільноти львів'ян. Однак відкритим залишається питання про те, наскільки ці групи – вихідці зі сіл, які вважають себе львів'янами, та їхні нащадки – свідомі свого зв'язку з містом, розуміють не тільки свої права, а й обов'язки щодо міста.

III

Національні відносини

€€€

ВІСНИК ЛЬВІВ. УН-ТУ *VISNYK LVIV UNIV.*
Сер. істор. 2012. Спец. вип. С. 319–334. *Ser. Histor. 2012. Special issue. P. 319–334.*

УДК 39+2 (477.83–25) : 311.21 “14/17”

Орест ЗАЯЦЬ
Львів

Етнічний та конфесійний склад новоприйнятих львівських громадян XV–XVIII століть: проблема кількісних підрахунків

Інформація про етнічну та конфесійну приналежність у реєстрах львівських громадян потребує вдумливого підходу. Щодо кількості українців вірогідними є дані за XV–XVI ст., а також за кілька років XVIII ст. Натомість відомості за 1627–1717 рр. виразно занижені. Замість коливання частки українського населення в межах 12–13 % треба очікувати, про що свідчать фраґментарні дані про віросповідання новоприйнятих львівських громадян, приблизно 20-відсоткового результату. Масштаби заниження з другої половини XVIII ст., мабуть, були ще більшими. Вірменська антропономастика великих застережень не викликає, за винятком другої половини XVIII ст. Поляки й німці у Львові мали достатню окремішність протягом XV і на початку XVI ст., і для того часу є можливі відносно вірогідні результати обчислень. Мають сенс також підрахунки кількості німців у другій половині XVIII ст. Лише орієнтовно можна встановити кількість грецьких, італійських та шотландських громадян. Представники цих етносів, як “чужинці” та професійні купці, були схильні уникати офіційного прийняття львівського громадянства і поселення тут на тривалий час. Аналіз дрібніших етнічних груп є цінним радше з точки зору вивчення способів їхньої ідентифікації за етнічними прикладками, і не дасть точних кількісних результатів.

Ключові слова: Львів XV–XVIII ст., міське громадянство, етнічний і конфесійний склад.

Вивчення етнічного та конфесійного складу львівського міщанства[1] віддавна привертало увагу дослідників. Попри це, відповідних досліджень є не так уже й багато, а отримані результати залишають іще чимало питань. Першу спробу провести статистичні підрахунки частки українців та вірмен у складі львівських міщан-громадян здійснив Алекси Ґілєвіч[2]. Етнічний склад Львова вивчали також

[1] Оскільки відповідно до норм маґдебурзького права міщанами вважалися лише так звані “громадяни” міста, то ця стаття базується на реєстрах львівських громадян за XV–XVIII ст. Таким чином, результати дослідження стосуються не загалу мешканців міста, а лише тієї привілейованої групи львів’ян, які були наділені правом громадянства (*ius civile*). З цих же міркувань поза увагою залишилася у статті єврейська громада Львова. Хронологічні рамки та поділ на часові відтинки у таблицях зумовлені збереженістю джерел.

[2] *Gilewicz A.* Przyjęcia do prawa miejskiego we Lwowie w latach 1405–1604 // Studia z historii społecznej i gospodarczej poświęcone prof. dr Franciszkowi Bujakowi. Lwów, 1931. S. 411.

© *Заяць О., 2012*

Курт Люк[3] та Гуго Вечерка[4], а поки що найдокладніші підрахунки опублікував Мирон Капраль[5]. Усі згадані історики для своїх досліджень використовували реєстри новоприйнятих львівських громадян. Натомість лише М. Капраль звернув увагу на проблеми, які виникають при встановленні етнічної приналежності, та наголосив, що будь-які підрахунки етнічного складу для пізнього Середньовіччя та раннього Нового часу можуть бути лише орієнтовними[6]. Ці труднощі є далеко не безневинною перешкодою на шляху дослідника. Звичайно, можна припустити, що помилкове зарахування кількох осіб до невідповідної етнічної групи суттєво не зашкодить загальному уявленню про кількісне співвідношення між етносами у громаді львівських міщан. Однак опрацювання реєстрів львівських громадян змушує замислитися над питанням, чи дійсно похибка коливається в межах кількох осіб і чи не матимуть неточні підрахунки серйозніших наслідків. Щоб спробувати відповісти на це, треба спершу зрозуміти, що саме заважає нам створити більш точну картину етнічного складу міста.

Передусім, слід розрізняти етнічні й так звані національні групи львівських міщан. Останні були ширшим поняттям і утворювалися шляхом об'єднання перших за конфесійною ознакою. Українська громада поглинала людей "руської віри" (православних, пізніше греко-католиків). Тому до цієї громади, крім українців і білорусів, потрапляло православне населення з Балкан і Московії.

Вірменська громада теоретично мала б приймати лише вірмен (з огляду на винятковість віросповідання). Однак відомо, що чільники вірменської громади мали виключне право рекомендувати для прийняття до львівської громади "турків і сарацинів"[7] (скоріше за все, йдеться про населення, що прибуло з Азії). Тож вони, ймовірно, вливалися до складу вірменської громади, навернувшись до вірменського варіанту християнства.

Католицька громада складалася з двох домінуючих етносів – німців і поляків. Окрім того, ця панівна громада поглинала всіх католицьких і протестантських імміґрантів до міста, з тим застереженням, що останні перед прийняттям громадянства мали перейти на католицизм. Подібно ж і євреї могли потрапити до громади міщан лише після навернення до християнства.

Є кілька способів дізнатися, до якого етносу чи національної громади належав міщанин. По-перше, у багатьох випадках писар сам вказував на етнічну приналежність, але це стосується, передусім, некатолицьких міщан, оскільки

---

[3] *Lück K.* Deutsche Aufbaukräfte in der Entwicklung Polens. Plauen, 1934. S. 75.

[4] *Weczerka H.* Herkunft und Volkszugehörigkeit der Lemberger Neubürger im 15. Jahrhundert // Zeitschrift für Ostforschung (Marburg; Lahn). 1955. Bd. IV. H. 4. S. 506–530.

[5] *Капраль М.* Національні громади Львова XVI–XVIII ст. (соціально-правові взаємини). Львів, 2003. С. 364.

[6] Там само. С. 261.

[7] Привілеї національних громад міста Львова XIV–XVIII ст.: Зб. док. / Упор. М. Капраль. Львів, 2000. С. 374.

виділяти панівні етноси – німців чи поляків – не було сенсу[8]. На жаль, навіть при некатоликах прямої вказівки часто бракує. Тоді дослідник звертає увагу на своєрідне "звучання" імені та прізвища і вдається до антропономастичного методу. Відповідно до нього, існують імена, притаманні тому чи іншому етносу: Станіслав чи Войцех характерні для поляків, Еразм чи Герман – для німців, Василь чи Семен – для українців, Торос чи Огас – для вірмен. Є імена, спільні для всіх християнських етносів, але тоді слід враховувати варіант їхнього написання (наприклад, Іван, Ганус, Ян, Ованес). За такого підходу треба пам'ятати, що в часи виразного домінування у Львові німців писар, який неодноразово робив записи про надання львівського громадянства німецькою мовою або щедро "пересипав" латинський текст германізмами, міг переінакшити на свій лад і прізвисько чи ім'я українця або поляка[9]. До недоліків антропономастичного методу можна віднести і вплив політичних уподобань та етнічної приналежності дослідника.

Частка українців та вірмен у 1405–1514 рр.[10]

Роки	Загалом	Українці	%	Вірмени	%
1405–1414	220	1	*0,45*	0	*0,00*
1415–1424	286	9	*3,15*	2	*0,70*
1425–1426	43	1	*2,33*	1	*2,33*
1461–1470	274	17	*6,20*	2	*0,73*
1471–1480	194	13	*6,70*	10	*5,15*
1481–1490	189	19	*10,05*	1	*0,53*
1491–1500	203	29	*14,29*	7	*3,45*
1501–1510	140	19	*13,57*	3	*2,14*
1511–1514	48	5	*10,42*	4	*8,33*
Усього за 1405–1514	1597	113	*7,08*	30	*1,88*

[8] Окреслення "поляк" зустрічається в часи, коли поляки були у Львові у виразній меншості – *Jan Polonus de Solda* (Księga przychodów i rozchodów (1414–1426) / Wyd. A. Czołowski. Lwów, 1905. S. 91, 128). Можливо, що етнічну прикладку "поляк" він отримав поза Львовом (скоріш за все, за межами своєї етнічної території), а населений пункт *Solda* міг означати або місто Дзялдово, яке тоді називалося німецькою Сольдау (в Пруссії), або ж Судак (Солдайя) в Криму.

[9] Наприклад, у 1424 р. львівське громадянство прийняв Ганус Іван з Луцька (Księga przychodów i rozchodów (1414–1426)… S. 110). Запис зроблено німецькою мовою. Чи йдеться тут про німця, якого в Луцьку могли звати Іваном, чи просто українське ім'я Іван здубльоване німецьким відповідником "Ганус" невідомо.

[10] Підрахунки частки українців і вірмен серед новоприйнятих громадян (для XV–XVIII ст.) проводив уже Мирон Капраль, але за 50-літніми періодами. Див.: *Капраль М.*

У XV – на початку XVI ст. імена здебільшого подавались у “чистому” етнічному вигляді. В українців та вірмен це неодноразово підсилюється специфічною зменшувально-ласкавою формою (Андрейко, Василько, Манько). З іншого боку, це інколи навіть створює труднощі – наприклад, форма Івашко притаманна як українцям, так і вірменам, хоча останнім – більшою мірою.

Значних проблем із встановленням частки українців і вірмен стосовно загалу громадян немає до перших років XVII ст. Але вже з кінця XVI ст. спостерігається тенденція до уніфікованого написання імен та прізвищ. Імена подаються все частіше офіційно – у латинізованій формі, а прізвище – у полонізованій. Таким чином, уже в 90-х роках XVI ст. українцями були міщани із такими іменами та прізвищами (навмисне подаємо їх мовою оригіналу): *Nicolaus Dobrzański*, *Andreas Brudny*, *Paulus Suchowierzch*, *Andreas Wilczek*, *Jacobus Kurek* тощо[11]. За “звучанням” імен їх можна було б зарахувати до поляків, якби не було відомо, що це діячі української громади, або ж у записі писар не зазначив, що це *Rutheni*. Власне пряме вживання етнічної прикладки та опосередковані вказівки (наприклад, про складення української чи вірменської присяги, згадки про родичів тощо) рятують ситуацію, і дані за 1522–1604 рр. можна вважати здебільшого достовірними.

Частка українців та вірмен у 1522–1604 рр.

Роки	Загалом	Українці	%	Вірмени	%
1522–1531	161	23	*14,29*	1	*0,62*
1532–1541	265	35	*13,21*	6	*2,26*
1542–1551	233	36	*15,45*	6	*2,58*
1552–1561	252	19	*7,54*	6	*2,38*
1562–1571	283	57	*20,14*	1	*0,35*
1572–1581	152	12	*7,89*	3	*1,97*
1582–1591	267	35	*13,11*	4	*1,50*
1592–1601	240	32	*13,33*	6	*2,50*
1602–1604	100	9	*9,00*	6	*6,00*
Усього за 1522–1604	1953	258	*13,21*	39	*2,00*

Національні громади Львова… С. 364. Більші періоди, звичайно, добре надаються для виявлення загальної картини, натомість, дрібніший поділ – за десятиліттями – дає можливість точніше виокремити “перепади” в динаміці поповнення львівської громади представниками етнічних та конфесійних громад.

[11] Центральний державний історичний архів України, м. Львів (далі – ЦДІА України у Львові), ф. 52 (Маґістрат м. Львова), оп. 2, спр. 648, арк. 185, 197, 231, 253.

Як видно з таблиці, у 1522–1604 рр. інтенсивність прийняття українців до числа львівських громадян, порівняно з 1405–1514 рр., зросла. Якщо в першому періоді міщанами ставали в середньому 1,46 українці на рік, то у другому цей показник становив уже 3,05 особи на рік. Найбільше українців занотовано у 1562–1571 рр. (57 осіб), що становило 20 % усіх громадян, прийнятих у це десятиліття[12]. Найнижчі показники – у "суміжних" із попереднім десятиліттях – 1552–1561 рр. (19 осіб, тобто 7,54 % від загалу прийнятих у ці роки) і 1582–1591 рр. (12 осіб, тобто 7,89 %). Вірмени також стали дещо активніше приймати львівське громадянство, однак тут зміни не були дуже помітними (у першому періоді середній річний показник становив 0,39, а в другому – 0,47 особи). У 1532–1561 рр. львівське громадянство приймали по шість українців у середньому на десятиріччя. Подібно ж високі (як на цей період) темпи спостерігаються наприкінці XVI – на початку XVII ст., коли протягом п'ятьох років (1599–1603 рр.) міське громадянство прийняли дев'ять вірмен (5,23 %). Найнижчі показники – у 1522–1531 і 1562–1571 рр. (по одній особі на десятиріччя, а відповідно 0,62 і 0,35 %).

Значно складнішим є питання уніфікованого написання імен упродовж XVII ст. У реєстрах львівських громадян за 1627–1653 і 1654–1675 рр. збереглося лише два записи, де писар не полінувався зазначити, що новоприйняті міщани є українцями – це Степан і Яків Лавришевичі (1640 і 1662 рр.)[13], і лише після 1718 р. можемо з більшою впевненістю вирізняти українців, оскільки щойно через 18 років після переходу української громади Львова на унію писар почав занотовувати, хто був греко-католиком, а хто – римо-католиком. Якщо ж поглянути на написання імен та прізвищ українців, то побачимо, що чимало з них за формою навіть близько не "натякають" на "українськість": *Joannes Zazuliński*, *Joannes Łoziński*, *Joannes Kuniecki*, *Joannes Jakubiński*, *Simon Bukowski*, *Andreas Strzelbicki*, *Joannes Kaczmarzewicz*, *Michael Biliński*, *Hyacinthus Frizowski*, *Joannes Krzyżanowski*, *Nicolaus Gliński*, *Joannes et Ferensius Asmaniczcy* та ін.[14] Важко уявити, скільки таких українців дослідник може випустити з поля зору при підрахунках.

Вірменам у цьому плані пощастило значно більше – їх писар майже завжди "обдаровував" етнічною прикладкою, крім того, їхні прізвища та імена є досить характерними, а надто, за них здебільшого ручалися старші вірменської нації. Тому дані з 1627–1727 рр. для вірмен виглядають відносно достовірними, порівняно з українцями.

---

[12] Це десятиліття взагалі було "найврожайнішим" (міське право прийняли 283 особи), але для вірмен воно було своєрідною "паузою" – львівське громадянство тоді прийняв лише один вірменин.

[13] ЦДІА України у Львові, ф. 52, оп. 2, спр. 649, арк. 178–179; спр. 650, арк. 178.

[14] Там само. Спр. 651, арк. 176, 497–498, 678, 786, 790–792, 737, 753, 770–771, 786. Інколи це набирає незвичних для сучасного українця форм імені – замість звичного ще на початку XVI ст. імені Яцько (Якентій) у XVII ст. бачимо Гіацинта, а Федір чомусь стає Ференцом (хоча Ференц є угорською формою Франциска).

Частка українців та вірмен у 1627–1727 рр.

Роки	Загалом	Українці	%	Вірмени	%
1627–1638	194	13	*6,70*	9	*4,64*
1639–1647	271	29	*10,70*	7	*2,58*
1652–1664	149	20	*13,42*	11	*7,38*
1665–1675	368	60	*16,30*	46	*12,50*
1677–1686	317	47	*14,83*	20	*6,31*
1687–1696	348	41	*11,78*	34	*9,77*
1697–1706	196	24	*12,24*	22	*11,22*
1707–1718	263	28	*10,65*	26	*9,89*
1719–1727	131	26	*19,85*	5	*3,82*
Усього за 1627–1727	2237	288	*12,87*	180	*8,05*

Таким чином, у 1627–1727 рр. інтенсивність прийняття українцями львівського громадянства зросла лише з 3,05 до 3,31 особи на рік, а частка українців відносно до загалу новоприйнятих міщан навіть дещо зменшилася – з 12,95 % до 12,87 %. Це, як бачимо, зміни несуттєві. З наявних даних можна судити, що частка "української нації" серед новоприйнятих громадян спочатку зростає, і в 1665–1675 рр. сягає досить високого рівня – 16,30 %, далі поступово спадає до 10,65 % у 1707–1718 рр., після чого відбувається "стрибок" – у 1719–1727 рр. українці становлять майже 20 % від числа прийнятих до міського права. Цей стрибок, скоріш за все, є не так "зростанням", як максимально наближеним до дійсності результатом, оскільки, як уже згадувалося, саме в той час (від 1718 р.) писар почав нотувати конфесійну приналежність новоприйнятого міщанства. Це лише підтверджує припущення, що результати обчислень щодо українців у XVII – на початку XVIII ст. є дуже занижені.

У вірмен же, навпаки, упродовж 1627–1727 рр. спостерігається значне зростання кількості прийнятих до громадянства порівняно з минулими часами. Піковими є 1665–1675 рр., коли за десять років до реєстрів львівських громадян було вписано 46 вірмен. Високу активність можемо спостерігати також у 1687–1718 рр. – упродовж 30 років міське право прийняли 82 вірменина, а частка вірмен тоді коливалася у межах 10 % від загалу. Натомість низькими є показники в 1627–1647 (усього 16 осіб) і 1719–1727 (5 осіб) роках.

Найважчими для встановлення етнічної приналежності осіб є реєстри львівських громадян з другої половини XVIII ст. Ці записи подані у вигляді таблиць – з додаткових даних писар нотував лише фах міщанина та імена свідків акту прийняття. На жаль, "звучання" більшості імен та прізвищ (як нововписаних громадян, так і їхніх свідків) є "глухим". Найгостріше ця проблема виступає у так званому "Списку присяглих міщан [починаючи] з 1781 р." (далі – "Список").

Це джерело викликає чимало запитань, на які, втім, складно дати однозначні відповіді[15]. У "Списку" впадає у вічі відсутність українських і вірменських за "звучанням" прізвищ. Чи дійсно представники цих двох некатолицьких націй не потрапили до "Списку", чи, можливо, якийсь відсоток їх там таки є, але жоден з них не мав характерного "звучання" – невідомо.

Частка українців та вірмен у 1750–1779 рр.[16]

Роки	Загалом	Українці	%	Вірмени	%
1750–1759	243	21	*8,64*	13	*5,35*
1760–1769	233	10	*4,29*	12	*5,15*
1770–1779	310	15	*4,84*	7	*2,26*
Усього за 1750–1779	786	46	*5,85*	32	*4,07*

Отримані результати вказують на малу частку некатолицьких "націй" – українці становили 5,85 %, вірмени – 4,07 %. Тут різниця між ними вперше стає такою незначною. Знову ж таки, незрозуміло, чи кількість українців впала до показника, нижчого, ніж у Середньовіччі, що видається сумнівним, чи кількість встановлених українців є суттєво заниженою, порівняно з вірменами, яких легше вирізнити з огляду на колоритність звучання прізвищ. Сумарно ж у XV–XVIII ст. частка українців щодо загалу прийнятих до львівського громадянства становила 10,5 %, а вірмен – ледь більше 4 %.

Відрізнення етносів від "національних громад" є важливим ще з однієї причини – кількість представників якогось із дрібних етносів у місті ще менше надається до точних підрахунків. Адже, якщо зі "свіжим" прибульцем з-за кордону труднощів, як правило, не виникає, то як чинити з їхніми нащадками, які поступово полонізувалися або українізувалися? Проблема тут криється в тому, що із суспільно-правової точки зору цілістю були лише "національні громади"[17]. І в часи, коли релігія відігравала важливу суспільну роль, конфесійна приналежність була своєрідною посудиною, в яку "вливалися" різні етноси, і після відповідної дифузії суміш набирала нового вигляду з виразним відтінком

[15] Цей реєстр палітурник додав до останнього "Альбому громадян за 1750–1783 рр.". "Список" починається від 1781 р., але його кінцева дата невідома. Логічним було би припущення, що він закінчується 1786 р., коли у Львові скасовано маґдебурзьке право, однак вивчення інтенсивності прийняття до міського громадянства та збережена присяга нових громадян з часів імператора Леопольда II дають підстави стверджувати, що інститут міського громадянства існував принаймні до початку 90-х років XVIII ст.

[16] Цей реєстр громадян доведено до 1783 р., але і в ньому від 1780 р. немає "українських" чи "вірменських" прізвищ (зрештою, 1781–1783 рр. також викликають загальні застереження щодо повноти даних). Тому таблиця охоплює лише 1750–1779 рр.

[17] *Капраль М.* Національні громади Львова… С. 12.

домінуючого етносу. В етноконфесійному складі громадян Львова можна виділити навіть не два, а три рівні: "етнічний", що охоплював кілька представників певного етносу, які швидко асимілювалися; "перехідний", включав досить численні етнічні групи, які все ж асимілювалися, але повільніше; і "національний" (конфесійна спільнота). Рівень "націй" ми уже розглянули на прикладі українців і вірмен. Щодо решти, то до першого рівня можна зарахувати осілих у Львові французів, чехів, угорців, боснійців тощо, тоді як до другого – греків, італійців і шотландців. Останні три етноси асимілювалися повільніше й, можливо, не останню роль відігравали тут такі фактори, як досить значна їх чисельність, суттєва культурна відмінність та підтримання жвавих торговельних стосунків зі своїми родичами та земляками.

Згадки про греків у реєстрах львівських громадян у XV–XVI ст. ще не є частими. Першим греком був медик Лаврентій, що став громадянином Львова у 1466 р.[18], а в 1478 р. занотований Георгій Грек з Сучави[19]. Це єдині дві згадки про греків у середньовічних реєстрах. Після довгої перерви, у другій половині XVI ст. їх у реєстрах занотовано вже п'ятеро. Ці відомості не відповідають дійсній кількості греків, що проживали тоді у Львові. На думку Володимира Кривоноса, у 1580–1590 рр. в місті перебувало чи не найбільше греків, а у 1580-х роках дослідник нарахував 32 грецьких поселенці[20].

Однак уже в 1627–1727 рр. кількість таких записів суттєво зросла – греками були щонайменше 14 нових громадян. Це число є орієнтовним, оскільки внаслідок уніфікованої подачі писарем міщанських імен у низці випадків відрізнити етнічних греків від етнічних українців майже неможливо. З іншого боку, серед осіб, записаних як "греки", могли траплятися й представники інших етносів. Справа в тому, що греки (на відміну, наприклад, від вірмен, яких турки через тривалі конфлікти вважали ворожою нацією) були в Турецькій імперії у відносно непоганому, як на підкорений народ, становищі[21]. Тому чимало інших народів, а особливо це стосується слов'янського населення Балкан, намагалися видавати себе за греків[22].

Італійців (особливо генуезців із чорноморських колоній) у Львові було чимало ще в XV ст., однак у списках новоприйнятих міщан занотовано тільки одного Франциска де Кантелльо з Кафи (1409 р.)[23]. Це був відомий купець, який займався торгівлею прянощами і винаймав пивницю під ратушею[24]. Найбільше

[18] ЦДІА України у Львові, ф. 52, оп. 2, спр. 698, арк. 129.

[19] Там само. Арк. 368.

[20] *Кривонос В.* До питання про діяльність середземноморських греків у Львові в XVI – середині XVII ст. // Lwów: miasto, społeczeństwo, kultura / Studia z dziejów Lwowa pod red. H. W. Żalińskiego i K. Karolczaka. Kraków, 1998. T. II. S. 60.

[21] *Лильо І.* Нариси з історії грецької громади Львова XVI–XVII ст. Львів, 2002. С. 46.

[22] *Кривонос В.* До питання про діяльність… С. 59.

[23] Księga przychodów i rozchodów (1404–1414)… S. 78.

[24] *Charewiczowa Ł.* Handel średniowiecznego Lwowa. Lwów, 1925. S. 56.

італійців зустрічаємо в реєстрах з XVI ст. – понад два десятки осіб. Це були і шляхтичі, і купці, і ремісники. Найчастіше вони прибували до Львова для ведення торгівлі або як архітектори, хоча занотовано й по одному шевцю, кравцю і пекареві. У 1627–1727 рр. число італійців, вписаних до реєстрів, зменшилося до восьми, і то двоє з них під сумнівом – Бартоломей Капрані з Комо, вписаний двічі – у 1706 і 1710 рр. (незрозуміло, чи це окремі акти прийняття міського права)[25], і Перегрин Аморетті, запис якого обірваний[26]. На відміну від XVI ст., це були тільки купці та підприємці.

Шотландці та англійці, занотовані у списках новоприйнятих міщан, є малочисельними групами. Відомо, що у львівських джерелах вихідці з Великої Британії часто об'єднувалися під спільною назвою "шотландці" ("шоти"), однак у записах про прийняття до міського права писар розрізняв ці етноси і при єдиному вписаному до реєстрів англійцеві – Йоанові Віхту з Лондона (1577 р.) – зазначив, що він *Anglus*[27]. Шотландці (*Scoti*) у досліджуваних записах згадуються щойно з середини XVI ст. Всього їх у другому періоді занотовано троє – Вільгельм Алланд з Абердіну (1557 р.)[28] (його син Якуб, імовірно, народився вже у Львові), Георг Ліделл з Кінросу (1582 р.)[29] та Петро Нван з Данді (1602 р.)[30]. У другій половині XVII ст. згадано ще чотирьох шотландців – Йоана Вентона і Томаса Ґордона (обох – 1665 р.)[31], Роберта Стюарта з Абердіну (1677 р.)[32] і ще одного Томаса Ґордона із Сандстауну (1684 р.)[33]. Шотландців у Львові, безумовно, було набагато більше, проте не всі з них хотіли приймати львівське міське право, оскільки їм було дозволено проживати в місті без громадянства, сплачуючи міські податки лише через чотири тижні, на що скаржилися міщани[34]. Зрештою, за дослідженнями Раїси Шиян, наприкінці XVI ст. до "Колонії англійських купців" входило близько 20 осіб, переважно шотландців[35]. Видатний діяч цієї кампанії і торговий аґент лондонського купця Річарда Стайпера, англієць Йоан Понтіс у документах часто називався громадянином Львова, Ельблонґа і Замостя[36]. У реєстрах львівських громадян його не відзначено, і це при тому, що від 1522 р. до кінця XVI ст. у цьому джерелі теоретично не було прогалин.

---

[25] ЦДІА України у Львові, ф. 52, оп. 2, спр. 651, арк. 510–511, 576.

[26] Там само. Арк. 80.

[27] Там само. Спр. 648, арк. 55.

[28] Там само. Спр. 705, арк. 230; спр. 648, арк. 171.

[29] Там само. Спр. 648, арк. 93.

[30] Там само. Арк. 344.

[31] Там само. Спр. 650, арк. 232.

[32] Там само. Спр. 651, арк. 59.

[33] Там само. Арк. 179.

[34] Там само. Спр. 667, арк. 738.

[35] *Шиян Р.* Торгівля міст Руського і Белзького воєводств у XVI – першій половині XVI століття // Записки Наукового Товариства імені Шевченка (Львів). 1994. Т. CCXXVIII: Праці Історично-філософської секції. С. 128.

[36] Там само.

Напевно, писар не завжди занотовував шотландське походження новоприйнятих міщан. Наприклад, як відомо із досліджень Луції Харевічової, шотландцями були купці Людвіхт і Шарвей[37], а за твердженням Р. Шиян – Томас Беллі[38], але в записах про надання їм львівського громадянства ці особи не записані як шотландці. Писар подав Томаса Беллі як колишнього краківського патриція (хоча не виключено, що шотландського походження)[39], однак Ян Георг Людвіхт є вихідцем із сілезького міста Брунталь[40], а Петро Шарвей – із савойського міста Сен Ніколя де Верос[41].

До етносів другого, "перехідного" рівня можна віднести також німців і поляків у XV – на початку XVI ст. Незважаючи на спільне віросповідання, вони тривалий час не поспішали "змішуватися" – обидва етноси були колонізаторськими й отримували постійне і значне підживлення з територій, де вони становили більшість. Німці мали за собою потужну колонізаційну "хвилю" та ідеальну пристосованість до життя в місті, устрій якого ґрунтувався на маґдебурзькому ("німецькому") праві, натомість поляки мали час і статус панівного етносу в державі. Тому, як тільки інтенсивна німецька колонізація "вигасла" в самому Польському королівстві (передусім у Малопольщі), німецьке "море" у Львові почало "міліти".

Частка німців та поляків у 1405–1514 рр.

Роки	Загалом	Німці	%	Поляки	%
1405–1414	220	136	*61,82*	16	*7,27*
1415–1424	286	189	*66,08*	19	*6,64*
1425–1426	43	24	*55,81*	3	*6,98*
1461–1470	274	97	*35,40*	72	*26,28*
1471–1480	194	49	*25,26*	54	*27,84*
1481–1490	189	51	*26,98*	68	*35,98*
1491–1500	203	42	*20,69*	79	*38,92*
1501–1510	140	26	*18,57*	46	*33,57*
1511–1514	48	3	*6,25*	18	*37,50*
Усього за 1405–1514	1597	617	*38,63*	375	*23,54*

[37] *Charewiczowa Ł.* Lwów na przełomie XVII i XVIII wieku // Studia z historii społecznej i gospodarczej poświęcone prof. dr. Franciszkowi Bujakowi. Lwów, 1931. S. 361.

[38] *Шиян Р.* До історії львівської торгівлі другої половини XVII ст. (за даними митної книги 1669 року) // Львів: місто – суспільство – культура / За ред. М. Мудрого. Львів, 1999. Т. 3. С. 141; *Шиян Р.* Купці-шотландці в містах Руського воєводства у XVI–XVII століттях // Вісник Львівського університету. Серія історична. 1998. Вип. 33. С. 51.

[39] ЦДІА України у Львові, ф. 52, оп. 2, спр. 651, арк. 194.

[40] Там само. Арк. 608.

[41] Там само. Арк. 547.

У "колонізаційні" роки (1405–1426 рр.) бачимо виразну перевагу німецького елементу, який становить абсолютну більшість у місті (349 осіб, тобто понад 63 % від усіх новоприйнятих міщан). Поляки тоді становили неповних 7 % (лише 38 осіб) від кількості новоприйнятого населення. Після 1461 р. кількість німців поступово зменшувалася, а чисельність поляків зростала. Протягом 1461–1514 рр. міське громадянство прийняли 268 німців (понад 25 % від загалу) і 337 поляків (приблизно 32 %), однак у загальному підрахунку, як видно з таблиці, за весь середньовічний період першість усе ж мають німці (майже 39 %, тоді як поляки – лише неповних 24 %).

Мірою того, як німці асимілювалися в польському елементі, розрізняти їх стає дедалі важче. З часом німецьке ім'я чи прізвисько могло свідчити радше про походження, ніж про актуальну самоідентифікацію міщанина. Винятками, звичайно, були особи, що прибули безпосередньо з німецьких земель – тоді писар, як правило, наголошував, що це "Germani". Тому точні обчислення кількості німців у Львові не варто проводити далі перших двох десятиліть XVI ст.[42]

Щодо "другої" німецької колонізаторської хвилі у Львові – уже в другій половині XVIII ст., то варто зауважити, що ще до переходу Львова під владу Австрії у 1772 р. в реєстрах громадян від 1750 р. міститься чимала кількість німецьких прізвищ. Отже, за 23 роки (1750–1772 рр.) львівське громадянство отримали 23 таких "гіпотетичних" німці (тобто 8,59 %), а упродовж 11 років після 1772 р. – 62 німці (19,87 %). Частка осіб з "німецькими" прізвищами у згаданому "Списку" ще вища – 128 з усіх 329 осіб (тобто 38,91 %). На підрахунки частки німців у цьому випадку наважуємося, припускаючи, що це населення "свіжоприбуле", а тому не асимільоване. Натомість поляків виокремлювати із загалу громадян вкрай ризиковано.

Дрібніші етнічні групи фактично не становили жодних громад – це були одиниці. Підрахувати можемо тільки поодиноких прибульців. Це передусім французи та вихідці з країн Центрально-Східної Європи. Із французами значних ідентифікаційних проблем не виникає, оскільки писар при них ретельно зазначав, що це "Galli". Першим із них був крамар Миколай Ковен з міста Ренн на північному заході Франції (1575 р.), який перед переселенням до Львова уже впродовж кількох років проживав у Польському королівстві[43]. Однак найбільше

[42] Саме в цей час відходить у минуле "німецький" Львів, у 1517 р. вміщено останній запис у міських книгах німецькою мовою (*Зубрицький Д.* Хроніка міста Львова. Львів, 2002. С. 127). Однак це не означало, що Львів автоматично ставав "польським". Видається, що певний час існував перехідний та непевний стан, який не надається для точних кількісних обчислень. Разом із тим, якщо вдатися до дуже приблизних підрахунків, то можна отримати результати, за якими кількість німців ще протягом кількох десятків років (до кінця 70-х – початку 80-х років XVI ст.) становила приблизно 8,5 % від загалу прийнятих громадян, а про перевищення 10-відсоткової межі говорити не доводиться. Німці у той час приймали міське право в середньому по 1–2 особи щороку.

[43] ЦДІА України у Львові, ф. 52, оп. 2, спр. 648, арк. 47.

французів прибувало до Львова в другій половині XVII – на початку XVIII ст. У реєстрах за цей час занотовано шістьох французів (двоє з яких походили з Парижа), а також двох вихідців із Савойї, яка тоді була ще незалежним князівством (цих останніх писар не назвав "галлами").

Куди складніше прояснити ситуацію з представниками народів Центрально-Східної Європи. Щодо угорців і чехів, то не завжди зрозуміло, чи окреслення *Unger*, *Czech* (нелатинські!) треба розуміти як вказівку на етнічну приналежність, чи йдеться про прізвисько[44]. Угорці траплялися серед львівських громадян віддавна. Так, Андрій Угорець (*Vngarus*), чий запис про отримання громадянства не дійшов до наших днів, 1406 р. уже зрікся міського права Львова[45]. У 1522–1604 рр. львівськими громадянами стали п'ятеро угорців. Загалом, якщо поглянути на імена та прізвища вихідців з тогочасної Угорщини (тобто разом із словацькими і трансильванськими територіями, оскільки прибулих із власне Угорщини занотовано не так багато), які переселялися до Львова, то побачимо, що серед них було багато німців, а деякі особи, навіть занотовані писарем як *Ungari*, також мали цілком німецькі "за формою" прізвиська[46]. У 1632 р. занотовано тільки одного угорця, який осів на Галицькому передмісті[47]. Після цього згадок про угорців немає.

Від давніх часів Львів підтримував жваві контакти з чеськими землями, про що свідчить значна кількість прибулих з Моравії та Богемії. Але писар ніколи не називав їх "чехами", тож їхню етнічну приналежність встановити важко (це могли бути й німці, і представники інших слов'янських етносів). Натомість окреслення *Bohemus* вжито у реєстрах новоприйнятих громадян два рази – щодо прийнятого 1461 р. до львівської громади вихрещеного єврея з Мантова біля Пльзеня[48], а також уже в пізніші часи щодо пекаря Фердинанда Орловського (1652 р.), однак про те, що він був чехом, довідуємося щойно із запису про надання львівського громадянства його синові Антонію (1701 р.)[49]. Слово ж *Czech* часто стоїть біля імен новоприйнятих міщан у середньовічних записах. Наведемо кілька прикладів – Миколай Чех з Порохника в Перемишльській землі[50], Томаш Чех невідомого місця походження[51], Олександр Чех (*Alexander sartor Ruthenicalis*

---

[44] Так, 1464 р. львівським громадянином став Станіслав Унгер (можливо, прізвисько) з Кракова (ЦДІА України у Львові, ф. 52, оп. 2, спр. 698, арк. 89).

[45] Księga przychodów i rozchodów (1404–1414)… S. 22.

[46] Такими були: кравець Георг Кіршнер з Верхнього Бояну, цирульники Георг Бельхуттер з Медіашу та Георг Краус (ЦДІА України у Львові, ф. 52, оп. 2, спр. 648, арк. 63, 104, 175). Цікаво, що Георг (Дьордь) – найпопулярніше ім'я серед прибулих з тогочасної Угорщини.

[47] ЦДІА України у Львові, ф. 52, оп. 2, спр. 649, арк. 78.

[48] Там само. Спр. 698, арк. 47.

[49] Там само. Спр. 651, арк. 425.

[50] Księga przychodów i rozchodów (1414–1426)… S. 70–71.

[51] ЦДІА України у Львові, ф. 52, оп. 2, спр. 698, арк. 355.

dictus Czech)[52]. Як бачимо, один із цих "чехів" був євреєм-неофітом, інші ж походили не з Чехії, або ж місце їхнього походження взагалі не зазначено. Можливо, це були прізвиська, які засвідчували етнічне походження міщан чи їхніх батьків. Узагалі, чеські поселенці були досить чисельними на півдні Польського королівства, а тому представники цього етносу не обов'язково мали прибувати безпосередньо з чеських земель[53]. Можна припустити й те, що чехів серед новоприйнятих міщан могло бути значно більше, але писар не зазначав їхньої етнічної приналежності.

У реєстрах громадян занотовано одного хорвата – Бенеша Карвата з давнього міста Модруш, який двічі приймав міське право – у 1506 і 1528 рр.[54] Прізвисько Карват (що й означало "хорват") мав і неофіт Павло (*ex Rutheno christianus*)[55]. Можливо, тут ідеться про якогось православного прибульця з Балкан, однак робити якісь певніші висновки ризиковано. Також львівське громадянство прийняли двоє "боснійців" – Христофор Босняк із Далмації (1586 р.)[56] і Матіас Брайкович *natione Bosnensis* з Дубровніка (Рагузи) (1627 р.)[57].

У XV ст. львівське громадянство прийняли кілька осіб, названих "литовцями", однак не зовсім зрозуміло, про кого йдеться під таким окресленням[58]. Ці особи не обов'язково мали бути етнічними литовцями, а могли тільки походити із земель, що перебували тоді у складі Великого князівства Литовського. Не виключено, що серед них міг бути хтось православний, але тоді б, скоріш за все, він був би записаний як *Ruthenus*.

Зважаючи на тісні контакти між Львовом і обома Валахіями, у Львові мало б осідати численне волоське населення. Однак із цих країв сюди потрапляли здебільшого вірмени, німці та українці, а щодо власне "волохів" відомості досить суперечливі. У реєстрах занотовано кілька новоприйнятих міщан, названих "волохами" (*Walach, Valachus*), однак один із них, Стенцель Валах (*Walach*) (1473 р.), мав німецьке ім'я і походив з Кракова[59], щодо іншого – Адама Валаха (*Walach*) (1480 р.), місце походження не зазначено[60], а Стефан Освальд (1487 р.)

---

[52] Там само. Арк. 652.

[53] *Dąbkowski P.* Tolerancja narodowościowa w Dawnej Polsce. Lwów, 1932. S. 6.

[54] ЦДІА України у Львові, ф. 52, оп. 2, спр. 698, арк. 882; спр. 704, арк. 71–72.

[55] Там само. Арк. 766.

[56] Там само. Спр. 648, арк. 137.

[57] Там само. Спр. 649, арк. 10.

[58] Подамо імена цих осіб мовою оригіналу: *Ian Litwyn* (1418 р.), *Martinus Lithwin de Ploczko* (Полоцьк чи Плоцьк?) (1463 р.), *Luca Litwanus de Poloczko* (1472 р.), *Mathis Lythwin* (1473 р.), *Ian von Drohoczin lyteffczigk* (1498 р.) – Księga przychodów i rozchodów (1414–1426)… S. 150–151; ЦДІА України у Львові, ф. 52, оп. 2, спр. 698, арк. 69, 257, 281, 733.

[59] ЦДІА України у Львові, ф. 52, оп. 2, спр. 698, арк. 281.

[60] Там само. Арк. 397.

був названий уже латинською *Valachus*[61], і це, мабуть, не було його прізвиськом, однак і на волоське його ім'я не подібне. Що б не означало "Освальд" – прізвисько чи друге ім'я, у будь-якому випадку воно є германського походження. Можливо, знову ж таки, тут йдеться тільки про вихідця з Валахії. Пізніше згадується Остап Мультянин, сідляр, і скоріш за все православний, бо прийняв громадянство 1675 р. з українцями – сідлярем Семеном Левковичем, гаптувальниками Григорієм Кунашевичем і Кипріяном Кисельницьким[62].

Етнічна та конфесійна мозаїка громади львівських міщан була б неповною без згадок про зміну віросповідань. Багатим на "новонавернених" був період 1405–1514 рр. Першими занотованими в реєстрах львівських громадян неофітами були Ганус, чоловік Абушкіни (1411 р.)[63], імовірно татарин або вірменин, і українець (*ein getawter Russe*) Стецько, названий після хрещення Анджеєм (1426 р.)[64]. Протягом п'ятдесятиліття (1461–1511 рр.) до числа львівських громадян прийняли аж 13 неофітів, з яких десять перед тим були православними, двоє – юдеями, один – невідомого віросповідання. У той час українці, які змінили православну віру на католицизм, походили в основному з українських земель – троє місцевих і троє з Руського воєводства, ще один походив з-поза тогочасних меж Польського королівства – з Києва, а щодо п'ятьох невідомо, звідки вони прибули. Ймовірно, що однією з причин зміни віросповідання були обмеження на релігійному ґрунті, бажання полегшити собі професійну діяльність. Серед неофітів *ex Ruthenibus* бачимо по два солодівники та пекарі, по одному золотарю, кушніру та кравцю. У другому періоді в реєстрах новоприйнятих громадян занотовано 11 неофітів, з яких шестеро "навернулися" з православ'я, двоє з юдаїзму, про трьох інформація щодо попереднього віросповідання відсутня. У 30-і роки XVI ст. міське право прийняли троє вихідців з Московії – муляр зі Смоленська, який у Кам'янці прийняв католицизм (1535 р.)[65], неофіт з Бедрова (1538 р.)[66] і кухар "з Московії", хрещений у Любліні (1539 р.)[67]. Загалом друга половина XVI ст. була часом зменшення числа неофітів з православної віри. У цей час занотовано тільки два "колишніх українці". Що цікаво, обоє мали подібні прізвиська – *Turka i Thurek*. Станіслав Турек походив з Яворова у Львівській землі[68], а Павло Турка – з Радимна у Перемишльській[69]. Навряд чи можна припускати, що такі прізвиська давали неофітам, які були православними прибульцями із земель під владою Турецької імперії. Павло Турка, який прийняв

[61] Там само. Арк. 496.
[62] Там само. Спр. 650, арк. 405.
[63] Księga przychodów i rozchodów (1404–1414)… S. 102.
[64] Księga przychodów i rozchodów (1414–1426)… S. 128.
[65] ЦДІА України у Львові, ф. 52, оп. 2, спр. 704, арк. 155.
[66] Там само. Арк. 196.
[67] Там само. Спр. 705, арк. 213.
[68] Там само. Арк. 232.
[69] Там само. Спр. 648, арк. 230.

міське право у 1586 р., не названий у джерелі неофітом, але це випливає опосередковано з тексту запису: "*Honestus Paulus Turka sartor Catholicus de Radimno honestis patre Onaczko Rutheno et Pałaska matre coniugibus legitimis progenitus*". Його батько, названий українцем, мабуть, і надалі залишився при православній вірі, а самого Павла названо католиком (у той час таке окреслення спеціально вживалося, як правило, при особах, стосовно яких могли виникнути сумніви щодо віросповідання).

На описаних випадках із XVI ст. згадки про неофітів із православ'я закінчуються. Випадки зміни віросповідання на католицизм згадуються й далі, але тільки на початку XVIII ст., коли писар старанно зазначав конфесійну приналежність нових громадян. Це наштовхує на думку, що в XVII ст. факти конверсій (у тому числі й з православ'я) могли траплятися, але не фіксувалися в реєстрах. Отож, серед новоприйнятих міщан, які стали католиками, бачимо одного вихрещеного єврея (*ex iudaismo conversus*) з Каліша (1701 р.)[70] та одного неофіта без уточнення попереднього віросповідання (1723 р., цей новонавернений очевидно не був українцем, оскільки прибув з Ловіча в Равському воєводстві)[71], однак найбільше – п'ятеро осіб – були колишніми протестантами (лютеранами), які були вписані до реєстрів протягом 1717–1723 рр.[72] Вони походили з Нижньої Сілезії (Олава та Олесниця), Пруссії, як Королівської (Ельблонґ), так і Князівської (Кентшин), а також із Саксонії (Віттенберґ). Вибір ними нової конфесії був зумовлений праґматичними мотивами – як правило, вибирали католицизм, адже не було сенсу змінювати попереднє зовсім нетолероване віросповідання на слабо толероване "схизматичне"[73].

Підсумовуючи, можна констатувати, що інформація про етнічну та конфесійну приналежність у реєстрах львівських громадян аж ніяк не лежить на поверхні, нерідко вона потребує обережного і вдумливого підходу. Щодо кількості українців, то вірогідними є дані за XV–XVI ст., а також за кілька років XVIII ст. Ті декілька сумнівних ідентифікацій, які трапляються за цей час, не змінюють суттєво загального уявлення про частку українців у загалі громадян. Натомість відомості за 1627–1717 рр. є виразно заниженими. На нашу думку, замість коливання цієї частки в межах 12–13 %, слід очікувати приблизно 20-відсоткового результату, який отримуємо, як тільки писар починав вказувати віросповідання.

---

[70] Там само. Спр. 651, арк. 422.

[71] Там само. Арк. 769.

[72] Там само. Спр. 648, арк. 55, 171; спр. 651, арк. 677, 678, 693, 708, 769.

[73] Винятком, здається, був випадок з неофітом-татарином із Солхату Андрієм Зелінським (1702 р.), який прийняв львівське громадянство не просто за рекомендацією вірменських старших, як це бувало у випадках з іншими прибулими зі Сходу, а за рекомендацією вірменського архієпископа Гунаніана (Вартана) та вірменського священика Лазаря Кубачовського. Тому, скоріше за все, він змінив віру не на римо-католицизм, а на вірменський обряд (ЦДІА України у Львові, ф. 52, оп. 2, спр. 651, арк. 441).

Масштаби заниження з другої половини XVIII ст., мабуть, були ще більшими, однак про їх розміри судити не можемо. Вірменська антропономастика великих застережень не викликає, за винятком, знову ж таки, другої половини XVIII ст. Украй сумнівно, що дані цього періоду відповідають дійсності.

Поляки й німці у Львові мали достатню окремішність протягом XV і на початку XVI ст., тому для того часу є можливі відносно точні результати обчислень. Мають сенс також підрахунки кількості німців у другій половині XVIII ст. Лише орієнтовно можна встановити кількість грецьких, італійських і шотландських громадян, хоча б тому, що представники цих етносів, як "чужинці" та професійні купці, були схильні уникати офіційного прийняття львівського громадянства і поселення тут на тривалий час (з іншого боку, коли їм було вигідно, вони могли представлятися громадянами Львова). Аналіз дрібніших етнічних груп є цінним радше з точки зору вивчення способів їхньої ідентифікації за етнічними прикладками, він не дає точних кількісних результатів.

ВІСНИК ЛЬВІВ. УН-ТУ *VISNYK LVIV UNIV.*
Сер. істор. 2012. Спец. вип. С. 335–350. *Ser. Histor. 2012. Special issue. P. 335–350.*

УДК 27 (477.83–25) (= 411.16) "…/1772"

Stefan GĄSIOROWSKI
Kraków

Relacje chrześcijańsko-żydowskie we Lwowie do roku 1772. Zarys problemu

Євреї, які з'явилися у Львові на початку його історії, становили в період I Речі Посполитої важливу частину міської громади. Відносини між християнським і юдейським (єврейським) населенням Львова до 1772 р. характеризувалися передусім економічною конкуренцією, в якій євреї, попри обмеження з боку християнського міщанства, будували власний добробут і впливали на розвиток міста. Послугами євреїв – орендарів, посередників, банкірів, купців і ремісників – користувалися в межах своїх фінансових можливостей усі члени міської громади. Відносини між християнами та євреями у Львові ніколи не були однозначно ворожими – звичаєва, мовна й релігійна відчуженість поєднувалася з розгалуженою мережею взаємних контактів, головно у сфері соціальних відносин і господарської діяльності. У періоди загострення відносин між християнами і євреями, які нерідко завершувалися погромами, втручання королівської адміністрації згладжувало напругу й давало змогу відновити попередній *status quo*. Про достатню єдність міської громади Львова свідчать численні приклади спільної діяльності всіх мешканців під час збройних нападів на місто, пожеж чи інших катаклізмів.

Ключові слова: Львів (до 1772 р.), єврейське населення, відносини між християнською та єврейською громадами.

Chrześcijańscy mieszkańcy Lwowa kontaktowali się z Żydami na różnych polach swojej działalności, na polu ekonomicznym, obyczajowym, sądowniczym i religijnym. Mimo stosunkowo wielu publikacji dotyczących dziejów lwowskich Żydów[1], wśród

[1] J. Caro, *Geschichte der Juden in Lemberg von den ältesten Zeiten bis zur Theilung Polens im Jahre 1792 aus Chroniken und archivalischen Quellen*, Krakau 1894; S. Buber, *Anschei Szem. Biographien und Leichensteininschriften von Rabbinen, Lehrhausvorstehern, Religionsweisern, Rabbinatsassessoren und Gemeinder vorstehern, die während eines Zeitraumes von vierhundert Jahren (1500–1890) in Lemberg lehrten und wirkten. In alfabetischen Reihenfolge nebst einem Beitrage zur Geschichte der Juden in Lemberg*, Krakau 1895; J. Schall, *Przewodnik po zabytkach m. Lwowa i historja Żydów lwowskich w zarysie*, Lwów 1935; В. Меламед, *Евреи во Львове (XIII – первая половина XX века): События. Общество. Люди*, Львов 1994. Te i pozostałe pozycje opisane w artykule: S. Gąsiorowski, *Stan badań nad dziejami gmin żydowskich na ziemi lwowskiej w XVII i XVIII wieku*, [w:] *Żydzi i judaizm we współczesnych badaniach polskich. Materiały z konferencji. Kraków 21–23 XI 1995,* pod red. K. Pilarczyka, Kraków 1997, s. 191–212.

© *Gąsiorowski S., 2012*

których na szczególne wyróżnienie zasługuje monografia Majera Bałabana[2], szereg artykułów i książek Maurycego Horna[3], czy Myrona Kaprala[4], temat ten nie został w pełni opracowany. W swoim artykule będę chciał prześledzić stosunki chrześcijańsko-żydowskie w tym szerokim spektrum na przestrzeni pięciu wieków, aż do końca I Rzeczypospolitej, opierając się na dostępnych opracowaniach, wydawnictwach źródłowych i nie wykorzystanych dotychczas dokumentach proweniencji chrześcijańskiej. Poruszony temat wymaga na pewno bardzo szerokiego omówienia, zrozumiałe, że w krótkim referacie trudno będzie go wyczerpać. Dlatego też problem przedstawiony w tytule zostanie jedynie zarysowany.

Pierwsze udokumentowane informacje dotyczące pobytu Żydów we Lwowie pochodzą z połowy XIV w. Istniała już jednak wówczas uformowana gmina żydowska, stąd można zaryzykować twierdzenie, że społeczność ta pojawiła się w mieście o wiele wcześniej, być może w niedalekim czasie po jego założeniu przez księcia halickiego Daniela[5], a więc w drugiej połowie XIII w. Wiadomo, że Żydzi mieszkali już co najmniej od początku XII wieku w Kijowie, czy też pobliskim Przemyślu, grodach, które stanowiły wówczas ważną część szlaku handlowego łączącego Europę Środkową z Krymem i innymi emporiami handlowymi. Na przełomie XIII i XIV w. częścią składową tego szlaku stał się niewątpliwie Lwów, gdzie tak, jak we wspomnianych miastach, pewnie już wówczas pojawili się żydowscy faktorzy czerpiący duże korzyści właśnie z operacji kredytowych i handlowych[6].

[2] M. Bałaban, *Żydzi lwowscy na przełomie XVIgo i XVIIgo wieku*, Lwów 1906. Bałaban był również autorem wielu artykułów podejmujących poszczególne wątki z historii gminy żydowskiej we Lwowie, opisujących biografie jej wybitnych mieszkańców czy w sposób syntetyczny omawiający jej dzieje, w postaci np. hasła *L'vov* ([w:] Еврейская энциклопедия, t. 10, Санкт-Петербург 1908, szpalta 405–414), publikowanych w licznych różnojęzycznych czasopismach i pracach zbiorowych. Nie miejsce tutaj na ich pełną bibliografię.

[3] M. Horn, *Walka klasowa i konflikty społeczne w miastach Rusi Czerwonej w latach 1600–1647 na tle stosunków gospodarczych*, Wrocław 1972; tenże, *Powinności wojenne Żydów w Rzeczypospolitej w XVI i XVII wieku*, Warszawa 1978; tenże, *Żydowskie bractwa rzemieślnicze na ziemiach polskich, litewskich, białoruskich i ukraińskich w latach 1613–1850*, Warszawa 1998; tenże, *Lwowska ludność rzemieślnicza i jej walka w pierwszej połowie XVII wieku (w latach 1600–1648)*, „Zeszyty Naukowe WSP w Opolu. Historia", R. 1: 1960; tenże, *Społeczność żydowska w wielonarodowościowym Lwowie 1356–1696*, „Biuletyn Żydowskiego Instytutu Historycznego w Polsce", 1991 nr 1.

[4] М. Капраль, *Національні громади Львова XVI–XVIII ст. (соціально-правові взаємини)*, Львів 2003; tegoż, *Огляд історіографії національних взаємостосунків у Львові XVI–XVIII століть*, „Український археографічний щорічник. Нова серія" t. 7: 2002.

[5] A. Czołowski, *Lwów za ruskich czasów*, Lwów 1891, s. 11–12, 35; М. Капраль, *Національні громади…*, dz. cyt., s. 82.

[6] *Źródła hebrajskie do dziejów Słowian i niektórych innych ludów środkowej i wschodniej Europy. Wyjątki z pism religijnych i prawniczych XI–XIII w.*, oprac. i przygotowali do druku F. Kupfer, T. Lewicki, Wrocław–Warszawa 1956, s. 36–37, 41–44; I. Schiper, *Dzieje handlu żydowskiego na ziemiach polskich*, Warszawa 1937, s. 4; K. Myśliński, *Lublin a handel Wrocławia z Rusią w XIV i XV w.*, „Rocznik Lubelski", t. 3: 1960, s. 5–24.

Jednak, tak jak to wspomniano, po raz pierwszy nazwa Żydzi znalazła się w przywileju Kazimierza III Wielkiego z 1356 r., w którym król nadał dla Lwowa prawo magdeburskie. Społeczność żydowska została wymieniona wśród różnych nacji tego grodu obok Rusinów, Ormian, Saracenów i Tatarów[7]. M. Bałaban uważa, że Żydzi pierwotnie osiedlili się na przedmieściu Lwowa, które zwano później krakowskim w pobliżu zamku królewskiego i być może pod jego jurysdykcją. Tam powstał też ich pierwszy cmentarz. Z biegiem zaś lat, wraz z bogaceniem się kupców żydowskich, część z nich osiedliła się w samym mieście, tworząc drugą odrębną gminę[8]. Twierdzenie to, wydaje się uzasadnione, ponieważ w okresie staroruskim centrum miasta znajdowało się właśnie w miejscu późniejszego Krakowskiego Przedmieścia. Za czasów zaś króla Kazimierza III rynek został przesunięty nieco na południe. W jego pobliżu powstała też nowa dzielnica żydowska[9]. W ten sposób uformowały się dwie gminy żydowskie o odrębnych władzach, statusie i wolnościach.

Dnia 25 kwietnia 1367 r. lwowscy i w ogóle ruscy Żydzi otrzymali od Kazimierza Wielkiego przywilej, na mocy którego zrównano ich status prawny ze społecznością żydowską z całej Polski. Dzięki temu uzyskali oni swobodę w działalności ekonomicznej (szczególnie w zakresie handlu i operacji kredytowych), wolność wyznawania własnej wiary i organizowania swojego samorządu oraz opiekę władcy, którego reprezentowali w tym względzie wojewoda, starosta lub ich urzędnicy, pełniący również nad nimi jurysdykcję[10]. Dokument ten opierał się w dużej mierze na przywileju generalnym księcia kaliskiego Bolesława Pobożnego z 16 sierpnia 1264 r., który został wydany dla Żydów Wielkopolski. Wszystko na to wskazuje, może poza jedną wzmianką, że powyższy przywilej, tak jak twierdził M. Bałaban, mimo usilnych starań lwowskich Żydów, nie został jednak potwierdzony przez króla Władysława II Jagiełłę 30 sierpnia 1387 r.[11]

---

[7] Przywilej ten został potwierdzony przez króla Ludwika Węgierskiego, królową Jadwigę (8 marca 1387 r.) i innych władców. Dok. nr 5 i 42 – *Akta grodzkie i ziemskie z czasów Rzeczypospolitej Polskiej z Archiwum tak zwanego bernardyńskiego we Lwowie* (dalej: AGZ), t. 3, Lwów 1872, s. 13–18, 75–76; Dok. nr 1 i 9 – *Привілеї міста Львова (XIV–XVIII ст.)*, упоряд. М. Капраль, Львів 1998, s. 27–28, 46.

[8] M. Bałaban, *Żydzi lwowscy*..., dz. cyt., s. 4, 202.

[9] Б. В. Мельник, *Вулицями старовинного Львова*, Львів 2001, s. 152–153.

[10] *Przywilej Kazimierza Wielkiego dany Żydom miasta Lwowa i całej Rusi, potwierdzony przez Władysława Jagiełłę we Lwowie dnia 30 września 1387 roku*, wyd. W. W[isłocki], „Przewodnik Naukowy i Literacki". Dodatek do „Gazety Lwowskiej" 1873, t. 2, s. 717–727; *Привілеї національних громад міста Львова (XIV–XVIII ст.)*, упоряд. М. Капраль, Львів 2000, s. 381–384.

[11] *Przywilej Kazimierza Wielkiego*..., dz. cyt., s. 717–727; *Привілеї національних громад*..., dz. cyt., s. 388–389; M. Bałaban, *Czy zatwierdził Jagiełło przywileje żydów lwowskich?*, „Kwartalnik Historyczny" R. 25: 1911, s. 234–239; M. Kapral, *Legal regulation and national (ethnic) differentiation in Lviv, 1350–1600*, [w:] *On the frontier of latin Europe. Integration and segregation in Red Ruthenia, 1350–1600*, ed. by T. Wünsch, A. Janeczek, Warsaw 2004, s. 223–224.

Korzystne położenie miasta u zbiegu kilku szlaków handlowych, a także przywileje skłoniły wielu Żydów do osiedlenia się we Lwowie i na jego obrzeżach. O ich ożywionej działalności handlowej świadczą dosyć liczne zapisy (ok. 27) w najstarszej księdze miejskiej z lat 1382–1389. Odnotowano w niej sprawy wytaczane przed sądem lwowskim gajonym, który zbierał się w środy co tydzień lub co dwa tygodnie. Pojawiło się w nich co prawda tylko trzech Żydów z imienia (Szloma, Szachno i Jakub) w różnych sprawach z chrześcijanami[12], ale także pod rokiem 1384 nazwa „ulica Żydowska" (*circa platheam Iudeorum*)[13], co świadczy dobitnie o znaczeniu i liczebności Żydów we Lwowie. Zresztą na tej ulicy nie mieszkali wyłącznie Żydzi, ale również chrześcijanie, co było regułą również w wiekach późniejszych[14]. W tym okresie żydowscy kupcy stanowili bardzo istotny czynnik rozwoju miasta, co było dostrzegane także przez miejscowych chrześcijan. Z ich usług korzystał m.in. magistrat lwowski, który np. w r. 1383 zakupił u trzech Żydów pokaźny transport pieprzu (ponad 73 kamieni) za 150 grzywien[15].

W pierwszej połowie XV w. wraz z rozwojem Lwowa rosła także zamożność ich mieszkańców, w tym pochodzenia żydowskiego. Żydzi coraz chętniej osiedlali się w tym mieście i w celu intensyfikacji zysków zakładali spółki handlowe, które skutecznie niwelowały ewentualne straty i chrześcijańską konkurencję[16]. Nadwyżki z handlu i operacji finansowych były również wykorzystywane na cele gminy. Dzięki temu stać było Żydów na różne inwestycje, jak np. zakup od miasta placu na okopisko, czyli cmentarz, który został założony na przedmieściu Lwowa. Pierwsza wzmianka o jego istnieniu pochodzi z r. 1434[17]. Zapewne także w tym okresie wzniesiono w mieście drewnianą synagogę[18]. Leszek Podhorodecki szacuje, że mieszkało wówczas we Lwowie od 8 do 10 tysięcy ludzi, z czego aż ok. 3 tysiące pochodzenia żydowskiego[19].

[12] *Najstarsza Księga Miejska 1382–1389*, wyd. A. Czołowski, Lwów 1892, s. 9–10, 12–13, 20, 23, 25, 46, 53, 56, 64, 91, 102-105, 109, 117–118.

[13] Tamże, zapis 160, s. 25.

[14] Dok. nr 1 z 1441 r. – *Materyały,* [w:] M. Bałaban, *Żydzi lwowscy…*, dz. cyt., s. 3; Dok. nr 115 z 1436 r., nr 128 z 1441 r., nr 310 z 1504 r. – Каталог пергаментних документів Центрального державного історичного архіву УРСР у Львові. 1233–1799, упоряд.: О. А. Купчинський, Е. Й. Ружицький, Київ 1972, s. 74, 80, 153.

[15] I. Schiper, *Dzieje handlu…*, dz. cyt., s. 12–13.

[16] Tamże, s. 19.

[17] Dok. nr 107 – *Каталог пергаментних документів…*, dz. cyt., s. 71–72.

[18] Dok. nr 1 z 1441 r. – *Materyały,* [w:] M. Bałaban, *Żydzi lwowscy…*, dz. cyt., s. 3; F. Papée, *Historya miasta Lwowa w zarysie*, Lwów 1894, s. 70; *Memorjał pożaru miasta Lwowa*, z wstępem historycznym A. Czołowskiego, z aktów radzieckich wydał i objaśnił K. Badecki, Lwów 1927, s. 34; M. Słoń, *Wspólnoty religijne w XV-wiecznym Lwowie*, [w:] *Studia nad dziejami miast i mieszczaństwa w średniowieczu*, t. 1. *Studia Polonica Historiae Urbanae*, Toruń 1996, s. 128–129.

[19] L. Podhorodecki, *Dzieje Lwowa*, Warszawa 1993, s. 34. Ludwik Dziedzicki na podstawie „Księgi podatkowania i innych spraw miejskich" z r. 1405 obliczył liczbę mieszkańców grodu lwowskiego na blisko 4 tysiące: L. Dziedzicki, *Lwów*, [w:] *Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskch*, t. 5, Warszawa 1884, s. 508.

Wzrost aktywności i populacji Żydów we Lwowie oraz próby majoryzowania przez nich miejscowego rynku wywołał wreszcie sprzeciw chrześcijańskiego mieszczaństwa. Chociaż miejscowy magistrat i patrycjat nie mogli zupełnie obejść się bez żydowskich podatków, kapitału i obrotności w handlu ze Wschodem, to jednak pragnęli ukrócić ich rodzimy handel. Okazało się, że walka o miejscowy rynek zbytu łatwa nie będzie, tym bardziej, że Żydzi przy takich okazjach zasłaniali się otrzymanymi przywilejami królewskimi. Stąd rada miasta mogła liczyć na zmianę panujących stosunków jedynie w oparciu o nowe dekrety lub przywileje królewskie. Szanse powodzenia w tych zmaganiach dawało jedynie stopniowe wypieranie Żydów z poszczególnych dziedzin handlu.

Już w r. 1484 lwowski magistrat zapragnął pozbawić Żydów detalicznego handlu suknem. Spór, który trwał przez cztery lata, został rozwiązany decyzją komisarza i syna królewskiego Jana Olbrachta. Na mocy jego decyzji zabroniono Żydom sprzedawać sukno we Lwowie na łokcie. Sprzeciw starszyzny żydowskiej wstrzymał potwierdzenie tej decyzji przez kancelarię królewską aż o rok. Z uwagi na to jednak, że niektórzy Żydzi nadal nie przestrzegali tego zakazu, i to mimo ostrzeżeń władz Lwowa, spór między magistratem a Żydami został szybko wznowiony. Chrześcijańska rada miasta tym razem zamierzała w ogóle pozbawić Żydów wolności handlowych[20]. Wobec sprzeciwu – już wówczas króla – tegoż Jana Olbrachta, plany te nie mogły doczekać się pełnej realizacji.

W r. 1493 Jan Olbracht wprowadził jednakże pewne ograniczenia dla Żydów w hurtowym handlu wołami i suknem, które potwierdzano w kolejnych latach[21]. W wyniku dalszych sporów wokół handlu pomiędzy magistratem i kahałem we Lwowie następny król Zygmunt I Stary wydał dwa doniosłe dekrety w latach 1521 i 1527, które na dłuższy czas miały ustalić zakres handlu żydowskiego w mieście. Na ich podstawie Żydom zezwolono na handel jedynie czterema artykułami, a mianowicie suknem, wołami, woskiem i skórami. Jednocześnie zakazano Żydom trudnienia się handlem obwoźnym i utrzymywania w swych domach składów towarów. Jak się okazało w praktyce powyższe ograniczenia nie były przez wszystkich Żydów skrupulatnie przestrzegane[22].

Dzięki przychylności władców polskich, również w późniejszym okresie, lwowskim Żydom udawało się zachować dużą część swoich swobód handlowych[23]. Niektórzy

---

[20] *Привілеї національних громад…*, dz. cyt., s. 389–390; Ł. Charewiczowa, *Ograniczenia gospodarcze nacyj schizmatyckich i żydów we Lwowie XV i XVI wieku*, „Kwartalnik Historyczny" R. 39: 1925, s. 216–217.

[21] *Привілеї національних громад…*, dz. cyt., s. 392–394, 396.

[22] Tamże, s. 411–412, 414–416; *Каталог пергаментних документів…*, dz. cyt., s. 184, 186; I. Schiper, *Dzieje handlu…*, dz. cyt., s. 25–26; M. Bałaban, *Żydzi lwowscy…*, dz. cyt., s. 402; Е. М. Подградская, *Торговые связи Молдавии со Львовом в XVI–XVII веках*, Кишинев 1968, s. 145, 185.

[23] М. Капраль, *Національні громади…*, dz. cyt., s. 85–87; tenże, *Przywileje królewskie dla lwowskich Żydów w XIV–XVIII wieku. Przegląd źródłoznawczy*, „Studia Judaica" R. 4: 2001 nr 1–2, s. 55–66.

z nich, jak np. Izaak Nachmanowicz, Izaak Abrahamowicz w r. 1634, Hirsz Fiszlowicz w 1662 r., Mendel Szmujlowicz w 1671 r. i wielu innych, uzyskali nawet tytuł sługi skarbu, czyli serwitora królewskiego oraz specjalne przywileje i opiekę, które się z tym wiązały. Każdorazowy władca Polski zatwierdzał dla Lwowa przywileje żydowskie, statuty ich cechów, nierzadko prawo własności posiadanej nieruchomości, wybór poszczególnych rabinów lwowskich, wyznaczał komisję do zbadania różnych spraw, był dla Żydów w tym mieście najwyższą instancją sądowniczą, udzielał moratorium na spłatę długów gminnych i jednostkowych, sprawował ochronę nad dłużnikami lub ofiarami zniewag i przemocy, wystawiał listy żelazne dla obwinionych, wreszcie służył za mentora[24].

W praktyce Żydzi lwowscy podlegali wojewodom ruskim i ich urzędnikom (podwojewodziemu, pisarzowi), a w niektórych sprawach także radzie miasta. Ci z nich, którzy zamieszkiwali na Przedmieściu Krakowskim i zajmowali parcele należące do zamku, byli z kolei zależni od starosty. Coraz więcej Żydów osiedlało się też w jurydykach miejskich, czyli parcelach wyłączonych spod prawa miejskiego. Jurydyki te należały do szlachty lub do duchowieństwa, którzy też w ich ramach stanowili dla Żydów najwyższe prawo. Wojewodowie ruscy wydawali dla Żydów lwowskich specjalne przywileje zwane porządkami żydowskimi lub ordynacjami wojewodzińskimi, które w swojej treści nie odbiegały w zasadzie od swobód nadanych Żydom przez królów w przywilejach generalnych. Pierwszy porządek dla Żydów we Lwowie wydał wojewoda ruski Stanisław Golski dnia 27 I 1604 r., który ustalał ich status prawny. Był on następnie z niewielkimi różnicami potwierdzany przez kolejnych wojewodów ruskich w latach 1660, 1691, 1692, 1726, 1752 i 1771[25].

Tak znaczący protektorzy lwowskich Żydów nie powstrzymali tamtejszego chrześcijańskiego magistratu przed dalszą walką z nimi o rynki zbytu i przywileje handlowe, tym bardziej, że Żydzi mieszkający w różnych jurydykach i na przedmieściu nie uznawali zakazów obowiązujących miejskich Żydów. Jednakże w swoich dążeniach

---

[24] List króla Augusta II Sasa z 1729 r. – Biblioteka Czartoryskich w Krakowie. Dział Rękopisów (dalej: BCwK), sygn. 565 IV, k. 505–506; AGZ, t. 10, Lwów 1884, s. 229, 235, 237–240; J. Morgensztern, *Regesty dokumentów z Metryki Koronnej i sigillat do historii Żydów w Polsce (1660–1668)*, „Biuletyn Żydowskiego Instytutu Historycznego" nr 67: 1968, s. 70, 73, 74, 77, 81, 84, 87, 90, 92, 99, 101–104; taż, *Regesty dokumentów z Metryki Koronnej i sigillat do historii Żydów w Polsce (1669–1696)*, „Biuletyn Żydowskiego Instytutu Historycznego" nr 69: 1969, s. 76, 78, 79, 82, 84, 96, 101, 103, 107; M. Horn, *Regesty dokumentów i ekscerpty z Metryki Koronnej do historii Żydów w Polsce (1697–1795)*, t. 1: *Czasy saskie (1697–1763)*, Wrocław 1984, dok. 22, 110, 261, 271, 277, 290, 507, 533, s. 6, 20, 63–65, 67, 114, 118; tenże, *Regesty dokumentów i ekscerpty z Metryki Koronnej do historii Żydów w Polsce (1697–1795)*, t. 2: *Rządy Stanisława Augusta (1764–1795)*, Cz. 1: 1764–1779, Wrocław 1984, dok. 11, s. 11–13; M. Bałaban, *Żydzi lwowscy…*, dz. cyt., s. 323–324.

[25] Wojewoda ruski, książę August Aleksander Czartoryski (1697–1782) aprobuje wybór Marka Hosiejewicza na urząd rabina lwowskiego. – BCwK, sygn. 2581 IV, s. 45–46; M. Bałaban, *Żydzi lwowscy…*, dz. cyt., s. 287–288.

do wyrugowania Żydów z rynku wymiany towarów rada miasta nie była konsekwentna. Niektórzy bogaci Żydzi za kupno lub dzierżawę parceli miejskiej usytuowanej w/lub poza ulicą Żydowską oferowali miastu duże pieniądze, co nie było bez znaczenia dla ciągle pustej kasy magistrackiej. W drugiej połowie XVI w. Żydzi dzierżawili od miasta dwie baszty miejskie, w r. 1616 mieszkanie kata wynajęto żydowskiemu szkolnikowi, zaś w r. 1632 senior gminy Jakub Efraim Gombrycht kupił od rajców woskobojnię i stajnię dla koni oraz dzierżawił basztę szewską. Na pokrycie długów miejskich rajcy nie wahali się również pożyczać pieniędzy od Żydów. W latach 1596–1598 jednym z wierzycieli magistratu był Żyd Nachman, który pożyczył miastu na rok kolejno 1 000, 1 900 i 2 100 złp. na hipotekę stajni lub/i woskobojni. Miasto wydzierżawiało Żydom także różne podatki. Na początku XVI w. wspomniany Nachman wraz z Izakiem Samuelowiczem i Moszkiem Natanowiczem dzierżawili we Lwowie podatek zwany targowe oraz dochody starosty. W r. 1624 Żydzi arendowali od miasta podatek sztukowe za 200 złp. W późniejszym czasie rogatki miejskie dzierżawił znany już Jakub Efraim Gombrycht i Chaim z Jaworowa. Wreszcie czopowe pod koniec XVI w. trzymał Jakub Doktorowicz, w latach 30. i 40. XVII w. Izak Nachmanowicz, a w połowie XVIII w. Żyd Chaim. Żydzi stale wynajmowali od władz miasta młyn wodny na rzece Pełtwi, a czasem nawet do spółki z chrześcijanami, jak np. w r. 1604 (?) Nachman Izakowicz z Łukaszem Pełką. Magistrat Lwowa pobierał wreszcie różne opłaty od rzemieślników, w tym od muzykantów żydowskich oraz lokował swoje pieniądze u żydowskich bankierów. W r. 1626 Żydzi płacili od ulokowanych u nich 700 zł aż 56 zł, czyli 8 %[26].

Warto wiedzieć, że Żydzi z powodu sprzeciwu szlachty (konstytucje sejmowe z lat 1538, 1562, 1565) i zakazów samego sejmu żydowskiego (ustawa Waad arba aracot z 1581 r.) czasem ukrywali fakt dzierżawienia podatków publicznych. Wówczas głównym dzierżawcą zostawał chrześcijanin, a poddzierżawcą ukrywający się Żyd[27]. W takiej sytuacji nieraz trudno historykowi ustalić właściwego najemcę. Wydaje się więc, że zjawisko wynajmowania podatków publicznych Żydom w I Rzeczypospolitej było bardziej powszechne niż mówią o tym zachowane źródła.

Wracając do relacji magistratu lwowskiego z miejscowym kahałem należy dodać, że Żydzi płacili też do kasy miejskiej szereg bezpośrednich podatków należnych i zwyczajowych oraz innych pośrednich. Wśród tych pierwszych należy wymienić

[26] M. Bałaban, *Żydzi lwowscy*..., dz. cyt., s. 30, 72, 78, 155, 172, 201, 385–387; R. Zubyk, *Gospodarka finansowa miasta Lwowa w latach 1624–1635*, Lwów 1930, s. 54–55, 134, 314, 418, 422, 454–457; Б. В. Мельник, *Вулицями старовинного Львова*, dz. cyt., s. 161, 167.

[27] Jeszcze w 1506 r. (14 III) król Aleksander I na sejmie walnym w Lublinie usunął na żądanie senatorów i posłów Żyda Joska od dzierżawy cła lwowskiego i bełzkiego, którą ten posiadał od 1505 r. i miał trzymać aż do r. 1508. – *Akta Aleksandra króla polskiego, Wielkiego Księcia Litewskiego (1501–1506)*, wyd. F. Papée, Kraków 1927, s. 527–528; *Volumina legum*. Przedruk zbioru praw staraniem XX. Pijarów w Warszawie, od roku 1732 do roku 1782, wydanego, t. 1, Petersburg 1859, s. 258–259; toż, t. 2, Petersburg 1859, s. 20, 51–52; R. Zubyk, *Gospodarka finansowa*..., dz. cyt., s. 170.

tzw. emfiteuzę, czyli podatek za dzierżawę wieczystą z posiadanych przez Żydów domów w mieście, podatek na straż wielką i małą (wybierane od 1619 r.), straż wałową, policję miejską, szarwarki czy wymuszony w XVII w. szos miejski (który nie obejmował domów modlitwy, rabina, kantora i szkolnika). Do drugich zaliczamy mostowe, drogowe, prowent gorzałczany, czopowe, od wagi, sztukowe, różne kary itp. oraz podatki nadzwyczajne (podarki dla Tatarów, kontrybucje, zgoda miasta na budowę synagogi, remont murów miejskich).

W obliczu tak licznych dochodów wpływających do kasy magistratu Lwowa ze strony gminy żydowskiej i jej mieszkańców, rada miejska godziła się na spisywanie kilkuletnich umów z kahałem dotyczących handlu żydowskiego w mieście za dodatkową roczną opłatą, czasem z pominięciem głównych ograniczeń zawartych we wcześniejszych dekretach królewskich. Przykładowo od r. 1581 kahał miejski płacił rajcom 50 złp., od r. 1629 – 200 złp., od 1637 r. – 1 000 złp., a od 1654 r. nawet 1 450 złp. Czasami w wyniku wielkich sporów chrześcijańsko-żydowskich handel żydowski zamierał, by następnie, dzięki wstawiennictwu króla (np. list Zygmunt III Waza z 12 XII 1627 r.) czy innych możnych, odrodzić się przy zwiększeniu przez miasto podatków czy dodatkowych opłat. Na mocy umowy władz Lwowa z kahałem z r. 1688 Żydzi zgodzili się na płacenie 1 400 złp. rocznie za prawo handlu w mieście oraz 1/3 podatków miejskich i 1/4 podatków nadzwyczajnych[28].

Stanowisko magistratu Lwowa i całego patrycjatu wobec Żydów nie podobało się pospólstwu i plebsowi, którzy najdotkliwiej odczuwali ich konkurencję na polu ekonomicznym. Swoje stanowisko ubożsi mieszkańcy wielokrotnie sygnalizowali władzom miasta, często bez spodziewanego skutku. Wreszcie 8 IX 1603 r. obie strony podpisały umowę, na mocy której magistrat nie godził się na budowanie domów przez Żydów, a nawet nie pozwalał im sprzedawać cegieł z cegielni, chyba, że chcieliby zburzyć dom drewniany i wznieść murowany. Zabiegi te miały na celu ograniczenie liczby żydowskich mieszkańców. Ponadto towary żydowskie przywożone do Lwowa powinny były posiadać pieczęć burmistrza, czego nie wymagano przy towarach chrześcijańskich mieszczan[29].

Obok magistratu i kupców z Żydami we Lwowie kontaktowali się wszyscy chrześcijańscy mieszczanie we wszelkich sprawach. Żydzi byli często sąsiadami chrześcijan, kupowali lub wynajmowali od nich domy, parcele, piwnice dla swoich towarów, pożyczali pieniądze na skrypty dłużne, hipotekę lub zastawy ręczne, sami też byli dłużnikami u chrześcijan. Żydzi byli zatrudniani przez chrześcijan, np. w charakterze faktorów, pisarzy, czeladników (m.in. szewca) czy dostawców i sami,

---

[28] M. Bałaban, *Żydzi lwowscy*..., dz. cyt., s. 336, 338, 340, 345, 348, 408–420, 435–458; R. Zubyk, *Gospodarka finansowa*..., dz. cyt., s. 77, 86, 108, 151, 154–159, 172–173, 181, 185–186, 197, 372, 376–377, 392, 400, 464–467; В. Ф. Інкін, *Нарис економічного розвитку Львова у XVIII столітті*, Львів 1959, s. 79.

[29] Paragraf 13 i 15. – *Соціальна боротьба в місті Львові в XVI–XVIII ст.: Зб. док.*, під ред. Я. Кіся, Львів 1961, dok. 34, s. 109.

mimo zakazów tak synodów biskupich, jak i zwierzchności żydowskiej, utrzymywali sługi chrześcijańskie w charakterze pomocy domowych, czeladników (m.in. złotnika, cieśli), opiekunek do dziecka, a nawet stróża synagogi, jak to miało miejsce na przedmieściu w 1608 r. Chrześcijańscy mieszczanie spotykali się z Żydami także na sali sądowej, w rynku, sklepie czy w szynku i gospodzie, własności przedstawicieli obu wyznań. Zdarzało się nawet, że Żydzi wspólnie z chrześcijanami dopuszczali się czynów karanych przez prawo, jak to miało miejsce w 1633 r. na przedmieściu Lwowa, kiedy Żyd Kielmańczyk wraz z dwoma chrześcijańskimi pomocnikami napadli na dom i dopuścili się gwałtu na dziewczynie[30].

Między mieszczanami obu wyznań trwała też ciągła rywalizacja w handlu i rzemiośle. Pospólstwo domagało się od magistratu Lwowa przestrzegania dekretów królewskich ograniczających handel żydowski do czterech podanych już wcześniej artykułów, co nie odnosiło większego skutku, mimo częstego powtarzania tych dekretów jeszcze nawet w XVIII w. W latach 1710–1744 kancelaria królewska wydała ich aż osiem. Znalazły się w nich także nowe ustawy, w których nakazano Żydom opuścić wszelkie domy i parcele dzierżawione od miasta, szlachty i duchowieństwa, i przenieść się na ulicę Żydowską. Dekrety te nie były należycie egzekwowane przez obie strony, stawały się jedynie powodem dla lwowskiego magistratu do żądań od kahału kolejnych pieniędzy, jako karę za nie przestrzeganie rzeczonych ustaw[31].

Obok handlu niemałą konkurencję dla chrześcijan stanowili żydowscy rzemieślnicy. Po uformowaniu się chrześcijańskich cechów Żydów traktowano jak partaczy i zakazywano im wykonywania własnych zawodów. Sytuacja ta utrzymała się przez cały XVI w., co dla Żydów było niezwykle uciążliwe. W końcu na początku XVII w. Żydzi zaczęli zakładać własne bractwa cechowe. W r. 1613 powstał żydowski cech rzeźników, w r. 1627 krawców, w r. 1637 kuśnierzy, w r. 1678 szejerów (rozdzielaczy srebra i złota), w r. 1727 blacharsko-szklarski, w r. 1754 torbiarzy, w r. 1765 złotników, a w r. 1767 płatnerzy. Fakt ten jednak nie zmienił w znaczącym zakresie statusu żydowskich rzemieślników. Nadal za możliwość uprawiania własnego fachu poza należnymi podatkami, musieli oni wpłacać do kasy analogicznych cechów chrześcijańskich uznaniowe kwoty pieniężne lub przynosić różne podarunki. W r. 1629 muzykanci żydowscy wpłacili do chrześcijańskiego cechu muzyków 10 złp., a do magistratu 20 złp., z kolei w r. 1642 żydowscy kuśnierze wpłacili do chrześcijańskiego cechu 300 złp. Żyd Lewko Szymonowicz, który dostał zgodę wojewody ruskiego i mandat królewski na zajmowanie się pasamonictwem został w 1635 r. oskarżony

---

[30] *Соціальна боротьба в місті Львові*..., dz. cyt., dok. 102, 105, 106, 110, 111, 135, s. 326, 340–344, 350–352, 415–416; M. Bałaban, *Żydzi lwowscy*..., dz. cyt., s. 13–14, 22, 44–46, 74, 154–155, 175, 244, 367–381, 471, 494, 538; R. Zubyk, *Gospodarka finansowa*..., dz. cyt., s. 239–240; В. Ф. Інкін, *Нарис економічного розвитку Львова*..., dz. cyt., s. 67, 79; A. Karpiński, *Przestępczość we Lwowie w końcu XVI i w XVII wieku*, „Przegląd Historyczny" t. 87: 1996, z. 4, s. 759–761.

[31] В. Ф. Інкін, *Нарис економічного розвитку Львова*..., dz. cyt., s. 80.

przez lwowski cech pasamoników o czynienie szkód rzemieślnikom chrześcijańskim i zabieranie im pracy[32]. Najwidoczniej zapomniał wpłacić odpowiedniej sumy do kasy cechu chrześcijańskiego.

Mimo tak wielu utrudnień żydowskie rzemiosło we Lwowie ciągle się rozwijało. Już na początku XVIII w. rzemieślnicy Żydzi przeważali liczbowo. Na podstawie rewizji z 1706 r. w mieście i na przedmieściach działało 15 blacharzy wyłącznie żydowskich, 10 złotników chrześcijańskich i aż 44 żydowskich, 40 rzeźników chrześcijańskich i powyżej 50 żydowskich, jeden pasamonik chrześcijanin i 10 Żydów, 19 balwierzy chrześcijańskich i 20 żydowskich, 8 piekarzy białego chleba wyznania chrześcijańskiego i 50 żydowskiego oraz 40 krawców chrześcijańskich i 50 żydowskich[33].

Niezwykle interesujące były kontakty między chrześcijańskim duchowieństwem a Żydami, które zresztą nie zostały jeszcze dostatecznie przebadane. Najbardziej znane są chyba – dzięki M. Bałabanowi – dzieje sporu, który toczył się kilkanaście lat między jezuitami a kahałem lwowskim i magistratem o parcele w mieście. Jezuitów sprowadził do miasta arcybiskup Jan Dymitr Solikowski w r. 1591. Już na wstępie okazało się jednak, że w obrębie Lwowa nie ma wolnych dużych terenów potrzebnych do budowy kościoła i kolegium. Po wnikliwych poszukiwaniach jezuici dowiedzieli się, że rada miasta nie do końca legalnie sprzedawała przez szereg lat parcele po wschodniej stronie ulicy Żydowskiej miejscowym Żydom. Synagoga, która powstała na tym terenie, był zaś wzniesiona bez zezwolenia króla czy biskupa. Rewelacje te dały asumpt do starań o zaskarżenie tych decyzji przez sąd komisarski, odzyskanie podejrzanie nabytych terenów przez króla i nabycie ich dla potrzeb kolegium. Proces przy zmiennych członkach komisji królewskiej toczył się przez wiele lat i zakończył się ugodą jezuitów z władzami miasta i Żydami, którzy za wysokim odszkodowaniem odzyskali większość zagrożonych utratą parcel[34].

W późniejszych latach stosunki jezuitów z Żydami układały się całkiem poprawnie. Jezuici bowiem, podobnie jak chrześcijańscy mieszczanie, korzystali z usług Żydów różnej profesji. W XVIII w. jezuici posiadali na Przedmieściu Krakowskim we Lwowie swoją jurydykę zwaną Bełzecczyzna. Kolegium zgodziło się osiedlić na tym terenie Żydów. Przez całe prawie stulecie Żydzi arendowali od jezuitów domy wraz z browarem stojące na rzeczonej jurydyce lub też byli ich właścicielami. Zachował się m.in. kontrakt spisany 25 lipca 1724 r. między księdzem Jerzym Gęnglem, rektorem kolegium lwowskiego jezuitów a „niewiernym" Berkiem Jachimowiczem na zakup domu z przyległościami za 400 złp. W kontrakcie pozwolono Berkowi „w tymże

[32] *Соціальна боротьба в місті Львові*..., dz. cyt., dok. 13, 26, 75, s. 52–53, 76–78, 231–232; M. Horn, *Żydowskie bractwa*..., dz. cyt., s. 109–110; tenże, *Społeczność żydowska*, dz. cyt., s. 10; M. Bałaban, *Żydzi lwowscy*..., dz. cyt., s. 337.

[33] В. Ф. Інкін, *Нарис економічного розвитку Львова*..., dz. cyt., s. 14.

[34] M. Bałaban, *Żydzi lwowscy*..., dz. cyt., s. 90–146; Б. В. Мельник, *Вулицями старовинного Львова*, dz. cyt., s. 160–161.

domostwie słody robić, piwa warzyć, gorzałkę palić oprócz świąt uroczystych", a także „trunki szynkować dla wygody i potrzeby tamecznym obywatelom". Żyd ten był zobowiązany płacić jezuitom coroczny czynsz z zajmowanych domów i podymne. Z kolei mieszkańcy jurydyki mogli jedynie u Berka kupować trunki pod rygorem surowej kary[35].

W rękach rodziny Berka gospodarstwo to utrzymało się do r. 1740, kiedy jego synowie Lewko, Szmujło i Chaim byli zmuszeni je odsprzedać jezuitom z powodu licznych długów[36]. Następnie jezuici wydzierżawiali te nieruchomości innemu Żydowi Jakubowi Awadowiczowi, którego wraz z rodziną sprowadzono na tę jurydykę. Jakub uzyskał pełne zaufanie konwentu, mianowano go bowiem również dozorcą krupki żydowskiej[37] należącej do jezuitów i ich faktorem. Syn Jakuba, Lejzor został kupcem i jeździł nierzadko nawet do Wrocławia na zakupy, na co pożyczał pieniądze od jezuitów i to często bez prowizji. Ponownie długi, tym razem rodziny Jakuba stały się w końcu przyczyną uwięzienia Lejzora na zamku lwowskim[38]. Nie zrażone tymi trudnościami lwowskie kolegium jezuitów stale wynajmowało arendę bełżecką prawie wyłącznie Żydom. W latach 1756–1772 byli nimi Major Markowicz i Oszer Lewkowicz[39].

Jezuici nie tylko pożyczali pieniądze pojedynczym Żydom, ale również całemu kahałowi lwowskiemu, który w wyniku kryzysu gospodarczego czasu wojen prowadzonych przez Rzeczypospolitą w drugiej połowie XVII i na początku XVIII w. utracił płynność finansową. Pierwsze większe sumy Żydzi lwowscy pożyczyli od jezuitów w 1727 r. Od sumy 7 tysięcy złotych kahał miał płacić prowizji 7 %, która była płacona z krupki żydowskiej[40]. Wkrótce Żydzi pożyczyli 18 tys. zł. oraz 16 856 zł. Wreszcie w 1737 r. kahał pożyczył od jezuitów kolejne 58 144 zł. Cała suma pożyczki, która urosła do 100 tys. zł. była zabezpieczona na wszystkich dobrach gminy miejskiej i przedmiejskiej (w tym budynków prywatnych i użyteczności publicznej). Prowizja nadal wynosiła 7 % płaconych z krubki żydowskiej. Końcowy kontrakt został podpisany przez Ignacego Moszyńskiego, rektora kolegium lwowskiego jezuitów oraz starszych żydowskich w osobach Litmana Brzeżańskiego, Arona Szymonowa, Józefa Monoszowicza, Abrama syndyka lwowskiego, Lewka Herszewicza, Icka Łuckiego, Abrama Jakubowicza, Lewka Hajzykowicza i Szaję Aronowicza w obecności podwojewodziego lwowskiego Józefa Skrzetuskiego[41].

---

[35] Archiwum Państwowe w Krakowie. Oddział na Wawelu (dalej: APwK), Teki Schneidra, sygn. 928, s. 19-21, 27–29.

[36] APwK, Teki Schneidra, sygn. 928, s. 7, 47.

[37] Podatek konsumpcyjny od towarów luksusowych płacony przez Żydów na rzecz gminy żydowskiej i przeznaczony na jej potrzeby. W dawnych dokumentach zwany też krubka.

[38] APwK, Teki Schneidra, sygn. 928, s. 35, 73, 76–79.

[39] Tamże, s. 23, 31–32, 39, 41, 43, 53, 57–58.

[40] Opłaty od bydła bitego przez żydowskich rzeźników. W r. 1737 od wołu płacono 14 zł., a od krowy 9 zł. Stawki ustalał szafarz kahalny, który co tydzień sprawdzał, ile rzeźnicy zabili bydła. Wolne od opłat były jedynie 3 woły raz do roku, które przeznaczano dla biednych na żydowskie święta Paschy i Kuczki. – APwK, Teki Schneidra, sygn. 1001, k. 28–29 v.

[41] Tamże.

Obok jezuitów szerokie kontakty gospodarcze łączyły lwowskich Żydów z dominikanami. Dominikanie przybyli do Lwowa być może już w XIII w.[42] Pierwsze lata ich pobytu w tym mieście giną jednak w pomroce dziejów[43]. Wydaje się, że dominikanie podobnie jak jezuici chętnie wynajmowali Żydom swoje nieruchomości usytuowane poza Lwowem. Między innymi w latach 1757–1760 Żydzi dzierżawili od konwentu karczmy w Dawidowie i Czerepinie. Byli też dostawcami bydła, drobiu, zboża i wszelkich trunków[44]. Przez ponad wiek (lata 1655–1765) lwowscy dominikanie pożyczali miejscowej gminie żydowskiej, tak miejskiej, jak i przedmiejskiej duże pieniądze lokowane na obu kahałach za niemałą prowizję. Sumy te były na tyle duże, że z biegiem lat Żydzi nie byli w stanie spłacać nawet odsetek narosłych od pożyczonych sum obliczanych zresztą przez żydowskich faktorów dominikanów[45].

Kahały miejski i przedmiejski we Lwowie były ponadto dłużnikami benedyktynek i benedyktynów, franciszkanów, trynitarzy, misjonarzy, karmelitów, bazylianów, kapituły metropolitalnej, poszczególnych parafii oraz innych klasztorów także spoza Lwowa. W r. 1770 obie gminy żydowskie były już niewypłacalne[46].

Szczegółowe opisywanie relacji duchowieństwo-Żydzi na polu ekonomicznym rozsadziłoby ramy niniejszego referatu. Tym bardziej, że zabrakło tu miejsca na szersze omówienie kontaktów żydowskich z duchowieństwem prawosławnym czy greckokatolickim (wiadomo np., że faktorem cerkwi Św. Jura był w r. 1738 Żyd Abraham, zięć Zelmana)[47]. Warto jednak przedstawić, choćby w zarysie stosunki między duchowieństwem a Żydami na polu religijnym. Podstawową kwestią, niezwykle dokuczliwą dla Żydów, był nakaz uzyskania zgody miejscowego biskupa na wzniesienie nowej synagogi. Wśród historyków znane jest przede wszystkim pismo arcybiskupa Jana Andrzeja Próchnickiego z 10 VIII 1624, w którym zgadza się on na wymurowanie nowej bóżnicy na przedmieściu Lwowa o wymiarach wyznaczonych przez magistrat i zaaprobowanych przez króla, z zastrzeżeniem, żeby synagoga nie była zbyt okazała na zewnątrz i niczym się nie wyróżniała spośród pozostałych domów mieszkalnych.

---

[42] R. Chanas, J. Czerwiński, *Lwów. Przewodnik*, Wrocław 1992, s. 82.

[43] Zainteresowanych tym tematem odsyłam do publikacji: Tadeusz M. Trajdos, *Kościół dominikanów lwowskich w średniowieczu jako ośrodek kultowy,* „Nasza Przeszłość", [t.] 87: 1997, s. 39–71; tenże, *Uposażenie klasztoru dominikanów lwowskich w średniowieczu*, „Nasza Przeszłość", [t.] 91: 1999, s. 47–76.

[44] Regestr percepty zboża i expensy w Czerepinie i Dawidowie z lat 1754–1763. – Archiwum Prowincji Polskiej OO. Dominikanów w Krakowie (dalej: APPDwK), sygn. Kr 108, s. 60–63, 316, 447.

[45] APPDwK, sygn. Lw 578.

[46] M. Bałaban, *Żydzi lwowscy*..., s. 356. Na temat zadłużenia lwowskich Żydów w XVIII w. traktują także: S. Siegel, *Kontrakty lwowskie w latach 1717–1724*, Lwów 1935, s. 193–196; J. Bielecka, *Kontrakty lwowskie w latach 1768–1775,* Poznań 1948, s. 113–114.

[47] APwK, Teki Schneidra, sygn. 951.

Dzięki tej zgodzie nowa synagoga powstała w r. 1632[48]. Ale jak wiadomo, wspominając miejską bóżnicę Nachmanowiczów, Żydzi nie zawsze tak chętnie starali się o wcześniejszą, przed budową domu modlitwy, zgodę władz duchownych.

Sprawą drażliwą przy kontaktach przedstawicieli obu wyznań była również kwestia godnego obchodzenia świąt. Kler domagał się, ażeby Żydzi przestrzegali święta chrześcijańskie i np. w czasie postu powstrzymywali się od hucznych zabaw. Zwyczaju tego pilnowały skrzętnie władze miasta oraz kahał, ażeby nie zadrażniać wzajemnych stosunków. W źródłach znany jest tylko jeden przypadek zakłócenia świąt chrześcijańskich we Lwowie pochodzący z r. 1594, kiedy dwóch chłopaków żydowskich (wśród nich Süsskind, wnuk Izaka Nachmanowicza) tańczyło w czasie postu na Przedmieściu Krakowskim. Młodzieńców aresztowano, a ich sprawę wójt oddał do kompetencji podwojewodziego[49].

Nieco więcej było natomiast przypadków żydowskich chrztów. Mieszkańcy Lwowa pochodzenia żydowskiego, którzy zostawali chrześcijanami otrzymywali pełne obywatelstwo miejskie. W niedawno wydanym rejestrze przyjęć do prawa miejskiego we Lwowie z lat 1388–1783 odnotowano pięć pewnych przypadków przyjęcia neofitów Żydów do prawa miejskiego, z których pierwszy miał miejsce już w 1452 r.[50] Wychrzta (po hebr. meszimed) miał życie bardzo ciężkie. Nie do końca akceptowany przez chrześcijan był szykanowany przez Żydów. Na początku XVII w. jeden z nich, Jan Baptysta Poletowicz, mieszkaniec Przedmieścia Krakowskiego, był zmuszony sprzedać swój dom i przenieść się gdzieindziej z powodu ciągle rozbijanych szyb w oknach i innych niedogodności. Neofici sprzedawali także starszym żydowskim swoje miejsca w synagodze[51].

Na tle religijnym dochodziło również do ostrzejszych starć między obu wyznaniami. Dnia 10 sierpnia 1631 r. w niedzielę pogrzebowi żydowskiemu zastąpili drogę w bramie krakowskiej dwaj uczniowie szkoły metropolitalnej, wcześniej już karani i wygnani z miasta. Napadli oni na Żydów bijąc i rabując, aż do czasu kiedy wreszcie zatrzymała ich straż miejska. Pięć lat później, 26 maja 1636 r. w środku miasta ponownie z żydowskim konduktem pogrzebowym spotkała się procesja prowadzona przez dominikanów idąca z monstrancją, co skończyło się ogólnym tumultem i pobiciem, gdyż żadna ze stron nie chciała ustąpić. Spór znalazł swój finał w Trybunale Koronnym, który uznał Żydów winnymi zamieszek i zakazał im kiedykolwiek przechodzić ze zwłokami przez plac dominikański znajdujący się w pobliżu kościoła Bożego Ciała we Lwowie. W r. 1641 o rzekome nakłanianie do kradzieży hostii oskarżono Żyda Borucha, którego dom po jego ucieczce został skonfiskowany. W tym samym roku odbyła się również rozprawa przed wojewodą Jakubem Sobieskim przeciwko

[48] M. Bałaban, *Żydzi lwowscy*..., dz. cyt., s. 219–220.

[49] Tamże, s. 527.

[50] *Album civium Leopoliensium. Rejestry przyjęć do prawa miejskiego we Lwowie 1388–1783*, t. 1, wyd. A. Janeczek, Poznań–Warszawa 2005, s. 29, 56, 236, 254, 259, 350.

[51] M. Bałaban, *Żydzi lwowscy*..., dz. cyt., s. 240, 527–528.

przedmiejskim Żydom, którzy napadli na bractwo św. Mikołaja i znieważyli święte obrazy. Jak się okazało stało się to w odwecie za zagarnięcie gruntów żydowskich przez parafian należących do monasteru i wcześniejszy napad na opuszczone domy żydowskie, które zostały splądrowane. Właśnie przy poszukiwaniu ukradzionych przez członków bractwa rzeczy Żydzi w zamieszaniu powyrzucali ze skrzyń do nich należących ikony i połamali krucyfiks[52].

Przyczyną wielu starć chrześcijańsko-żydowskich we Lwowie na przestrzeni XVI–XVIII w., oczywiście poza częstymi czysto rozbójniczymi przypadkami, była swawola uczniów szkół katedralnej czy klasztornych, w tym szczególnie jezuickiej oraz żołnierzy. Obok sztubackich kawałów miały miejsce nierzadko pobicia, grabieże, a nawet zabójstwa. Żydzi czasem nie pozostawali dłużni, jak w 1592 r., kiedy pobili scholastyka lwowskiego znanego z nakłaniania swoich podopiecznych do fizycznej rozprawy z innowiercami. Zazwyczaj jednak, ażeby uniknąć dalszych szykan i rozbojów Żydzi co roku składali się na prezenty dla niesfornych studentów[53]. Zdarzały się jednak znacznie poważniejsze starcia, które kończyły się pogromem ludności żydowskiej. Do jednego z nich doszło w roku 1664. Tumult rozpoczęli studenci, do których przyłączyli się tzw. ludzie luźni i rzemieślnicy. Tłum szturmował domy żydowskie, dopuścił się kradzieży, zabójstw i porwań dzieci żydowskich. Dla uspokojenia wzburzonych nastrojów w mieście hetman wielki koronny Stanisław Potocki wysłał z Podhajec uniwersał do starostów, burmistrzów i innych urzędników oraz kilka chorągwi wojska[54]. Temat walk chrześcijańsko-żydowskich we Lwowie czeka jeszcze na pełne opracowanie z uwzględnieniem wszystkich dostępnych źródeł różnych proweniencji. W tym krótkim studium na pewno nie można go wyczerpać.

Trzeba jednak to podkreślić, że mimo tych licznych chrześcijańsko-żydowskich animozji wszyscy mieszkańcy Lwowa tworzyli zwarty miejski organizm, który w godzinach próby zaświadczał o swojej jedności i raczej pozytywnych wzajemnych powiązaniach. Jednym z pierwszych tego typu przykładów były wydarzenia z r. 1463.

---

[52] T. Józefowicz, *Kronika miasta Lwowa*, Lwów 1854, s. 43–44, 46–47; M. Bałaban, *Żydzi lwowscy*, dz. cyt., s. 209, 224–225, 227, 326; S. Gąsiorowski, *Proces o znieważenie hostii przez Żydów we Lwowie z roku 1636*, „Nasza Przeszłość", [t.] 82: 1994, s. 353–357; A. Karpiński, *Przestępczość we Lwowie…*, dz. cyt., s. 762.

[53] Mowa Jakuba Sobieskiego do ojców jezuitów po tumulcie na Żydy lwowskie od studentów. Żółkiew, 22 VII 1641 r. – Biblioteka Zakładu im. Ossolińskich we Wrocławiu. Dział Rękopisów, sygn. 400, s. 270–272; B. Zimorowicz, *Historya miasta Lwowa, królestw Galicyi i Lodomeryi stolicy*, Lwów 1835, s. 277–279, 295–296; J. T. Józefowicz, *Kronika miasta…*, dz. cyt., s. 31, 56–58; M. Bałaban, *Żydzi lwowscy…*, dz. cyt., s. 493–507.

[54] M. Horn, *Stosunki polsko-żydowskie w dawnej Rzeczypospolitej*, [w:] *Przełomy w historii. XVI Powszechny Zjazd Historyków Polskich. Wrocław 15–18 września 1999 roku. Pamiętnik*, t. 2 cz. 1, red. nauk. K. Juchniewicz, J. Tyszkiewicz, W. Wrzesiński, Toruń 2000, s. 177. Sprawą napadów i pogromów skierowanych przeciwko Żydom we Lwowie bardziej szczegółowo zajął się w jednym z rozdziałów swojej książki Myron Kapral: М. Капраль, *Національні громади…*, dz. cyt., s. 229–246.

Wówczas niejaki Szczęsny, który wraz z oddziałem zbrojnych wybierał się za wezwaniem papieża Piusa II na krucjatę przeciw Turkom, stanął pod miastem z żądaniem wydania wszystkich zamieszkujących go Żydów. Władze Lwowa otwarcie sprzeciwiły się tym żądaniom wyrażając gotowość obrony wszystkich jego mieszkańców. Po niewielkim okupie zbłąkani krzyżowcy odstąpili od miasta. Podobny przypadek, nie do końca potwierdzony przez źródła, miał ponoć miejsce, według niektórych historyków, w czasie oblężenia miasta przez wojsko Bohdana Chmielnickiego w roku 1648. Na wezwanie wydania Żydów mieszczanie mieli odpowiedzieć, że „Żydzi tak samo jak chrześcijanie, do obrony miasta, trudów wojennych i poświęcenia życia za dobro ogólne każdego czasu są gotowi". I nie były to pobożne życzenia, Żydzi lwowscy bowiem partycypowali we wszelkich kosztach związanych z obroną miasta i jego mieszkańców, wyznaczali warty, burzyli swoje domy przeszkadzające w obronie, pomagali puszkarzom przy armatach, zaopatrywali się i innych w broń, prowadzili ćwiczenia wojskowe oraz sami stawali z bronią w ręku przed nieprzyjacielem usiłującym zająć miasto. Czasem nawet ich przedstawiciele uczestniczyli w pertraktacjach z wrogiem, tak jak właśnie miało to miejsce podczas obrony Lwowa w 1648 r. Chmielnicki nie chciał niszczyć miasta, stąd żeby zadowolić swoich podkomendnych, zażądał wysokiego okupu (ok. 200 tys. zł.) i odstąpił od oblężenia[55]. Także w kolejnych wojennych zmaganiach Żydzi lwowscy współuczestniczyli w obronie miasta[56], aż do jego zajęcia przez wojska austriackie na wiosnę 1772 r.

Konkludując Żydzi, którzy pojawili się we Lwowie już u zarania jego dziejów, stanowili przez cały okres I Rzeczypospolitej ważną część społeczności miejskiej, która podobnie, jak i inne mniejszości, nie posiadała jednak pełni praw politycznych i swobód gospodarczych. Władzę we Lwowie dzierżył patrycjat, zwany przez M. Horna „arystokracją miejską", która prawie wyłącznie składała się z katolików[57]. Stąd wielu praw społeczno-ekonomicznych, zresztą nie do końca legalnie, pozbawieni zostali również prawosławni, Ormianie (przynajmniej do 1578 r. – unia z Kościołem katolickim), Tatarzy czy inne nacje. Na podstawie dostępnych źródeł wydaje się, że Żydzi nie zostali zepchnięci do swojego, szczelnie zamkniętego getta, ale w ramach posiadanych przywilejów, ordynacji wojewodzińskich i umów podpisywanych między magistratem a kahałem, czy między cechami chrześcijańskimi a żydowskimi rzemieślnikami, starali

[55] Diarius Lwowski 1648. – BCwK, sygn. 143, s. 201–208, 225–263; L. Dziedzicki, *Lwów*, dz. cyt., s. 537, 540; M. Bałaban, *Żydzi polscy z bronią w ręku. Rozważania historyczne na marginesie żywota Berka Joselewicza*, [w:] *Księga Pamiątkowa (album) ku czci Berka Joselewicza pułkownika wojsk polskich w 125-letnią rocznicę Jego bohaterskiej śmierci 1809–1934*, pod red. M. Bałabana, Warszawa 1934, s. 150; M. Horn, *Powinności wojenne…*, dz. cyt., s. 38, 41, 44–45, 47–48, 52–53, 58–59, 61, 66, 72–74, 87, 97–100.

[56] J. T. Józefowicz, *Lwów utrapiony in anno 1704 albo Dyjaryjusz wziętego Lwowa przez króla szwedzkiego Karola XII die 6 mensis Septembris anno 1704*, oprac. P. Borek, Kraków 2003, s. 98, 129, 154, 190.

[57] M. Horn, *Walka klasowa…*, dz. cyt., s. 65.

się budować własny dobrobyt i wpływać na rozwój miasta. Z usług wybitnych w swoim fachu Żydów, takich jak arendarze, faktorzy, bankierzy, kupcy i rzemieślnicy, korzystali w ramach swoich możliwości finansowych wszyscy członkowie społeczności miejskiej, począwszy od urzędników królewskich i rady miasta, poprzez duchowieństwo świeckie i zakonne, szlachtę, a na bogatym mieszczaństwie kończąc. I nie przeszkadzały w tej sytuacji sprzeciwy pospólstwa czy antyjudaistyczne kazania niektórych kaznodziejów, którzy zresztą sami byli zmuszeni korzystać z usług sprzedawców czy wyrobników żydowskich.

Relacje chrześcijańsko-żydowskie we Lwowie do roku 1772 charakteryzowały przede wszystkim: konkurencja na polu ekonomicznym, w której Żydzi, mimo wielu wymuszonych przez chrześcijańskie mieszczaństwo ograniczeń, nie zawsze przegrywali, dalej – obcość w dziedzinie obyczajowości, języka i religii oraz dosyć zwarta sieć wzajemnych powiązań, głównie w zakresie procesów społecznych i działalności gospodarczej przedstawicieli obu konfesji. W chwilach narastających sporów między chrześcijanami a Żydami, które często niestety kończyły się chuligańskimi napadami, a nawet pogromami, interwencje króla, czy jego urzędników łagodziły zwaśnione strony, co pozwalało zachować ustalone wcześniej *status quo*. O dużej spoistości takiego organizmu miejskiego, jaki występował we Lwowie w omawianym czasie, świadczą liczne przypadki współdziałania wszystkich jego mieszkańców w obliczu zagrożenia miasta, zaistniałe w wyniku nieprzyjacielskich działań zbrojnych, pożarów czy innych kataklizmów.

ВІСНИК ЛЬВІВ. УН-ТУ *VISNYK LVIV UNIV.*
Сер. істор. 2012. Спец. вип. С. 351–364. *Ser. Histor. 2012. Special issue. P. 351–364.*

УДК 323.39 (477.83–25) (= 411.16) "1867/1918"

Łukasz Tomasz SROKA
Kraków

Zaangażowanie społeczne elit żydowskich we Lwowie w okresie autonomii galicyjskiej

На підставі Грудневої конституції 1867 р. євреї отримали рівні з іншими громадянами Австро-Угорської монархії політичні права, хоча в національному та релігійному відношеннях залишалися нерівноправним народом. У Львові заможні й освічені вихідці з єврейського середовища стали органічної частиною місцевої еліти й почали впливати на розвиток не тільки єврейської громади міста, а й галицького суспільства загалом. У другій половині XIX ст. значно розширилося коло занять єврейського населення. Поряд з євреями – орендарями, купцями, лихварями, ремісниками з'явилися євреї – науковці, лікарі, громадські й політичні діячі. Водночас єврейська громада Львова втратила колишню культурну монолітність. Асиміляційні процеси відбувалися на ґрунті німецької або польської культури. Опозицію асиміляторам становили не тільки традиціоналісти, а й сіоністи, які виступали за відбудову євреями власної вітчизни на ізраїльській землі.

Ключові слова: Львів другої половини XIX – початку XX ст., єврейське населення, польсько-єврейські та українсько-єврейські відносини.

Klęska w wojnie austriacko-francusko-włoskiej w 1859 roku oraz poważny kryzys państwowości zmusiły władze monarchii habsburskiej do poszukiwania nowych rozwiązań, przede wszystkim ustrojowo-wojskowych[1]. Szereg wprowadzonych wówczas reform dał początek okresowi historycznemu, który nazywamy autonomią galicyjską. Dla Żydów galicyjskich szczególne znaczenie zyskało równouprawnienie wprowadzone przez konstytucję z 31 grudnia 1867 roku, wydaną przez cesarza Franciszka Józefa. Odtąd Żydzi zyskali pełnię praw politycznych i stali się równoprawnymi obywatelami, chociaż nie równoprawnym narodem, dlatego też musieli się deklarować, jako np. Niemcy, Polacy i Ukraińcy wyznania mojżeszowego[2]. Monarcha zainicjował zmiany w prawodawstwie nie licząc się z krytycznymi

[1] Zob. J. Buszko, *Galicja 1859–1914. Polski Piemont?*, Warszawa 1989; por. J. Chlebowczyk, *Próby i perspektywy przebudowy ustrojowej Austro-Węgier w przededniu I wojny światowej*, „Studia Historyczne" 1982, zesz. 3–4 (98–99), s. 403–413.

[2] Ślady takiego stanu rzeczy znajdujemy w różnego rodzaju materiałach statystycznych wywodzących się z ówczesnej epoki.

© *Sroka Ł. T., 2012*

wypowiedziami wielu Polaków[3]. Nie dziwi więc fakt, iż Żydzi korzystali z różnych okazji, aby wyrazić mu swoją wdzięczność. Przykładem na to są między innymi uroczyste przemówienia wygłaszane we lwowskiej synagodze, związane z obchodzonymi przez monarchę jubileuszami: panowania i urodzin[4]. Fenomenalny jest fakt, iż ogromna ilość Żydów pamiętając o zasługach, jakie na drodze do ich usamodzielnienia się miała monarchia habsburska, w dalszym ciągu dochowywała wierności Rzeczypospolitej, póki co znajdującej się pod zaborami.

Wdrażane w okresie autonomii galicyjskiej zmiany nie tylko zbiegły się w czasie z przeobrażeniami występującymi wśród Żydów, takimi jak emancypacja, oświecenie oraz rozwój świadomości politycznej, ale także w istotny sposób współgrały z nimi. Żydzi od wieków musieli wybierać „między gettem a światem"[5]. Problem w tym, że dotychczas poza gettem nie czekało na nich nic dobrego. Zamknięto im dostęp do wielu zawodów oraz funkcji publicznych, a także utrudniano lub uniemożliwiano nabywanie nieruchomości. Żydzi lwowscy mieszkali stłoczeni w obrębie ulic: Ruskiej, Żydowskiej (prawa strona Blacharskiej od Ruskiej), Serbskiej (Szkockiej), Boimów (Wekslarskiej) oraz Nowej, czyli Sobieskiego. Zamieszkiwali w całej dzielnicy II (Krakowskie) i III (Żółkiewskie). Poza wyznaczonym obszarem mogli mieszkać tylko Żydzi, którzy posiadali 30 tys. złr lub mieli ukończone studia, lecz nawet oni nie mogli prowadzić tam sklepów. Wyjątkiem był Żyd Goldbaum, który uzyskał przywilej cesarski na prowadzenie sklepu w Rynku. Pierwszy sklep żydowski w Rynku został otwarty przez Leona Popiela w dniu 15 kwietnia 1867 roku[6].

Ponieważ nie wszyscy Żydzi zdołali zmieścić się w przeznaczonym im rewirze, to część z nich osiedlała się po drugiej stronie Pełtwi, przy dolnej Legionów (Karola Ludwika), Szerokiej, czyli św. Anny (Kazimierza Wielkiego), Sykstuskiej, Szerokiej Nowej (Kopernika), Fresnela (Kościuszki), Jezuickiej (Jagiellońskiej), Brygidzkiej (Kołłątaja), Majerowskiej (Trzeciego Maja) i innych[7].

Wraz z uzyskaniem pełni praw przed Żydami pojawiły się nowe możliwości. Odtąd mogli się realizować w dowolnie przez siebie wybranej dziedzinie: naukach talmudycznych, naukach świeckich, przedsiębiorczości i życiu publicznym. Nie jest przypadkiem, że w tym samym czasie dotychczasowa elita żydowska składająca się

---

[3] Zob. K. Karolczak, *Sprawy narodowościowe w Galicyjskim Sejmie Krajowym w latach 1861–1873*, [w:] *Galicyjskie dylematy*, Zbiór rozpraw pod red. K. Karolczaka i H. W. Żalińskiego, Kraków 1994, s. 31–49.

[4] *Przemówienie Dra Wilhelma Holzera wygłoszone 2. grudnia 1898 r. w dzień 50-letniego jubileuszu panowania cesarza Franciszka Józefa I. w świątyni izraelickiej przy ulicy Szajnochy we Lwowie*, Lwów 1898; *Przemówienie Dr. Wilhelma Holzera wygloszone 18. sierpnia 1900 r. w 70-tą rocznicę urodzin Cesarza Franciszka Józefa I. w świątyni izraelickiej przy ul. Szajnochy we Lwowie*, Lwów 1900.

[5] Tytuł pracy T. Gąsowskiego: *Między gettem a światem. Dylematy ideowe Żydów galicyjskich na przełomie XIX i XX wieku*, Kraków 1997.

[6] M. Bałaban, *Historia lwowskiej synagogi postępowej*, Lwów 1937, s. 10.

[7] Tamże, s. 11.

z arystokracji rabinicznej i wydawców ksiąg została poszerzona o nowoczesną inteligencje i przedsiębiorców. Rozwarstwienie społeczne i ekonomiczne Żydów przełożyło się na rozszczepienie ich elit[8]. Społeczność żydowska nie była już tak monolityczna jak dawniej. Coraz bardziej różnił ją stan posiadania oraz światopogląd. Inne potrzeby posiadał straganiarz a inne kupiec prowadzący handel hurtowy, inaczej postrzegał rzeczywistość Żyd ortodoksyjny a inaczej postępowy. Mimo tak wielu różnic Żydów wciąż bardzo wiele łączyło, przede wszystkim szacunek dla własnej tradycji oraz nauki. Wciąż większym uznaniem cieszył się człowiek uczony niż bogaty, chociaż pożądani byli ci, którzy umieli łączyć obydwie wymienione cechy. Niezmiernie ciekawy jest fakt, że niezależnie od zarysowanej powyżej transformacji, którą przeżyli Żydzi, rola synagogi w ich życiu pozostała niezachwiana. Nawet postępowcy walczyli nie tyle z synagogą, co o synagogę. W chwili, gdy spostrzegli, że nie są w stanie przejąć kontroli nad nią i sprawować rządu dusz dla wszystkich Żydów, przystąpili – podobnie jak np. Żydzi krakowscy – do tworzenia własnej synagogi. Już 4 lipca 1843 roku Namiestnictwo wydało zgodę (nr 16.161) na sprzedaż wspólnocie żydowskiej parceli na Starym Rynku, na której w latach 1843–1846 zbudowano synagogę Postępową[9].

Nowe elity żydowskie z dużą siłą zaangażowały się w sprawy społeczne, obejmujące nie tylko Żydów, ale wszystkich mieszkańców Lwowa. W praktyce wymusiło to wzmożoną aktywność także środowisk ortodoksyjnych, które nawet jeśli nie posiadały tak wielkich aspiracji, jak postępowcy, to nie chciały tracić swoich wpływów wśród Żydów.

Problemy i wyzwania, które wyznaczały rytm życia codziennego Żydów lwowskich, pod wieloma względami różniły się od tych, z którymi zmagała się ludność żydowska w innych miastach Galicji, np. w Krakowie. Żydzi stanowili poważny odsetek ludności Lwowa (zob. *Tab. 1*), ale inaczej niż w Krakowie nie tworzyli wraz z Polakami dwubiegunowego społeczeństwa. We Lwowie stale rosło – zarówno pod względem demograficznym, jak i politycznym – znaczenie ludności ukraińskiej.

---

[8] Interesujące są wnioski, które sformułował dr Artur Mahler, poseł do Rady Państwa. Według niego: „Brak stanu szlacheckiego u Żydów jest jedną z najważniejszych sprężyn pędu wyższych sfer naszej burżuazji do chrztu. Zjawisko, które by nazwać można parciem ku górze, to jest pragnienie wstąpienia na najbliższy wyższy szczebel społeczny, jest u Żydów silniejszym, niż u innych narodów. Stąd to Żyd, który osiągnął w tym kierunku wszystko, co jako Żyd mógł osiągnąć, naturalną drogą tego parcia, w drugim albo najwyżej trzecim pokoleniu dochodzi do chrztu. Pewien inteligentny finansista określił to w następujących słowach: „Wielkie majątki żydowskie gromadzone bywają dla Nieżydów". Jakkolwiek bardzo pożałowania godnym jest sam fakt odpadania od żydostwa elementów gospodarczo najsilniejszych, to jednak ma on także swoje dobre strony: tworzy mianowicie ciągłą próżnię, w którą mają sposobność wstąpić nowe pnące ku górze elementy, w ten sposób zaś umożliwia ciągłe krążenie sił, chroni je od zastygania, zamierania. – A. Mahler, *Warstwy społeczne wśród Żydów*, [w:] *Kultura i sztuka żydowska*, Lwów 1919, s. 189–190.

[9] M. Bałaban, *Historia lwowskiej synagogi…*, dz. cyt., s. 27.

Tabela 1

Ludność żydowska we Lwowie w latach 1880–1921

Lata	1880	1890	1900	1910	1921
Ludność ogółem	109 746	127 943	159 877	206 113	219 388
Liczba Żydów	30 961	36 130	44 258	57 387	76 854
% Żydów	28,2	28,2	27,7	27,8	35,0

Źródło: I. Weinfeld, *Ludność miejska Galicji i jej skład wyznaniowy (1881–1910)*, „Wiadomości Statystyczne o Stosunkach Krajowych", t. XXIV, zesz. II, Lwów 1912, s. 8; B. Wasiutyński, *Ludność żydowska w Polsce w wiekach XIX i XX. Studium statystyczne*, Warszawa 1930, s. 116.

W części opracowań historycznych można się spotkać z trudnym do odrzucenia zarzutem o stosunkowo słabym zeuropeizowaniu Żydów lwowskich, również w porównaniu ze społecznościami żydowskimi w innych polskich metropoliach. Według Jarosława Isajewycza:

> Żydzi krakowscy byli bardziej zeuropeizowani od *Ostjuden* ze Lwowa, znanych w Wiedniu jako *Galicjanerzy*[10].

Podobnie jak do innych skupisk żydowskich, także do Żydów lwowskich dotarły tendencje asymilacyjne. Różnica polegała na tym, że we Lwowie bardzo dużą popularnością cieszyła się asymilacja na gruncie kultury niemieckiej. Dla przykładu w Krakowie dominowali zwolennicy kultury polskiej. Odmienność postaw nie uszła uwadze Majera Bałabana, cenionego badacza historii i kultury Żydów:

> Ta różnica ujawniła się od razu w okresie delegacji i memoriałów, wysyłanych do Wiednia. Żydzi lwowscy i wschodniogalicyjscy wysłali własne delegacje do stolicy państwa i bezpośrednio pertraktowali z Bachem, Gołuchowskim i Szmerlingiem, natomiast Żydzi krakowscy złożyli swój los w ręce delegacji polskiej, wybrali jeno spośród siebie trzech mężów, którzy mieli przekazać postulaty żydostwa krakowskiego delegatom polskim w Wiedniu[11].

Wobec powyższego wydaje się zupełnie naturalne, że wielu Żydów reprezentujących pro-polskie stanowisko, angażowało się w inicjatywy, które miały na celu stawić czoło germanizacji i promować polonizację. W tym celu założono m. in. „Towarzystwo Izraelitów ku Szerzeniu Oświaty i Obywatelskości pomiędzy Żydami galicyjskimi" (1868), a także stowarzyszenie „Dorsze Szulom" – Zwiastun Pojednania

[10] J. Isajewycz, *Społeczeństwa dawnego Lwowa i Krakowa: różne ujęcia, różne tradycje*, [w:] *Kraków i Lwów w cywilizacji europejskiej*, Materiały międzynarodowej konferencji zorganizowanej w dniach 15–16 listopada 2002, red. naukowa J. Purchla, Kraków 2003, s. 73.

[11] M. Bałaban, *Historia Żydów w Krakowie i na Kazimierzu 1304–1868*, t. II: *1656 – 1868*, Kraków 1936, s. 702.

(1877)[12]. W latach 80. XIX wieku rozległą działalność rozwinęło Towarzystwo ku Uobywatelnianiu Izraelitów w Galicji „Agudas Achim – Przymierze Braci". Niniejsza organizacja, licząca ok. 750 członków, skupiała umiarkowanych asymilatorów, to znaczy takich, którzy opowiadając się za przyswajaniem wartości związanych z kulturą polską, pragnęli zachować szacunek i przywiązanie do religii i tradycji żydowskiej. Co więcej ok. 11 % członków Towarzystwa stanowili Polacy, głównie wybitni intelektualiści m. in. Henryk Jordan, Adam Asnyk, Jan Lam i Gustaw Roszkowski, honorowym członkiem była Eliza Orzeszkowa[13]. Żydowscy działacze rekrutowali się przeważnie ze środowisk inteligenckich i gospodarczych. „Przymierze Braci" posiadało swój własny polsko-asymilacyjny organ prasowy „Ojczyzna". Pismo to ukazywało się przez 12 lat (1881–1892) i posiadało bardzo opiniotwórczy charakter. Wokół redakcji powstawały liczne inicjatywy np. nauka języka polskiego dla dorosłych Żydów, założono także bibliotekę polską[14]. Oprócz tego „Agudas Achim – Przymierze Braci" angażowało się w przedsięwzięcia charytatywne oraz uroczystości patriotyczne, związane z polskimi świętami narodowymi.

Interesujące, że zwolennicy polonizacji musieli zmagać się nie tylko z germanofilami, ale także z chasydami i ortodoksami oraz syjonistami. Ci ostatni uważali, iż Żydzi powinni dążyć nie do zespolenia z obcymi narodami, ale do odbudowy własnej ojczyzny w Ziemi Izraela. Do czasu spełnienia tych zamierzeń powinni rozwijać własną kulturę i własny język – hebrajski. Napięcie pomiędzy asymilatorami a syjonistami stale wzrastało. Z zachowanych dokumentów źródłowych dowiadujemy się nawet o zamieszkach i rękoczynach, do jakich dochodziło pomiędzy obiema stronnictwami. Do poważnego incydentu doszło w 1905 r. we lwowskiej synagodze Tempel, kiedy syjoniści starli się z asymilatorami obchodzącymi uroczystości upamiętniające polskie zrywy narodowe[15]. Ostatecznie polonizacja wzięła górę nad germanizacją, ale trudno dziś orzec, w jakim stopniu mieli na to wpływ asymilatorzy, a w jakim fakt, że władze austriackie same zadały cios germanizacji, godząc się na funkcjonowanie języka polskiego w urzędach, szkołach oraz na Uniwersytecie Lwowskim.

---

[12] Ł. Kapralska, *Drogi z getta. Uwagi o procesach asymilacyjnych w społeczności Żydów galicyjskich*, [w:] *Ortodoksja. Emancypacja. Asymilacja. Studia z dziejów ludności żydowskiej na ziemiach polskich w okresie rozbiorów*, pod red. K. Zielińskiego, M. Adamczyk-Garbowskiej, Lublin 2003, s. 109.

[13] Tamże, s. 110.

[14] „Ojczyzna" 1881, nr 4.

[15] Biblioteka Naukowa PAU i PAN w Krakowie, *Materiały ks. Jana Fijałka dotyczące judaizmu, hebraistyki i tematyki żydowskiej*, sygn. 5329. Fakt świętowania przez Żydów rocznic polskich zrywów narodowowyzwoleńczych potwierdza także ówczesna prasa polska. Na przykład w relacji „Dziennika dla Wszystkich" (1882, nr 2) pisano: „W rocznicę powstania 1863 r. odbyły się we Lwowie nabożeństwa za poległych we wszystkich kościołach, a głównie w Katedrze. Nadto, takież same nabożeństwa, w tym samym dniu odbyły się w kościele ewangelickim i żydowskiej synagodze".

Także syjoniści prowadzili rozległą działalność społeczną i naukową. Wydawali takie czasopisma jak: „Przyszłość", „Wschód" i „Morję" (red. Ozjasz Thon, dr Fryderyk Aschkenase). Do organizacji syjonistycznych zaliczały się: „Mikra Kodesz" oraz „Zion"[16]. Nie kto inny, jak Ozjasz Thon w 1936 roku pisał:

> Co do samego Lwowa to twierdzę, że jego rola i znaczenie w syjonizmie jeszcze nie zostały dostatecznie uwypuklone. Przyjdzie jeszcze czas, kiedy Lwów będzie miał swój osobny, a to ogromnie ważny rozdział w historii syjonizmu. Tam się syjonizm „osobno" urodził, tam mu wyznaczono na szereg lat właściwy kierunek, a tam zresztą wyrośli syjonizmowi przywódcy o zgoła niepospolitym znaczeniu. Kiedy Herzl wysłał swój pierwszy zew do narodu żydowskiego, to zdaje się ze Lwowa przyszła pierwsza i najbardziej entuzjastyczna odpowiedź[17].

Na początku lat dziewięćdziesiątych XIX wieku ruch asymilatorski przeżył poważny kryzys, który objawił się m. in. rozwiązaniem „Agudas Achim" oraz zakończeniem wydawania „Ojczyzny". Przyczynili się do tego polscy nacjonaliści oraz syjoniści, którzy rozbudzili w Żydach ich świadomość narodową. Po tym załamaniu kolejne organizacje asymilatorskie utworzono dopiero na początku XX wieku[18].

Poważną organizację, która mogła zaspokoić aspiracje nowej żydowskiej elity oraz umożliwić jej uczestnictwo w przedsięwzięciach o charakterze społecznym, stanowiło Stowarzyszenie Humanitarne „Leopolis" B'nei B'rith we Lwowie[19]. Stowarzyszenie

[16] J. Schall, *Przewodnik po zabytkach żydowskich m. Lwowa i historia Żydów lwowskich w zarysie*, Lwów 1935, s. 25.

[17] O. Thon, *Dziwne drogi dziejów*, „Nasza Opinia" 1936, nr 57 (184); przedruk: „Midrasz" 2006, nr 7–8 (111–112), s. 20.

[18] Zob. W. Wierzbieniec, *Organizacje żydowskie o charakterze asymilatorskim we Lwowie w okresie II Rzeczypospolitej*, [w:] *Żydzi i judaizm we współczesnych badaniach polskich*, t. III, Praca zbiorowa pod red. K. Pilarczyka, Kraków 2003, s. 139–171.

[19] W Archiwum Państwowym w Krakowie (dalej: APKr) zgromadzone są liczne materiały źródłowe związane ze Stowarzyszeniem Humanitarnym „Leopolis" B'nei B'rith we Lwowie. W większości pochodzą z XX wieku i zostały sporządzone w językach polskim i niemieckim. Wchodzą one w skład zespołu Archiwum Związku Żydowskich Stowarzyszeń Humanitarnych „B'nei B'rith" w Krakowie 1892–1938 (dalej: „B'nei B'rith"). W zespole tym znajdują się m. in.: korespondencja Izraelickiego Stow. Hum. „Leopolis" we Lwowie w sprawach finansowych (sygn. BB 21); sprawy organizacyjne Związku Żydowskich Stow. Hum. BB R.P. – korespondencja Komitetu Generalnego z lożami, m. in. z „Leopolis" (sygn. BB 81); historia lóż – korespondencja; referaty i krótkie monograficzne opracowania z działalności lóż, m. in. „Leopolis" we Lwowie 1899–1930 (sygn. BB 91); sprawy finansowe Związku – korespondencja prezydenta Loży „Leopolis" we Lwowie z Adolfem Krause, prezydentem Komitetu Egzekutywnego w Chicago, w sprawie uzyskania pomocy finansowej, pożyczki hipotecznej w kwocie 5.000 $ (sygn. BB 151); korespondencja w sprawach organizacyjnych (sygn. BB 384); przemówienia i referaty wygłoszone na różnych zgromadzeniach przez przedstawicieli Stowarzyszenia, m. in. prof. dr. Mojżesza Schorra (sygn. BB 385); przemówienie brata sekretarza dr. Maksa Schaffa wygłoszone na posiedzeniu z dnia 13 X 1928 r. w Loży „Leopolis" p. t. „O

powstało na wzór wolnomularski 13 października 1843 roku w Nowym Jorku, pod nazwą Niezależnego Zakonu Synów Przymierza (*Independent Order* B'nei B'rith) znane szerzej jako B'nei B'rith. Założony przez niemieckiego emigranta Heinricha Jonesa Zakon przyswoił sobie od wolnomularzy sposób prowadzenia obrad, rytuały, symbole i stopnie, natomiast zrezygnował z mistyki wolnomularskiej, z kolei członkowie lóż tak samo jak masoni nazywali siebie braćmi[20]. Po kilku dziesięcioleciach działalności w USA, Zakon – nie bez problemów – został przeszczepiony na grunt europejski. Pierwsza loża w Europie powstała w 1882 roku w Niemczech, nosiła nazwę Loża Cesarstwa Niemieckiego (*Deutsche Reichsloge*)[21]. Lwowska loża o nazwie „Leopolis" została założona 29 października 1899 roku. Jej siedziba mieściła się przy ul. 3 Maja 10[22]. Podobnie jak inne loże, skupiała przede wszystkim postępową inteligencję (adwokatów, lekarzy, nauczycieli, publicystów, *etc.*) oraz przedsiębiorców. Główne zadania, jakie stawiała przed sobą „Leopolis", to: moralny i umysłowy rozwój swoich członków, rozwijanie pomiędzy nimi więzi towarzyskich a jeśli zachodziła taka potrzeba, to udzielanie im wsparcia duchowego i materialnego. Bracia angażowali się także w przedsięwzięcia o charakterze charytatywnym, wspierali inicjatywy, które miały służyć rozwojowi intelektualnemu ogółu społeczności żydowskiej. Skupieni w Stowarzyszeniu ludzie posiadali bogaty dorobek życiowy i cieszyli się powszechnym szacunkiem. W 1899 roku szeregi „Leopolis" zasilił Samuel Nebenzahl związany z miejscową gminą żydowską, przewodniczący Kuratorii gminnego Zakładu sierót. Na wyróżnienie zasługują także: Maurycy Herman Wohlfeld (wstąpił w 1908 r.), opiekujący się sierotami wojennymi oraz Fryderyk Landau (wstąpił w 1899 r.), lekarz – całkowicie oddany sprawom społecznym[23].

---

problemach BB" (sygn. BB 386); sprawozdania kwartalne i roczne Loży „Leopolis" we Lwowie dotyczące całokształtu działalności, korespondencja ze Związkiem oraz z pokrewnymi lożami w sprawach organizacyjnych i finansowych (sygn. BB 392). – B. Czajecka, *Archiwum Związku Żydowskich Stowarzyszeń Humanitarnych „B'nei B'rith" w Krakowie (1892–1938). Zarys dziejów Związku, historia zespołu i inwentarz*, Kraków 1994.

[20] L. Hass, *Wolnomularstwo w Europie Środkowo-Wschodniej w XVIII i XIX wieku*, Wrocław 1982, s. 416–417.

[21] H. Domańska, *Gdański Zakon Synów Przymierza. Dzieje żydowskiego wolnomularstwa w Gdańsku i Sopocie, lata 1899–1938*, Gdynia 2002, s. 77. Zob. również: L. Chajn, *Polski dystrykt „B'nei B'rith"*, „Biuletyn Żydowskiego Instytutu Historycznego" 1973, nr 1 (85), s. 7–42; L. Hass, *Żydzi i „kwestia żydowska" w dawnym wolnomularstwie polskim (do lat dwudziestych XIX w.)*, „Biuletyn Żydowskiego Instytutu Historycznego" 1977, nr 4 (104), s. 3–26.

[22] *Książka adresowa członków Związku Żyd. Stowarzyszeń Humanitarnych „B'nei B'rith" w Rzeczypospolitej Polskiej w Krakowie*, Kraków 1937, s. 67.

[23] APKr, „B'nei B'rith", sygn. BB 392. Zmarli prezydenci Stowarzyszenia Humanitarnego „Leopolis" B'nei B'rith we Lwowie (stan na 1937 r.): dr Byk Emil, rabin dr Caro Jecheskel, dr Czeszer Józef, dr Gruder Ludwik, dr Horowitz Samuel, dr Meyer Aleksander, Mieses Emil, dr Parnas Emil, dr Reinhold Jonasz, Schaff Szymon, dr Schleicher Filip. – Zob. *Książka adresowa…*, dz. cyt., s. 67.

Na wskutek utrzymanych w duchu konstytucyjno-liberalnym reform, zwiększyło się znaczenie samorządów lokalnych. We Lwowie kluczowa rola przypadła Radzie Miasta, która stała się odpowiedzialna za rozwój społeczny i gospodarczy miasta. Zainteresowanie ogółu Żydów wyborami do Rady systematycznie rosło, co wynikało przynajmniej z kilku powodów. Zaangażowanie Żydów w wybory wzrastało wprost proporcjonalnie do wzrostu ich udziału w życiu publicznym miasta. Duże znaczenie miał przebieg kampanii wyborczych. Należy pamiętać, że wiek XIX, to czas kiedy powstawały i rozwijały się różnorodne systemy i partie polityczne, wykorzystujące agitację polityczną. Z ich punktu widzenia każda osoba uprawniona do głosowania – bez względu na jej pochodzenie – zasługiwała na uwagę. Dlatego też nawet wtedy, gdy potencjalny wyborca nie interesował się przebiegiem wyborów, to sam stawał się obiektem zainteresowania. Stronnictwa polityczne i ich kandydaci chętnie występowali publicznie i uczestniczyli w wiecach, korzystano także z ulotek i plakatów. Działania tego rodzaju przynosiły wymierne efekty, o czym poświadczają m. in. relacje prasowe:

> Wybory do Rady miasta Lwowa, które odbędą się 28 b. m. wprawiły w żywy ruch wyborców miasta Lwowa. Na pierwszym zgromadzeniu wyborców w sali ratuszowej dnia 7 b. m. zebrała się niezwykła liczba, bo z górą 1000 wyborców. Pomiędzy nimi zauważyliśmy mnóstwo wyborców żydowskich ze wszystkich warstw, nawet tych, którzy odznaczają się starodawnym swym ubiorem i zazwyczaj w zgromadzeniach nie biorą udziału[24].

Pod względem wyznaniowym Rada Miasta Lwowa została zdominowana przez katolików, o wiele bardziej niż to miało miejsce w Krakowie. W 1874 roku we lwowskiej Radzie, liczącej 100 osób zasiadało tylko 5 wyznawców religii mojżeszowej. W tym samym czasie w Krakowie mandat radcy sprawowało 11 przedstawicieli tej religii, podczas gdy tamtejsza Rada liczyła 60 osób[25].

Istotny wpływ na kampanie wyborcze do Rady a następnie jej posiedzenia wywierały występujące w społeczeństwie konflikty na tle narodowościowym i religijnym. Antagonizmy pomiędzy środowiskami narodowymi a mniejszościami narodowymi, szczególnie pomiędzy Polakami a Żydami i Ukraińcami, wciąż przybierały na sile, osiągając apogeum w przededniu I wojny światowej. W kolejnych Radach zasiadało coraz więcej endeków. Jak zauważa Henryka Kramarz:

> Endecki skład Rady oraz dość prawicowy koloryt polityczny miasta wpłynęły później na powściągliwą postawę mieszkańców wobec idei legionowej oraz pełen dystansu stosunek do aktywizmu socjaldemokratycznego[26].

---

[24] „Ojczyzna" 1889, nr 2.

[25] T. Pilat, *Skład reprezentacji miejskich w Galicji w r. 1874*, „Wiadomości Statystyczne o Stosunkach Krajowych", zesz. II, Lwów 1875, s. 27.

[26] H. Kramarz, *Samorząd Lwowa w czasie pierwszej wojny światowej i jego rola w życiu miasta*, Kraków 1994, s. 21. Por. A. Zielecki, *Żydzi w polskim ruchu niepodległościowym w*

Najbardziej skrajni narodowcy, którzy wciąż uzmysławiali Żydom, że nie są „swoimi" – zniechęcali ich do asymilacji oraz do angażowania się w sprawy społeczne. Mimo ich ustawicznych „wysiłków" nie zdołali wszystkiego zniszczyć. W Radzie nigdy nie zabrakło Żydów, w tym takich, którzy byli prawdziwymi polskimi patriotami, wystarczy wymienić Hermana Feldsteina oraz dra Tobiasza Aschkenase, który w 1909 roku, jako pierwszy Żyd, objął funkcję wiceprezydenta miasta.

Dużym zainteresowaniem Żydów cieszyły się także wybory do Sejmu Galicyjskiego. Jak pisze Majer Bałaban:

> Ledwie przyszła wiadomość z Wiednia, że Żydzi uzyskali czynne i bierne prawo wyborcze do pierwszego Sejmu Galicyjskiego (1861) już zarządzono zgromadzenie przedwyborcze w templu, na którym oprócz kandydatów żydowskich przemawiali i kandydaci chrześcijańscy, wśród nich Florian Ziemiałkowski [...][27].

W 150 osobowym Sejmie Żydom przyznano 4 miejsca, co stanowiło 2,67 % ogółu posłów. Obowiązujące prawo preferowało Żydów wywodzących się ze spolonizowanych elit, albowiem kandydaci musieli dysponować wyższym wykształceniem lub znacznym majątkiem. Podczas pierwszej kadencji Żydów lwowskich reprezentował Marek Dubs, pisarz i ekonomista, na którego głos oddało 2 066 wyborców (w tym czasie Agenor Gołuchowski otrzymał 2 108 głosów, Florian Ziemiałkowski 2 098; absolutna większość uprawniająca do wyboru posła we Lwowie wynosiła 1 069 osób)[28].

Odnotowujemy także Żydów, dla których Lwów, jako stolica prowincji i miasto akademickie stanowił doskonałą odskocznię do kariery w stolicy monarchii habsburskiej Wiedniu. Należy do nich baron Ludwik Possinger-Choborski (1823–1905). We Lwowie ukończył studia prawnicze oraz rozpoczął pracę w miejscowym Gubernatorstwie a następnie Namiestnictwie. W 1859 roku minister spraw wewnętrznych Agenor Gołuchowski–senior powołał go na kierownika biura prezydialnego. W latach 1871–1874 pracował w Ministerstwie Rolnictwa, będąc na krótko kierownikiem tego urzędu w jednym z prowizorycznych gabinetów. Z kolei w latach 1880–1889 pracował w Wiedniu na wysokim stanowisku namiestnika Dolnej Austrii[29]. We Lwowie urodził się i rozpoczął studia Alfred Nossig (1863–1943),

---

Galicji przed pierwszą wojną światową i w czasie jej trwania, [w:] *Żydzi w Małopolsce. Studia z dziejów osadnictwa i życia społecznego*, Praca zbiorowa pod red. F. Kiryka, Przemyśl 1991, s. 289–296.

[27] M. Bałaban, *Historia lwowskiej synagogi…*, dz. cyt., s. 112. Dr Florian Ziemiałkowski był kandydatem demokratów polskich.

[28] E. Horn, *Kwestia żydowska w obradach Galicyjskiego Sejmu Krajowego pierwszej kadencji (1861–1866)*, [w:] *Żydzi w Małopolsce…*, dz. cyt., s. 171–179; *Udział posłów żydowskich w obradach Galicyjskiego Sejmu Krajowego drugiej kadencji*, *cz. I: pierwsza sesja*, „Biuletyn Żydowskiego Instytutu Historycznego w Polsce" 1991, nr 4 (160), s. 3–14.

[29] R. Taborski, *Polacy w Wiedniu*, Kraków 2001, s. 181–182.

dramatopisarz, poeta i publicysta piszący w języku polskim i niemieckim. Studia ukończył w Wiedniu, gdzie poznał Paderewskiego. Na otwartej w 1892 roku międzynarodowej wystawie muzycznej i teatralnej pełnił funkcję sekretarza komitetu wykonawczego polskiego oddziału. W dalszych latach włączył się do ruchu syjonistycznego[30].

Niepoślednie skutki przyniosło zaangażowanie się Żydów w życie naukowe Lwowa. Interesujące, że zdecydowana większość naukowców pochodzenia żydowskiego umiejętnie łączyła swoją pracę naukową z pracą społeczną. Z miastem tym nierozerwalnie wiążą się postacie trzech wybitnych historyków żydowskich: Mojżesza Schora (1874–1941 lub 1942), Majera Bałabana (1877–1942 lub 1943) oraz Szymona Askenazego (1866–1935). Wymienieni naukowcy przywrócili Żydom, także lwowskim, właściwe miejsce w historiografii[31]. Dotychczas marginalizowano rolę, jaką Żydzi odgrywali w tej części Europy. Przywoływano Żydów bardzo rzadko, najczęściej były to krótkie wzmianki, jeśli poświęcano im więcej uwagi, to przeważnie w kontekście negatywnych zjawisk społecznych, takich jak lichwa i pijaństwo – naturalnie Żydzi odgrywali rolę winowajców.

Dzięki Mojżeszowi Schorrowi, to właśnie we Lwowie narodziła się polska, nowoczesna historiografia żydowska[32]. Stało się to za sprawą obronionej przez niego na Uniwersytecie Lwowskim pracy doktorskiej zatytułowanej *Organizacja Żydów w Polsce od czasów najdawniejszych do r. 1772*. W swoich pracach oraz publicznych wypowiedziach Schorr podkreślał, że w badaniach poświęconych historii Żydów szczególną rolę winny odgrywać źródła oraz nowoczesne metody badawcze[33].

Twórczość Majera Bałabana – znajdująca się pod wpływem syjonizmu – w dużej mierze jest odpowiednikiem stylu występującego w polskiej literaturze, który nazwano „ku pokrzepieniu serc". Skupił się na badaniu historii własnego narodu i poszukiwaniu chlubnych osób oraz wydarzeń z przeszłości, które miały stanowić wzór do

---

[30] Tamże, s. 186.

[31] Por. J. Pisulińska, *Problematyka żydowska w pracach historyków tzw. lwowskiej szkoły historycznej*, [w:] *Wielokulturowe środowisko historyczne Lwowa w XIX i XX w.*, t. II, pod red. J. Maternickiego, L. Zaszkilniaka, Rzeszów 2004, s. 192–200 oraz J. Maternicki, *Historia i historycy*, Rzeszów 2005, s. 104–105.

[32] Zob. R. Żebrowski, *Wokół genezy historiografii żydowskiej w Polsce*, [w:] *Żydzi i judaizm we współczesnych badaniach polskich*, t. II, pod red. K. Pilarczyka i S. Gąsiorowskiego, Kraków 2000, s. 189–203.

[33] Na temat M. Schorra zob.: J. Chonigsman, W. Wierzbieniec, *Z badań nad lwowskim okresem działalności naukowej, dydaktycznej i społecznej Mojżesza Schorra*, [w:] *Wielokulturowe środowisko Lwowa…*, t. II, dz. cyt.; B. Czajecka, *Prof. dr Mojżesz Schorr jako działacz społeczny w świetle akt B'nei B'rith'u*, [w:] *Prof. Mojżesz Schorr. Materiały z sesji naukowej 16. XI. 1993*, red. K. Pilarczyk, Kraków 1995, s. 27–36; K. Pilarczyk, *Prof. Mojżesz Schorr – szkic bio-bibliograficzny*, [w:] *Prof. Mojżesz Schorr…*, dz. cyt., s. 7–12; S. Szczur, *Mojżesz Schorr jako historyk Żydów polskich*, [w:] *Prof. Mojżesz Schorr…*, s. 13–17; R. Żebrowski, *Mojżesz Schorr i jego listy do Ludwika Gumplowicza*, Warszawa 1994; „Midrasz" 2005, nr 12 (104).

naśladowania dla kolejnych pokoleń Żydów. Nie przypadkiem swoje pierwsze prace poświęcił czasom Józefa Flawiusza: *Josephus Flavius. Charakterystyka człowieka i historyka na tle współczesnych wypadków* (Lwów 1904) oraz bohaterskim Machabeuszom: *Machabeusze. Studium historyczne* (Lwów 1905)[34].

Szymon Askenaze przeszedł do historii, jako ten, który wychował wiele pokoleń młodzieży w duchu patriotyzmu polskiego. Chociaż położenie mniejszości żydowskiej we Lwowie stawało się coraz trudniejsze, to właśnie w tej metropolii dostał posadę profesora historii, nie mogąc jej dostać ze względu na swoje pochodzenie na Uniwersytecie Warszawskim. W latach 1898–1914 na Uniwersytecie Lwowskim wykładał historię nowożytną i historię Polski. W 1902 roku uzyskał tytuł profesora nadzwyczajnego, natomiast w 1907 roku został profesorem zwyczajnym. Według Jerzego Maternickiego Askenaze był wówczas „wschodzącą gwiazdą historiografii lwowskiej"[35]. Wspierał akcje charytatywne na rzecz ubogich uczniów i studentów żydowskich. Wykazywał się poglądami liberalno-konserwatywnymi, opowiadał się jednocześnie za asymilacją Żydów. Jego zamiłowanie do Polski i polskości nie przeszkadzało endekom w krytykowaniu go. Podszyta antysemityzmem nieprzychylność niektórych naukowców sprawiła, że w 1907 roku nie otrzymał katedry historii Polski, a tylko katedrę historii nowożytnej[36].

Znaczny wkład do rozwoju lwowskiego środowiska naukowego wniósł Henryk Halban (1870–1933), syn profesora medycyny sądowej Leona Blumenstocka-Halbana[37], brat Alfreda, profesora prawa. Henryk Halban rozpoczął karierę naukową

---

[34] Na temat M. Bałabana zob.: D. Harzęga, *Życie i twórczość Majera Bałabana*, „Midrasz" 2005, nr 6 (98), s. 33–38; M. Horn, *Profesor Majer Bałaban jako badacz przeszłości Żydów dawnej Rzeczypospolitej*, „Biuletyn Żydowskiego Instytutu Historycznego w Polsce" 1977, nr 3 (103), s. 3–14; Ł. T. Sroka, *Majer Bałaban*, [w:] *Krakowianie. Wybitni Żydzi krakowscy XIV–XX w.*, red. A. Kutylak, Kraków 2006, s. 125–127.

[35] J. Maternicki, *Historia i historycy*, dz. cyt., s. 116.

[36] Zob. E. Guściora-Szeloch, *Żydzi i ich rola w dziejach Polski w pracach Szymona Askenazego*, [w:] *Wielokulturowe środowisko historyczne Lwowa w XIX i XX w.*, t. I, pod red. J. Maternickiego, Rzeszów 2004, s. 253–263.

[37] Leon Blumenstock-Halban (1838–1897) był synem Salomona Blumenstocka i Berty z domu Krauss. W 1862 r. uzyskał tytuł doktora medycyny, a w Wiedniu magistra położnictwa. W 1869 r. habilitował się, jako docent medycyny sądowej na Wydziale Prawa. W 1871 r. został mianowany profesorem nadzwyczajnym, z kolei w 1881 r. profesorem zwyczajnym w Wydziale Lekarskim UJ. Dwukrotnie sprawował funkcję dziekana Wydziału Lekarskiego: 1886/1887 i 1892/1893. Napisał wiele cenionych prac naukowych, które tłumaczono na języki obce, poświęconych przede wszystkim: kazuistyce lekarskiej, okulistyce, historii medycyny, medycynie publicznej i medycynie sądowej. Uczestniczył w powstaniu styczniowym (1863–1864), zasiadał w Radzie Miasta Krakowa (1875–1881, 1886–1887). – APKr, Akta Miasta Krakowa, sygn. IT 1315; AUJ, Protokoły posiedzeń Rady Wydziału z lat 1873–1880, sygn. WL II 77; tamże, Teki osobowe, Teka osobowa Leona Blumenstocka, sygn. S II 619; E. Baran, *Leon Blumenstok-Halban (1838–1897). Profesor medycyny sądowej*, [w:] *Uniwersytet Jagielloński. Złota Księga Wydziału Lekarskiego*, pod red. J. Grochowskiego,

w swoim rodzinnym mieście – Krakowie. Po ukończeniu gimnazjum św. Anny rozpoczął studia na Wydziale Lekarskim Uniwersytetu Jagiellońskiego. W 1896 roku uzyskał tytuł doktora wszech nauk lekarskich. W tym samym roku przeniósł się do Wiednia, gdzie zdobywał wiedzę z zakresu neurologii i psychiatrii pod kierunkiem prof. Krafft-Ebinga oraz prof. Wagnera-Jauregga, późniejszego laureata nagrody Nobla. W 1903 roku na Uniwersytecie Wiedeńskim otrzymał *veniam legendi* z zakresu neurologii i psychiatrii. W 1905 roku Halban został mianowany profesorem nadzwyczajnym neurologii i psychiatrii na Uniwersytecie Lwowskim natomiast w 1912 roku profesorem zwyczajnym. Występujące w ówczesnym środowisku naukowym Lwowa warunki nie sprzyjały rozwojowi działalności naukowo-dydaktycznej związanej z neurologią i psychiatrią, dyscyplinami świeżo wprowadzonymi do zestawu obowiązkowych przedmiotów na studiach akademickich. W ten sposób na początku swojej pracy we Lwowie miał do dyspozycji skromne ambulatorium, mieszczące się w kilku pokojach domu czynszowego. Pierwszą, prowizoryczną klinikę, liczącą 40 łóżek uzyskał dopiero w 1924 roku. Tymczasem kontynuował swoje zabiegi o budowę nowoczesnej kliniki, które częściowo ziściły się w 1930 roku, wtedy też oddano jedno skrzydło budynku, który mieścił 40 łóżek oraz pracownie naukowe. Pod opieką profesora Halbana wykształciło się wielu wybitnych neurologów i psychiatrów, m. in. prof. Aleksander Domaszewicz i Zdzisław Reich. W 1930 roku został mianowany rektorem Uniwersytetu Lwowskiego. Profesor Henryk Halban zasłynął, jako opiekun młodzieży akademickiej. Przez długi czas kierował komisją dla spraw młodzieży uniwersyteckiej, organizował tanie jadłodajnie studenckie, wspierał budowę domów akademickich we Lwowie, stworzył dom zdrowia dla lwowskiej młodzieży akademickiej w Mikuliczynie oraz „Opiekę zdrowotną", która zapewniała młodzieży akademickiej pierwszą pomoc lekarską i środki leczenia[38].

Pod opieką uczonych wzrastała młodzież akademicka różnych narodowości. Bardzo liczną grupę stanowili studenci żydowscy. W kronice „Gazety Lwowskiej" z 1903 roku odnotowano:

> Na Uniwersytet lwowski uczęszczało w półroczu zimowym br. ogółem 2 414 słuchaczów. [...] Obrządku rzym. kat. było 1 229 słuchaczów, gr. kat. 654, orm. kat. 14, ewangelików 9, wyznania mojżeszowego 505, oraz 1 menonit, 1 karait i 1 bezwyznaniowy[39].

Kraków 2000, s. 161–167; *Kronika Uniwersytetu Jagiellońskiego od r. 1864. do r. 1887. i obraz jego stanu dzisiejszego wraz z rzeczą o rektorach od czasów najdawniejszych*, red. S. Tarnowski, Kraków 1887, s. 143–147; *Z prac Archiwum Uniwersytetu Jagiellońskiego*, red. naukowy J. Michalewicz, Seria C: M. Barcik, A. Cieślak, D. Grodowska-Kulińska, U. Perkowska, *Corpus studiosorum Universitatis Iagellonicae in saeculis XVIII–XX*, t. III: A–D, pod red. J. Michalewicza, Kraków 1999, s. 304–305.

[38] E. J. Herman, *Historia neurologii polskiej*, Wrocław–Warszawa 1975, s. 58–60; tenże, *Neurolodzy polscy*, Warszawa 1958, s. 256–260.

[39] „Gazeta Lwowska" 1903, nr 72.

Rozwijającemu się kapitalizmowi towarzyszyły znaczne nierówności społeczne i nędza, która doskwierała bardzo wielu rodzinom. W tych okolicznościach niebagatelne znaczenie zyskała prowadzona przez Żydów działalność charytatywna. W tej dziedzinie pierwszorzędną rolę odgrywały fundacje[40].

Do największych fundatorów zaliczali się: Maurycy Lazarus, długoletni dyrektor banku hipotecznego i jego żona Róża. Maurycy Lazarus z własnych środków wybudował nowy szpital żydowski we Lwowie, który zastąpił stary, nie odpowiadający już ówczesnym standardom epidemiologicznym i naukowym. Natomiast Róża Lazarus wyposażyła jego wnętrza. Uroczyste otwarcie nowego szpitala nastąpiło 7 czerwca 1903 roku. Zanim to nastąpiło, w lutym 1903 roku na posiedzeniu żydowskiej rady wyznaniowej wybrano dyrektora szpitala, którym został dr Henryk Mehrer oraz prymariuszów, na oddziale wewnętrznym dr Wilhelm Pisek i dr Dawid Ehrlich a na oddziale chirurgicznym dr Salomon Ruff[41]. Budynek (jedno piętrowy) uzyskał monumentalny charakter, fasada wykończona została w stylu mauretańskim. Lewe skrzydło przeznaczono dla kobiet a prawe dla mężczyzn, pierwsze piętro dla chorób chirurgicznych a parter dla chorób wewnętrznych, sale chorych umiejscowiono od frontu. Szpital posiadał pracownię chemiczno-bakteriologiczną, sale ambulatoryjne oraz obszerną salę operacyjną, umieszczoną na piętrze, między oboma skrzydłami. W sumie mieściło się w nim 100 łóżek. Oprócz tego posiadał liczne pomieszczenia pomocnicze, a także mieszkania dla lekarza dyżurnego oraz służby. W ambulatoriach urzędowali na przemian lekarze wszystkich specjalności, którzy świadczyli usługi również dla ubogich, bez względu na ich wyznanie. Frekwencja roczna szpitala wynosiła w przybliżeniu 1 100 do 1 200 chorych na oddziałach oraz ponad 20 tys. w ambulatoriach, w czym 1/3 stanowili katolicy[42].

Inicjatywy charytatywne Żydów niejednokrotnie zyskiwały wsparcie ze strony instytucji publicznych. Na przykład w 1886 roku kuratoria lwowskiej Kasy Oszczędności postanowiła przekazać 200 złr Zarządowi izraelickiej kuchni ludowej, 200 złr Gminie z przeznaczeniem dla ubogich oraz 50 złr w. a. dla Stowarzyszenia izraelickich pań – na obiady bezpłatne dla ubogich uczniów[43].

Zarówno wsparciu publicznemu, jak i solidarności Żydów zawdzięczała swoje istnienie Żydowska Szkoła dla Głuchoniemych we Lwowie, założona przez Izaaka Bardacha i nosząca później jego imię. Szkoła funkcjonowała od 1870 roku, a pozwolenie

---

[40] Fundacje w wymierny sposób wpłynęły także na rozwój Krakowa, o czym szerzej pisze Jacek Purchla: *Matecznik Polski. Pozaekonomiczne czynniki rozwoju Krakowa w okresie autonomii galicyjskiej*, Kraków 1992; *Rola fundacji w rozwoju Krakowa na przełomie XIX i XX wieku*, [w:] *Z przeszłości Krakowa*, Praca zbiorowa pod red. J. M. Małeckiego, Warszawa–Kraków 1989, s. 265–291.

[41] „Gazeta Lwowska" 1903, nr 50.

[42] H. Mehrer, *Szpital lwowskiej Gminy Wyznaniowej Izraelickiej fundacyi Maurycego Lazarusa zbudowany w roku 1903 według projektu prof. Jana Lewińskiego oraz zarys rozwoju szpitala żydowskiego we Lwowie*, Lwów 1906, s. 8–12.

[43] „Ojczyzna" 1886, nr 7.

na jej utworzenie Rada Szkolna Krajowa wydała w 1874 roku. Początkowo instytucja utrzymywała się z subwencji udzielanych przez Przełożeństwo Izraelickie oraz opłat pobieranych od części uczniów. Pomocy udzielało także „Stowarzyszenie ku wspieraniu uczniów szkoły dla głuchoniemych". Począwszy od 1890 roku finansowanie zapewniał: Wydział Krajowy, Rada Miasta Lwowa, Przełożeństwo Zborów Izraelickich, Towarzystwo ku Wspieraniu Głuchoniemych oraz wychowankowie wnoszący opłaty. W Szkole, która istniała do II wojny światowej kształciło się średnio do dwudziestu uczniów w ciągu roku. Po pierwszych dwóch latach istnienia przeniesiono ją z budynku przy ul. Za Zbrojownią do nowego lokalu przy ul. Kotlarskiej 10. Ponieważ nowa siedziba – podobnie jak poprzednie – nie zapewniała odpowiednich warunków poszukiwano nowej[44].

Okres autonomii galicyjskiej otworzył przed Żydami lwowskimi wiele nowych możliwości, co przyniosło pożytek nie tylko im samym, ale również ogółowi mieszkańców grodu nad Pełtwią. Okazało się, iż Żydzi mogą być nie tylko sprawnymi arendarzami, kupcami i rzemieślnikami, ale także wybitnymi naukowcami, działaczami społecznymi i politykami, zatroskanymi o dobro innych ludzi; wystarczyło dać im szansę... Taką szansą stało się równouprawnienie wprowadzone na mocy konstytucji z 1867 roku. Odtąd szczególną rolę zaczęły pełnić elity żydowskie, które stały się integralną częścią elity lwowskiej, albowiem zasięg ich oddziaływania nie ograniczał się tylko do społeczności żydowskiej. Z tego powodu tej grupie społecznej należy się szacunek i pamięć, która winna być zawarta między innymi w pracach historycznych. Obraz Żydów ograniczony do lichwiarzy i krzykliwych kramarzy byłby niepełny i nieprawdziwy, stanowiłby swoistą, kiczowatą karykaturę. Badania poświęcone szeroko rozumianym elitom, nie tylko żydowskim, stanowią dla historyków istotne wyzwanie, gdyż prace powstałe przed 1939 rokiem charakteryzuje nadmierna stronniczość, natomiast po II wojnie światowej elitom nie poświęcano należytej uwagi. Dla badacza elit Lwów jest miastem wręcz wymarzonym, właśnie w tym miejscu, w tym samym czasie kształtowały się nowoczesne elity polskie, ukraińskie i żydowskie.

[44] M. Pękowska, *Lwowskie zakłady dla głuchych i niewidomych dzieci w latach 1830–1914*, Kielce 2003, s. 79–83. Por. K. Rędziński, *Fundacyjne szkolnictwo żydowskie w Galicji w latach 1881–1918*, Częstochowa 1997.

ВІСНИК ЛЬВІВ. УН-ТУ *VISNYK LVIV UNIV.*
Сер. істор. 2012. Спец. вип. С. 365–410. *Ser. Histor. 2012. Special issue. P. 365–410.*

УДК 94 (477.83–25) : 351.858 (477.8) “189/190” (049.2)

Олена АРКУША
Львів

Місце Львова в дискусіях про національний характер Східної Галичини на зламі XIX–XX століть

На зламі XIX–XX століть місто Львів було включене до основних питань польсько-українських національних дискусій. Зростання значущості національного виміру взаємодіяло з формуванням новочасної міської громади, складнощами урбанізаційних процесів. Завдання одночасно виконувати роль центру австрійської провінції та важливого осередку українського й польського національних рухів було складним викликом для міста з обмеженими ресурсами та чітко вираженим міжнаціональним конфліктом. Теоретичну базу під загострення українсько-польських суперечок за Львів підвели історичні дослідження, які були виконані в мононаціональній парадигмі й трактували всі інші національні громади Львова як малозначущі або й ворожі. У польській громадській думці утвердився образ Львова як особливо важливого та “завжди вірного” міста-фортеці, покликаного захищати цивілізацію. Натомість українська громадськість сприймала Львів як “чуже” / захоплене поляками місто, яке належало відвоювати. Для досліджуваного періоду характерною є націоналізація раніше нейтральних сфер, як-от: приватного життя, повсякденних спостережень, маркування міського простору тощо. Занепокоєння польських політиків тенденціями, які дозволяли прогнозувати зміцнення української присутності у Львові, надавало міжнаціональним дискусіям особливу гостроту й урешті звело їх до твердження, що посилення однієї національної спільноти означає послаблення іншої.

Ключові слова: Львів зламу XIX–XX століть, українсько-польські відносини, публічний простір міста.

На зламі XIX–XX століть дискусії між українцями й поляками про національний характер і майбутнє Східної Галичини перетворилися в щоденний діалог, участь у якому брали політики, публіцисти, а нерідко й звичайні люди, змушені робити чіткий національний вибір із певними наслідками для свого життя і психологічного комфорту. Національні громади, поєднані між собою тисячами офіційних, повсякденних і приватних зв’язків, активно творили власний простір, окреслюючи бар’єри, що мали надійно захистити його від чужинців. Тональність цієї розмови неухильно загострювалася, а взаємні звинувачення нерідко доходили до абсурду. Основні арґументи українців і поляків були систематизовані авторкою цієї статті в кількох публікаціях[1]. У даному дослідженні в центр міжнаціональних

[1] *Аркуша О.* Польсько-українські дискусії про національний характер Східної Галичини на початку XX ст. // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність

© *Аркуша О., 2012*

дискусій поставлено образ Львова, який відігравав у них як украй важливу – як столиця Галичини та місце найвищої концентрації політичних лідерів та інтелектуальних сил, так і досить своєрідну роль – як "польський острів серед руського моря".

Авторка поставила перед собою декілька завдань. Насамперед важливо з'ясувати, як наростання національних суперечностей взаємодіяло з урбанізацією та модернізацією суспільства й укладу життя, формуванням новочасної міської громади з її власними інтересами й тенденціями до космополітизму. Іншим питанням дослідження стало конструювання історичної пам'яті про Львів, яке в українській та польській історіографії того часу було виразно підпорядковане актуальним національним проектам і мало тенденцію відкидати все, що їм перешкоджало. Окремо з'ясовуються уявлення про національний характер Львова в українських і польських політичних середовищах, що дозволяє вловити перелом від помірного взаємного невдоволення до гострого конфлікту, який відбувся протягом досліджуваного періоду та знайшов свій крайній вияв у фактах політичних вбивств. Врешті ще одним завданням стало простеження перепозначень міського простору, який також ставав ареною міжнаціональної боротьби – у даному випадку за візуалізацію національних впливів.

Представлений текст поєднує загальні тенденції та висновки, що стали наслідком передусім опрацювання тогочасної преси та спогадів пов'язаних зі Львовом політичних діячів, із конкретними прикладами, які відображають спосіб мислення як задіяних у міжнаціональній полеміці осіб, так і тих, хто за нею спостерігав. Низка порушених у дослідженні питань тією чи іншою мірою обговорювалися дослідниками з різних країн, передусім у рамках колективних монографій та збірників статей про Львів, що вийшли у світ в останнє десятиліття[2]. З-поміж авторів особливо важливими для даного дослідження

(Львів). 2006–2007. Вип. 15: Confraternitas. Ювілейний збірник на пошану Ярослава Ісаєвича. С. 586–606; *Arkusza O.* Polsko-ukraińskie dyskusje o charakterze narodowym Galicji Wschodniej na początku XX wieku // Formuły patriotyzmu w Europie Wschodniej i Środkowej od nowożytności do współczesności. Zredagowali: Andrzej Nowak, Andrzej A. Zięba. Kraków, 2009. S. 299–322.

[2] Історія Львова: У трьох томах / Редкол. Я. Ісаєвич, М. Литвин, Ф. Стеблій. Львів, 2007. Т. 2: 1772 – жовтень 1918; Lwów: miasto – społeczeństwo – kultura. Kraków, 1998. T. 2: Studia z dziejów Lwowa pod red. H. W. Żalińskiego i K. Karolczaka; Львів: місто – суспільство – культура. Зб. наук. праць / За ред М. Мудрого. Львів, 1999. Т. 3. [Вісник Львівського університету. Серія історична. Спец. вип.]; Lwów: miasto – społeczeństwo – kultura. Studia z dziejów Lwowa pod red. K. Karolczaka. Kraków, 2002. T. IV; Lwów: miasto – społeczeństwo – kultura. Studia z dziejów Lwowa pod red. K. Karolczaka. Kraków, 2005. T. V: Ludzie Lwowa; Львів: місто – суспільство – культура. Зб. наук. праць / За ред. О. Аркуші й М. Мудрого. Львів, 2007. Т. 6: Львів – Краків: діалог міст в історичній ретроспективі. [Вісник Львівського університету. Серія історична. Спец. вип.]; Lwów: miasto – społeczeństwo – kultura. Studia z dziejów Lwowa pod red. K. Karolczaka i Ł. T. Sroki. Kraków,

виявилися тексти Г. Біндера, Г. Грабовича, В. Вендлянд, К. Карольчака, О. Середи, В. Кіселичника, Н. Колб, Р. Лозинського, М. Мудрого, М. Прокоповича, Я. Пурхлі, П. Сєрженґі та ін.

Серед джерельної бази на виокремлення заслуговують спогади О. Барвінського, Д. Дорошенка, Є. Олесницького, С. Шаха, С. Ґрабського, С. Ґломбінського, К. Хлєндовського та ін., публіцистичні праці М. Грушевського. Особливу роль при написанні цієї роботи відіграли рукописні записні книжки Т. Грушкевича, у яких відображено повсякденний погляд на Львів початку XX століття українського інтеліґента, що не належав до партійної еліти, однак жваво цікавився громадсько-політичним життям. Ці матеріали вперше вводяться до наукового обігу. З-поміж величезного масиву інформації авторка намагалася виокремлювати ті питання, які ставали предметом українсько-польського діалогу, та представити його цілісний образ з урахуванням суб'єктивних моментів на мікрорівнях, які торкалися життя львів'янина.

"На відміну від Праги, не виконував інтеґраційної функції та не став у той час національною столицею, бо не існувало галицького народу"

Злам XIX–XX століть був одним із найяскравіших періодів в історії Львова. Місто входило в нове століття, образно кажучи, навчившись бути столицею і демонструючи столичний статус усім своїм виглядом. Свідченням цього були фінансові показники: у 1904 р. місто сплатило понад 6 млн крон прямих податків, тоді як аналогічні дані провінцій Буковини, Каринтії, Країни були удвічі, міст Кракова – у 2,7 рази, Тернополя, Перемишля, Станіслава – удесятеро нижчими[3]. Якщо після приєднання Галичини австрійська урядовці ще роздумували – надавати столичний статус Львову чи територіально ближчим до Відня Ярославу або Перемишлю, то наприкінці XIX століття Львів перетворився на п'яте за розміром місто Австро-Угорщини після Відня, Будапешта, Трієста та Праги і найбільше місто в Галичині[4]. Швидкими темпами зростало його населення. У період із 1900 по 1910 рік загальна кількість мешканців міста збільшилася зі 159 877 до 206 113 осіб, у тому числі т. зв. цивільне населення (без урахування військових) зросло зі 149 544 до 195 796 осіб[5].

2010. T. VII: Urzędy, urzędnicy, instytucje; Kraków i Lwów w cywilizacji europejskiej. Materiały międzynarodowej konferencji zorganizowanej w dniach 15–16 listopada 2002 / Red. naukowa J. Purchla. Kraków, 2003; Lviv. A City in the Crosscurrents of Culture / Ed. by J. Czaplicka. Harvard University. Cambridge, Mass., 2005.

[3] *Głąbiński S.* Sprawa reformy wyborczej do Sejmu // Słowo Polskie (Lwów). 1906. Nr 157. 10 kwietnia.

[4] *Сулим Б.* Феномен Крайової виставки в Галичині 1894 року: Історичний огляд. Львів, 2007. С. 31.

[5] *Wnęk K., Zyblikiewicz L. A., Callahan E.* Ludność nowoczesnego Lwowa w latach 1857–1938. Kraków, 2006. S. 217; Wiadomości statystyczne o stosunkach krajowych wydane przez

Ухвалення в 1870 р. міського статуту Львова "заклало правове підґрунтя становлення у місті модерної самоврядної системи", що співпадало з "ритмом змін європейської історії самоврядування"[6]. На 1908 рік лише штат службовців та обслуговуючого персоналу львівської міської громади налічував 1600 осіб[7]. Новочасна забудова центральних вулиць (в окремих районах її щільність сягнула 80–90 %[8]), приплив інвестицій, що наочно відображався в підприємствах, банках і модних торговельних пасажах, ритм життя і спосіб вирішення питань суттєво відрізняли Львів від інших галицьких міст і найближчого конкурента – Кракова, звідки під гаслом політичної доцільності рекрутувалися до столиці автономії адміністративні й політичні таланти. Власник крамнички у Кракові Ян Віхерек, відвідавши Львів у 1906 р., ділився такими враженнями: "Яке ж то велике місто – ґвалт! […] Маса вулиць, крутих вуличок, площ, неможливо зорієнтуватись […]. Багатства всюди величезні. Кам'яниці, великі споруди, вишукані крамниці – а найкращим свідченням заможності міста є мала кількість жебраків, не так, як у нас, у Кракові"[9].

Стрімкі темпи розвитку міст у XIX столітті спричиняли нові проблеми, які стали супутниками урбанізації, як-от: суперечності між містом і навколишньою сільською місцевістю, розбіжності між інтересами національних рухів та космополітичною природою людських стосунків у місті. Головною ознакою нового міського середовища ставала "дезорієнтуюча непостійність", втримати в умовах якої національну чи соціальну ідентичність було непросто[10]. Усе менш зрозумілим і прийнятним ставало місто для традиційної аристократії. Водночас у його межах формувалася нова інтелектуальна та політична еліта, яка привчала суспільство до відкритої конкуренції, застосування гнучкіших способів узгодження інтересів, заперечувала традиційний для землевласницької шляхти кулуарний підхід до ухвалення рішень, пропонуючи натомість ставити цей процес під громадський контроль.

У Львові формування новочасної міської громади супроводжувалося гострим конфліктом між інтересами українського й польського національних рухів, для яких Львів був однаково важливим. Місце Львова в активно конструйованій у той час українській та польській історичній пам'яті та в актуальних завданнях

Krajowe Biuro Statystyczne pod redakcyą Prof. d-ra T. Pilata. T. XXIV, zesz. I: Najważniejsze wyniki spisu ludności i spisu zwierząt domowych według stanu z d. 21 grudnia 1910 r. Podali dr Stanisław Kasznica i dr Marcin Nadobnik. Lwów, 1911. S. 24.

[6] *Кіселичник В.* Міське самоврядування // Історія Львова: У трьох томах. Т. 2. С. 185.

[7] Personal służbowy gminy miasta Lwowa // Gazeta Lwowska (Lwów). 1908. Nr 146. 27 czerwca.

[8] *Петришин Г., Іваночко У.* Пошуки нових форм розвитку міста // Історія Львова: У трьох томах. Т. 2. С. 179.

[9] Wrażenia ze Lwowa // Słowo Polskie. 1906. Nr 130. 25 marca.

[10] *Рубл Б.* Прагматизм і плюралізм як рушії розвитку великого міста. Київ, 2010. С. 16–17.

національних рухів було різним, однак ні українці, ні поляки не сумнівалися, що його вихідною тезою мало бути гасло "semper fidelis"[11]. Проте в концепції "завжди вірного" міста дедалі більше відчувався брак другої, найважливішої частини – кому і навіщо? Національні громади міста дедалі більше зосереджувалися в рамках свого культурного та політичного простору, а їх плани на майбутнє виходили поза межі галицької провінції. Поряд з ідеями національних держав функціонували концепції відновлення простору Речі Посполитої, культурної та духовної єдності всеруського світу, цивілізаційної місії Габсбурґів тощо. Усі вони, хоча й були взаємовиключними в частині практичної реалізації, виявилися приреченими на співіснування аж до моменту геополітичних змін.

Переваги конституційного устрою Габсбурзької монархії надали образу "semper fidelis" нового звучання, нібито завершивши його ідеєю Галичини як "П'ємонту", причому одночасно як польського, так і українського народів. Такий стрімкий стрибок від міста-фортеці на пограниччі до мало що не центру національних рухів був надто складним викликом для міста з обмеженими ресурсами. Утвердження думок про власну місійність та унікальність на тлі провінційності та об'єктивних складнощів модернізації у політичній площині призводило до бажання приховати брак чіткої (а головне – реалістичної) програми дій нещадною критикою опонента. За висловом Григорія Грабовича, "ступінь емоційного і психологічного наснаження суперечок" за Львів з боку українців і поляків був "близьким до граничного"[12].

Міжнаціональний конфлікт у Львові породжував відчуття нестабільності. На початку XX століття Львів зберігав зовнішні атрибути польського міста, польська мова домінувала в офіційному і приватному спілкуванні. За чисельністю українці суттєво поступалися полякам; українські міщани нерідко полонізувалися. За даними перепису населення у Львові на 1910 р. співввідношення різних груп мешканців за віросповіданням (саме ці дані вважаються найбільш наближеними до національного складу) було наступним: римо-католики – 51,2 % (105 469 осіб), греко-католики – 19,1 % (39 314 осіб), іудеї – 27,8 % (57 387 осіб)[13]. Однак польські політики дедалі більше усвідомлювали хиткість свого становища в місті, яке було в Східній Галичині "нібито островом, найгустіше заселеним поляками"[14]. Арґументи українців (необ'єктивність статистики, тенденція до

---

[11] *Wendland A. W.* Semper fidelis: Lwów jako narodowy mit Polaków i Ukraińców (1867–1939) // Lwów: miasto – społeczeństwo – kultura. T. IV. S. 263–273.

[12] *Грабович Г.* Мітологізації Львова: відлуння присутности та відсутности // *Грабович Г.* Тексти і маски. Київ, 2005. С. 157.

[13] *Wnęk K., Zyblikiewicz L. A., Callahan E.* Ludność nowoczesnego Lwowa… S. 249; Wiadomości statystyczne o stosunkach krajowych… T. XXIV, zesz. I. S. 24.

[14] *Głąbiński S.* Ludność polska w Galicyi wschodniej. Referat wygłoszony na I. wiecu narodowym we Lwowie dnia 1. czerwca 1903 r. Lwów, 1903. S. 20.

збільшення частки українського міського населення, зростання національної свідомості українців, що в недалекому майбутньому запобігало б їх денаціоналізації тощо)[15] було важко відкинути.

Українсько-польські суперечності ускладнювали завдання Львова як столиці краю, що мусила відігравати інтеґраційні функції. За влучним висловом Яцека Пурхлі, Львів, хоча й набув на початку XX століття характеру "космополітичної метрополії", однак, "на відміну від Праги, не виконував інтеґраційної функції та не став у той час національною столицею, бо не існувало галицького народу"[16]. Відсутність інтеґраційної національної ідеї в час, коли саме національна ідеологія об'єднувала маси населення, зумовлювала брак стрижня для "львівського патріотизму". Тут львів'яни програвали краків'янам, елементом громадської свідомості яких була відчутна на вулицях міста велич середньовічної Польщі. Ще в 1886 р., виступаючи на перших загальних зборах польського Історичного товариства у Львові, один із засновників краківської історичної школи Валеріан Калінка звертав увагу на складність пошуку у Львові польської історичної традиції та застерігав перед можливими наслідками: "У Львові, як це не прикро мені казати, насамперед кидається в очі брак традиції. Львів не такий щасливий, як інші наші міста: Варшава, Краків. […] тут все, якщо не зовсім свіже, то не дуже давнє й тому менше пов'язане з польською душею. […] важко заперечити, що цей брак давньої традиції певним чином впливає на життя інтелектуальне, життя публічне та й навіть життя товариське. Дух народу без свідчень про минуле подібний до дерева без глибших коренів"[17].

З подібних міркувань чимало польських аристократів, навіть проживаючи у Львові, передавали свої багаті колекції мистецьких та історичних пам'яток музеям у Кракові[18], нібито демонструючи цим брак упевненості в "польській" перспективі міста. Сучасники нерідко відзначали, що львів'янам бракує переконаності в тому, що їх місто найкраще. Мешанці міста, хоча й вважали природним порівнювати його з Прагою, Віднем, Берліном, знаходили чимало підтверджень своєї провінційності. Львівські ціни на житло (на тлі браку комфортабельних і просторих помешкань, які б задовольняли попит середнього класу) і продукти харчування конкурували з західноєвропейськими, тоді як прибутки міщан залишалися далеко позаду[19]. Об'єктом критики була міська рада – за кулуарність, протекціонізм при здобутті посад і у фінансових справах[20].

[15] Міста Східної Галичини // Діло (Львів). 1906. Ч. 1. 2 (15) січня; Наші меншости по великих містах // Діло. 1906. Ч. 2. 3 (16) січня.

[16] *Purchla J.* Kraków i Lwów: zmienność relacji w XIX i XX wieku // Kraków i Lwów w cywilizacji europejskiej… S. 87.

[17] *Grodziska S.* Księga cytatów o Lwowie. Kraków, 2007. S. 139.

[18] *Czarnik B.* A cóż dla Lwowa? Kilka uwag na czasie, Lwów 1906.

[19] Drożyzna // Słowo Polskie. 1906. Nr 455. 8 października.

[20] Wybory do rady miejskiej . Posiedzenie komitetu obywatelskiego // Słowo Polskie. 1905. Nr 60. 4 lutego.

Сумні роздуми викликав рівень культури праці. Кореспондента львівського часопису вразило ретельне мощення бруківки у Вроцлаві, тоді як львівські майстри "багато говорять, однак роблять дуже мало й дуже несумлінно"[21]. У пресі зустрічаються згадки про "надмірну кількість пороху, про який в західних містах просто не можуть мати поняття"[22]; про відсутність серед львів'ян поширеного в Європі звичаю прикрашати вікна квітами так, що "поліцейських у місті більше, ніж квітів", тощо[23].

Важливим арґументом скептицизму щодо столичності Львова були контрасти між його парадним центром і занедбаними сусідніми будівлями, проблемами комунального господарства, невлаштованістю шкіл і лікарень, некомфортністю житлового фонду й робочих місць, що творило прірву між "цивілізованим виглядом" і "справжньою цивілізацією"[24]. В інтелектуальному просторі Львова популярним було сумніватися в доцільності запозичень "столичних" звичаїв чи архітектурних форм замість створення власних, органічних, що свідчило про певну другорядність львівської культури. Таке наслідування нібито перетворювало "старе статечне місто в погане віденське предмістя", прирівнювало його не до західноєвропейської, а радше до сербської чи болгарської цивілізації. Занепокоєння викликала також зорієнтованість Львова на Відень, яка нібито закривала перед містом ширші європейські горизонти. Серед закидів львів'янам було "неможливе в інших містах" легковажне ставлення до приписів, що пояснювалося тривалим перебуванням під чужою владою, коли дії назло спершу вважалися "шляхетною відпорністю", а згодом перетворились у звичку[25].

Протягом XIX століття суттєво змінилося сприймання Львова австрійською владою. Початково зверхнє ставлення Відня до східних провінцій як до невпорядкованого простору[26] поступилося місцем гордості за їх розвиток під владою Габсбурґів, готовності визнати Львів, хоча й закутком, однак "своїм", "західним", "європейським". Переломним моментом стала організація у Львові в 1894 р. Крайової виставки. Представники австрійської влади не заощаджували похвал модернізації міста: ерцгерцог Карл Людвіґ на відкритті виставки зауважив, що "практично не впізнає Львів"[27]. Основною ідеєю виставки стало те, що під владою Габсбурґів, у національній злагоді між поляками та українцями (Карл

[21] Na marginesie. Z ulicy // Słowo Polskie. 1907. Nr 389. 23 sierpnia.

[22] Polewać ulice // Słowo Polskie. 1910. Nr 179. 19 kwietnia.

[23] Zdobienie okien i balkonów kwiatami // Słowo Polskie. 1910. Nr 247. 31 maja.

[24] *[Diego].* Na niwach i ugorach // Słowo Polskie. 1904. Nr 124. 12 marca.

[25] Na marginesie. W tramwaju // Słowo Polskie. 1906. Nr 458. 10 października.

[26] *Finkel L.* Memoryał Antoniego hr. Pergena, pierwszego gubernatora Galicyi, o stanie kraju // Kwartalnik Historyczny / Redaktor Aleksander Semkowicz. R. XIV. Lwów, 1900. S. 24–43.

[27] Listy z wystawy krajowej // Czas (Kraków). 1894. Nr 126. 7 czerwca.

Людвіґ визначив це терміном "шляхетна співпраця"[28]) Галичина і Львів стали на шлях безперервного прогресу і розквіту[29]. Втримати образ згоди на офіційному рівні вдалося за рахунок залучення до урочистостей прихильників польсько-українського порозуміння: підготовчий комітет очолював Адам Сапєга, а від імені українців на відкритті виставки виступав член Крайового виділу Галицького сейму Дем'ян Савчак, який зауважив, що українці беруть участь в організації виставки "у гроді князя Лева разом із братнім польським народом"[30].

Утім, навіть поверховий погляд на виставку показує, що вона – до найдрібніших деталей – була продумана як уславлення польського господарства, науки і творчості, причому в ширших, ніж галицькі, масштабах, а також використана як слушна нагода для піднесення польських патріотичних почуттів. Можна наводити безліч прикладів, однак одним із найдоречніших видається формування експозиції по книговиданню краківською Академією мистецтв і наук. Залучений до експозиції простір був символічно окреслений такими містами: Краків, Львів, Познань, Варшава, Вільнюс[31]. Провідні українські політичні сили, зайняті міжпартійною конфронтацією, негативно поставилися до виставки як чергового кроку до утвердження польської присутності на українських етнічних землях, а водночас не доклали належних зусиль, аби продемонструвати українські здобутки: "руський павільйон", до якого (якщо не брати до уваги елементів народного декору при оздобленні інших приміщень) звелася вся українська присутність, був представлений здебільшого етнографічними матеріалами.

Попри те, що галицьким русинам регулярно давали слово на церемоніях привітання цісаря (як правило, для виконання вітальних пісень, музику до яких писав А. Вахнянин, а слова К. Студинський), лише в останній день перебування у Львові Франц Йосиф оглянув українську експозицію. Символічним втіленням образу русина стала зафіксована часописами зустріч цісаря неподалік від "руського павільйону" з бідним музикантом, якого цісар звелів щедро обдарувати[32]. Помилкою буде вважати, що всі ці, на перший погляд не надто значущі деталі, не вплинули на подальшу позицію українців. Головний урок, винесений українськими політичними середовищами з організації виставки, полягав у тому, що тактика мовчазних протестів і відсутності є неефективною. Зі зламу XIX–XX століть в українських політичних середовищах наростало невдоволення слабкими позиціями і прагнення радикалізувати суспільні настрої, щоб змінити ситуацію.

---

[28] Uroczyste otwarcie wystawy krajowej // Czas. 1894. Nr 125. 6 czerwca.

[29] Czas. 1894. Nr 124. 5 czerwca.

[30] Uroczyste otwarcie wystawy krajowej // Czas. 1894. Nr 125. 6 czerwca.

[31] Listy z wystawy krajowej // Czas. 1894. Nr 124. 5 czerwca.

[32] Pobyt Najj. Pana w kraju // Czas. 1894. Nr 207. 13 września.

Чи не найбільш вдалим прикладом зіткнення українських і польських національних та австрійських державних інтересів у Львові став візит прем'єра Ернеста Кьорбера наприкінці серпня 1904 р.[33] Пишні прийоми, влаштовані Потоцькими у Кракові та Ланьцуті, без участі українців, недвозначно вказували на його характер[34]. Місце українців було визначене польськими часописами так: прем'єр мав на власні очі переконатися, що епізодичні міжнаціональні непорозуміння в Галичині не є результатом несправедливої політики поляків щодо українців, а наслідком "сліпої ненависті, яку штучно викликають шовіністи, що відповідатимуть перед нащадками за шкоди, завдані всьому краю та власному народові"[35]. Е. Кьорбер увійшов у роль західного цивілізатора та поступовця, сипав фразами про прогрес, швидке прилучення Галичини до високорозвинених європейських регіонів, а урядників закликав пам'ятати "про вартість людини"[36]. "Львів, – ствердив він, – швидкими кроками просувається вперед, чимало громадських закладів ще блищать свіжістю […]. Вам, на дальшому сході, не так легко, як іншим містам, яким усе саме приходить. Не можна також забувати, що населення незаможне, що тільки важкою працею здобуває собі засоби, яких вимагає поняття новочасного міста. Тим більше визнання належить столиці Галичини за її розвиток в останні десятиріччя […]. Давнє господарство, яке вже неможливо підтримувати, зникає, натомість гору бере ретельний порядок, а наступне покоління муситиме рахуватися зі Львовом як із вогнищем великого руху між заходом і сходом"[37].

Українські політики вирішили під час візиту розірвати з практикою "німого статиста", "чолобитних просьб" та відсьпіваня сакраментального "многая літа" в зморшавілих стінах ставропігійского інститута"[38]. У день прийому Е. Кьорбера в Галицькому намісництві (31 серпня) у Львові відбулося руське народне віче (близько 4 тисяч учасників, більшість із яких становили селяни), яке вимагало припинити цинічний розрив між високими словами та реальністю й "вимести раз ту Авгієву стайню" галицької адміністрації[39]. Учасники віча вирушили до будинку Галицького намісництва, на підступах до якого (на розі вулиці Личаківської) їх розігнала поліція. Під час сутичок "д-р Кербер разом з блїдим на лици намісником стояли на бальконї палати намісника, віддаленім лише кілька кроків – приглядались як руский нарід точить теплу кровицю до сего шампана, що пани єго вчера з д-ром Кербером запивали"[40]. Вуличні безпорядки українські

[33] Prezydent Koerber we Lwowie // Czas. 1904. Nr 200. 1 września.

[34] Dr Koerber w Krakowie // Czas. 1904. Nr 197. 28 sierpnia; Dr Koerber w Galicyi // Czas. 1904. Nr 198. 30 sierpnia.

[35] Z powodu podróży Dra Koerbera // Czas. 1904. Nr 198. 30 sierpnia.

[36] Dr Koerber we Lwowie // Czas. 1904. Nr 199. 31 sierpnia.

[37] Dr Koerber we Lwowie // Słowo Polskie. 1904. Nr 411. 1 września.

[38] Віденьска преса а Кербер і Русини // Дїло. 1904. Ч. 187. 20 серпня (2 вересня).

[39] Др Кербер в Галичинї // Дїло. 1904. Ч. 183. 16 (29) серпня.

[40] Русини а Кербер // Дїло. 1904. Ч. 185. 18 (31) серпня; Відповідь д-ра Кербера і д-рови Керберови // Дїло. 1904. Ч. 186. 19 серпня (1 вересня).

політики оцінили як "незвичайний політичний успіх". Особливу радість викликало те, що Е. Кьорбер не наважився вільно пройти до приміщення казино на сніданок, натомість, прислухавшись до поради комісара поліції, пробирався туди потайки, бічними вуличками. Після цього Відень нібито мав зрозуміти, що "не вільно іґнорувати руских господарів сеї земли"[41].

"Австрійський", "польський" та "український" образи Львова конфліктували між собою повністю або ж у певних частинах. Так, до прикладу, ідеологи польського національного руху, будучи сучасниками стрімкої модернізації Львова на зламі XIX–XX століть, з ідейних міркувань не могли визнати, що ці зміни випливали зі статусу міста як столиці австрійської провінції. Про складнощі такого характеру відверто писав Владислав Лозинський, для більшої переконливості цитуючи поетичні рядки Зиґмунта Красінського: "I wspanialszy, i ludniejszy, jednak przed tem choć był mniejszy, choć mniej ludny, mniej kształtniejszy, że był swojem, był wdzięczniejszy!.."[42] Т. Грушкевич звертав увагу на те, що демонстрація лояльності до Австрії з боку польської спільноти була лише бутафорією. Описуючи приїзд до Львова цісаря Франца Йосифа у вересні 1903 р., він згадував, що професори польських гімназій закликали учнів взяти участь в урочистому прийомі, але "їм не снить ся помагати при тій роботї, чому, бо се не чисто польска манїфестация". У вікні по маршруту цісаря Т. Грушкевич зауважив не "австрійського", а "польського" орла. "Зі сторони загалу Поляків велика перфидия удавати привязанє до австрийского володїння", – підсумовував він[43].

"Початки Львова гинуть у туманній епосі руської історії": конструювання історичної пам'яті

У другій половині XIX століття формування уявлень про минуле відігравало важливу роль у кристалізації національної ідентичності. Набір історичних фактів, що нібито достовірно виокремлював власну національну лінію розвитку на певній території як основну, а всі інші – як побічні (ворожі, другорядні) вважався надійним арґументом у міжнаціональних дискусіях. Встановлення "єдино правильної" версії вело за собою замовчування або ж перекручування історій інших спільнот. Створюючи національні варіанти історії Львова, українська та польська історіографії (як наукова, так і популяризаторська версія) дедалі більше розходилися й нехтували іншою стороною. Формування власного міфу Львова і

[41] Новинки. Руска демонстрация у Львові // Дїло. Ч. 186. 19 серпня (1 вересня).

[42] O towarzystwie lwowskiem przy schyłku XVIII stulecia. Odczyt publiczny Władysława Łozińskiego. Lwów, 1872. S. 9.

[43] Львівська національна наукова бібліотека ім. В. Стефаника НАН України (далі – ЛННБ ім. В. Стефаника), відділ рукописів, ф. 41 (Грушкевичі), спр. 123/п. 24 (Записні книжки [щоденники] Т. Грушкевича за 1895, 1906, 1908–1915 рр.), арк. 41–42 (Запис у щоденнику Т. Грушкевича, вересень 1903 р.).

його історичне обґрунтування відбувалося "через протиставлення Іншому. У процесі утвердження "власного" це Інше неминуче марґіналізували, а нерідко й демонізували"[44].

У роботах польських авторів утвердилася концепція "потрійного Львова" Бартоломея Зіморовича, за якою "руський" Львів, що був відтіснений у XIII–XIV століття, з перспективи XX століття здавався майже нереальним. "Початки Львова гинуть у туманній епосі руської історії", – таке визначення було знайдено для давньоруського періоду в історії Львова у фактично офіційному фундаментальному виданні "Miasto Lwów w okresie samorządu 1870–1895", ініційованому львівською міською радою до 25-річчя набуття чинності міського статуту. Автор історичної частини цієї книги Александр Чоловський наголошував, що Львів одразу формувався як багатонаціональне місто, оскільки ні руське населення не мало достатніх для урбанізації сил, ні князі не могли повністю контролювати цю територію; тобто місто "у тому сенсі хіба що було руським, що знаходилося на Русі"[45].

На початку XX століття популярними серед польських читачів були книжки про Львів Францішка Яворського[46], у яких український елемент в історії міста був представлений як украй марґінальний; архітектурні деталі давньоруського походження характеризувались як "завмерлий клаптик руського Львова"[47], а згадки про давньоруське боярство міста супроводжувалися такими визначеннями, як "широко відома суворість", "провокативна нестриманість, ґвалт, напад, грабунок"[48]. З точки зору польських національних інтересів такі характеристики стали відповіддю на давні спроби Габсбурґів трактувати приєднання Галичини як "ревіндикацію" на базі давньоруської державності[49]. Спробам оперти українську історично-правову традицію на історію Галицько-Волинського князівства польські історики протиставили тезу про нездатність його тогочасної еліти до державницького мислення, кульмінацією чого назвали "страшний вчинок руських бояр, котрий у чарі отрути поданій Юрієві II, втопив незалежність Русі"[50].

---

[44] *Грабович Г.* Мітологізації Львова… С. 157.

[45] *Czołowski A.* Obraz dziejowy Lwowa // Miasto Lwów w okresie samorządu 1870–1895. Lwów: Nakładem gminy Król. Stoł. Miasta Lwowa. Z drukarni W. A. Szyjkowskiego, 1896. S. III–IV.

[46] *Jaworski F.* Lwów stary i wczorajszy, Lwów 1910; *Jaworski F.* Lwów za Jagiełły. Opowiadania historyczne. Lwów, 1910; *Jaworski F.* O szarym Lwowie / Z przedmową L. Finkla, Lwów, 1916.

[47] *Jaworski F.* O szarym Lwowie… S. 71.

[48] Ibid. S. 5.

[49] *Gebhard L. A.* Geschichte des Königreiches Galizien, Lodomerien und Rotreussen. Pest, 1778; *Hoppe L. A.* Geschichte des Königreiches Galizien und Lodomerien. Wien, 1792; *Engel J. Ch.*, Geschichte von Halitsch und Vlodimir. Wien, 1792.

[50] *Jaworski F.* Lwów za Jagiełły… S. 5.

Початком "золотого віку" або ж "другим заснуванням" Львова польські історики називали завоювання міста Казимиром III. За їх твердженням, Львів не лише став форпостом Польщі на сході, а й однією зі столиць Польщі, навіть містом світового значення[51]. Таке піднесення пояснювалося свідомою політикою польських королів, які нібито обдаровували місто особливою прихильністю та увагою, через що "Львів єднався дедалі міцніше з Польщею, пов'язувався з нею тисячами щоденних справ"[52]. Провідну роль у розвитку середньовічного Львова польські дослідники відводили німецькій і польській громадам, стверджуючи, що поляки відзначалися підприємливістю та високим культурним рівнем, натомість українські міщани не мали помітного значення, у своїх діях були "нещирими", що призвело до позбавлення їх політичних прав[53].

Принципову роль в українсько-польських історичних дискусіях відігравало трактування козацтва. В основу оціночних суджень польської історіографії було покладено невелику за обсягом роботу Людвіка Кубалі "Облога Львова в 1648 році", яка на зламі XIX–XX століть кілька разів перевидавалася. У ній опір львівських міщан Б. Хмельницькому був названий "найгарнішою сторінкою в історії Львова", особливо цінною через те, що позиція руських міщан була "непевною". Л. Кубаля всіляко підкреслював дикий і руйнівний характер козацького війська, котре, шукаючи скарбів, нищило і грабувало околиці Львова, не зважаючи ні на церкви, ні на руських міщан, які намагалися в них врятуватися. Як історично достовірний Л. Кубаля подавав епізод, коли Б. Хмельницький, нібито у відповідь на заклик поблажливо поставитися до давньоруської столиці, відповів, що виконує Божу волю "бити ляхів", при чому "мусить вогонь попри сухі дерева також і зелені псувати". Розбрату між українцями у Львові й у козацькому війську Л. Кубаля протиставляв єдність, жертовність і патріотизм львівської міської громади, ілюструючи це на прикладі відмови видати козакам євреїв. Дії львів'ян в умовах анархії у вищій владі автор патетично називав "порятунком вітчизни"[54].

Особливу увагу польська історіографія надавала польсько-німецьким відносинам. Очевидна суперечність між столичним блиском Львова і небажанням визнавати роль Австрії вела польських дослідників до обґрунтування тези про приреченість німецького чинника у Львові. Стверджувалося, що вже у XV столітті німецька спільнота, хоча й перевищувала поляків цівілізаційно, "потонула і розплилася" у польському морі[55]. Безумовними були аналогії таких тверджень із ситуацією в Галичині 1860-х років, а ще очевиднішою виглядала їх

[51] *Czołowski A.* Obraz dziejowy Lwowa… S. IV–IX.

[52] *Jaworski F.* Lwów za Jagiełły… S. 16.

[53] *Czołowski A.* Obraz dziejowy Lwowa… S. X.

[54] *Kubala L.* Obłężenie Lwowa w roku 1648 // *Kubala L.* Szkice historyczne. Serya pierwsza. Lwów, 1880. S. 73–102.

[55] *Łoziński W.* Patrycyat i mieszczaństwo lwowskie w XVI i XVII wieku. Lwów, 1890. S. 11–13.

прогностична функція. Піднесення Львова пояснювалося зусиллями поляків, які змогли безперешкодно розвивати місто після децентралізаторських перетворень: "гірко Львів на початках мусив оплакувати ту гідність столиці, якою завдячував лише нещастям своєї Вічизни, котру львівське міщанство стільки разів на мурах стародавньої столиці Русі героїчно захищало. Чужі зробили його столицею утиску, він власною силою мусив стати столицею опору і оборони. І став нею"[56].

Українська історіографія в Галичині XIX століття, як і польська, була тісно пов'язаною з завданнями національного руху та саме їм підпорядковувала свою тематику й оціночні судження. Метою перших досліджень був пошук у давньому минулому власної лінії історичного розвитку, відмінної від польської. На середину XIX століття інтереси ідеологів українського / руського "національного відродження" в Галичині співпадали з прагненням австрійської влади запобігти польсько-українському союзу. Фахові історичні дослідження в Галичині розгорталися не без поштовху з Відня. Так, у переддень "Весни народів" Академія наук у Відні ініціювала підготовку фундаментальної історії "руського народу" в Галичині з найдавніших часів[57], а губернатор Франц Стадіон тиснув на верхівку Греко-католицької церкви для прискорення праці над її виданням[58].

Базовою роботою про Львів в українській історіографії була видана в 1844 р. польською мовою "Хроніка міста Львова" Дениса Зубрицького, написана автором внаслідок трирічного опрацювання архіву Львівського маґістрату. За визнанням тогочасної галицько-руської еліти, ця робота дала імпульс самостійному виступу українців у революції 1848 року, посприявши підведенню наукових фактів під почуття "непольськості"[59]. Хроніка Д. Зубрицького розглядалась як частина "ширшої історії русько-галицького народу, столицею котрого був і є Львів"[60]. На противагу польській історіографії, яка трактувала приєднання Львова до польських земель як цивілізаційний вибір, Д. Зубрицький стверджував, що русини творили тут цивілізацію задовго до появи поляків ("слов'яноруський народ на цій землі споконвічний, історичний"), а також що представників інших народів, насамперед німців, "запросили ще руські князі до захоплення краю поляками"[61]. Д. Зубрицький наголошував, що перший похід

---

[56] *Mochnacki E., Romanowicz T.* Lwów jako stolica kraju // Miasto Lwów w okresie samorządu… S. 711.

[57] Лист М. Левицького до Г. Яхимовича, Унів, 29 лютого 1848 р. // Матеріяли до історії культурного житя в Галичині в 1795–1857 рр. Замітки й тексти / Видав д-р К. Студинський. Львів, 1920. С. 293.

[58] Лист М. Левицького до Г. Яхимовича, Унів, 9 березня 1848 р. // Матеріяли до історії культурного житя в Галичині в 1795–1857 рр. … С. 297.

[59] *Орлевич І.* Денис Зубрицький – автор "Хроніки міста Львова" // *Зубрицький Д.* Хроніка міста Львова / Перекл. з польськ. мови І. Сварника, наук. комент. М. Капраля. Львів, 2002. С. VI.

[60] *Зубрицький Д.* Хроніка міста Львова… С. 6.

[61] Там само. С. 8–10.

Казимира III у Львів мав єдину мету – пограбування і вивезення значних багатств та що місто опиралося встановленню польського правління; відзначав негативне значення для Львова боротьби за польський королівський трон[62].

Козацькі повстання Д. Зубрицький трактував як "війну руського народу з польським за волю і віру", яку "викликала сваволя польської шляхти на Русі". За його твердженням, Б. Хмельницький не мав наміру руйнувати Львів і потребував лише викупу. Міщанам було складно його заплатити, оскільки королівське військо вивезло матеріальні цінності, пообіцявши захистити місто, однак обіцянки не виконало. Твердження польських істориків про героїчний опір Львова козакам Д. Зубрицький назвав "хвалькуватістю", бо чимало міщан втекли зі Львова перед його оточенням, "не було в місті й шляхти, яка палала відвагою"[63]. Посилаючись на нововиявлені архівні документи або ж наполягаючи на іншому прочитанні відомих джерел, Д. Зубрицький часто підкреслював, що на польських істориків "можна покладатись не в усьому"[64].

Історію руської громади Львова Д. Зубрицький подав як безперервний процес боротьби за рівноправність, однак "не лише поляки не хотіли вважати їх рівними собі, але й не забарилися ще більше обтяжити їх податками й данинами". Умовою рівноправності українців польська влада міста називала їх відречення від власної національної / релігійної ідентичності, а через скарги й вимоги русинів "запалала ще більшим гнівом до цього зухвалого народу"[65]. "Хроніка міста Львова" обривається входженням австрійських військ, яке автор потрактував як "звільнення" колись заможного і квітучого, а на момент приєднання до Австрії – спустошеного міста[66]. Такий стан пояснювався бездарним польським правлінням, на тлі якого австрійське мусило вигідно вирізнятися.

Зосередившись на вивченні давніх часів, українська історіографія аж до кінця австрійського періоду не могла похвалитися його систематичним осмисленням; кілька ґрунтовних проектів у цьому напрямі були лише розпочаті[67]. За влучним висловом учасників першого українського наукового форуму в Галичині – Собору руських учених, ці дослідження мали показати "всю нашу древнюю красоту и нынѣшнеє безъобразіє"[68]. Наприкінці XIX століття вийшла у світ синтетична

[62] Там само. С. 29–39.

[63] Там само. С. 263–287.

[64] Там само. С. 48.

[65] Там само. С. 418.

[66] Там само. С. 437.

[67] *Левицкій И. Ем.* Прикарпатская Русь въ XIX-мъ вѣцѣ въ біографіяхъ и портретахъ єи дѣятелей съ увзглядненьемъ людей, котрыхъ 1772 р. заставъ при жизни. Львовъ, 1898. Т. 1; Матеріалы по исторіи возрожденія Карпатской Руси. 1. Сношенія Карпатской Руси съ Россіей въ первой половинѣ XIX-аго вѣка. Собралъ И. С. Свѣнцицкій. Львовъ, 1905.

[68] Соборъ ученыхъ рускихъ и любителей просвѣщенія народного и дѣланія его // Историческій очеркъ основанія Галицко-Рускои Матицѣ и справозданьє первого собору ученыхъ рускихъ и любителей народного просвѣщеныя сост. Я. Головацкимъ. Львовъ, 1850. С. XXXI–CX.

праця про підавстрійську Галичину провідного історика-русофіла Филипа Свистуна. Однак виокремити цілісний образ Львова на близько 1000 її сторінках фактично нереально, і можна лише аналізувати причини, через які це було саме так.

Відповідь на це питання знаходиться у площині конфлікту між реальним Львовом, у якому "руський" чинник бачився історикам-русофілам як украй маргінальний ("мѣщанство держалось лишь в посадахъ и въ меншихъ городахъ. Во Львовѣ оно майже исчезло"[69]), і уявним містом майбутнього, що мало возз'єднатися з панруським простором. Таке возз'єднання не залишало місця для польського чи німецького чинника у Львові, однак говорити про те, як і куди вони мали зникнути, історики-русофіли зі зрозумілих мотивів не бажали. Поділяючи тезу про підавстрійський Львів як некомфортне місто для галицького русина, Ф. Свистун спрямовував увагу читачів на селянство, твердячи, що "ядромъ австро-русской національности есть крестьянское сословіе", яке уособлює її "нравственную силу"[70].

Не викликала ентузіазму серед істориків-русофілів і хвиля "українізації" Львова напередодні Першої світової війни. Позиція русофілів полягала в тому, що українська версія національної ідентичності є для галицьких русинів більшим ворогом, ніж усі зовнішні чинники, разом узяті. Тому вони ніяк не пояснювали зміни в тогочасному Львові, натомість консервували образ міста як уламку давньої руської твердині, який проходить крізь випробування віків, зберігаючи руськість до кращих часів. Доброю ілюстрацією цього є вірш Івана Левицького: "Приятнымъ чувствомъ упоєнный, / Вхожу в отечественный градъ: / Се холмъ я вижу возвышенный, / Где церковъ – матерь русскихъ чадъ. / Насупротивъ высокій замокъ, / Который основалъ нашъ Левъ: / Се славы рускои уламокъ, / Счо мѣститъ при собѣ Пелтевъ…"[71]

Так само позбавленою емоцій в оцінці ролі Львова в українській історії виявилася багатотомна "Історія України-Руси" Михайла Грушевського, спрямована на доведення історико-культурної єдності українських земель. У розділі про Галицько-Волинське князівство автор лише кілька разів згадав Львів поряд із іншими містами, показуючи незначну роль міста. Натомість чимало уваги він присвятив деконструкції положень польської історіографії, яка, з його точки зору, віддавна перебільшувала добродійства поляків на Русі та звинувачувала українців у невдячності[72]. Базову роль у концепції вітчизняної історії М. Грушевського відіграло трактуванння польсько-литовського періоду

[69] [*Свистун Ф.*] Прикарпатская Русь подъ владѣніемъ Австріи. Львовъ, 1895. С. 78.

[70] Там само. Часть вторая (1850–1895). Львовъ, 1896. С. 303.

[71] Цит. за: *Грушевський М.* Листи з-над Полтви. Лист перший // *Його ж.* Твори: У 50 т. Т. 1. Серія "Суспільно-політичні твори" (1894–1907). Львів, 2002. С. 141.

[72] *Грушевський М.* Історія України-Руси: В 11 томах, 12 книгах. Київ, 1993. Т. III: До року 1340. С. 5 та ін.

як часу іноземної окупації та повного занепаду українського суспільства. За твердженням історика, Польська держава "постарала ся звести до свого польського взірця українське житє. Се процес ломання й нагинання під польський ранжир історично-вироблених форм українських в сфері суспільній, політичній, культурній […], повертання української людности в народність служебну, підданську, експльоатовану"[73].

Перехід Галичини під польську владу М. Грушевський зобразив як ланцюг військових сутичок між Казимиром III і литовськими князями, в якому "Русь" виступала на боці останніх. Образ польського короля у М. Грушевського був ніби живцем списаний із польських галицьких консерваторів початку XX століття: "Казимир старав ся жити можливо в згоді з руськими елєментами Галичини, не дражнити, не зражати їх безпотрібно. Але при тім вів безоглядно політику «Галичина для Польщі»", "його кредо: «я здобув Русь своїми власними людьми і дорога (на Русь) має служити тільки моїм людям»", "його нечисленні надання чи потвердження місцевим боярам […] тонуть серед надань тутешнїх маєтностей ріжним своїм прислужникам – з ріжних народностей, але natione Polonus, і сї щедрі надання, як також і осадчі привилеї нїмецького права, показують добре, як пильно він громадив на Руси сили против Руси"[74].

Українське "відродження" М. Грушевський пов'язував із козаччиною, яку трактував як вияв життєвої сили народу, його здатності піднятися на збройний опір гнобителям. На момент козацьких війн Львів, за визначенням М. Грушевського, був уже "столицею Руси", а водночас "гнїздом воєвничої Польщі, Poloniae militantis на Руси, і тут з особливою гострістю і напруженнєм відбивали ся всякі конфлікти з гнобителькою Польщею пригнетеної Руси". М. Грушевський наголошував, що львів'яни з острахом стежили за подіями, побоюючись, що козацьке військо спровокує "повстання домашнє". Після відходу польського війська з конфіскованими грошима, попри обіцянки захищати його як "добро річи-посполитої", Львів "плакав тодї в своїм сирітстві". М. Грушевський доводив, що військова сила дозволяла Б. Хмельницькому знищити місто, однак козацький гетьман "явно щадив Львів", як через "спеціальний пієтизм для Львова як для столиці тодїшньої Руси", так і з огляду "на місцеву українську громаду, що й так терпіла від Поляків". Не втримався історик і від підсумкового коментаря про те, що час, проведений Б. Хмельницьким під Львовом у роздумах, виявився втраченим "з становища рішучої розправи з Польщею"[75].

У руслі концепції М. Грушевського писав розвідки про Львів Іван Крип'якевич. За його твердженням, місто виросло на базі давніх поселень автохтонних мешканців як фортеця, що мала захищати руські землі від татарських набігів.

---

[73] Там само. Т. IV: XIV–XVI віки – відносини політичні. С. 4.

[74] Там само. С. 61–62.

[75] Там само. Київ, 1995. Т. VIII: роки 1626–1650. С. 81–95.

Історик возвеличував Данила Галицького, який навів лад у регіоні, зупинив напади поляків і угорців, був близьким до встановлення влади над усією Україною, його нащадки претендували на австрійську корону, а слабкі польські правителі зверталися за порадами. І. Крип'якевич наголошував на толерантності давньоруського Львова, у якому знаходили захист представники багатьох народів, а початки конфронтації він пов'язав із римо-католицькою експансією. Шлях до неї відкрив Юрій II, якого історик змалював як типового "національно незрілого" представника мішаної польсько-української родини. Мотивом захоплення Львова Казимиром III І. Крип'якевич назвав прагнення до наживи; також підкреслив, що "здали" місто місцеві католики. Згодом польське й німецьке населення користувалося привілеями, натомість для русинів польське панування (важче, ніж "єгипетська неволя") стало синонімом утисків і зубожіння.

Історик наголошував, що русини Львова протистояли спробам денаціоналізації: продавали майно лише "своїм", засуджували тих, хто змінював обряд на латинський аж до того, що жінка з дітьми могла залишити такого "перекінчика". Образи польських правителів змальовувались у гротескному ключі: чого лише вартував сюжет про те, як польський король погодився на відновлення у Львові єпископства за хабар у кілька сотень волів. Як гідний подиву приклад самоорганізації і протистояння зовнішнім обставинам подано історію Ставропігійського братства. Надії на покращення львівські русини, за твердженням І. Крип'якевича, пов'язували з козацькими гетьманами. В епізоді облоги Львова військами Б. Хмельницького І. Крип'якевич підкреслив розкол української громади, а також ствердив, що прихильники союзу з поляками не тільки не отримали від останніх віддяки, а, навпаки, програли. За твердженням історика, вже невдовзі поляки були впевнені, що завоювали право на панування у Львові зброєю і не повинні добровільно нікому поступатися[76].

На зламі XIX–XX століть українська та польська історіографії в Галичині повністю опинилися в полоні національної парадигми. Історики, з одного боку, намагались не зважати на арґументи іншої сторони, а, з іншого, – постійно вступали з ними в полеміку, дедалі більше політизуючи власні історичні тексти та накладаючи на них уявлення й образи з актуальних польсько-українських суперечностей. Найбільш обговорюваними сюжетами було завоювання Львова Казимиром III і облога міста військами Б. Хмельницького. У польській історіографії утвердився образ Львова як твердині західної цивілізації, розвиток міста пояснювався зусиллями польської влади, а руська громада трактувалась як така що не відігравала помітної ролі чи навіть перешкоджала прогресу. Українська історіографія розглядала Львів як давньоруське місто, органічний розвиток якого був перерваний "польською окупацією".

[76] *Крип'якевич І.* Львів, його минувшина і теперішність. Львів, 1909.

“Я Львова боюсь – як пекла”: образ Львова в уявленнях української інтеліґенції початку XX століття

В останній третині XIX століття частка українського населення у Львові повільно, однак неухильно збільшувалася: за 1869–1910 роки вона зросла з 14,2 % до 17,6 %. З-поміж інших великих міст на українських етнічних землях за цим показником українці у Львові поступалися Києву (у 1897 р. частка українців за критерієм рідної мови тут сягнула 22,2 %), Полтаві (55,8 %), Чернігову (36,5 %), Харкову (25,6 %), натомість випереджували Одесу (9,4 %) та Катеринослав (15,9 %). У складі військового населення Львова, щодо якого через його тимчасовість велась окрема статистика, греко-католики становили в 1910 р. 47,1 %. Чисельність українців у Львові зростала насамперед за рахунок сільських мешканців. На зламі XIX–XX століть українці демонстрували позитивну динаміку у приміських громадах, де оселялося чимало осіб, які працювали у Львові, але не мали коштів для винаймання там житла. Щоправда, питома вага українців у Львівському повіті дещо знизилася, що дозволяє дослідникам говорити про пов’язані з впливом великого міста полонізаційні процеси, а також підпорядковане їм деяке фальшування статистики (йдеться не так про свідому зміну даних, як про недосконалість методик опитувань: до прикладу польську мову могли вказати для всіх, хто проживав на території панського маєтку, тощо). Частка українців зростала не тільки у Львові, а й в інших містах Галичини: у Тернополі – до 30 %, Станіславові – до 21,4 %. Протягом 1880–1910 років частка українців у складі міського населення Галичини підвищилася з 25,6 до 26,5 %. Однак ступінь урбанізації всієї України на кінець XIX століття залишався низьким. За спостереженням Гаральда Біндера, “на противагу розташованим далі на захід містам східної частини Центральної Європи великі переміни XIX століття мало що змінили у просторовому маркуванні стосунків між містом і селом, яке в риториці страху сучасників перетворило міста в «острови у слов’янському (в цьому випадку у вужчому значенні: українському) морі». І навпаки, та більшість українців, коріння яких залишалося в селі, сприймала місто як чужий світ”, не лише через звичаєво моральні норми, а тому, що бачили його етнічно “не своїм”[77].

Дослідники звертають увагу на те, що українцям у містах і містечках Галичини було складно перейти поріг у 25–30 %, що пояснювалося соціальною структурою українського населення та його можливістю знайти заняття у великих міських центрах. На 1920 рік (цього року кількість мешканців Львова уперше сягнула довоєнного рівня) власниками нерухомості у Львові були: 3 296 осіб римо-католицького віросповідання (55 %), 2 259 іудеїв (38 %) і лише 327 греко-католиків (6 %); ще 38 об’єктів (1 %) перебували у власності

[77] *Біндер Г.* Місто, урбанізація та націотворення в Україні // Україна. Процеси націотворення / Упор. А. Каппелер; пер. з нім. Київ, 2011. С. 189–190.

представників інших віросповідних громад[78]. За підрахунками І. Крип'якевича, на 1900 р. із 15 159 українців Львова, які мали хоча б яке-небудь заняття, 4 065 осіб (26,8 %) служили у війську, 1 318 (8,7 %) були прислугою в будинках заможних міщан, 1 069 (7,1 %) – допоміжним персоналом у різних галузях і заробітчанами, 609 (4 %) – службовцями, 416 (2,7 %) працювали на залізниці та міському транспорті, 212 (1,4 %) були зайняті на виробництві одягу, 15 (1 %) – у сфері торгівлі. Лише близько 2 000 українців Львова мали відносно "незалежні" професії – були самостійними ремісниками, торговцями, учителями, чиновниками. Таким чином, соціальний статус абсолютної більшості українського населення Львова був доволі низьким[79]. "Те нечисленне українське населення, що було в місті, крилося кудись по закутках, а назверх не було його видно, – згадував Є. Олесницький про Львів кінця 1880-х років; – розмірно найбільше ще українського елементу було в найнижчих робітничих верствах, між домашньою службою та каменичними сторожами. З тих сфер рекрутувалася головно публика, що в неділі і свята заповняла церкви"[80].

Попри гучні заяви, українські діячі розуміли, що від господарювання у Львові їх відокремлює прірва. Чимало сучасників стверджували, що ще в другій третині XIX століття коло інтеліґентів у Львові, готових об'єднувати зусилля навколо української ідеї, обчислювалось кількома десятками осіб. Так, Іван Верхратський до громади студентів Львівського університету, яка у другій половині 1860-х років "представляла у насъ троха чи не всю такъ звану "Украину", зарахував заледве 15 осіб[81]. На зламі 1870–1880-х років Є. Олесницький ствердив, що "українці" (народовці) у Львові виглядали "дуже мізерно" і були представлені передусім викладачами середніх і вищих навчальних закладів, нерідко залежними від влади; серед народовців виділялися Іван Франко та Володимир Барвінський[82]. "Наші львів'яни якось дуже рівнодушні і нема з ким дещо поговорити", – писав у листах до О. Барвінського в середині 1880-х років Корнило Кахникевич, – "всюди і ві всіх товариствах загальний нелад, розстрій і дрімота", "в найліпшім случаю набалакаєшся та і на тім скінчиться"[83]. Цю ж тезу наприкінці 1880-х років підтверджував Олександр Кониський. "Дивлюся я друже на Ревак.[овича], – писав він до О. Барвінського, – і гадаю: чому нова генерація не дала нам таких

[78] *Drexler I.* Wielki Lwów / Le grand Leopol. Lwów, 1920. S. 31.

[79] *Лозинський Р.* Етнічний склад населення Львова (у контексті суспільного розвитку Галичини). Львів, 2005. С. 118–163.

[80] *Олесницький Є.* Сторінки з мого життя / Упоряд. М. М. Мудрий, Б. О. Савчик. Львів, 2011. С. 200.

[81] Центральний державний історичний архів України у м. Львові (далі – ЦДІА України у Львові), ф. 309 (Наукове товариство імені Шевченка у Львові), оп. 1, спр. 2181, арк. 100 зв. –101 (Фраґмент автобіографії І. Верхратського).

[82] *Олесницький Є.* Сторінки з мого життя… С. 202–204.

[83] ЛННБ ім. В. Стефаника, відділ рукописів, ф. 11 (Барвінські), спр. 1325, арк. 4–7 зв. (Листи К. Кахникевича до О. Барвінського, 1884–1885 рр.).

людей? От коби б єго, та Вас, та Грушкевича, зібрав до купи у Львів!!! Отоді би… И в наше віконце засвітило б сонце…”[84]. Не надто оптимістичніше виглядала ситуація й на початку XX століття: у пошуках майбутніх партійних активістів ідеологи українського християнсько-суспільного руху “людий хоть мали ми спис – у Львові – на лїк не найшли”[85]. Ситуація почала змінюватися лише напередодні Першої світової війни, коли українофільські інституції фінансово зміцнилися настільки, аби утримувати працівників.

Серед українців, які добивались у Львові успіху і водночас не лише зберігали, а й демонстрували свою національну ідентичність, майже не було вихідців із родин львівських міщан. Серед політично активних львівських русинів довго переважали консервативні староруські та русофільські настрої, що спиралися почасти на ієрархію греко-католицької церкви, а почасти на пов’язане з аристократичними претензіями бажання відокремитися від формування культури на народній основі. Не випадково до русофілів переходили створені у Львові національно-культурні (Ставропігійський інститут, Народний дім) і перші політичні (Руська рада) товариства. З родин львівських русофілів, у яких здебільшого панувала польська мова, нечасто виходили діячі українського національного руху. Навпаки, зі зламу XIX–XX століть, коли дискусії навколо національної ідентичності серед галицьких українців загострилися, звичним шляхом для вихідця з русофільської родини ставало навчання у Другій Львівській гімназії з німецькою мовою викладання (“ученики мої давнїші се самі кацапи”, – стверджував професор класичних мов у цій гімназії Т. Грушкевич[86]) та пізніший виїзд із Галичини в західному чи східному напрямку. Так, син Ф. Свистуна став російським військовослужбовцем, донька пароха Успенської церкви і голови Руської ради Теофіля Павликова була співачкою і полонізувалася; усі три доньки іншого голови Руської ради, пароха церкви Параскеви П’ятницької і львівського декана Якова Шведзицького вийшли заміж за поляків і теж полонізувалися; одна з них, за свідченням її ж чоловіка, “не вміла по руськи навіть “Отченашу”, який умів він, поляк з роду”[87].

Полонізація вихідців із руських родин львівських міщан майже неодмінно супроводжувала їх професійну реалізацію в тих сферах, що передбачали певний рівень освіти. Опиняючись у польськомовному товариському оточенні, потребуючи – для будь-якої приватної практики – польськомовних клієнтів, нерідко одружуючись на польках, українці або ж змінювали національну

[84] Там само. Спр. 1435, арк. 25 (Лист О. Кониського до О. Барвінського, Підбуж, 29 липня 1887 р.).

[85] Там само. Спр. 1041, арк. 76–77 зв. (Лист Є. Гузара до О. Барвінського, Львів, 14 лютого 1901 р.).

[86] Там само. Ф. 41, спр. 123/п. 24, арк. 128 зв. (Запис у щоденнику Т. Грушкевича, 15 листопада 1908 р.).

[87] *Олесницький Є.* Сторінки з мого життя… С. 202.

ідентичність, або ж воліли її не демонструвати. Так, українець-власник кондитерського магазину при клієнтах намагався не вживати української мови, особливо після "доброзичливої" поради змінити обряд задля отримання від міської влади дозволу на прибуткову торгівлю спиртними напоями[88]. Об'єктом прискіпливої уваги львів'ян були онуки віце-маршалка Галицького сейму Юліана Лаврівського, львівські лікарі Тадей і Орест Литвиновичі. Обоє спілкувалися лише польською мовою, а О. Литвинович під впливом вбивства А. Потоцького перейшов на латинський обряд[89]. Свою позицію вони мотивували невірою у перспективи української справи ("україньство не має ніякої будучности, не удержить ся"), неминучістю русифікації або ж полонізації українців, а відтак власним цивілізаційним вибором на користь польської чи-то "західної" ідентичності[90].

Особливо контроверсійною постаттю став племінник О. Барвінського та Є. Олесницького Євген Барвінський, історик і архівіст, який починав працювати в українських інституціях, а згодом "перекинувся зовсім на поляка, вбирався на польських народових святах у кунтуш, а оженившись з полькою, завів чисто польський дім" та, за твердженням Є. Олесницького, "соромом покрив обі наші родини"[91]. Ця оцінка українського політика, який визнавав власне польське коріння, свідчила про високий ступінь чутливості цього середовища на зміну національної ідентичності. "Зговорилося за женячку молодих Русинів, – згадував Т. Грушкевич розмову з Т. Реваковичем. – Не можна викоренити сеї пошести – женитьби Русинів з Польками. Нині серед так великого антаґонїзму полїтичного Поляків і Русинів, се майже неімовірне, щоби міг Русин з Полькою побирати ся і копати собі і другій особі гріб домашнього щастя"[92]. Про гостроту сприймання навіть натяків на розрив із українством може свідчити конфлікт секретаря НТШ Володимира Гнатюка з сином О. Барвінського Богданом (1906). В. Гнатюк у пресі звинуватив О. Барвінського в тому, що він "старших синів […] не пускає також ніде поза польські кружки, боячись, щоби не заразили ся "політикою" та не схотіли брати участь в громадськім житю". З'ясування стосунків між В. Гнатюком і Б. Барвінським перейшло в бійку[93].

Протидіяти денаціоналізації української громади Львова було покликане засноване в 1909 р. товариство "Львівська Русь – Братство русинів міста Львова". Створене з ініціативи українофільської інтеліґенції міста, з осіб, які

[88] ЛННБ ім. В. Стефаника, відділ рукописів, ф. 41, спр. 123 / п. 24, арк. 406 (Запис у щоденнику Т. Грушкевича 2 лютого 1913 р.).

[89] Там само. Арк. 111 (Запис у щоденнику Т. Грушкевича 5 вересня 1908 р.).

[90] Там само. Арк. 412 (Запис у щоденнику Т. Грушкевича 5 березня 1913 р.).

[91] *Олесницький Є.* Сторінки з мого життя… С. 192.

[92] ЛННБ ім. В. Стефаника, відділ рукописів, ф. 41, спр. 123 / п. 24, арк. 147 зв. (Запис у щоденнику Т. Грушкевича, 20 січня 1909 р.).

[93] Там само. Ф. 11, спр. 3 / п. 1, арк. 8–9 (Заява Б. Барвінського до Виділу НТШ, 3 листопада 1906 р.).

займали певні суспільні становища, товариство наголошувало на своєму неполітичному характері, який мав запобігати дискусіям із русофілами. Серед членів-засновників товариства були голова Народного комітету УНДП Кость Левицький, директор Кредитного крайового союзу Володимир Бачинський, директор "Народної лічниці" Євген Озаркевич, віце-ректор Греко-католицької духовної семінарії о. Іларіон Паньківський; з діячів старшого покоління – Т. Ревакович і о. Олександр Стефанович. Мета товариства була сформульована як "удержувати Русинів міста Львова при їх народности, ширити і підносити межи ними товариське житє та старати ся о їх культурне і материяльне піднесенє". Досягати мети передбачалося влаштуванням "сходин, нарад, викладів, концертів і забав"; матеріальною підтримкою й опікою над членами товариства та шкільною молоддю, зокрема при працевлаштуванні, виданням часописів, брошур і відозв, петицій і т. ін. З часом планувалося набуття товариством статусу фундації, що дозволило б вести господарську діяльність. Товариство розміщувалося у будинку "Просвіти", мало затверджений статут, що відзначався хіба що украй загальними формулюваннями[94].

Однак розвинути діяльність "Львівська Русь" так і не змогла: вже в 1910 р. на кілька зборів товариства з'являлося близько 10 осіб, які "самі себе вибрали виділовими". Приміщення товариства не використовувалося, "хиба часом у вечер, а особливо в неділю зійде ся кількадесят дівчат та парубків, затанцюють, побрикають та вертають домів більше здеморалізовані, ніж осьвідомлені". У цьому сенсі "Львівська Русь" програвала навіть товариству українських робітників і прислуги "Сила". Така ситуація на перший погляд видається нелогічною: адже саме у Львові перебували центри всіх українських політичних сил, які вимагали "народної організації" на місцях. Її пояснює лише той факт, що значна частина української інтеліґенції Львова не бажала виявляти національно-громадську активність у власному середовищі, входячи у конфлікт зі звичним оточенням. Деякі її представники реалізовували себе подалі від Львова, у східногалицьких повітах, а інші обмежувалися деклараціями принципової готовності щось робити, далі яких справа не йшла. Не випадково за станом національної свідомості українців львівський повіт порівнювали з турківським або ж із Лемківщиною[95]. Щоправда, такі ж механізми спрацьовували в польському національному русі, коли польські землевласники у Східній Галичині відмовлялись організовувати національно-патріотичні маніфестації, щоб не загострювати стосунків із місцевими українськими селянами.

Позиції українців Львова у представницькій владі не відповідали навіть їх скромній присутності в місті: вони не могли делегувати жодного депутата в Галицький сейм чи австрійський парламент, а поява українських кандидатів –

---

[94] Статут товариства "Львівска Русь – Брацтво Русинів міста Львова" у Львові. Львів, 1909.

[95] Допись зпіді Львова // Руслан (Львів). 1912. Ч. 16. 23 (10) січня.

яких регулярно висували не для того, щоб обрати, а для підрахунку голосів – щоразу викликала обурення з польського боку[96]. Голоси, які отримували українські кандидати у Львові, співвідносилися з результатами переможців виборів приблизно таким чином: на виборах до Галицького сейму 1901 р. найбільше голосів отримав лідер польських демократів Тадеуш Романович (3 410), за ним йшли віце-президент Львова Міхал Міхальський (3 068), президент Львова Ґодзімір Малаховський (2 984), польський демократ Тадеуш Рутовський (2 597), селянин Якуб Бойко (2 276) і врешті замикав список міністр для Галичини Леонард П'єнтак (2 206)[97]. Українські кандидати архітектор Василь Нагірний і адвокат Степан Федак, обоє відомі у Львові громадські діячі, співорганізатори низки українських фінансово-економічних і культурно-освітніх інституцій, отримали відповідно 125 і 166 голосів[98].

На початку XX століття українці були витіснені навіть із львівської міської ради, де раніше їх представляли кілька депутатів. У 1908 р. серед перевиборчої аґітації у Львові фіґурувала листівка з написом "Nie puścić do Rady ani jednego Rusina!". У 1911 р. після чергових виборів до міської ради був обнародуваний протест "русинів міста Львова", в якому відзначалося, що всі "правні і моральні" засоби впливу на польську спільноту вичерпалися[99]. Однак заклики до самоорганізації львівських міщан залишалися безуспішними[100]. "Нарікано на інтеліґенцию ук.[раїнську], що відтягаєсь від виборів. Через те ми таке мале число голосуючих виказуємо при всїх виборах до ради міста Львова", – так резюмував передвиборче віче львівських українців 5 січня 1913 р. Т. Грушкевич[101]. Можна припустити, що голосування за українських кандидатів у Львові справді супроводжувалося певним емоційним дискомфортом, якого намагались уникнути аполітичні українці. Т. Грушкевич так описав власний досвід: "почалапав до ратуша, щоби голосувати на посла до Сейму. Акция млява. По салях рідко. Я віддав голос на Цегельського і вийшов. Виходячи почув я посьмішкуючі відозви про моє голосованє"[102].

Перше покоління української світської інтеліґенції, як правило, походило з родин греко-католицьких священиків. Декілька його представників залишили яскраві описи перших вражень від Львова. Так, О. Барвінський стверджував, що його "уяву подолянина" вразили вже підльвівські краєвиди, а саме місто він побачив так: "понад цілим Львовом і верхами костелів і церков виринула величава

[96] Вибори з міст // Громадський голос (Львів). 1901. Ч. 23. Жовтень.

[97] Wynik wyboru z miast // Gazeta Narodowa (Lwów). 1901. Nr 253. 12 września.

[98] Вибори з міст // Дѣло. 1901. Ч. 195. 30 серпня (12 вересня).

[99] Протест Русинів міста Львова проти недопущеня їх заступників в раду мійску. Львів, 1911.

[100] Львовяни! Не дрімайте // Дїло. 1902. Ч. 3. 4 (17) січня.

[101] ЛННБ ім. В. Стефаника, відділ рукописів, ф. 41, спр. 123 / п. 24, арк. 400 (Запис у щоденнику Т. Грушкевича 5 січня 1913 р.).

[102] Там само. Арк. 408 зв. (Запис у щоденнику Т. Грушкевича 11 лютого 1913 р.).

катедра св.[ятого] Юра з митрополичою палатою на заході, неначе б станула на сторожі столиці князя Льва. До нині остало в моїй тямці незатерте вражінє сеї живописної картини, яка розкрилась передо мною від личаківської рогачки і сего першого мого в'їзду до столиці краю, де мала куватись моя дальша доля і будучина"[103]. Є. Олесницький, що вперше відвідав Львів із батьками у 5-річному віці, зберіг у пам'яті яскравий образ великого міста та його української складової, попри те, що згодом подорожував усією Європою: "Рух великого міста, освітлення, вистави крамниць – усе те мене просто приголомшило. Таксамо зробив на мене велике враження святий Юр з митрополичою відправою та хором питомців […]. Я тоді постановив собі свято вчитися добре, щоб стати колись коли не єпископом, то принайменше каноніком"[104]. Отже, українці з провінції сприймали Львів як велике місто, для життя в якому потрібно було докласти зусиль, як-от: добре навчання, активна громадська робота тощо. В юному віці в їх уяві формувався ідеалізований образ Львова, в якому поряд із модерністю великого міста важливу роль відігравали пам'ятки давньоруської старовини, княжої слави, багатство церков.

Пізнання реального Львова майбутнім українським інтеліґентом здебільшого припадало на час навчання у Львівському університеті. Програючи за матеріальним рівнем і стартовими можливостями дітям польських землевласників і заможних міщан, споглядаючи на зовнішньо польський характер міста, трактування українців у ньому як соціально нижчої верстви і майже кастову замкнутість кількох руських інституцій, обмежені можливості професійної реалізації, міжпартійні чвари тощо, чимало молодих українців, здобувши освіту, свідомо обирали східногалицьку провінцію, де діяльний український інтеліґент швидко ставав "паном". Вибір на користь провінції зробили, до прикладу, чимало адвокатів, успішна діяльність яких дала підставу окреслювати цей період українського національного руху як "адвокатський". Усі вони мотивували переїзди безперспективністю львівського середовища і бажанням діяти у спільноті, де б чисельно переважали українці, "серед народу", у якому подібно до польських націонал-демократів шукали способи збереження національного духу й запоруку кращого майбутнього нації.

Так, лідер москвофілів Володимир Дудикевич пояснював переїзд у Коломию тим, що у Львові через міжпартійну конфронтацію руське політичне життя фактично завмерло, натомість провінційне місто, де "жизнь еще кипит", а представники різних політичних напрямів мусять співпрацювати у повсякденній реальності, відкривало можливості реалізувати політичні амбіції[105]. Нерідко

---

[103] *Барвінський О.* Спомини з мого життя. Частини перша та друга. Нью-Йорк; Київ, 2004. С. 90.

[104] *Олесницький Є.* Сторінки з мого життя… С. 158.

[105] *[И. Б.]*. Взглядъ на прошлое и настоящее Австро-Угорской Руси. (Бесѣда съ В. Ф. Дудыкевичемъ), изъ №№ 337 и 345 "Московскихъ Вѣдомостей". [Без місця вид-ня], 1892. С. 2.

перспектива повернення викликала серед таких діячів неприйняття, бо в їх уяві утвердився образ Львова як "чужого" міста, в якому важко вижити. Письменник і педагог Осип Маковей, виходець із ремісничої родини з Яворова, що провів у Львові близько 15 років, навчаючись спершу в гімназії, а згодом – на філософському факультеті Львівського університету, обрав місцем проживання Чернівці, особливо цінуючи відсутність у місті гострого міжнаціонального протистояння і можливість вільного викладання української літератури у місцевих школах: "Краще мені тут жити тихо і по старосьвітски – з усіма коли не в правдивій, то хоч в дипльоматичній згоді – ніж там у Польщі ходити поміж дощ з Ляхами і проте не бути певним куска хліба". Найбільше О. Маковея лякала перспектива через "самоволю польську" втратити у Львові місце праці та бути переведеним у Західну Галичину. "Не веди мене во іскушеніє з тим проклятим Львовом", – писав він у листі до Кирила Студинського, – […] У Львові цілком певне я жив би ще більше самотно, як тут"[106]. А найяскравішим прикладом можна вважати тривалий опір Є. Олесницького, який працював адвокатом у Стрию, усім доволі заманливим пропозиціям переїхати у Львів. Відповідаючи на одну з них (йшлося про можливість очолити створене на базі Української національно-демократичної партії ширше об'єднання), у листі до Т. Реваковича Є. Олесницький визнавав: "До Львова переноситися мені годі. Тут чую ґрунт під ногами – и се одно є, що дає мені яку-будь вартість. Тут я правдиво независимий, а независимість перше условє для житя публичного. Я Львова боюсь – як пекла и здаєся мені, що не пережив би хвили, в котрій мусів би Стрий на Львів перемінити"[107].

Спогади Степана Шаха дозволяють співставити образ Львова як "пекла" з уявленнями, що побутували в селянському середовищі. С. Шах (походив із Куликова), стверджував, що 80-річна бабуся, випроваджуючи його на навчання до львівської гімназії, застерігала не піддаватися спокусам міста, де "жиють люди «всякої мови, всякої масти і сладострасти»". "І так від моєї бабуні чув я, – продовжував він, – що Львів лежав колись так само високо, як наше містечко, та що ріка його була чиста, з якої люди і звірята пили чисту воду, але що львов'яни з часом, як до міста наплило всякого народу, і як з нього нові люди зробили Вавилонську вежу, дуже почали грішити – прокльонами, обманством, злодійством, п'янством і всякими "невимовними прогрішеніями" гірше поган, то Пан-Біг остеріг місто двократним землетрусом перед загладою […] Коли приїхати до Львова, оповідала нам, внукам, бабуня, то слухати годі, як ті люди кленуть, прозиваються, як на кожнім кроці шахрують, як в живі очі крадуть

[106] У півстолітніх змаганнях. Вибрані листи до Кирила Студинсьського (1891–1941) / Упоряд. О. Гайова, У. Єдлінська, Г. Сварник; авт. передм. У. Єдлінська. Київ, 1993. С. 125–126 (Лист О. Маковея до К. Студинського, Чернівці, 4 березня 1904 р.).

[107] ЦДІА України у Львові, ф. 664 (Ревакович Тит), оп. 1, спр. 27, арк. 5–5 зв. (Лист Є. Олесницького до Т. Реваковича, Стрий, 17 грудня 1905 р.).

людям з воза, перед церквами не перехрестяться, ані навіть не здіймають шапки, пускають фальшиві гроші, і якщо так дальше буде, то, казала вона, Львів одного дня западеться за кару під землю, бо нинішній Львів – це біблійні Содома й Гомора […]. Задержиться лише церква св. Юра, яку Бог і так уже вирізнив і на давній висоті міста задержав, та василіянська церква св. Онуфрія, щоби люди з околиці мали де ходити до сповіді”[108].

Певне значення для конструювання українського образу Львова мали погляди діячів Наддніпрянщини, які активно працювали над його включенням до загальноукраїнського простору. На початку XX століття серед них усе ще домінувало започатковане М. Драгомановим критичне і зверхнє сприймання галицької дійсності. Так, Дмитрові Дорошенку, який приїхав у Львів у 1904 р., кинувся в очі “патріархальний” і “старосвітський” характер львівського міщанства, те, що “львівське українське громадянство жило ще в значній мірі в старих поняттях”, його неорганізованість, а також “не заімпонувала нам столиця галицької України й своїм зовнішнім виглядом. Вузенькі, покручені вулички, якими їхали ми з Підзамча, оті мізерні жидівські крамнички з їх польськими написами здалися нам такими провінціальними в порівнянні до Києва з його широкими розлогими вулицями, пишними бульварами, величними церквами з їх золотими банями, з густою зеленню міських парків. Самий розмах київського життя, рух на вулицях, блискучі вагони електричного трамвая, величавий Дніпро – все це давало в наших очах перевагу Києву”[109]. Історики звертають увагу на те, що еміґранти з Наддніпрянщини не інтеґрувались у політичне життя Львова, зберігаючи замкнуте середовище[110]. У мемуарах міститься чимало свідчень про непорозуміння між галичанами й наддніпрянцями, які виникали під час візитів останніх до Львова[111]. Як правило, ці тертя пояснювалися відмінностями в політичній культурі[112].

Чільне місце у формуванні уявлень наддніпрянців про Львів посідав М. Грушевський, який, окрім наукової, вів активну публіцистичну діяльність по обох боках кордону. Його ставлення до Львова визначалося, з одного боку, “розчаруванням” щодо поляків, які вважали себе “зверхньою нацією в краю”[113],

---

[108] *Шах С.* Львів – місто моєї молодости. Спомин присвячений Тіням забутих Львов’ян. Частини 1 і 2. Львів, 2006. С. 100–101.

[109] *Дорошенко Д.* Мої спомини про давнє минуле (1901–1914 роки). Київ, 2007. С. 83–85.

[110] *Качмар Л. С.* Наддніпрянська політична еміграція в Галичині 1900–1914 рр. Автореф. дис. … канд. іст. наук. Львів, 1997. С. 12; *Патер І.* Союз визволення України: проблеми державності і соборності. Львів, 2000. С. 43.

[111] *Галаган М.* З моїх споминів (1880-ті – 1920 р.): Документально-художнє видання / Передм.: Т. Осташко, В. Соловйова. Київ, 2005. С. 128.

[112] *Дорошенко Д.* Мої спомини про давнє минуле… С. 88–89.

[113] *Грушевський М.* Як мене спроваджено до Львова (Лист до хв[альної] редакції “Діла” // *Його ж.* Твори: У 50 т. Т. 1. С. 117–122.

а, з іншого, – украй критичною оцінкою львівських українців[114]. Умови життя і праці у Львові різко відрізнялися від того, на що розраховував М. Грушевський. Історик сподівався працювати серед українських викладачів Львівського університету, в умовах українсько-польського порозуміння, а щодо "справи львівської" перебував у дещо наївному переконанні, що "не я її, а вона мене потребує"[115]. На практиці він опинився в університеті у польському оточенні, яке – в умовах зростаючої міжнаціональної напруги – дивилося на його дії не крізь призму академічної свободи, а з огляду на політичну доцільність. Широкого розголосу набув конфлікт між М. Грушевським і деканом філософського факультету Казімєжем Твардовським, який обірвав спробу М. Грушевського виступити на офіційному засіданні українською мовою (історик мотивував свої дії тим, що не володіє та не зобов'язаний володіти польською, що викликало насмішки польської преси). Змушений вдатися до послуг перекладача (цю роль мав відіграти Кирило Студинський), роздратований М. Грушевський вийшов із засідання, за деякими свідченнями, гримнувши дверима[116]. Ця, не надто значуща на перший погляд подія, доволі показова, передусім для питання, як почувався М. Грушевський у Львові. Вихований поза межами польського культурного простору, він легко абстрагувався від ідеї нерозривного зв'язку між українським і польським народами і трактував українсько-польські відносини в категоріях міжнаціональної боротьби, якій прагнув підпорядкувати всі дії українців.

Важливим питанням є суб'єктивні уявлення про міжнаціональні стосунки у Львові тогочасного мешканця міста. З цією метою був використаний щоденник Теофіла Грушкевича (1846–1915), що в 1889–1906 роках працював у Львові професором класичної філології Другої (німецької) гімназії, а згодом продовжував із родиною проживати у Львові в кількакімнатних помешканнях, які орендував. Родинне оточення Т. Грушкевича належало до вищих щаблів української світської інтеліґенції в Галичині: син Ярослав був відомим лікарем-окулістом, зять Іван Раковський – антропологом (у 1939–1940 роках – головою НТШ). Дружина Т. Грушкевича Людмила походила з вірменської (можливо, вірмено-єврейської родини), розмовляла польською мовою, однак усі троє дітей були виховані свідомими українцями і брали у міру активну участь у національних заходах. Т. Грушкевич належав до тієї групи осіб, яка тісно співпрацювала з О. Барвінським у період "нової ери". Згодом він відійшов від активної громадської діяльності, ствердивши, що у Львові не може самореалізуватися. Т. Грушкевич відзначав байдужість української інтеліґенції у Львові, її небажання об'єднуватися

[114] *Грушевський М.* В справі "Академічного дому" // Там само. С. 234–235.

[115] *Грушевський М.* Як мене спроваджено до Львова… С. 117–119.

[116] Лист проф. Грушевського до декана Твардовського // Там само. С. 217–219; Kronika // Gazeta Narodowa. 1901. Nr 328. 26 listopada; Przyczynek do zajść na uniwersytecie // Gazeta Narodowa. 1901. Nr 331. 29 listopada; Z uniwersytetu lwowskiego // Gazeta Narodowa. 1901. Nr 335. 3 grudnia.

навколо спільних цілей, підпорядковувати справі особисті амбіції. “Ми не є єще нация, щоби зовсїм о своїх силах могли остояти ся”[117], – такий висновок зробив він із політичного життя Львова.

Щоденник Т. Грушкевича дозволяє побачити тогочасний Львів очима тієї частини української інтеліґенції, яка не обмежувалася професійною діяльністю, а вважала життєвим покликанням служіння своєму народу / нації. Ця тема постійно присутня на сторінках щоденника, крізь її призму переломлюється чимало більш чи менш важливих подій, у тому числі повсякденного життя. Так само щодня в роздумах Т. Грушкевича була присутня тема польсько-українських відносин. Автор підтверджував, що їх загострення відчувалося значно більше, ніж у попередні десятиліття. Ця теза на сторінках щоденника проілюстрована багатьма прикладами з повсякденного життя Львова. Т. Грушкевич стверджував, що досить часто стикався зі зверхністю з боку польських чиновників, продавців та ін. У щоденнику трапляються описи масових безпорядків у місті на ґрунті міжнаціонального протистояння. У щоденнику міститься чимало критичних зауважень щодо поляків. Т. Грушкевич підкреслював, що розчарувався в можливостях польсько-українського примирення: “крутить ся істория помиреня сих двох народів від віків в тім самім колесї. Поляки ломлять завсїгди правила всякої справедливости, а голосять перед сьвітом, що они суть олицотворенєм найкращої згоди”[118]. Водночас щоденник Т. Грушкевича дозволяє зробити висновок, що серед української громадськості на початок XX століття переважало оптимістичне ставлення до українізації Львова. Витісненню польського чинника з міста відводилося 30–50 років, за які “Польща щезне – Русь займе своє приналежне місце”[119].

“Zakusy rutenizacyi Lwowa”: польська спільнота перед “українським завоюванням” Львова

До кінця XIX ст. польське політичне середовище у Львові успішно забезпечувало якнайбільше сприяння польському національно-культурному простору. Невдоволення українських політиків здебільшого ігнорувалося, а їх спроби загострити полеміку не підтримувалися. “Офіційна” позиція польської спільноти щодо українців полягала в дотриманні тези про польсько-руське братерство, унійної традиції та відкиданні всього, що ставило їх під сумнів, у тому числі самостійних українських політичних проектів. Окремі заходи українців, здебільшого у сфері культури, освіти, релігії, могли бути підтриманими.

[117] ЛННБ ім. В. Стефаника, відділ рукописів, ф. 41, спр. 123/п. 24, арк. 328 (Запис у щоденнику Т. Грушкевича 10 березня 1912 р.).

[118] Там само. Арк. 404 (Запис у щоденнику Т. Грушкевича 16 січня 1911 р.).

[119] Там само. Арк. 303 (Запис у щоденнику Т. Грушкевича 20 вересня 1910 р.).

Така позиція випливала із політичного світогляду польського консервативно-шляхетського середовища, яке до початку XX століття зберігало визначальний вплив на політичний клімат Львова. Парадоксальним, однак таким, що має своє пояснення, можна вважати факт, що до 1890-х років редакцію органа східногалицьких консерваторів "Gazety Narodowej" вели українці за походженням Ян Добжанський і Платон Костецький[120]. Тобто польське шляхетське середовище тривалий час не мало жодної програми в українському питанні, а будучи змушеним реагувати на те, що відбувалося в публічному просторі, спершу "передоручало" це тим, кого вважало "правильними" українцями.

Запізніле осучаснення польсько-українських відносин у Львові випливало також із того, що Львів не був для більшості впливових польських політиків шляхетського походження центром повсякденного життя. Чимало польських аристократів лише умовно можна було назвати львів'янами. Щоправда, у XIX столітті у Львові постали палаци Потоцьких, Сапєгів, Бадені, Ґолуховських, Любомирських, Мйончинських, Чарториських, Русоцьких, Замойських, Дзєдушицьких і деякі інші[121]. Однак їх власники, що перебували на верхівці соціальної драбини, як правило, обіймали високі державні посади, були депутатами віденського парламенту, мали маєтки ("родинні гнізда") на провінції, нерідко в кількох місцях. Лише на певний час пов'язували своє життя зі Львовом галицькі намісники, маршалки крайового сейму та інші вищі чиновники, якими часто ставали вихідці з Західної Галичини. Аристократичне виховання, знання багатьох мов, часті виїзди за кордон, – усе це, попри виразний польський патріотизм, об'єктивно надавало цьому середовищу дещо космополітичного характеру. Українське питання довго не було в уяві більшості цих діячів, не говорячи про членів їх сімей, чимось важливим, на чому вартувало б зосередити увагу.

Менш заможна, однак усе ще землевласницька шляхта будувала приватне життя навколо маєтків (так звані двори або *obszary dworskie*), господарювання в яких для забезпечення прийнятного рівня життя, освіти дітей, запевнення їм спадку, а також звичний спосіб проведення часу з візитами до сусідів, тривалими спільними відпочинками та полюваннями, займали більшу частину року. Вихідці з таких сімей, які були задіяні в громадсько-політичних процесах, як правило, відвідували Львів лише у зв'язку з конкретними справами, як-от сесія Галицького сейму або ж збори якогось важливого для них товариства, намагаючись ці справи поєднувати, а збори і зустрічі переносити так, аби вкласти їх у кількаденний приїзд. Так, до прикладу, Ернест Бандровський (уродженець Рави Руської, що працював у той час в Яґеллонському університеті у Кракові) переконував

[120] *Chlędowski K.* Pamiętniki. Wydanie drugie uzupełnione / Do druku przygotował, wstępem i przypisami opatrzył Antoni Knot. Kraków, 1957. T. 1: Galicja (1843–1880). S. 278.

[121] *Karolczak K.* Rola ziemiaństwa w kształtowaniu oblicza społeczności miejskiej Lwowa i Krakowa // Львів: місто – суспільство – культура. Т. 6. С. 243.

Влодзімєжа Козловського перенести на вигідний для нього час засідання Національної ради, бо "повторний приїзд до Львова для мене й коштовний, і надто обтяжливий"[122]. Приватні контакти в цьому середовищі нерідко обмежувалися кількома розмовами й листами на рік. У Львові такі діячі обговорювали важливі питання в готелях ("Жорж" та "Імперіал"), де навряд чи почувались, як удома[123]. Вихідців із Західної Галичини українське питання не турбувало взагалі, натомість дрібношляхетське східногалицьке середовище, за визнанням Станіслава Ґломбінського (який зростав у подібному оточенні), аж до кінця XIX століття не наважувалося визнати національну окремішність українців і сподівалося на перемогу концепції *gente Ruthenus, natione Polonus*[124]. Чимало матеріалів свідчать, що польські землевласники у Східній Галичині до останнього уникали участі у відкритій боротьбі з українським рухом, не бажаючи вносити політичну напругу на територію своїх маєтків.

Важливим моментом для розуміння механізмів формування українсько-польських відносин на цьому етапі є значна замкнутість польського шляхетського середовища в Галичині, що відрізнялася навіть на тлі інших регіонів, та "виразна дистанція між землевласниками й рештою суспільства". Цю замкнутість зберігали навіть декласовані шляхтичі, що оселялися в місті й здебільшого працювали чиновниками: "атмосферу і звичаї двору – який був здебільшого вже лише спогадом – вони внесли в набуті в місті чиншові кам'яниці"[125]. Про небажання польської шляхти враховувати демократизацію суспільства може свідчити хоча б той факт, що ще в 1901 р. обрання депутатом Галицького сейму від Львова польського селянина Якуба Бойка "Gazeta Narodowa" пояснила "ексцентричністю" львівських виборців[126]. Між польськими та українськими політичними елітами – українською демократичною інтеліґенцією, як правило, священицького або селянського походження, й польською аристократією існувала вже навіть не дистанція, а соціальна прірва. Шляхетсько-аристократична культура, до якої в той час наблизилися найзаможніші міщани та інтелектуальна еліта, творила окремий світ, політичні питання в якому розв'язувалися на прийомах у салонах, на полюваннях, за участю членів цісарської родини та вищих австрійських чиновників. Переглядаючи навіть офіційну інформацію про запрошених на такі прийоми, яку регулярно подавала "Gazeta Lwowska", можна побачити, що українець, який міг увійти в це коло, мусив бути, як мінімум, митрополитом або членом Крайового виділу. Що й говорити про конфіденційні

---

[122] ЛННБ ім. В. Стефаника, відділ рукописів, ф. 59 (Козловські), спр. 363 / 2, арк. 30 зв. (Лист Е. Бандровського до В. Козловського, Краків, 31 березня 1909 р.).

[123] Там само. Спр. 364, арк. 78 зв.

[124] *Głąbiński S.* Wspomnienia polityczne. Pelpin, 1939. S. 42.

[125] *Karolczak K.* Rola ziemiaństwa w kształtowaniu oblicza społeczności miejskiej Lwowa i Krakowa… S. 235.

[126] Wybór Bojki we Lwowie // Gazeta Narodowa. 1901. Nr 256. 15 września.

зустрічі, інформація про які не оприлюднювалася. Брак особистих контактів створював передумову для наростання непорозумінь на національному ґрунті.

Переходу українсько-польських стосунків у Галичині у стадію відкритого політичного конфлікту передувало визрівання комплексу національних образ на мікрорівнях. Дошкульність міжнаціональної полеміки з польського боку також наростала, дедалі більше виявляючись у дрібних деталях. Так, "Gazeta Narodowa", зауваживши в репортажі про вшанування у Львові культу діви Марії, що церковні дзвони відливалися з гармат, не втрималася від припущення: "може звучав колись під Берестечком"[127]. Вищі верстви польського суспільства, які довго не помічали гостроти українського питання, заспокоюючи себе думкою про "нижчість" руської культури, щиро здивувалися, коли на зламі XIX–XX століть українські політики, роздратовані безрезультатністю теоретичних закликів, перейшли до дій. Намагання українців розширити присутність у публічному просторі викликали відчуття, що вони прагнуть зміцнюватися за рахунок поляків, витісняючи їх із раніше здобутих позицій. Всесвітньо відомий датський письменник і літературознавець Ґеорґ Брандес, відвідавши Львів у 1898 р. під час відкриття пам'ятника Яну Собєському, почув від польських аристократів чимало нарікань на невдячність українців, які нібито спершу з їх допомогою займали певне суспільне становище, а згодом використовували його проти поляків. Ґ. Брандес вирішив відмовитися від контактів з українцями (які намагалися встановити М. Грушевський та І. Франко), мотивуючи це тим, що поляки, які запросили його у Львів, могли б розцінити це як "зраду" з його боку[128].

Одна з перших гострих публічних полемік навколо національного характеру Львова відбулася в червні 1903 року з нагоди зльоту польських Соколів, участь у якому взяло кілька тисяч осіб і представники чеського Соколу. Керівники польського Соколу надіслали українському товариству запрошення на зліт, що починалося словами "кохані брати" та наголошувало, що українці є "найближчими нам спільним осідком та спільною, багатовіковою долею і недолею", "ідеалами та засадами". Однак український Сокіл це запрошення публічно відхилив "зі взглядів принципіяльних", оскільки зліт "відбути ся має у Львові"[129]. Учасників зльоту, яких у Львові приймали на найвищому рівні представники міської влади та галицької адміністрації на чолі з намісником А. Потоцьким, "Діло" привітало статтею під назвою "Непрошеним «господарям» і непрошеним «гостям»", у якій наголошувалося, що "старинне руске місто, престольний город руского князя Льва" не є прийнятним місцем для польських маніфестацій; що українці тут

[127] Uroczystości maryańskie // Gazeta Narodowa. 1904. Nr 224. 30 września.

[128] *Brandes J.* Lwów / Z upoważnienia autora przełożyła z oryginału Józefa Klemensiewiczowa. Lwów: Księgarnia H. Altenberga, 1900. Odbito w Drukarni Narodowej w Krakowie. S. 32.

[129] Sokolstwo polskie // Gazeta Narodowa. 1903. Nr 146. 28 czerwca.

"єдині господарі були, єсть і будуть" і що "Русь тілько для Руси!"[130] Гостроти цій темі надавало те, що в сокільських організаціях формувалися зародки парамілітарних товариств, що на початку XX століття вже було самозрозумілим.

Важливим питанням є те, наскільки готовими були львівські поляки сприймати міжнаціональну конфронтацію як елемент повсякдення. Складність відповіді полягає в обмеженому колі джерел, які б дозволяли простежити прихований етап наростання антиукраїнських настроїв. Певні висновки можна зробити на підставі передвиборчих промов, адже вони відображають не так погляди самого політика, як те, що хочуть почути виборці. На передвиборчих зборах у Львові в 1901 р. президент міста Ґодзімір Малаховський (очолював місто в 1896–1904 роках)[131] незвично багато уваги присвятив українському питанню, яке потрактував у категоріях "невдячності" українців полякам, що нібито завжди враховували їх "слушні бажання" і "шанували права". "Попри це, – наголосив Ґ. Малаховський, – більшість Русинів не відплачує нам рівною мірою, навпаки, останні факти показують, що вони оголосили нам відкриту політичну війну". Президент Львова закликав об'єднати всі сили, "щоб у цій боротьбі не програти"[132]. Можна припустити, що на початок XX століття середовище міських виборців Львова було готовим прийняти ці гасла. Соціальною базою для їх поширення стала молодь, до якої передусім апелювали польські націонал-демократи через молодіжні організації "Zet".

Перехід до відкритої українсько-польської конфронтації у Львові був пов'язаний із утвердженням у польському політичному просторі націонал-демократів, які звернулися до свого народу з гаслами першорядності національних інтересів, національної солідарності, підпорядкування регіональної політики загальнопольським цілям і опертя національної праці на різні верстви суспільства, яке мусило зробити чіткий національний вибір. Ідеологія націонал-демократії формувалася в руслі тогочасних націоналістичних концепцій, вихідним пунктом яких був стан "загрози" національним інтересам. Ця "загроза" не обов'язково мала конкретний вияв, а розумілася досить широко – як небезпека деградації мовної, культурної чи історичної традиції, як перешкоди в поширенні національних впливів. В умовах такої "загрози" націоналістична ідеологія пропонувалась як вихід зі стану "оточеної фортеці", як сукупність кроків, покликаних звільнити потенціал нації[133]. Польським націонал-демократам було

---

[130] Непрошеним "господарям" і непрошеним "гостям". З нагоди IV зльоту польських Соколів // Діло. 1903. Ч. 132–133. 14 (27) червня. Додаток.

[131] †Godzimir Małachowski // Gazeta Lwowska. 1908. Nr 144. 25 czerwca.

[132] Sprawozdanie poselskie Dr Godzimira Małachowskiego posła na Sejm krajowy wygłoszone na Zgromadzeniu przedwyborczem stronnictwa demokratycznego lewicy sejmowej w dniu 4 września 1901 r. w sali Kasyna miejskiego. [Lwów, 1901]. S. 2–3.

[133] *Jaskólski M.* Konserwatyzm – nacjonalizm. Studia nad konfrontacjami ideowymi konserwatyzmu krakowskiego i demokracji narodowej przed 1914 r. Kraków, 1989. S. 52–53.

нелегко утвердитися в політичному просторі Галичини, що був уже поділений між легальними і впливовими силами. У Західній Галичині вони так і не подолали переваги краківських консерваторів. Натомість у Львові зростання їх популярності виявилося "вражаюче швидким"[134]. Це свідчило про те, що націонал-демократична ідеологія відповідала місцевим настроям[135].

Саме в колах львівської інтеліґенції ендецькі настрої поширилися найшвидше, захоплюючи дедалі більше вихідців зі східногалицьких шляхетських родин. Важливими етапами їх утвердження у Львові були: придбання в 1902 р. часопису "Słowo Polskie", що став одним із найпопулярніших у Галичині та послідовно (виходив двічі на день) пропагував націоналістичну ідеологію; польське національне віче у Львові 31 травня – 1 червня 1903 р., що прийняло програму зміцнення польського національного руху в Східній Галичині для протидії українцям[136]; обрання в 1904 р. після смерті Тадеуша Романовича депутатом Галицького сейму від Львова Станіслава Ґломбінського, що засвідчило популярність ендеції саме у Львові[137]; повернення лідерів загальнопольської націонал-демократії до Королівства Польського і зосередження керівництва в руках місцевих політиків, що посилило антиукраїнську складову. У жовтні 1908 р. кількість членів Сторонництва національної демократії у Львові досягнула 520 осіб, тоді як в усіх інших галицьких містах їх налічувалося 763[138]; з цього ж року чисельність членів партії почала швидко зростати, і вона перетворилася в масову[139].

Причин такого стрімкого поширення ендецької ідеології серед польського населення Львова було немало. З-поміж них важливо простежити те, як вона сприяла самоутвердженню прихильників, доводячи "особливість" Львова серед інших польських міст[140]. Спираючись на родинний досвід, син лідера ендеції С. Ґломбінського Станіслав писав про переконаність тогочасних львів'ян у тому, що "їх місто інше, краще, сильніше, згуртоване і героїчне", що воно виконує особливу, місійну роль[141]. Чимало активістів ендеції походили з відносно незаможних родин. Зі Львовом була пов'язана їх професійна та політична кар'єра, тут вони ставали публічними лідерами, звикали до "оплесків натовпів"[142].

---

[134] *Wysocki A.* Sprzed pół wieku. Kraków, 1974. S. 208.

[135] *Głąbiński S.* Wspomnienia polityczne… S. 72.

[136] *Głąbiński S.* Ludność polska w Galicyi Wschodniej. Referat wygłoszony na I. Wiecu narodowym dnia 1 czerwca 1903 r. Lwów, 1903.

[137] Kandydatura Głąbińskiego // Słowo Polskie. 1904. Nr 422. 7 września.

[138] Biblioteka Polskiej Akademii Nauk i Polskiej Akademii Umiętności w Krakowie, rkps 7817 (Materiały do dziejów Narodowej Demokracji w Galicji 1905–1918. Centrala Lwowska), k. 1–2 (Лист-звернення Організаційної комісії СДН за підписом С. Ґрабського, жовтень 1908 р.).

[139] *Grabski S.* Pamiętniki / Do druku przygotował i wstępem opatrzył Witold Stankiewicz. Warszawa, 1989. T. 1. S. 206.

[140] Do urny wyborczej // Słowo Polskie. 1908. Nr 144. 26 marca.

[141] *Głąbiński S.* W cieniu ojca. Warszawa, 2001. S. 24–26.

[142] *Grabski S.* Pamiętniki… T. 1. S. 231.

Маніпулятивне наголошування на недоліках українців служило при цьому тлом для підкреслення польської вищості та чеснот. Саме під впливом ендеків звичним у Львові явищем стали польські національні збори та віча з антиукраїнськими гаслами, демонстративні походи, що нерідко завершувалися побиттям вікон в українських інституціях. Атмосферу Львова в такі моменти відтворив Т. Грушкевич: "Коли я в полуд.[ень] вертав додому трамваєм, вернула польска суспільність з wiecu антіукраїньского (універ.[ситет]) Один відзиваєсь в трамваю: ale Głąbiński dobrze gada. Я думав собі: се вам добре говориться, бо грає добре на Ваших нервах, але багато лиха він і нам, і вам наробив своїм шовїнїзмом польским"[143].

Важливо підкреслити, що ендеки, якщо й визнавали "польсько-руський" характер Східної Галичини, то аж ніяк не щодо Львова, який, на їх думку, мусив мати мононаціональний польський характер. За твердженням ендецької преси, в умовах гострих національних протистоянь в усьому центральноєвропейському регіоні, з боку польської спільноти Львова було би "національним злочином" власними руками творити видимість того, що "Львів насправді є польсько-руським містом"[144]. На відміну від попереднього курсу польської політики щодо українців, який полягав у збереженні їх мінімального представництва в органах влади, що дозволяло б говорити про співуправління, ендеки наполягали на повному витісненні українського чинника зі Львова. У їх передвиборчій відозві з 1908 р. відкрито наголошувалося: "громадяни Львова мусять продемонструвати своїм голосуванням раз і назавжди, що у нашому місті немає місця для українського кандидата"[145].

З переходом керма польською національною політикою в Галичині до націонал-демократів між українцями й поляками почався фактично щоденний публічний міжнаціональний діалог, тон якого неухильно загострювався. Галицька ендеція спрямувала програмні положення проти українського руху, чи не першою серед усіх польських сил визнавши національний характер польсько-українського конфлікту, неминучість його загострення і декларувавши прагнення полонізувати українців[146]. Спроби інших сил шукати порозуміння з українцями ендеки розцінювали як "політику страуса". Українсько-польські стосунки вони трактували в категоріях тотального протистояння, яке стосувалося кожного, як боротьбу "за землю, за культуру міст, чи буде вона польською, чи руською, за душі й серця народу"[147].

---

[143] ЛННБ ім. В. Стефаника, відділ рукописів, ф. 41, спр. 123/п. 24, арк. 347 (Запис у щоденнику Т. Грушкевича 5 травня 1912 р.).

[144] Zakusy rutenizacyi Lwowa // Słowo Polskie. 1908. Nr 140. 23 marca.

[145] Do urny // Słowo Polskie. 1908. Nr 417. 6 września.

[146] *Wątor A*. Narodowa Demokracja w Galicji do 1918 roku. Szczecin, 2002; *Аркуша О.* Польські націонал-демократи та українське питання в Галичині // Вісник Львівського університету. Серія історична. 2005. Вип. 39–40. С. 149–202.

[147] Nałogowi ugodowcy. I // Słowo Polskie. 1908. Nr 157. 2 kwietnia.

Під цим кутом зору Львів добре надавався на роль "оточеної фортеці", якій загрожувало "руське море". "Słowo Polskie" стверджувало: "Як місто Львів має не лише локальне значення, а й є також серцем краю під національним, політичним і суспільним оглядом. […] Розташований у центральній Галичині, як польський острів серед оточуючого його переважно руського населення, Львів є вартовим польського характеру й національних польських інтересів як столиці, так і інших міст центральної і східної Галичини. Національні обов'язки і завдання столиці зростають щодня, в міру збільшення сили руського елементу в краю і піднесення гасла поділу краю на частини "польську і руську". Польські міста, а особливо Львів, стають предметом дедалі ґвалтовнішої й успішнішої акції, що прагне відібрати в них польський характер і польську силу"[148]. Заяви української публіцистики про потребу зміцнити українську присутність у Львові ендеки трактували як намір штучної "рутенізації" міста, якій належало дати рішучу відсіч. Також вони вважали повним абсурдом тезу про загальноукраїнське значення Львова та вимагали, щоб українські політики будували свої національні проекти навколо Києва.

Національна символіка в окресленні міського простору

Після зосередження поляками у своїх руках управління галицькою автономією почалося символічне переокреслення публічного простору, з якого витіснялися маркери імперського, німецького чи навіть нейтрального характеру, відходили на другий план колись найважливіші релігійні символи, натомість першорядного значення набували польські національні атрибути, які свідчили або про боротьбу польського народу за незалежність, або ж підкреслювали історичну велич Речі Посполитої. Цілеспрямовано сформований "польський Львів" мав стати життєздатною альтернативою "Габсбурзькому Львову"[149], однак його створення відразу ж викликало несхвалення українців. Переозначення міського простору було розпочате насипанням на Високому замку у Львові з 1869 р. кургану Люблінської унії. В його основу було покладено наріжний камінь з гербами трьох народів і написом "Вільні з вільними, рівні з рівними – Польща, Литва і Русь, об'єднані Люблінською унією дня 11 серпня 1569 року". Уже ця подія показала серйозні розбіжності між українським і польським баченнями міського простору: українські політичні середовища від участі у святкуваннях 300-ї річниці

[148] Prezydentura stolicy kraju // Słowo Polskie. 1907. Nr 184. 20 kwietnia.

[149] *Прокопович М.* Копець Люблінської унії: імперська політика та національне святкування у Габсбурзькому Львові / Перекл. Т. Шмігер // Серія он-лайн публікацій Центру міської історії Центрально-Східної Європи. № 3. Львів, 2008. С. 33; *Prokopovych M.* Architecture, Public Space, and Politics in the Galician Capital, 1772–1914. West Lafayette, Indiana: Purdue University Press, 2009.

Люблінської унії відмовилися[150]. Ідея насипання кургану, що мав символізувати єдність "братніх" народів, одразу ж втратила сенс, оскільки "русини сміялися з тієї польської фантазії і курган цілком не зачіпав їх сердець"[151].

Українсько-польські суперечності простежувалися під час закладення в 1878 р. наріжного каменя будівлі Галицького сейму. Під фундамент було покладено грамоту латинською і польською мовами. У відповідь на протести українських депутатів крайовий маршалок зауважив, що про українську мову "забули". Заключним акордом сеймової споруди стало її оздоблення скульптурними композиціями, зокрема, на аттику – "геній Вітчизни", що простягає свою опіку над Галичиною, уособленою Дністром і Віслою (первісно розглядався варіант "законодавство", що простягає свою опіку над Польщею і Руссю) та всередині споруди – фігури чотирьох правителів Польщі та України – королів Мєшка I і Казимира III, князів Володимира і Ярослава Мудрого[152]. Сеймова будівля стала чи не останньою великою спробою утвердити в публічному просторі Львова символи польсько-руської єдності. Утім, для українців це не мало значення: Галицький сейм сприймався ними як польський орган влади, що вів антиукраїнську політику та не міг вважатися частиною "українського Львова"[153]; русофіли принципово називали його не Галицьким, а лише "львівським" сеймом, підкреслюючи, що він перебуває в суперечності з руською провінцією.

Перепозначення міського простору активізувалося після ухвалення статуту міста Львова, коли "міська рада прийняла як свій обов'язок скасовувати всі чужі назви вулиць і запроваджувати, по можливості, назви, які звучали патріотично"[154]. Наступним етапом стало встановлення у Львові низки пам'ятників[155]. Цей процес набрав обертів на зламі XIX–XX ст, коли "символічна

---

[150] *Sierżęga P.* Obchody rocznicy Unii Lubelskiej na terenie Galicji w 1869 roku // Galicja i jej dziedzictwo / Red. J. Hoff. Rzeszów, 2001. T. 15: Działałność wyzwoleńcza . S. 146–192; *Мудрий М.* Ідея польсько-української унії та "русини польської нації" в етнополітичному дискурсі Галичини 1859–1869 років // Вісник Львівського університету. Серія історична. 2005. Вип. 39–40. С. 83–148.

[151] *Chlędowski K.* Pamiętniki. T. 1. S. 279.

[152] *Аркуша О., Мудрий М.* З історії спорудження будинку Галицького крайового сейму у Львові // Наукові зошити історичного факультету Львівського національного університету імені Івана Франка. Зб. наук. праць. Львів, 2001. Вип. 4. С. 133–144; *Grodziski S.* Dyskusja o galicyjskich symbolach // Studia Lodomeriana. Historia – kultura – prawo / Pod red. K. Grodziskiej i G. Nicieja. Kraków, 2007; *Szuro S.* Powstanie gmachu Sejmu Krajowego we Lwowie (budynek obecnego Uniwersytetu Lwowskiego) // Studia Polsko-Ukraińskie / Południowo-Wschodni Instytut Naukowy w Przemyślu. Przemyśl, 2006. T. 1. S. 135–143.

[153] *Шах С.* Львів – місто моєї молодости… С. 61–62.

[154] Ibid. S. 205.

[155] *Mochnacki E., Romanowicz T.* Lwów jako stolica kraju // Miasto Lwów w okresie samorządu… S. 719.

мова львівських площ, вулиць та парків остаточно стала польською"[156]. Були встановлені пам'ятники: Янові Кілінському (1894), Теофілові Вісьнєвському і Юзефові Капусцінському (1895), Олександрові Фредру (1897), Корнелю Уєйському (1901), Аґенорові Ґолуховському (1901), Адаму Міцкевичу (1904), Бартошу Ґловацькому (1906), Францішку Смольці (1913).

Відкриття пам'ятників супроводжувалося національними маніфестаціями, особливо велелюдними з нагоди відкриття пам'ятників Янові Собєському[157] й Адаму Міцевичу[158]. У пропагандистській кампанії навколо цих подій особливий наголос ставився на польськості Львова. Репортаж із урочистостей з нагоди спорудження пам'ятника Янові Собєському "Gazeta Narodowa" розпочала зі слів: "У нас у Львові – часто говорив король Ян III, почуваючись у Левовому місті, як удома"[159]. Вшанування саме цього короля, що уславився як "рятівник Відня", відіграв ключову роль у захисті південних кордонів Речі Посполитої від турків й, між іншим, підписав "Вічний мир", що закріпив поділ українських земель, мало на меті підкреслити цивілізаційну місію Львова як форпоста західної цивілізації. Так символ польської "цивілізації" був протиставлений українському гаслу "свобода", уособленням якого був Б. Хмельницький[160]. Польські маніфестації у Львові щоразу викликали невдоволення українських діячів. Так, при спорудженні пам'ятника Адамові Міцкевичу українці найбільше критикували перенесення скульптури Матері Божої, що розцінювалося не лише як святотатство, а й як символ брутальності поляків у Львові.

Приблизно до середини 1890-х років важливі для українців національні символи з польського боку толерувалися. Прикладом може послужити перепоховання Маркіяна Шашкевича у "столиці Галицької Русі" в листопаді 1893 р., участь у якому взяли високі польські посадовці, як-от віце-президент Крайової шкільної ради Міхал Бобжинський, ректори Львівського університету і Політехніки, президент міста[161]. Уже наприкінці XIX століття конфлікт між українцями й поляками навколо національного маркування міського простору загострився. Певний психологічний клімат для цього був створений позицією значної частини українських політиків щодо відновлювальних робіт у комплексі королівських споруд на Вавелі у Кракові, що частково фінансувався з крайового бюджету. У свідомості багатьох поляків звільнення Вавелю, що вважався серцем польської культури і духовності, від австрійських військ символізувало майже

[156] *Середа О.* Масові урочистості та міський публічний простір // Історія Львова: У трьох томах. Т. 2. С. 312.

[157] Uroczystość Sobieskiego // Gazeta Narodowa. 1898. Nr 324. 22 listopada.

[158] Odsłonięcie kolumny Mickiewicza // Gazeta Narodowa. 1904. Nr 250.

[159] *Schnür-Pepłowski S.* Pamięci Jana III // Gazeta Narodowa. 1898. Nr 322. 20 listopada.

[160] *Czaplicka J.* Lviv, Lemberg, Leopolis, Lwów, Lvov: A City in the Crosscurrents of European Culture // Lviv. A City in the Crosscurrents of Culture / Ed. by J. Czaplicka. Harvard University. Cambridge, Massachusetts, 2005. S. 17.

[161] *Горинь В.* Перепоховання Маркіяна Шашкевича. Львів, 2011. С. 46.

сакральний етап національно-державного відродження. Натомість українська публіцистика гостро критикувала ці дії, твердячи, що зароблені важкою працею українського народу гроші викидаються на польські "історичні забаганки".

Своєю чергою, у 1900 р. Львівський маґістрат відхилив ініціативу Наукового товариства імені Шевченка назвати площу перед його будинком ім'ям Т. Шевченка й надати дозвіл на встановлення там пам'ятника Кобзареві. На відмову Львівського маґістрату гостро відреагував М. Грушевський, одночасно привернувши увагу громадськості до наявної вулиці Шевченка у Львові, яка вже кілька років існувала на окраїні міста, в районі Погулянки. У її стані М. Грушевський вбачав символ ставлення польської спільноти (*ojcowie miasta*) до українців: "Се заулок, що лучить ул. Кохановського з ул. Зеленою й поза своєю урядовою назвою улиці Шевченка далеко більше звісний під назвою *ulicy Błotnej*; ся назва належить йому по всякій справедливості: мокрими часами ся «улиця» стає одним невилазним багном, котре перейти майже неможливо […] дивлячися на неї тяжко подумати, що сей смітник, невимощений, обгороджений парканами, з кількома малими домками лежить в столичнім місті Львові […] чи факт названня такого смітника іменем Шевченка в столиці Галицької Русі мусить уважатися пошаною пам'яті Шевченка, чи, може, зневагою?"[162]

Зі спогадів С. Шаха можна скласти приблизне уявлення про те, які національні пам'ятники тогочасні українці хотіли би бачити у Львові. С. Шах називав: Данила Галицького, князя Юрія І, Макарія Тучапського, Григорія Яхимовича, врешті (йшлося про дещо пізніший період) – Івана Франка. Однак на початку XX століття через загострення українсько-польських відносин будь-яка ініціатива щодо встановлення у Львові українського пам'ятника апріорі виглядала як приречена на невдачу. Символічні "місця пам'яті" українців обмежено рамками т. зв. українського пантеону на Личаківському цвинтарі, що почав формуватися після смерті в 1883 р. Володимира Барвінського[163].

В епоху формування модерних націй особливе значення мала символічна мова мистецтва, яке набувало / мусило набути національного характеру та сприяти таким чином, насамперед за рахунок своєї емоційної складової, кристалізації національних ідентичностей[164]. Найяскравіше процес формування національної ідентичності архітектурними засобами простежувався в забудові центральних громадських просторів міст, які владна еліта намагалася перетворити в нові "священні місця", осередки колективних співпереживань, врешті візуалізувати в них свої міфи і прагнення[165]. Українці Львова не сприймали

---

[162] *Грушевський М.* Улиця Шевченка у Львові // *Його ж.* Твори: У 50 т. Т. 1. С. 202–203.

[163] *Шах С.* Львів – місто моєї молодости… С. 66–72.

[164] *Сміт Е. Д.* Національна ідентичність. Київ, 1994. С. 99–100.

[165] *Черкес Б.* Національна ідентичність в архітектурі міста. Львів, 2008. С. 29.

як "свої" та не визнавали "своїми" низку імпозантних будівель, що споруджувалися в місті на зламі XIX–XX століть та символізували поєднання польських національних і австрійських імперських символів (йдеться насамперед про вже згадану будівлю Галицького сейму, а також Міського театру)[166]. "Руськими" острівками у місті вважалися або ж церковні споруди, або ж будівлі, споруджені народним коштом, як, наприклад, комплекс Народного дому. Однак уявлення про їх значущість серйозно підривали дискусії навколо національної ідентичності. Народний дім, що опинився в руках русофілів, більше асоціювався з намаганнями українофілів встановити над ним свій контроль, аніж із розбудовою "руського Львова". Та й з архітектурної точки зору ці будівлі не могли конкурувати із символами польської влади та культури.

Візуальним центром руського Львова, без сумніву, був собор св. Юра, який сприймався як сакральний символ руськості міста. Потрібно зауважити, що в той час середньовічні уявлення про важливість підвищення споруди у просторі над іншими ще зберігали певне ідейне навантаження. Символічна мова львівського краєвиду на завісі, що була виконана для Міського театру Генриком Семирадським, не випадково була відчитана львів'янами як навмисне зображення з пункту цитаделі, що дозволяло не вміщувати собор св. Юра[167]. Розширення української присутності в центрі Львова архітектурними засобами розглядалось як одне із важливих і принципових національних завдань. З цією метою в 1895 р. товариством "Просвіта" був закуплений будинок на площі Ринок, 10 (колишній палац Любомирських), що візуально ніби продовжив традиційний український квартал (вулицю Руську) до центральної частини. На початку XX століття було завершено будівництво другої міської греко-католицької церкви (Преображенська церква) на вулиці Краківській. Важливу роль в утвердженні української присутності в архітектурі центральної частини Львова відіграло спорудження в 1905–1906 роках на вулиці Руській, 20 будинку кредитно-страхового товариства "Дністер", оздобленого стилізованою народною орнаментикою та елементами дерев'яного будівництва карпатського регіону. Завдяки конфіґурації та розташуванню будинок став помітним, відчитуваним силуетом у панорамі середмістя[168]. У контексті українсько-польських дискусій поява таких споруд не проходила непомітно. Леон Пінінський у мистецтвознавчій розвідці не стримався від зауваження, що бездарна архітектура і так званий стиль будівлі "Дністра" "дощенту зруйнували гармонію" Губернаторських Валів й навіть погіршили вигляд Успенської церкви[169].

---

[166] *Шах С.* Львів – місто моєї молодости… С. 61–62.

[167] Там само. С. 102.

[168] *Жук І.* Архітектура // Історія Львова: У трьох томах. Т. 2. С. 445.

[169] *Pininski L.* Piękno miast i zabytki przeszłości. Nakładem Księgarni H. Altenberga we Lwowie. Warszawa: E. Wende & Sp. (T. Hiż & A. Turkułł), 1912. S. 43.

Одним із резонансних питань у контексті національних впливів на міський простір Львова стала ідея спорудження українського театру, кошти на який почали збирати ще у другій половині 1880-х років. У 1903 р. був створений Крайовий комітет будівництва українського театру у Львові (Є. Олесницький, К. Левицький, В. Шухевич). Комітет придбав земельну ділянку на розі вулиць Сикстуської (сучасна П. Дорошенка) і Сапєги (сучасна С. Бандери)[170]. Перший варіант проекту був замовлений у відомій віденській фірмі Г. Гельмера і Ф. Фельнера. Була видана листівка з видом нового театру в неоренесансному стилі, що відповідав усім новочасним віянням в європейській архітектурі та вражав уяву своєю імпозантністю. Однак перевагу було надано альтернативному проекту, виконаному в майстерні українського архітектора Івана Левинського. Головним мотивом цього стало прагнення бачити у майбутній будівлі самобутні національні риси. Проект І. Левинського базувався на неороманському стилі, що ніби пригадував давньоруський Львів, підкреслював елементи сакральної архітектури, а також передбачав використання будівлі як українського клубу[171].

Спорудження українського театру у Львові в якийсь момент трактувалось як "справа народної честі", щоправда, не одностайно. Гостро критикував проект М. Грушевський, називаючи його "театральною забаганкою" й натякаючи на свідоме відволікання уваги малозначущими справами (натомість пропонував зосередитися на відкритті українських гімназій та будівництві Академічного дому, щоб полегшити українській студентській молоді адаптацію у Львові). "Говорять, – скептично зауважував він, – що театральний будинок причиниться до руського характеру Львова, піднесе престиж русинів у нім. Та се занадто легка потіха, аби на неї оподатковувати галицьких анальфабетів, а зрештою характер місту надають не мертві будинки, а живі люди з живою діяльністю"[172]. Зібраних коштів виявилося недостатньо для театру; у 1914–1916 роках вони були вкладені в будівлю Музичного інституту імені Лисенка.

Утім, бурхлива реакція на ідею спорудження українського театру у Львові свідчила про важливість цього питання в міжнаціональних дискусіях, насамперед тому, що український театр міг продемонструвати естетичний потенціал української "високої" культури[173]. "Słowo Polskie" називало цей проект "політичною справою", заперечувало проти виділення коштів із крайового бюджету. "У столиці краю, – наголошував часопис, – мешкає кільканадцять

[170] *Сохоцький І.* Д-р Євген Олесницький // *Його ж.* Історичні постаті Галичини XIX–XX ст. Ню Йорк; Париж; Сідней; Торонто, 1961. [Наукове товариство ім. Шевченка. Бібліотека українознавства. Ч. 8]. С. 133.

[171] *Проскуряков В.* Архітектура українського театру: простір і дія. Львів, 2004. С. 173–175.

[172] *Грушевський М.* В справі руських шкіл і руського театру // *Його ж.* Твори: У 50 т. Т. 1. С. 262–269.

[173] *Lane H.* The Ukrainian Theater and the Polish Opera: Cultural Hegemony and National Culture // Lviv. A City in the Crosscurrents of Culture… S. 163.

тисяч русинів, що переважно належать до найубогіших верств суспільства. Така публіка не запевнить театру постійного існування, така публіка театру не потребує". Часопис також показував, як здобутки українців у Львові обертатимуться втратами для поляків: через брак української публіки, театр мусив би залучати польського глядача з нижчих соціальних верств і сприяв би його "рутенізації"[174].

Зміцнення видимих ознак української присутності у Львові дедалі більше означало для польських політиків витіснення з міста польського чинника. Насамперед на цій тезі ґрунтувався їх опір заснуванню у Львові українського університету (натомість пропонувались інші міста) і вимогам українців перетворити діючий Львівський університет у двомовний. "Русинам не стільки залежить на тому, щоб здобути власний університет, – стверджував східногалицький консерватор, професор Львівського університету Станіслав Стажинський, – скільки на тому, щоб поляки втратили половину свого університету для того, щоб – якби їм це вдалося – розітнути Львів навпіл […]. Йдеться русинам головно про те, щоб позбутися польського університету зі Львова, адже ця вища школа як польська є для них сіллю в оці, бо лежить з того боку Сяну"[175]. "Я не міг погодитися на руський університет у Львові, – твердив С. Ґломбінський, – оскільки політики і навіть руські професори голосно освідчили на вічах, що університет потрібний русинам для швидкого зрущення Львова"[176]. Напруга в університеті виливалась у відкриті сутички між студентами, навіть із застосуванням вогнепальної зброї, блокування приміщень, побиття викладачів, погроми аудиторій. Протистояння позначалося на вечірньому житті Львова, коли юрби молоді під націоналістичними гаслами маніфестували на вулицях.

Важливою формою боротьби за вплив у міському просторі була організація масових громадських акцій, більшість яких мали національно-патріотичний характер (релігійні акції теж мали чітко виражений конфесійний характер, який у Галичині співпадав із національним поділом; після 1908 р. суттєво послабився інтернаціональний струмінь у громадських акціях соціалістів). Щороку польська громадськість Львова відзначала річниці конституції 3 травня й січневого повстання. Львівські українці 7–8 грудня 1903 р. вшановували творчість композитора Миколи Лисенка, якого зустріли у Львові понад 3 тисячі шанувальників з різних місцевостей. Святкування прирівнювалося до урочистостей на честь І. Котляревського у Полтаві[177]. Конфронтаційний характер носило відзначення в листопаді 1905 р. 250-річчя облоги Львова військами Б. Хмельницького: на противагу заходам міської влади українці

[174] Teatr ruski we Lwowie // Słowo Polskie. 1904. Nr 494. 20 października.

[175] Biblioteka Jagiellońska w Krakowie, Oddział Rękopisów, Teki Michała Bobrzyńskiego, sygn. 8088 III, k. 49 (Лист С. Стажинського до М. Бобжинського, 21 червня 1902 р.).

[176] *Głąbiński S.* Wspomnienia polityczne… S. 48.

[177] Лисенкове торжество у Львові // Діло. 1903. Ч. 266. 25 падолиста (8 грудня).

організували власне віче. Наприкінці червня 1910 р. у Львові відзначалося 500-річчя Грюнвальдської битви; цього разу польська громадськість демонструвала патріотизм на антинімецькому ґрунті.

Традиційно рядом заходів (здебільшого концертів) українці вшановували Шевченкові дні. 5–7 листопада 1911 р. відзначалося сторіччя М. Шашкевича. У 1913 р. вшановувався 40-річний ювілей творчості І. Франка. Характер національних маніфестацій мали приурочений до 40-річчя "Просвіти" перший Просвітньо-економічний конґрес у Львові 1–2 лютого 1909 р., всеукраїнський студентський конґрес 2 липня 1913 р., у яких брали участь українці Наддніпрянщини. Напередодні українських віч у Львові з'являлися їх учасники, що вирізнялися з-поміж перехожих жовто-синіми шаликами чи поясами, до яких інколи впліталася червона барва. В уяві українських політиків масові акції у Львові частково компенсували слабкі позиції українців у соціальній структурі львівського міщанства. Масовість, яку забезпечували українські селяни, в добу запровадження загального виборчого права насправді ставала арґументом, над яким вартувало задуматися. Щоправда, ефект від цих акцій щоразу підривала боротьба між українофілами й русофілами. Показовим було влаштування 2 лютого 1906 року у Львові одночасно двох "всенародних" віч за парламентську виборчу реформу. Такі факти польські політики використовували проти українського руху, стверджуючи, що "самі русини ще не погодилися між собою, чи насправді вони є самостійним народом"[178].

З 1911 року керівництво українського сокільського руху ініціювало акцію "Український город у Львові". Українців Галичини закликано надсилати кошти для купівлі у Львові території під українські інституції та масові заходи. Кожному українцеві пропонувалося придбати по кілька метрів земельної площі у Львові, право власності на яку ініціатори обіцяли підтверджувати листами. У заклику відзначалося: "Український нарід потребує доконче власного городу у Львові на свої власни цїли, щоби не бути в столицї краю невільником чужих людий". На лютий 1912 р. було закуплено 4453 метри із запланованих двадцяти тисяч[179]. Використовували територію здебільшого сокільські товариства. 28 червня 1914 р. у Львові відбувся великий з'їзд українських сокільських, січових та інших спортивних організацій. За свідченням Т. Грушкевича, "Похід ішов більше, як годину. Старшина їхала на конях – були на конях кілька відділів рядових Соколів і Січовиків. Ішли Сокілки і Січовички. Всьо дуже гарне, одяги деякі досить виставні, дорогі, женщини в національній ноші з козацкими шапками або в хусточках червоних […]. Число тих, що взяли участь в поході, було між 6 до 7 тисяч людий, між ними до 1000 женьщин. […] Се величавий похід був. Мусять се і вороги україньского народу признати"[180].

---

[178] Dwa "wsenarodne wicza" we Lwowie // Słowo Polskie. 1906. Nr 55. 3 lutego.

[179] Український город у Львові // Дїло. 1912. Ч. 34 (додаток). 13 лютого (31 січня).

[180] ЛННБ ім. В. Стефаника, відділ рукописів, спр. 123/ п. 24, арк. 505 зв. (Запис у щоденнику Т. Грушкевича, 28 червня 1914 р.).

Цей опис підтверджує відоме захоплення змінами в зовнішньому вияві української присутності у Львові, яке залишив у спогадах Д. Дорошенко після свого другого візиту влітку 1914 року: "Справді, як виріс український Львів за цих 10 років! […] Як усе повиростало, як поширилось! […] «Колись будемо мати таке і в Києві!» – думав я"[181]. Спостерігання за зміцненням у Львові українського чинника викликало серед польської спільноти міста складні почуття. Їх крайній націоналістичний вираз влучно сформулював під час виступу в Галицькому сеймі український депутат Андронік Могильницький, твердячи про враження, "szczo my czy pyśmom, czy prysutnosteju naszoju zaneczyszczajemo ulyci, bucim to waszoho "grudu" i diznajete soromu, otyrajuczy sia o nas"[182]. Однак ближчим до істини видається твердження про те, що при спробах роздумів над національним обличчям майбутнього Львова польську громадськість охоплювали панічні настрої. У 1913 р. в часописі "Słowo Polskie" відзначалося: "Львів сьогодні є центральним пунктом боротьби, яку оголосили нам українці за владу в Східній Галичині. Останніми роками вони систематично прагнуть оволодіти Львовом, добре розуміючи, що як здобудуть столицю – наша сила у всій східній частині краю буде зламана. Щороку множаться руські вивіски на львівських вулицях. На Ринку найгарніші кам'яниці щороку переходять у руські руки. Передмістя вкриті мережею українських читалень і товариств"[183].

* * *

На початку XX століття образи Львова "австрійського", "польського" й "українського" не лише були різними, а й дедалі більше розходилися між собою. Відень розглядав Львів як столицю східної провінції, де видимі поступи модернізації та ілюзорний суспільний спокій однаково легко пояснювалися перевагами австрійського правління, а питання, хто забезпечував цей спокій і блиск, було другорядним. Його оптимальним розв'язанням стало би набуття Львовом характеру космополітичної метрополії, однак особливо вникати в таке перетворення австрійський уряд не збирався, навіть якщо на практиці воно виглядало як польське правління. Польська громадська думка плекала образ Львова як фортеці польської культури й цивілізації на Сході (за змістом поняття "польської" тут ототожнювалося із "західної", однак другий термін був менш важливим). Натомість в очах українців Львів перетворився в чужорідний і неприязний острів серед "руського моря", який належало відвоювати з принципових міркувань як давньоруську столицю і "серце Русі".

---

[181] *Дорошенко Д.* Мої спомини про недавнє минуле (1914–1920 роки). Київ, 2007. С. 12–15.

[182] Stenograficzne sprawozdania z trzeciej sesyi ósmego peryodu Sejmu Krajowego Królestwa Galicyi i Lodomeryi wraz z Wielkiem Księstwem Krakowskiem z roku 1907. T. 1: od 14 lutego do 19 marca 1907. [Lwów, 1907]. S. 1285.

[183] O Radę miejską // Słowo Polskie. 1913. Nr 14. 9 stycznia.

Важливу роль у конструюванні національних образів Львова відігравала інструменталізація історичної пам'яті. На зламі XIX–XX століть українська та польська історіографії в Галичині формувалися у винятково національній парадигмі, під прямим тиском взаємного суперництва. Дослідження минулого Львова виразно підпорядковувалися його включенню в загальнопольський / загальноруський (або ж загальноукраїнський) політичний та культурний простір, причому багатовікове проживання у Львові іншої національної спільноти трактувалося як малозначуще або ж навіть таке, що перешкоджало успішному розвитку міста. Найбільше українська та польська версії минулого Львова конфліктували навколо двох сюжетів: завоювання Львова польським королем Казимиром III і облоги міста козацьким військом Б. Хмельницького.

Польські історики стверджували, що приєднання Львова до Речі Посполитої створило передумови для його піднесення; руська громада міста здебільшого трактувалась як "нещира" у своїх діях, чим і пояснювалося позбавлення її політичних прав. У версії українських істориків загарбання / окупація Львова поляками припинила його органічний розвиток, спричинила другосортність українців на їх рідній землі. Польські історики цього періоду поєднали як абсолютно взаємопов'язані речі поняття "польськості" та "успішності" Львова, поширивши їх також на австрійський період. Для їхніх праць характерний наголос на "особливій" ролі міста в історії. Натомість українські історики часто неохоче розвивали сюжети про Львів, не знаходячи в його минулому привабливих для себе моментів. Утім, відсутність у Львові пам'яток давньопольської історичної традиції усвідомлювалася польськими істориками як певна проблема, тоді як українські дослідники вважали давньоруські пам'ятки певним символом "руського" характеру Львова та запорукою його майбутнього відродження.

Реальний Львів кінця XIX століття одночасно як приваблював, так і відштовхував тогочасного галицького українця. Українським міщанам у Львові рідко вдавалося втримати національну ідентичність протягом кількох поколінь. Також у їх середовищі домінували консервативні староруські та русофільські настрої, що пояснювались як впливами ієрархії Греко-католицької церкви, так і претензіями на аристократизм і небажанням формувати українську культуру на народній основі. Це спричиняло замкнутість національно-культурних товариств та суттєво ускладнювало інтеґрацію до "руського" Львова вихідців із сільської інтеліґенції.

Представники першого покоління української світської інтеліґенції, яке наприкінці XIX століття перебрало від греко-католицького духовенства політичне керівництво українським рухом, як правило, не знаходили у Львові можливостей для професійної та громадсько-політичної самореалізації. У період навчання у Львівському університеті в їх уяві формувався образ Львова як польського, "чужого" та навіть "ворожого" міста, де бути українцем майже неодмінно означало належати до соціальних низів. Багатьох із них відлякував також рівень напруги у міжнаціональних та міжпартійних стосунках, що був значно слабшим

на провінції. Повсюдним явищем серед української світської інтеліґенції кінця XIX століття був переїзд зі Львова у провінційне містечко, де можна було швидко добитися професійного та політичного успіху.

Українсько-польські дискусії в Галичині були розпочаті як протистояння між польським "паном" та українським "селянином". Власне місто Львів було включене в них з певним запізненням. Насамперед це пояснювалося тим, що Львів не відігравав центральної ролі в повсякденному житті польської аристократії, яка до кінця XIX століття визначала суспільний клімат у місті. Ситуація різко змінилася з утвердженням у політичному просторі Галичини польських націонал-демократів. Популярність ідеології польської ендеції саме у Львові може служити додатковим підтвердженням визрівання у місті конфліктних українсько-польських відносин у той період, коли назовні це ще не демонструвалося.

Особливу гостроту польсько-українському протистоянню у Львові надавала теза польських політиків про те, що будь-яке зміцнення позицій українців у місті відбувається за рахунок витіснення поляків і завдає прямої шкоди їх національним інтересам. Такий підхід зумовлював безперспективність міжнаціонального діалогу на будь-яку тему, а водночас надавав політичного і конфліктного звучання будь-яким діям. Тенденції суспільного розвитку, зокрема демократизація виборчого законодавства, давали підстави для "оптимістичного" погляду на перспективи українізації Львова, демонстрували польській спільноті, що соціальні переваги в недалекому майбутньому можуть виявитися недостатніми для втримання переваги в місті. Усвідомлення польського Львова як острова (або фортеці) серед неприязного "руського моря" спричиняло серед польської спільноти настрої, близькі до панічних.

Аналіз суб'єктивних джерел того часу (спогадів, щоденників) дозволяє зробити висновок про те, що українсько-польська конфронтація на початку XX століття стала важливим чинником повсякденного життя Львова. Непорозуміння на національному ґрунті могли спіткати людину на будь-якому кроці. Пересічний львів'янин нерідко ставав свідком національних маніфестацій, бачив конфронтаційні заклики у пресі та публіцистиці, чув розповіді про утиски через національну приналежність при працевлаштуванні; демонструючи свою національну ідентичність, міг зіткнутися з некоректною поведінкою в магазині, офіційній установі, при винайманні житла, задумувався над проблемами мішаних шлюбів.

Чималу роль у міжнаціональних дискусіях почали відігравати зовнішні ознаки національного характеру міста. Спроби помістити в міський простір символи українсько-польської згоди одразу ж зазнали невдачі через небажання українців брати в цьому участь. Через відсторонення від міської влади українці мали незначний вплив на національне маркування міського простору: усі встановлені в цей період пам'ятники символізували польську державність або ж боротьбу за неї. Компенсувати це українці намагалися масовими громадськими акціями,

багатолюдність яких забезпечували українські селяни. Розмах і масовість цих акцій завжди підкреслювались як символ присутності у Львові “руських господарів”. Боротьба за візуальну присутність у місті усвідомлювалася діячами українського руху як одне із важливих завдань у Львові та була небезуспішною.

ВІСНИК ЛЬВІВ. УН-ТУ *VISNYK LVIV UNIV.*
Сер. істор. 2012. Спец. вип. С. 411–420. *Ser. Histor. 2012. Special issue. P. 411–420.*

УДК 396 (= 161.2) “19”

Іванна ЧЕРЧОВИЧ
Львів

Конструювання образу жінки-українки у Львові на початку XX століття

У статті йдеться про образ жінки-українки в публічному просторі Львова початку XX ст., описаний крізь призму конструйованих українською громадськістю бачень ролі жінки, її обов’язків, суспільного становища і викликів емансипації. У досліджуваний період українське суспільство Галичини переживало стрімку політизацію, активно формувало національні ідеали, у реалізації яких жінкам була відведена важлива роль. Конструювання образу львів’янки-українки відбувалося в контексті тогочасних світоглядних орієнтирів, на межі життєвих практик і суспільних стереотипів. Реконструкцію образу жінки-українки здійснено на основі матеріалів преси, спогадів і родинного листування. Ці джерела дали змогу побачити українське середовище Львова мовби “зсередини”.

Ключові слова: жінка-українка, емансипація, українське населення Львова.

У місті Львові, яке претендувало на столичний статус одразу двох національностей Галичини – польської і української, на зламі XIX–XX ст. сформувалася самобутня модель суспільних відносин. Життя в місті накладало значний відбиток на світогляд мешканців. Важливою частиною цих уявлень став образ жінки. Своєрідність його конструкції найкраще бачилася ззовні. Дмитро Дорошенко, відвідавши Львів початку 1900 р., писав про “старосвітськість” погляду на жінку: “Ми звикли у Росії і в Україні до свобідніших, вільніших товариських відносин. У нас жінка завоювала вже собі зовсім рівне місце поруч з мужчиною і була вже не лялькою, не “окрасою”, а рівнорядним і рівноправним членом суспільства. Тут же, у Львові ми побачили, що вона живе ще під опікою “мами” або “тьоті”, не сміє появлятися на вулиці в товаристві чужого мужчини, хіба що це був уже її наречений; не могла заходити до помешкання мужчини або приймати в себе візити мужчин”[1]. Схожі асоціації галицька дійсність викликала в Лесі Українки, котра, пишучи до Ольги Кобилянської про враження від тутешнього побуту, відзначала: “у галичан […] чудне, непросте відношення до жінок, все вони дивляться на нас або з гори вниз, або з низу вгору, а щоб так просто, нарівні – зроду”[2]. “Галицькі гості” таку

[1] *Дорошенко Д.* Мої спомини про давнє минуле (1901–1914). Київ, 2007. С. 83.
[2] *Леся Українка.* Зібрання творів: У 12 т. Київ, 1978. Т. 11. С. 118–119.

© *Черчович І., 2012*

ситуацію зазвичай пояснювали впливом "польського чинника", через який жіноцтво займало невигідне становище[3]. Такі думки відображали відносну відмінність щодо готовності модернізуватися між одними й іншими, проте аж ніяк не кардинально різні трактування жіночості. Вагомішими здобутки українок по той бік Збруча виявилися в освіті та літературно-письменницькій праці[4], однак правовий статус одних і інших мало чим відрізнявся. Наддніпрянки мали трохи більший досвід наукової, громадської та меценатської роботи (Леся Українка, Олена Пчілка, Дніпрова Чайка, М. Грінченко) і були заможнішими.

Консервативність українського середовища Галичини певною мірою випливала з традиційно міцних у регіоні позицій Греко-католицької церкви. Умовно названа "українська жіноча інтеліґенція" зароджувалася і довгий час культивувалася тут винятково зі священицьких родин. Тобто на попадянок і жінок з родин священиків в умовах загальноєвропейської емансипації припав головний тягар розвитку жіночого руху в Галичині. Наталя Кобринська, Ольга Бажанська, Софія Окуневська – усі вони були дочками священиків. Лише згодом лави емансипанток (у значенні жінок, які навчалися і брали участь у жіночих організаціях) поповнювалися народними вчительками і представницями світської інтеліґенції. Цей процес відбувався разом із культурно-світоглядними змінами в українському суспільстві загалом, розгортанням "органічної праці" та кристалізацією національної ідеї[5].

В українському просторі Львова на початку XX ст. сформувалося принаймні два бачення жінки. Перше повністю вкладалося в схему традиційних патріархальних відносин і трактувало жінку як "велику дитину", яку треба контролювати, виховувати і направляти. Так, Михайло Павлик не без критичного узагальнення писав, що "з галицькою руською жінкою говорити – смерть, так, знаєте, так тисне за серце, що хоч приступися, земле: хотів би чоловік під землю щезнути, бо нічого говорити. Про мисль – ніяк, бо безбожник, – а треба говорити про її волосся, що носить на голові, страх-багато"[6]. Ця "дитиняча" наївність, що приписувалася жінкам, особливо виразно простежується в тогочасній пресовій белетристиці. Жінка в ній часто виступає особою надто ексцентричною, надміру емоційною, а сюжет за участі такого персонажу майже ніколи не позбавлений сатири[7]. Кардинально іншим був образ жінки як національно свідомої русинки, виховательки майбутнього українського проводу, матері й дружини-патріотки,

---

[3] *Дорошенко Д.* Мої спомини… С. 83.

[4] *Касьянов Г.* Українська інтелігенція на рубежі XIX–XX століть: соціально-політичний портрет. Київ, 1993. С. 33.

[5] *Аркуша О.* Олександр Барвінський (до 150-річчя від дня народження). Львів, 1997. С. 9–13.

[6] *Книш І.* Іван Франко та рівноправність жінки. Вінніпег, 1956. С. 75.

[7] *Мандичевскій Є.* Жѣночи примхи // Дѣло (Львів). 1901. Ч. 70. 27 марта (9 цвѣтня); Француз про Українки // Діло. 1905. Ч. 172. 2 (15) серпня.

при якій "сьвітлий муж і отець буде мав спосібність висказати свої думки про справи щоденні, суспільні і наукові, а розумна жінка своєю участю оживить, огріє і не одною іскрою живого погляду осьвітить сей домашний парлямент"[8]. Таке бачення творило суспільний ідеал українки, що увібрав у себе риси жертовності й самопосвяти як довершені ідеологеми жіночої участі.

Стереотип жінки-українки був головним критерієм для визначення ступеня суспільної активності жінки, а також результатів жіночої праці поза сім'єю і домом, зрештою, крізь призму цього ідеалу сприймали й емансипацію жінок. Гасло "національної емансипації" українок стало складовою частиною процесу політизації суспільства, відтіснивши на другий план усі інші питання, пов'язані з емансипацією жіноцтва[9]. Підтвердженням цієї думки може слугувати дискусія щодо реформи жіночого одягу. Питання: "чи має приміром який змисл стійности, щоби Русинки, доньки народу бідного, котрий нужда виганяє за море, убирались в сукні шовкові та оксамітові?", – на сторінках львівського часопису "Діло" було риторичним. Хоча відповідь на нього була, але звучала радше як пересторога: "щоби (русинка. – *І. Ч.*) звязала ся словом чести не носити шовків та дорогих прикрас, і убиратись лиш прилично, як на доньки бідного народу пристало"[10]. За таких обмежень набували публічного розголосу не так незручності деяких елементів жіночого одягу для самої жінки, як критика непогамованого бажання відповідати цій моді, витрачати на неї великі кошти, якими можна було розпорядитися раціональніше, хоча б, для прикладу, на матеріальну допомогу для якоїсь української інституції[11].

У найширшому розумінні слово "емансипація" розумілося в галицькому суспільстві як поступовість у значенні модного захоплення, почасти з недвозначною пересторогою її згубності для реального життя окремої сім'ї, що не має користі від тих емансипованих ідей матері й дружини, хоч би тому, що нею "хворіють" у молодому віці, до перших справжніх життєвих випробувань[12]. Причину появи жіночого питання традиціоналісти вбачали або в несприятливій демографічній ситуації (фемінізм – ідеологія "старих панн"), або в застарілих

---

[8] *Барвінський О.* Родинне і суспільне значінє руского жіноцтва // Руслан (Львів). 1898. Ч. 158. 17 (29) липня.

[9] Історія общества "Рускихъ Дамъ" во Львовѣ. Написалъ Одинъ изъ трехъ. Коломия, 1905; Віче укр.-руских дівчат // Діло. 1904. Ч. 24. 31 січня (13 лютого); Ідея емансипації жінок // Мета: орган українських поступових жінок (Львів). 1908. Ч. 1. 1 марта.

[10] Русинка з Підгіря. До руского жіноцтва (В справі жіночих одягів) // Діло. 1905. Ч. 15. 20 січня (2 лютого).

[11] У справі балевих суконь // Діло. 1904. Ч. 18. 23 січня (5 лютого); Баль "Основи" у Львові // Діло. 1904. Ч. 15 і 16. 21 січня (3 лютого).

[12] *Борковский А.* Подужала. Правдива подія. Причини до справи рівноправности жінок // Діло. 1905. Ч. 269. 2 (15) грудня; Ч. 270. 3 (16) грудня.

морально-етичних нормах[13]. Натомість "ліберали" ставили питання жіночої емансипації в ширший загальносуспільний контекст, стверджуючи, що "не емансипація женщин, а емансипація людей буде наслїдком рівности женщин з мущинами"[14], що "національна емансипація" прямо залежить від особистісного розвитку жінки, "від знищеня пересудїв і забобонів – серед себе самих"[15].

Показово, що чоловіче посередництво в громадських починаннях українок було продиктоване не тільки бажанням контролювати емансипацію жінок, а передусім стати її модераторами. "Єсли обратимъ вниманіе на то, что половина сознатильныхъ людей должна скрывать свої убѣжденіе и тѣмъ самимъ бездействовать, – писала газета "Діло", – то и поймемъ значеніе сознательной русской женщины въ жизни галицко-русского народа. Она вѣдъ можетъ сдѣлаться хорошимь орудыямъ въ рукахъ мужа"[16].

Жіноча присутність у суспільному житті Львова початку XX ст. матеріалізувалася, як правило, у тих сферах діяльності, які виразно наголошували на благодійних, харитативних чи опікунських цілях. Одним з релігійно-доброчинних товариств було "Товариство св. Ольги", засноване в 1902 р. Своєю метою воно проголошувало "береженє и плеканє релігійного духа й хрестияньскихъ чеснотъ въ рускихъ родинахъ на славу Божу и на душевный пожитокъ русского народу"[17]. Великий успіх мало створене 1904 р. "Марійське товариство пань", яке очолили Є. Гузар і О. Барвінська-Бачинська. Члени товариства ініціювали появу організацій місцевого рівня – "Марійських дружин". Товариство прагнуло поєднати максимально широкий спектр доброчинної діяльності (допомогу молоді та учням з бідних родин, підтримку дитячих садків, організацію фахових курсів, їдалень, гуртожитків) з просвітньою роботою (створенням бібліотек, організацією відчитів)[18].

---

[13] *Маланчук-Рибак О.* Ідеологія та суспільна практика жіночого руху на західноукраїнських землях XIX – першої третини XX ст.: типологія та європейський культурно-історичний контекст. Чернівці, 2006. С. 206.

[14] *Лозинський М.* Чи однакова, чи відмінна школа для обох полів? // Діло. 1904. Ч. 201. 6 (19) вересня.

[15] "…Наша еманципация – се карикатура всякої емансипації […] Роздїл жінок на замужних і незамужних постав задля вигоди мущин і еманципантка повинна не признавати єго, подібно як мущини в своїй науковій, суспільній і всякій инший праці зовсїм з тим не числять ся, чи котрий з них жонатий, чи нї – не числячи поодиноких случаїв приватної, а навіть інтімної натури. Натомість К.Д.У. сей неприродний, некультурний, а з боку мущини самолюбний, а для жінок обиджаючий роздїл сам кладе як критерию приналежности до нього. Щож отже я маю думати про таку еманципацию?" (Еманципантка. Деякі замітки з приводу "Зазиву до загалу українських дівчат" // Діло. 1905. Ч. 258. 18 падолиста (1 грудня). С. 3).

[16] Въ справѣ образованя и выхованя нашихъ женщинъ // Дѣло. 1900. Ч. 175. 4 (17) серпня.

[17] Статутъ Товариства св. Ольги. Львів, 1902. С. 3.

[18] *Маланчук-Рибак О.* Ідеологія та суспільна практика жіночого руху… С. 398.

До доброчинних організацій міста, основну роботу в яких здійснювали жінки, належали Товариство опіки над слугами та робітницями, Товариство вакаційних осель, "Руська захоронка", Притулки для слуг і робітниць. Жіночі товариства були причетні теж до громадсько-доброчинного руху проти проституції[19]. Цими питаннями у Львові опікувалася руська філія загальноавстрійського "Товариства св. Рафаїла", основну роботу в якій проводили жінки[20].

Романтизм національної емансипації для українських жінок був набагато ближчим, аніж феміністична риторика. Тому в Галичині жіночі товариства визначалися зі суто жіночими причинами об'єднання тільки після декларування своєї національної позиції. При цьому вони виразно констатували своє несприйняття фемінізму як єдиної ідеологічної основи для об'єднання[21].

Організаційну діяльність українки Львова здійснювали за прикладом польських жіночих товариств, що виникли значно раніше і виробили власні зразки діяльності. Участь українок у таких товариствах призводила до їхнього культурно-релігійного ополячення, а відтак стала відправною точкою для утворення власних національних об'єднань. "И вотъ за що я люблю и уважаю полекъ, – писала дописувачка газети "Галичанин", – именно за ихъ патріотизмъ, за ихъ горячую любовъ къ всему що польское! Дай Богъ только скорше дождатись того счастливого времени, когда рускіи женщины будемъ могли относительно патріотизма сровнатись съ польками!"[22]. Нерідко саме крізь призму неґативного досвіду денаціоналізації український провід усвідомлював значення громадського впливу жінок. "Що року майже читаємо, – писала газета "Діло", – про основанє якоїсь женьскої семинариї приватної з викладною польскою мовою по наших містах провінциональних. Видно, Поляки не боять ся, що будуть мати з часом більше учительок, чим учителів, а правду сказавши, хто знає, чи в їх народній роботї на Руси більши їм не помагають учительки, нїж учителї"[23].

Принципи роботи українських жіночих товариств, що діяли у Львові на початку XX ст., загалом вписувалися у традиційну для тогочасного українського дискурсу схему: "утворити огнище життя інтелектуального, оживити духовний рух русинок, скріпити і піднести у них народного духа і розбудити між ними товариське життя"[24]. Однією з найактивніших жіночих організацій був "Клуб

---

[19] Докладніше див.: *Козицький А., Білостоцький С.* Кримінальний світ старого Львова. Львів, 2001. С. 88–93. *Козицький А.* Панянка у червоному // «Ї»: незалежний культурологічний часопис (Львів). 2004. Ч. 36.

[20] *Маланчук-Рибак О.* Ідеологія та суспільна практика жіночого руху… С. 406.

[21] Там само. С. 407.

[22] *Евгенія.* Вниманію рускихъ жениховъ (Голось женщины) // Галичанинъ (Львів). 1901. Ч. 225. 7 (20) октября.

[23] *Ловіцкий Ю.* Дальше образованє наших дївчат (Причинки для дискусиї в справі основування руских приватних шкіл середних) // Дїло. 1905. Ч. 189. 24 серпня (6 вересня).

[24] *Богачевська-Хомяк О.* Білим по білому: Жінки в громадському житті України 1884–1939. Київ, 1995. С. 100.

русинок", заснований у Львові 1893 р. Його учасницями стали представниці найвідоміших українських сімей міста – Г. Шухевич, О. Барвінська, М. Білецька, О. Гарасимович, О. Гнатюк, М. Грушевська, І. Кокорудз, В. Коцовська, О. Лучаківська, З. Майковська, О. Роздольська, Е. Савчак, І. Федак, О. Франко[25]. Товариство сприяло утворенню в 1901 р. жіночої промислової спілки "Труд", яка передбачала допомогу через навчання: кооператив виробляв і продавав тканини й одяг, що їх виготовляли самі жінки, а на зароблені кошти заснував школу крою, шиття і бухгалтерії для молодих жінок[26].

У 1901 р. у Львові було засноване жіноче товариство "Кружок українок". Його учасниці теж не зосереджували увагу на суто феміністичних питаннях, оскільки таку позицію вважали обмеженою і невідповідною вимогам часу[27]. Зрештою, це співпадало з уявленнями, що переважали в тогочасному українському суспільстві, яке з більшим розумінням ставилося до участі жінок у діяльності "чоловічих" громадсько-культурних об'єднань, аніж до утворення окремих жіночих товариств. Львівські часописи заохочували читачок вступати до товариств "Просвіта", "Руська бесіда", Руське товариство педагогічне і "брати живу участь в працях сих товариств […] бо окреме товариство ніби Бесїда жіноча на нашу думку може мати лише вельми слабий успіх", тому "нехай отже не рішають амбіциї особисті а добро загалу руського!"[28]. З появою цього жіночого об'єднання була здійснена перша спроба обґрунтувати організаційний розвиток жіночого руху[29]. Її здійснила одна з активісток організації, вчителька, письменниця Константина Малицька в брошурі "Про жіночий рух" (1904)[30].

Для українського простору Львова на початку XX ст. найактуальнішими були питання українського університету і зміни виборчого законодавства. Взаємні антагонізми вже не могли вміститися в межах можливих компромісів, а суспільне життя стало наскільки політизованим, що певною мірою почало стосуватися всіх і кожного. Міжнаціональна конфронтація не оминула жінок, попри сформовану аполітичність їхнього суспільного статусу. Політичні погляди жінок знаходили вияв на шпальтах преси: "для наших мужів і батьків метою боєвий фонд, то справи широкого полїтичного значіня, они бо мають посади, розпоряджують фондами, кермують інституциями фінансовими і полїтичними. А ми жінки? Чи чужі нам справи загальні? Чи є для нас робота хоч не маємо безпосередного

---

[25] *Маланчук-Рибак О.* Ідеологія та суспільна практика жіночого руху…С. 405.

[26] *Богачевська-Хомяк О.* Дума України – жіночого роду. Київ, 1993. С. 55.

[27] *Маланчук-Рибак О.* Ідеологія та суспільна практика жіночого руху… С. 407.

[28] Сучасна хроніка // Правда: місячник політики, науки і письменства. (Львів). 1892. Т. XIII. Вип. XL. С. 384.

[29] *Маланчук-Рибак О.* Ідеологія та суспільна практика жіночого руху… С. 408.

[30] *Малицька К.* Про жіночий рух. Львів, 1904.

впливу на справи політичні та не розпоряджуємо фондами? […] Жінки наші взивають і тепер у важній політичній хвилі, щоб понехали забави а працю і гріш жертвувати для справ загальних”[31].

Політичні акції початку XX ст. вже не обходилися без участі жінок. Так було зі збором коштів для студентів-українців Львівського університету в справі сецесії 1901 р., імматрикуляції 1907 р., а також у справі реформи виборчої системи. Зрештою, ці події зумовили виникнення більш прагматичних програм українського жіночого руху, ніж попередня культурно-просвітницька і доброчинна діяльність. Активістки “Жіночої громади” – організації, що виникла у Львові в 1909 р. на основі “Клубу русинок” і “Кружка українських дівчат” (до 1905 р. – “Кружка українок”), були у складі депутації до крайового маршалка з вимогами правової рівноправності жінок[32]. Це, у свою чергу, свідчило про поступове усвідомлення громадськістю несумісності завищених суспільних сподівань на результати громадської діяльності жінок і фактичної правової недієздатності жінки[33]. Бо чим більше вимог до жінки ставило суспільство, тим меншим ставав список стереотипних заборон і упереджень щодо жіночих можливостей. Утім, темп для цього осучаснення задавали зовсім не жінки.

Роль жіночої періодики в конструюванні образу українки у Львові була незначною. Перше українське жіноче періодичне видання “Мета” з’явилося в місті щойно в 1908 р. і через брак коштів проіснувало тільки рік. Спроби відновити жіночу пресу були здійснені в 1912 р. із виходом чотирьох щоквартальних додатків до газети “Діло” під назвою “Жіноче діло”. Нового імпульсу видання для жінок набули щойно після Першої світової війни. Згадана періодика загалом відображала тенденції, що були властиві для феміністичного дискурсу так званого першого етапу, коли “жінка хоче стати і навіть мимо всіх перепон мусить стати чоловіком”[34], тобто йшлося про досягнення рівних з чоловіками прав[35].

Громадська активність українок в умовах загострення українсько-польських відносин стала додатковим чинником національної конфронтації. За словами видавців української газети “Руслан”, активізація суспільного життя русинок викликала спротив польської громади. Газета цитувала реакцію “Dziennika Polskiego” на віче українок: “To już doprawdy nie żarty. Było dotychczas dość kłopotu z borytelami; obecnie zapowiada się nowy – z borytelkami”[36]. Або ж коли, за словами

---

[31] Не буде балів сих м’ясниць у Львові // Діло. 1905 Ч. 282. 20 грудня (2 січня).

[32] *Маланчук-Рибак О.* Ідеологія та суспільна практика жіночого руху… С. 412.

[33] *Маланчук-Рибак О.* Права жінок у контексті суспільно-правової культури Галичини XIX – початку XX століття // Вісник Львівського університету. Серія історична. Львів, 1999. Вип. 34. С. 186.

[34] *Галичанка О.* Жіноче питанє // Жіноче діло (Львів). 1912. 12 цвітня.

[35] *Пушкарьова Н.* Від “жіночих студій” до “ґендерних досліджень”, від історичної фемінології до ґендерної історії // Ґендерний підхід: історія, культура, суспільство / Під ред. Л. Гентош, О. Кісь. Львів, 2003. С. 15.

[36] Про віче русинок // Руслан. 1902. Ч. 63. 17 (30) марця.

"Діла", львівські тижневики, що "вычисляючи нагороды музычнои консерваторіи" промовисто проіґнорували срібну медаль української випускниці Дарії Шухевич, а "Dziennik Polski" помилково приписав їй нижчу, бронзову[37]. Контекст таких новин виражав загальну національну напругу.

Українське суспільство дискутувало на теми одруження, зокрема його національної складової. Вибір молодих русинів, що "складають свої народні ідеали в черевичок якої там Польки, Німки, жидівки"[38], став доволі поширеним предметом громадського обговорення. З часом у суспільстві сформувалося однозначно неґативне ставлення до мішаних українсько-польських шлюбів. Вістря критики не обминуло й дівчат, які від страху "сивої коси" зраджували національні інтереси, обираючи собі чоловіків з-поміж представників інших національностей: "до чого здали ся тогдї наші заходи о вихованє нашого жіноцтва і зв'язані з ними наши матеріальні жертви? Чи не буде се тогдї лиш чиста бляга, бездушне малпованє европейських ідей, що у вихованю европейських жінок і материй бачать головну підставу ліпшої долї суспільности, що жінцї признають рівне з мужчиною становище в суспільности і рівне право до образованя?"[39] – такі питання перед читацькою аудиторією "Діла" моделювали акценти в образі жінки як національного ідеалу.

Антагонізми в поглядах на мішані шлюби відображали усталені практики таких союзів і їх можливі результати. Дописувачка газети "Галичанин" Євгенія висловлювала навіть думку про те, що польки цілеспрямовано одружують на собі русинів і таким чином грають у подвійну гру: шукають собі чоловіка, тим самим "відбирають" у русинок кандидатів у чоловіки, і водночас реалізують покладені на них національно-патріотичні завдання, адже в шлюбі утверджують у сім'ях винятково польський дух, а патріотичні почуття чоловіків-українців іґнорують[40].

У свідомості українців існувала думка про незаперечний авторитет жінки в родині[41]. Тому в суспільстві переважав погляд, що разом із дружиною-полькою в дім українського патріота приходить неминучий чужорідний чинник, що може неґативно впливати на розвиток української справи. У листі до матері Ольга Барвінська писала про сумну для неї звістку щодо весілля родича, який "женить ся та на жаль лиш перечуття справдило ся і то наречена Полька. […] Обітцяє,

---

[37] П. Дарія Шухевичôвна // Дѣло. 1901. Ч. 140. 23 червня (6 липня).

[38] *Борковский А.* І се й те. (Калина «Жертва». – О, щаслива, Руси! Перемиский Інститут дївочий. – Потреба потрібних інститутів для хлопців) // Дїло. 1901. Ч. 247. 2 (15) падолиста.

[39] Там само. Ч. 248. 3 (16) падолиста.

[40] *Евгенія.* Вниманію рускихъ жениховъ (Голосъ женщины) // Галичанинъ. 1909. Ч. 225. 7 (20) октебря.

[41] *Маланчук-Рибак О.* Порівняльна характеристика феміністичного руху в Україні та Польщі першої половини XX ст. (історіографія та історіософія проблеми) // Проблеми слов'янознавства (Львів). 1999. Вип. 50. С. 155.

що зробить з неї Русинку, але я не дуже в се вірю”[42]. Усе ж приклади різнонаціонального гармонійного сімейного життя таки були. Такою була сім’я українського педагога, редактора журналу “Учитель” Теофіла Грушкевича та його дружини Людмили. З роду вірменка, жінка говорила тільки польською мовою, ходила до костелу, а сім’я святкувала найбільші церковні свята за обома обрядами й календарями[43]. Однак це не зашкодило дітям стати національно свідомими українцями.

У контексті одружень цікавим є погляд з боку чоловіків, конструювання ними образу майбутньої дружини. Нерідко при пошуках дружини особистісні риси дівчини були другорядними порівняно із суспільним статусом і матеріальним становищем її сім’ї. Із розвитком національного руху до цього додавалася національність майбутньої дружини. Але й уміння “кокетерії” не втрачало значення. Так, один “соколик”, відстоюючи право неодружених русинів при виборі нареченої керуватися не тільки національним критерієм, а й власними почуттями, стверджував: “Наші Русинки не є кокетки – і се є їх нещастє. Я не кажу, щоби мордували соколиків так, як мордують курята до кухні, але більше кокетериї, як є в них тепер (тепер властиво зовсїм нема) не пошкодило би їм, а навіть доконче їм потрібно. […] Вони занадто прибиті і спутані понятями, винесеними з ріжних василияньских інститутів, де вихованє ведуть черниці”[44]. Пояснення цьому дописувач газети шукав у різниці виховання двох статей, існуванні низки стереотипних приписів, а також клерикальному, а не світському “корінню” української еліти.

Збільшення можливостей для освіти жінок, а відтак розширення сфери їх професійної діяльності, зумовлювали зміни в образі жінки. Світогляд і самопредставлення жінок еволюціонували в напрямі загальної емансипації суспільства. У 1912 р. “Жіноче діло” писало про нове суспільне становище жінки: “Мами, тїтки яко конечна опіка за границею направду вже давно вийшли із моди і в таких старих ролях зовсім не показуються. Отже лишіть їх супокійно, най пильнують попелів домашнього огнища, а самі попробуйте зовсім сьміливо удавати правдивих свобідних людей. Се така симпатична й легка роля, що як її раз спробуйте, то вже не схочете вертати до своєї давної”[45].

Модерний погляд на жінку в галицькому суспільстві початку XX ст. формувався на основі кількох взаємодоповнюючих чинників. По-перше, своєрідного галицького консерватизму, що визначав традиційне патріархальне

[42] Львівська національна наукова бібліотека ім. В. Стефаника НАН України, відділ рукописів, ф. 11 (Барвінські), спр. 14 / п. 3 (Барвінська Ольга Олександрівна. Лист до матері Евгенії Барвінської. Острів, 12 серпня 1899 р.).

[43] Там само. Ф. 41 (Грушкевичі), спр. 123 / п. 24 (*Грушкевич Т.* Записні книжки [щоденники] за 1895, 1903, 1906, 1908–1915 рр. Львів, 24 грудня 1909 р., 18 січня 1910 р.).

[44] *Соколик*. Наші соколи і панни (Окреме вихованя хлопців і дівчат. – Наші забави і родини. – Соколи із селянського роду. Наші панни) // Дѣло. 1901. Ч. 281. 15 (28) грудня.

[45] От такі сезонні уваги // Жіноче діло. 1912. 30 червня.

трактування жіночності, зберігав усталену думку про великий вплив жінки на чоловіка і дітей, а також про винятково важливе місце жінки в українській родині. По-друге, ідей емансипації, які хоча й вибірково, але приживалися, потребували постійного обґрунтування своєї потрібності для зміцнення в краю українства. По-третє, ґрадус міжнаціональної напруги з поляками диктував пошук української підпори серед жінок-русинок. Тоді ж стала помітною нестача українських освітніх закладів для жінок, а відтак і необхідна для українців патріотична мотивація сімейного і громадського життя жінки. З урахуванням цих чинників галицьке суспільство формувало ідеальні образи, бачення і стереотипи, за підтекстами яких приховувалися реальні люди.

ВІСНИК ЛЬВІВ. УН-ТУ *VISNYK LVIV UNIV.*
Сер. істор. 2012. Спец. вип. С. 421–453. *Ser. Histor. 2012. Special issue. P. 421–453.*

УДК 355.48 (477.83–25) “1918/1919” : 316.65 (= 161.2) (162.1) “192/193”

Роман ГОЛИК
Львів

Lwów проти *Львова*: боротьба за місто 1918–1919 років в уявленнях українців та поляків Галичини міжвоєнного періоду

Українсько-польські бої за Львів і Галичину 1918–1919 рр. – один з вирішальних чинників формування ментальності львів’ян у міжвоєнний період. Мету збройного протистояння кожна зі сторін трактувала по-своєму: українці – як повернення *Львова*, “давньої столиці руських князів”, у руки її історичних власників, поляки – як напад на *Lwów,* “споконвічно польське місто”, східний бастіон давньої Речі Посполитої. У міжвоєнний період ці стереотипи були засобом для формування національної ідентичності та історичної пам’яті львів’ян, але водночас імпульсом для загострення відносин між польською та українською спільнотами міста.

Ключові слова: Львів, польсько-українська війна, ментальність, уявлення, стереотипи, історична пам’ять, Я. Ґелля, О. Кузьма.

Тема українсько-польського збройного конфлікту 1918–1919 років давно стала полем для наукових досліджень та мемуарів. Вона викликає постійний інтерес і серед сучасних вчених, проте в центрі уваги науковців перебувають, здебільшого, воєнно-тактичні та політико-юридичні її аспекти[1]. Натомість інформаційна війна, війна стереотипів, яка супроводжувала бойове протистояння, все ще потребує глибшого вивчення. Не меншої уваги вимагають також її передумови та наслідки, відчутні особливо в міжвоєнні десятиліття. У цій роботі ми зупинимось лише на окремих моментах окресленої теми, справжній обсяг якої значно переростає розміри однієї статті. Центральними об’єктами аналізу є дві книги, які вийшли у міжвоєнній Галичині з інтервалом у дванадцять років: польська – “Ruski miesiąc. 1 XI – 22 XI 1918. Ilustrowany opis walk listopadowych we Lwowie” Яна Ґеллі (Львів, 1919) та українська – “Листопадові дні 1918 р.” Олекси Кузьми (Львів, 1931). На тлі цих текстів спробуємо простежити ґенезу і розвиток уявлень, пов’язаних з подіями українсько-польської війни.

[1] Див., напр.: *Łukomski G.* Wojna polsko-ukraińska 1918–1919. Koszalin; Warszawa, 1994; *Литвин М.* Українсько-польська війна 1918–1919 рр. Львів, 1998.

© *Голик Р., 2012*

Стереотипи війни

Насамперед розглянемо дві розповіді про одну резонансу подію з часу листопадової боротьби за Львів. 4 листопада 1918 р. в кав'ярні "Belle vue" на вул. Карла Людвіка відбулася сутичка між українськими солдатами та польським цивільним населенням. В українській версії, яку подав Олекса Кузьма, вона виглядала так[2]. З першого поверху будинку, де містилася кав'ярня, невідомий смертельно поранив українського вояка, який після цього помер. До приміщення відразу ж подалася група українських військовиків. Провівши обшук, вони знайшли речові докази злочину (вистріляну гільзу та гвинтівку, з якої було пущено кулю), після цього зібрали чоловіків, спійманих у цьому домі, і вчинили над ними екзекуцію, розстрілявши кількох. З погляду Кузьми, цей вчинок був цілком умотивованим. Вояки виконали виданий того самого дня наказ-"пересторогу" отамана Дмитра Вітовського про "десяткування" жителів тих будинків, звідки стріляли в українських військових. У польській версії, яку виклав Ян Ґелля, та ж подія виглядала зовсім інакше[3]. Насамперед, він піддає сумніву думку, що в українського вояка стріляли з того будинку, де містилася "Belle vue". Постріл пролунав лише з того боку вулиці, на якому розташовувалася кав'ярня, – наголошував автор. Натомість, твердив Ґелля, українські вояки відразу відкрили вогонь по вікнах саме цього приміщення. Далі загін українців увірвався в залу, обшукуючи усіх присутніх там. Дійсно, знайдено якусь гільзу, але її, напевно, загубив один з українців під час перезарядки карабіна. Після цього в будинку знайшли ще гвинтівку. Тоді командир групи (у Кузьми – "хорунжий К.") почав розстрілювати відвідувачів кав'ярні, які впали на підлогу і просили про помилування. Внаслідок "жахливої вендетти", заявляв Ґелля, четверо осіб було вбито відразу, двоє померли пізніше, ще кілька були поранені, а в холі кав'ярні залишилося лежати тіло (українського) солдата, випадково вбитого товаришами (sic!). Ця бійня стала першим сигналом до решти українських злочинів – підсумовував автор «Ruskiego miesiąca». Два описи події ілюструють не тільки те, наскільки неоднаковою стає історія, побачена очима різних людей. Вони показують також атмосферу виняткової непримиренності, різних ментальностей під час збройного зіткнення двох спільнот.

У 1931 р. Олекса Кузьма назвав боротьбу за Львів "війною двох народів у буквальному значінню"[4]. Для модерної історіографії українсько-польське протистояння 1918–1919 рр. – це зіткнення польського та українського націоналізмів, для яких Львів відігравав роль об'єднуючого центру, П'ємонту.

---

[2] *Кузьма О.* Листопадові дні 1918 р. / Слово про автора І. Патер; Передмова М. Дубас; Упоряд. вид. Б. Рішняк. Львів, 2003. С.151.

[3] *Gella J.* Ruski miesiąc 1/XI – 22/XI 1918. Ilustrowany opis walk listopadowych we Lwowie. Lwów, 1919. S. 83–84.

[4] *Кузьма О.* Листопадові дні… С. 307.

Саме тому місто стало полем вуличних боїв. Свого часу лінгвісти Дж. Лакофф і М. Джонсон зауважили, що навіть у "раціональних" суперечках люди користуються термінами війни для вираження цілком "мирних" понять; іншими словами, дискусія – це війна[5]. Це ще більш справедливо у випадку збройного конфлікту. Кожен з націоналізмів, польський та український, ґрунтувався на розгалуженій сітці ідеалів та міфів, що пронизували ментальність українців і поляків. Ідеологічне протистояння переросло у збройні сутички, що тільки підсилило давні стереотипи й породило нові упередження.

Уже ранок 1 листопада 1918 р. викликав в уяві львівських поляків і українців дві несумісні картини. Українці перебрали владу у Львові, вважаючи це історичною закономірністю: давнє княже місто знову опиняється в руках своїх творців, точніше їхніх нащадків. Вони були переконані у власній правоті, проте усвідомлювали, що чисельна перевага у самому місті не на їхньому боці. Уже з кінця XIX і впродовж перших десятиліть XX ст. українці намагалася різними способами заманіфестувати свою присутність у полонізованому урбаністичному просторі Львова. Тому опанування в ніч з 31 жовтня на 1 листопада 1918 р. тих львівських будівель, які українці вважали символами влади (зокрема міської ратуші), було символічним актом "українізації" міста. Для представників українського Львова цей момент став тріумфальним. У міжвоєнний період його спеціально виділяли, прагнули зробити невід'ємним атрибутом історичної пам'яті галицьких українців. У спогадах Олекси Кузьми "Перший Листопад" стає днем всезагальної радості та захоплення львівських українців: "Хто з очевидців забуде той історичний день 1 листопада 1918 р., коли прастарий город князя Льва став знову столицею української держави? В чиїй тямці затерлись могутні враження надзвичайної картини, коли з високої ратушевої вежі, намісництва, сойму та всіх державних будинків, військових і цивільних, замаяли синьо-жовті прапори на знак, що влада тут не австрійська, але українського народу? …Навіть загал українців був заскочений цею величезною зміною, що викликувала переворот в їхніх думках і заповідала нові, далекосяглі в наслідках події"[6].

Радість від появи синьо-жовтого прапора на ратуші та українських солдат біля неї – ці елементи стали невід'ємними складовими української мемуаристики та художньої літератури впродовж усього міжвоєнного двадцятиріччя. "Вона не вірить своїм очам! На ратуші синьо-жовтий прапор! Щойно тепер завважує Марійка, що й інші прохожі зупиняються цікаво і за кілька хвилин йдуть дальше без слова. Вдоволені чи невдоволені, тепер не час це проявляти. Але Марійці байдуже: серце її б'ється несамовито. Перед магістратом стоїть вантажне авто, з якого щось заладовують; голосно лунає українське слово. Марійка забула, що вказівка годинника от-от добігає осьмої години, стоїть і дивиться. Як вкопана.

---

[5] *Лакофф Дж., Джонсон М.* Метафоры, которыми мы живем // Язык и моделирование социального взаимодействия: Переводы. Москва, 1987. С. 131.

[6] *Кузьма О.* Листопадові дні… С. 69.

Це ж наші, наші, повторяє собі в думці, а думки розбігаються безладно…", – такий образ "першого листопада" у Львові типовий не лише для міжвоєнної української "жіночої прози"[7]. Олекса Кузьма змальовував реакцію української спільноти на ранішні події 1 листопада 1918 р. як повсюдну ейфорію: "Українці зворушені, захоплені і на радощах мало не падуть собі в обійми. Більше чутливі плачуть слезами найвищої радости, що перевисшає всі особисті втіхи на світі. Українська молодь обох полів увихається всюди з бравурою, заступає публиці дорогу, розпродуючи українські відзнаки"[8]. Натомість Іван Крип'якевич на сторінках "Історичних проходів по Львові" намагався зафіксувати передусім фактологічну картину цієї події: "Згадаємо, що у пам'ятнім дні 1 листопада 1918 р. на ратушевій вежі появився український синьо-жовтий прапор – завісив його січовий стрілець Паньківський. У листопадові дні Ринок був обставлений українськими стійками. У передсінку ратуші стояли машинові кріси"[9].

Правда, не всі дії нової влади викликали захоплення серед львівських українців. Деякі з них трактували вчинки солдат, які охороняли ратушу, як невмотивовану агресію. На це вказують мемуари Миколи Колесси, якому на той час було 15 років: "Передусім по-дурному зачали наші розганяти ті натовпи людей – нащо? Пустили б тих людей на Ринок, вони довкола Ринку походили б – і що з того? А так не пускали – і почалася стрілянина. Перше вверх, потім у людей. І почали стріляти в українців поляки"[10]. Так чи інакше, наявність "стійок" і "крісів" у центрі міста була для українців знаком того, що зайняті ними будівлі є "деполонізованими" територіями. Водночас вона вказувала на відчуття воєнної загрози. Для українців розстановка військових варт і кулеметних точок була тактичним маневром. Проте цей акт мілітаризував публічний простір міста, перетворюючи його будівлі та площі на військові об'єкти: "Ціле середмістя було обставлене скорострілами. Уставлено їх на чотирьох рогах ринку, …коло ратуші, Народного дому, головної варти на площі св. Духа, театру, головної площі, на площах Марійській, Галицькій і Бернадинській"[11]. Те, що в дискурсі українських військовиків було тільки превентивним заходом, поляки сприйняли як виклик і формальну підставу для збройного опору. Місто "набуло бойового вигляду", а це автоматично виключало подальший мир, – заявляв у 1919 р. Ян Ґелля[12].

У такому ж контексті поляки Львова прочитували й інші дії українців. Вивішення синьо-жовтого прапора на ратуші вони тлумачили як відвертий виклик, а присутність озброєних українців довкола центральних будівель – як символ

---

[7] *Н. Н.* Перший листопад // Нова хата (Львів). 1936. Ч. 21. С. 2.

[8] *Кузьма О.* Листопадові дні… С. 71.

[9] *Крип'якевич І.* Історичні проходи по Львові. Львів, 1991 С. 33.

[10] *Колесса М.* 1918 рік у Львові // Ї. Незалежний культурологічний часопис (Львів). 2003. Ч. 29. С. 200.

[11] *Кузьма О.* Листопадові дні… С. 69–70.

[12] *Gella J.* Ruski miesiąc… S. 11.

окупації "свого" міста. Це викликало неприязнь до суперників, "прапори яких розвівалися не лише на урядових… будівлях, але й на ратуші, польську автономію якої пошанували навіть росіяни", – зауважував Мечислав Орлович[13]. Тому польські мемуаристи зображали атмосферу 1 листопада як емоційний шок. Очікування свята за римо-католицьким церковним календарем (Дня усіх святих) у їхній свідомості витіснила дуже неприємна подія: проголошення Львова столицею української держави. Серед польської інтелігенції та військової еліти міста до цього додалося відчуття втраченого шансу: "Українці випередили нас", – визнавав у 1926 р. Станіслав Рутковський[14]. Ця двоїстість настроїв польського населення – між протестом і страхом – відклалася в дитячій пам'яті М. Колесси: "То якраз сталося на Задушний день. Цілий Личаківський цвинтар був освітлений – світло аж било, так було ясно. Поляки по-різному реагували. Я власними вухами чув, добре пам'ятаю, в котрому місці – де Пекарська робить зворот на 90 стопнів праворуч: «Тільки щоб не було крові»"[15].

Ґелля описує настрій львів'ян-поляків як загальну депресію: "З нечуваною пригніченістю, що переходила то тут, то там у прояви розпачу, побачила в дні 1 листопада польська людність Львова українські прапори, що розвівали на ратуші. Такий державний переворот був чимось… настільки несподіваним, що як грім, ударив у польські серця"[16]. Далі в тексті він підкреслює незвичну для польських мешканців картину Львова. Це – місто, де "багнети руського солдата" брутально втручаються у хід міського життя, сповільнюючи час, руйнуючи його звичний темп, а отже і міський організм загалом: "Львів від самого ранку мав вигляд якоїсь напівзатриманої у праці машини. Тут і там стояли, то поодинці, то по кілька, трамваї, затримані на половині дороги руськими патрулями, які з допомогою багнетів змушували їх покинути"[17]. Натомість українські мемуаристи подають протилежну картину "завмерлого" Львова. На їхню думку, зупинка міського транспорту – наслідок спонтанного страйку поляків, викликаного появою українського прапора на Ратуші: "На вид нашого прапору прохожі поляки заніміли, а першим протестом з їх боку було залишення трамваєвих возів на Ринку, які так і простояли цілий день", – згадував Микола Пачовський[18].

Ще різкішу реакцію з польського боку викликали обшуки, яким представники нової влади піддавали перехожих. У спогадах українців ця процедура виглядає вмотивованою і витриманою у рамках належної поведінки з мирним населенням. За цієї версією, українські стежі, прагнучи унеможливити заворушення,

---

[13] *Orłowicz M.* Ilustrowany przewodnik po Lwowie. Lwów, 1919. S. 30.

[14] *Rutkowski S.* Odsiecz Lwowa w listopadzie 1918 r. Lwów; Warszawa; Kraków, 1926. S. 3.

[15] *Колесса М.* 1918 рік у Львові… С. 199.

[16] *Gella J.* Ruski miesiąc… S. 10.

[17] Ibid.

[18] *Пачовський М.* Вивішення прапору (Опис очевидця) // Наш Львів. Ювілейний збірник 1252–1952. Ню Йорк, 1953. С. 150.

обшукують на вулицях поблизу казарм, Народного дому, Ринку усіх чоловіків (особливо військових "без українських відзнак"), забираючи в них зброю. При цьому українці не зустрічають опору: затримані підіймають руки вгору і спокійно витримують перевірку[19]. У польській версії ці обшуки були представлені як ряд небезпечних знущань: по-перше, їх здійснюють часто лише на підставі того, що людина говорить польською; по-друге, українські вояки спеціально залякують перехожих, приставляючи до грудей багнети або стріляючи понад головами жертви. Нарешті, у воєнній пропаганді польської сторони виник ще один аргумент: українські солдати порушують нейтральний статус сакральних приміщень, проводячи обшуки навіть у костелах[20].

Діаметрально протилежне ставлення викликали й самі виконавці обшуків – українські вояки. Українські мемуаристи бачили в них національних героїв – "людей з казки", які "уважно пильнують спокою в місті", "гордо сповняють свою службу", "щиро служать національній справі" та є ідеалом для своїх співмешканців: "були такі, що ходили від одного державного будинку до другого, щоб наситити свої очи видом героїв, що доконали такого надзвичайного діла"[21]. Їх змальовували як "чесних, благородних, людяних" воїнів, які, на відміну від російських і мадярських солдатів, не знущаються над слабшими, не насміхаються з ворога, не займаються мародерством, проявляють надзвичайну м'якість і толерантність супроти мирного населення. Вони втілюють "традиційну українську великодушність": не залякують населення смертними присудами, масовими екзекуціями, не беруть заручників тощо. Це, врешті-решт, призводить до сумних наслідків: міщани перестають боятися українських солдатів і сміливо виступають проти них – підсумовує О. Кузьма[22].

В уяві ж польських мешканців українські вояки уособлювали ворожість і небезпеку. У перші дні листопада 1918 р. вони спеціально роз'їжджають Львовом, щоб сіяти паніку – саме такий образ фіксує ментальність тогочасних львівських поляків: "Містом почали на великій швидкості ганяти руські автомобілі, в яких стояло по шість чоловік з карабінами, спрямованими у перехожих. Ці летючі патрулі, сам вигляд яких був дуже грізний, тероризували місто, наповнюючи страхом спокійних перехожих. Траплялися випадки, коли… жінки, побачивши несподівано звернені до себе дула карабінів, мліли з жаху"[23]. У польській масовій свідомості українські солдати перетворюються на "синоніми найбільшої небезпеки": "Доходячи до рогу вулиці, на яку треба було звернути, наперед треба було перевірити, чи на ній немає якогось українського Вільгельма Телля, який би захотів взяти нас за ціль своїх вправ", – заявляє Ґелля[24]. Не

[19] *Кузьма О.* Листопадові дні… С. 70.
[20] *Gella J.* Ruski miesiąc… S. 14–15.
[21] *Кузьма О.* Листопадові дні… С. 71.
[22] Там само. С. 193, 148–149.
[23] *Gella J.* Ruski miesiąc… S. 15.
[24] Ibid. S. 83.

дивно, що в мемуарах Станіслава Василевського український вояк, якого він зустрічає на вулиці під час "окупації" міста, виглядає дуже несимпатичним. Це – старий австрійський солдафон – "зупак", який спочатку обшукує журналіста, а тоді супроводжує його "отруйним" поглядом: "Зміїна посмішка йшла за мною, а я відривав листочки: вистрілить – не вистрілить"[25] .

У такому ж емоційному ключі польська спільнота реагувала на перші спроби комунікації нової влади з населенням міста. 1 листопада 1918 р. на міських стінах з'явилися дві відозви Української національної ради: "До населення міста Львова!" та звернення до українського народу. Перша, адресована до усіх громадян міста, мала передусім інформаційний характер. Прикметно, що на рівні форми вона використовувала графіку й композицію традиційних оголошень початку XX ст. Наприклад, заклик зберігати спокій і лояльність ("Взивається населення до супокою і послуху цим зарядженям") позначений тут характерними для тогочасної реклами піктограмами рук, які вказують на текст і привертають увагу до написаного. Це мало адаптувати міщан до нової реальності ("Під сею умовою безпечність публічного порядку, життя й маєтку як також заосмотрення в поживу вповні запоручається"). Однак визначальним став не текст відозви, а ситуація, в якій його читали. Хоча українські та польські автори цитують відозву без особливих коментарів[26], для кожної з національних спільнот міста цей текст мав інший смисл.

Друга з відозв української влади у Львові, оголошених 1 листопада 1918 р., що починалася зі слів "Український народе!", була зорієнтована на вужче коло адресатів. Її автори апелювали до національної свідомості та намагалися змоделювати поведінку галицьких українців у нових умовах: "Ти станеш як непобідимий мур при Українській Національній Раді і відіпреш всі ворожі замахи на Українську державу". Це звернення стосувалося тільки львів'ян-українців. Для львівських поляків його риторика була чужою. Для них важливішими стали накази української влади, які запроваджували у Львові "стан облоги"[27]. Ці розпорядження обмежували публічне життя шостою годиною вечора (саме в цей час мали бути зачинені театри, ресторани, шинки та припинений "весь загальний рух"), після якої поява на вулиці без спеціального посвідчення ставала підставою до арешту. З польського боку такі заходи подавали як відвертий замах на індивідуальну свободу кожного міщанина – додатковий аргумент для збройного опору. Тому поява 2 листопада двомовної "нейтральної" відозви "До людності міста Львова", підписаної представниками обох національних спільнот (Лонгин Цегельський, Стефан Федак, Кость Левицький, Тадеуш Пілят, Антоні Юраш, Марцелі Хлямтач та ін.), що застерігала поляків і українців від взаємних агресивних дій, мало відповідала настроям з обох боків. Кожна зі сторін вже очікувала нападу іншої й готувала власну контратаку.

---

[25] *Wasilewski S.* Niezapisany stan służby. Wrocław, 1957. S. 174.

[26] *Кузьма О.* Листопадові дні… С. 73; *Gella J.* Ruski miesiąc… S. 15–16.

[27] *Gella J.* Ruski miesiąc… S. 18–19.

Уміщена в книзі Я. Ґеллі інтерпретація заголовків газети "Українське слово" від 2 листопада 1918 р. з точки зору їхньої "правдивості"/ "брехливості" добре передавала настрої мешканців Львова[28]. Тут чітко простежувалося здебільшого негативне ставлення до інформації, що надходила з "ворожих рук". Тому, наприклад, прокламації представників польського збройного опору мали слугувати словесними контаргументами до дій та відозв українців. Саме таку мету вказують автори однієї з відозв до мешканців Львова: "Знаємо, що сьогодні не пора на паперові маніфести ані ялові полеміки. Якщо ж, попри це, у відповідь на руські відозви беремо голос, то лише для того, щоб подати у всій повноті та оголеності стан речей"[29]. Водночас глибинною метою більшості польських прокламацій було розповсюдження образу "святої війни" за Львів – "одвічний плацдарм польськості на східних землях Речі Посполитої" – війни, до якої "волає" кров загиблих. Для авторів польських текстів це – абсолют, якому має підпорядкуватися життя кожного міщанина: "Не допустіть, щоб лилася кров наймолодших тоді, коли Ви сидите спокійно по кав'ярнях або засипаєте в теплому ліжку!", – закликала відозва, підписана "Громадянським комітетом четвертого округу міста Львова". Цікаво, що в обрамленні цієї войовничої відозви також використано цілком "мирний" рослинний орнамент – релікт дизайнерських рішень початку XX ст.[30]

Тому не дивно, що після періоду мовчання з польського боку та узагальнених натяків з українського кожна сторона перейшла на відкриту мову війни. Українська влада міста звернулася до своїх вояків, закликаючи "твердо стояти в бою", захищати свій народ і дітей та "боротися як льви", щоб не потрапити "у тяжку неволю"[31]. Натомість у відозві, поданій він імені польської молоді того ж таки 2 листопада 1918 р., були задекларовані протилежні уявлення про ситуацію[32]. Їх можна звести до двох тез: 1) складена з "представників шовіністичних груп" українська Національна рада "брутальною силою" узурпувала владу та здійснила "державний переворот" – "акт насильства" над волею більшості мешканців Львова, які почуваються громадянами польської держави; 2) "самозваному" уряду автори відозви протиставляли польську академічну молодь у "згуртованих шеренгах, на позиції непохитної… оборони прав, які тут має польський народ". Це повідомлення в польському середовищі Львова було інтерпретоване як один з перших "позитивних" для міста сигналів. Відозва засвідчувала, наскільки виразно в ментальності львівських поляків сформувався образ ворога. Ідеї та кліше цього документу згодом стали шаблонами для багатьох інших текстів, створених у польському середовищі.

---

[28] Ibid. S. 32.

[29] Цит. за: *Gella J.* Ruski miesiąc… S. 119.

[30] Ibid. S. 68.

[31] *Кузьма О.* Листопадові дні… С. 79–80.

[32] *Gella J.* Ruski miesiąc… S. 32.

Серед львівських українців такої визначеності спочатку не було. Однією з перших спроб офіційно визначити, хто саме є ворогом українських вояків, була згадувана відозва-"пересторога", підписана Д. Вітовським. Тут прихованим ворогом названо, фактично, "цивільне населення міста Львова", яке "бере участь в боротьбі проти українських військ, стріляючи до них з вікон домів"[33]. На початку "львівських боїв" українці сформували саме такий образ своїх неприятелів: це – польськомовні "цивілі" (цивільні особи), здебільшого молоді люди ("матуристи" та студенти), без спеціальних відзнак (згодом – з біло-червоними пов'язками на рукавах) тощо. Вони нападають несподівано, порушуючи неписані "правила війни" (підступно стріляють у спину українським солдатам, які патрулюють вулиці, ведуть вогонь з приватних будинків тощо). Іншу категорію ворогів для українців становили польські військовики – легіоністи, члени мілітарних формацій (Польської військової організації, Польських кадрів військових і Польського корпусу допомогового). З української точки зору, саме вони виступали головними "провокаторами" збройного конфлікту, утворюючи "польську тайну боївку". Олекса Кузьма спеціально наводить відповідну цитату з "Львівських боїв" Чеслава Мончинського, де польський офіцер з гордістю стверджує, що першим запропонував "прибрати", тобто вбити, українського солдата на Академічній вулиці і тим дав "гідний приклад" молодим колегам[34]. Для українців така поведінка була втіленням кровожерності й підступності польських військовиків. Це уявлення посилилося з приходом польської військової відсічі в листопаді 1918 р., а також у період "оборони Львова". Коментуючи дії польських кавалеристів під Скниловом 10 листопада 1918 р., Кузьма висловлює здогад, що тих називали "вільками" (вовками) через жорстокість, та звинувачує їх у репресіях проти місцевих селян[35]. Проте головним ворогом в очах українських вояків усе одно залишався "польський Львів" загалом – без поділу на мирне населення і військові сили. Характерною була українська версія убивства міліціонера В. Шкондюка 2 листопада 1918 р. На українця, який крокує вулицею Академічною серед "польсько-жидівської публіки", нападають два молодики і ранять його ж власною зброєю. Відразу вся вулиця, "як по команді", порожніє, а допомога, яку хочуть надати пораненому "наші пані", тобто українки, стає неможливою: власники довколишніх магазинів і будинків зачиняють перед ними двері, а фіакри відмовляються везти міліціонера до шпиталю. Як наслідок, той помирає[36].

Стосовно героїв листопадових подій 1918 р. у Львові, то на це місце, в уяві українців, спочатку претендували січові стрільці. Саме з їхнім прибуттям до міста пов'язували надії на швидке придушення польського опору: "Ми дуже

[33] *Кузьма О.* Листопадові дні… С. 150.
[34] Там само. С. 92–93.
[35] Там само. С. 210.
[36] Там само. С. 97.

чекали січових стрільців, казали: "Чекайте, прийдуть січові стрільці, зроблять порядок"[37]. Згодом захоплення витіснила критична оцінка: січові стрільці – найкраща частина українського війська, яка, втім, "бавилася в цивілів", вела "безголову" тактику і невдало використала свій бойовий потенціал. Низьку ефективність УСС-ів почали пояснювати їхнім сільським і маломістечковим походженням[38]. У самому стрілецькому середовищі циркулювали ідеали, хоч і зрозумілі, але неприйнятні для багатьох українців Галичини. Це засвідчила атмосфера дискусій на Стрілецькій раді, скликаній після приїзду 12 листопада 1918 р. до Києва Осипа Назарука[39]. Посланець українського Львова, як зрозуміли стрільці, хотів переконати їх, що саме це місто, а не Київ, є "ключем визволення всієї України". Щоб схилити вояків на свій бік, "відпоручник Галичини" апелював до локального патріотизму (Львів – "галицький П'ємонт") та емоційних аргументів: "Батьки й матері вас прокленуть, якщо не підете на Львів!". Однак більшість старшин мали інше бачення не лише ситуації, а й України загалом. Вони не сумнівалися, що прихід УСС до Львова відразу переломив би хід українсько-польської війни ("Рішила б, може навіть одна сотня січових Стрільців зі своїми скорострілами, якщо б була вживана лише до ударів, а всяку іншу службу несли галицькі відділи"). Проте з ідейних міркувань, наголошували опоненти Назарука, навіть поразка у битві за Київ набагато цінніша, ніж перемога у боях за Львів. Зрештою, старшини поставили під сумнів сам образ "галицького П'ємонту", ідентифікуючи себе з Центральною Україною: "цей «П'ємонт» не може сам себе визволити з-під гурту галицьких Поляків і хоче стягнути останні війська Наддніпрянщини, Січових Стрільців…". Висновок представників УСС був категоричним: якщо Київ зусиллями гетьмана Скоропадського стане частиною відновленої Російської імперії, то перемога української влади у Львові втратить сенс, а Галичина невдовзі теж стане російською. Однак, попри ці розбіжності, легенда УСС залишилася однією з основ національної міфології галицьких українців навіть після поразки у визвольній боротьбі. Відомий зі стрілецького фольклору образ "червоної калини" був для них символом майбутнього відродження України, а самі стрільці – взірцем для наслідування та ідеальною моделлю майбутньої армії. Показово, що збором інформації про події 1918–1919 рр. у міжвоєнному Львові займалося видавництво "Літопис Червоної Калини".

Польська спільнота Львова керувалася іншими ідеалами. Українським січовим стрільцям у ментальності галицьких поляків були протиставлені польські легіони, історія яких також була пов'язана зі Львовом. Натомість воїнів УСС і УГА вони сприймали негативно. Показовим є діалог персонажів – "оборонців Львова" – у повісті Яна Зиґми "Igraszki lwowskie" (1932):

---

[37] *Колесса М.* 1918 рік у Львові… С. 200.

[38] *Кузьма О.* Листопадові дні… С. 145–147.

[39] Золоті Ворота. Історія корпусу січових стрільців 1917–1919 р. Львів; Рочестер, 2004. С. 102–104.

– Видно, помучилися гайдамаки і чекають на січовників (siczowników).
– А хто ж то такі січовники?
– Це – українські запорожці…
– А що їм до Львова?
– Хочуть його на столицю України…[40]

Схожі уявлення були частиною розгалуженої системи українських і польських історичних міфів, пов'язаних зі Львовом та Галичиною. З їх допомогою кожна зі сторін намагалася виправдати власні вчинки й пояснити дії супротивників. В уяві учасників листопадових подій описи давніх битв стали інтелектуальним "трампліном" для інтерпретації з українського боку – Листопадового чину, а з польського – Оборони Львова. Історичні асоціації та прагнення українців чітко виражені у першій з відозв Української національної ради від 5 листопада 1918 р. У ній Львів поставав давньою українською столицею "на прадідній землі Осьмомисла, Данила і Льва", відновленою "по 578 літах неволі, упокорення і наруги"[41]. У львівських поляків були інші історичні орієнтири. Їхнє спрямування відображала преамбула "Відозви польських жінок" від 13 листопада 1918 р. Вона апелювала до образів Львова перед XVIII ст. – "святої… стражниці східного кордону Найяснішої Речі Посполитої"; місця, де Ян Казимир коронував Діву Марію на королеву Польщі з вдячності за порятунок від "шведського, бранденбурзького, московського та козацького потопів"; міста, жителі якого не піддаються жодним агресорам і завжди їх перемагають[42]. Не дивно, що в тексті Яна Ґеллі події 1918 р. асоціюються з нападом руських вельмож княжої доби: "Чи то бояри, чинячи похід на Червону Русь, вторглися на чолі своїх військ?"[43]. У повісті Яна Зиґми "звільнення" й "оборона" Львова 1918–1919 рр. символічно прив'язані до Грюнвальдської битви. "Уже ми їм [українцям] Грюнвальд справили в листопаді під час роззброєння!", – стверджував один з оборонців Львова 1919 р. зі знаковим для польської ментальності іменем і прізвищем – Владислав Яґелло[44].

Українці ж прагнули ідентифікувати себе з жителями середньовічного княжого міста: "Доля судила нам боронити саме найстарішої частини Львова, давнього княжого города. Ми зводили бої там, де в давнину змагалися з ворогом і княжі дружинники" – згадував захисник Підзамча Володимир Калина[45]. Тому серед

[40] *Zygma J.* [*Tyszel Z. J.*] Igraszki lwowskie. Powieść z czasów obrony Lwowa. Katowice, 1932. S. 55.

[41] *Кузьма О.* Листопадові дні… С. 162.

[42] *Gella J.* Ruski miesiąc… S. 76.

[43] Ibid. S. 3.

[44] *Zygma J.* Igraszki lwowskie… S. 25.

[45] *Калина В.* З листопадових боїв на Підзамчі // Наш Львів. Ювілейний збірник 1252–1952. Ню Йорк,1953. С. 152.

захисників українського Львова не випадково фігурує Український полк імені князя Лева. Натомість для польських авторів важливим джерелом історичних асоціацій став роман Генрика Сенкевича "Вогнем і мечем", зокрема його концепція Хмельниччини. Один з організаторів польського збройного опору 1918 р. Чеслав Мончинський з пафосом підкреслював: "Сенкевичівські описи бліднуть і маліють супроти героїзму Оборонців Львова"[46]. Шаблони з трилогії Сенкевича стали "загальним місцем" польського "листопадового дискурсу". Для Яна Ґеллі перехід влади у Львові в українські руки – це наїзд ватаг-орд з Дикого поля, "Хмельниччина на… конях, в крикливих одежах з картин Рєпіна"[47]. Цей мотив автор використовує й далі, проводячи аналогії між подіями 1648–1654 і 1918 років. Так, бої за львівський залізничний вокзал у його трактуванні стають історичним відгомоном битви під Збаражем. Українці XX ст. у тексті Ґеллі перетворюються на цинічних послідовників козаків XVII ст. Одні й інші, підкреслює він, прикриваються "живим щитом", щоби дезорієнтувати ворогів: "Це був один з маневрів, …гідних своїх виконавців, предки яких вже набагато раніше також використали таку хитрість, гонячи під Збаражем стада худоби, за якими, ховаючись, рухалися самі. На цей раз жертвою обрали юрбу… переважно роззброєних, російський солдатів, а гонячи її попереду, сподівалися… опанувати вокзальний хол"[48].

У глибині цих порівнянь можна знайти теж інший образ, актуальний для ментальності галицьких поляків першої половини XX ст. Це – аналогія між обороною Львова у 1919 р. та облогою міста військами Хмельницького і його союзників. Остання подія у польській літературі та історіографії зламу XIX–XX ст. мала вже відносно усталене трактування: з одного боку – наділена лицарськими чеснотами міська спільнота Львова (поляки, русини, євреї), яка представляє європейську цивілізацію; з іншого – "азіати", шантажисти, грабіжники, заколотники (козаки й татари), які вимагають у неї викуп. Ця схема була перенесена нову події 1918–1919 рр. Її активно використовували польські парамілітарні організації й товариства міжвоєнної Польщі. Так, Станіслав Ястшембський, автор одного з видань "Побудки", розрахованого на малоземельну шляхту, категорично підкреслював: "Яким же правом хочуть стати тут [у Галичині] господарями ті, які вважають Хмельницького за свого "Великого вождя", а козаків з-над Дніпра за своїх предків, за "корінь" українського народу? Адже ж ми, русини й поляки цих земель, разом боролися проти них як проти спільної небезпеки"[49].

---

[46] *Gella J.* Ruski miesiąc… S. 2.

[47] Ibid. S. 3.

[48] Ibid. S. 41–42.

[49] *Jastrzębski S.* Kim jesteśmy? O szlachcie zagrodowej w Malopolsce Wschodniej. Nakład drugi. Przemyśl, [bez roku wyd.]. S. 12.

У польському середовищі в міжвоєнний період українське військо 1918–1919 рр. порівнювали не тільки з козаками, а й з гайдамаками, яких теж уважали за символи варварства, підступності, ксенофобії та жорстокості. Мончинський у промові, зверненій до польських міщан, співставляв Львів XX ст. з Ченстоховою: "Як колись Ясна гора, так тепер Львів є твердинею, об яку має і мусить розбитися не лише навала гайдамацького дикунства, але також нехіть, партійність… нездатної до дій частини власного суспільства. На вас, воїни, на Львів, що стікає кров'ю героїв і осиротілих матерів, звернені очі всієї Польщі"[50]. Образ українця – "гайдамаки", який нападає на Львів, активно використовували в масовій культурі міжвоєнної Польщі. У "повісті з часів оборони Львова" Яна Зиґми слова "українець" і "гайдамака" – абсолютні синоніми, при тому друге окреслення вживається набагато частіше, ніж перше. Львівська "Гайдамаччина" 1918 р. у нього пов'язується з убогістю, неотесаністю і військовими невдачами. "– А як з українцями? Добре б'ються? – Та де там! Таке жебрацтво гайдамацьке!", – діляться своїми враженнями від дій супротивників персонажі Зиґми[51].

Ці стереотипи були елементами панорами історичного минулого Східної Галичини в масовій свідомості поляків. У максимально спрощеному варіанті вона набирала вигляду чіткої історіософської лінії, яка прямо поєднувала 1340 р. (відвоювання військами Казимира Великого "Червенських градів", "окупованих" руськими князями) з 1918–1919 рр. (повторним "поверненням" до Польщі "загарбаних" українцями міст Східної Галичини)[52]. У такій схемі листопадові події у Львові уявлялися закономірною ланкою у процесі, де тимчасова "кривда" (втрата Польщею кресових територій у 1772 р.) ставала передумовою для відновлення "історичної справедливості" (їх "віднайдення" і вічного "тривання при батьківщині"). У ментальності українців, які зайняли Львів 1 листопада 1918 р., історіософія Львова і Галичини була іншою. Це добре видно на прикладі звернення, яке українська частина колишнього українсько-польського міського комітету адресувала польським мешканцям Львова: "Ніхто з вас чей же не може заперечити, що так звана східна Галичина політично до 1387 р. була українською (руською), а під етнографічним оглядом є такою до сьогодні і… українське населення має право рішати долю цієї землі… як поляки на Шлеську, не зважаючи на те, що там панують німецькі меншості". Однак, як вказувалося, ці історичні та політично-географічні аналогії "не промовили до серця та розуму противника": львівські поляки послуговувалися власним образом минулого і сучасного їм світу[53]. Натомість українці ідентифікували себе з ворожими для поляків персонажами: руськими князями, козаками Хмельницького, гайдамаками

[50] Цит. за: *Orłowicz M.* Ilustrowany przewodnik po Lwowie. Lwów; Warszawa, 1925. S. 34.
[51] *Zygma J.* Igraszki lwowskie… S. 41.
[52] *Jastrzębski S.* Kim jesteśmy? … S. 9–34.
[53] *Кузьма О.* Листопадові дні… С. 176.

(у Шевченковій інтерпретації). Події 1918–1919 рр. у їхній свідомості відповідали змістові пісні "Ми – гайдамаки": "потоптані раби", вимушені гострити "свячені ножі" на своїх сусідів – "людоїдів зі скаженими серцями". Ці окреслення стали синонімами самих українців та їхньої боротьби з поневолювачами.

Від початку збройного конфлікту польська й українська спільноти Львова опинилися в полоні історичних стереотипів, які позначилися на політичних пріоритетах. У відозві Української національної ради від 5 листопада 1918 р. протистояння українців і поляків подане як протиставлення правди і кривди, волі й неволі, світла й пітьми, демократії та олігархії, поневоленої більшості та привелійованої меншості тощо. Теж показовими є відозви польських соціалістів і українських соціал-демократів. Обидві звернені до робітників і наголошують на інтернаціональному характері їхніх прагнень. Однак відозва Української соціал-демократичної партії Галичини й Буковини від 5 листопада 1918 р. застерігала пролетарів від боротьби за польськість Львова, протиставляючи "відносній польській більшості" міста "подавляючу більшість українського населення краю". Прикінцеві лозунги українських соціал-демократів прославляють волю і братерство народів, міжнародну революційну соціальну демократію і водночас "з'єдинену Українську демократичну державу"[54]. Заява польських соціал-демократів, хоча закінчувалася прославою свободи й братерства народів та "міжнародної соціальної демократії Львова", робила протилежні акценти. Вона представляла українську владу як військову диктатуру і закликала "робітничий народ" обороняти польський Львів. Не дивно, отже, що серед прикінцевих положень, крім уже наведених, знаходимо протест проти "мілітарної сваволі" та прославу незалежної "народної Польщі"[55].

Характерним для ідеологічних боїв є текст польських листівок, скинутих з літаків на українські позиції 5 листопада 1918 р. Їхні автори теж експлуатували соціалістичний дискурс і пацифістські настрої, протиставляючи "простих" вояків "гнобителям" і "розпалювачам війни" в ім'я "міжнародного збратання й миру": "А ви на заклик шовинистів не снать по що розливаєте кров горожанського населення у Львові й своє житє виставляєте на небезпеку. Подумайте люди, чи се має яку ціль?"[56] Змішування елементів "соціалізму" й "націоналізму" тут не випадкове: політичні ідеали у свідомості львів'ян стали другоплановими порівняно з національними. Те саме можна сказати про конфесійні орієнтири. Так, двомовний лист "До Високоповажаних Панів, які ведуть мирові переговори в Торговій палаті у Львові" / "Do Wielce Szanowanych Panów prowadzących pokojowe pertraktacje w Izbie Handlowej we Lwowie", підписаний 16 листопада 1918 р. Андреєм Шептицьким і Юзефом Більчевським, апелював до релігійної

[54] Там само. С. 169.

[55] *Gella J.* Ruski miesiąc… S. 46–47.

[56] *Кузьма О.* Листопадові дні… С. 161.

[57] Пор.: *Gella J.* Ruski miesiąc… S. 124; *Кузьма О.* Листопадові дні… С. 344.

ментальності українців і поляків: "верніть нашому місту і всім мешканцям так бажаний мир, а вдячність міста і наша буде управляти для Вас з Неба обильне благословення, обіцяне миротворцям". Але обидві сторони інтерпретували цей текст як формальний документ, що має "чисто риторичне значення" і тому не може змінити ситуацію. При цьому українці звинувачували поляків у тому, що ті поширюють ксенофобські відозви, які перекреслюють мирні ініціативи владик[57].

Воєнно-політичне протистояння поляків і українців Львова приховувало в собі міжконфесійну боротьбу римо- і греко-католиків. З польського боку основні звинувачення були спрямовані в бік митрополита Андрея Шептицького. Йому ставили на карб не тільки урочисту літургію, відправлену 3 листопада 1918 р. "з нагоди повернення столиці «Галичини» законним власникам"[58]. На думку поляків, Шептицький був одним з ініціаторів захоплення Львова і Галичини загалом: "…ятрив і підбурював, і сміливо можна сказати, що став… однією з причин… братовбивчих починань, які запанували у Східній Галичині… Тій його… багаторічній згубній діяльності, …треба завдячувати бої з українцями в 1919 році", – категорично твердив Мар'ян Роско-Богданович[59]. Натомість у листопаді 1918 р. українці звинувачували поляків в тому, що ті, окупуваши "святий Юр", загрожують життю митрополита, стріляючи по митрополичих палатах, оскверняють їх та знущаються з їхніх мешканців. Картині релігійного терору і приниження українські мемуаристи протиставляли образ цілковитої толерантності до латинського духовенства в "українській" частині міста: "в українському Львові польський архієпископ Більчевський і все польське духовенство мали повну свободу рухів до тої міри, що виголошували протиукраїнські проповіди, а польське населення могло свобідно відвідувати костели"[60]. Утім, поступово українці почали сприймати римо-католицьких монахів і священнослужителів як польських воїнів у рясах і сутанах: "Приходить… громадянин і доносить, що як проходив попри костел кармелітів, згори впали в його сторону два стріли. Слід би негайно зробити ревізію в монастирі, бо монахи дістали певно зброю із сусідньої касарні при вул. Курковій"[61]. Польська військова пропаганда, зі свого боку, підтримувала пряму чи опосередковану участь ченців і священників у львівських боях, подаючи їхні вчинки як приклад геройства і патріотизму. Українці теж підкреслювали велику роль священиків у збройному протистоянні, передусім як військових капеланів. Це додавало українсько-польській війні ще й релігійного виміру.

Однак важливішою для обох сторін стала боротьба не за ментальний, а за реальний простір. Унаслідок бойових дій Львів досить швидко був поділений на "українську" і "польську" частини. Їхні межі змінювалися майже щодня. Так, у

---

[58] *Gella J.* Ruski miesiąc… S. 32.

[59] *Rosco-Bogdanowicz M.* Wspomnienia. Kraków, 1959. T. 1. S. 199–200.

[60] *Кузьма О.* Листопадові дні… С. 379.

[61] Там само. С. 98.

ніч з 31 жовтня на 1 листопада "український" Львів, під яким розуміли спочатку тільки будівлі окремих інституцій (передусім Народний дім, який став центром перевороту) виріс до розміру цілого міста. 1–2 листопада, коли українці (принаймні формально) контролювали більшість міської території, "польський" Львів був зведений до двох вогнищ збройного опору: школи ім. Сенкевича на вул. Польній та Будинку техніків на вул. Іссаковича. Ці пункти залишалися символічними для львів'ян-поляків упродовж усього періоду боротьби за Львів і згодом були опоетизовані: "Wnet się chłopcy zeszli na trudy, mozoły // Ruszyli do szturmu z Sienkiewicza szkoły // I do Abrahama na Górę Stracenia // Poszła lwowska wiara na pierwsze skinienie" ("Тут зійшлися хлопці на труди, мозолі, // І пішли до штурму зі школи Сенкевича // І до Абрагама та й на Гору Страти // Пішла львівська віра перший раз каратись"[62]).

Однак мірою розгортання бойових дій межа між українським і польським Львовом почала переміщуватися вздовж фронтової лінії – через львівські вулиці. При цьому територія польського Львова поступово, хоч і нерівномірно, зростала. Після відступу українських військ з міста 22 листопада 1918 р. "український Львів" (принаймні в оперативно-тактичному розумінні) припинив існування, точніше опинився поза межами самого міста. Тепер "українським Львовом" стали навколишні території, а саме місто українці почали розглядати як ворожий бастіон, який необхідно здобути, блокувавши життєво важливі комунікації. Цим, зокрема, можна пояснити руйнування міських водогонів та артилерійські обстріли міста. Поляки звертали на ці факти спеціальну увагу, подаючи їх як антигуманні. Зрештою, саме вони значною мірою спричинилися до героїзації львів'ян-поляків у міжвоєнній літературі: "Зруйнований матеріально й нервово, пригнічений морально, львів'янин, …позбавлений води, хліба й вугілля, постійно в страху перед міфічними «морзерами», якими українці нібито поклалися дощенту зруйнувати Львів… – це справді людина, гідна жалю й співчуття. Але той сам львів'янин – …міщух, який, втративши у листопадових днях єдиного сина, дозволяє дочці вступити до бойової кадри, а сам з карабіном… боронить порядку в місті – заслуговує не тільки співчуття, а й гарячої любові всієї Батьківщини!"[63]

Усе це свідчить про амбівалентність самих понять "українського" і "польського" Львова у період збройного протистояння 1918–1919 рр. Кожна зі сторін уважала "своєю" територією ціле місто, але водночас була змушена рахуватися з його поділом на українську й польську частину. Для кожної із них територія по інший бік лінії фронту стала "чужою". Звідси – використання методів ідеологічної війни на "ворожій" землі. Те, скажімо, що 4 листопада українські вояки не змогли вчасно зняти повідомлення польського командування з вікна кав'ярні "Скотської" та відозви про мобілізацію зі стін інших будинків "українського" Львова, поляки трактували як перемогу, а українці – як поразку[64].

---

[62] Antologia piosenki lwowskiej ulicy / Ul. J. Wasylkowski. Wrocław, 1988. S. 55.

[63] *Gella J.* Ruski miesiąc… S. 230.

[64] Ibid. S. 46; *Кузьма О.* Листопадові дні… С. 149.

При цьому для поляків образ "українського" Львова був здебільшого негативним. Це – окупаційна зона, територія пітьми, на якій панує жах, хаос і терор. Такий підхід бачимо у мемуарах С. Василевського. У перших днях листопада він мешкав на підконтрольній українцям частині Львова у замкненій кімнаті з повністю закритими вікнами, де працював при свічці, харчувався тільки неякісним чаєм, не виходив на вулицю і очікував арешту. Тому постріли з "польської" частини міста були для письменника оптимістичними сигналами: "Добрий знак! Це означало, що школа Сенкевича на іншому кінці дається взнаки окупантам. Увечері над Горою Яцка вже шуміло в повітрі, як у залізному вулику. Рушили Пасіки. І гримнув невдовзі перший гарматний постріл. Серцем і слухом оцінилося на льоту його приналежність і походження. Адже він сказав нам: Lwów – zdrów!"[65].

Ян Ґелля у спогадах описував перехід "на український бік" майже як перехід через державний кордон. Він навіть дістав своєрідний відповідник "закордонного паспорта" – посвідчення з "Українського слова", яке мало маскувати справжню ідентичність польського журналіста в "чужій" місцевості. За лінією фронту для нього почався дивний і непривітний світ, відокремлений від його власного: простір, заповнений знищеними будівлями, трупами коней, небезпечний для життя, бо тут постійно лунають постріли; територія, з якої "патріотична молодь" прагне вирватися на польський бік тощо. Повернувшись до "польського Львова", Ґелля, природно, відчуває себе значно комфортніше[66]. Водночас автор "Руського місяця" постійно акцентував на тому, що обидва боки фронту – насправді лише тимчасово розділені частини одного й того ж польського міста. Проте з плану атаки на "український Львів" від 18 листопада 1918 р. видно, що керівники польського збройного опору поділяли "ворожу" територію на дві категорії об'єктів: "тимчасово окуповані" і власне "руські" будівлі та вулиці. Цікаво, що до "власне-українських" адрес Львова польські військовики зарахували не тільки будинки "Дністра" на Підваллі, "Народного дому" на розі Рутовського й Вірменської, "Народної торговлі" на Ринку, "Народної гостинниці" на Сикстуській, непарних номерів вулиці Руської, а й стратегічні пункти, як-от: ратуша, намісництво, приміщення колишньої військової адміністрації (зокрема Командування корпусу на Бернардинській площі) тощо. Саме їх стосувався спеціальний наказ польського командування: "займати, не випускаючи нікого"[67]. Однак цілком ймовірно, що "евакуація цілого українського Львова", яку проголосило українське командування 22 листопада 1919 р.[68], насправді поширювалася на ці установи. Іншими словами, принаймні на кінцевому етапі листопадових боїв українська і польська картини Львова співпали: польський Львів тепер охоплював більшість міської території, український – тільки її фрагменти.

---

[65] *Wasilewski S.* Niezapisany stan służby. S. 174.
[66] *Gella J.* Ruski miesiąc… S. 51–55.
[67] Ibid. S. 209.
[68] *Кузьма О.* Листопадові дні… С. 412.

Показовим є теж українське бачення "польського" Львова. Звичайно, на "польському" боці українські інформатори також бачили терор супроти своїх одноплемінників: їм живеться "дуже важко", їх обшукують, допитують, піддають арештам, кількох страчено; українських полонених змушують носити польських поранених та використовують як грабарів, поляки переслідують мешканців святоюрських палат тощо. Проте вони зауважували також ряд інших моментів. Наприклад, зовнішній вигляд польського Львова станом на 11–12 листопада був в очах українців таким: "святий Юр", над яким розвішані польські прапори, польський шпиталь у будинку Політехніки, кадетська школа, обкопана ровами і з амбразурами в стінах; на вулицях – озброєне польське військо та міліція з біло-синьо-червоними пов'язками. Поряд з цим українці звертали увагу на побутову та емоційну атмосферу в польській частині Львова: "велику опіку" над військом, яке дбайливо харчують "пані", "велике обурення на гайдамаків", які зазіхнули на польське місто тощо[69]. 15 листопада 1918 р. картина "польського Львова", змальована анонімними "українськими розвідниками", змінилася: польська частина міста поглинена депресією, вояки не задоволені начальством, серед робітників панують бунтівні настрої і вони нібито симпатизують українцям більше, ніж "польському режимові"[70]. У наступні дні, 17–18 листопада, українці зображали вигідну для себе картину економічної стабільності українського Львова порівняно з польським: "там", підкреслювали вони, на усіх накладено податок (1 корона з кімнати), панує дефіцит продовольства, а харчі дуже дорогі (літр молока – 9 корон), натомість "тут" продукти значно дешевші (літр молока – 3 корони 50 сот.)[71]. Зрештою, цілі райони Львова опиняються на межі виживання, а люди майже не виходять з будинків – цей мотив був спільним для текстів українських і польських мемуаристів.

Іншою різницею між українським і польським образами Львова під час листопадових боїв 1918 р. було те, що українці довгий час сприймали місто як певну нерозчленовану цілість, на тлі якої вони виділяли кілька стратегічних об'єктів і шляхів сполучення. Натомість у свідомості поляків стратегічну цінність мала більшість міських будівель і вулиць. Саме тому окремі пункти оборони вони наділяли символічними назвами на кшталт "редути Пілсудського" в брамі Головної пошти. Ще одним прикладом такого бачення стала міфологізація "захисників вулиці генерала Бема" ("бем'яків") та учасників штурму Гори Страчення ("стратенців"). Її започаткував імпровізований парад польський військових формувань відразу після відступу українських військ з міста, який одночасно був парадом символів: "Тут вітали покритих порохом, ранами і хвалою «бем'яків», …які з'явилися в місті, запилені й пошарпані, але з палаючими очима і ясним усміхом на обличчі. На раменах цих воїнів… ясніла

[69] Там само. С. 278.
[70] Там само. С. 320–321.
[71] Там само. С. 377–378.

червона пов'язка з трьома золотистими літерами: "БЕМ". …Знаменитих «тотенгусарів» нагадували вояки Гори Страчення з черепом на чорному полі – почесною відзнакою кількох наймужніших"[72]. Згодом цей сюжет перейшов і до агітаційної та навіть кабаретової поезії, де оборонців вулиці Бема прирівнювали до античних героїв: *Na rogu Bema przysięgli sobie // Żolnierze nasi w okopach tam, // Że jak Spartanie polegną mężnie // Broniąc placówek u polskich bram!* ("На розі Бема дали присягу // Наші вояки в окопах там, // Що як спартанці мужньо поляжуть // Біля плацдармів – чи польських брам!")[73]. Фотографія "стратенців" на чолі з Романом Абрагамом, які стоять біля фасаду львівської ратуші зі специфічними відзнаками на рукавах, пізніше також стала візуальним елементом локального національного міфу.

Символом незламного опору в уяві поляків стала й оборона будинку Головної пошти: "Кожен ріг Пошти, кожна брама і кожна зала – це… епізод того дивовижного героїзму, що поєднував у собі чисто слов'янську бравуру з галантністю якихось д'Артаньянів Дюма"[74]. Українці теж мали героїв у боротьбі за пошту, залізничний вокзал (Головний двірець) чи Цитадель, де точилися найзапекліші бої. Однак вони не використовували образу "кожен дім – фортеця", який експлуатувала польська пропаганда. "Тут кожен дім, кожен ріг вулиці – це велика перемога або поразка. Його здобуття лежить на серцю і бійців не лише тому, що вони отримають за це похвалу, а також тому, що в одному з тих будинків мешкає хтось, на чийому житті польському воїнові мусить залежати… Це якась друга Сарагоса, де вже не вулиці, а навіть окремі будинки стають тереном смертельного змагу. Нерідко трапляється, що на одному поверсі перебувають ті, а на другому – тамті, й тоді єдиним способом вигнання ворога стає підпал будівлі…", – так драматично описує перебіг листопадових боїв Я. Ґелля[75]. Не випадково, що в повідомленнях Польської начальної команди у Львові наводилися списки найважливіших захоплених пунктів, підкреслювався героїзм їхніх оборонців. Такий дискурс був націлений на створення атмосфери солідарності між міщанами і представниками польського збройного опору. Натомість українці реагували на образ "будинку-фортеці" трохи інакше. З одного боку, українці прагнули перейняти цю тактику поляків. Тому 17 листопада 1918 р. Начальна команда українських військ зобов'язала команди дільниць і районів Львова розміщувати кулемети на дахах будинків, щоб контролювати не одну, а кілька вулиць[76]. Водночас українське командування усвідомлювало, що жителі більшості львівських будинків не підтримують таких ініціатив, а навпаки, всіляко саботують їх. Тому після першої "перестороги" Дмитра Вітовського від

[72] *Gella J.* Ruski miesiąc… S. 214.
[73] Antologia piosenki lwowskiej ulicy… S. 49.
[74] *Gella J.* Ruski miesiąc… S. 154.
[75] Ibid. S. 144.
[76] *Кузьма О.* Листопадові дні… С. 365.

18 листопада 1918 р. з'явився новий наказ Української команди міста Львова. Згідно з цим документом, кожен міський будинок мав стати режимною територією, недоступною для "темних елементів". Його брами мали бути увесь день зачинені, а власник мав представити повний список мешканців "від 14 року життя", вивісивши його на вході до будинку. Передбачалося, що самі мешканці разом зі сторожем нестимуть цілодобову "інспекційну службу", фіксуючи кожен вихід поза межі дому[77].

Польське населення такі санкції трактувало як різновид масових домашніх арештів. Загалом українській владі бракувало контакту з мешканцями міста: польські жителі Львова не сприймали її послань. Як наслідок, українці програли інформаційну війну, метою якої було показати позитиви "своїх" і негативи "чужих". Так, українці звинувачували поляків, що ті провозять зброю в санітарних автомобілях, ховають її у храмах, використовуючи сакральну територію та духовних осіб для ведення бойових дій тощо. Натомість поляки відзначали, що українці стріляють у санітарів, перешкоджають похованням, без суду вбивають мирних мешканців за етнічною ознакою, "морять голодом" навіть тих, хто дотримується нейтралітету, використовують кулі, які спричиняють особливо важкі рани тощо. Для утвердження стереотипу "української дичі" в польському середовищі були використані численні історії[78]. В одній з них фігурує інженер Зиґмунд Батлер, якого, за твердженням польських свідків, українці "вбили у мешканні його сусіда… Івана Труша". Отож, стверджували вони, навіть будинок "русина" не може врятувати поляка від розправи. Героєм іншої оповіді став співвласник "Віку Нового" Тадеуш Кшистофович. Його, відому в місті людину, українці обрали об'єктом десяткування, брутально обшукали помешкання і з криком "Згинь, собако!" намагался підірвати ручною гранатою. Український вояк його помилував, але вжив "характерний" аргумент: мовляв, навіть після вибуху "собака ще жиє", тому не треба йти проти долі.

Однією з найпоказовіших жертв "українських знущань", в уяві поляків, став професор медицини Антоній Ґлюзінський. У польській версії, його разом із сім'єю українці обшукували всю ніч. Пізніше у помешканні професора знайшли два старі револьвери, закопанський топірець, урядову шпагу, фотоапарат і дамський лорнет, а відтак лікаря разом з сином забрали до казарм на Личаківській. Тут його спочатку утримували 14 годин, згодом завели аж до Народного дому, знущалися, і тільки втручання одного з українських полковників, який виявився колишнім пацієнтом професора, врятувало того від розстрілу. Натомість решта українських вояків повернулися в будинок професора з повторним обшуком, заявляючи родині, що господаря вже страчено, а відтак взялися за руйнування помешкання. Звинувачення, в яких межа між реальним і уявним часто було дуже умовною, стали одним з головних методів пропаганди. На український рахунок було частково списано вину за тотальне руйнування міста, особливо його знакових будівель: "Ані одної шиби, ані одного неушкодженого каменю.

[77] Там само. С. 377.

[78] *Gella J.* Ruski miesiąc… S. 89, 91, 92–94.

Будинок жандармерії подірявлений українською артилерією, Сейм у полум'ї, підпалений за наказом відступаючих руських військ, інтер'єр знищений, як після походу гунів"[79]. Зрозуміло, що такі сюжети та порівняння лише підкреслювали негативні риси супротивника й збуджували ненависть. Чималу роль у розповсюдженні негативного образу ворога відіграли теж екстремальні умови, в яких довелося жити тогочасним мешканцям Львова.

Загалом під час воєнних дій і після них українці й поляки сконцентрували увагу на кількох ключових мотивах, трактуючи їх по-різному. Для поляків важливою була участь у боях за Львів молоді й підлітків, тобто "дітей". У польському агітаційному дискурсі розрізняли два різновиди образу львівської дитини. У першому варіанті польських дітей Львова зображали невинними жертвами "української агресивності", акцентуючи на історії 14-літнього Адама Міхалевського. Його наділяли всіма атрибутами "маленького мученика": тихого, скромного, неагресивного підлітка, в якого два дні перед тим помер батько і який зовсім не цікавився боротьбою за Львів. Згідно з версією поляків, 15 листопада 1918 р. українські солдати, здійснюючи обшук помешкання Міхалевських на вул. Зиблікевича, 7, знайшли там револьвер, який хлопчик нібито знайшов на вулиці, а тоді, попри благання матері, розстріляли того перед брамою будинку[80]. Прикладом дитини-воїна для львівських поляків став Юрек Бітчан – також 14-літній гімназист, який утік з дому "боронити Львів від українців" і загинув у перестрілці серед могил на Личаківському цвинтарі[81].

Культ Бітчана став відправною точкою для створення міфу дітей – учасників львівських боїв. Спочатку їхня назва не була визначеною. У Я. Ґеллі польські діти-герої фігурують як "левенята й орлята"[82]. Натомість Станіслав Василевський у нарисі про Львів сконструював патетичний образ "малого бельведерця", наділеного всіма рисами героя не тільки національного, а й світового масштабу: "Бельведерцю зашмарканий львівський. …Маєш повне право піти з піднесеним чолом і запитати історію, чи колись бачила вона таких дітей. Можеш питати сміливо. Історія проковтне язик і відповість – ні", – звертається він до своїх персонажів[83]. Але в підсумку "героїчних дітей Львова" стали називати "орлятами". Міф орлят швидко розповсюдився у міжвоєнній Польщі. Він став невід'ємним елементом шкільного образу листопадових днів 1918 р. у Львові завдяки віршеві, який учні вивчали напам'ять: "Toczy się walka zacięta, // obfity śmierci płon // biją się polskie orlęta // ze wszystkich Lwowa stron" ("Точиться битва затята, // Смерті великий ужин… // Б'ються польські орлята // Зі Львова усіх сторін")[84].

---

[79] Ibid. S. 215.

[80] Ibid. S. 84–87.

[81] Ibid. S. 195.

[82] Ibid. S. 194.

[83] *Wasylewski S.* Lwów. Poznań, [1931]. S. 160.

[84] Цит. за: *Jedynak S.* Lwów – na krawędzi nachylonej ku Zachodowi miasto obrzeżone smugą Wschodu // Akcent. 1990. № 1–2. S. 133.

Антиподом "орлятка" у польській військовій пропаганді став узагальнений образ "злої" української дитини-"конфідента". За версією Ґеллі, українські підлітки-шпигуни доносять "окупантам" на поляків уже в перший день листопадового зриву[85]. Однак втіленням дитячої підступності в його розповіді стає Сандій – хлопчик, який привів український патруль до квартири вже згадуваного Адама Міхалевського. У тексті Ґеллі малий українець не лише видає свого колегу військовим, а й пильно стежить за обшуком у його квартирі. Через це "шпигун" завойовує довіру українського командира, який називає того "красною дитиною". Кульмінацією слугував кінець цієї історії: "Сандій, допитуваний пізніше особами, які збирали матеріал про українське насилля… на запитання, чи то він видав Адася, нібито зізнався й відповів: «Ну то й що? Я це зробив»", – наголошує польський автор[86] Природно, такий образ "дитини-монстра" слугував ще одним імпульсом для поширення антиукраїнських настроїв серед львів'ян-поляків. Натомість реакція українців на поширення образу "дитини-орлятка" була двоплановою. З одного боку, твердження, що "Львів оборонили діти" було для них стереотипом, який треба розвінчувати статистикою: "польське військо у Львові мало що найменше 75 % вислужених, досвідчених вояків, а решта була молодь у поборовому і нижчому віці", – доводив у 1931 р. О. Кузьма[87]. Утім, він визнавав, що шкільна й академічна студентська молодь становила одну з рушійних сил польського збройного опору в місті. Для львів'ян-українців культ орлят був неприйнятним, і вони намагалися знайти йому якусь противагу. Пошук такої альтернативи бачимо у спогадах Миколи Колеси: "До тепер усе кажуть тільки про польських «орльонт». А українські «орлята»? І не тільки українські. Я мав такого товариша, Лотоцький називався, батько – українець, матір – єврейка… Людвіг був переконаним українцем"[88].

Український і польський образи листопадового Львова розрізняв теж ґендерний аспект. Йшлося про участь у боях, нарівні з чоловіками, і жінок. Саме на цьому акцентували вже перші польські відозви, які закликали до опору й жінок: "Поляки і польки! Волає до вас пролита кров польської молоді!"[89]. У відозві польських жінок від 13 листопада 1918 р. ролі чоловіків і жінок у війні все ще відносно традиційні: "Усі мужчини до зброї! Усі жінки на допомогу!" Разом з тим, авторки цього тексту дуже радикальні в закликах. Вони апелюють до почуття національного сорому і відчуття власної домівки: "Власними руками у власному домі відберемо, що наше!". Вони вимагають від жінок, щоб ті змушували чоловіків до збройної боротьби: "обов'язок кожної польки – вислати чоловіка, брата, батька, нареченого до оборони коханого міста"[90]. Ще більше

[85] *Gella J.* Ruski miesiąc… S. 14.
[86] Ibid. S. 88.
[87] *Кузьма О.* Листопадові дні… С. 438.
[88] *Колесса М.* 1918 рік у Львові… С. 201.
[89] *Gella J.* Ruski miesiąc… S. 68.
[90] Ibid. S. 76–77.

прагнення до ґендерної рівності в польському середовищі демонстрував маніфест краківських жінок. На його початку авторки тільки просять чоловіків "рятувати наш Львів, який тоне у крові наших братів". Кінець тексту перетворюється на ультиматум: "Якщо ви – боягузи і лякаєтеся, то ми, жінки, вимагаємо, щоби ми могли вступити як добровольці, і тоді всі солідарно станемо до лав"[91]. Як наслідок, у польських мемуарах, присвячених боям за Львів, образ жінки-санітарки суміщався з постаттю жінки-воїна: "Надзвичайно вміло б'ється рядова Марія Березовська, що з першої хвилини виконує свій обов'язок зі зброєю в руці на вулиці Матейка. Не покинула жодного патруля, жодного випаду в бік неприятеля. Те ж можна сказати і про рядову Станіславу Мушинську, яка несе тверду воїнську службу на Пошті", – так реконструював події середини листопада 1918 р. Ян Ґелля[92]. В іншому місці він відтворював стандартний образ львівських жінок-легіоністок: "у сірих плащах, з карабіном на плечі і звичайній військовій мацеювці"[93].

Ставлення українських авторів до таких сюжетів було неоднозначним. Вдаючись до статистики, Олекса Кузьма прагнув зруйнувати міф героїчної польської жінки: "В польських боєвих рядах з крісом в руках стояло тоді всього 28 жінок… Крім того були ще санітарки, курєрки і жіночі канцелярійні сили, які… означено числом 290. Чи при загальному числі польського війська 6.700 осіб можна говорити, що Львів оборонили польські «нєвясти»?"[94]. Водночас образ польських "жінок, озброєних в револьвери", раз у раз виникає на сторінках "Листопадових днів 1918 р." Автор не тільки наводить текст уже цитованої відозви краківських жінок як зразок успішної "вербункової пропаганди"[95]. У дисонанс з власними обрахунками Олекса Кузьма змальовував участь польських жінок у листопадових боях як повсюдне явище: "На кожному кроці по польській стороні бачилось лєґіоністки, що взяли на себе мундур і кріс не для фантазії чи хорої амбіції, але таки справді з горячого патріотизму"[96]. Образові активної польської жінки Кузьма протиставляв картину "змарнованої сили українського жіноцтва". Освічені українки під час оборони були задіяні лише на кухні, деякі з них відраджували своїх чоловіків від участі в боях, а усунені з польських домів українські служниці взагалі не були задіяні у воєнних діях. Услід за Міленою Рудницькою і Ольгою Федак-Шепарович автор категорично підсумовував: "На загал українське жіноцтво було незорганізоване, сиділо дома зі заложеними руками і чекало кінця війни"[97].

---

[91] Ibid. S. 77.
[92] Ibid. S. 183.
[93] Ibid. S. 214.
[94] *Кузьма О.* Листопадові дні… С. 438.
[95] Там само. С. 326.
[96] Там само. С. 309.
[97] Там само.

Львівська війна українців з поляками – була також боротьбою емблем. Не випадково уже цитоване звернення польських жінок починалося віршованим закликом до білого орла – національного символа Польщі: "Wstań biały orle, wstań! // Czarne pióra z śiebie zrzuć! // Nie daj swego gniazda psuć, // Lecz się zemścij zań" ("Встань, білий орле, встань! // Чорні пера з себе скинь // Не дай нищити свого гнізда, // А помстися за нього!")[98]. Саме цей символ породив міф львівських "орлят". Зв'язок між орлятком (дитиною) та орлом (її батьком) мав символізувати єдність польської дитини з її батьківщиною, Польщею, символом якої був п'ястівський орел. Водночас ця назва мала підкреслити особисті якості польських захисників Львова – мужність, рішучість, войовничість. Знак орла був історично зарезервований для львівських поляків. Об'єктом ідеологічної війни став інший символ – лев як центральний елемент гербу міста Львова. Українці, апелюючи до постаті галицько-волинського князя Льва, іменем якого було назване місто, використали його як символ власної державності (золотий лев на синьому фоні, повернутий вправо) і закликали своїх солдат боротися "як леви". Львівські поляки вважали цей символ теж своїм. Невипадково ті ж "орлята" у Ґеллі названі й "левенятами". Це мало вказувати на зв'язок не лише з державою, а й з рідним містом. Обидва символи у свідомості львівських поляків були рівноцінними. Перший пам'ятний знак на честь орлят, зведений у 1920-х роках біля Політехніки, був увінчаний зображенням орла. Натомість у зведеному в 30-х роках на Личаківському кладовищі меморіалі Орлят домінантами стали зображення левів як символів міста.

У польській військовій пропаганді львівські бої трактували як протистояння польських міщан та українських селян, львів'ян і не-львів'ян. Невипадково персонажі Яна Зиґми, польські студенти, як носії міської культури, бачать у своїх суперниках лише недалеких сільських хлопців – "Гриців" та "Іванів", над якими можна посміятися. Львівські бої як боротьба міста з селом – чи не єдиний пункт, у якому українські мемуаристи погоджувалися з польськими. Олекса Кузьма бачив у польських захисниках Львова міський, свідомий, молодий і "повний войовничого захоплення елемент", натомість в українських солдатах – "стариків та середняків", а також селян, які губилися в чужому для них місті. "Поляки орієнтувались у Львові як дома…, українці не були до таких боїв приготовані", – з гіркотою констатував він[99]. З автором "Листопадових днів" солідаризувався Роман Купчинський. У 1918 р., стверджував він, українські селяни сприймали Львів як "велике невідоме", кам'яний лабіринт, де легко заплутатися. Вони були привчені до облоги міста, а не до позиційних боїв на вулицях та панічно боялися пожеж, трактуючи будинки як сільські хати. Усе це призвело до поразки: "В боях за Львів… показалося не вперше, що в акутній боротьбі села з містом – перемагає місто. А навіть і в затяжній переможе воно,

[98] *Gella J.* Ruski miesiąc… S. 76.

[99] *Кузьма О.* Листопадові дні… С. 439.

коли село не має відповідного вишколу та відповідних засобів до міської боротьби"[100]. Схожої думки дотримувався й інший учасник листопадових днів – соціал-демократ Антон Чернецький. Він підкреслював, що в топографії Львова погано орієнтувалися не тільки селяни, а й багато старшин, які походили з малих містечок і могли розраховувати лише на допомогу нечисельних українських робітників Львова[101].

Не треба забувати теж про існування соціальної дистанції між інтелігенцією та селянами як "назовні", так і всередині українських збройних сил. Тому, наприклад, один з наказів полковника Стефаніва від 17 листопада 1918 р. був звернений насамперед до офіцерів, а також до "інтелігентного та свідомого стрілецтва". Цю категорію тут чітко відмежовано від "мужви", яку інтелігенти повинні забезпечити легітимаціями (для того, щоб на випадок смерті ідентифікувати особу), а також "поучувати та усвідомлювати" у відповідному дусі, щоб дисциплінувати й підтримувати бойовий дух[102]. Загалом, на думку українських військовиків, під час боїв за Львів їм не вдалося подолати ментальної прірви між собою і "своїми" селянами. Селянська ментальність, докоряли вони пізніше, була зорієнтована на інші цінності, ніж ті, які пропонувала інтелігенція: "українсько-польська війна, хоч і як вона була зрозуміла, не могла відразу знайти популярности серед широких, хоч на загал і свідомих національно народніх мас", – констатували в середині 1930-х років автори "Історії українського війська"[103]. Справді, у зверненні Української національної ради та Української генеральної команди до народу від 5 листопада 1918 р. помітне прагнення обійти саму категорію війни ("ми не кличемо Тебе на нову війну") і замінити її іншим формулюванням ("щоб Ти станув зі зброєю в руці на сторожі свого права, свого майна") та бажаною для селян картиною майбутнього ("справедливого ладу без хлопа і пана"). Однак навіть таке послання розминулося зі своїм адресатом.

Післявоєнні уявлення

Відразу після закінчення боїв уявлення про листопадове протистояння та облогу Львова зазнали суттєвих змін. У суспільній свідомості поляків події 1918–1919 рр. стали тріумфом. Натомість у ментальності українців перемога польського Львова означала їхню поразку, яку треба було виправдати. Якщо впродовж листопада 1918 р. поляки говорили про "українську інвазію" у Львові, то видана у 1919 р. українська "Крівава книга" мала показати жахіття "польського вторгнення" у Східну Галичину. Її автори прагнули переконати

[100] *Купчинський Р.* Село в міських боях // Наш Львів. Ювілейний збірник 1252–1952. Ню-Йорк, 1953. С. 146.

[101] *Чернецький А.* Спомини з мого життя. Лондон, 1964. С. 46.

[102] *Кузьма О.* Листопадові дні… С. 365.

[103] Історія українського війська. Вид. 4-те, змін. та допов. Львів, 1992. С. 516.

міжнародну спільноту в тому, що львівські листопадові бої були інспіровані штучно і не мали підтримки серед міщан: "Тільки в однім Львові… появилися в одній частині міста уоружені польські відділи, що зачали вуличну боротьбу з українським гарнізоном… Ця вулична боротьба горстки партизантів булаби мусіла скінчитися їх покоренням і розоруженням, якби не поміч…, яку цим польським партизантам дало правительство польської держави із Варшави"[104]. Сама ж "Книга", що трактувала дії польської влади як "убійства, грабежі, арештування, морди і засуди", була відповіддю на аналогічні польські публікації, присвячені "звірствам" українського війська у Львові.

Контраст між польським і українським баченням подій 1918–1919 рр. та їхніх наслідків позначився на всіх сферах громадсько-політичного та культурного життя міста. Показовим прикладом була література. Серед польських письменників міжвоєнного Львова увійшло в моду писати про "виборену свободу Львова, героїчність Орлят, історіотворчу роль міста на палаючім ще донедавна кордоні"[105]. Листопадові події зображали як трагічний і водночас оптимістичний період історії Польщі, а оборонців Львова – як мучеників за її свободу: "A więc padali wśród drogi, // Jak kwiaty pod śmierci kosą, // Krwawą płaczące rosą. // Lecz z tej serdecznej krwi // Cudowny zrodził się siew: // Zwycięstwa radosny śpiew, // Wolność dzisiejszych dni" ("Падали серед дороги, // Як квіти під смерті косою, // Зрошені кров'ю-росою. // Але з сердечної крові // Виріс чудесний засів: // Перемоги радісний спів, // Днів сьогоднішніх воля")[106].

Ще один образ, популярний у польському середовищі міжвоєнного часу – уявлення про Львів як про "воююче місто". Ця ідеологема стала наскрізною темою "львівських промов" Юзефа Пілсудського: "Воїн стає міщанином, місто стає воїном. …Львів у важких для нього днях став колективним бійцем…". Місто-воїн з промов Пілсудського нагадує людину, яка вчиться боротися за виживання: "місто перебуває у важчих умовах, аніж солдат на фронті. Місто не бачить ворога, не бачить… результатів пострілів, не знає піднесення, яке дає боротьба віч-на-віч… Місто мусить опанувати свій переляк…, щоби не заразити страхом тих, які стоять на його сторожі. Тих кількадесят днів битви зробили зі Львова доброго воїна"[107]. Така риторика підпорядкована визначеній ідеологічній меті: оскільки Львів був "колективним воїном", то його можна нагородити воєнною відзнакою – орденом "Віртуті Мілітарі". Саме цей орден слугував предметом гордості львівських поляків та візиткою міста упродовж 30-х років XX ст.

---

[104] Кривава книга / Передрук вид. 1919, 1921 рр. Дрогобич, 1994. С. 15.

[105] *Tyrowicz M.* Wspomnienia o życiu kulturalnym i obyczajowym Lwowa 1918–1939. Wrocław; Warszawa; Kraków; Gdańsk; Lódz, 1991. S. 39.

[106] *Zbierzchowski H.* Ogród życia. Poezje. Lwów; Warszawa, [bez roku wyd.]. S. 284.

[107] *Zygmuntowicz Z.* Józef Piłsudski we Lwowie. Lwów, 1934. S. 54–55.

Серед українських мемуаристів та літераторів міжвоєнного часу згадки про львівські події 1918 р. викликали іншу реакцію. Симптоматичною є одна зі збірок Петра Карманського, "героїчна" назва якої, "За честь і волю" (1929), суміщена з мотивами суспільної депресії, національного сорому, відчаю і навіть агонії. Водночас "героїчний Листопад" в уяві Карманського постійно залишається "священною миттю", різновидом "національної Євхаристії": "Вгнулись нам груди, горем прибиті, // В мізку ночують сизі сичі. // Тиснем у жменях чаші надпиті // В листопадовий Празник вночі"[108]. Що більше, у дискурсі поета є приховані надії на реванш, "справедливу помсту" ворогам. Таке ж вагання між зневірою і очікуванням "нового 1918 року" помітне й у творах молодших українських літераторів, зокрема Святослава Гординського[109]. Роздумуючи про Львів на тлі листопадового пейзажу, він усвідомлює, що минулого вже не вернути, але водночас сподівається, що "наново завтра зовсім розпочнеться Історія". Поетові здається: навіть гранітні леви готові "кинутись до віч" "багряним дням, що прийдуть неминуче". За ширмою мирного Львова у візії С. Гординського приховане інше місто – твердиня, яку українцям ще необхідно здобути – у реальному та метафоричному розумінні ("Але знаєш: уперті й тверді мури львівських домів // І треба багато, багато на них артилерії"). Тому письменник бачить себе "гарматчиком батерій" і визначає межі "майбутніх фронтів" на "розкладеній карті міста" (вірш "Моє місто"). В іншому тексті, звертаючись до польських колег по перу, Гординський виразно вказує на можливість нового збройного протистояння: "…знову розгоном нас буфер історії гримне // і почуємо знову у руках металу холодний вантаж!" (вірш "До польських поетів").

"Падолист" у сприйманні львівських українців став не лише їхнім минулим, а й майбутнім. Данину цій традиції приносить навіть відносно аполітичний Богдан-Ігор Антонич (вірш "Заповіт листопаду"). Спогади про "Великий Листопад" – невід'ємний елемент українських видань міжвоєнного Львова: від стрілецького "Літопису Червоної Калини", майже повністю присвяченого історії визвольних змагань, до феміністичної "Нової хати", зорієнтованої на повсякденні потреби домогосподарок. В осінніх номерах цього журналу його редактори також намагалися вмістити мемуарні тексти, присвячені подіям 1918 р. Скажімо, у числі за 1 листопада 1936 р. опубліковано вірш Уляни Кравченко "З листопадових днів", а також підписані криптонімом Н. Н. три нариси під заголовком "Перший листопад"[110]. Героїня першого з них, Марійка, працівниця "Австро-угорського банку", опиняється на роботі якраз 1 листопада – у перший і останній "український день" роботи цієї установи. Героїня другого, Ірина, пригадує реакцію батька – лояльного до Австрії "вищого урядовця", який щойно 1 листопада 1918 р. виявляє

[108] *Карманський П.* Поезії. Київ, 1982. С. 252.

[109] *Гординський С.* І переливи барв, і динамічність ліній… Львів, 1990. С. 116–117.

[110] *Кравченко У.* З листопадових днів; *Н. Н.* Перший листопад // Нова хата (Львів). 1936. Ч. 21. С. 1–3.

свою українську ідентичність. Третя героїня, Стефа, опиняється між пасажирами потяга, який вирушає з Перемишля до Львова, і спостерігає динаміку листопадових подій, але не доїжджає до міста, де вже почалися бої за залізничний вокзал.

Однак для львів'ян міжвоєнного періоду події 1918–1919 рр. були відомі не тільки з мемуарів. Знаки недавньої війни на міських будівлях стали своєрідним засобом передачі історичної пам'яті як з польського, так і українського боку. Путівник М. Орловича рекомендував гостям міста оглянути "червоний, щойно відремонтований мур" на апсиді Латинської катедри – знак місця, яке вирвав український снаряд "страшного для Львова вечора 9 березня 1919 року", і вміщений поруч уламок цього снаряда з відповідним написом, подивитися на "чисельні сліди українських гранатів", що вкривають стіни Політехніки тощо[111].

Образ понівечених стін – "німих свідків" Листопадового зриву – став символічним і для українців. Так, герой одного із оповідань О. Лисяка потрапляє "в темінь вулиці Корняктів, між мурами церков і великою стіною комплексу Народного Дому". Тут, "на сірому тлі" церковного муру він також бачить ушкоджене гарматним набоєм місце, під яким вміщено напис "XI. 1918" – результат боїв з "окупантом"[112]. Схожі згадки трапляються й у тогочасній українській поезії: "В осінній млі така прозора мить // Минулих днів, розстріляних шрапнелем // (Ще вчора бачив я його цілунків слід, // Додому ідучи повз мури Цитаделі)"[113]. Львівська цитадель стає одним зі знакових місць не тільки у свідомості Святослава Гординського. У дитячій уяві Ліди Палій це місце також асоціювалося з місцем боротьби за український Львів: "Я любила цю цитадель також і через те, що на її стінах залишилися сліди від українських куль з часу боротьби за Львів. Думала що, може, й мій батько там воював"[114].

Ознаки минулого збройного протистояння ставали наочною ілюстрацією до недавньої історії, нагодою її реінтерпретації та інструментом патріотичного виховання для молодших поколінь: "У вільні дні я ходив до парку з батьком і тоді, проходячи попри будинок університету, він показував мені замащені цементом діри в мурах від куль. У «листопадові дні» будинок університету обороняли українці від польських повстанців, які наступали від гори св. Юра", – згадував Роман Волчук[115]. Проте чи не найважливішими місцями пам'яті про війну 1918–1918 рр. у Львові стали території поховань. Спочатку знаками трагедії слугували цвинтарі полеглих: біля школи ім. Сенкевича та поряд з львівською Політехнікою (де згодом з'явився невеликий пам'ятник львівським "орлятам") –

---

[111] *Orłowicz M.* Ilustrowany przewodnik po Lwowie. S. 84, 158.

[112] *Лисяк О.* Моє середмістя // Львів. Літературно-мистецький збірник в 700-і роковини заснування княжого города. Філадельфія, 1954. С. 85.

[113] *Гординський С.* І переливи барв, і динамічність ліній… С. 117.

[114] *Палій Л.* Дитинство, заметене часом. Київ, 2006. С. 10.

[115] *Волчук Р.* Спомини з передвоєнного Львова та воєнного Відня. Київ, 2002. С. 29.

з польського боку та могили січових стрільців на Янівському і Личаківському цвинтарях – з українського. Однак до кінця 30-х років цей баланс суттєво змінився: на Личаківському кладовищі виник масштабний Пантеон Орлят. На пілонах цього Цвинтаря були зафіксовані ключові місця боротьби за "польський" Львів: Кадетська школа, Вулька, Козельники, Персенківка, Цитадель, Пошта, парк Костюшка, Клепарів, Кульпарків, Школа Сенкевича, Замарстинів, Бема, Головний двірець, Сокільники, Зимна Вода тощо. Пам'ять про героїчну боротьбу з українськими "окупантами" увічнювали й інші наочні символи: катакомби, пам'ятник Хвали з 12 колонами, пілонами, тріумфальною аркою, скульптурами левів із написами на щитах "Zawsze Wierny" і "Tobie Polsko", постатями опертого на мечі лицаря тощо. Загальний образ монументу в ментальності львівських поляків передають слова Корнеля Макушинського: "а що лежать тут учні у мундурках, то цвинтар є… найдивнішою школою, у якій ясноволосі й блакитноокі діти навчають сивих людей, що з жертовної смерті найбуйніше виростає життя"[116].

Пам'ять про україно-польську війну вимагала різних форм вшанування. Однією з них були публічні ритуали. Для поляків символічною акцією стало перепоховання неідентифікованого воїна з Персенківки до могили Невідомого солдата у Варшаві 29 листопада 1925 р.[117] 1–2 листопада для поляків Львова були водночас і днями спогадів про події 1918 р., і "задушними" днями – святами поминання всіх померлих. Це тільки загострювало сприймання подій кількалітньої давності, надаючи їм особливого емоційного виміру. Крім того, під час свята незалежності Польщі керівники міста та воєводства в супроводі військових покладали квіти до могил "орлят". Велику увагу в польському середовищі приділяли збору та систематизації документів, які описували листопадові події. Уже на кінець 20-х років польські автори могли опиратися не лише на документи Генерального штабу Війська польського, а й на публікації мемуарів і результати спеціального анкетування, проведеного Історичним бюро того-таки Генерального штабу в 1923–1926 рр.[118] Утворено також спеціальний центр для збору інформації про польсько-українське протистояння у Львові – Товариство дослідження історії оборони Львова і південно-східних воєводств, яке видало кілька номерів свого річника. У результаті, крім інших публікацій, з'явився друком тритомник "Оборона Львова" (Львів, 1933–1939), який багато в чому перевершував аналогічні українські проекти.

Вшанування Листопадового зриву серед львів'ян-українців мало інші форми, ніж святкування Оборони Львова – серед поляків. Українці прагнули підкреслити значущість "свого" Листопада, нерідко наштовхуючись на опір з польського

---

[116] Цит за: *Nicieja S.* Łyczaków – dzielnica za Styksem. Wrocław; Warszawa; Kraków, 1998. S. 388.

[117] Ibid. S. 286–287.

[118] *Rutkowski S.* Odsiecz Lwowa w listopadzie 1918 r. Lwów; Warszawa; Kraków, 1926. S. 3.

боку: "Річниця першого листопада була великими патріотичним святом, зокрема десятиліття – в 1928 році. Тоді батько взяв мене з собою на урочисту вечірню панахиду за полеглих вояків у катедрі св. Юра. Тисячі народу стояли перед собором. Бурхливе віче розбила поліція, блискаючи оголеними шаблями. Люди кинулися тікати, батько затягнув мене… під якесь дерево. Ця подія добре вбилася мені в пам'ять", – згадував Роман Волчук[119]. У пам'яті ще молодшого покоління львів'ян, для яких листопадова демонстрація 1928 р. була вже історією, святкування подій 1918 р. асоціювалося з урочистостями на могилах українського війська. Їх також вважали протестом проти дій польської влади: "Знаю тільки з маминих оповідей, що на подвір'ї церкви св. Юра польська поліція розганяла людей під час якогось свята, й мама ховала мене, зовсім ще маленьку, від нагайок. Натомість добре пригадую панахиди на могилах українських воїнів. Я вважала, що дуже героїчно було співати заборонені пісні "Не пора" і "Ми – гайдамаки"… не зважаючи на те, що бачила за кущами польських поліцаїв", – такими залишилися "листопадові ритуали" в уяві Ліди Палій[120].

Заборони, на які наштовхувалися дії українців, лише сприяли сакралізації пам'яті про учасників визвольних змагань: "…ми під опікою старших товаришок ходили на Личаківський цвинтар садити квіти на могилах українських січових стрільців. Це було наче якесь святкове діло, ми не говорили вголос, наче в церкві", – пригадує мемуаристка[121]. Водночас, як і кожний ритуал, вшанування українського листопада у Львові обростало певними штампами, які стали об'єктами одного з творів Івана Керницького[122]. Його герої, українці Богданівки, проводять Листопадове Свято 1938 р. "в навечер'я Великого Листопада" в читальні "Просвіти" за традиційною схемою: патріотична промова про спадкоємність між походом Хмельницького на Львів у 1648 р. та вивішенням національного прапора на львівській Ратуші в 1918 р.; декламація "Великих роковин" Івана Франка; концерт недозволених пісень ("Не пора!", "Спіть, хлопці спіть!"), розповсюдження листівок ОУН тощо. Зрештою, на наступний день (1 листопада) після панахиди за полеглими у соборі св. Юра один з учасників святкування – майбутній теолог – б'ється з польськими корпорантами, які провокують українців образливими гаслами на адресу митрополита Андрея Шептицького. Попри дещо гумористичний тон, текст Керницького відображає стереотипи мислення та реалії міжвоєнного Львова: пам'ять про бої 1918–1919 рр. стає стимулом для внутрішньої інтеграції національних спільнот та імпульсом до зовнішніх конфліктів між ними.

Водночас у кожній з цих спільнот співіснували різні оцінки українсько-польської війни. Так, ідеологи КПЗУ намагалися витіснити образ Листопадового чину

---

[119] *Волчук Р.* Спомини з передвоєнного Львова… С. 29.

[120] *Палій Л.* Дитинство, заметене часом… С. 23–24.

[121] Там само. С. 33.

[122] *Керницький І.* Війна народів // Його ж. Герой передмістя. Львів, 2003. С. 180–218.

1918 р. картиною Жовтневої революції 1917 р. З одного боку, окружком КПЗУ виступив із засудженням антиукраїнських акцій, що супроводжували віче на честь 10-річчя ЗУНРу 1 листопада 1928 р.[123] Однак у наступному році львівські комуністи закликали українців святкувати не 11-ту річницю ЗУНР, а 12-ту річницю "Великого Жовтня", використовуючи для цього свято Першого Листопада: "Першого листопада трудящі маси Зах[ідної] України повинні нагадати, що вони не забули злочину української буржуазії та соціал-зради в листопаді 1918 року і в 1919 році… Першого листопада трудящі маси повинні проголосити гасло боротьби за західноукраїнський Жовтень, за 7 листопада Західної України. Товариші! Йдіть на вулиці 1 листопада. Влаштовуйте віча, організуйте під прапорами КПЗУ походи. Підносьте гасла боротьби проти окупації Західної України, за соціальне і національне визволення, за Жовтневу революцію, за 7 листопада", – проголошувала одна з листівок[124].

Поряд з цим, у деяких польських і українських політичних середовищах визрівала ідея відмови від усталених стереотипів та реінтерпретації подій 1918–1919 рр. з перспективи максимального усунення міжнаціональних протиріч. Так, Миколай Зданович намагався розвінчати міф про "австрійський слід" у листопадових подіях, інтерпретуючи їх крізь призму соціальних чинників. Для нього "випадки під Львовом" у 1918–1919 рр. – це передусім вияв антипольських та "антипанських" настроїв українських інтелігентів і селян: "Наївністю було б твердження, що зброю вклали до рук пасивно політичному українському селянинові німці та австріяки. Цю зброю він брав… проти «польських панів» сам, бо ненависті до тих «панів» навчила його інтелігенція, бо сподівався, що після перемоги «панська» земля дістанеться у його власність"[125]. Ще різкіше проблему стереотипів, пов'язаних з українськими визвольними проектами, ставив Александр Бохенський. Він, зокрема, вказував на неприпустимість трактування інвалідів української армії як ворогів, яким польська держава не зобов'язана виплачувати пенсії. Крім цього, підкреслював Бохенський, навіть польські дитячі видання зображають українських вояків 1918–1919 рр. "гайдамаками", бандитами і боягузами, а це принижує національну гідність українців і посилює їхню неприязнь до поляків[126]. Зі свого боку, українці (О. Кузьма, Л. Цегельський) також намагалися зрозуміти мотиви дій львівських поляків під час подій 1918 р., знаходячи там не тільки шовінізм та українофобію, а й патріотизм.

---

[123] З історії революційного руху у Львові. 1917–1939: Документи і матеріали. Львів, 1957. С. 333–334.

[124] Там само. С. 370.

[125] *Zdanowicz M.* Kwestia polsko-ukraińska // Nie jesteśmy ukrainofilami. Polska myśl polityczna wobec Ukraińców i Ukrainy. Antologia tekstów. Wrocław, 2002. S. 135.

[126] *Bocheński A.* Problem polityczny Ziemi Czerweńskiej // Nie jesteśmy ukrainofilami… S. 174–175.

Утім, кожна зі спільнот міжвоєнного Львова й надалі оцінювала минулу боротьбу за місто, ігноруючи позицію іншої сторони. "Наші права на Львів, де ми є безсумнівними автохтонами, ще раз підтвердилися через порив польської людності, яка, ображена у своїх національних почуттях, взялася за зброю і вийшла із боротьби переможницею", – стверджував у 1926 р. Станіслав Рутковський[127]. Схожі стереотипи проникли й у дискурс тогочасної історичної науки. Це помітно навіть у досить виваженій праці Луції Харевич "Historiografja i miłośnictwo Lwowa", яку Товариство любителів Львова приурочило до двадцятих роковин боротьби за місто. Уявлення вченої про події 1918–1919 рр. вміщені у кількох показових тезах: 1) "Братовбивча боротьба" за місто спровокована не "ненавистю польського Львова", а "необхідністю оборони ображених" ("Не поляки викликали українців на пробу сил, а вони самі цього захотіли"); 2) Одна з причин "агресивної" поведінки українців – політична дезорієнтованість. Замість того, щоби зробити центром своїх політичних прагнень Київ, вони обрали для цього "невластиве" місто – Львів. 3) "Український державний переворот" 1 листопада 1918 р. – частина підступного плану "догораючої Австрії", колаборантами якої завжди були галицькі русини ("помста австріяків…, нагорода за українську лояльність, за послуги, віддані австрійській монархії, які ясно показує історія Галичини"). 4) Програш українців – закономірний наслідок прорахунку "ворогів". "Львівське суспільство" виявилося активнішим, аніж пасивна "українська маса" з низькою національно-політичною свідомістю. 5) Перемога "польського Львова" – "хвилина дивовижно особлива", підсумок прагнень кількох поколінь міщан за "146 років… неволі". 6) Порив польських жителів міста під час "Великого Листопаду й Оборони Львова" – героїчний акт польської історії, яким ніхто не може нехтувати: "Нерідко скальпель… критики й отрута злосливої іронії намагається применшити жертовність орлят, висміяти воєнну санітарну службу жінок, понизити… заслуги старшого покоління оборонців… Однак Історія з перспективи років усі ці оцінки… зведе до належної, об'єктивної мірки", – підсумовує Луція Харевич[128].

Така оцінка минулого диктувала й бачення майбутнього. Львів ніколи не був і не буде столицею "жодної Західної України", – категорично заявляв Станіслав Ястшембський, висловлюючи думку значної кількості поляків Галичини[129]. Так само Ян Ґелля закінчив розповідь про "руський місяць" у Львові характерним зверненням до супротивників-українцям: "Землі не дамо!". У поезії Петра Карманського бачимо подібну думку, але висловлену вже від імені українців: "Ми не дамо Карпат і Сяну, // Ми тут зросли і тут помрем!". У таких умовах взаєморозуміння було, радше, утопією, ніж реальністю. Події "Великого

[127] *Rutkowski S.* Odsiecz Lwowa w listopadzie 1918 r. Lwów; Warszawa; Kraków, 1926. S. 31.

[128] *Charewiczowa Ł.* Historiografja i miłośnictwo Lwowa. Lwów, 1938. S. 246–248.

[129] *Jastrzębski S.* Kim jesteśmy?… S. 30.

Листопада" залишалися болючою, хоча й героїчною, сторінкою історії львівських українців і поляків упродовж міжвоєнного двадцятиріччя. Давнє протистояння було одним з вирішальних факторів для формування ментальності мешканців Львова, національних і соціальних відносин у місті загалом. Актуальність боїв 1918–1919 рр. частково знівелював тільки вересень 1939 р. – "золотий" для одних і "чорний" для інших. Тоді й почався відлік подій, які, врешті-решт, радикально змінили етнодемографічне обличчя міста й "остаточно вирішили" проблему українсько-польського конфлікту в Східній Галичині.

ВІСНИК ЛЬВІВ. УН-ТУ *VISNYK LVIV UNIV.*
Сер. істор. 2012. Спец. вип. С. 454–465. *Ser. Histor. 2012. Special issue. P. 454–465.*

УДК 355.48 (477 : 438) “1918” : 821.162.1

Agnieszka WOJCIECHOWSKA
Kraków

Motyw polsko-ukraińskiej walki o Lwów 1918 roku w polskim piśmiennictwie okresu międzywojennego

У польській літературі та громадській думці міжвоєнного періоду українсько-польська збройна боротьба за Львів 1918 року набула близького до сакрального звучання. Міф Львова як “завжди вірного” Польщі міста (*semper fidelis*) був спрямований, головно, проти українців. Він виконував теж інші функції: допомагав подолати набуті під час війни особисті та національну травми, надавав сенсу принесеним жертвам, згладжував почуття внутрішньої та зовнішньої загрози для відновленої польської державності, активізував почуття національної солідарності чи, врешті, підносив статус Львова в умовах конкуренції з новою столицею – Варшавою.

Ключові слова: українсько-польська війна 1918 р., польська література 1920–1930-х років, Львів у польському національному дискурсі.

Podczas analizy polskich źródeł dotyczących walk o Lwów rzuca się w oczy różnorodność opisów ukraińskiego adwersarza, jak również wielość kontekstów, w których wspomina się o polsko-ukraińskiej walce o Lwów 1918 roku. Uogólniając, można rozróżnić cztery typy deskrypcji miasta i związanych z nim walk. Pierwszą dużą grupę stanowią źródła, w których przeciwnika wspomina się wprost, a skala uczuć wobec niego sięga od skrajnie negatywnych do wręcz przychylnych. Druga kategoria źródeł to teksty, w których Ukraińców nie nazywa się po imieniu, ponieważ stanowiłoby to uznanie ich egzystencji jako równorzędnego partnera konfliktu o przynależność Galicji Wschodniej, bądź też dlatego, że nie chciano zaostrzać resentymentów na tle narodowościowym. W następnej grupie tekstów Ukraińcy, względnie Rusini, nie są wymieniani jako przeciwnicy walk, ponieważ kontekst w którym powstały owe teksty odrywa się od problematyki narodowościowej. Ostatnia grupa tekstów, którą Anna Veronika Wendland określa jako wpisującą się w tradycję „Leopolis triceps” – Lwowa jako miasta trzech obrządków i wielu kultur[1], zostanie omówiona na przykładzie wspomnień opublikowanych po drugiej wojnie światowej oraz uzupełniona fragmentami rozmów przeprowadzonych przez autorkę niniejszego

[1] A. V. Wendland, *Semper fidelis: Lwów jako narodowy mit Polaków i Ukraińców (1867–1939)*, [w:] *Lwów. Miasto – społeczeństwo – kultura*, pod red. K. Karolzaka, t. IV, Kraków 2002, s. 270.

© *Wojciechowska A., 2012*

artykułu we Lwowie w 2005 roku. Podział źródeł na owe cztery kategorie nie jest oczywiście tak ścisły, jak go tu przedstawiono, poszczególne teksty można niekiedy zaliczyć do kilku grup.

Opowieść o Lwowie jako o strażnicy wschodnich rubieży przeciwko najazdom Tatarów, Turków i Kozaków staje się w epoce porozbiorów metaforą strażnicy polskości w sytuacji braku państwowości. W okresie międzywojennym uzyskuje ona często antyukraińskie zabarwienie, stając się opowieścią o obronie kultury polskiej, której uzasadnieniem jest tak zwana „misja cywilizacyjna" oraz włożony trud w zagospodarowanie przestrzeni ukrainnych.

Opowiadanie Heleny Zakrzewskiej *W obronie swego gniazda*[2] propaguje wizję walki o Lwów jako momentu zderzenia cywilizacji zachodniej – miejskiej – z nieokrzesaną, nieforemną masą dzikiej czerni. Opowiadanie zostało napisane podczas wojny polsko-ukraińskiej, co ma podkreślić jego autentyczność. Autorka ukazuje jednak relacje pomiędzy walczącymi jako znacznie bardziej wrogie niż inni autorzy – nawet uczestnicy walk:

> Ukraińcy są gorsi od zwierząt. Zastrzelili dziś na ulicy małego chłopca niosącego z taniej kuchni obiad dla swej chorej matki. Widziała to na własne oczy nasza kucharka. Walka z tymi zbrodniarzami wydaje mi się nie tylko konieczną, ale i piękną i sprawiedliwą rzeczą.

Ukraińcy przedstawieni są jako bezmyślni, tchórzliwi, przesądni i zawsze pijani rabusie, bądź, jeżeli już im przypisać umiejętność myślenia, używają swego intelektu wyłącznie do kłamstw i szpiegowania. Są oni brzydcy: twarze tych „łotrów są ospowate", oczy tych „niskich dusz zaszłe krwią z wściekłości". Nie posiadają uczuć, wprawdzie jeden z nich, po postrzeleniu 14-letniej dziewczynki okazuje skruchę, lecz autorka przedstawia go jako osobę nierozgarniętą:

> Hospody pamyłuj! Naszczo wy meni kazały zabyty takoju detynu mołodenkoju? Hospody pamyłuj – głos obłąkany strachem…

Podoficer mu odpowiada:

> Nu, chodź ty, durny!! Nie drzyj się! Lachy wszystkie buntowniki, dzieci czy starzy, wszystkich powystrzelać nam trzeba!

---

[2] H. Zakrzewska, *W obronie swego gniazda*, [w:] „Dzieci Lwowa", Warszawa 1931, s. 58. Książka wydana została w serii państwowej szkoły powszechnej i zatwierdzona do bibliotek szkolnych przez Ministerstwo Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego. Osiągnęła ona nakład 26 tys. egzemplarzy, zob. B. Słowiański, *Na marginesie „patriotycznej" książki*, „Biuletyn Polsko-Ukraiński" (dalej: BPU), 1933, nr 16, s. 2.

Traktując Ukraińców jako przestępców, odbiera się im prawo do wyznawania wyższych wartości, a więc do tworzenia cywilizacji. W ten sposób nie mogą oni stanowić odrębnego narodu, pozostając w kategoriach przypadkowej zbieraniny.

Wizerunek Ukraińca w piśmiennictwie okresu II Rzeczpospolitej nie był jednak wyłącznie negatywny. Napastnicy w opowiadaniu Marii Bruchalskiej *Cuda boże nad dziećmi i mieszkańcami Lwowa czasu oblężenia ruskiego r. p. 1918–1919* nie są postrzegani w kategoriach narodowych, lecz jako „bracia" lub „ślepe narzędzie nienawiści ludzkiej"[3]. Opowiadana tutaj historia o „Obronie Lwowa" nie jest bezpośrednio antyukraińska z co najmniej dwóch powodów. Po pierwsze u Bruchalskiej nie istnieją „Ukraińcy", tylko „Rusini" (co jednak pośrednio jest antyukraińskie, ponieważ nie istnieje świadomość walki innego narodu o ten sam cel). Po drugie, nasi grzeszni „bracia", sprowadzeni do poziomu „narzędzi nienawiści" działają wbrew woli bożej – co dokładnie widać, kiedy anioły zmieniają bieg kul, by ochraniać ludność idącą do kościoła[4]. Ponieważ niebiosa są wyraźnie po polskiej stronie, oczywistym jest fakt, że Polacy jako jedyni mają prawo do bronionego miasta. Poprzez swoją wysublimowaną chrześcijańskość Bruchalska nie opisuje wroga z nienawiścią. W koncepcji tej wystąpienie przeciwko Polakom jest zejściem na złą drogę – autorka dostrzega możliwość poprawy i uzyskania przebaczenia. Takie traktowanie przeciwnika oznacza jego lekceważenie, ale bez złych intencji.

Wydaje się, że Polacy mieli trudności ze sklasyfikowaniem fenomenu „rusko-ukraińskiego"[5]. Nieokreśloną ściśle wartość emocjonalną posiada słowo „Rusin": potrafi być on „poczciwy" i wrogi zarazem. Niektórzy autorzy używają obu nazw w jednym tekście jako synonimów tylko po to, aby uniknąć stylistycznie niepożądanych powtórzeń. Nie wszędzie stosowano konsekwentnie rozróżnienia pomiędzy nieuświadomionym narodowo Rusinem, który był rozumiany jako Polak innego obrządku, a świadomym narodowo i przeważnie wrogim Ukraińcem[6].

Autor jednego z artykułów zamieszczonych w broszurce poświęconej walkom o Lwów charakteryzuje wojnę jako „bratobójcz[ą] wal[kę] dzieci jednej ziemi"[7]. Z kolei w artykule innego autora zamieszczonym w tym samym wydaniu czytamy o „poległych i pomordowanych przez rozkiełzane, dzikie hordy Ukraińców i bolszewicką nawałę"[8]. Tak różny opis adwersarza w jednej i tej samej broszurze świadczy o niezdecydowanym

---

[3] M. Bruchalska, *Cuda boże nad dziećmi i mieszkańcami Lwowa czasu oblężenia ruskiego r. p. 1918–1919*, Lwów 1921, s. 8.

[4] Tamże, s. 14.

[5] Potwierdzają to liczne dyskusje i wzmianki na łamach BPU, np.: 1936: nr 28, s. 301; nr 40, s. 416; nr 41, s. 425; nr 42, s. 435.

[6] A. Jakubski, *Walki listopadowe we Lwowie w świetle krytyk*, [w:] *Obrona Lwowa 1–22 listopada 1918. Relacje uczestników*, pod red. E. Wawrzkowicza i A. Kawałkowskiego, t. 1, Lwów 1933, s. 152–153.

[7] *Jednodniówka. U mogił czuwa straż!*, Lwów 1922, s. 16.

[8] Tamże, s. 20.

stanowisku polskiej strony w stosunku do przeciwnika. W „Pobudce" wydawanej podczas walk listopadowych Ukraińcy są nazwani „domowym wrogiem", który to „hajdamacką ręką krew bratnią przelewa". Wyrażenia te dobitnie pokazują ambiwalencję stosunków: jesteśmy „braćmi", ale nasz przeciwnik jest jednocześnie obcym, „hajdamakiem"[9]. Rozumowanie, jakoby Polacy i Rusini względnie Ukraińcy byli „dziećmi jednej ziemi" było niewątpliwie uznawane przez wielu mieszkańców Lwowa za słuszne, a podział na dwie odrębne narodowości odczuwany mógł być jako sztuczny[10]. Wydaje się jednak, że wraz ze wzrostem liczebnym narodowo uświadomionej warstwy ludności ukraińskiej, hasło naturalnego braterstwa mieszkańców Galicji Wschodniej było propagowane w celu załagodzenia konfliktów, a niekiedy wyrażało po prostu chęć ich ignorowania.

Inny przykład ambiwalencji w postrzeganiu Ukraińców znajdujemy w wyżej przytoczonej książce Heleny Zakrzewskiej. Autorka, która chciałaby odseparować kulturowo Polaków od ich przeciwników, mimo wszystko daje wyraz uczuciu zranienia: polscy chłopcy walczą przeciw ukraińskiej „zdradzie"[11]. Próba uniezależnienia się od Polaków postrzegana jest jako cios w plecy odradzającej się Rzeczpospolitej. „Zdradzić" może bowiem tylko ktoś, kto był uznany za „swojego".

W relacjach wojskowych – świadków walk o Lwów adwersarz rzadziej nazywany jest „wrogiem", częściej „nieprzyjacielem" lub „przeciwnikiem", co brzmi bardziej neutralnie. Miasto po ukraińskiej części frontu sporadycznie określane jest jako „okupowane", częściej jako „zajęte". Wielu autorów uznaje równorzędność władz ukraińskich w stosunku do polskich, używając sformułowań takich jak „organizacje ukraińskie", „natarcie ukraińskie", „natarcie siczowników". Rzadziej pojawiają się zwroty pejoratywne, np. „bandy ukraińskie" (Trześniowski), „ruska borba" (Jakubski), „bandy najeźdźcze" (Mączyński), sugerujące konflikt cywilizacyjny. Częste jest opisywanie listopadowych walk jako „niemiecko-austrjacko-ukraiński zamach na ziemię polską i należącą się w całości Polsce"[12].

Opisujący stronę ukraińską wojskowi biorący udział w walkach listopadowych mieli różne opinie o przeciwniku. Pojawia się cała gama charakterystyk. Dowodzący walkami Czesław Mączyński nazywa żołnierzy ukraińskich „zbolszewicowanymi bandami". Natomiast Ludwik de Laveaux, który był odpowiedzialny za prowadzenie rozmów ze stroną ukraińską, tak opisuje swojego partnera:

> Delegatem komendy ukraińskiej był sotnyk Bukszowany, b. oficer austrjacki, uprzejmy w obejściu, zawsze porządnie ubrany. […] w przerwach podczas obrad prowadziliśmy

[9] „Pobudka" z 5 XI 1918, s. 3.

[10] A. Świerzawski, *II Odcinek w Obronie Lwowa*, [w:] *Obrona Lwowa…*, dz. cyt., t. 2, Lwów 1936, s. 656.

[11] H. Zakrzewska, *Dzieci…*, dz. cyt., s. 52.

[12] Cz. Mączyński, *Odpowiedź na kwestionariusz o listopadowej obronie Lwowa*, [w:] *Obrona Lwowa…*, dz. cyt., t. 1, s. 395.

pogawędki prywatne i z czasem zadzierżgnęły się pomiędzy nami nici wzajemnej kurtuazji, a kpt. Bukszowany, uczestnicząc w rokowaniach także później, za czasów dowodzenia gen. Rozwadowskiego, odwiedził mnie nawet kiedyś na odcinku[13].

Stosunki żołnierzy niższego szczebla były niekiedy przyjazne, świadczą o tym relacje z okresów zawieszenia broni, kiedy żołnierze, często przy dużych ilościach alkoholu, spędzali wspólnie czas wolny od walki[14]. Nierzadko pojawiają się jednak również relacje o zaciekłości i bezwzględności, ujawniającej się np. w ostrzeliwaniu niosących pomoc sanitariuszek[15].

Pozytywne deskrypcje narodu ukraińskiego znajdujemy na łamach „Biuletynu Polsko-Ukraińskiego" (BPU). Biuletyn, jako organ Piłsudczyków, postuluje powstanie Ukrainy na terenach zajętych przez Rosję sowiecką. W koncepcji BPU istnieje odrębny naród ukraiński, który ma prawo dopominać się swojego państwa, jak niegdyś Polacy, a jako mniejszość narodowa swoich praw[16].

Podsumowując można stwierdzić, że w większości przytoczonych tekstów, mimo różnicy w charakterystyce przeciwnika, wspólny jest brak zrozumienia celu wywołanej przez Ukraińców walki o Lwów i Galicję Wschodnią. Dążenia do utworzenia niepodległej Ukrainy na tych terenach nie są w piśmiennictwie okresu II Rzeczpospolitej eksponowane, wyjątkiem jest koło autorów BPU.

Dużą grupę tekstów dotyczących listopadowych walk o Lwów stanowią wypowiedzi, w których Ukraińcy nie są bezpośrednio wymienieni. Pomijanie istnienia narodowości ukraińskiej dobitnie ilustruje książka Kornela Makuszyńskiego *Uśmiech Lwowa*.

Nie ma [w Polsce] miasta bardziej gotowego do śmiertelnej ofiary, do zaparcia się do ostatniego tchu. Czy się teraz dziwicie, że duma je rozpiera? Że w oczach ma radość i że śpiewa? Jest to miasto Polską obłąkane[17].

O cmentarzu Orląt dowiadujemy się:

Wtedy, […] nie tylko ludzie walczyli, mężczyźni i kobiety, walczyły bowiem i mury. I te dzieci walczyły, bo już z nikąd nie było nadziei. Dawno to już było… już na grobach kwiaty wyrosły… Oręż odpoczywa, a Polska starym zwyczajem, wedle swej odwiecznej racji stanu, sercem walczy, pragnie zniewalać miłością i nauczać powszechnej zgody[18].

---

[13] L. de Laveaux, *Rola P.O.W. w przygotowaniu obrony Lwowa i rokowania polsko-ukraińskie*, [w:] *Obrona Lwowa…*, dz. cyt., t. 1, s. 360.

[14] J. Schwarzenberg-Czerny, *Sektor Bema*, [w:] *Obrona Lwowa…*, dz. cyt., t. 2, s. 385.

[15] W. Sulimirski, *Grupa Sokół-Macierz*, [w:] *Obrona Lwowa…*, dz. cyt., t. 2, s. 601; E. Sas Świstelnicki, *Szkoła Sienkiewicza – auto pancerne „Józef Piłsudski"*, [w:] Tamże, s. 704.

[16] J. Kolczkowski, P. Kowal, *O Włodzimierzu Bączkowskim*, [w:] W. Bączkowski, *O wschodnich problemach Polski. Wybór pism*, pod red. J. Kolczkowskiego i P. Kowala, Kraków 2000, s. 7–27.

[17] K. Makuszyński, *Uśmiech Lwowa*, Kraków 1989, s. 56.

[18] Tamże, s. 64.

Ze słów Makuszyńskiego wyłania się charakterystyczna dla umiarkowanej endecji koncepcja państwa narodowego, w którym nie ma nie-Polaków. Mniejszości narodowe mogłyby, wedle tej wizji, egzystować pielęgnując i rozwijając swoją kulturę na płaszczyźnie grup etnicznych. Byłyby one pod względem emocjonalnym związane z państwem polskim, stąd wzmianka, że Polska zniewala miłością. Praktyka pozyskania owych „mniejszości etnicznych"[19] odchodziła, jak wiadomo, od teorii.

Ważnym sposobem podkreślania polskiego charakteru Lwowa, przy jednoczesnym umniejszaniu znaczenia pozostałych narodów, o którym szerzej wspomina Anna Veronika Wendland[20], była prowadzona przez władze miasta polityka historyczna. Iwan Kedryn na łamach BPU zwrócił uwagę na ten problem:

> Przecie ciągle jeszcze corocznie występują we Lwowie na arenę komitety, organizujące uliczne pochody z muzykami i transparentami w dniu 21 listopada, okazując w najbardziej trywialny i prowokujący sposób na oczach swych współobywateli Ukraińców radość z przegranej przez Ukraińców lwowskiej kampanii wojennej. […] W ten sposób propaguje się i realizuje hasło „wychowania państwowego", oraz państwowego patrjotyzmu. […] Owe uroczystości polskie mają na naszym terenie jeszcze jeden specjalny cel: mają podkreślić na zewnątrz polski etniczny charakter kraju, mają zupełnie w cień usunąć mieszkańców narodowości ukraińskiej i wytwarzać na zewnątrz wrażenie, jakoby Ukraińców tu zupełnie nie było. […] Zniesiono napisy dwujęzyczne na dworcach kolejowych i wszystkich budynkach państwowych, aby Ukraińcy zapomnieli, że w kraju tym istnieją. A we Lwowie piękną ulicę nazwano mianem „Lwowskich Dzieci" i na froncie gmachu głównej poczty oraz szeregu innych budynków umieszczono odznaki pamiątkowe, które mają Polakom i Ukraińcom stale przypominać, że były to bastiony w walkach listopadowych 1918 przeciw Ukraińcom. Podtrzymuje się w ten i podobny przemyślny sposób permanentną atmosferę wojny polsko-ukraińskiej[21].

W grupie tekstów, które traktują problem wojny w oderwaniu od konkretnego konfliktu polsko-ukraińskiego, często powraca religijna metaforyka, a zwłaszcza motyw składania ofiary życia na „ołtarzu Ojczyzny". Historia Polski jest rozumiana jako alegoria cierpienia i zmartwychwstania Chrystusa, walki o niepodległość porównywane są do ziaren różańca, czyli kolejnych tajemnic Męki Pańskiej[22]. Ten typ deskrypcji wpisuje się w nurt mesjanizmu polskiego, korzeniami sięgającego myśli Adama Mickiewicza. Ofiara z życia młodych obrońców Lwowa została złożona, misterium

---

[19] J. Giertych, *My, nowe pokolenie! O harcerskiej służbie Polsce*, Warszawa 1929, s. 37.

[20] A. V. Wendland, *Semper fidelis…*, dz. cyt., s. 268.

[21] I. Kedryn, *Święta narodowe*, BPU, 1933, nr 17, s. 3. Podobne „wymazywanie" historycznej obecności polskiej w Galicji Wschodniej miało miejsce również po stronie ukraińskiej, np. w kobiecych periodykach. Prowokacje różnego rodzaju zdarzały się w życiu codziennym po obu stronach, zob. J. Stojan, *Na tematy historyczno-kulturalne*, BPU, 1932, nr 1, s. 14; W. Bączkowski, *Element prowokacji w stosunkach Polsko-Ukraińskich*, BPU, 1933, nr 7, s. 3; C. Mikułowska, *„Ukraiński" ruch kobiecy*, Lwów 1937, s. 28–38.

[22] „Pobudka" z 22 XI 1938, s. 15.

spełniło się, więc Polska musi zmartwychwstać. Manifestuje się tutaj również wiara w to, że Polska, mimo wielu zagrożeń dla jej egzystencji, nie może być wyłącznie państwem sezonowym.

Problem konfliktu narodowościowego nie miał znaczenia również w grupie tekstów wyrażających cierpienia spowodowane przez wojnę jako fakt społeczny. Można wśród nich wyróżnić dwa sposoby rozumienia traumy: w kategorii ogólnonarodowej tragedii, oraz osobistej straty. Przykładem łączącym oba jest *Pieśń o Jurku Bitschanie*, jednym z najmłodszych uczestników walk:

> […] Mamo, czy jesteś ze mną?
> Nie słyszę twoich słów…
> W oczach mi trochę ciemno…
> Obroniliśmy Lwów!…
> Zostaniesz biedna samą…
> Baczność! Za Lwów! Cel! Pal!
> Tylko mi ciebie mamo,
> Tylko mi Polski żal!…[23]

Wiersz jest jednym z wielu tekstów dotyczących walki o Lwów, w których Ukraińcy pozostają poza marginesem wypowiedzi. Istnieją ból, strata i heroizm, oddanie życia młodych mieszkańców za „nasz Lwów", ale nie ma jednoznacznego obciążania Ukraińców winą za śmierć najbliższych. Można wnioskować, że brak nienawiści wypływa z jednej strony z lekceważenia ich jako odrębnego narodu i traktowania ich jako „narzędzia" obcych sił. Z drugiej strony można przypuszczać, że walczono przede wszystkim „o" a nie „przeciw". Chodziło o to, aby Lwów pozostał w Rzeczypospolitej, nie o to by zniszczyć Ukraińców. Tezę tą potwierdza szereg relacji świadków wojny:

> […] spostrzeżenie, jakie pragnąłbym zanotować przede wszystkim z autopsji, ale także odnośnie do bardzo wielu towarzyszy broni, to ciekawa okoliczność, że nigdy ani na chwilę nie ożywiła nas nienawiść do przeciwnika. Wściekaliśmy się na pruską rękę, która dała inicjatywę zamachowi na Lwów, ale samych przeciwników nie mogliśmy nienawidzieć. Biliśmy się za Polskę, za jej całość i nienaruszalność, biliśmy się jak tylko mogliśmy z miłości ku Niej, ale bez nienawiści dla bezpośredniego przeciwnika[24].

Z pewnością przyczyniło się do tego doświadczenie I wojny światowej, w czasie której Polacy niejednokrotnie walczyli po przeciwnych stronach frontu. W tym wypadku mniej ważne staje się, kto zabił, a ważniejsza jest strata ludzkiego życia.

Motyw „Obrony Lwowa" szczególnie nadawał się do tworzenia poczucia jedności narodowej, potrzebnego w okresie II Rzeczpospolitej, która powstała z trzech różniących się od siebie pod względem mentalności, doświadczenia politycznego i

[23] S. Nicieja, *Cmentarz Obrońców Lwowa,* Wrocław 1990, s. 60.

[24] A. Świerzawski, *II Odcinek w Obronie Lwowa*, [w:] *Obrona Lwowa…*, dz. cyt., t. 2, s. 693.

sytuacji gospodarczej terenów. Do walki o Lwów stanęli przedstawiciele wszystkich klas społecznych, religii, wieku i obu płci. Mimo różnorodnego politycznego rodowodu, dowodzący poszczególnymi odcinkami potrafili dla celu wyparcia Ukraińców z miasta porozumieć się i skoordynować swoje działania[25]. Dla sytuacji II Rzeczpospolitej był to niejako symboliczny moment: tak, jak jedność przezwyciężała tu wielość poglądów i wewnętrzną niezgodę, tak dobro ogólne państwa miało pokonać prywatny interes.

Umacnianie poczucia jedności narodowej w oparciu o motyw lwowski było celem M. Jarosławskiego, autora noweli pt. *Odwet Drzymały*[26]. Opisuje ona odsiecz wojska poznańskiego dla oblężenego miasta, zaznaczając solidarność Polaków ziem zachodnich z mieszkańcami wschodnich rubieży. W oczach autora nieważne jest rozróżnienie poszczególnych adwersarzy i ich dążeń politycznych: wróg wszędzie jest ten sam, niosący śmiertelne zagrożenie dla odradzającej się ojczyzny. I tak przeciwnik otrzymuje miano „zbolszewicowanej bandy ukraińsko-niemieckiej"[27]. Ponieważ głównym wrogiem bohatera noweli jest dowodzący ukraińskim wojskiem Niemiec, walka o Lwów staje się okazją do zemsty Poznaniaka na „Prusaku".

W chwili zakończenia wojny, gdy poświęcanie życia dla Ojczyzny nie jest już koniecznością, bohaterstwo i patriotyzm wyrażają się w stawianiu czoła codziennym obowiązkom:

> Wołają [polegli] do nas przemożnymi czynami swoimi: umiejcie, jak my, dobro powszechne narodu uważać za sprawę naczelną, umiejcie, jak my, umrzeć za Ojczyznę! A jeśli zaszczyt oddania życia na polu bitwy za Ojczyznę nie jest wam przeznaczony, umiejcie wszyscy w bezgranicznym poświęceniu, w codziennej szarej pracy zapracować się dla Ojczyzny![28]

Szczególnym rysem mitu obrony Lwowa był motyw „Leopolis semper fidelis", miasta ludzi aż do śmierci wiernych Polsce i narodowym wartościom. Wobec niedawnych doświadczeń wojen o granice odrodzonej Polski, aktualnego zagrożenia ze strony hitlerowskich Niemiec i stalinowskiego Związku Radzieckiego oraz narastającego konfliktu narodowościowego, wizerunek miasta-twierdzy, od wieków zwycięsko stawiającego czoła kolejnym falom nieprzyjaciół, spełniał w okresie II Rzeczpospolitej funkcję uspokajającą i jednocześnie mobilizującą. Niepewność przyszłości tworzyła potrzebę odwołania się do chwalebnej przeszłości. Mit obrony jest typem sytuacji egzystencjalnej, „wyrazem społecznego zapotrzebowania" na poczucie bezpieczeństwa[29].

---

[25] Tamże, s. 656.
[26] M. Jarosławski, *Odwet Drzymały*, Poznań 1926.
[27] Tamże, s. 7.
[28] *Jednodniówka*..., dz. cyt., s. 10.
[29] W. Wrzesiński, *Polska mitologia polityczna*..., dz. cyt., s. 11–14.

Owo napięcie okresu II Rzeczpospolitej manifestowało się w rozdźwięku pomiędzy dążeniem do mocarstwowości a strachem przed kolejnym upadkiem. Ilustruje je artykuł w broszurce wydanej w związku z obchodami szesnastej rocznicy walk o Lwów:

> Poprzez wszystkie nasze dzisiejsze błędy i grzechy, małości i nienawiści, mizerje i kryzysy – drze się ku górze coraz bardziej dumnie pęd ku Polsce – mocarstwu. […] Wszelka rezygnacja, wszelkie doczesne samouszczuplanie się wszelka zgoda na Polskę małą […], to przede wszystkiem zgoda na nowy rozbiór. Jako że w naszem położeniu na mapie Europy możemy się ostać jedyne mocarstwem. Listopadowy żołnierz lwowski zapoczątkował swoim nadzwyczajnym w dziejach czynem ów wspaniały pański poryw ku nowej państwowej potędze. Listopad lwowski – to nasz punkt wyjścia, to nasza radosna duma, to nasza legitymacja do wejścia na czekające nas schody wielkości.

Wyraźnie widać tutaj kategoryczność w ocenie sytuacji państwa: Polska będzie albo mocarstwem, albo wcale jej nie będzie.

Kulturalna i polityczna prowincjonalizacja miasta – dawnej stolicy autonomicznej Galicji, która nastąpiła po utworzeniu II Rzeczpospolitej, powodowała dodatkową potrzebę podkreślenia jego znaczenia w dziejach Polski. Lwowskie elity były zaniepokojone możliwą utratą prestiżu miasta na rzecz Warszawy. Niepokój ten był uzasadniony, o czym świadczy między innymi masowa emigracja najlepiej wykwalifikowanych polskich i żydowskich fachowców do innych miast. Stąd znamienne powtarzanie o niezbędności Lwowa dla mocarstwowej pozycji państwa[30].

Ostatnim do omówienia typem wypowiedzi są teksty opisujące Lwów jako „Leopolis triceps". Odwołują się one do tradycji Rzeczpospolitej Obojga Narodów – kraju wielu kultur, religii, narodów. Ten punkt widzenia – dużo rzadszy w epoce walczących nacjonalizmów – znajduje jednak swoje odbicie we wspomnieniach żyjących w tych czasach ludzi, spisywanych często po wielu latach.

Jako przykład może posłużyć stanowisko Stanisława Vincenza. W swoich wspomnieniach literat ten nazywa polsko-ukraińską wojnę o Lwów i Galicję wschodnią wojną domową, co sugeruje wspólne korzenie obu narodów. Nie czyni on tego jednak, jak większość autorów, z przyzwyczajenia bądź ignorowania konfliktu, lecz z ugruntowanego przekonania. Pozostaje wierny temu przekonaniu do śmierci w 1971 roku, myśląc o Lwowie, jako o mieście obietnicy i możliwości współżycia, która została zaprzepaszczona wskutek nasilenia się tendencji nacjonalistycznych. Vincenz pojmował Lwów jako żywą ideę, na którą zawsze można się powołać:

> Myśli się jakoś, że istnieją regiony, kraje i miasta, które spełniają „zadanie" zbawienne, kiedy zbliżają, łączą, a zawodzą i marnują, kiedy dzielą i różnią. Tak jak Marche, tak jak niegdyś Lwów. Czy *to* może ma być wyjaśnienie starego zawołania: *„Leopolis semper fidelis", to jest wierny sobie i temu co ludzkie, co łączy?"*

---

[30] J. Hrycak, *Lwów w Europie Środka*, [w:] *Kraków i Lwów w cywilizacji europejskiej. Materiały międzynarodowej konferencji zorganizowanej w dniach 15–16 listopada 2002*, Kraków 2003, s. 26.

W założeniu Vincenza „Leopolis semper fidelis" nie ma więc nic wspólnego z hasłem odgraniczającym, lecz określa postawę wierności wartościom ogólnoludzkim, ponadnarodowym:

> […] w chwili, jak się zdawało decydującej dziejowo, z przekonania, ba, trzeba powiedzieć z uporu, nie wziąłem udziału ani w obronie Lwowa, ani w polsko-ukraińskiej wojnie domowej, ni w jej fazach gorących, ni w zimnych. Z natury rzeczy jednak nadal przestawałem, nawet przyjaźniłem się z ludźmi z obu stron „frontu", gdyż byli to moi koledzy, czasem krewni, nieraz ludzie bliscy[31].

W jednym z prowadzonych przez autorkę niniejszego artykułu wywiadów pochodząca z rodziny polskiej pani Jadwiga przedstawia sytuację, którą zna z opowiadań:

> Jeden profesor, który uczył dzieci, wracał do domu, uczył polskie i ukraińskie w jednej szkole! I nagle chłopcy polscy wołają: „Przestańcie strzelać, profesor idzie do domu". Profesor przeszedł i znowu zaczęli[32].

Tutaj linia frontu nie oddzielała „cywilizacji" od „barbarzyństwa", wojna toczyła się wewnątrz wspólnego zespołu wartości. Obu stronom wspólny był świat etyki stojącej ponad sporem etniczno-narodowym, uwidaczniającej się na przykładzie szacunku dla profesora. Ukraińcy nie stoją na zewnątrz oblężonego „miasta-twierdzy", lecz byli immanentnym składnikiem kultury Lwowa.

Również Józef Wittlin w retrospektywnym utworze *Mój Lwów*, który powstał na emigracji w 1946 roku w Nowym Jorku podkreślał tragizm walk 1918 roku, które podzieliły społeczeństwo miasta, by zaraz potem wyśmiewać naiwną wiarę w powszechnie powielane hasło „braterstwa dzieci jednej ziemi":

> Harmonja panowała wśród moich kolegów, choć wielu z nich należało do różnych, skłóconych z sobą nacyj i wyznawało odmienne wiary i poglądy. Endecy kochali się z Żydami, socjaliści z konserwatystami, starorusini, moskalofile, z ukraińskimi nacjonalistami. Komunistów w tem czasie jeszcze nie było, lecz gdyby byli, z pewnością kochaliby się nawet z socjałami. Bawmy się w sielankę. […] W ogóle bawmy się i zamknijmy oczy[33].

Krytykowana przez Wittlina tendencja do ignorowania konfliktów mogła być również wyrazem niechęci do zaostrzania polsko-ukraińskiego antagonizmu. Potwierdza to fragment wywiadu przeprowadzonego z panią Jadwigą. Zapytana o rolę „Obrony Lwowa" w życiu publicznym okresu przedwojennego, odpowiedziała:

---

[31] S. Vincenz, *Po stronie dialogu*, t. 2, Warszawa 1981, s. 102.
[32] Wywiad z dn. 9 VI 2005.
[33] J. Wittlin, *Mój Lwów*, New York 1946, s. 8.

– […] coś było, ale tego się nie brało tak poważnie. Ale to my wiemy z opowiadań rodziców. Na historii naszej nam nie mówili o tej obronie Lwowa.
– Nie mówili o obronie Lwowa?
– Nie, nam to rodzice mówili. To byli Ukraińcy, którzy przyszli w mundurach austriackich, z bronią austriacką, napadli na miasto w nocy, wolne, które było bezbronne, i wszystko to zostało do miesiąca zlikwidowane i nic nie wiedziało się, ani o Ukraińcach ani o tym. I Lwów był wolny. I o tym nas ani w szkołach nie uczono…
– Nie uczono?
– Nie. Opowiadali ludzie to, co przeżyli. Tego w książkach nam nie podawano, bo to było chwilowe i lokalne. I znikło, nie było już ich. […] Już nie widziało się Ukraińców, Rusini byli.
– Ale były obchody na cmentarzu „Orląt"?
– Były, bo tu dzieci poginęły […][34]

Z wypowiedzi tej można by wnioskować, że miejsce pamięci, jakim jest Cmentarz Obrońców Lwowa, nie służyło jako narzędzie antyukraińskiej propagandy. Niemniej jednak przemilczanie ukraińskiego zrywu mogło być oznaką lekceważenia: „to było chwilowe i lokalne", a więc niegodne nauczania w szkołach. Potem „nie było już ich. […] Już nie widziało się Ukraińców, Rusini byli". Tutaj opowiadająca wyraźnie wprowadza podział na Rusinów, którzy w jej świadomości byli Polakami innego obrządku, i na wrogich polskiej społeczności miasta Ukraińców.

Tak jak cały Lwów, mimo dominacji polskiej, był miejscem współistnienia różnych kultur, tak i „Cmentarz Orląt", miejsce związane przecież silnie z polską tradycją patriotyczną, nie był zarezerwowany wyłącznie dla Polaków. Świadczy o tym fragment wywiadu z panią Lubą, kobietą narodowości ukraińskiej, dotyczący jej wspomnień o „Cmentarzu Orląt" w okresie międzywojennym. W jej rozumieniu cmentarz funkcjonował przede wszystkim jako miejsce spoczynku indywidualnych osób. Znaczenie tej wypowiedzi podnosi fakt, że pani Luba pochodzi z rodziny zaangażowanej w rozwój ukraińskiej świadomości narodowej. Zapytana o cmentarz odpowiedziała:

– Wiem, wiem, nawet ze szkolnych lat… Bo my tam nawet na spotkania chodziliśmy. Czemu? Ja nie wiem, czemu. Tam była widocznie taka atmosfera cmentarza, jakaś taka spokojna, taka, że jakoś nastrajała ludzi żeby tam pójść. No, tam żeby pójść z jednym [chłopcem], to nie, chodziły po dwie, trzy dziewczyny i dwóch, trzech chłopców. Ja nawet miałam fotografię z tego cmentarza Orląt. Tam […] my się fotografowałyśmy na tych schodach.
– A nie jest to dziwne, że ukraińska dziewczyna chodzi na cmentarz, jak by nie było wrogów?
– No tak, ale to się nie przyjęło, że to wrogowie.
– Nie?

[34] Wywiad z dn. 9 VI 2005.

> – Tak, to się nie przyjęło, że to wrogowie, […] bo to już się zatarło troszeczkę, że to byli wrogowie. To już moje pokolenie, to my wiedzieliśmy, że tam leżą martwi, że tam trzeba się normalnie zachowywać, cicho, spokojnie. I poszliśmy, sfotografowaliśmy się, posiedzieliśmy na tych schodach…

Zwraca uwagę fakt, że pani Luba akcentuje aspekt obyczajowy, nie narodowy. Dziewczyna, wedle ówczesnego pojęcia o moralności, nie mogła spacerować z chłopcem sama – nie pojawia się natomiast problem, czy Ukraince wolno pójść na polski cmentarz wojskowy.

Wspomnieniu pani Luby przeczy wyżej cytowana krytyka Iwana Kedryna, którego zdaniem wątek obrony Lwowa był wykorzystywany przez władze miasta do utrzymywania „permanentnej wojny polsko-ukraińskiej". Nie podważa to jednak wiarygodności którejkolwiek z tych relacji, a jedynie uwidacznia możliwość różnorakiego odbioru stosunków polsko-ukraińskich przez mieszkańców miasta. Dla pani Luby jako młodej dziewczyny wspomnienie wojny nie było wyłącznym wyznacznikiem relacji z Polakami, Kedryn natomiast próbował wyczulić Polaków na bolączki społeczeństwa ukraińskiego.

Podsumowując można się zgodzić z Anną Veroniką Wendland co do twierdzenia, że mit „semper fidelis", mit miasta zawsze wiernego Polsce, był z pewnością w dużym stopniu wymierzony przeciwko Ukraińcom. Spełniał jednak również inne funkcje, takie jak przepracowanie [Durcharbeiten][35] osobistej i narodowej traumy wojennej, nadanie sensu poniesionej ofierze, łagodzenie poczucia wewnętrznego i zewnętrznego zagrożenia egzystencji odrodzonej ojczyzny, wzbudzanie poczucia solidarności czy wreszcie podniesienie statusu miasta w obliczu konkurencji z nową stolicą Warszawą.

[35] Z. Freud, *Przypominanie, powtarzanie, przepracowanie*, [w:] K. Pospiszyl, *Zygmunt Freud – człowiek i dzieło*, Wrocław 1991, s. 25.

ВІСНИК ЛЬВІВ. УН-ТУ *VISNYK LVIV UNIV.*
Сер. істор. 2012. Спец. вип. С. 466–474. *Ser. Histor. 2012. Special issue. P. 466–474.*

УДК 94 (477.83–25) (= 162.1) : 321.013 “1944/1945”

Ігор МРАКА
Львів

Поляки Львова у 1944–1945 роках (до питання про встановлення польсько-радянського кордону)

Протягом Другої світової війни тривали активні переговори / дискусії між лідерами країн великої трійки й за участі очільників польського еміґраційного уряду щодо післявоєнного польсько-радянського кордону. Після розірвання відносин між СРСР і Польщею, Кремль поступово розпочав утілювати в життя власну концепцію кордону, яка не співпадала з польською. Чи не найгостріші дискусії відбувалися при обговоренні питання про приналежність Львова та Вільна, де проживало чимало поляків. У даній статті розглянуто ставлення поляків Львова щодо зміни польсько-радянського кордону, перспективи виїзду з міста, проаналізовано діяльність польського підпілля, яке прагнуло завадити виїзду поляків з міста.

Ключові слова: кордон, лінія Керзона, Львів, підпілля, переселення.

Виселення поляків зі Львова після його зайняття Червоною армією вже було предметом дослідження в зарубіжній та вітчизняній історіографії[1]. Мета ж цієї статті – проаналізувати настрої львів’ян-поляків щодо зміни польсько-радянського кордону, діяльності польського підпілля для зриву їхнього виїзду зі Львова.

27 липня 1944 р. Львів було звільнено від німецької окупації. Перед зайняттям міста радянськими військами на багатьох будинках з’явилися польські, радянські й американські прапори[2]. Попри серйозні побоювання львів’ян за власну

[1] *Макарчук С.* Евакуація поляків зі Львова у 1944–1946 рр. // Lwów: miasto, społeczeństwo, kultura / Studia z dziejów Lwowa pod red. K. Karolczaka. Kraków, 2002. T. IV. S. 401–411; *Кондратюк К.* Зміни етносоціального складу населення Львова (1944–2000) // Львів: місто – суспільство – культура / За ред. О. Аркуші й М. Мудрого. Львів, 2007. Т. 6: Львів – Краків: діалог міст в історичній ретроспективі. С. 608–615; *Гулай В.* Поляки Львова в 1944–1946 роках: кінець національних ілюзій // Там само. С. 567–576; *Bonusiak W.* Mieszkańcy Lwowa podczas II wojny światowej // Там само. С. 535–545.

[2] Частими були випадки відмови з боку поляків знімати польські національні прапори, тому поряд з ними вивішували радянські (Державний архів Львівської області (далі – ДАЛО), ф. П–3, оп. 1, спр. 63, арк. 69).

© *Мрака І., 2012*

безпеку[3], червоноармійці поводилися в місті доволі доброзичливо[4]. Повернення радянської влади було сприйняте мешканцями Львова по-різному: стримано й обережно – українцями[5], невпевнено, але з надією – поляками, які сподівалися, що місто залишиться у складі польської держави як винагорода за жертви в боротьбі з нацизмом[6].

Незважаючи на те, що проблему розмежування польсько-радянського пограниччя не було остаточно вирішено ані всередині "великої трійки", ані не погоджено з польським еміґраційним урядом, радянське керівництво розпочало реалізацію власної концепції післявоєнного західного кордону. В її основу було покладено лінію Керзона (лінію "А"), яка передбачала включення Львова до складу СРСР.

Початком втілення в життя радянської концепції стало укладення в день звільнення міста таємної угоди про спільний кордон між радянським керівництвом і Польським комітетом національного визволення (ПКНВ)[7]. Згідно з цим документом кордон між обома державами встановлювався в основному по лінії Керзона з незначними корективами на користь Польщі[8]. Це, своєю чергою, вимагало від Кремля проведення заходів по деполонізації реґіону ще до закінчення війни. З приходом до міста радянська військова та цивільна адміністрація почала декларувати "українськість" ("радянськість") Львова та підкреслювати марність сподівань поляків його зберегти. Для цього вже 29 липня з усіх будинків було знято польські та американські прапори[9]. Наступного дня під час мітинґу перший

---

[3] У переддень звільнення міста, серед його мешканців переважали панічні настрої, спричинені поголосками про випадки самосудів і грабунки червоноармійцями або ж відступаючими німецькими військами (*Tomaszewski T.* Lwów. Pejzaż psychologiczny. Warszawa, 1996. S. 203).

[4] http://www.lwow.home.pl/rocznik/lipiec44.html

[5] ДАЛО, ф. П–3, оп. 1, спр. 63, арк. 69.

[6] *Гулай В.* Поляки Львова в 1944–1946 роках… С. 567–568.

[7] 20 липня 1944 р. Крайова рада народова (створена в ніч з 31 грудня 1943 на 1 січня 1944 р.) була перетворена на Польський комітет національного визволення (ПКНВ), очолений Едвардом Осубкою-Моравським. Новостворений уряд перейняв від радянського військового командування адміністрацію на звільнених польських територіях (*Зашкільняк Л., Крикун М.* Історія Польщі. Львів, 2002. С. 529–532; *Kersten K.* Narodziny systemu władzy 1943–1948. Poznań, 1990. S. 62–63).

[8] У статті 1 названої угоди було вказано: "При визначенні державного кордону між Союзом Радянських Соціалістичних Республік і Республікою Польща покласти в основу так звану лінію Керзона. При цьому уряд СРСР погодився на наступні поправки вказаної лінії на користь Польщі, передавши Республіці Польща: а) територію на схід від лінії Керзона до ріки Західний Буг і ріки Солокія, на південь до міста Крилов; б) частину території Біловезької Пущі на відрізку Немирів–Ялівка, східніше від лінії Керзона, із залишенням Немирова, Гайновки, Ялівки на боці Польщі" (Документы и материалы по истории советско-польских отношений. Москва, 1974. Т. VIII. С. 156).

[9] *Tomaszewski T.* Lwów. Pejzaż psychologiczny… S. 221.

секретар обласного комітету КП(б)У І. Грушецький заявив, що Львів "був, є і буде радянським". Його заяву доволі стримано сприйняли присутні на мітинґу поляки[10]. Більшість з них думали, що еміґраційному урядові Станіслава Миколайчика вдасться вмовити радянське керівництво відновити передвоєнний східний кордон. Утрати Львова поляки навіть не уявляли[11].

Керівництво Кремля дотримувалось іншої думки. Затверджені заходи національної політики передбачали добровільне переселення українців з території Польщі у Львівську область і до Львова, а поляки, відповідно, мали бути переселені з України до Польщі[12]. Важливого значення приділялося функціонуванню українських культурно-освітніх установ у Львові та області[13]. Символом українізації Львова стало відновлення діяльності Львівського університету імені Івана Франка. Рішення про це було прийнято обласним комітетом КП(б)У 29 липня 1944 р., відколи виконання обов'язків ректора покладено на Миколу Паше-Озерського. Спроби польських професорів задекларувати польськість університету дуже швидко були зведені нанівець. У стислі терміни змінено керівництво навчальним закладом, а згодом і професорсько-викладацький склад[14].

В умовах початку українізації міста поляки опинилися перед вибором: покинути Львів або ж дочекатись остаточного визначення польсько-радянського кордону. Активна аґітація підпілля Армії крайової спонукала їх затриматися в місті, принаймні на деякий час. Поширеним було переконання, що відмова поляків виїздити зі Львова, як і зі східних територій загалом, дасть змогу відновити кордони Польщі з 1939 р., і що Польський комітет національного визволення швидко втратить владу, яка перейде до "лондонців". Існування подібних настроїв і сподівань засвідчують неодноразові висловлювання поляків. Так, завідувач кафедри анатомії в медінституті професор Мартиняк заявив: "Ще невідомо як проходитиме радянсько-польський кордон. Я чув, що британці та американці домагаються, щоб кордон проходив 60 км на схід від Львова, який таким чином залишиться в межах Польщі"[15].

---

[10] ДАЛО, ф. П–3, оп. 1, спр. 63, арк. 69.

[11] Там само. Арк. 70.

[12] Обмін населенням було передбачено в угоді, підписаній 9 вересня 1944 р. між керівництвом Української РСР та Польським комітетом національного визволення. За приблизними підрахунками, станом на 1 жовтня 1944 р. у Львові проживало 154 284 осіб, з яких поляки становили 102 983 (66,7 %), українці – 40 743 (26,4 %), росіяни – 8426 (5,5 %), євреї – 1 689 (1,1 %) (*Макарчук С.* Евакуація поляків зі Львова у 1944–1946 рр. … С. 401–402).

[13] ДАЛО, ф. П–3, оп. 1, спр. 63, арк. 15.

[14] *Draus J.* Uniwersytet Jana Kazimierza we Lwowie 1918–1946. Portret kresowej uczelni. Kraków, 2007. S. 164.

[15] ДАЛО, ф. П–3, оп. 1, спр. 63, арк. 19 зв.

Були й суто об'єктивні причини, які утримували поляків у Львові. По-перше, їм пропонувалося переїхати на території, де ще тривали або щойно закінчилися воєнні дії, по-друге, люди були вже підготовлені до зими (заготовлені продукти, паливо) і не бажали залишати рідні місця. Через це поляки Львова неодноразово заявляли, що "більшовики погані союзники, замість допомоги і створення належних умов, висилають їх під кулі"[16]. Наполягання представників радянської влади на переселенні провокували у відповідь відверто ворожі заяви. Прикладом можуть бути слова домогосподарки Серпинської: "Нас хочуть послати за Сян, але ми не поїдемо, так як Львів був і залишиться польським містом, якщо ж нас виселятимуть силою, то буде різанина і ми усіх виріжемо"[17].

Важливим чинником, який стримував поляків перед виїздом, було сподівання на дипломатичну підтримку урядів Великої Британії та США у польсько-радянській територіальній суперечці. Так, лікар Владислав Камнебродський у розмові з колеґами відзначив: "Теперішній порядок повинен змінитися внаслідок втручання англо-американців і конференції Миколайчика в Москві, а радянські війська можливо відійдуть, залишивши Львів та Вільно для Польщі"[18]. Такі висловлювання були наслідком поширення польським підпіллям чуток, що "лондонці", за посередництвом і допомогою західних союзників, зможуть домогтися від керівництва Кремля встановлення вигідних для Польщі кордонів. При цьому полякам не повідомляли про реальний стан польських справ у взаєминах з урядами країн Заходу. Особливо перебільшеним і безпідставним було поширення інформації про те, що США та Велика Британія виступають на боці поляків у територіальній суперечці з СРСР. У підсумку це призвело до того, що серед поляків-львів'ян сформувалося хибне переконання, що на зустрічі в Москві вдасться змусити радянське керівництво до поступок і "незабаром буде оголошено про те, що Львів належатиме Польщі"[19].

Зустріч лідерів країн "великої трійки" була запланована на жовтень 1944 р. Її проведення диктувалося потребою узгодити між союзниками тактику дій щодо балканського та східноєвропейського реґіонів, які Червона армія звільняла від німців[20]. При цьому прем'єр-міністр Великої Британії Вінстон Черчілль в рамках цієї зустрічі мав намір, як відзначав його лікар лорд Моран, "дружньо вреґулювати проблему Польщі з Й. Сталіним"[21], аби забезпечити "лондонцям" можливість повернутися до Польщі після війни[22].

---

[16] Там само. Арк. 47.

[17] Там само.

[18] Там само. Спр. 68, арк. 19 зв.

[19] Там само. Спр. 63, арк. 59.

[20] *Blake R*. The Decline of Power 1915–1964. Oxford, 1985. P. 300.

[21] *Lord Moran*. Winston Churchill. The Struggle for Survival, 1940–1965. London, 1966. P. 191.

[22] *Raack R*. Polska i Europa w planach Stalina / Przeł. z ang. P. Kościński. Warszawa, 1997. S. 98.

Зустріч британського та радянського лідерів проходила у Москві з 9 по 17 жовтня 1944 р. Через наближення президентських виборів Ф. Рузвельт залишався у Вашинґтоні. А. Гарріман був присутнім на переговорах як спостерігач зі сторони США[23]. У перший же день В. Черчілль запропонував запросити в Москву представників польського еміґраційного уряду на чолі з С. Миколайчиком. З цим погодився Й. Сталін[24]. Польська делеґація перебувала в СРСР з 13 до 19 жовтня[25]. У Москві "лондонці" опинилися під спільним радянсько-британським тиском. Від поляків вимагали (як в офіційних, так і в неофіційних розмовах) згоди на перехід "східних кресів" до СРСР[26]. Безперспективність обстоювання власної позиції та тиск з боку британців змусили С. Миколайчика 14 жовтня погодитися на лінію Керзона[27]. Однак, як з'ясувалося наступного дня, польський прем'єр виражав згоду на так звану лінію "Б", яка передбачала збереження Львова та дрогобицько-бориславського нафтового бесейну в межах Польщі[28]. Така позиція не влаштовувала Й. Сталіна. Спроби досягти порозуміння у територіальних питаннях на основі демаркаційної лінії, як тимчасового кордону, також не мали успіху (були відкинуті Й. Сталіним 16 жовтня на зустрічі з В. Черчіллем), хоча то були суттєві поступки "лондонців" порівняно з їх попередньою позицією[29]. Спроби поляків нормалізувати відносини з СРСР та домогтися при підтримці західних союзників включення Львова до складу Польщі не принесли очікуваного результату.

Незважаючи на провал московських переговорів, польське підпілля у Львові продовжувало активну роботу по зриву виїзду поляків з міста. Так, польська підпільна газета у Львові "Слово польське" 22 жовтня 1944 р. повідомляла: "На нараді в Москві Миколайчик не дав своєї згоди на лінію Керзона. Польський комітет національного визволення складається з одних євреїв, а Осубка-Моравський ворог польського народу. Усім цим Комітетом керує Булганін разом з НКВС"[30]. Водночас серед львів'ян поширювано неправдиві поголоски, на

---

[23] *Печатнов В*. Московское посольство Аверелла Гарримана (1943–1946 гг.) // Новая и новейшая история (Москва). 2002. № 3. С. 198.

[24] *Ржешевский О*. Операция "Толстой". Визит У. Черчилля в Москву в октябре 1944 г. // Новая и новейшая история (Москва). 2003. № 5. С. 109.

[25] *Karski J*. Wielkie mocarstwa wobec Polski 1919–1945. Od Wersalu do Jałty. Lublin, 1998. S. 407–412.

[26] Archiwum Akt Nowych (далі – AAN). HI / Akta Stanisława Mikołajczyka, sygn. 49, s. 19–20; Documents on Polish-Soviet Relations 1939–1945 (далі – DOPSR). London, 1967. Vol. 2: 1943–1945. P. 409–415, 416–422; *Ржешевский О*. Операция "Толстой". Визит У. Черчилля в Москву в октябре 1944 г. // Новая и новейшая история. 2003. № 6. С. 127–129.

[27] DOPSR. Vol. II. P. 423–425.

[28] Ibid. P. 784.

[29] AAN. HI / Akta Stanisława Mikołajczyka, sygn. 49, s. 31.

[30] Депортації. Західні землі України кінця 30-х – початку 50-х рр. Документи, матеріали, спогади: У 3-х томах / Відп. ред. Ю. Сливка. Львів, 1996. Т. 1: 1939–1945 рр. С. 352.

кшталт: "Після перемоги над Німеччиною обов'язково розпочнеться чергова війна між Радянським Союзом, Англією та Америкою і кордони Польщі, можливо, будуть розширені аж до Дніпра", "Більшовики вас обманюють, вони посадять вас у вагони і відправлять до Сибіру", "Польська держава не може існувати без Дрогобицької області, і Лондон ніколи не дасть своєї згоди на те, щоб Дрогобицька область залишилась за більшовиками"[31].

Польське підпілля у Львові не згортало своєї діяльності, будь-що намагаючись підтримувати патріотичні настрої. Прикладом може служити акція на Личаківському цвинтарі. 1 листопада 1944 р., у день Усіх святих, на цвинтарі з'явилася польська національна символіка та свічники з антирадянськими написами: "Не віддамо Львова СРСР", "Слава тим, хто бореться за польський Львів". На звороті свічників було зображено передвоєнний східний кордон Польщі із написом внизу: "що у нас вороги силою забрали, заберемо шаблею". Під вечір близько трьох-чотирьох тисяч поляків розпочали співати польський гімн і патріотичні пісні[32]. Під час співу викрикували гасла: "Не віддамо землі, звідки наш рід походить", "Загинемо за Львів, але він буде наш", "Гинули, гнили в Сибіру, а Польща все-таки виборена", "Марш, марш Домбровський, а Львів буде польський", "Геть більшовиків, смерть більшовикам"[33]. Наслідком цієї маніфестації став арешт шістьох її учасників.

Провал польсько-радянських переговорів у Москві спричинив кризу серед польських політиків на еміґрації. 22 листопада до Лондона прибув А. Гарріман з листом Ф. Рузвельта, адресованим польському прем'єру. У листі чітко було вказано, що США не можуть ґарантувати Польщі її кордонів[34]. Однак А. Гарріман повідомив, що уповноважений вести розмови зі Й. Сталіним у справі Львова та дрогобицько-бориславського басейну[35]. У ході консультацій С. Миколайчика із своїм урядом з'ясувалося, що "лондонці" не погоджувалися на те, щоб американський посланець висловив клопотання перед Й. Сталіним тільки у справі Львова, залишаючи поза увагою Вільно. Це було доволі складно, оскільки А. Гарріман не мав жодних вказівок щодо останнього[36]. За таких обставин лідер "лондонців" відмовився від пропозицій А. Гаррімана і повідомив про намір подати у відставку, що й зробив 24 листопада. Після обрання нового

---

[31] Там само.

[32] ДАЛО, ф. П–3, оп. 1, спр. 63, арк. 55.

[33] Між піснями присутні викрикували: "Хай живе Польща", "Хай живе Миколайчик", "Хай живе Армія Крайова", "Хай живуть східні кордони Польщі" (ДАЛО, ф. П–3, оп. 1, спр. 63, арк. 55).

[34] AAN. HI / Akta Stanisława Mikołajczyka, sygn. 51, s. 784–785; Foreign Relations of the United States. Diplomatic Papers. The Conferences at Malta and Yalta 1945. Washington, 1955. P. 209–210.

[35] AAN. HI / Akta Stanisława Mikołajczyka, sygn. 51, s. 786; DOPSR. Vol. II. P. 469.

[36] AAN. HI / Akta Stanisława Mikołajczyka, sygn. 51, s. 786–787; DOPSR. Vol. II. P. 471.

керівника польського уряду Т. Арцішевського, з яким західні союзники не надто охоче співпрацювали, будь-які розмови про збереження Львова в межах Польщі не велися.

Незважаючи на цілковиту поразку "лондонців" у змаганнях за Львів*, польське підпілля протягом грудня 1944 – початку 1945 рр. продовжувало агітувати мешканців міста не виїздити з нього. Надалі наголошувалося на претензіях щодо Західної України[37], висловлювано надії на невідворотність у майбутньому війни західних держав на боці Польщі проти СРСР[38], поширювалися чутки про незадовільні матеріальні умови проживання на територіях підконтрольних ПКНВ[39]. До кінця грудня 1944 р. зі Львова виїхало тільки 7 142 особи[40].

Виїзд поляків з міста дещо активізувався після Ялтинської конференції, коли стали відомі результати зустрічі лідерів країн "великої трійки". Польське підпілля намагалося переконати мешканців не поспішати виїздити за лінію Керзона, оскільки на конференції в Криму не визначено жодних кордонів, й жодного разу не згадано про Львів. Комюніке з цієї зустрічі було радше декларацією, а не результатом домовленостей, повідомляла польська підпільна газета "Вистоїмо" 15 лютого 1945 р.[41] Хоча насправді для польських політиків, особливо зорієнтованих на позицію керівництва Великої Британії, була очевидною марність сподівань зберегти Львів[42]. Почали усвідомлювати це й самі мешканці Львова,

---

* Небажання польського керівництва в Лондоні висловити згоду на перехід територій на схід від лінії Керзона до СРСР, провал московських переговорів С. Миколайчика у жовтні 1944 р. та його відставка остаточно усунули "лондонців" від подальшої участі в міжсоюзницьких переговорах на найвищому рівні, зокрема в Ялтинській і Потсдамській конференціях.

[37] "Західна Україна належить Польщі, і польський народ звідси нікуди не повинен їхати. Нехай радянський уряд переселяє своїх, а нас не чіпає, ми живемо на своїй землі, що належить Польщі. З переселенням так не буде, як цього хоче радянський уряд, а буде так, як скаже Англія та Польща; Польща була і буде такою, як вона була до 1939 року", – заявляв поляк Думанський зі Львова (Депортації. Західні землі… Т. 1. С. 375).

[38] "Навряд чи який дурень зараз поїде до Польщі, оскільки пройде не багато часу, а ради все-таки підуть з міста Львова. Львів залишиться польським за допомогою Англії та Франції", – заявляв ветлікар Леон Яникій (Депортації. Західні землі… Т. 1. С. 376).

[39] "Я в Польщу не поїду, оскільки там дуже багато народу і все дуже дороге. Хліб коштує особливо дорого – 4 000 карбованців за один центнер. Так що краще житиму на Україні", – заявляв львівський листоноша Казимир Вавтушек (Депортації. Західні землі… Т. 1. С. 376).

[40] *Podhorodecki J.* Dzieje Lwowa. Warszawa, 1993. S. 247.

[41] ДАЛО, ф. П–3, оп. 1, спр. 214, арк. 19.

[42] Звіт про результати Ялтинської конференції В. Черчілль зробив на засіданні парламенту 27 лютого 1945 р. Торкаючись польської проблематики, прем'єр повідомив, що на зустрічі в Криму дав згоду на встановлення польсько-радянського кордону по лінії Керзона із включенням Львова до СРСР. Попри критику уряду В. Черчілля, 1 березня депутати британського парламенту проголосували за резолюцію про підтримку ялтинських рішень.

що проявилося у зростанні кількості бажаючих виїхати з міста[43]. На додаток, радянська влада, аби "заохотити" поляків покинути місто й ліквідувати польське підпілля, почала вдаватися до репресій, залякування, а інколи й до грабунків[44]. З моменту зайняття Львова траплялися випадки пограбувань червоноармійцями приватних помешкань, про що писав Лєшек Дзенґель: "Якщо більшовики довідаються про когось, хто є заможним, чи має хороші меблі, то враз заарештують його. Під час перебування власника в тюрмі, обкрадають його помешкання. Через деякий час заарештованого звільняють, мовляв, "сталася прикра помилка". Людина повертається додому, де не застає вже нічого зі своїх речей. Крім того військові часто нападають на помешкання з метою пограбування"[45].

Попри численні випадки репресій, залякувань, офіційно представники радянської влади наголошували на добровільності переїзду зі Львова до Польщі. Підтвердженням цього є спогади одного із сучасників тих подій Здзіслава Зелінського: "До виїзду ніхто офіційно нас не змушував, не було також жодних офіційних розпоряджень. Усе мало в своїй основі добровільний характер. Натомість офіційна пропаґанда не залишала сумніву щодо приналежності Львова і східних кресів. Всюди відчувався тиск, але неофіційний. "Коли виїжджаєте?" – часто запитували нас як місцеві українці, так і прибулі росіяни"[46].

Незважаючи на тиск і заяви представників радянської адміністрації про незмінність статусу Львова, чимало поляків надалі жили надією, що ялтинські рішення будуть змінені на мирній конференції. Проте, коли в серпні 1945 р. стали відомі результати переговорів у Потсдамі, для багатьох поляків вони стали справжньою трагедією. Полякам важко було змиритися з фактом, що "ми (поляки. – *І. М.*) союзники по антигітлерівській коаліції, воюючи з Німеччиною від 1 вересня 1939 року, повинні залишити польський Львів, якого ніколи в історії не завойовували, а часто боронили і то на користь українців, недавніх союзників гітлерівської Німеччини"[47].

Польський еміґраційний уряд володів інформацією про перебіг засідання британського парламенту (DOPSR. Vol. II. P. 535–536; *Tebinka J.* Debata polska w brytyjskim parlamencie (27 luty – 1 marzec 1945 r.) // Dzeje Najnowsze (Warszawa). 1994. № 1. S. 59–65).

[43] До 12 березня 1945 р. зареєструвалося на виїзд 29 919 осіб, виїхало – 7 472, станом на 25 липня того ж року, відповідно, 53 450 і 20 558, на 25 жовтня – 76 849 і 40 452 особи. До 20 травня 1946 р. зі Львова виїхало 62 612 осіб. На сьогодні не вдалося встановити реальну кількість львів'ян-поляків, що залишили місто протягом липня 1944 – травня 1946 рр. (*Макарчук С.* Евакуація поляків зі Львова у 1944–1946 рр. … С. 407–408).

[44] *Макарчук С.* Евакуація поляків зі Львова у 1944–1946 рр. … С. 407.

[45] *Dzięgiel L.* Lwów nie każdemu zdrów. Wrocław, 1991. S. 230.

[46] http://www.lwow.home.pl/semper/malec.html

[47] Цит. за: *Draus J.* Uniwersytet Jana Kazimierza… S. 173.

Після Потсдаму поляки мусили змиритися із втратою Львова. Керівництво ПКНВ заохочувало переселятися до Польщі. Під час відвідин Львова у вересні 1945 р. Станіслав Ґрабський підтвердив, що кордони остаточно визначені й немає ніяких надій їх змінити. Він закликав інтеліґенцію виїжджати зі Львова і розвивати польську культуру в нових кордонах[48].

Зайняття Львова радянськими військами було сприйняте на початках поляками як явище тимчасове, яке зміниться після вирішення питання кордонів. На це вказували неодноразові висловлювання мешканців міста, в цьому переконували діячі польського підпілля. Проте поступово ставало очевидним, що арґументи "лондонців" про історичну і культурну значимість Львова, жертовність польського народу в боротьбі з Німеччиною не були переконливими для лідерів країн "великої трійки". До прийняття остаточного рішення про кордони польське підпілля старалося зірвати процес переселеня поляків зі Львова, поширюючи часто неправдиву інформацію про стан польських справ на міжнародній арені та про важкі соціально-економічні умови проживання в Польщі. Діяльність підпілля не принесла очікуваних результатів, радше навпаки. Втрату Львова і східних територій більшість поляків вважали чи не найбільшою втратою після Другої світової війни, а встановлені кордони несправедливими.

[48] ДАЛО, ф. П–3, оп. 1, спр. 214, арк. 81.

Л Ь В І В
м і с т о
с у с п і л ь с т в о
к у л ь т у р а

Том 8
Частина 1
Влада і суспільство

За редакцією
Олени Аркуші й Мар'яна Мудрого

Спеціальний випуск
Вісника Львівського університету
Серія історична (2012)

Комп'ютерна верстка *Майя Яковенко*
Художньо-технічне редагування *Олексій Вінниченко*
Обкладинка *Василь Роган*
Відповідальний за випуск *Роман Шуст*

Підписано до друку 27.04.2012
Формат 70 х 100 1/16. Папір офс. Друк. офс. Гарн. Times New Roman
Обл.-вид. арк. 35. Тираж 300 прим. Зам.